Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

LGOG

Jaarboek
'00 – '01

BLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ HISTORIQUE
T ARCHÉOLOGIQUE DANS LE LIMBOURG

PUBLICATIONS

Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

Publications de la Société Historique
et Archéologique dans le Limbourg

Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap

LGOG

Jaarboek '00–'01

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

Deel 136 - 137

PUBLICATIONS

Het werk van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap wordt in belangrijke mate financieel ondersteund door de Provincie Limburg

© Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 2002
ISSN 0167-6652
Grafisch ontwerp: Crasborn Grafisch Ontwerpers bno, Valkenburg a.d. Geul | 01626

LOU SPRONCK

Alexander Michiels van Kessenich 1800-1863

In tegenstelling tot het leven van zijn grootvader Jan Alexander Michiels (1740-1794) en zijn vader Hendrik Joseph (Henri) Michiels van Kessenich (1770-1825) is dat van Alexander Michiels van Kessenich tot nu toe geen onderwerp van studie geweest. Zijn maatschappelijke loopbaan was dan ook veel minder geslaagd en eindigde al toen hij 29 jaar oud was.

Grootvader Jan Alexander had het in dienst van de Oranjes gebracht tot rentmeester en drossaard van het ambt Montfort. Henri was hem als zodanig opgevolgd, waarna hij onder Napoleon en koning Willem I zijn bezittingen op indrukwekkende wijze had uitgebouwd en zijn sociale status aanzienlijk verhoogd.[1] Toen hij in 1825 stierf, mocht Alexander als eerstgeboren zoon weliswaar de in 1822 aan zijn vader verleende titel 'baron' gaan voeren, maar pas later, in 1839, toen ook moeder gestorven was, ontving hij zijn deel uit de nalatenschap. Behalve grond en landerijen in de provincies Belgisch- en Nederlands-Limburg en Utrecht (in totaal ruim 700 ha!) bestond dat o.m. uit kasteel Kessenich (Borgitter) bij Neeritter en het kapitale woonhuis aan de Swalmerstraat (Swamakerstraat) in Roermond. Zijn broer Frans (1802-1881) werd o.m. eigenaar van grote stukken land en diverse pachthoven in de provincie Nederlands-Limburg, het ouderlijk huis aan de Steenweg in Roermond, het kasteeltje Hattem even ten zuiden van de stad en kasteel Limbricht bij Sittard.[2]

Aanleiding tot deze studie over Joannes Alexander Hubertus Michiels van Kessenich, zoals Alexander voluit heet, was de vondst van een uitvoerige brief van de Amsterdammer Johannes Kinker (1764-1845) in Alexanders schriftelijke nalatenschap. Met Kinker, die in de jaren 1818-1830 Nederlandse taal en letterkunde aan de universiteit van Luik doceerde, had Alexander tijdens zijn studie vriendschap gesloten.[3]

De wens om Alexanders leven verder te volgen leidde tot een nadere, zij het niet uitputtende exploitatie van het archief Michiels van Kessenich, waarin zich veel particuliere correspondentie en autobiografisch materiaal bevinden,[4] en tot het opsporen en raadplegen van de merkwaardige publicaties die Alexander, voornamelijk vanaf 1844, het licht deed zien en die hij overdadig voorzag van persoonlijke opmerkingen, herinneringen en biographica.[5]

Niet de importantie van Alexanders loopbaan of het gewicht van zijn publicaties, maar de aanwezigheid van talloze gegevens over het dagelijks leven in een familie uit de bezittende klasse, alsmede de vele persoonlijke notities van Alexander, die ons 'een inzicht geven in de binnenzijde van zijn leven',[6] rechtvaardigen de hier volgende levensschets, waarin veel plaats voor de 'petite histoire' is ingeruimd.[7]

1800-1817 Een bevoorrechte jeugd

Kindertijd

Alexander werd op 2 april 1800 om 18.15 uur te Roermond geboren in het ruime huis aan de Steenweg, toen genummerd 451, dat al vele jaren daarvoor door grootvader Jan Alexander was aangekocht.[8] Vader Henri verkeerde in die tijd in grote onzekerheid over zijn toekomst. Na zijn huwelijk in juli 1793 met Cornelia Jacoba Bosch (1773-1839), een Utrechtse die behalve vermogend ook zeer muzikaal was, had hij zijn dienstbetoon aan de Oranjes voortgezet, ook toen de Fransen hier in 1794 de macht hadden overgenomen. In de jaren 1798-1800 had hij zelfs in het geheim geijverd voor herstel van het stadhouderschap. Pas nadat Willem V in 1801 zijn Staatse onderdanen ontslagen had van de eed van trouw, en na de vrede van Amiens in 1802, toen hij afstand gedaan had van zijn aanspraken en daarvoor door de Fransen schadeloos gesteld was met gebied in Duitsland, kreeg Henri de ruimte om zich onder het nieuwe regiem te profileren. Toen Napoleon eind juli 1803 een bezoek bracht aan Maastricht, hoofdstad van het Departement van de Nedermaas, bracht de 'Turkse muziek' uit Roermond (22 als Mamelukken geklede musici) hem een serenade en presenteerde Henri vervolgens iedere muzikant én zichzelf aan de eerste consul. Vanaf 1804 bekleedde hij diverse functies in het departementale bestuursapparaat, op 31 december 1807 werd hij tot burgemeester van Roermond benoemd en in februari 1813 tot 'chevalier de l'Empire'.[9]

Anderhalf jaar na Alexanders geboorte verhuisde het gezin, mét grootmoeder Cécile Antoinette Michiels-van der Renne (1737-1809), naar het pas gekochte pand aan de Swamakerstraat (nu: Swalmerstraat 59), het grootste particuliere huis in Roermond. Hier werd in juli 1802 opnieuw een zoon geboren, Frans Bernard Hubert (Frans), met wiens leven dat van Alexander nauw verbonden zou blijven. Vaders broer Arnold Hendrik Theodoor, 'oom Nol' (1774-1846), die in januari 1802 getrouwd was, bleef na het vertrek van zijn broer wonen in het pand aan de Steenweg. De

Het huis Michiels van Kessenich (nu: Castrum Rurae) aan de Swamakerstraat (Swalmerstraat) nr. 59 te Roermond. (foto: Henk Janssen)

zomers brachten beide families in die periode door op kasteel Verduynen bij Echt, erfgoed van grootvader Jan Alexander. In juni 1802 werd daar Arnolds eersteling, Alexander Clément Hubert (Clément) geboren. Zijn vierde kind, Joanna Francisca Paulina (Jeannette), geboren in 1808, zou later huwen met haar neef Frans.[10]

Alexander heeft de meeste jaren van zijn leven - als kind bij zijn ouders, later als eigenaar-bewoner - in het imponerende pand aan de Swamakerstraat doorgebracht. Vaak liep hij binnen bij zijn grootmoeder, die een appartement op de begane grond bewoonde, en vele uren bracht hij door in de grote tuin, tussen huis en stadswal gelegen, waar in de zomer jasmijn en oleanders bloeiden en tussen de geknipte taxushagen en buksboompjes grote kuipen stonden met sinaasappel-, citroen-, laurier- en granaatboompjes. Op maandag en zaterdag was er vaak bezoek van kennissen uit de chique Roermondse burgerij. Nadat zijn vader in 1804 kasteel Kessenich had aangekocht, bracht het gezin in de zomermaanden daar steeds enkele weken door. Vanaf circa 1807 zou de familie als 'Michiels van Kessenich' door het leven gaan.[11]

Al in zijn kindertijd had Alexander enkele bijzondere ervaringen. Nog geen zes jaar oud, ging hij met zijn ouders en broertje naar Brussel, waar zij logeerden in het Hotel de Flandre, wandelden door de Rue Royale en zelfs enkele toneelvoorstellingen bezochten. Veel later herinnerde Alexander zich nog, dat hij toen 'L'intrigue aux fenêtres' heeft zien opvoeren.[12]

In februari 1808, bij de installatie van zijn vader als burgemeester van Roermond, betrok deze zijn kinderen bij het uitdelen van de feestgaven (zilvergeld en broden) aan de behoeftigen van de gemeente, de toeschouwers daardoor tot tranen toe roerend. Maar Alexander was vooral onder de indruk van het soldatenleven. Met zijn vader, die de Franse officieren introduceerde bij de vooraanstaande families en goede contacten met hen onderhield, bezocht hij de soldatenverblijven, waar hij het kleurrijke militaire gebeuren van dichtbij meemaakte, en hij keek zijn ogen uit bij de passages van de veelsoortige regimenten. Hij maakte ijverig studie van een boekje, dat hem door een van de dienstmeisjes was geleend, met theorie en tekenin-

gen over het huzarenleven. Hij geloofde toen stellig, dat hij vroeg of laat als militair keizer Napoleon zou dienen. Diep geroerd was hij door de handdruk van een der martiale Pruisische officieren, leden van het guerillacorps van Ferdinand Baptista von Schill, die door de Fransen gearresteerd waren en ter dood veroordeeld, en met opgeheven hoofd via Roermond op weg waren naar Wesel, waar zij op 16 september 1809 gefusilleerd werden.[13]

Onderwijs en vorming

Het hoofddoel van de reis die het gezin in de winter van 1805-1806 naar Brussel maakte, was het contracteren van een particulier onderwijzer voor Alexander en Frans. Hun ouders vonden die in abbé Collignon, een 'homme de haute société', afkomstig uit Brussel, die eerst pater benedictijn in de abdij van St. Hubert was geweest, maar wegens onenigheid met zijn abt naar Parijs was gegaan om daar gouverneur te worden van de drie zonen van de Marquis de Gourgues, rechtbank-president bij het 'Parlement de Paris', die tijdens de eerste jaren van de Franse Revolutie om politieke redenen geguillotineerd was. De abbé schreef en sprak mooi Frans, zijn handschrift was vloeiend en goed leesbaar, hij had een aangename stem en bewoog zich in gezelschap gemakkelijk en minzaam. Alexander was nog geen zes jaar, zijn broertje pas drie, toen abbé Collignon op een middag in de lente van 1806 per rijtuig in Roermond arriveerde om zich metterwoon bij de familie Michiels te vestigen. Behalve Latijn sprak hij enkel Frans. Alexander en Frans hadden tot die dag alleen de thuistalen gesproken, t.w. Nederlands en Roermonds. Maar abbé Collignon maakte daar geen probleem van. Inventief pedagoog als hij was, nam hij zijn nieuwe pupillen bij de hand en begon hun de correcte uitspraak van de namen van de vingers te leren: ... le pouce, l'index, digitus ou le grand, l'annulaire et le petit ....[14]

Vanaf die dag stond het leven van de twee jongens onder het strakke bewind van de abbé-gouverneur. 's Morgens vroeg vergezelden ze hem naar de kerk, waar hij de Mis las. Na het ontbijt begon de dagtaak: van 9 tot 10 uur de regels van de Franse en Latijnse grammatica van buiten leren, en om 10 uur overhoring van het geleerde. Daarna schrijfoefeningen: eerst de letters van het alfabet, al gauw hele woorden, later complete zinnen, tenslotte verzen. Vanaf 12 uur wandeling in de grote tuin en om 1 uur diner. Vanaf 3 uur weer memoriseren - Alexander deed dat op zonnige dagen graag in de tuin, gezeten in een prieeltje - en als de klok 4 sloeg, opnieuw schrijfoefeningen maken. Later werden deze vervangen door katechismus, rekenen en aardrijkskunde, waarna er tijd was voor lectuur. 's Avonds zorgde abbé Collignon voor ontspanning: hij las zijn pupillen voor, vertelde over zijn Parijse jaren, deed een spelletje, leerde hun goocheltrucs. Maar hij kon ook streng zijn: als Alexander of Frans het geleerde niet precies van buiten kenden, niet goed opletten of zich incorrect gedroegen tegenover meerderen, volgden enkele uren opsluiting in een donkere kamer of, bij recidive, een fiks pak slaag, wat op een dag leidde tot de vlucht van de twee jongens uit het

appartement van abbé Collignon, hals over kop de veertig trappen af, tot beneden achter de rokken van grootmoeder, die uiteraard bereid was om voor haar kleinkinderen een goed woordje te doen. De abbé bereidde de jongens ook voor op het Vormsel, dat hen in Neeritter werd toegediend door de Luikse bisschop mgr. Zaepffel, met wie de familie nauw bevriend was.[15]

Alexanders vorderingen in het Frans stemden tot tevredenheid: bij de inhuldiging van zijn vader als burgemeester mocht hij een kleine toespraak houden, al was die dan op papier gezet door de abbé. Daarnaast kregen de jongens enkele malen per week een uur Nederlandse les.[16]

Abbé Collignon stelde zijn eisen. Zo vond hij dat de ouders alleen op de vrije woensdagmiddag over zijn pupillen mochten beschikken. Dit leidde tot soms hevige meningsverschillen, omdat vader en moeder vonden dat zij het recht hadden hun kinderen mee te nemen, als ze op een mooie zomerdag een rijtoer wilden maken of als ze uitgingen naar soirees, concerten of bals, die bij vrienden thuis of in de stad gegeven werden. Collignon wenste zijn pupillen niet bloot te stellen aan de verlokkingen van de wereld, vooral die van het vrouwelijk geslacht. Vader en moeder tilden daar niet zo zwaar aan en dus trok de abbé bij zo'n conflict wel eens aan het kortste eind. Maar verder bleven de twee jongens toch permanent onder zijn supervisie. En hij wist hen voor zich te winnen. Want hoewel geduld niet zijn grootste deugd was, gingen zij van hem houden om zijn toewijding, zijn pedagogische gaven en zijn goedhartigheid. In 1811 vond abbé Collignon dat hij zijn opdracht voltooid had en dat een ander zijn taak moest overnemen. Hij bleef wel met de familie in contact. Zijn laatste door Alexander bewaarde brief dateert van 18 juli 1818. Abbé Collignon berichtte daarin dat zijn gezondheid zeer te wensen overliet.[17]

Het duurde enkele maanden voordat een opvolger was gevonden, opnieuw een geestelijke, abbé C.F. Reyners, ruim 60 jaar oud, afkomstig uit Waldfeucht. Hij was secretaris geweest van de bisschop van Aken, mgr. M.A. Berdolet, en voelde zich dus thuis in het gezelschap van magistraten. In tegenstelling tot de warmbloedige Collignon was Reyners een streng en sober mens, afkerig van wereldse genoegens. Hij was een uitstekend latinist en theoloog en beschikte over een eigen bibliotheek. Hij was Duitstalig, sprak zeer goed Frans, maar kende, net zoals Collignon, geen woord Nederlands. In de winter van 1811-1812 betrok hij de door Collignon verlaten appartementen om er te gaan doceren in Duits, Latijn (nu ook de poesis en de rhetorica), rekenkunde, bijbelse geschiedenis en godsdienstleer, terwijl hij tevens de voorbereiding op de eerste Communie voor zijn rekening nam. Het grote diner, dat vader en moeder bij die gelegenheid aanrichtten, zal wel niet naar zijn zin geweest zijn; evenmin hun herhaalde verzoeken om de jongens mee uit te nemen en hen zodoende te onttrekken aan het onderwijs. Ook Jean Bosch, een neefje van moederszijde, die bij de familie was komen inwonen, nam voortaan deel aan het onderwijs. Aan tafel was de verandering eveneens merkbaar. In de periode-Collignon werd er in principe steeds Frans gesproken, maar nu vonden de gesprekken afwisselend

plaats in het Frans, in het Duits (dat vader en moeder niet beheersten) en in het Nederlands (dat voor abbé Reyners een probleem was). In de jaren 1814 en 1815, in de tijd tussen de terugtocht van de Franse troepen en de vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden, zou de beheersing van de Duitse taal, die door slechts weinigen in Roermond gesproken werd, de familieleden goed van pas komen.[18]

Alexanders ouders spaarden kosten noch moeiten om hun zonen een degelijke én brede opvoeding te bezorgen. Van zijn reizen naar Parijs bracht vader steeds educatief speelgoed mee, bijvoorbeeld een collectie historische kaartspelen, aantrekkelijk en nuttig tegelijk. De lichamelijke en artistieke ontwikkeling van de jongens werd niet vergeten. Zo kreeg Alexander tekenles van een uit Beieren afkomstige oud-officier, dans- en schermlessen van een Luikenaar, cello- en blokfluitlessen van de Duitse oud-kapelmeester Franz Anton Faulhaber, pianoles van Parren uit Maaseik. De laatste verzorgde ook de lessen aan Alexanders moeder, die een bijna professionele pianiste was, in staat om een heel orkest 'basso continuo' te begeleiden. Zij was haar muziekstudie begonnen tijdens haar internaatstijd bij de ursulinen in Brussel. Voor de verdere ontwikkeling van haar pianospel kwam Parren gedurende vele jaren geregeld van Maaseik naar Roermond, later, vanaf 1806, naar kasteel Kessenich. Ook Alexander kreeg dan les. Maar toen moeder in 1811 door een zenuwaandoening de controle over het gebruik van haar handen verloor en Alexanders vorderingen op de piano geen hoge verwachtingen wekten, bezocht Parren hen nog slechts zo nu en dan als vriend des huizes. Faulhaber had met zijn cellolessen meer succes: Alexander bleef ook later, na zijn vertrek uit het ouderlijk huis, lessen nemen en speelde mee in de Roermondse Société du Grand Concert.[19]

Onder Frans, Pruisisch en Nederlands bewind

De relatieve rust in de onderwijs- en opvoedingssituatie - de winter en de lente in de stad, de zomermaanden in Kessenich - werd in de jaren 1806-1813 slechts bij uitzondering verstoord. Zo waren daar de viering van de eervolle benoemingen van vader tot burgemeester van Roermond (december 1807) en tot Chevalier de l'Empire Français (februari 1813), de reizen in 1808 en 1812 naar kennissen en familieleden in Utrecht en Holland - relaties moesten onderhouden worden en er waren ook altijd zaken te regelen - en een vakantie in het geliefde kuuroord Aken. Veel aandacht trok de rustpauze die Hortense de Beauharnais, echtgenote van koning Lodewijk Napoleon, in 1810 op doorreis van Aken naar Holland, in de Roermondse burgemeesterswoning genoot, - voor moeder Michiels aanleiding om contribuerend lid en daardoor 'Dame' te worden van de 'Société de la Charité maternelle', waarvoor zij een door keizerin Marie-Louise gesigneerd diploma ontving. De zomer van 1813 kreeg voor de sensibele Alexander een romantische kleur door de aanwezigheid in Kessenich van een ons niet nader bekende 'pupille' van zijn vader, een zachte schoonheid met een innemende stem en een op

Huis Michiels van Kessenich, Swalmerstraat 59, Roermond: de 'dameskamer' anno 2001. (foto's: Henk Janssen)

kostschool in Brussel ontwikkeld talent voor muziek en schilderkunst. Hoe hard viel hem ditmaal de terugkeer naar de stad, waar het volk in de ban was van de alarmerende berichten over de terugtocht van de Franse legers.[20]

Er volgden nu enkele onrustige jaren. Op 17 januari 1814 werd het militair gezag in Roermond overgenomen door de Kozakken, die later het veld ruimden voor de Pruisen. De situatie in en rond de stad bleef echter tot mei 1814 kritiek, omdat de Fransen vanuit de vestingen Venlo en Maastricht, waarin zij zich hadden teruggetrokken, altijd een tegenaanval konden doen. Het gezelschaps-

Diana, godin van de jacht (schoorsteenstuk)

Jeugd en Ouderdom (allegorische plafondschildering)

leven van de hogere kringen kwam volledig stil te liggen; pas in de winter van 1814-1815 werden er weer concerten gegeven en bals georganiseerd. Vader Henri werd door de geallieerde autoriteiten als burgemeester gehandhaafd, maar had met vooruitziende blik eind januari middels een vertrouwenspersoon al contact opgenomen met de prins van Oranje Nassau, door wie hem opnieuw de zorg voor het ambt Montfort werd toegewezen. Geen wonder dat hij, toen het gebied op de rechteroever van de Maas in mei 1815 door de Oranjevorst werd overgenomen, niet slechts het burgemeesterschap behield, maar tevens werd aangewezen als arrondissementscommissaris, in welke functie hij in 1818 werd herbenoemd. Henri had persoonlijk met koning Willem I mogen kennismaken, toen deze op 7 juni 1815, op doorreis van Maastricht naar Venlo, van één tot zes uur in Roermond verbleef en ten huize van de burgemeester het middagmaal gebruikte, waarbij mevrouw Michiels aan zijn rechterhand mocht plaatsnemen en de beide zonen met hun neef Jean Bosch de koning mochten bedienen. Alexander kwam daarbij zeer onder de indruk van Willems persoon; hij vond hem zo vriendelijk, bescheiden, fijngevoelig en oprecht. In deze jaren trad Alexander op als hulp en vertrouwenspersoon van zijn vader: in 1814 als tolk tussen de Duitssprekende militairen en het stadsbestuur, in 1815 bij het administreren van de leveringen door de burgerij ten behoeve van de Nederlandse troepen die in de stad gelegerd moesten worden, in de periode 1815-1817 bij het redigeren van de correspondentie met Den Haag en met het gouvernement in Maastricht, en tenslotte bij de werkzaamheden die vader in de jaren 1815-1816 verrichtte als lid van de Pruisisch-Nederlandse commissie die de oostgrens van het Koninkrijk der Nederlanden, in het bijzonder van de provincie Limburg, moest vastleggen. In verband met laatstgenoemde taak verbleef de familie van januari tot juni 1816 in Aken; - op 26 juni werd daar het grensverdrag gesloten. Alexander maakte er ook het vertrek mee van de Pruisisch-gezinde, maar zeer gerespecteerde gouverneur-generaal Sack: meer dan honderd rijtuigen volgden zijn reiskoets.[21]

De zomer van 1816 werd vanaf de maand juli weer in de landelijke rust van Kessenich doorgebracht, de daaropvolgende winter in de stad. Abbé Reyners bereidde zijn drie pupillen voor op hun academische studie. Vader adviseerde Alexander om rechten te studeren: 'Men is maar een mankepoot als men geen jurist is of tenminste behoorlijk thuis is in het recht.'[22]

Alexanders bewondering voor zijn vader, diens academische antecedenten (rechten in Utrecht) en relaties in regeringskringen én de daarop geënte toekomstverwachtingen voor Alexander (een carrière onder de Oranjezon lag voor de hand) lieten de keus vallen op Leiden, de Noord-Nederlandse universiteit vlakbij het regeringscentrum.

Alexanders kinder- en jeugdjaren waren voorspoedig en gelukkig. De abbés Collignon en Reyners hadden hem veel geleerd en zijn verstand gescherpt. Zijn ouders voelden zich nauw bij de opvoeding betrokken en

verbreedden die door bijzondere aandacht voor de ontwikkeling van zijn artistieke mogelijkheden. Hij leerde niet onverdienstelijk cello spelen en werd later een frequent theaterbezoeker. Al heel vroeg leerden zijn ouders hem om zich 'in de wereld' te bewegen: hij reisde met hen mee naar Aken, Brussel en Holland, en nam deel aan het levendig bedrijf van het Roermondse gezelschapsleven met zijn thees, soirees, bals, muziek- en toneeluitvoeringen. Hij was trots als een pauw, wanneer hij vader mocht assisteren bij zijn administratieve en diplomatieke werkzaamheden. Een voorbeeldige, dankbare zoon, uitblinkend door vlijt en ijver, die diep respect en grote verering had voor zijn ouders.

Van grootvader en vader erfde hij de aanhankelijkheid jegens de Oranjes. Zijn vervoering over het militaire bedrijf lijkt daarentegen een persoonlijke eigenschap.[23] Hij was - niet uitzonderlijk in die tijd - vervuld van de superioriteit van de Franse cultuur.[24] Toen hij ging studeren, beheerste hij vier talen, actief en passief: Frans, Nederlands, Duits en Latijn.[25] Frans was of werd zijn eerste taal: 'Als ik in het Hollands denk, ben ik me bewust dat ik erin denk, maar als ik in het Frans denk, merk ik niet dat ik denk.'[26]

1817-1823 Een veelbelovend student

Leiden

In september 1817 reisden vader en moeder met hun zeventienjarige zoon naar Leiden om hem daar wegwijs te maken en alvast wat notabele deuren te openen. Toen zij weer vertrokken waren, kreeg Alexander heimwee en moest hij zich verzetten tegen de melancholie die zijn karakter van jongsaf tekende. Maar al gauw genoot hij van het nieuwe leven en voelde hij zich thuis bij de groep studenten die in de wandel de 'aristocraten' heetten. Hij genoot van de jovialiteit van de Leidenaren, de aantrekkelijke wandelingen door de stad, de frisse gelaatskleur en de blanke huid van de dames der 'haute société', van de thees en diners waarop hij werd genodigd. [27]

De combinatie van colleges (o.m. bij de professoren J. Bake en E.A. Borger), studie, cellolessen (bij Lichtleitner), schouwburgbezoek en het nodige vertier, in en buiten de stad, met als gevolg te weinig nachtrust, brak hem in het voorjaar lelijk op. Op 18 mei 1818 was hij 's morgens koortsig, op 19 mei 's avonds werd dokter Cuijpers ontboden, maar de ziekte (een ernstige longaandoening) verergerde. Moeder kwam over uit Roermond en trof haar zoon doodziek aan. Op haar voorstel bereidde hij zich voor op het ergste. Hij biechtte en ontving de laatste Sacramenten. Aan het einde van de vierde week verklaarden de geneesheren dat alle hoop vervlogen was. Toen vader dit bericht in Roermond vernam, nam hij onmiddellijk de postkoets en reisde ononderbroken in 21 uur tijds naar Leiden. 'Zo groot is de vaderlijke genegenheid,' noteerde Alexander later. Er werd besloten Alexander naar Roermond over te brengen, hoe ziek die ook was. De reis ging per

boot van Leiden via Delft naar Rotterdam, daarna over de Maas tot Grave, waar de waterstand te laag was om door te kunnen varen. Met de koets ging het verder naar Roermond. De aankomst in de stad van zijn voorouders werd door Alexander, die de dood al niet meer vreesde, beleefd als het meest vreugdevolle moment van zijn bestaan.[28]

Maar sterven deed hij niet. Dokter Charles Leurs behandelde hem met toewijding en onvolprezen waren de zorgen van zijn moeder. Eerst inwendig, na enkele maanden ook uitwendig, braken abcessen open. Daarna zette de genezing door. In november kwam Alexander voor het eerst uit bed, eind december wandelde hij weer buiten. Hoewel hij zich in november opnieuw in Leiden had laten inschrijven, was hij pas in mei 1819 voldoende aangesterkt om de studie te hervatten. Niet in Leiden, maar in het veel dichterbij gelegen Luik zou hij die voortzetten. Intussen was hij definitief vrijgesteld van militaire dienst 'vanwege een litteken onder de linker tepel als gevolg van een longziekte', in de medische termen van de Militieraad: een 'aneurisme aan de linkerzijde van de borst'. Het zou nog zeker vier jaar duren, mede als gevolg van enkele plotseling optredende aandoeningen, voordat hij zijn gezondheid volledig herwonnen had.[29]

Luik

Alexander was nu 19 jaar oud, dus volgroeid. Helaas is van hem geen portret bewaard, wel van zijn jongere broer Frans op wie hij, gezien zijn signalement, wel geleken zal hebben: Alexander was ongeveer 1.73 meter groot; zijn gezicht was ovaal, zijn voorhoofd hoog; haar, baard en wenkbrauwen waren kastanjebruin; hij had heldere blauwe ogen, zijn neus was vrij dik, zijn mond vrij groot, in zijn ronde kin zat een kuiltje.[30]

Tijdens zijn studiejaren aan de universiteit van Luik heeft Alexander hard gewerkt, maar ook van het leven genoten. Hij arriveerde er op 1 juni 1819 en vond een onderkomen bij Monsieur Valantin op de Place d'Université no. 183. Later zou hij verhuizen naar een appartement bij Monsieur Delize, rue sur Meuse (à l'Eau) no. 929.[31] Vanaf de eerste dag heeft hij zich in Luik thuis gevoeld. Omdat het academisch jaar binnen drie maanden zou aflopen, kon er van een geregelde studie geen sprake meer zijn. Hij beperkte zich dus tot de voorbereiding op het volgende studiejaar, maar deed dat met veel toewijding en enthousiasme. Particulier nam hij les in Grieks, rekenen en muziek; aan de universiteit volgde hij de colleges elementair Grieks, wiskunde en Latijn, maar hij was te laat gearriveerd om de cursussen logica, wereldgeschiedenis en Romeinse oudheden nog met vrucht te kunnen volgen. Tussen vijf en zes uur 's morgens stond hij op, ontbeet en begaf zich tegen acht uur naar de universiteit of naar een particulier docent; om één uur volgde het diner, in de middag nog een of twee lessen of colleges; 's avonds om half negen soupeerde hij en tussen half tien en tien uur ging hij naar bed; de overblijvende tijd was bestemd voor studie en ontspanning.[32]

Nauwkeurig legde hij eind juli tegenover zijn ouders verantwoording af over de niet geringe kosten van zijn levensonderhoud, waar hij zelf van schrok: kamerhuur, maaltijden (bij Jouniaux) en fooien ('drinkgelden garçon de table'), declaraties van de hoogleraren medicijnen J.N. Comhaire en N.G.A.J. Ansiaux, studieboeken, lessen Grieks bij J.F.X. Würth aîné, cellolessen bij Des Cortis, bladmuziek, een studiemethode voor cello en onderhoudskosten van het instrument; toneelvoorstellingen, cafébezoek, baden, haarknippen, de was én vrij wat kleding: een nieuwe frac, een nanking pantalon van geelachtig katoen, een pantalon van Engels leer en nog een andere, twee vesten (één van Engels leer en één van geitenhaar), laarzen ('bottines') alsmede verzolen van een oud paar, een paar nieuwe schoenen en reparatie van oude; kleinigheden zoals een fles wijn, visitekaartjes, aalmoezen. De aankoop van die verschillende pantalons achtte Alexander gerechtvaardigd, omdat zijn gezondheid vereiste dat hij zich kleedde naar het weer van de dag. Enkele vrij dure boeken die hij binnenkort voor zijn studie nodig zou hebben, had hij nog niet durven kopen.[33]

In een kasboek over de maanden oktober 1821- januari 1822 noteerde Alexander soortgelijke uitgaven. Zijn sociale activiteiten waren intussen aanmerkelijk toegenomen: hij nam scherm- en danslessen, bezocht toneelvoorstellingen en concerten (het orkest stond toen onder leiding van Fiévez), ging naar het bal van de 'Société militaire', waarvan hij lid was, wandelde 's middags of 's avonds naar 'la Boverie' om er te eten en te drinken, maakte met een 'cabriolet' een toertje naar Chaudfontaine, vierde het Kerstfeest bij zijn leeftijdgenoot Comte Max de Renesse-Breidbach in Tongeren en de jaarwisseling bij zijn vriend Jean-André Graaff in Maastricht.[34]

Familiewapen Michiels van Kessenich, aangebracht op de linkerzijkant van het hoofdaltaar in de kerk van Kessenich. (foto: Lou Spronck)

Ook in de stedelijke gemeenschap van Luik presenteerde hij zich: in 1822 werd hij lid van de 'Société libre d'Émulation' en door diverse families uit de Luikse 'haute société' werd hij regelmatig genodigd op diners, thees, soupers, kaartavondjes en soirées dansantes. Soms bracht hij een 'vrije' avond biljartend of domino spelend door in een koffiehuis.[35]

De stad Luik en haar bevolking hebben op Alexander grote indruk

gemaakt: de Maas, in haar vertakte bedding stromend door het bebouwde dal, de beeldbepalende Pont d'Île (nu verdwenen), de open pleinen en brede straten, het woud van torens en kerken, het justitiepaleis (het vroegere prinsbisschoppelijk paleis), de militaire fortificaties, de wapenwinkels, de rijtuigenfabriek; de betrekkelijk grote groep gefortuneerden, het mozaïek van politieke meningen (clericale, aristocratische, agrarische, industriële, filosofische, Hollandse), het gunstige klimaat voor wetenschap en kunst; de drie sociëteiten (de Société d'Émulation voor de intellectuelen, de Grande Société voor de adellijken, en de Société militaire) en de studentencafés bij de Montagne de Bueren.[36]

Zijn belangstelling voor militaria bleef intussen onverminderd voortbestaan. De colleges physica, die hij in 1817-1818 bij prof. Simon Speyert van der Eyk in Leiden gevolgd had, hadden hem bepaalde militaire technieken beter doen begrijpen, en in Luik had hij het geluk, dat hij tijdens het middagmaal dagelijks contact had met drie Hollandse officieren. Een van hen was als kapitein werkzaam in de kanonnengieterij van Luik. Door hem geïntroduceerd, bracht Alexander er meermalen een bezoek.[37]

Ook bleef Alexander zo nu en dan zijn vader assisteren bij diens werkzaamheden als arrondissementscommissaris van Roermond. Zo schreef hij in januari 1820 een nota over onderwijskwesties die vader kon gebruiken bij zijn rapport voor de provinciale onderwijsjury. Als vertrouwenspersoon van zijn vader vervulde Alexander in maart 1820 de opdracht van Gedeputeerde Staten van Limburg om bij het Pruisisch gouvernement in Kleef een pakket archiefstukken met betrekking tot het kanton Horst (voorheen onderdeel van het Departement van de Roer) op te halen en deze te deponeren bij het arrondissementscommissariaat in Roermond. De weg richting Kleef zou hij de komende jaren nog vaak afleggen. In de herfst van 1819 had hij namelijk in Roermond zijn achternichtje Maria ('Mimie') ontmoet, een meisje van bijna dertien. Met haar vader, oom Henricus Antonius ridder Van der Renne uit Elten, een neef van Henri, was zij een week in Roermond op bezoek. Alexanders vader had zijn zoon vroeger al eens over dat meisje, 'une cousine que j'avois sur les bords du Rhin', gesproken als een mogelijke huwelijkskandidaat. Die stimulans bleek te werken. Mimie - nog een kind, maar een mooi kind - maakte op Alexander een onvergetelijke indruk. Er volgde een afspraak voor een tegenbezoek als de winter voorbij was.[38]

Eindelijk - dat halve jaar tussen november 1819 en Pasen 1820 leek hem een halve eeuw - reisde Alexander naar Elten. Zijn verliefdheid nam daar zo mogelijk nog toe. Bij zijn vertrek maakte hij met Mimie de afspraak dat ze elkaar zouden schrijven. Mimie, die op 23 december 1806 was geboren en al in 1807 haar moeder had verloren, zat vanaf haar zevende jaar op een kostschool in Doesburg, die geleid werd door een Française, mevrouw Persille. Alexander, bevreesd voor de mogelijkheid dat de directrice zou ingrijpen, adviseerde Mimie om haar in dat geval te attenderen op het feit dat hun plannen voor de toekomst de goedkeuring hadden van wederzijdse

ouders en dat hier geen sprake was van een jongeman die een meisje het hoofd op hol wilde brengen met irreële fantasieën. In dezelfde brief ging Alexander ook in op Mimies wens dat hij muziek-, dans- en rijlessen zou nemen - zij wilde het droombeeld van de galante ridder blijkbaar vervolmaken. Alexander vroeg even uitstel: hij zat nu te studeren voor een zwaar examen waarvoor hij zich volledig moest inzetten; maar na de zomervakantie zou hij er serieus werk van maken. Helaas sprak papa Van der Renne, mogelijk op advies van mevrouw Persille, zijn veto uit over de correspondentie. Er bleef Alexander nu niets anders over dan te gehoorzamen en van haar te dromen.[39]

In een gedicht 'A mon ami', waarin hij 'Henri' (zijn vader?) in vertrouwen neemt als 'de bewaarder van mijn hartsgeheim', bezingt de nieuwe Petrarca de schoonheden van zijn Mimie:

Bien faite, pied achevé, doux minois, cheveux blonds
qui d'un beau cou blanc pendent de leur long,
Yeux spirituels, physionomie charmante,
Tel est le vrai portrait de ma chère amante.
L'innocence qui brille sur son gracieux teint
Relève de beaucoup la beauté de son sein.
Toujours bonne et douce, toujours agaçante,
Telle est la vraie humeur de ma tendre amante.[40]

Al spoedig verzette hij zijn gedachten naar de dingen van de dag. Bovendien, Mimies opvoeding was nog niet voltooid: na de periode Doesburg zou ze in Brussel in het klooster Berlaimont nog vier chique kostschooljaren doorbrengen, en verder hadden ze hun belofte aan elkaar niet verbroken. Redenen om zich niet nadrukkelijk op de huwelijksmarkt te presenteren, hoewel zich door de Luikse 'haute société' heel wat jong en rijk vrouwelijk schoon bewoog.[41]

Werken aan de toekomst was dus het parool, al bood het Luikse studentenleven daarnaast de nodige ontspanning en vroeg het familieleven geregeld om aandacht. Zo moesten vader en moeder begin 1821 enige tijd naar Holland voor een erfeniszaak en verbleef moeder met Alexander en Frans in augustus 1821 enige tijd in Bad Aken. In deze jaren brachten Henri en zijn vrouw in de winterperiode steeds enkele weken door in Hotel de Flandre aan de Place Royale te Brussel, waar Alexander hen wel eens opzocht. Voortdurend was er zorg om vaders gezondheid, die steeds heviger leed aan jicht en bovendien astmatisch was. In 1822 zag deze zich daardoor genoopt om ontslag te vragen als arrondissementscommissaris zonder aanspraak te maken op pensioen. Als uiting van respect benoemde Willem I hem tot Staatsraad in Buitengewone Dienst. Tevens verhief hij hem op 17 oktober 1822, als waardering voor de diensten aan het land bewezen, in de adelstand met de titel van 'baron' volgens het recht van eerstgeboorte op zijn wettige mannelijke nakomelingen. De aan de verheffing verbonden kos-

ten van f. 2000,- betaalde Henri met plezier. Het familiewapen accentueert vanaf dat jaar de verbondenheid met de Oranjes, doordat zich op het schild een gouden oranjeappel bevindt en eronder de wapenspreuk 'Alles door en voor den koning'. Het respect van Alexanders Luikse medestudenten voor de verleende titel bleek uit hun bewonderende gelukwens. Als oudste zoon zou Alexander zich straks ook baron mogen noemen, hetgeen hem in de achting van de studenten en de Luikse elite niet weinig deed stijgen. Het versterkte echter ook zijn imago als aanhanger van de regeringspolitiek. Wel toonde hij steeds respect voor de opvatting van anderen, maar als hij mensen hoorde klagen over opgelegde belastingen en andere als drukkend ervaren maatregelen van de regering, ging hij daar niet op in.[42]

De rechtenstudie

Alexander heeft met grote toewijding gestudeerd. De basis voor de rechtenstudie werd gelegd door een soort 'studium generale' dat opleidde tot een kandidaats filosofie, waarin de vakken logica, Latijn, Grieks, wiskunde, Nederlands, geschiedenis en Romeinse oudheden bestudeerd werden. De professoren, bij wie hij in deze eerste periode colleges volgde, waren o.m. de filosoof B.I. Denzinger, de latinist J.D. Fuss en de neerlandicus J. Kinker, over wie straks meer. Vervolgens begon de opleiding, eerst tot kandidaat, daarna tot doctor in de rechten, waarvoor examens moesten worden afgelegd in Romeins recht, Frans burgerlijk recht, crimineel recht, publiek recht, natuurrecht, juridische aspecten van de geneeskunde, volkenrecht en statistiek. Diverse hoogleraren hebben hem door hun persoon en door de behandelde stoffen bijzonder aangesproken. De meeste indruk heeft ongetwijfeld de jurist P.J. Destriveaux op hem gemaakt: een onafhankelijke, scherpzinnige denker, een meeslepend spreker, met wiens progressief-liberale opvattingen Alexander niet altijd gelukkig was, maar die desondanks op hem een blijvende indruk heeft gemaakt. De dictaten van zijn colleges over het publiek recht, het strafrecht en de valsheid in geschrifte heeft Alexander later in druk doen verschijnen (*Droit public* 1853, *Droit criminel* 1853-1854, *Crime de faux* 1845). Natuurrecht kreeg hij van de jurist J.G.J. Ernst sr., wiens overlijden in 1842 door Alexander zeer betreurd werd. Het dictaat van zijn colleges werd opgenomen in het tweede deel van *Droit criminel*, dat ook de door P.J. Destriveaux samen met de medicus N.G.A.J. Ansiaux gegeven cursus over de 'Médecine légale' bevat. Zeer geliefd bij de studenten was de protestantse historicus en staathuishoudkundige J.G. Wagemann, bij wiens vroege dood in 1825 Destriveaux een herdenkingsrede uitsprak. In 1821-1822 had Alexander bij hem de colleges gelopen, hetgeen een kwart eeuw later resulteerde in een uitgave ervan in zes delen (*Statistique* 1846-1851). In datzelfde studiejaar volgde Alexander ook de colleges over de Pandecten, die door de bekende rechtshistoricus L.A. Warnkoenig gegeven werden.[43]

De studie werd afgesloten met een in het Latijn geschreven dissertatie over een onderwerp ter vrije keuze van de student. De verdediging (in het Latijn!) van dissertatie en bijgevoegde stellingen diende in het openbaar te geschieden. Met het schrijven en spreken van Latijn had Alexander weinig moeite, wat niet van alle rechtenstudenten gezegd kon worden. Op 10 juli 1823 heeft hij zijn proefschrift over de medeplichtigheid (*De sociis in crimine*) met succes verdedigd, zodat hem de doctorsbul kon worden overhandigd. Daarop staat tevens de aantekening van de eerste griffier van het Justitiepaleis, dat Alexander op 15 juli 1823 aan het Luikse hooggerechtshof als advocaat beëdigd werd, en een 'voor gezien' door procureur-generaal O. Leclercq. Achteraf bezien was die beëdiging niet meer dan een formaliteit, want hij zou het ambt nooit uitoefenen.[44]

Of de procureur-generaal van het hooggerechtshof te Luik bij Alexanders afstuderen aanwezig is geweest, weten we niet, maar ze kenden elkaar intussen goed. Alexander was immers gedurende twee en een half jaar een trouw medewerker geweest van het parket. Hij was er belast met vertaalwerk Frans-Nederlands, o.a. van stukken in verband met het geruchtmakende proces Hennequin in 1821, en met de redactie van rapporten over gratieverzoeken. Niet altijd voelde hij zich gemakkelijk in zijn positie als medewerker van de procureur-generaal; hij was immers ook student van prof. Destriveaux, wiens opvattingen over criminele zaken soms ingingen tegen die van de regering. Ook leerde Alexander er wat zien en zwijgen was, bijvoorbeeld met betrekking tot de Franse refugiés Ramel en Thuriot de la Rosière, die door de politie geschaduwd werden en die hij bijna dagelijks zag in Café des Deux Fontaines, maar vanwege zijn relatie met het parket van de procureur-generaal uiteraard nooit aansprak. Hetzelfde gold voor de bekende advocaat J.B. Teste, die als bonapartist bekend stond en bevriend was met Alexanders streekgenoot en oudere medestudent Marcel Magnée. Zo maakte Alexander al tijdens zijn studie kennis met de praktijk van het justitiële apparaat. In zijn getuigschrift d.d. 17 juli 1823 was de procureur-generaal een en al lof over Alexanders gedrag, ijver en intelligentie.[45]

Maar hoe succesvol de rechtenstudie voor de overijverige student ook verliep, er waren ook tegenvallers en frustraties. Vooreerst was daar in 1820 de gang van zaken rond zijn inzending voor de prijsvraag die de letterenfaculteit van de universiteit van Gent had uitgeschreven. Zijn *Responsum*, handelend over de opvoeding van de jongens in het oude Rome, werd niet bekroond, en uit Gent vernam hij taal noch teken. Zijn eigenliefde was er flink door gekrenkt en hij zocht allerlei verklaringen voor deze niet verwachte tegenvaller. Waren die paar Latijnse taalfouten dan zo zwaar bestraft? Had hij het advies van een vriend om de oorspronkelijk gebruikte eerste persoon enkelvoud om te zetten in het meervoud, beter niet kunnen opvolgen? Bij de verzending van het *Responsum* had hij verzuimd een reçuutje te vragen; wellicht was het pakket bij de post zoekgeraakt. Of was de oorzaak eenvoudig het feit dat alleen kandidaten in de Letteren en

Filosofie mochten meedingen die voornemens waren een doctoraal in die faculteit af te leggen, terwijl hij 'doctor juris' wilde worden? Hoewel hij later de stad Gent zou bezoeken én bewonderen, bleef hem de affaire dwarszitten. Twintig jaar later besloot hij alsnog zijn *Responsum* bij J.J. Romen in Roermond te laten drukken, onder bijvoeging van een kort tractaat over de ouderlijke machtsuitoefening.[46]

Ook bij het werk aan zijn dissertatie ondervond hij tegenslag. In eerste instantie was hij van plan een verhandeling te schrijven over de positie van de vrouw in verschillende landen en culturen, maar toen hij, reeds druk doende met de uitwerking van zijn plan, bemerkte dat een oudere medestudent, Marcel Magnée uit Horn, ook met dat onderwerp bezig was, liet hij zijn voornemen varen. Achteraf bleek dat dit niet nodig was geweest, omdat Marcel Magnée voor een andere aanpak had gekozen en bovendien pas een jaar na Alexander afstudeerde. Bijna drie decennia later besloot Alexander alsnog tot de uitgave van zijn *Condition des femmes*. Hij deed dat mede als teken van dankbaarheid jegens zijn moeder, die hem tijdens zijn ernstige ziekte in 1818 als het ware voor de tweede keer het levenslicht had geschonken.[47]

Titelpagina van La Complicité, deel 2, 1846. (UB Maastricht, signatuur MU AAA 400)

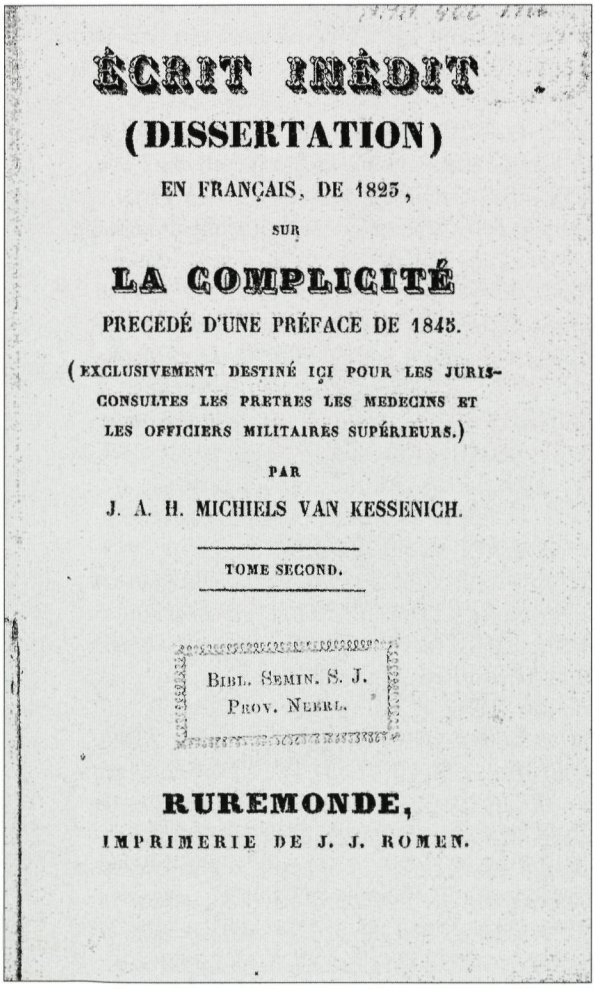
ÉCRIT INÉDIT

(DISSERTATION)

EN FRANÇAIS, DE 1825,

SUR

LA COMPLICITÉ

PRECEDÉ D'UNE PRÉFACE DE 1845.

(EXCLUSIVEMENT DESTINÉ ICI POUR LES JURISCONSULTES LES PRETRES LES MEDECINS ET LES OFFICIERS MILITAIRES SUPÉRIEURS.)

PAR

J. A. H. MICHIELS VAN KESSENICH.

TOME SECOND.

BIBL. SEMIN. S. J.
PROV. NEERL.

RUREMONDE,

IMPRIMERIE DE J. J. ROMEN.

Andere onderwerpen die Alexander vervolgens voor zijn dissertatie overwoog, waren de valsheid in geschrifte en de medeplichtigheid in criminele zaken. De aanleiding voor het eerste onderwerp vormde de cursus die prof. Destriveaux over deze materie in 1822-1823 gegeven had. In 1845 zou Alexander er een boekje aan wijden (*Crime de faux*). Maar zijn voorkeur ging uit naar het tweede onderwerp. Dit leek temeer interessant, omdat hij van prof. Warnkoenig een aantal werken over criminele zaken en van zijn medestudent en stadgenoot Joseph de Zantis de dictaten van de colleges van prof. K.J.A. Mittermayer uit Bonn ter inzage had gekregen. Maar toen Alexander zijn proeve volgens de regels ter visie had voorgelegd aan de faculteit, volgde een afwijzing: men vond dat de behandeling te breed-

sprakig was en dat de jurisprudentie ten aanzien van de medeplichtigheid in de verschillende landen verwarrend was gepresenteerd. Alexanders verdriet was onuitsprekelijk, mede omdat de arbeid van een aantal maanden nu nutteloos leek. Maar hij vatte weer moed, zette een aantal fragmenten uit de oorspronkelijke tekst in een heldere volgorde, gaf pittig commentaar op een recent verschenen artikel in het *Neues Archiv des Criminalrechts* en formuleerde vervolgens, direct in het Latijn, de definitieve tekst van *De sociis in crimine*, het werkstuk waarop hij inderdaad zou promoveren. Ruim twintig jaar later nam Alexander alsnog revanche met een uitgave van de afgewezen proeve in twee delen (*Complicité* 1845-1846). Omdat hij het met diverse punten van kritiek van de faculteit wel eens was, had hij de oorspronkelijke tekst uit 1823 grondig bewerkt. Het eerste deel bevat voornamelijk bijlagen; het tweede deel het eigenlijk geschrift, aangevuld met een tweede druk van zijn dissertatie *De sociis in crimine*.[48]

Tandem

Een bijzondere relatie ging Alexander aan met de zeer gouvernementsgezinde hoogleraar in de Nederlandse taal en letterkunde, de dichter en Verlichtingsfilosoof Johannes Kinker. Deze had in Luik, waar de achting voor de Noord-Nederlandse taal en cultuur gering was, geen gemakkelijke taak. Zijn beste leerlingen vond hij onder de Limburgse studenten, die van huis uit al wat Nederlands meebrachten, en onder de Luxemburgers, wier thuistaal veelal Duits was en die daardoor minder vreemd tegenover het Nederlands stonden dan de Walen. Kinker bracht vanaf het studiejaar 1819-1820 een kleine groep studenten die redelijk Nederlands spraken, eenmaal per week 's avonds van vijf tot negen uur in zijn huis bijeen om daar met hen 'bij een pijpje tabak, een kopje thee, een glaasje wijn' de Nederlandse taal en letterkunde te beoefenen en te discussiëren over culturele en staatkundige zaken. Een vereiste was dat de leden van het gezelschap, dat vanaf 1822 Tandem heette, 'met goede gevoelens voor den Vorst, het Vaderland en de Vaderlandsche taal bezield' waren. Dat Alexander aan deze eis ruimschoots voldeed, behoeft geen betoog. Al in december 1821 werd hij in een brief van Kinker aan A.R. Falck, minister van Onderwijs, Nijverheid en Koloniën, opgevoerd als informant over het rumoerige Luikse studentenleven. Een jaar later meldde Kinker aan minister van Justitie C.F. van Maanen, dat Alexander hem op de hoogte hield van lopende geruchten over een mogelijke invoering van het Nederlands in de Waalse provincies.[49]

Begin 1822 werd Alexander in Kinkers dispuutgezelschap opgenomen. Enkele maanden later introduceerde hij er zijn Maastrichtse vriend Jean-André Graaff. Ook zijn neef Clément Michiels van Verduynen zou lid worden. Uit het bewaard gebleven gedeelte van de notulen blijkt dat Alexander tot zijn afstuderen een actief lid van Tandem geweest is. Nog op 7 juli 1823, drie dagen voor zijn doctorspromotie, las hij 'ter vervulling van zijn spreek-

beurt twee opstellen, waarvan het eene *over de gematigdheid* handelde en het andere een mythologisch-allegorisch vertelseltje was'. Een week later sprak hij 'zijne afscheidsredevoering', en op 15 juli, bij de plechtige vergadering waarmee het academiejaar werd afgesloten, overhandigde Kinker hem 'zijn getuigschrift, waarmede hij als blijvend eerlid van Tandem erkend werd'. Aan Tandem en zijn omgang met prof. Kinker heeft Alexander behalve goede herinneringen ook een betere beheersing van de Nederlandse taal overgehouden.[50]

Vader en moeder betreurden het dat hun gezondheid niet toeliet dat zij op 10 juli in Luik de 'triomphe' van Alexanders afstuderen konden meemaken. Jean-André Graaff verraste hen de dag erna met een brief, waarin hij hen met het succes van hun zoon gelukwenste. Broer Frans, die in Leuven studeerde, en zijn medestudent en vriend Oswald van der Renne, de broer van Mimie, waren wel bij de plechtigheid aanwezig. Samen met Alexanders studievrienden zaten zij aan aan het banket, dat de jonge doctor hun naar goed academisch gebruik aanbood. Alexander gaf Oswald bij diens vertrek een briefje mee voor Mimie, die inmiddels voor de voltooiing van haar vorming in het Brusselse pensionaat Berlaimont verbleef. Hij deed haar daarin mededeling van zijn afstuderen. Zij was inmiddels 16 jaar oud en zou haar kostschooltijd over een jaar afsluiten. Het afscheid van Luik, van de studenten met wie hij in cafés en restaurants, tijdens uitgaansavonden en wandelingen zoveel plezier had beleefd, van de mensen in de stad bij wie hij welkom was of die belangstelling voor hem toonden, is hem zwaar gevallen. Zijn studiejaren waren definitief voorbij. Maar hij was optimaal voorbereid op wat komen ging. Een glanzende carrière in magistratuur of bestuur leek voor hem weggelegd.[51]

1823-1826 Mimie

Oriëntatie in Noord en Zuid

In het eerste jaar na zijn afstuderen richtte Alexander zich op de verdere voorbereiding van een maatschappelijke carrière. Zolang Mimie nog veilig afgeschermd op kostschool zat, was het niet wel mogelijk en leek het ook niet verstandig om het liefdesvuur aan te wakkeren.

Toen Alexander in juli 1823 zijn zaken in Luik had afgewikkeld, keerde hij terug naar Roermond om zijn academisch succes ook met zijn ouders te vieren. Zij woonden intussen niet meer in de Swamakerstraat, maar op kasteel Hattem. Sinds vader zijn functie van arrondissementscommissaris had neergelegd, was zijn gezondheid er niet op vooruitgegaan. Hij was in toenemende mate astmatisch en zijn lichaam werd gemarteld door de jicht. Maar zijn ambitieuze karakter liet zich niet verloochenen. Henri Michiels van Kessenich, sinds 1822 'staatsraad in buitengewone dienst' van

de koning en drager van de titel 'baron', accentueerde zijn nieuwe positie door een wijziging in zijn woonplek. Voortaan hield hij een zomer- en een winterverblijf aan. Als zomerverblijf fungeerde kasteel Hattem (even ten zuiden van de stad gelegen) en in de winter verbleef hij enkele weken met zijn vrouw in Hotel de Flandre op de Place Royale no. 8 in Brussel. Voor dit laatste was hij op zoek naar een permanente vervanging, een eigen 'hôtel'. Alexander kon hem daarbij weer van dienst zijn. Maar ook om een andere reden was een reis van zijn oudste zoon naar Brussel zinvol. Deze ambieerde immers een plaats bij parlement of ministerie of een functie bij de rechterlijke macht, het liefst als officier van justitie ('procureur du roi') bij een hooggerechtshof. Brussel was de ideale plaats om deze wens met behulp van de daar ruim voorhanden relaties te realiseren. Van de steun van zijn vroegere hoogleraar Kinker was hij al verzekerd. Deze beval zijn oudleerling gaarne bij de minister van justitie aan voor een eventueel vrijkomende substituut-post. Wellicht ontving Alexander van Kinker ook de suggestie, in Brussel op audiëntie te gaan bij Prins Frederik - als vooraanstaand vrijmetselaar had Kinker met hem een goede relatie - en daarbij zijn dissertatie aan de prins te offreren. Later in het jaar diende Alexander bij de regering een officieel verzoekschrift in. Zijn neef Clément Michiels van Verduynen deelde op 31 december 1823 mee, dat hij met spanning wachtte op het bericht omtrent Alexanders 'politieke bestemming'; zijn gevoel zei hem dat Alexanders sollicitatie succes zou sorteren, omdat 'jij niet behoort tot die ongelukkige lieden die vergeefs de fortuin najagen'. Maar van regeringswege volgde vooralsnog geen positieve reactie. Volgens Kinker waren de op handen zijnde veranderingen in de ministeries hiervan mogelijk de oorzaak.[52]

Half september 1823 kwamen vader en moeder naar Brussel om een huurpand te zoeken. Zij vonden dat in wijk 6 aan de Place de Louvain no. 1061. Een lange terugreis van drie volle dagen voerde hen via St.-Truiden, Maastricht en kasteel Limbricht naar kasteel Kessenich, waar ze gingen uitzoeken welke spullen eind september naar Brussel vervoerd zouden worden. De zesde dag na hun vertrek uit Brussel arriveerden ze in Hattem. Tegen 10 oktober maakten ze, nu vergezeld van het noodzakelijke huispersoneel, opnieuw de reis naar Brussel om er het gehuurde pand te betrekken. Moeder zou de Brusselse winterperiode onder meer gebruiken voor het afleggen van enkele bezoekjes aan nichtje Mimie in het pensionaat Berlaimont. Het meisje leek haar nog altijd de ideale partij voor hun oudste zoon: ze was jong, lief en mooi, afkomstig uit een vooraanstaande familie die ook nog rijk was, had haar opvoeding genoten op Berlaimont, én was katholiek.[53]

De winter van 1823-1824 bracht Alexander bij zijn ouders in Brussel door. Hij nam er gretig deel aan het gezelschapsleven van de adel. Hij frequenteerde de bijeenkomsten van de 'cercle' op de bovenverdieping van het 'café des Milles Colonnes' aan het Muntplein en het 'concert noble' in het

'petit Parc'. Tevens werd hij lid van het Nederlandsch Letterkundig Genootschap Concordia, dat zich tot taak had gesteld de positie van de Nederlandse taal in Brussel te versterken en er de Verlichting in de geest van Willem I te verspreiden. Kinker was van dit genootschap erelid. Met bijzondere interesse volgde Alexander de moeizame ontwikkeling van het Nederlandstalig toneel in Brussel. Intussen bleef hij door brieven van Kinker en van zijn neef Clément Michiels van Verduynen op de hoogte van het Luikse studentenleven. Vooral die van Clément, met speciale aandacht voor het Luikse roddelcircuit, zijn het lezen waard. Ook informeerde hij Alexander over de speciale chocola die hij desgevraagd voor diens moeder zou kopen: hij was van het merk De Santé, was heilzaam voor de longen, nam de honger niet weg, maar zorgde juist voor appetijt.[54]

Alexander kreeg van zijn ouders in 1823-1824 ruimschoots de gelegenheid om te reizen. Zo maakte hij in november-december een tocht 'dans nos contrées du nord', waarbij hij o.a. bij Bosch van Drakenstein in Utrecht logeerde, familie van moederskant. In afwachting van de gevraagde benoeming maakte hij in de maanden mei, juni en juli 1824 een grote tocht door de Zuidelijke provincies, een pendant van de 'grand tour' in 1823 van zijn leeftijdgenoten Jacob van Lennep en Dirk van Hogendorp, al heeft Alexander vrij luxe gereisd en dus heel wat minder gelopen. Met hun voetreis door de noordelijke provincies, Noord-Brabant en Zeeland hadden Van Lennep en Hogendorp dezelfde oogmerken als Alexander met zijn reis door België: het versterken van hun sociale netwerk en het leren kennen van het land. Nadat Alexander zich in Brussel voorzien had van een paspoort, vertrok hij op 18 mei naar Antwerpen. Onderdeel van het bezoek daar was een excursie naar het 'correctiehuis' St.-Bernard, op enige afstand van de stad gelegen, een penitentiaire inrichting, waar gestraften volgens een nieuwe aanpak voorbereid werden op hun terugkeer in de maatschappij. Naar aanleiding van dit bezoek schreef Alexander een artikel, dat gepubliceerd werd in een Noord-Nederlands, een Franstalig Zuid-Nederlands en een Frans tijdschrift (*Correctiehuis St. Bernard 1824, Maison St.-Bernard 1824, 1825, Nader over St. Bernard 1825*). In het Amsterdamse tijdschrift *De Recensent* voegde Alexander de kwalificatie 'doctor in beide regten' toe aan zijn naam; in het Brusselse *Thémis* noemde hij zich nogal grootsprakig 'avocat près de la Cour supérieure de Liège', terwijl hij daar weliswaar beëdigd was, maar nooit als zodanig gefunctioneerd had. Van Antwerpen voerde de reis vervolgens naar Gent, en vandaar ging het met de trekschuit naar Brugge. Die trekschuit onderscheidde zich in positieve zin van alle andere die Alexander kende, omdat de passagiers van de eerste en de tweede klasse er konden plaatsnemen in aparte voor hen bestemde appartementen aan de uiteinden van de boot en omdat zij om half één vergast werden op een heerlijk diner, waarbij alleen de wijn apart afgerekend hoefde te worden. Daarna bezocht hij de bezienswaardigheden van West-Vlaanderen, Henegouwen, Namen, Luik en de Ardennen. De reis eindigde eind juli in Roermond. Tijdens de al

gauw aanbrekende zomervakantie maakte Alexander vervolgens met zijn broer Frans, die sinds 1820 in Leuven rechten studeerde, vanuit Roermond een excursie naar Koblenz aan de Rijn. Voor en na die reis logeerde hij in Aken om er te baden: 'Niets is ons teveel voor het bewaren en verbeteren van je gezondheid,' schreef vader hem op 22 september.[55]

Verliefd, verloofd, getrouwd

In augustus 1824 had Mimie haar opvoeding in Berlaimont voltooid en was naar Elten teruggekeerd. Enkele weken daarna hoorde Alexander van een vriend, dat Mimie voor een voortzetting van het vroegere contact openstond. De oude vlam laaide weer op. Alexander bedacht zich niet lang, vroeg haar vader of hij mocht komen, kreeg toestemming en reisde als op vleugels naar Elten. Hij vond haar onveranderd aantrekkelijk naar lichaam en geest, zij het dat haar puntneusje van vroeger flink wat groter geworden was. Naar verluidt zou dit een gevolg zijn van het feit, dat meisjes, in dit geval Mimies moeder, in hun kostschooltijd vaak staande hun maaltijden tot zich moesten nemen, met bovengenoemd effect op de vrucht tijdens latere zwangerschappen. Maar dit kleine schoonheidsfoutje zette geen rem op zijn enthousiasme. Een week later was hij terug in Roermond, hopend en rekenend op een huwelijk in de nabije toekomst.[56]

Op vrijdag 5 november verzonden vader en moeder Michiels van Kessenich-Bosch brieven naar papa Van der Renne en naar Mimie, waarin zij om Mimies hand vroegen voor hun oudste zoon, 'die in een excellent hart alle kwaliteiten verenigt om een vrouw gelukkig te maken en een goede vader te worden'. Twee dagen later beantwoordde Van der Renne het verzoek in positieve zin. Alexander bevond zich op dat moment in Utrecht en reisde de volgende dag via Vianen en Gorkum naar Antwerpen. Op dinsdag 9 november was hij 's morgens om 10 uur al op de Place de Louvain in Brussel, waar de conciërge in afwachting was van de aankomst van Alexanders ouders uit Roermond. Toen Alexander kennis genomen had van het goede bericht uit Elten, werd het wachten hem te lang. Om 12 uur nam hij de diligence naar Leuven, zijn ouders tegemoet. Ongeveer vijf kilometer voor die plaats kon hij de diligence verlaten en overstappen in het rijtuig van zijn ouders, - het meereizende kamermeisje nam bescheiden plaats in het tweede rijtuig. Om 5 uur waren ze terug in Brussel, geëmotioneerd-gelukkig, tot laat in de avond discussiërend over de door papa Van der Renne gestelde condities, het betreurend dat Brussel en Elten niet op dezelfde plek lagen op deze aarde, zodat een rustige uitwisseling van meningen en voorstellen onmogelijk was.[57]

Vader Michiels achtte het opportuun om de koning zo spoedig mogelijk te informeren over het aanstaande huwelijk van Alexander met Mimie, in de stellige verwachting dat deze verbintenis de koning aangenaam zou zijn. De mogelijkheid daartoe deed zich op woensdag 10 november al voor.

Maar omdat vader die dag erg astmatisch was en nog moe van de lange reis, schreef hij een briefje en vroeg Alexander om dit zelf aan Willem I te overhandigen en toe te lichten. Om 12 uur precies leverde de koets van vader Michiels met in livrei gestoken huisknechten Alexander af bij het paleis. Het was er druk. Alexander, gekleed in groot gala, moest drie uur op zijn beurt wachten, en er kwamen toen nog circa veertig personen na hem. In de antichambre hoorde hij vertellen, dat ook prins Frederik zich onlangs verloofd had. Toen de kamerheer hem eindelijk aan Zijne Majesteit voorstelde door het noemen van zijn naam en Alexander de koning naderde, gaf deze met hoofdknik te kennen dat hij wist wie Alexander was. De audiëntie, waarvan Alexander na afloop woordelijk verslag deed, verliep als volgt:

Alexander: Sire! ....

De koning: Hoe! is uwe alleen hier of is mijnheer uw vader bij uwe? (Alexander maakte hieruit op, dat de koning niets zou doen zonder eerst zijn vader te raadplegen; reden waarom hij zich er zorgvuldig van onthield zelf een voorstel te doen of er een aan de koning te ontlokken.)

Alexander: Mijn vader, Sire, is gisteren avond eerst hier aangekomen, is zeer vermoeid en vindt zich in de onmogelijkheid om vandaag op de audiëntie te komen, 'tgeen hem des te meer leed doet daar hij voornemens was Uwe Majesteit geluk te wenschen met het huwelijk van Z.K.H. den Prins Frederik der Nederlanden, waaraan wij alle het grootste deel nemen. (De koning maakte een buiging met het hoofd.) Verder was mijn vader voornemens mijn eijge huwelijk aan Uwe Majesteit bekend te maken.

De koning (hem onderbrekend, haastig-nieuwsgierig): Zoo, en met wie? en met wie?

Alexander: Met een freule Van der Renne uit Gelderland.

De koning: Ah Gelderland! Gelderland!

Alexander: Het is eene eenige dogter van een lid van de Ridderschap, aan Uwe Majesteit zoo ik vermeen bekend?

De koning: Ja, in de winter woont hij op het Pruijssisch.

Alexander: Ja, Sire.

De koning: En in de zomer in Gelderland.

Alexander: Juist. Hiernevens is de schriftelijke kennisgeving. (Hij overhandigde de brief.)

De koning (de brief aannemend en met een beetje spijt in zijn stem): Nu zal u misschien dat huwelijk geheel al onbruikbaar maken. (Alexander vond deze woorden zeer vleiend. Uit 'geheel al' concludeerde hij namelijk dat de koning hem een functie wilde geven op een hem schikkende plaats, en uit het woord 'onbruikbaar' dat de koning hem graag wilde aanstellen, maar vreesde dat Alexander, gezien zijn onafhankelijke positie als gevolg van zijn en Mimies fortuin, nu elke baan zou weigeren.)

Alexander: Geenzins, Uwe Majesteit, het zal mij altoos een eer en geluk zijn in dienst van koning en vaderland te kunnen treeden op dusdanige wijze als Uwe Majesteit geschikt zal oordeelen.

De koning (met stemverheffing en geruststellend): Gij zult misschien denken dat het vergeeten is, maar het is geenzins vergeeten 'tgeen wat u betreft.

Alexander (met bewogen stem): Sire, ik ben geroerd van de wijze op welke het Uwe Majesteit behaagt mij te ontvangen. Ik verzoek Uwe Majesteit mij toe te staan van mij te retireeren.

De koning (boog, stond op en zei met hartelijke stem): Mijnheer, ik wensch u veel geluks met u huwelijk. (Alexander maakte een buiging, trok zich respectvol terug en was al in het midden van de salon, toen de koning met krachtige stem riep:) Wel, mijn kompliment aan mijnheer u vader![58]

De 10de november 1824 is voor Alexander ongetwijfeld een goudomrande dag geweest. 's Konings woorden wekten grote verwachtingen en voerden hem tot de toppen van het geluk. Ook ten aanzien van zijn nog steeds uitblijvende benoeming werd er plotseling vooruitgang geboekt. Baron J.H. Mollerus, vice-president van de Raad van State, was bij vader op bezoek geweest en had meegedeeld dat het rapport naar aanleiding van Alexanders sollicitatie bij de koning was ingediend. Het was de bedoeling dat hij Commies van Staat bij de Raad van State zou worden en dat de benoeming tegen het nieuwe jaar zou plaatsvinden. In de euforie van het moment was Alexander zelfs van mening, dat men hem bij gelegenheid van zijn huwelijk tot referendaris zou benoemen.[59]

Op 21 november 1824 schreef hij Mimie, hoe de dames van de 'haute société' verrast, maar ook instemmend gereageerd hadden op de mededeling van hun verloving (sommigen waren eerst naar Berlaimont gegaan om inlichtingen over haar te verkrijgen) en hoe hij van alle kanten met zijn keuze werd gelukgewenst. Maar voor zijn geluk had hij deze instemmende reacties niet nodig, aangezien 'al sedert lange tijd in mijn hart stond gegrift dat jij alleen mij gelukkig kon maken' en dat hij slechts één wens had: 'jouw geluk!' Haar haarlok had hij laten vatten in een gouden sierspeld, verfraaid met diamanten en edelsteentjes die haar naam vormden, een sieraad dat hij nu permanent aan zijn hart droeg. Papa Van der Renne moest nu maar gauw de datum van het huwelijk bepalen. Dat was het eerste wat hij hem bij zijn komst naar Elten in december zou vragen. Pas daarna kon de kerkelijke dispensatie worden aangevraagd (Alexander en Mimie waren aan elkaar verwant in de derde graad). Slechts één ding baarde hem ernstig zorg: de gezondheid van vader Michiels.[60]

Na een verblijf van enkele weken in Elten keerde Alexander rond 1 januari terug naar Brussel. Vandaar stuurde hij Mimie een samen met moeder uitgezochte gewatteerde zijden blouse met plooikraagje, die haar deze winter van pas kon komen. De kou was dan ook nog niet van de lucht: papa Van der Renne, die geen gemakkelijk heer was, deed moeilijk over het op te maken huwelijkscontract en treuzelde met het aanvragen van de kerkelijke dispensatie. 'Ik zou wensen dat al dat gedoe over dispensatie, officiële aankondigingen, huwelijkscontract, problemen over de plaats van de

Mimie, 1825. Aquarel door F. Bohres, in particulier bezit. (foto: Commissie Limburgse Iconografie, G. Hukkelhoven)

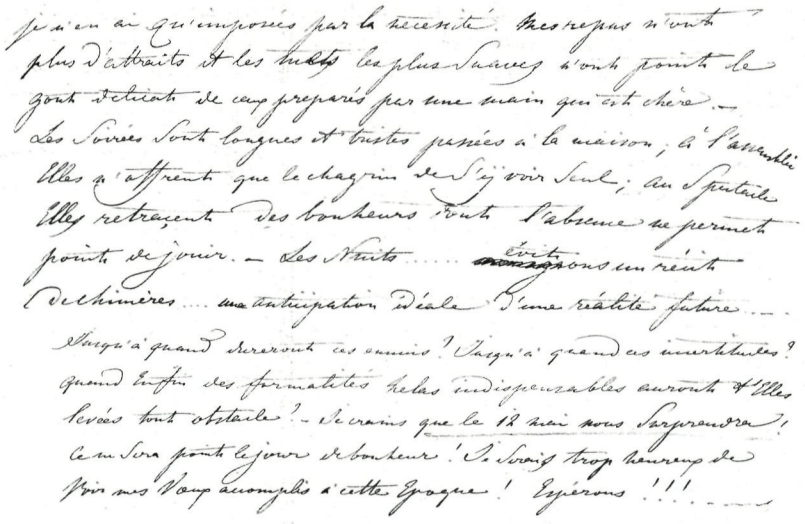

Fragment uit de brief van Alexander aan Mimie, Brussel 10 februari 1825. (RAL, Arch. MvK, nr. 198)
Eten trekt me niet meer en de heerlijkste gerechten hebben niet de fijne smaak van de spijzen die bereid zijn door een geliefde hand. Als ik thuis ben, zijn de avonden triest en lang; in gezelschap bezorgen ze me slechts het pijnlijke gevoel dat ik alleen ben; in de schouwburg weerspiegelen ze geluksmomenten die ik door hun afwezigheid niet kan genieten. En de nachten ... laat ik zwijgen over de spookbeelden die anticiperen op een toekomstige werkelijkheid ...
Hoelang nog zullen deze verdrietelijkheden duren? Hoelang deze onzekerheden? Wanneer zullen de helaas onvermijdelijke formaliteiten elk obstakel hebben weggeruimd? Ik vrees dat de datum van 12 mei ons zal overvallen! Het zal geen dag van geluk zijn! Ik zou meer dan verheugd zijn als ik mijn wensen tegen die tijd vervuld zag! Laten we het hopen!!!....

huwelijksvoltrekking enz. enz. enz. uit de wereld was.' De verliefdheid nam toe naarmate de buitenwereld bozer werd: 'Sedert mijn terugkeer in Brussel ben ik nog maar bij twee toneelvoorstellingen, één bal (waar ik pas om half elf arriveerde en rond middernacht al vertrok) en één bijeenkomst geweest; alle andere avonden heb ik thuis doorgebracht, zonder ergens plezier in te hebben. Ik doe niets anders, mijn lieve Mimie, dan denken aan jou. Niet bij jou te zijn dompelt me permanent in een droeve stemming.' En buiten al die problemen bij de voorbereiding van het huwelijk was daar zijn ernstig zieke vader, die de huwelijksdag wellicht niet meer zou mogen meemaken. 'Mimie, mijn lieve Mimie, alleen in jouw armen kan ik troost vinden voor wat mij verdriet! In jouw hart, en daar alleen, kan ik leniging vinden voor mijn smart! Uit jouw stem kan ik moed putten!!!' Hoezeer betreurde hij het, dat een reis naar Elten in de eerste helft van februari vanwege de gewassen rivieren onmogelijk was. 'Al vóór het dag wordt ontvliedt mij de slaap en zijn mijn gedachten bij jou.' De dagen brachten niets wat aantrekkelijk was, de avonden - thuis, in de schouwburg of in gezelschap - maakten de afwezigheid van de geliefde pijnlijk voelbaar, en de onrustige nachten waren vol 'spookbeelden die anticiperen op een toekomstige werkelijkheid'.[61]

De toekomstplannen vroegen om concretisering. Als datum en plaats voor het huwelijk werd gedacht aan de 12de mei in Beek bij 's-Heerenberg, waar de Van der Rennes hun zomerverblijf hadden; het feestdiner zou in de namiddag in Kleef kunnen plaatsvinden. De keuze van een 'bruidsknegt' en 'bruidsmeyd' was geen probleem; dat werden Alexanders broer Frans en de zeventienjarige Roermondse freule Louise de Pollart. Waar Alexander en Mimie na hun huwelijk zouden gaan wonen, stond nog niet vast: Brussel wellicht, kasteel Kessenich? Maar in geen geval wenste Alexander bij zijn ouders in te trekken. Eenmaal getrouwd, wilde hij niet meer afhankelijk zijn van de 'caprices' van zijn vader en wenste hij dat zij hun leven zelf konden inrichten. 'Nog 87 dagen tot de 12de mei, - als alles dan tenminste geregeld is,' schreef Alexander op 14 februari. Zijn vader had intussen voor Alexander en Mimie in Brussel een huis op het oog. Verder was hij met papa Van der Renne eindelijk tot een akkoord gekomen over het huwelijkscontract. Begin maart begaf Alexander zich door een winters landschap weer naar Elten om bij Mimie te zijn en de resterende problemen te bespreken.[62]

Over de dispensatie deden de kerkelijke autoriteiten erg moeilijk. Hun getalm bracht de huwelijksdatum zelfs in gevaar. Begin maart besloten de families tot een noodgreep, daarbij gebruik makend van de goede contacten van vader Henri met mgr. J.A. Barrett, vicaris-generaal van het bisdom Luik, en van het gegeven dat een verblijf van zes weken in een bepaalde parochie en het voornemen om er te blijven wonen voldoende waren om onder de jurisdictie van de betreffende pastoor te vallen. In dat kader zou Mimie wellicht haar intrek kunnen nemen bij oud-tante Meyer in Roermond en kon mgr. Barrett daarna de dispensatie verlenen. Ter definitieve vaststelling van het plan reisde Alexander op 18 maart naar

Roermond - de reis verliep in één dag vanuit Elten via Kleef, Gelder en Venlo - en twee dagen later naar Luik. De missie slaagde. Rond 1 april verhuisde Mimie naar Roermond, waar zij hartelijk welkom was in het huis van oom en tante Meyer-Messemecker in de Munsterstraat nr. 10. Vervolgens werd het burgerlijk huwelijk geafficheerd in 's-Heerenberg (waar Beek onder viel) en in Roermond. Tevens vonden de drie roepen voor het kerkelijk huwelijk plaats vanaf de preekstoel in de parochiekerk van Beek en in de St.-Christoffel te Roermond. Op 30 april passeerde de akte van huwelijkse voorwaarden voor notaris Louis Dirix te Roermond. Zoals afgesproken verleende mgr. Barrett de noodzakelijke dispensatie. Eindelijk - het was anderhalve week later geworden dan oorspronkelijk gepland - kon het burgerlijk huwelijk (23 mei 1825) en het kerkelijk huwelijk (24 mei 1825) plaatsvinden. Op de dag van de kerkelijke inzegening door pastoor J.H. Matthei bood tante Meyer het jonge paar ten afscheid een feestelijk ontbijt aan en schonk ze Mimie een beursje met enkele goudstukken. Papa Van der Renne was niet bij het huwelijk aanwezig.[63]

Op 18 maart had Alexanders studievriend Jean-André Graaff, die in Maastricht voorzichtig aan een advocatenpraktijk begonnen was, hem een brief geschreven met de vraag hoe het stond met zijn 'plans politiques'. Hij wist dat Alexander zat te wachten op een benoeming en troostte hem door op te merken dat de verrassing des te groter zou zijn als de kogel eindelijk door de kerk was. Inderdaad was de zaak niet gelopen zoals in november 1824 verwacht werd. Alexander had vernomen, waarschijnlijk van vice-president Mollerus, dat op zijn verzoek om aanstelling als Commies van Staat bij de Raad van State op korte termijn niet zou worden beslist. Daarom had hij aangeboden om in afwachting van de benoeming te werk gesteld te worden bij de commissie tot vervaardiging van de nieuwe wetboeken, die zou worden opgesplitst over Brussel en Den Haag. Maar in deze eerste maanden van 1825 zal Alexander zich niet bijzonder hebben beziggehouden met zijn 'plans politiques'. De prioriteit lag bij de realisering van zijn huwelijksplannen.[64]

Wittebrood

Na de grote dag gingen de jongelui - Alexander was 25, Mimie goed 18 jaar oud - zes weken op huwelijksreis naar Maastricht, Luik en voor een wat langer verblijf naar Aken. Daarna waren ze enkele dagen op kasteel Kessenich om vervolgens in Roermond een bescheiden woning te betrekken. Ze was eigendom geweest van hun beider tante Elisabeth Tackoen-van der Renne, die in 1823 was overleden. Parterre bestond de woning uit een kamer, een keuken, een provisiekast en een kelder. Op de eerste verdieping waren er vier kamers, respectievelijk ingericht als echtelijke slaapkamer, eetkamer, salon (voor het ontvangen van bezoek) en logeerkamer. De tweede verdieping was bestemd voor het personeel. Als we Alexander mogen geloven, heeft hij in dit huis de gelukkigste tijd van zijn leven doorgebracht:

'Wat was er meer nodig voor twee jonge harten die elkaar beminden en niets anders wensten dan te leven voor elkaar?' Maar de zon zou niet lang blijven schijnen. In september moest Alexander met zijn moeder naar Holland voor het regelen van een erfeniskwestie; - het was niet de eerste en ook niet de laatste; het leven van Alexander en al zijn familieleden was vol van procedures en verwikkelingen over bezittingen en geld. Op 30 september schreef Alexander vanuit Amsterdam aan vader, dat moeder ziek te bed lag. Heeft Henri de brief nog gelezen? Op 2 oktober 1825 stierf hij op zijn buiten, kasteel Hattem. Zijn vrouw ontving de jobstijding in Amsterdam en was fysiek niet in staat de klap te verwerken. Alexander was eveneens zwaar geschokt: hij had zijn vader verloren, zijn leidsman én zijn beste vriend, van wie hij de vertrouweling was in alle publieke en particuliere zaken. Eind oktober, toen de eerste dagen van rouw voorbij waren, ging Alexander (nu baron) terug naar Amsterdam en Utrecht om de erfeniszaken verder af te wikkelen. Mimie, al enkele maanden zwanger, was naar haar vader in Elten gereisd. Alexander schreef haar op 28 oktober: 'Ik omarm je in de geest, zo teder als de afstand die ons scheidt mij dit toestaat.' Toen de familie weer compleet was in Roermond - moeder en Frans op kasteel Hattem, Alexander en Mimie in hun 'modeste demeure' in de stad - werd met betrekking tot vaders erfenis bepaald, dat moeder vruchtgebruiker zou blijven en dat Alexander en Frans voortaan een jaargeld zouden ontvangen. Omdat moeders gezondheid niet toeliet dat zij de winter buiten de stad doorbracht, werd besloten om tegen de maand december toch maar weer naar Brussel te vertrekken.[65]

De rouw om vader Henri en de zwangerschap van Mimie waren er de oorzaak van dat Alexander deze winter nauwelijks deelnam aan het sociale leven van de hogere kringen in Brussel. Bovendien voelde Mimie er, ondanks aandringen van Alexander, niet voor om de banden met haar vroegere kostschoolvriendinnen weer aan te knopen. Gevolg daarvan was dat haar relaties met Brusselse 'haute volée' ophielden te bestaan. Evenmin was Alexander gelukkig met het feit, dat hij na vaders dood in feite financieel afhankelijk was gebleven, nu van zijn moeder. Het was voor hem aanleiding om opnieuw, en nu serieuzer, werk te maken van de oude sollicitatie naar de functie van Commies van Staat. Daarnaast deed hij zijn best om als opvolger van zijn vader benoemd te worden in de Ridderschap van de provincie Limburg. Begin april liet hij daartoe diverse stukken toekomen aan de voorzitter van de Ridderschap, C.F.J. baron De Keverberg van Aldengoor. Hierbij kreeg hij assistentie van Arnold Michiels van Verduynen (oom Nol), die de rol van vader Henri als 'pater familias' én als leidsman van Alexander had overgenomen. Mimie stond op dat ogenblik op het punt van bevallen. Op 3 april, 's avonds om 9 uur, schonk zij het leven aan een flinke, gezonde zoon: Willem Joseph Hendrik Huijbert jonkheer Michiels van Kessenich (Willem). De baby werd geboren in Wijk 6, rue de Louvain no. 29: waarschijnlijk was dat het huis dat vader Henri begin 1825 voor

Alexander en Mimie gekocht had en dat sindsdien als winterverblijf diende. Op woensdag 5 april gingen Alexander en broer Frans bij de koning op audiëntie. Behalve over de geboorte van zijn eersteling en stamhouder zal Alexander met de koning ongetwijfeld gesproken hebben over zijn uitblijvende benoeming. Vermoedelijk heeft deze hem toen geadviseerd de vroegere sollicitatie te herhalen. Ingevolge dit advies vroeg Alexander, 'oud 26 jaren, reeds echtgenoot en vader', in de vorm van een aan de koning gericht verzoekschrift, als Commies van Staat verbonden te worden aan de Raad van State of aan een ministerie. Daarbij wees hij er o.m. op, dat 'verscheide zaken door hem reeds voor en na bewerkt en aan verschillende ministeriën van Uwe Majesteit zijn ingezonden' en dat hij, gelet op zijn 'aangeborene geneigdheid en verkleefdheid' aan het Huis van Oranje niets liever wilde dan 'zijn levensloopbaan in dienst van Uwe Majesteit te beginnen en te eindigen'. Mimie herstelde intussen snel. Nog voor de zes weken om waren, was zij met Alexander en de baby terug in het knusse huis in Roermond.[66]

1826-1829 IN DIENST VAN DE KONING

Den Haag 1826

Bij K.B. van 9 mei 1826 werd 'mr. J.A.H. Baron Michiels van Kessenich' benoemd tot Commies van Staat bij de Raad van State tegen een honorarium van f. 600,- per jaar. Het benoemingsdiploma was getekend door koning Willem I en door Staatsraad J.G. de Mey van Streefkerk, directeur van de staatssecretarie.[67] De regering, waarvan de zetel jaarlijks alterneerde tussen Brussel en Den Haag, bevond zich op dat moment in Den Haag. Op 22 mei meldde Alexander zich daar om de eed af te leggen en kwartier te maken. Hij vond een appartement aan de Heerengracht. Rond 20 juni reisde hij terug naar Roermond, maar niet voor lang, want op 1 juli begon zijn werk bij de Raad van State. Het vooruitzicht dat hij de komende weken van Mimie en de baby gescheiden zou zijn, stemde hem niet vrolijk. Het leed zou pas geleden zijn als hij begin september kon terugkeren naar Roermond. En vanaf oktober 1826, als de regering voor het nieuwe parlementaire jaar naar Brussel verhuisd was, zouden ze daar hun eigen huis betrekken. Reeds nu maakte hij berekeningen van de kosten van hun huishouden, als ze in oktober 1827 samen naar Den Haag zouden gaan. Hij kwam op een bedrag van f. 6.000,- , waarbij hij dan een mannelijke en twee vrouwelijke bedienden meetelde. Den Haag vond hij maar een dure stad: een portie frambozen kostte bijvoorbeeld 22 cent, een glas citroensap in de sociëteit 8 cent. Toch at hij ingevolge Mimies raad veel fruit om constipatie te voorkomen. Ook slikte hij, zo nodig, pillen, en als hij het warm had, paste hij op voor koude drank. Toen op 14 juli de nieuwe haring in de residentie was gearriveerd, vond hij die te duur om zelf te eten, maar wel liet hij er zes door een vishandelaar verpakken in een klein tonnetje en verzond

die met de diligence naar Roermond, met het verzoek om twee haringen bij oom en tante Meyer te bezorgen. Een week later volgden nog drie van die tonnetjes: een voor moeder, een voor oom Nol en opnieuw een voor tante Meyer. Vooral moeder en de Meyers waren grote liefhebbers: in de dagen die volgden verzond Alexander aan hun adres nogmaals drie tonnetjes: een met zes, bestemd voor tante Meyer, en twee met twaalf haringen voor moeder en voor tante Meyer.[68]

Nog nauwelijks ingewerkt, zocht Alexander, die op 31 mei was toegelaten tot de Limburgse Ridderschap, een positie dichter bij de Koning. Maar toen hij de oude, wijze Maximiliaan baron d'Yvoy van Mijdrecht, een vertrouweling van de koning, vroeg hoe die dacht over zijn voornemen om naar een opengevallen plaats aan het hof te solliciteren, kreeg hij het advies om bij De Mey van Streefkerk eens te informeren naar de haalbaarheid van zo'n sollicitatie. Intussen zag hij uit naar de ontmoeting met broer Frans en oom Nol, die voor de afwikkeling van de erfenissen van twee broers van moeder in Holland moesten zijn. Ze zouden elkaar op 12 augustus treffen in hotel Maréchal de Turenne in Rotterdam. Zou Mimie, zo suggereerde Alexander, hen niet kunnen vergezellen? Voor een periode van vier à vijf weken zou ze best kunnen verblijven in zijn appartement. Want de scheiding werd hem op den duur ondraaglijk. Daar kwam bij dat hij in Den Haag geen enkele vriend had met wie hij vertrouwelijk kon praten. En de eerste regel in de residentie was: 'Denkt dat-je met je vijand omgaat.' Als Mimie hem in de toekomst niet naar Holland zou kunnen vergezellen, zou hij nog liever ontslag indienen. Want zoals nu was de situatie niet vol te houden. 'Het is tijd voor beraad.' Mimies hart en geest stonden open voor Alexanders verlangens. En dus reisde zij samen met Frans en oom Nol via Nijmegen naar Rotterdam. Ze kwamen daar een dag later aan dan bedoeld, omdat de stoomboot tussen Keulen en Düsseldorf op een kiezelbank was gelopen. Vanuit Nijmegen schreef oom Nol op 12 augustus aan Alexander, die zich toen al aan de haven in Rotterdam bevond: 'Je lieve vrouw maakt het uitstekend;-ze is een model van geduld.' Toen het paar weer verenigd was, braken heerlijke weken aan. Alexanders functie bracht niet veel werk met zich mee, zodat er alle tijd was om samen stad en omstreken te verkennen en frequent het theater te bezoeken. Zo kreeg zijn eerste Haagse periode in regeringsdienst nog een ontspannen afsluiting.[69]

Brussel 1826-1827

Na enkele 'vrije' weken in Roermond[70] vertrokken Alexander, Mimie en de kleine Willem begin oktober naar hun huis aan de Leuvensestraat nr. 29 in Brussel. Alexander had de stad met zijn mooie boulevards, theaters, bals, kaart- en biljartclubs en dansavonden al eerder leren waarderen. Op de derde maandag van oktober vond de opening van de Staten-Generaal plaats. Door zijn functie bij de Raad van State ontvingen Alexander en

Mimie nu invitaties voor de grote soirées aan het hof en voor galante avonden bij hooggeplaatste particulieren. Veel zorg, ook financieel, besteedden ze in dit verband aan hun kleding, die bij die schittering moest passen. Ook muzikaal vond Alexander het verblijf in Brussel een genot. Met betrekking tot de staatszaken heeft hij het parlementaire jaar 1826-1827 als rustig ervaren. Wel beschouwde hij de belastingwetten van 1821 als een probleem, omdat die het idee levend hielden dat het Zuiden moest betalen voor de schulden van het Noorden. Toen Mollerus in maart 1827 een concept voor een betere verdeling van de grondbelasting aan de Raad van State had voorgelegd, had Alexander - desgevraagd, op papier, maar overhaast - lucht gegeven aan zijn visie dat de gezeten Noord-Nederlanders door de vigerende wetgeving bevoordeeld werden, omdat zij veelal effecten bezaten

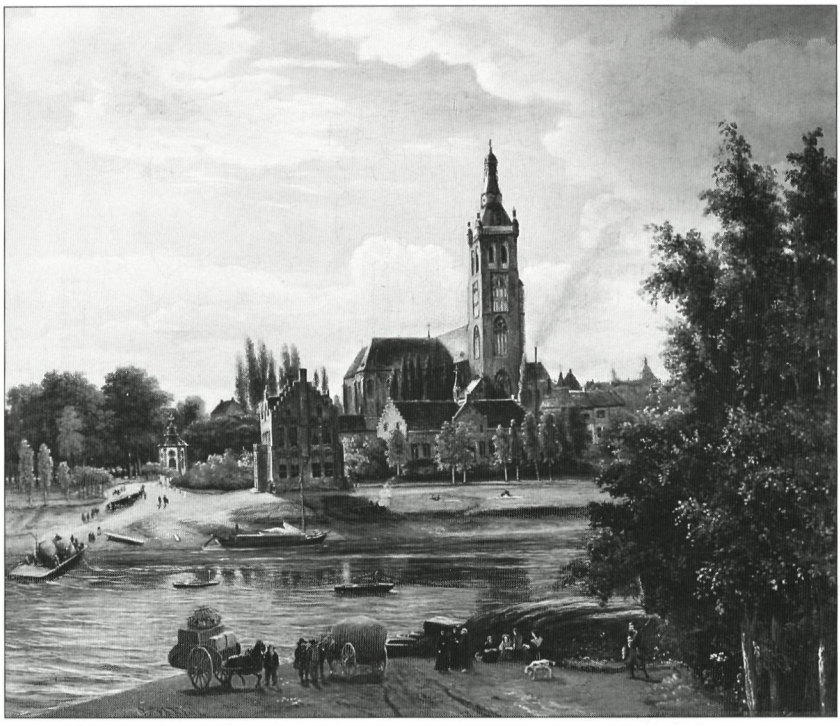

De oversteek van de Maas tussen Horn en Roermond omstreeks 1850. Schilderij van J.A. van der Drift, Gemeentemuseum Roermond. (foto: Waanders b.v., Zwolle)

Op zaterdag 23 oktober 1842 keerden Alexander en Mimie per rijtuig terug uit Maastricht en arriveerden heel laat op de avond tijdens een onweer aan de oversteekplaats van de Maas bij Roermond. Door de vreselijke wind konden de veerlieden hun geroep ('haol euver!') niet horen. Na ruim een half uur wachten in de regen maakten ze rechtsomkeer en vroegen onderdak in het eerste huis langs de weg naar Horn. De volgende morgen arriveerden ze even na achten in de nog zondagsstille stad. (RAL, Arch. MvK, nr. 342, Alexander aan Frans, Roermond 24 oktober 1842)

welke niet belast werden, terwijl de welgestelde Zuid-Nederlanders meestal vast goed bezaten en daarover wel belasting betaalden. Omdat hij vreesde dat de inhoud van zijn notitie onder de ogen van de koning was gekomen en deze daardoor 'niet dan een ongunstig denkbeeld van mij heeft kunnen vormen', kwam hij in een uitvoerig schrijven aan Mollerus terug op zijn aanvankelijk visie, nu als 'eene oogenblikkelijke verkeerde opvatting' aangemerkt. Een eventuele promotie mocht immers niet in gevaar komen. In dit verband was er toch al sprake van rivaliteit tussen de oudere collega's, die op grond van anciënniteit voorrang claimden, en de jongere, die konden bogen op een doctoraat in de rechten.[71]

In december 1826 waren ook moeder Michiels en Frans voor enkele maanden naar Brussel overgekomen. Toen zij in het voorjaar weer naar Hattem vertrokken, was Mimie hoogzwanger van haar tweede kind. Op 3 mei 1827 kondigde zich de bevalling aan. De geboorte van de baby, de navelstreng om de hals gewonden, geschiedde overhaast; de dokter was niet op tijd aanwezig en Alexander moest diens taak overnemen. De boreling was een meisje, Eugénie, officieel Cornelia Maria Eugenia Petronella geheten. Oom Nol, van plan om het gezin op korte termijn in Brussel op te zoeken, feliciteerde Alexander met de gelukkige afloop van de bevalling: 'Ziedaar, de wens van rijke ouders vervuld: een zoon én een dochter.' Op 30 mei reisde Alexander naar Maastricht, waarschijnlijk om de vergadering bij te wonen van de Limburgse Ridderschap, waarvan hij sinds 1826 lid was. Toen moeder Michiels op Hattem vernam, dat de kleine Willem, juist tijdens Alexanders afwezigheid, stuipjes gekregen had, werd ze ongerust. Ze wilde weten wanneer het gezin naar Roermond zou komen, - wat haar betreft hoe eerder hoe liever. En ze sloot haar briefje als volgt af: 'Vertel me ook of de rode vlekken van de kleine Eugénie een beetje minder worden. Jullie oom verzekert me dat ze helemaal zullen verdwijnen, wat ik hoop. Nu moet ik naar de Mis. Ik kan jullie allen dus alleen nog van harte omhelzen.'[72]

Den Haag 1827-1828

Tijdens hun vakantie in Roermond waren Alexander, Mimie en de kinderen de welkome gasten van moeder Michiels en broer Frans op kasteel Hattem. Intussen had Alexander door bemiddeling van een bevriende relatie in Den Haag een gemeubileerd appartement kunnen huren. Het lag in een chique wijk, in de Hoogstraat, boven de winkel London, en was eigendom van een zekere De Groot. De eerste verdieping bestond uit een mooie salon met daarachter een tweede kamer en terzijde een 'cabinet', de tweede etage uit een grote kamer aan de voorkant en nog twee slaapkamers; daarnaast bevatte het appartement een kleine keuken, kamers voor het personeel en ruimte voor opslag van brandstof. Alexander huurde het met ingang van 1 oktober 1827 voor de duur van een jaar tegen de prijs van f. 800,–, in twaalf maandelijkse termijnen te betalen. Hij kon het pand al op 23 september betrekken.[73]

Eind september vertrokken Alexander, Mimie en de kleine Willem met twee dienstmeisjes (Helena Thijssen en Elisabeth Lucas) naar Den Haag, waar ze bovendien nog over een aparte huishoudster konden beschikken. Eugénie was achtergebleven bij moeder Michiels, die de ouders met aandrang gevraagd had de baby aan haar toe te vertrouwen, daarbij wijzend op de nadelige gevolgen van de jaarlijkse verplaatsing van Alexander voor de rustige uitgroei van het kind. Uit respect voor hun moeder en schoonmoeder hadden Alexander en Mimie toegegeven. Zij zouden daar spijt van krijgen, want toen zij moeder na verloop van tijd, herhaald en met aandrang, smeekten om Eugénie terug te geven, bleek die niet vatbaar voor die begrijpelijke en rechtmatige wens. Later moesten ze harde woorden gebruiken om moeder tot toegeven te bewegen. Maar zover was het nog lang niet. Moeder kweet zich met toewijding van haar taak en schreef half oktober trots, hoe Eugénie krachtiger werd, hoe mooi ze was gebouwd en hoe zacht en blij haar karakter leek te worden. 'Ze biedt troost en ontspanning aan haar grootmoeder, die jullie beiden dankt voor het offer dat jullie de kleine aan haar hebben willen afstaan. (...) Ik ben ook heel tevreden over de voedster; ze heeft melk in overvloed.' Met de vorige, die nog beter was, had ze het haar nog toekomend bedrag van 75 gulden Kleefs en 18 sous afgerekend. Met genoegen had ze uit een brief van Alexander vernomen dat de kleine Willem zo goed sliep en niet gewiegd hoefde te worden, en verder dat ze tevreden waren met het appartement en het dienstpersoneel. 'Adieu, lieve mensen. Leef gelukkig en tevreden en weet dat jullie ook tijdens je absentie altijd gegrift staan in het hart van jullie teder toegewijde moeder.'[74]

De feesten aan het hof in Den Haag konden met die in Brussel wedijveren. Wat minder vaak waren zij te gast bij particulieren. De kleding voor de evenementen aan het hof was overigens al duur genoeg. Begin februari 1828 werden hun leefkosten bovendien verhoogd door de komst van een kindermeisje uit Roermond, Helena Hansen. Maria Agnes van Aefferden-Petit, die dit voor haar nichtje Mimie geregeld had, berichtte daarbij, hoe goed de zoete lieve Eugénie gemutst was toen zij eind 1827 voor de wintermaanden met haar grootmoeder naar Brussel vertrokken was. In het voorjaar en de zomer wandelden Alexander en Mimie in het Haagse Bos of verkenden met de koets de omgeving: Scheveningen aan zee, het aardige dorpje Voorburg, Rijswijk en Leidschendam. Ook brachten ze geregeld een avond door in de schouwburg. Voor Mimie werd de vreugd jammer genoeg getemperd doordat ze veel last had van slapeloosheid. Maar ook Alexanders geestelijke en lichamelijke situatie was begin 1828 vrij labiel. Oom Nol bracht die uitvoerig ter sprake in een brief van 10 februari: 'Al geruime tijd heb ik gemerkt dat je geest én je lichaam niet gezond zijn. Dat je humeur zo somber en onrustig is, komt m.i. door je obstipaties. Wanneer iemand zijn kwaal kent en de oorzaak ervan, moet hij de middelen zoeken en gebruiken om zich ervan te ontdoen en maatregelen treffen om ze te voorkomen. Het middel tot herstel en ter voorkoming bestaat in jouw geval in het gebruik

van wat geestkracht. (...) Met wat meer vastberadenheid kun je gemakkelijk alle sombere ideeën verjagen die zich zo vaak aan je opdringen en waarvoor je je openstelt omdat je onrustige en hoogst actieve geest onvoldoende bezet is en spoken najaagt bij gebrek aan een reëel object.' Alexander moest zich niet door futiliteiten en kleine tegenvallers laten verontrusten. Met betrekking tot zijn ambitie om een belangrijke functie te verwerven moest hij geduld oefenen en niet door overhaasting de reeds gedane investeringen teniet doen. En mocht zijn wens op den duur onvervuld blijven, dan moest hij die ambitie opgeven. 'Je hebt die immers niet nodig om met je gezin in de meest aangename omstandigheden te leven.' Ook met betrekking tot enkele lopende familiezaken moest Alexander de rust bewaren in zijn handelen en geen hersenschimmige angsten hebben. 'Breng rust in je gedachten, mijn beste Alexander, beheers de ambitie en dank de hemel die jou met zoveel goede dingen heeft overladen.'[75]

De plotselinge dood van Mimies vader in april 1828 maakte de situatie niet gemakkelijker. Op verzoek van Alexander, die stond op een correcte regeling van de ingewikkelde erfenis, werden de bezittingen van de overledene door de betreffende rechtbank verzegeld. Tijdens de ontzegeling en het opmaken van de juridische inventaris werd Alexander ziek, waardoor de afwikkeling enige tijd moest worden opgeschort. Daarna werd het een lang slepende kwestie waaraan diverse advocaten te pas kwamen. Pas nadat Alexander en Mimie in januari 1830 broer Frans als hun gevolmachtigde hadden aangewezen, wist deze in goed overleg met Mimies broer Oswald, zijn oude studievriend uit Leuven, op 2 april 1832 te komen tot een definitieve regeling van de erfenis.[76]

In de periode april-september 1828 heeft Alexander alleen of samen met Mimie heel wat tijd in Elten en op hun logeeradres (het Zwijnshoofd) in Arnhem doorgebracht zonder in de erfeniskwestie veel voortgang te boeken. Zijn gezondheid en zijn humeur gingen er niet op vooruit. Hij kwam tot de conclusie dat, als zijn situatie zich niet in positieve zin wijzigde, een besluit tot het aanvragen van ontslag voor de hand lag. Oom Nol schreef begin juli aan Alexander, dat hij met hem te doen had omdat diens verstoppingen ('obstructions') maar niet overgingen en dat hij veel begrip had voor Alexanders conclusie om de zaak niet langer op zijn beloop te laten. Wel zou hij graag zien dat Alexander zijn beslissing nam in een minder sombere periode en zonder overhaasting, dus zoals hij al eerder van plan was geweest: na afloop van de Brusselse zittingsperiode 1828-1829. Broer Frans was intussen succesvoller geweest in zijn carrière: na zijn rechtenstudie in Leuven was hij in Maastricht advocaat geworden, en onlangs, nog maar 26 jaar oud, namens de Limburgse ridderschap benoemd in Provinciale Staten.[77]

Eind september werd Alexander in Arnhem opnieuw ziek, misselijk van de Eltense kwestie waarmee hij permanent van doen had. Na een kort verblijf in Hattem reisde hij begin oktober naar Brussel, waar Mimie met de kleine Willem en het dienstpersoneel intussen gearriveerd waren.[78]

1828-1829 Brussel

Vanaf de opening van het nieuwe parlementaire jaar op 20 oktober 1828 was Alexander met ander werk belast. Bij K.B. van 12 september 1828 was hij gedetacheerd bij de Tweede Kamer als waarnemer van de dienst van zijn collega R.K. baron van Tuyll van Serooskerken, 'zullende hij dien post gelijktijdig met zijne functien bij den Raad van State vervullen'. Dit K.B. kwam niet onverwacht. Op Alexanders eigen verzoek was er al eerder met hem over deze verandering van werkkring gesproken. Wel had hij toen schriftelijk gevraagd om zijn relatie tot de Raad van State te mogen behouden. De functie bij de Tweede Kamer bracht hem van de regen in de drup, want hij werd erdoor blootgesteld aan de politieke storm die in het voorjaar van 1829 opstak door de acties van de in het Monsterverbond verenigde katholiek-liberale oppositie, in en buiten de Tweede Kamer.[79]

Zijn nieuwe werk heeft Alexander in de herfst en de eerste wintermaanden nog met engagement verricht. In een brief van 12 december 1828 schreef hij er althans vrij enthousiast over. Ook toonde hij zich daarin dankbaar voor de levenskracht van zijn beide kinderen. Na de overkomst van 'Roermond' op 20 december was ook Eugénie (nu anderhalf jaar oud) weer voor enkele maanden met vader en moeder verenigd. Maar er waren ook minder opwekkende zaken. Zo was er in bovengenoemde brief sprake van ernstige 'affaires domestiques' (zou het om moeders claim op Eugénie gaan?) en ontving hij in januari 1829 een dreigende brief van Oswalds advocaat in de Eltense erfeniskwestie. Ook was hij licht geraakt toen hij hoorde dat zijn voorganger Van Tuyll wèl en hijzelf níet geïnviteerd was voor het banket aan het hof op 13 december. Zijn inziens hing dit samen met het feit dat hij de koning na diens terugkeer naar Brussel nog niet gesproken had; in ieder geval was hij ervan overtuigd dat er geen sprake kon zijn van opzet, aangezien hij zich in zijn werk een trouw dienaar des konings betoond had.[80]

In de maanden februari-mei 1829 spitsten de tegenstellingen in de Kamer zich toe. De maand februari bracht het hoogtepunt van de eerste petitiebeweging; in de maand mei werd de tweede tienjaarlijkse begroting afgekeurd, iets wat een parlementaire opstand genoemd kon worden. Alexander werd door de omstandigheden verplicht het onverenigbare te verenigen: enerzijds waren daar zijn gehechtheid aan Oranje, welke hij van huis uit had meegekregen en sindsdien versterkt had, en zijn ambtelijke trouw aan de regering, in wier zending hij heilig geloofde, anderzijds had hij het nodige begrip voor de religieuze en politieke opvattingen die leefden in de landstreek waarin hij was opgevoed en zich 'thuis' voelde.[81]

Maar er was meer dat hem aanzette tot het nemen van ontslag. Een voorname reden was het feit dat hij sinds zijn aantreden in juli 1826 geen promotie had gemaakt. Sinds april 1828 was daar de permanente irritatie van de Eltense erfeniskwestie bijgekomen. Steeds vaker betreurde hij nu de

'dromen van de ambitie', die door zijn vader in hem gewekt en nadien door hemzelf gevoed waren en waardoor hij nu gepijnigd werd. Die ambitie had het volmaakte geluk van de zomer van 1825 wreed verstoord. Alexanders onvrede werd overigens mede veroorzaakt door de ongelukkige effecten van zijn eigen optreden. Want naast grote ijver en inzet had hij een aantal minder positieve eigenschappen, die door zijn collega's en superieuren niet erg gewaardeerd zullen zijn. Op de eerste plaats was daar zijn eigenliefde, waardoor hij het gewicht van zijn daden vaak overschatte. In de tweede plaats een gebrekkig vermogen tot reflectie, waardoor hij het onderscheid tussen hoofd- en bijzaken niet voldoende onderkende en zich verloor in details. Ten derde, in samenhang met het voorafgaande, een tekort aan sociale vaardigheid, noem het: handigheid, eventueel politiek opportunisme. Zelf stelde hij later vast dat hij als een onbeschreven blad - of was het veeleer: als een onmondig kind? - aan zijn openbare taak begonnen was. Omdat hij bij zijn aantreden de protectie genoot van Mollerus en De Mey van Streefkerk, stelde hij zich onvoorwaardelijk, de kop in het zand, achter hen op, zonder precies te weten welke zaken beide hoge heren voorstonden. Die aangeboren onhandigheid is door Alexander waarschijnlijk zelf bevroed, maar werd zelden verstandig gecompenseerd. Vanuit zijn nieuwsgierigheid om door te dringen in de geheimen van de ministeries speelde hij tegenover verschillende personen soms een verschillende rol, - een gevaarlijk spel, waardoor hij zich compromitteerde, zelfs als hij zijn fout naderhand eerlijk toegaf. Zo zette hij bijvoorbeeld zijn goede relatie op het spel met Karl Stedman, zijn vriend uit de Tandem-jaren, inmiddels werkzaam bij Binnenlandse Zaken. Een aangelegenheid waardoor hij het idee kreeg dat hij in ongenade gevallen was bij de kroonprins, de latere Willem II, was zijn sollicitatie naar een plaats in de regering, waarbij hij afgeweken was van de hiërarchieke weg. Die kwestie is voor hem waarschijnlijk de directe aanleiding geweest tot het aanvragen van eervol ontslag.[82]

Intussen was Alexanders labiele geest flink overspannen geraakt. Hij had zelfs paranoïde gedachten. Een onthutsend bewijs daarvan levert de brief die hij, waarschijnlijk eind maart 1829, geschreven heeft aan zijn broer. 'Van tijd tot tijd word ik gekweld door heimwee of door aambeien, ook de laatste dagen weer. Dan komt een drang tot schrijven in mij op, mijn gedachten raken in de war, ik droom ... En te midden van het geluk geloof ik dat ik ongelukkig ben. (...) Er is een idee-fixe dat me niet loslaat: het is een onbegrensde toewijding aan de koning, die allerlei spookbeelden doet ontstaan: te midden van de droefenissen van de vrede verbeeld ik me dat we oorlog krijgen, dat er samenzweringen zijn etc. etc. Tenslotte geloof ik werkelijk dat, als ik niet tot rust kom, ik gek word, net zoals de heer Pompe van Meerdervoort, de vroegere secretaris van het kabinet des konings. - Vertel hier niets over aan onze lieve moeder; zij zou zou zich maar ongerust maken. Overigens geloof ik dat ik niets beter kan doen dan te proberen op een eervolle manier ontslag te krijgen. Als de aambeien me pakken, dan

wordt mijn geest zo woelziek dat ik geen raad meer weet. Zonder me te vergelijken met de nobele Lord, maar ik geloof werkelijk dat Lord Castlereagh ook aambeien heeft gehad toen hij zijn hals doorsneed. Je ziet, het zijn altijd ministers, ik heb geen andere gedachten, en ik geloof niets beter te kunnen doen dan de zaak te verlaten. Het is gek dat ik altijd aan het eind van de maand zo somber ben; ik geloof echt dat ik een beetje maanziek ben.'[83]

Alexander vroeg in eerste instantie alleen ontslag uit zijn betrekking bij de Tweede Kamer. Bij K.B. van 27 april 1829 werd hem dat eervol verleend 'met het eindigen der tegenwoordige zitting der Staten-Generaal'. Formeel bleef hij dus nog in functie als Commies van Staat bij de Raad van State, maar het besluit dat hij ook daarvoor ontslag zou aanvragen was nog slechts een formaliteit, al wachtte hij ermee tot 30 augustus. Toen deelde hij mee besloten te hebben 'tot het terzijde stellen van alle publieke zaken en het leven als partikulier boven alle publieke zaken te verkiezen'.[84]

In samenspraak met Frans werden nu voorbereidingen getroffen voor het vertrek uit Brussel. Het huis aan de Leuvensestraat werd verkocht. Eind mei kwam Alexander nog enkele dagen naar Limburg om in Maastricht de vergadering van de Limburgse Ridderschap bij te wonen, die daar op zaterdag 30 mei en maandag 1 juni plaatsvond, en om in Roermond met Frans nog een en ander door te spreken. Mogelijk is Mimie met het gezin toen al meegekomen. Alexander ging weer terug naar Brussel. Daar ontving hij eind juni van zijn Brusselse huisarts, dr. P.A. Plancken, een attest waarin deze verklaarde dat Alexander al enige jaren 'gekwollen' werd door herhaalde obstipaties, met aambeien als gevolg, redenen waarom kuren in Aken en in Karlsbad werden aanbevolen. Begin juli vertrok voerman Willem Krein uit Brussel met een kar, bespannen met twee paarden en beladen met kisten en manden, die de huisraad bevatten van het pand Leuvensestraat 29, op weg naar Kessenich. Alexander zal hem spoedig gevolgd zijn. Hij werd nu heer van Borgitter, het door vader voor hem bestemde kasteel, waar hij in zijn jeugd gelukkige tijden beleefd had. De 'dromen van de ambitie' waren over.[85]

1829-1839 Crisis en herstel

Kasteel Borgitter 1829-1831

Toen Alexander begin juli, na zijn mislukte carrière in staatsdienst, op kasteel Kessenich (Borgitter) arriveerde, had hij zijn belangstelling voor de politieke gebeurtenissen definitief verloren. Een krant keek hij niet meer in dan bij toeval. Verder voelde hij zich te ziek om de Eltense erfeniskwestie, waarvan hem de trage voortgang verweten werd, verder af te handelen. Vandaar dat neef Clément gevraagd werd om in samenspraak met oom Nol en broer Frans voor Mimie een modelbrief te ontwerpen, waarmee zij aan Clément mandaat kon verlenen om de affaire van de vaderlijke erfenis verder te behandelen. Voor Alexander een nieuw testimonium paupertatis.[86]

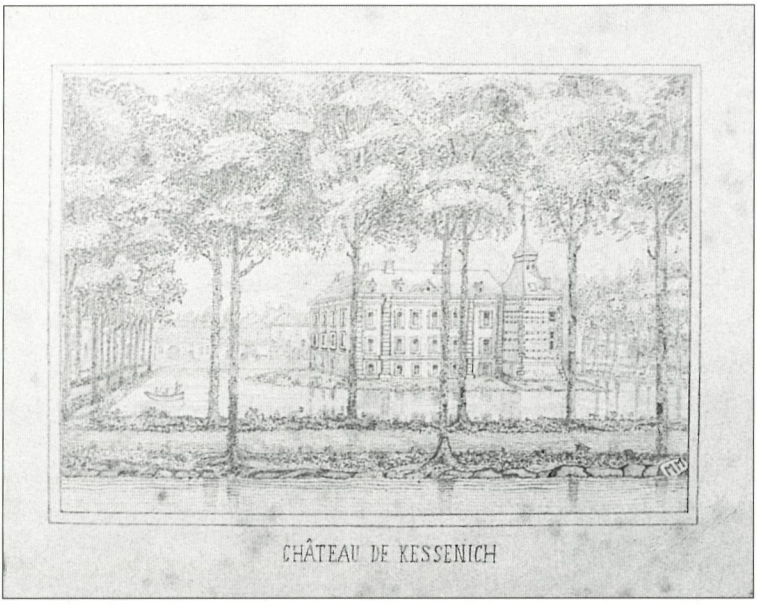

Chateau de Kessenich (kasteel Borgitter). Potloodtekening, rechts beneden gesigneerd met M.M. (mogelijk Maria Michiels van Kessenich, geb. Van der Renne = Mimie). (RAL. Arch. MvK, nr. 1224) (foto: Henk Janssen)

Naar deze tekening lijkt de anonieme lithografie vervaardigd die verscheen in J. Wolters, Notice historique sur l'ancien comté de Hornes et sur les anciennes seigneuries de Weert, Wessem, Ghoor et Kessenich (Gent 1850).
Een andere contemporaine litho van kasteel Borgitter is omstreeks 1820 vervaardigd door Alexander Frans van Aefferden, over wie Gerard H.A. Venner schreef in het Jaarboek Roerstreek 32 (2000) 51-61. Deze litho is afgebeeld in de Inventaris arch. MvK, 228.

Niet minder negatief zal zijn welbevinden beïnvloed zijn door de toestand van Borgitter, dat vrijwel onbewoonbaar was. Vader Henri was vóór zijn dood begonnen met omvangrijke restauratiewerkzaamheden, maar die waren niet voltooid, zodat entree en trappenhuis nog zonder dak waren. Wie bij regenweer een aanpalende kamer verliet, stond in de drup. Een snelle voortzetting van de restauratie werd bemoeilijkt doordat Alexander en Mimie, zolang de erfenissen van hun beide vaders niet waren vastgesteld en toegekend, gebrek aan contanten hadden en voorlopig dus afhankelijk waren van moeder Michiels, die het aan Alexander toegekende jaargeld maar traag en in kleine porties uitbetaalde; - zo nu en dan betaalde ze zelfs in natura. Het geldgebrek deed zich tot in het dagelijkse huishouden gevoelen. Door dit alles werden de wintermaanden op Borgitter een ellendige tijd. Voor Mimie gold dat in nog heviger mate, doordat ze vaak kiespijn had en vanaf eind december weer zwanger was.[87]

Alexanders positie in de regio maakte het voeren van een daarbij passende staat niettemin gewenst. Vandaar dat tot zijn huishouden ook drie vrouwelijke bedienden en twee mannelijke behoorden, t.w. een koetsier en een kamerknecht. Bij de openbare functionarissen in de regio en bij zijn vroegere vrienden was Alexander niet meer zo gezien. Ze beschouwden hem als iemand die hun zaak in de steek had gelaten. Dat was bepaald niet de opzet geweest van zijn ontslagaanvraag, al speelde daarbij een rol dat hij zich ongemakkelijk voelde omdat hij zich niet wenste uit te spreken over de belastingpolitiek van de regering. Zijn contacten beperkten zich zodoende tot bezoeken aan enkele buren en aan zijn moeder op kasteel Hattem bij Roermond. Paardrijden was zijn grootste verzet; - bij zijn aankomst op Borgitter beschikte hij over één paard, later over twee. Tweemaal per week ging hij kaarten bij een oude man in een naburig dorp, en zo nu en dan had hij een etentje bij pastoors en burgemeesters uit de omgeving.[88]

De positie van Mimie was beklagenswaardig. Geplaagd door de regen en de winterkou, permanent gehinderd door geldgebrek, enkel aanspraak hebbend aan een somber gestemde echtgenoot, die daarenboven voor haar kamermeisje meer belangstelling toonde dan haar lief was, doodde ze de tijd met urenlange wandelingen door de tuin en de lanen van het kasteel, enkel troost en kracht puttend uit haar diep geloof. De moeilijkste periode van haar leven brak aan, toen Alexander in december 1829 tekenen van ernstige overspanning ging vertonen. In die dagen heeft hij een aan de koning gerichte brief geconcipieerd, waarin hij, terugblikkend op de laatste maanden van zijn loopbaan, zichzelf weliswaar niet vrijpleitte, maar tegelijk tekende als het slachtoffer van de 'force aristocratique des choses'. Hij was ten einde raad, vreesde dat zijn toestand nog zou verergeren en vroeg de koning, die zijn positie genoegzaam kende, om zich over zijn persoon uit te spreken: 'of hij zich moet voorbereiden op de dood of dat de koning en degenen die de zaak betreft, hem genade schenken.' Hij sloot af met de zin: 'Verwaardig u, majesteit, een genadige, beschermende blik te werpen op uw trouwe onderdaan.' Begin januari 1830 werd Alexanders toestand nog zorgwekkender. Hij kwam niet meer uit zijn slaapkamer (vlak bij die van Mimie gelegen), bleef in bed of ijsbeerde heen en weer, en at vrijwel niets meer. Gedurende een periode van negentien dagen had hij helemaal geen stoelgang. Als Mimie hem erom smeekte, liet hij eten gereed maken, maar als dat dan gebracht werd, stuurde hij het terug. Pas toen de honger hem ging obsederen, liet hij wit vlees brengen, at daar overdadig van, en ging vervolgens weer enkele dagen in hongerstaking. De paranoia was evident. Zo had hij het waandenkbeeld dat de staat bankroet zou gaan, tenzij de inwoners minder zouden eten. Ook de zwangerschap van Mimie hield hij voor een verzinsel. Mimie bad hem vergeefs, zijn kamer te verlaten, liet de beste geneesheren komen en consulteerde enkele bekende medici buiten de regio. Wel kreeg ze hem zover, dat hij een volmacht tekende, zodat zijn broer Frans de Eltense erfeniskwestie, intussen nog wat gecompliceerder geworden door het sterven van oom en tante Meyer, kon afwikkelen.[89]

Het donkere geluid, dat zijn levenslot in handen lag van de koning, klinkt ook op uit de brieven die hij in januari en begin februari 1830 richtte tot de medicus prof. J.C.B. Bernard, toen inspecteur-generaal van de medische militaire dienst, die meermalen de koning zelf behandeld had. Met hem had Alexander als Leids student in 1817-1818 en als Haags ambtenaar in 1827-1828 in contact gestaan. In een brief, geschreven enkele dagen na de plotselinge verergering van zijn ziekte in het begin van januari, verzocht hij om de voorspraak van prof. Bernard bij de koning, omdat hij 'na de valstrikken die voor hem gespannen zijn, geen hoop meer heeft, tenzij Zijne Majesteit bereid is op uw voorspraak een mens te redden die hem geheel en al is toegedaan.' Op 4 februari schreef hij prof. Bernard: 'Is er dan geen mens, zo heb ik vaak uitgeschreeuwd, die geïnteresseerd is in de verlenging van mijn bestaan? (...) Zijn de relaties van de koning overal ter wereld dan niet van dien aard, dat hij me kan redden en de verlenging van mijn bestaan kan beschouwen als van een onderdaan (misschien zwak door goedheid) die hem geheel en oprecht is toegewijd en die, als hij zich vergist heeft, dit betreurt? (...) Er zijn in deze wereld ongelukkige toevalligheden, maar Zijne Majesteit zal de duur mijner dagen daarvan toch niet laten afhangen?' Tegelijkertijd richtte hij een brief aan mevrouw Bernard: 'De stem der vrouwen is zo machtig. Als u, als uw dochter, een enkel woord tot de inspecteur-generaal zouden willen spreken ten mijnen gunste, wellicht zou de koning mij dan te hulp willen komen (...) en voorzeker, als de toestemming van een of andere hooggeplaatste persoon noodzakelijk zou zijn voor mijn heil, geen van hen zou u die weigeren.' Prof. Bernard reageerde op 17 februari, niet door in te gaan op Alexanders roep om voorspraak, maar door hem, waarschijnlijk op verzoek van Mimie en familieleden, als medicus van advies te dienen. Ons lichaam, aldus prof. Bernard, kan niet blijven bestaan zonder dat we spijs en drank gebruiken. 'Zonder deze natuurwet op te volgen worden onze vochten scherp, bederven. Wij worden alzoo de oorzaak onzer eigene slooping en brengen ons leven in gevaar, hetgeen den Christen niet vrijstaat. Vermag ik derhalve iets op u, zoo verzuim niet u van zachte voedsels, soupe, groenten, wit vleesch, gerstendrank met een weinig Moezel of Rijnwijn te voorzien en spaar uw leven. Gij denkt niet wel en zondigt indien gij anders handelt.' Tenslotte bezwoer hij Alexander om zijn raad op te volgen, net zoals hij dat voordien gedaan had, en de raad te volgen van zijn huisarts.[90]

Aan het begin van de ziekte had de huisarts een flinke aderlating toegepast. (Volgens Alexander ondervond zijn zenuwstel nog jarenlang de gevolgen daarvan.) Verder drong hij er evenals prof. Bernard ten sterkste op aan, dat Alexander de door hem voorgeschreven voeding tot zich nam. Maar deze weigerde, omdat hij zich inbeeldde dat de artsen hem wilden vergiftigen. Toen zijn toestand na enkele weken niet verbeterde, achtten moeder, oom Nol, Frans en andere familieleden het verstandig om Alexander in een tehuis voor geesteszieken te plaatsen. Buiten Alexander, die eenvoudig ont-

kende dat hij gek was, was Mimie, 'ma courageuse épouse', de enige die zich lange tijd met hand en tand tegen dit plan verzette. Als de ziekte voortduurde, wilde zij in het kasteel zelf een kamer voor hem laten inrichten. Maar ze stond alleen; de juristen die ze om advies vroeg, gaven niet thuis. Uit die tijd, waarschijnlijk half februari 1830, dateren twee brieven van Frans aan advocaat J.J. Batta en, via Batta, aan de procureur des konings N. Verloren, beiden te Maastricht. Frans herinnerde Batta eerst aan de informatie die zijn neef Clément Michiels van Verduynen al in januari 1830 over de toestand van Alexander verstrekt had, en vervolgde: 'De staat van zinneloosheid (...) heeft dan nu sedert een maand dusdanige vorderingen gemaakt, dat denzelven tot op het hoogste toppunt gestegen is. Het is nu geen politiek meer, noch familiezaken, maar alle voorwerpen hoegenaamd waarop zijne zinnen spelen. Bijwezen van personen waaraan hij het meest gehecht was, is hem thans onverdragelijk. Kennis tot die hem omringen draagt hij zeer weinig. Dikwijls raakt hij in woede en gewelddadigheden, die hemzelve en de personen die hem omringen aan de grootste gevaren blootstellen. En benevens deze omstandigheden heeft hij nu sedert ... dagen geweigerd hoegenaamd voedsel noch drank te nemen, hetgeen zijne positie zeer bedenkelijk maakt, en de geheele familie doet wenschen dat men weldra gemagtigd worde om hem, immers voor den beperkten tijd van een jaar, in een gezondheid-huis te plaatsen, waarvoor mevrouw Michiels dat van Luik zoude verkiezen.' In dat geval, zo blijkt uit de brief van Frans aan de procureur des konings, zou Mimie zich in Luik vestigen 'om onder haar toezigt haren geliefden man te zien verzorgen'. Onder bijvoeging van een verklaring van twee artsen en van een lijstje van te horen getuigen verzocht Frans, de familie te machtigen tot plaatsing van Alexander in het Luikse gesticht voor geesteszieken. Op 19 februari schreef Frans aan Mimie, dat hij met genoegen gehoord had dat Alexander eindelijk gedronken had, en hoopte dat hij daarna ook ander voedsel tot zich zou nemen, maar dat de plaatsing vooralsnog doorgang moest vinden, reden waarom hij Mimie vroeg om de namen en voornamen van een aantal bij de zaak betrokken personen, onder wie de werkman Dorus, die op dat moment bij Alexander verbleef. Op 3 maart deelde hij haar mee, dat ze over een week bezoek kon verwachten van twee rechters, die zich op de hoogte zouden stellen van de toestand van 'notre pauvre malade'; ze moest maar denken dat, met het oog op genezing, de opname in een 'maison de santé' het beste was.[91]

Maar eind maart kwam de ommekeer. Toen Alexanders geestesziekte bijna drie maanden geduurd had, kreeg Mimie hem eindelijk zover, dat hij op een middag met de koets met haar meeging naar moeder op kasteel Hattem. Alexander leek plotseling hersteld. De volgende dag stond hij op en maakte eigener beweging een wandeling door de lanen. 'We hopen dat het met Alexander beter blijft gaan,' reageerde Frans verheugd op 31 maart. Van toen af hervatte Alexander het gewone dagritme. Mimie, verheugd over het herstel van haar man en tevreden met het voorspoedig verloop van haar

zwangerschap, bleef overigens ongelukkig met hun financiële afhankelijkheid van Alexanders moeder, juist omdat ze voldoende eigen vermogen had, waarover ze vanwege de slepende erfeniskwestie echter niet kon beschikken. 'Dagelijks schreijdt zij daarover, en beweent het verlies harer moeder', noteerde Alexander.[92]

Door de Belgische revolutie werd de politieke overtuiging van Alexander in september 1830 opnieuw op de proef gesteld. Maar duidelijkheid verschafte hij niet: hij bleef op beleefde afstand van de voorstanders van de omwenteling, omdat hij de mogelijkheid van een restauratie van de Oranjes wilde openhouden, zolang dat kon. Op 15 september, 's nachts om twee uur, beviel Mimie op een eenvoudige stromatras van haar derde kind, alleen geholpen door een kraamvrouw met weinig ervaring. De baby werd Henriette genoemd, volledig: Henriette Françoise Sophie Hubertine. Enkele dagen na de bevalling bracht de dokter een bezoek en adviseerde Mimie om de baby voortaan de fles te geven of voor een voedster te zorgen. Mimie, eigenzinnig als ze was, bleef de baby zelf voeden, besteedde er alle zorg aan en zag Henriette voorspoedig groeien. Het leven op Borgitter was nu weer draaglijk, werd zelfs aantrekkelijk door de diners en de muzikale avonden, verzorgd door vrienden uit verschillende naburige steden. Maar op een dag, toen Alexander en Mimie tegen de avond terugkeerden van een korte rit naar Roermond, troffen ze het kindje aan in hevige stuiptrekkingen. De arts, die het kind bijstond, kon niet meer doen dan medicijn bestellen. Tegen middernacht was die er. Onder het toeziend oog van de arts en Alexander werd ze door Mimie toegediend. Het mocht niet baten; enkele minuten later was Henriette dood. Twee dagen later, op 27 juni 1831, werd ze begraven op de motte tegenover de kerk van Kessenich ('in monte vulgo Bronshorn').[93]

Roermond

Sindsdien was het verblijf op Borgitter voor Mimie ondraaglijk. Het echtpaar besloot daarom te gaan wonen in Roermond. Op de Markt konden ze een flink appartement huren, vlak bij de Sint-Christoffel, met uitzicht op het stadhuis. Vanuit hun raam konden ze de militaire parade bekijken en Alexander zat er vlak bij de herensociëteit. Een ideaal verblijf voor de winter, maar in het voorjaar en de zomer, als de zon scheen, niet om uit te houden van de hitte. Hier probeerden ze de pijn om het verlies van Henriette te vergeten door actief deel te nemen aan het sociale leven: kaartavonden, muziekavonden, visites, concerten en bals.[94]

Intussen schreven de diplomaten in Londen aan de tekst van de 24 artikelen, ver van de hitte van het revolutievuur en zonder enige persoonlijke betrokkenheid. Willem I weigerde vooralsnog het verdrag te tekenen. De onzekerheid over de politieke toekomst van de streek bleef dus bestaan. Daar stond tegenover dat het in de Eltense erfeniskwestie dankzij Frans op 2 april

Frans Michiels van Kessenich (1802-1881) en zijn echtgenote Jeannette Michiels van Verduynen (1808-1876). (RAL, Arch. MvK, nr. 414).

Alexander, van wie ons geen afbeelding bekend is, moet blijkens zijn signalement (ovaal gezicht, hoog voorhoofd, kastanjebruine baard en wenkbrauwen, blauwe ogen, vrij dikke neus, vrij grote mond, kuiltje in de kin) op Frans geleken hebben.

1832 tot een bevredigende verdeling kwam. Van nu af was Mimie van financiële zorgen bevrijd. In de zomermaanden van 1832 legden Alexander en Mimie bezoeken af bij familie, vrienden en kennissen in de omgeving. Het appartement aan de Markt ruilden ze in de herfst van dat jaar in voor een klein huurhuis, gelegen in de Munsterstraat, waar Mimie vlak voor haar huwelijk in 1825 enkele weken had doorgebracht. Ze bleven er vier jaar wonen, 's winters genietend van diners en avondjes in de kring van de gegoede burgerij, de zomermaanden gebruikend voor het maken van reizen. Zo bezochten ze in 1832 Gelderland en Utrecht, in 1833 Frankfurt, samen met Frans en Jeannette, in 1838 voerde de reis naar Den Bosch. Inmiddels waren ze verhuisd naar de Swamakerstraat. Diverse malen gingen ze in deze periode naar Luik of naar de baden in Aken, waar Willem enige tijd op kostschool zat, later ook naar Brussel, o.a. om Eugénie op het pensionaat Sacré Coeur te bezoeken. Mimie, die van reizen echt kon genieten, maakte deze trips ook wel zelfstandig, enkel vergezeld van een kamermeisje.[95]

Op 23 maart 1839 overleed moeder, bijna 66 jaar oud. Eugénie ('mijn peetekind dat ik heb opgevoed') had ze apart bedacht met een flink geldbedrag en enkele kostbare kleinoden. Enkele weken later werd in Londen het licht gewijzigde verdrag der 24 artikelen getekend, als gevolg waarvan Roermond in juni 1839 werd opgenomen in het Nederlandse koninkrijk. Kessenich daarentegen bleef bij België. Eind mei gingen Alexander en Frans over tot de verdeling van de erfenis van hun ouders. Zoals eerder opgemerkt, verwierf Alexander daarbij het bezit van enkele hofsteden en vele hectaren bos, wei- en bouwland en werd hij eigenaar van kasteel Borgitter en van het imposante pand aan de Swamakerstraat, waar hij een groot deel van zijn jeugd had doorgebracht en eind 1836, nu met Mimie en de kinderen, weer zijn intrek had genomen. De verdeling van de onroerende goederen werd verschoven naar een latere datum. Alexander was zo verstandig - Mimie zal hem daartoe ongetwijfeld hebben aangespoord - om zijn broer Frans in december 1839 officieel te machtigen tot het voeren van de administratie over al zijn bezittingen in Kessenich, Ophoven, Neeritter, Hunsel, Swalmen, Beesel, Linne en Roermond, alsmede tot het afhandelen van alle daarmee samenhangende zaken.[96]

De positie van zelfgekozen afhankelijkheid bracht hem de rust die zijn labiele geest behoefde. Hij besloot zijn leven nu verder te wijden aan de beoefening van kunsten en wetenschappen, waaraan hij vanaf zijn kindsheid en jeugd gehecht was. Voor de buitenwacht bleef hij een eigenaardige figuur, die niet volledig van zijn geestesziekte genezen was; een man die, zo berichtte de procureur-generaal bij het provinciaal gerechtshof desgevraagd aan het ministerie van justitie, 'op eene niet alleen dwaze, maar meesttijds geheel onverstaanbare en onbegrijpelijke wijze' sprak en schreef over de onderwerpen van zijn voorkeur. Een mens met een niet geringe eigenliefde, maar ook met een 'zeer zacht, ja vreesachtig karakter'. Een beetje gek, maar niet gevaarlijk.[97]

Verhouding tot oom Nol en broer Frans

We dienen nog even stil te staan bij de dubbelzinnige verhouding van Alexander tot oom Nol, de broer van zijn vader en na diens dood in 1825 Alexanders toegewijde en graag aanvaarde leidsman. Van de ene kant ging Alexander er prat op, dat hij de vertrouweling van oom Nol was in zaken van het openbaar bestuur, net zoals hij dat tot 1825 van zijn vader geweest was. Maar anderzijds had hij een beeld van daarmee conflicterende verhoudingen, die alleen in zijn eigen geest bestaan zullen hebben. Zo dacht hij zich een invloedrijk netwerk van vier gelijkgezinde geesten, t.w. vader Henri, koning Willem I, Mollerus en zichzelf. Dit netwerk ging teniet door een drietal gebeurtenissen: de dood van Henri in oktober 1825, het vertrek uit de regering van Mollerus die in mei 1829 als vice-president van de Raad van State ontslag nam en vervangen werd door de kroonprins, en ten derde

door zijn eigen fouten. Mede als gevolg hiervan groeide de macht van een ander netwerk van op elkaar afgestemde geesten, bestaande uit oom Nol, Willem II, broer Frans en neef Clément. Oom Nol had vaders invloedrijke positie in Roermond met veel succes overgenomen, zodat Alexander zijn eigen bijdragen aan het vaderland in de jaren 1814-1816 geheel in het vergeetboek zag raken. Willem II, van wie oom Nol de protégé was en Alexander de 'ennemi personnel', had aan oom Nol op 13 juni 1841 de titel 'baron' verleend. De belangen van broer Frans waren door zijn huwelijk in 1829 met oom Nols dochter Jeannette in het verlengde van die van oom Nol komen te liggen. Clément, de jongere medestudent van Alexander in Luik, was de oudste zoon van oom Nol en verleende vanuit zijn functie in de juridische wereld hand- en spandiensten aan zijn vader en zijn zwager Frans.[98]

Vanaf zijn ziekte in 1830 voelde Alexander zich liefdevol, maar stevig ingepakt door deze groep, in het bijzonder door Frans. Die was in januari 1830 de procurator van Mimies bezittingen geworden. Mede als gevolg daarvan was hij de aangewezen administrateur van Alexanders eigendommen in Belgisch- en Nederlands-Limburg. Zonder de hulp, de verstandige adviezen en het wijs beheer van Frans zouden Alexander en Mimie stuurloos geweest zijn: Alexander omdat rustig denken en handelen niet in zijn aard lag, Mimie omdat zij als vrouw juridisch niet zelfstandig kon optreden. Frans verdient grote waardering voor zijn familietrouw, maar vooral voor de genegenheid en het respect waarmee hij ('votre dévoué frère et ami') zijn broer steeds bleef bejegenen.[99]

Alexander van zijn kant heeft de royaal verstrekte hulp graag geaccepteerd, al was er niet steeds sprake van adequate waardering. Hij was nu eenmaal degene die de hulp behoefde, en de erkenning van dit feit kostte hem begrijpelijk moeite. Toen Frans hem in juli 1842 om een lening vroeg 'pour une personne très solide', volgde niet slechts een weigering op grond van gebrek aan courant geld, maar ook een onheuse uitval: 'P.S. Jij wilt mij alleen maar vernederen. Nou, dan heb je je zin! Jij weet niet wat mij eeuwig kwelt: nooit is er geld genoeg.' Zo negatief kwam Alexander zelden uit de hoek. Veeleer had hij de neiging zijn verliezerspositie te compenseren. Steeds weer, in zijn publicaties en in onuitgegeven geschriften, poogde hij het gewicht van zijn persoon en zijn werk op te blazen of zichzelf af te schilderen als ongewild slachtoffer van de loop der dingen. Ook de wat ongelukkige verdeling van zijn goederen over Nederlands en Belgisch grondgebied en de problemen die daarvan het gevolg waren, weet hij voor een deel aan bepaalde, niet verkeerd bedoelde maar wel onvoordelig uitgevallen activiteiten van oom Nol en broer Frans als bestuursambtenaren, maar ook aan de persoonlijke vijandschap van Willem II, wiens politieke gezichtspunten hij niet deelde. Op de precieze oorzaken van die vijandschap ging Alexander niet in; die zaak behoorde tot de 'haute politique'. Zou Willem II zich ervan bewust geweest zijn? Hoe het ook zij, de Limburgse procureur-generaal Van

Panhuys merkte nog in 1842 op, dat Alexander zich steeds door het hoger bestuur achtervolgd zag. En Alexander op zijn beurt deelde in juli 1843 aan Frans in vertrouwen mee, 'dat ik dagelijks bid tot de man van hierboven, dat het hem behaagt spoedig in de hemelse zaligheid op te nemen Friedrich Wilhelm IV van Pruisen en Z.M. Willem II.'[100]

1839-1863 Reizen en schrijven

Reizen

Doordat Alexander zijn broer Frans tot administrateur had benoemd van zijn uitgebreide bezittingen - na de graaf De Marchant et d'Ansembourg te Amstenrade en de Maastrichtse industrieel Petrus Regout stonden hij en Frans in 1861 respectievelijk als derde en vierde hoogstaangeslagene in Limburg te boek - had hij een zee van vrije tijd. Hij heeft die niet in ledigheid doorgebracht. Wel zag hij na zijn ziekte definitief af van het netwerken, waaraan hij in de jaren 1817-1829 zoveel tijd zonder veel succes besteed had. Zo heeft hij bijvoorbeeld geen zitting meer genomen in de Limburgse ridderschap, hoewel hij daarin bij K.B. van 8 mei 1842 was herbenoemd, tegelijk met broer Frans, oom Nol en neef Clément.[101]

Roermond, de stad waarin hij zijn jeugd had doorgebracht, had sindsdien veel van zijn aantrekkingskracht verloren. Van hen die bijgedragen hadden aan het levendige sociale verkeer en de bloei van het culturele leven in het eerste kwart van de eeuw, waren er een aantal gestorven. Bovendien trokken in de jaren 1839 en volgende verschillende gegoede families weg uit de stad. Alexander betreurde ook de teloorgang van de Société du Grand Concert, die in de jaren dertig langzaam was doodgebloed. Vanaf 1840 bestond alleen nog het in 1819 opgerichte Philharmonisch Gezelschap Sint-Caecilia, dat in 1846 werd voortgezet als Koninklijke Harmonie. Het muziekleven in Roermond was volgens Alexander toen nog slechts een zwakke afspiegeling van wat het in de eerste decennia van de eeuw geweest was. In dit verband speelden volgens hem de verbeterde verbindingen zelfs een negatieve rol. Immers, toen vooral na 1839 diverse nieuwe wegen werden aangelegd, konden de Roermondenaren hun cultureel gerief probleemloos elders gaan halen.[102]

Van dat verbeterde verkeersnet heeft Alexander overigens gretig gebruik gemaakt. In de voorbije twintig jaar had de stoomboot het gebruik van de waterwegen aantrekkelijker gemaakt; nu, na 1840, breidde zich over West-Europa in hoog tempo een net van spoorwegen uit, waardoor het mogelijk werd om in korte tijd grote afstanden te overbruggen. Door hun riante financiële positie konden Alexander en Mimie zich veroorloven jaarlijks lange reizen te maken. Helaas heeft Alexander het plan om zijn verslagen van die reizen uit te geven, niet uitgevoerd. Hoewel zijn stijl niet sterk was, zouden we genoten hebben van de rijke informatie over het reizen

door West-Europa in de jaren 1840, afwisselend met de postkoets, per boot en met de trein. Alexander en Mimie verbleven daarbij in de beste hotels of huurden desgewenst voor enkele weken of maanden een gemeubileerd appartement. Alexander betrachtte overigens matigheid bij eten, drinken en het gebruik van genotmiddelen: een enkel glas wijn (thuis dronk hij dat bijna nooit), geen bier, zelden koffie, nooit rookwaar. Ook streefde hij, zoals eerder opgemerkt, niet naar contacten met de 'société du monde' in de vele steden die hij bezocht. Maar aan het toneel, de opera en de muziek, wereldlijk en religieus, had hij zijn hart verpand. Alexander heeft tijdens zijn reizen een indrukwekkend aantal concertzalen, operagebouwen en theaters bezocht, verspreid over heel West-Europa.[103]

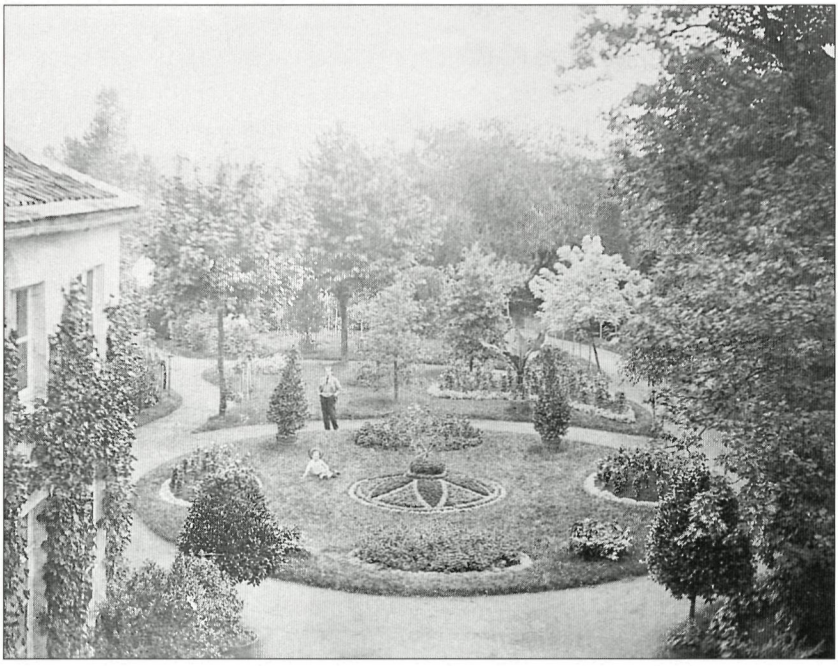

De tuin van het huis Michiels van Kessenich, 30 juli 1895. (GA Roermond, foto 11.949)

Intussen zorgde Frans voor het beheer van Mimies en Alexanders geld en goed. Daarnaast had hij oprecht zorg om de geestelijke toestand van zijn broer. Toen deze met Mimie en de kinderen in augustus 1839 enkele weken in hotel 'Im Niederländischen Hof' in Wiesbaden verbleef, schreef Frans aan Mimie een brief, waarin hij erop aandrong dat Alexander maar veel ontspanning moest nemen en zich vooral moest onthouden van mondelinge of schriftelijke contacten waarvan hij slechts onaangenaamheden kon verwachten. Een teken dat Alexander zichzelf nog onvoldoende in de hand had en te gauw zijn mond voorbijpraatte. Aan Alexander zelf schreef Frans dat hij met plezier vernomen had dat Wiesbaden voldoende ontspanningsmogelijkheden bood en dat Alexander zijn tijd daar dus aangenamer zou kunnen

doorbrengen dan in Roermond waar hij altijd maar aan het schrijven was. Ook hield Frans hem op de hoogte van de lopende financiële zaken en van de schilderswerkzaamheden in het huis aan de Swamakerstraat. Want na de forse verbouwing in 1836 werd er in de jaren 1837, 1838 en 1839 nog voortdurend vertimmerd en opgeknapt.[104]

Buiten het huis aan de Swamakerstraat bleef ook kasteel Borgitter vragen om aandacht en regelmatig onderhoud. Nadat de pijn over het leed van de jaren 1830 en 1831 wat gesleten was, brachten Alexander en Mimie er in de zomermaanden zo nu en dan weer enige tijd door. Frans, die in oktober 1840 lid van Gedeputeerde Staten geworden was en in verband daarmee een woning aan de Brusselsestraat in Maastricht had betrokken, bleef de zaken van Mimie en Alexander ook nadien behartigen. Tijdens al zijn 'Maastrichtse jaren' hield hij kasteel Hattem aan als vast zomerverblijf, waardoor er tussen beide families ook mondeling een levendig contact bestond.[105]

In de maanden april-mei 1841 - Eugénie zat toen juist op kostschool in Brussel (Sacré Coeur in het stadsdeel Jette) - maakten Alexander en Mimie voor het eerst een trip naar Parijs. Zoon Willem, die de reis mocht meemaken, schreef er een verslag van in twee deeltjes. Ze betrokken een appartement in Hotel des Douvres in de rue de la Paix. Frans had intussen gemerkt dat Alexander op een onvoordelige manier zijn cheques verzilverde en adviseerde hem terzake. Met het oog op het aanstaande bezoek van Willem II aan Roermond vroeg hij toestemming om ook voor Alexanders huis een 'drapeau national, c'est-à-dire rouge, blanc et bleu' te mogen kopen. Na hun verblijf in Parijs reisden Alexander en de zijnen nog naar Brussel, waar ze enige tijd in Hotel de Suède logeerden.[106]

In 1842 kuurden ze in de baden van Laubach bij Koblenz (bekend om hun genezende kracht bij zenuwaandoeningen en aambeien). Mimie ging er, samen met een nicht Van der Renne, al op 13 juli heen. Alexander, die op 7 en 8 juli in Den Haag een muziekconcours had bijgewoond, volgde een maand later. Hij reisde via Düsseldorf, waar hij op 10 augustus te gast was in het Pruisische militaire kamp om er de grote manoeuvres gade te slaan. In de zomer van het volgende jaar waren Alexander en Mimie eerst een aantal weken in Aken, zoals vaker voorheen en nadien. Vervolgens maakten ze met de kinderen een vakantiereis naar Baden-Baden, dit in combinatie met een verkenning van het Rijndal en een tocht naar Zwitserland via Straatsburg. Eugénie noteerde haar ervaringen van die reis in een klein cahier. Alexander was van de Duitse Kur-cultuur duidelijk gecharmeerd. In 1848 combineerden de echtelieden Baden-Baden met Bad Homburg; in 1849 verbleef Alexander opnieuw enige tijd in Baden-Baden, nu alleen.[107]

De reis die Alexander met Mimie en de kinderen in 1845 ondernam naar Londen, maar vooral de lange tocht die hen in 1846 via Zwitserland naar Italië voerde en vandaar terug via Frankrijk en België, spreken tot de verbeelding. Dat Alexander geen Engels sprak of verstond en evenmin

Italiaans, was duidelijk geen probleem in een tijd waarin het Frans nog de 'langue universelle' was. De reis naar Londen vond plaats in september 1845. Met het stoomschip 'La Princesse Marie' werd de oversteek van Oostende naar Dover gemaakt. Aan de zeeziekte waar de familie toen flink last van had, wijdde Alexander in zijn verslag een plastische beschrijving. De terugvaart van Engeland naar Antwerpen geschiedde op 2-3 oktober. Vandaar reisde de familie eerst naar Brussel, waar Eugénie op Sacré Coeur werd afgeleverd, en vervolgens naar Luik, waar Willem aan zijn rechtenstudie zou beginnen. Zondag 5 oktober was een echte rustdag: na de Mis speelden Alexander en Willem een partijtje biljart, daarna maakten Mimie en Willem een wandeling en werkte Alexander aan zijn reisverslag. De vier dagen die volgden gebruikte Alexander om de stad opnieuw te verkennen en oude vrienden op te zoeken.[108]

Iets langer zullen we stilstaan bij de Europa-reis, die tot Milaan voerde. Ze begon op 2 september 1846 en eindigde in de late avond van 24 december. Behalve Mimie en de kinderen (Eugénies kostschooltijd was voorbij en Willems academische studie had een voortijdig einde gevonden) maakte ook een 'femme de chambre' de reis mee. Alexander heeft er een uitvoerig verslag van gemaakt onder het motto: 'Hier vindt de dichter en schilder de grenzen zijner kunst, want zulk eene natuur laat zich noch met de penseel noch met de pen afmaalen.' Ook Willem hield een reisdagboek bij. Vanuit Zwitserland trokken ze de Alpen over en op 3 oktober waren ze in Milaan. Vandaar ging de reis eind oktober naar Genua. Alexander memoreert de bijzonder voorkomende wijze waarop ze in Milaan door de Belgische, en in Genua door de Belgische en de Nederlandse consuls ontvangen werden. Per boot staken ze van Genua over naar Marseille. Via Aix-en-Provence, Avignon, Orange en Valence bereikten ze op 21 november Lyon. Vandaar ging het per boot naar Chalons-sur-Saône, waar Alexander - de vertrouwde Parijse haven in zicht en het gereis langzamerhand beu - uitvoerig schreef over de 'voortdurende onaangenaamheden' van zo'n reis: de steeds terugkerende slapeloosheid van Mimie en haar zenuw- en kiespijnen, de reumatische aandoening van Willem, zijn eigen constipaties en aambeien; het permanent op elkaars lip zitten bij vrijwel complete afwezigheid van sociale contacten; de lichte irritaties over de onhandigheden van de jongelui; de verveling tijdens het reizen zelf; de eeuwige lectuur van reis- en plaatsbeschrijvingen; de soms gevaarlijke situaties waarin ze geraakten en de vaak voorkomende ongemakken. Hoewel Mimie een gepassioneerd reizigster was, achtte Alexander het voor haar gezondheid, die van Willem en wellicht ook voor zijn eigen welzijn verstandiger om te kiezen voor het onbekommerde en redelijk luxueuze leven in Roermond. Over 'gezondheid' gesproken: In vergelijking met die van Mimie en Willem was Alexanders gezondheid tijdens de Europa-reis tamelijk goed. Maar in de jaren daarvóór werd hij meermalen gekweld door hoge bloeddruk - baden en bloedzuigers moesten dan verlichting brengen - en in januari 1845 had hij hevige kiespijn

gehad - ook toen had het plaatsen van bloedzuigers in de mond de pijn doen verdwijnen. In de komende jaren zou hij bovendien gaan lijden aan reumatiek en jicht. Eugénie genoot tijdens de lange reis van 1846 een uitstekende gezondheid. Over die van de 'femme de chambre' - ze lijkt een wezen van een andere orde - werd met geen woord gerept.[109]

Maar het einde van de reis was gelukkig nabij. Op 25 november vertrokken ze per postkoets uit Chalons met bestemming Saulieu. Opnieuw verbaasde Alexander zich over de energie van zijn vrouw, die ondanks haar slapeloosheden, altijd vier uur voor het vertrek uit de veren was. De heuvelachtige weg westwaarts, langs hellingen beplant met wijnstruiken, kon hem niet boeien. Zij praatten met elkaar over reizen die ze in Holland zouden kunnen maken en vertelden hun kinderen, die daar nooit geweest waren, wat ze er konden zien; ze spraken over hun familieleden, vrienden en kennissen, en over personen die ze tijdens hun reizen hadden leren kennen. Toen ze na een pauze voor het diner in Arnay-le-Duc verder reden, viel al gauw de duisternis in en werden de lantaarns van de postkoets aangestoken. Buiten was niets meer te zien. Nu voelden ze hoe moe ze waren: de een klaagde over stijve benen, een ander wilde eindelijk wel eens een stukje lopen; een derde had een pijnlijk zitvlak. Gelukkig vonden ze in Saulieu comfortabele kamers: een voor Mimie en haar 'femme de chambre', een aangrenzende kamer voor Eugénie (dat lukte niet altijd; vaak moesten de 'drie vrouwelijke wezens' een enkele kamer met elkaar delen), een voor Alexander en een voor Willem (meestal werd het voor de heren evenwel een kamer 'à deux lits'). Na aankomst in het hotel zaten ze zoals gewoonlijk een uurtje bij elkaar op de kamer van Mimie. Daarna trokken Alexander en Willem zich terug om onder het genot van een kop thee aan hun reisverslag te werken, waarbij ze elkaar hielpen als een van hen zich iets niet meer precies herinnerde. De avond werd besloten met het opmaken van de kas (de kosten van 2 september tot 4 december beliepen 12860 francs, dus 137 francs per dag) en het tellen van de dagen die hen scheidden van Parijs en Roermond.[110]

Op 28 november bereikte het gezelschap Parijs. Vandaar vertrok Willem, die al enkele weken met zijn gezondheid sukkelde, op 3 december per trein naar Luik en vandaar met de boot naar Maastricht. Op 7 december reisden Alexander, Mimie, Eugénie en de 'femme de chambre' door naar Brussel, waar ze hun intrek namen in Hotel de Suède. Brussel was voor hen bijna thuis. Eugénie bracht een dag door in haar vroegere internaat Sacré Coeur, Mimie ging winkelen (al had ze veel last van hoestbuien), terwijl Alexander zijn paspoort liet viseren op de Nederlandse ambassade en een aantal oude studievrienden opzocht. Bepaald enthousiast waren ze over de keuken van Hotel de Suède: de kreeft, de kalfszwezerik en de lamsbouten smaakten er heerlijk. Op 22 december voerde de trein hen naar Luik. Vandaar vertrokken ze met een eigen rijtuig op 23 december via Tongeren naar Maastricht, gingen op 24 december eerst nog even ter begroeting naar

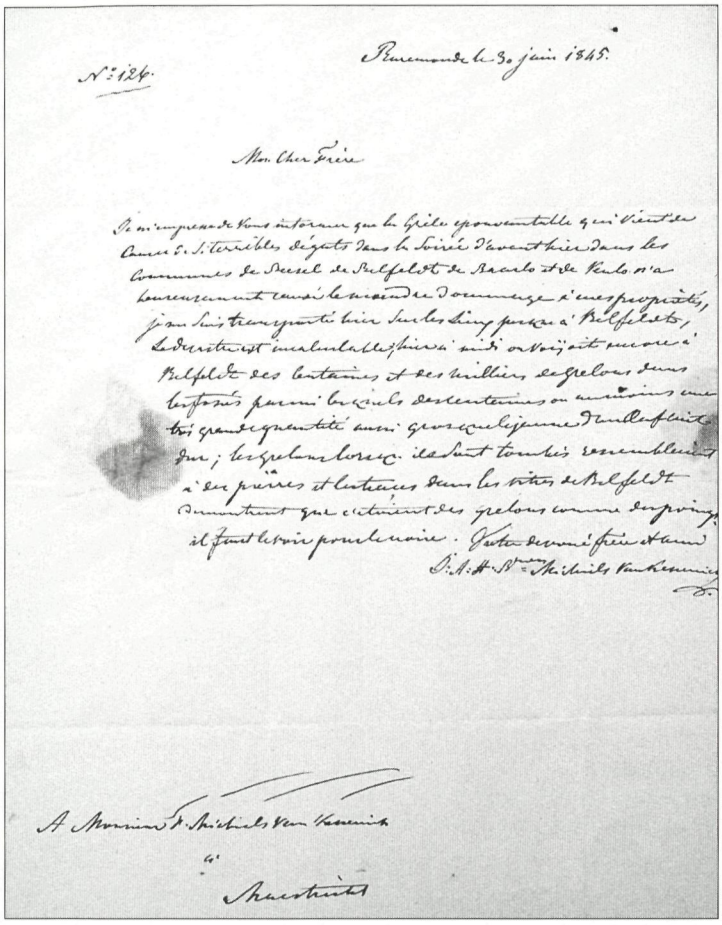

RAL, Arch. MvK, nr. 342, Alexander aan Frans, Roermond 30 mei 1845 (abusievelijk gedateerd 30 juni 1845). (foto: Henk Janssen)

Mijn beste broer,
Ik haast me jou te berichten, dat de verschrikkelijke hagelbui, die eergisterenavond zo'n grote schade heeft aangericht in Beesel, Belfeld, Baarlo en Venlo, mijn eigendommen gelukkig nauwelijks getroffen heeft. Gisteren ben ik ter plekke gaan kijken, tot aan Belfeld toe. De gevolgen van de ramp zijn niet te schatten. Gistermiddag lagen in Belfeld nog honderden, ja duizenden hagelkorrels in de greppels, waaronder honderden, in ieder geval zeer vele, zo groot als de dooier van een hard gekookt ei. Toen ze vielen leken het wel stenen, en de sporen in de ruiten van Belfeld bewijzen dat ze vuistdik waren. Men moet het zien om het te geloven. Je toegewijde broer en vriend, J.A.H. Baron Michiels van Kessenich.

Frans, Jeannette en hun kinderen en arriveerden op de vooravond van Kerstmis 1846 weer in de Swamakerstraat te Roermond.[111]

Een merkwaardige episode in het leven van Mimie en Alexander was hun verblijf in Parijs in 1848-1849. Toen ze daar in oktober 1848 arriveerden, was de stad, na de februari-revolutie en de bloedige juni-opstand, weliswaar rustig geworden, maar verkeerde nog steeds in staat van beleg. Blijkens zijn reisverslag had Alexander nauwelijks oog voor de gebeurtenissen van dat historische jaar. De eerste maanden hadden ze kamers in Hotel des Douvres in de rue de la Paix, later huurden ze aan de Champs Elysées nr. 47 een appartement van de heer Philipon de la Madeleine, die er later voor zou zorgen dat Alexander tot corresponderend lid van de 'Société académique des Hautes-Pyrenées' zou worden benoemd. Mimie bleef bijna een jaar in Parijs, van oktober 1848 tot augustus 1849, permanent geplaagd door kiespijn, culminerend in de extractie van een aantal tanden in januari 1849. Alexander onderbrak het verblijf enkele maanden. Hij ging eind maart 1849 terug naar Roermond, maakte begin mei een trip naar

Amsterdam om er de inhuldiging van Willem III mee te maken en reisde op 1 juni opnieuw naar Parijs om vandaar op 24 juni met Willem en Eugénie weer terug te keren naar Roermond. Mimie verliet haar Parijse appartement pas eind augustus en voegde zich begin september in Aken bij Alexander. De cholera-epidemie, die tijdens de zomermaanden in Maastricht en in het Belgische Maasdal de nodige slachtoffers had gemaakt, was toen voorbij. Na een kort verblijf in Spa - ook daar kon gekuurd worden - waren ze op 20 september 1849 eindelijk samen terug in Roermond. Het is duidelijk dat dit provinciestadje Mimies hart niet sneller deed kloppen.[112]

Alexander heeft zijn ledige uren in Parijs onder meer gevuld met het schrijven van korte notities over het leven daar. Zo bijvoorbeeld over 'het uur van slapen gaan': 'Men gaat laat naar bed in Parijs. De theaters gaan pas om 11 uur uit, of nog later. Thuisgekomen heeft men enige tijd nodig om zich los te maken van de indrukken die men in het theater heeft opgedaan (...). Het is dan vaak al vlug middernacht of één uur, voor men in bed ligt. 's Morgens slaapt men uit (...). Men ontbijt, leest de kranten, de annonces van de theaters, men maakt een wandeling in de stad. Tegen één uur eet men een kleinigheid, dineert in de namiddag, in ieder geval vóór zes uur, en gaat weer naar het theater. Zo rijgen de dagen zich aaneen, als men tenminste geld heeft en niet ziek is.'[113]

Terug in Roermond zal Mimie ongetwijfeld over een volgende reis zijn gaan praten. Heeft Eugénie, inmiddels 22 jaar, toen geweigerd om mee te gaan? En heeft Mimie haar plan toch doorgezet? Hoe het zij, in een brief aan Frans van 24 oktober 1849 vroeg Alexander of Eugénie de winter in het gezin van Frans in Maastricht mocht doorbrengen, gelet op 'de voortduring van de onaangenaamheden die wij ondervinden'. Frans en Jeannette reageerden onmiddellijk in positieve zin; alleen leek het hun tegenover de buitenwacht beter om te spreken over een van hen uitgaande invitatie aan Eugénie om voor korte tijd in Maastricht te komen logeren. Alexander kon dat billijken, maar wenste wel een pensionprijs te betalen. Voor Frans hoefde dat niet, maar omdat Alexander erop stond, vroeg hij een bescheiden bedrag van 15 gulden per maand. Eugénie is waarschijnlijk omstreeks 1 december 1849 naar Maastricht gegaan, in ieder geval vóór begin januari 1850, toen haar ouders op reis gingen, en zal in het gezin van Frans gebleven zijn tot hun terugkeer in augustus 1850. Uit de brieven van Frans aan Alexander blijkt dat ze het bij oom Frans, tante Jeannette en hun kinderen zeer naar haar zin heeft gehad. En dat plezier was wederzijds. De verhouding tussen Eugénie en Mimie na augustus 1850 lijkt weer genormaliseerd. Samen maakten ze in 1851 opnieuw een reis naar Londen. In 1854 trouwde Eugénie met haar neef jhr. mr. Carel J.C.H. van Nispen tot Sevenaer en ging in Arnhem wonen, hoewel een Belgische stad haar liever geweest was. Oom Frans gunde zijn 'chère nièce' van harte haar nieuwe geluk en hoopte dat deze statusverandering tot verbetering van haar gezondheid zou leiden.[114]

Juist als ze op reis was, had Mimie vaak last van slapeloosheid. Maar in Roermond vond ze die kwaal nog veel lastiger te dragen. In het hart van de winter, op 8 januari 1850, vertrok het echtpaar (met kamermeisje) naar Düsseldorf en vandaar met de trein naar Berlijn, waar ze op 11 januari arriveerden en hun intrek namen op het adres Behrenstrasse 60. Hoewel Alexander contacten in de society-sfeer in het algemeen vermeed, ging hij in Berlijn toch graag in op de uitnodiging voor een diner bij de Nederlandse gezant Alexander Carel Jacob baron Schimmelpenninck van der Oye, broer van Willem Anne baron Schimmelpenninck van der Oye van de Poll, de toenmalige gouverneur van Gelderland, in wiens Arnhemse ambtswoning Alexander ook een avond zou doorbrengen. Na ruim drie weken, op 6 februari, vertrokken ze naar Breslau; de volgende middag om 14.00 uur reisden ze met de nachttrein door naar Wenen. Ze kwamen er op 8 februari om 10.00 uur aan en vonden kamers in Hotel de l'Impératrice d'Autriche. Ze waren van plan om vanaf maandag 18 februari een appartement te betrekken in de Brennerstrasse nr. 1130. Toen ze er de dag daarvoor, na de zondagsmis, een kijkje gingen nemen, kregen ze een fiks meningsverschil over de vraag wat ze eigenlijk zouden gaan zien. Het resultaat was dat ze teruggingen naar het hotel, hun spullen pakten en terugreisden naar Berlijn. Drie dagen later waren ze in Hannover, o.m. om er een concert bij te wonen van de beroemde sopraan Jenny Lindt. Op 24 februari reisden ze naar Keulen (Hotel Disch), op de 25ste via Aken naar Luik (Hotel Bellevue) - alsof Roermond niet bestond - en op 26 februari bereikten ze Brussel (Hotel de Suède). Op de 27ste namen ze de nachttrein naar Parijs, waar ze 's ochtends om 7.00 uur aankwamen en waar zoon Willem zich bij hen voegde. Eerst logeerden ze in Hotel Mirabeau in de rue de la Paix; later huurde Mimie, die zich in Parijs voelde als een vis in het water, een flink appartement in de rue Duphot nr. 20. Pas op 5 augustus aanvaardden ze de terugreis naar Roermond: eerst met de nachttrein naar Brussel, drie dagen later vandaar naar Aken, en pas op 11 augustus per rijtuig naar Roermond. De lange reis had in totaal 18.000 francs gekost, omgerekend 83 francs per dag. Alexander had nu genoeg van het eeuwige trekken. Mimie zou in de komende jaren nog reizen maken naar Parijs (alleen vergezeld van een kamermeisje), Londen (met Eugénie) en het bedevaartsoord Notre Dame de Salette (met Willem).[115]

Tijdens al die reizen was Frans de contactpersoon met het thuisfront, ook voor zaken van huishoudelijke of culinaire aard. Hij administreerde met toewijding Mimies en Alexanders bezittingen, gaf verstandige adviezen en schroomde bijwijlen niet om Alexander tot de orde te roepen. Op 22 januari 1842 raadde hij zijn broer met klem aan om voortaan aan derden geen brieven meer te schrijven over zaken waarvan hij onvolledig op de hoogte was, zonder hem, Frans, daarin vooraf te kennen. In augustus van dat jaar maande hij Alexander om zich niet onnodig hard op te stellen tegenover mensen die schade hadden aangericht aan zijn eigendommen in

Kessenich. In die gemeente, waar hij zoveel eigendommen had, moest hij de goodwill bewaren en zich niet gehaat maken. Een aantal jaren later, op 25 oktober 1851, toonde Frans zijn ergernis over het feit, dat Alexander hun Tongerse advocaat Jaminé voor nadere informaties over een civiele kwestie naar Frans verwezen had, zonder hem daarover ook maar met een enkel woord te informeren, en dat terwijl Alexander deze inlichtingen veel beter zelf had kunnen verstrekken. Bovendien had Frans nog steeds geen antwoord gekregen op een enige tijd geleden schriftelijk gestelde vraag. Echt boos was Frans in oktober 1853, toen Alexander de slepende zaak over de molen bij kasteel Borgitter wilde opgeven, terwijl hij, volgens Frans, gewoon moest blijven staan op zijn formele rechten en niet bang moest zijn om wat geld aan juridische bijstand uit te geven. Frans voelde de actie van Alexander ('jij, die zoveel geld uitgeeft aan nutteloze reizen') als kritiek op de door hèm in dezen geadviseerde handelwijze, en besloot: 'Zie nu maar tot overeenstemming te komen met je zoon, en doe wat jou goeddunkt; ik kan je slechts mijn advies geven.' In 1856 waren beide broers betrokken bij een oude (door Alexander opgerakelde?) Utrechtse erfeniskwestie. Frans constateerde dat het hun aan valide argumenten ontbrak, en verweet Alexander ('jij, die toch een redelijk goed geheugen hebt') dat hij zich daar niet eerder rekenschap van gegeven had.[116]

Zojuist werd Willem genoemd als partner van zijn vader bij het beheer van kasteel Borgitter. Dat was gebeurd op advies van oom Frans, die zich zorgen maakte over de levenswijze van de bon vivant. De verhouding van Frans met Willem was altijd goed geweest; zij vonden elkaar in hun liefde voor de jacht; bovendien was Willem een graag geziene gast in het gezin van Frans. Oom Frans kon bij Willem dus een potje breken en een serieus advies van hem telde zwaar. Welnu, het feit dat Willem bij gebrek aan een echte taak 'absoluut niets anders te doen had dan te trachten om zijn 24 uur per dag door te komen', bracht Frans tot het voorstel aan Alexander om Willem onder bepaalde randvoorwaarden te belasten met het beheer van het goed Kessenich. Willem zou zodoende de nodige administratieve, financiële en agrarische kennis opdoen, die hem later goed van pas zou komen. Frans zou Willem daarbij graag van advies dienen en rentmeester Van Crugten zou hem kunnen assisteren. Tenslotte herinnerde Frans zijn broer eraan, dat zijn voorstel geheel in de lijn lag van de ideeën terzake van hun vader zaliger ('l'auteur de nos jours').[117]

Zoals gezegd was Alexander na 1850 het reizen moe. In maart 1851 liet hij Mimie, enkel vergezeld door een 'femme de chambre', alleen naar Parijs gaan. Wel vergezelde hij haar in de zomer van datzelfde jaar voor een wat langer verblijf naar Den Haag. Dit beviel hen zo goed, dat ze er in de winter van 1851-1852 terugkeerden. Ook de wintermaanden van 1852-1853 brachten ze in Den Haag door. Zij bewoonden toen een bovenhuis aan de Lange Voorhout nr. 285. Eugénie en Willem waren bij hen, althans een groot deel van de tijd. Met Mimie en Eugénie dineerde Alexander een

Mimie, 1852. Olieverfportret van Maria Johanna Francisca Wilhelmina Josepha Michiels van Kessenich - Van der Renne (1806-1879) door de Roermondse schilder Henri Linssen (1805-1869), in bezit van Michaël von Villers Grignoncourt te Beesel. (foto: Henk Janssen).

keer bij de minister van Buitenlandse Zaken Van Sonsbeeck. Tevens hadden ze er contact met hun Roermondse kennis Henri Geradts, die na zijn benoeming tot raadsheer van de Hoge Raad der Nederlanden in maart 1853 een huis gehuurd had aan de Prinsengracht. Mimies humeur was in die maanden overigens niet te genieten: maandenlang hield ze het vol om niet te reageren op de ochtend- en avondgroet van haar twee kinderen. In juni 1853 keerde Alexander terug naar Roermond om vervolgens door te reizen naar Brussel. Mimie vertrok pas begin juli uit Den Haag naar Roermond om in augustus met zoon en dochter weer enige tijd in Elten door te brengen. Alexander was toen alleen in het grote huis aan de Swamakerstraat en hield zich bezig met het laten drukken van zijn geschriften (*Droit public* 1853, *Droit criminel* 1853-1854) en met wandelingen door zijn grote tuin. Verkoos hij het solitaire leven boven het echtelijk samenzijn? In ieder geval bleef hij thuis, toen Mimie eind mei 1854 met zoon Willem en 'femme de chambre' Betje (Elisabeth Bolwerk) voor enkele weken naar Brussel vertrok. In november van dat jaar ging ze met Willem naar Eugénie en schoonzoon Carel in Arnhem, terwijl Alexander daar de maand tevoren zelf een week geweest was. 'Ik leid hier het leven van een uil, en zie geen mens,' schreef hij toen aan Frans. Men krijgt de indruk dat de echtelieden, die elkaar in hun briefwisseling respectvol 'attaché époux', c.q. 'attachée épouse' bleven noemen, voor elkaar niet meer warm konden lopen en liefst hun eigen gang gingen. Op 5 april 1856 schreef Mimie aan haar echtgenoot, die blijkbaar enkele dagen weg was, een kort briefje met de volgende inhoud: 'Ik heb je niet kunnen feliciteren met je verjaardag (op 2 april, LS), omdat je in die dagen was als 'een aal die men bij de staart heeft', maar ik heb het in de geest gedaan. Adieu, tot ziens.' Wat men er ook van zeggen mag, mobiel bleven ze wel.[118]

Schrijven

Toen de Luikse historicus Ulysse Capitaine in zijn *Nécrologe liégeois* het leven schetste van Alexanders leermeester prof. P.J. Destriveaux, typeerde hij Alexanders *Droit criminel* als 'een bizarre publicatie, afgesloten door de biografie van de auteur'. Deze rake typering geldt voor vrijwel alles wat Alexander vanaf 1844 liet drukken. Hij wilde wel helder zijn, maar raakte verstrikt in de veelheid van opwellende gedachten. Hij wilde nauwkeurig zijn en alles verantwoorden, op het scrupuleuze af, maar hij voerde zijn intenties onvolledig en inconsequent uit en deed zich zelfs de moeite niet om kopij verzorgd in te dienen en drukproeven behoorlijk te corrigeren. Zodoende wemelt het van slordigheden in spelling, accentgebruik en interpunctie, van uitweidingen die niet terzake zijn, afsluitingen die toch weer een vervolg krijgen, en - uitingen van zijn ziekelijke acribie - gedetailleerde maar tegelijk horendol makende informaties over de ontstaansgeschiedenis van de gepresenteerde teksten, aantekeningen bij eerder gemaakte noten en aanvullingen op errata. En toch was het oprecht gemeend, toen hij in *Musique II* (1859) schreef: 'In alle eerlijkheid: ik tril van de zenuwen als ik mijn geschriften aan de drukpers toevertrouw, altijd bang dat ik niet gereproduceerd zie wat ik heb geschreven of heb willen schrijven.' Uit dergelijke opmerkingen blijkt Alexanders mentale handicap. Hetzelfde geldt voor een noot die hij maakte bij enkele puntjes (een opengelaten tekstfragment) in *Complicité II* (1846). Daar zegt hij, dat 'diverse gedachten tegelijk in mijn hersens binnendringen om opgeschreven te worden, waarvan er me dan ontsnappen die ik vervolgens niet meer kan achterhalen. Ik schrijf dat toe aan het verlies van een aantal tanden.' Op dit verschijnsel attendeerde hij zijn lezers ook op drie plaatsen in *Ouvrage militaire II* (1850): 'Opnieuw een ontsnapte gedachte' (waarna een verzoek om begrip van de lezers); elders: 'In de nacht van 2 op 3 december 1847 kwam een 'idée militaire' bij me op, dat ik naliet direct op te schrijven omdat ik niet wilde opstaan, vermoeid als ik was nadat me in de voorafgaande dagen drie tanden getrokken waren. De volgende dag herinnerde ik het mij niet meer; ik meen dat het op kampementen betrekking had'; en verderop: 'Twee gedachten over militaire zaken zijn me vannacht ontsnapt. Men kan 's nachts niet altijd opstaan om ze op te schrijven. De volgende dag is men ze vergeten.'[119]

Voegt men bij het bovenstaande de pose van gewichtigheid die hij vaak aanneemt in zijn vele gedrukte en niet gedrukte autobiografische notities, door namelijk als auteur de schijnbaar bescheiden positie van de verteller te kiezen en zichzelf dus als een gewichtige medespeler met voornamen en titel in de tekst op te voeren, door familie of bekenden als kleine halfgoden af te schilderen, door zichzelf te presenteren als een geleerde die zijn bijdragen levert aan wetenschap en kunst of door een eenvoudig dispuutgezelschap als Tandem te benoemen als 'une société littéraire savante hollandaise', dan

komt men er gemakkelijk toe hem als een verwaand narcist te bestempelen. Toch is die eigenliefde en verwaandheid voor een deel schijn. Men kan ze niet losmaken van de functie die zijn geschriften voor hemzelf gehad hebben. Toen hij in *Musique II* (1859) zijn lezers attendeerde op de neergang van het culturele leven in Roermond na 1839, noemde hij als reden voor zijn geschriften dat ze hem 'een aangename bezigheid verschaffen in het belang van de wetenschappen en de kunsten'. Maar mijns inziens was dat niet de belangrijkste reden. Die was gelegen in het nemen van revanche op de mislukking van zijn maatschappelijke loopbaan. In een van zijn geschriften merkte hij zelf op, dat door het indienen van zijn ontslag in 1829 de breed opgezette, langdurige en kostbare voorbereidingen voor een carrière in staatsdienst nutteloos geworden waren. Niet alleen voor hemzelf was dat een niet te verwerken frustratie, ook zijn ouders en zijn omgeving had hij in hun verwachtingen teleurgesteld. Dit in aanmerking nemend, waren zijn publicaties een rechtvaardiging voor de investeringen in zijn opleidingen en een middel om zijn gevoel van eigenwaarde terug te winnen en zijn leven zin te geven.[120]

In de Bijlage hierachter zijn alle publicaties van Alexander opgesomd, voorzien van hun vindplaatsen, soms met een enkele toelichting. Hij is er vanaf 1844 tot 1860 druk mee geweest. De meeste zijn gedrukt bij J.J. Romen in Roermond. Toen die de handen vol had aan de zes deeltjes *Statistique* - Alexanders kopij moet voor een zetter een crime geweest zijn - ging Alexander met *Bois et forêts* (1847) en *Ouvrage militaire* (1846-1850) naar de weduwe H. Bontamps in Venlo. In 1859, na het drukken van *Musique I*, stapte Alexander voor *Musique II, Question juridique en Bien des époux* over naar de tweede Roermondse drukker H. Timmermans. Zoals eerder opgemerkt, is de spelling van het Frans in de citaten uit Alexanders werk ter wille van de leesbaarheid gecorrigeerd.

De oplagen van de publicaties zullen gering geweest zijn. Alexander gaf vrijwel alle exemplaren cadeau aan vrienden en bekenden. Zij zullen er niet altijd gelukkig mee geweest zijn. Weinigen hebben durven zeggen wat ze ervan vonden, op tenminste twee uitzonderingen na. Xavier Heuschling, chef van de afdeling Statistiek van het ministerie van Binnenlandse Zaken in Brussel, liet zich in een levensbeschrijving van prof. J.G. Wagemann zeer negatief uit over Alexanders uitgave van diens colleges Statistiek: 'Het is werkelijk spijtig dat Wagemann geen vertolker gevonden heeft die methodischer en bondiger te werk ging en meer vertrouwd was met de Franse taal.' In het voorwoord van *Droit criminel II*, gedateerd 25 november 1853, reageerde Alexander vooral op Heuschlings opmerking over de kwaliteit van zijn Frans, daarmee impliciet het verwijt van gebrek aan methode en bondigheid accepterend. Volgens Alexander zat niet zíjn Frans, maar het college-Frans van de Duitser Wagemann vol germanismen. Heuschling had dat kunnen weten als hij beter kennis genomen had van de teksten die van Alexanders hand waren. De andere criticus was Alexanders neef Clément

Michiels van Verduynen. Hij ontzegde Alexander het genoegen niet om zijn druksels te verspreiden, 'welk gebruik de personen aan wie u ze adresseert er ook van zullen maken'. Maar hij had zich echt boos gemaakt over het feit dat Alexander in de 'notice biographique' achterin *Droit criminel II* zich gepermitteerd had een oordeel te geven over handel en wandel van Cléments vader (oom Nol) en gegevens te publiceren over diens familieleden, dus ook over hem, Clément, en zijn broer Ferdinand Hilaire. Vier bladzijden theatrale retoriek had Clément nodig om 'op zijn zachtst gezegd, de onbezonnenheid en de lichtzinnigheid' van Alexander te veroordelen. Op aarde was daarvoor geen vergeving meer mogelijk. Hij eiste daarom dat 'uw pen het papier niet meer bevuilt met de vermelding van interne familiezaken van mijn betreurde ouders zaliger, noch met feiten over hun leven als privé of publiek persoon.' Tenslotte gaf hij blijk van zijn verontwaardiging over het feit dat Alexander 'eenige grondregels voor zwangere vrouwen, zulks wetende van mijne moeder' had afgedrukt. Die respectabele dame had dit misbruik van vertrouwen niet verdiend. 'Ja, vaak heb ik haar om u horen wenen.' Die laatste opmerking van Clément was een stoot onder de gordel. Hetgeen niet wegnam dat Alexanders eigenliefde en zijn onbezonnenheid de primaire oorzaak waren van deze 'brouille' in de 'famille'. Maar aan die onbezonnen openheid danken we ook de persoonlijke informaties, waarvan hij zijn geschriften zo royaal voorzag.[121]

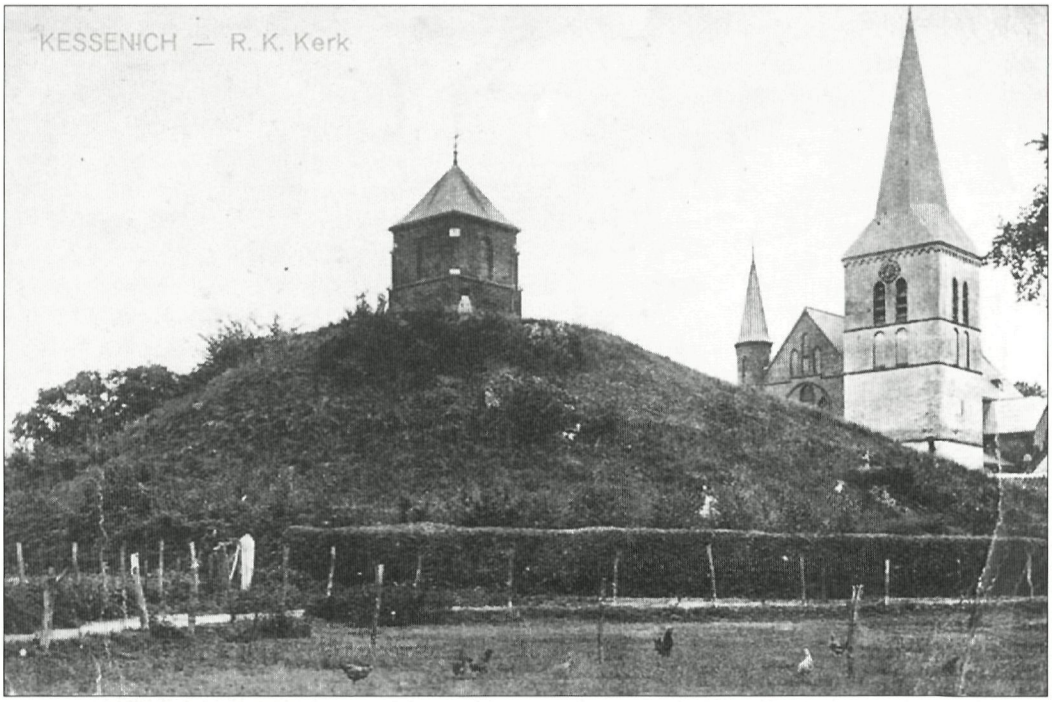

Kessenich, ca. 1930: de kerk en de oude kasteelmotte met de grafkapel van de familie Michiels van Kessenich. Ansichtkaart, in bezit van Mathieu Henkens te Kessenich.

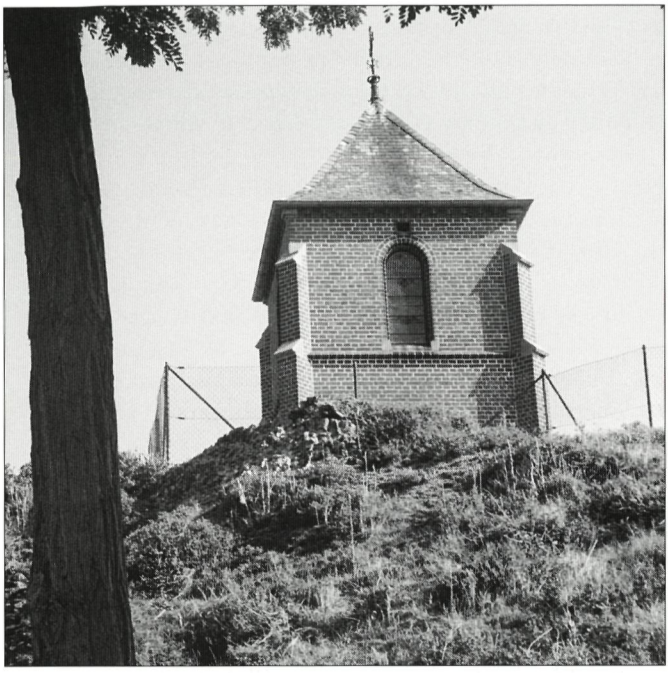

De motte van Kessenich, anno 2001: grafkapel van de familie Michiels van Kessenich, met muurrest van kasteel Bronshorn. (foto: Ton Henrar)

Wie Alexanders publicaties in de Bijlage hierachter overziet, constateert dat het grootste deel (de nummers 1-8 en 11-13) voortvloeit uit zijn Luikse periode. Voor wie studie maakt van de inhoud van het universitair onderwijs in Zuid-Nederland rond 1820 zijn ze ongetwijfeld informatief. Een ander deel werd bepaald door familiebelangen, t.w. nummer 9 (een eerbetoon aan zijn vader) en de nummers 15 en 16 (juridische implicaties van zijn huwelijk en erfeniskwesties). Nummer 10 en nummer 14 komen voort uit zijn twee grote hobby's: militaire zaken en de muziek. Het laatste is ongetwijfeld zijn meest originele werk. Voor de kennis van het muziekleven in Roermond en in mindere mate in West-Europa bevat het veel wetenswaardigs, natuurlijk ook over Alexanders particuliere opvattingen. Wat dacht u bijvoorbeeld van het idee, dat 'van adel zijn' en 'muziek uitvoeren' op gespannen voet met elkaar staan? De adel is immers geboren om te gebieden, terwijl de muziek gehoorzaamd moet worden. 'Resteert de conclusie, dat het God behaagt heeft om zijn gaven te verdelen', aldus Alexander.[122]

Die laatste opmerking brengt ons bij zijn geloofsovertuiging en zijn mede daardoor bepaald conservatisme. Uit zijn jeugd was hem de wijze les van abbé Reyners bijgebleven: 'Als goed katholiek weet ik dat alles wat God gemaakt heeft, goed is, en dat als er iets verkeerds gebeurt, Hij dit alleen maar toelaat.' Met enige trots noemde hij zich 'catholique'. Hij las veel, vroeg en verkreeg daarom kerkelijke toestemming voor het lezen van boeken die op de Index stonden, maar was er bijna trots op dat hij er niets voor voelde om nader kennis te maken met natuurkundigen als Copernicus en Newton, en filosofen als Descartes, Voltaire en Rousseau. In zijn *Responsum* (1844) schrapte hij een passage 'pour motif de religion'. Een 'zeer erudiet man, die bovendien zeer goed katholiek was' had hem ervan overtuigd dat tolerantie op dogmatisch gebied leidde tot onverschilligheid inzake godsdienst en dat dit alleen maar ellende met zich meebracht, - de afgelopen decennia leverden daarvoor het overtuigende bewijs.[123]

Dit conservatisme was voor Alexander een natuurlijk gegeven, onlosmakelijk verbonden met de belangen van zijn stand, en het behoefde dan ook geen onderbouwing of rechtvaardiging. Dat zijn eigen politieke opvattingen

verschilden van die van de liberale prof. Destriveaux, verklaart hij simpelweg door een verwijzing naar de positie van zijn vader; die was immers Staatsraad in buitengewone dienst van de koning. Ook de veronderstelde achteruitgang van de moraal past bij dit eng conservatisme: 'In de eeuw waarin wij leven, kan men verwachten dat, ondanks alle voorzorgsmaatregelen, documenten verdwijnen' en 'wij leven in een land van bandieten'.[124]

Zijn verering voor het gezag in het algemeen, zijn standsgebonden vooroordelen en zijn begrijpelijke wens om zichzelf niet tekort te doen maakten hem blind voor nieuwe gedachten. Meer dan anderen kon hij van de vooruitgang profiteren, maar hij zag dit als een natuurlijk recht, ontleend aan de status van zijn geslacht en zijn bezit. Het was nu eenmaal zo, dat geboorte en fortuin bepaalden uit welke personen de drieledige groep van leidinggevenden (adel, geestelijkheid en publieke ambtsdragers) bestond. Wie daar niet bij hoorde, was ondergeschikt, ongeacht de min of meer gunstige positie die hij in deze wereld bekleedde.[125]

Over Alexanders laatste jaren is weinig bekend. Al vanaf 1853 had hij last van reumatische pijnen, waardoor hij soms nauwelijks kon schrijven, maar die handicap was niet van blijvende aard. Dat hij na 1860 niet meer publiceerde over jurische zaken, verklaarde hij door erop te wijzen dat de door hem goed gekende Napoleontische wetgeving in de omringende landen intussen sterk gewijzigd was. Het laatste van hem bewaarde briefje dateert van 25 januari 1863. Het is een vlot geschreven felicitatie aan zijn neef Lodewijk, zoon van broer Frans, bij gelegenheid van diens voorgenomen huwelijk met Anna Catharina Feyens. Op dinsdagavond 13 oktober 1863 schreef Frans' dochter Julie aan haar zus Clémence: 'Oom Alexander is sinds gisteren sterk achteruit gegaan. Vanavond ontvangt hij de laatste sacramenten. Papa gaat er vanavond nog heen'. Anderhalve dag later, op 15 oktober 1863 om 8.30 uur, is Alexander gestorven. Zijn bidprentje - vol aanhalingen uit het Oude en Nieuwe Testament, zoals in die tijd gebruikelijk - accentueert zijn groot geloof en de steun die hij verleende aan armen en behoeftigen. Mimie zou haar man ruim vijftien jaar overleven.[126]

Hun zoon, Willem baron Michiels van Kessenich, heeft in 1898 voor zijn ouders een blijvend teken opgericht. Op 'de Berg' (de motte met de restanten van kasteel Bronshorn) tegenover de kerk in Kessenich, waar Alexander in juni 1831 zijn eenjarig dochtertje Henriette had begraven, liet hij een neogotische grafkapel bouwen, die evenals de nieuwe kerk ontworpen werd door de in Thorn geboren architect Joseph H. Tonnaer uit Delft. Ook de bouw van de kerk was door een 'prinselijke gift' van Willem mogelijk gemaakt. In januari 1899 was de grafkapel gereed en konden de stoffelijke resten van Willems grootouders Henri baron Michiels van Kessenich en Cornelia Bosch, van zijn ouders Alexander baron Michiels van Kessenich en Maria van der Renne en van zijn zusje Henriette Michiels van Kessenich worden bijgezet. Voor Willem zelf was ook een plaats gereserveerd. Hij zou in 1910 overlijden.[127]

Bijlage

Publicaties van Alexander Michiels van Kessenich

1. 1823 De sociis in crimine (zie ook: 1845-1846 Complicité)

Dissertatio inauguralis juridica **de sociis in crimine** (....) pro gradu doctoris, in jure romano et hodierno (...) Die 10 Julii MDCCCXXIII, hora XII / auctor Joannes-Alexander-Hubertus Michiels van Kessenich, Ruraemundensis. Leodii, typis P.-J. Collardin, typographi academici. MDCCCXXIII. (afgekort: De sociis in crimine)

Exemplaren in SB Maastricht, signatuur SB 27 C 9, en in RAL, Arch. MvK, nr. 241.
Deze dissertatie over de medeplichtigheid, waaraan vijf stellingen zijn toegevoegd, is met haar 55 pagina's relatief omvangrijk. Alexander droeg ze op 'parentum optimis pietatis aeternae monumento' (aan de besten der ouders als een monument van kinderlijke aanhankelijkheid).

2. 1824 Correctiehuis St. Bernard (zie ook: 1824 Maison St.-Bernard)

Jonkh. J.A.H. Michiels van Kessenich, Doctor in beide Regten, 'Iets over het correctiehuis St. Bernard bij Antwerpen', in: **De Recensent, ook der Recensenten** 17 (Amsterdam 1824) 2e stuk, 364-371. (afgekort: **Correctiehuis St. Bernard**)

Een exemplaar in UB Maastricht, signatuur T 0981 MU.
Alexander bezocht dit 'correctiehuis' op 24 mei 1824, tijdens zijn rondreis door Zuid-Nederland (Arch. MvK, nr. 193).

3. 1824 Maison St.-Bernard

J.A.H. Michiels de Kessenich, avocat près de la Cour supérieure de Liége, 'Lettre à MM. les Rédacteurs de la **Thémis**, sur la Maison de St.-Bernard, près d'Anvers', in: **Thémis ou Bibliothèque du Jurisconsulte**, t. VI (Paris 1824) 503-509. (afgekort: **Maison St.-Bernard**)

Een exemplaar van **Thémis**, deel VI bevindt zich in UB Universiteit van Amsterdam.
Deze tekst is een enigszins bekorte, zakelijker en minder stroef geschreven versie van het artikel in de **Recensent ook der Recensenten** (zie hierboven onder 2).
N.B. Het artikel uit **Thémis** werd herdrukt onder de titel 'Notice sur la maison de correction de St. Bernard, près d'Anvers' in: **Journal de la société de morale chrétienne**, t. V, no. 30 (Paris 1825) 376-382 (aldus Alexander in **Droit criminel II** (1854) 231-232).

4. 1825 Nader over St. Bernard

Jonkh. J.A.H. Michiels van Kessenich, 'Iets naders over het correctiehuis St. Bernard bij Antwerpen', in: **De Recensent, ook der Recensenten** 18 (Amsterdam 1825) 2e stuk, 316-328, 373-380.

Een exemplaar in UB Maastricht, signatuur T 0981 MU.
Dit artikel in twee afleveringen is een vervolg op nr. 2: 1824 Correctiehuis St. Bernard. Blijkens een brief van Alexander aan zijn broer Frans, d.d. 12 maart 1843 (Arch. MvK, nr. 342) had hij over het thema 'gevangenen en gevangenissen' in 1825 nog een derde opstel geschreven, maar was hij dit kwijtgeraakt.

5. 1844 Responsum

Responsum ad 1mam a facultate philosophiae et littera[rum] in Academia Gandavensi propositam quaestionem pro concursu anni 1820, auctore J.A.H. Michiels van Kessenich, in Academia Leodiensi in illo tempore studioso (...) Ruraemundae, apud J.J. Romen. 1844. (afgekort: Responsum)

Een exemplaar van dit **Responsum** (52 pagina's) is bewaard in Athenaeumbibliotheek Deventer, signatuur 86 D 21d.
Alexanders inzending voor de prijsvraag die door de universiteit van Gent voor het jaar 1820 werd uitgeschreven, is niet bekroond. De vraag betrof de wijze waarop in het oude Rome, vanaf het begin van de Republiek tot de tijd van keizer Justinianus, de jongens werden opgevoed. De tekst eindigt op pagina 39 met de (geenszins bij Alexander passende) zinspreuk 'Scribere non satis est, nec multum scribere laus est / Maxima laus haec est: scribere pauca bene' (Schrijven is niet genoeg om geprezen te worden, evenmin veel schrijven; / een weinig echt goed schrijven, dát verdient de hoogste lof).
Naar aanleiding van een passage uit het Responsum over de gestrengheid van ouders ten opzichte van hun kinderen volgt op de pagina's 40-51 nog een later geschreven Latijnse verhandeling 'de patria potestate' (over de ouderlijke machtsuitoefening). Pagina 52 bevat errata.

6. 1845 Crime de faux (zie ook: 1853-1854 Droit criminel)

Raisonnements sur **le crime de faux** par J.A.H. Michiels Van Kessenich, écrits en 1822 à 1823. Ruremonde, Imprimerie de J.J. Romen. 1844. (afgekort: Crime de faux)

Een exemplaar in UB Leiden, signatuur 2420 G 45.
Het omslag draagt de (correcte) datering 1845. De basis van deze bescheiden uitgave over de valsheid in geschrifte (48 pagina's) vormen de door Alexander gevolgde colleges van de Luikse hoogleraar P. J. Destriveaux (1780-1853). Alexander heeft er in 1844 diverse 'raisonnements' en 'notes' aan toegevoegd. Door deze uitgave hoopte hij een dienst te bewijzen aan de juristen in de landen waar de Code Napoléon nog van kracht was.

7. 1845-1846 Complicité (zie ook: 1823 De sociis in crimine)

Écrit inédit (dissertation) en français, de 1823, sur **la complicité**, précédé d'une préface de 1845 (exclusivement destiné ici pour les jurisconsultes, les prêtres, les médecins et les officiers militaires supérieures) par J.A.H. Michiels van Kessenich. Ruremonde, Imprimerie de J.J. Romen 1845-1846. (2 delen) (afgekort: Complicité I, II)

Een exemplaar in UB Maastricht, signatuur MU AAA 399-400.

Met een schijn van gewichtigheid bestemde Alexander het werk 'exclusivement pour les jurisconsultes, les prêtres, les médecins et les officiers militaires supérieures' (de laatste figureren nog niet op de titelpagina van deel 1).

Het eerste deel ('préface': CCCVI pagina's) bevat diverse, na 1823 geconcipieerde varia over het onderwerp. Het tweede deel bestaat uit het eigenlijke 'écrit inédit' over de medeplichtigheid en enkele uit 1845 daterende 'particularités' (in totaal 320 pagina's), waaraan dan nog een apart genummerde herdruk van Alexanders dissertatie uit 1823 is toegevoegd.

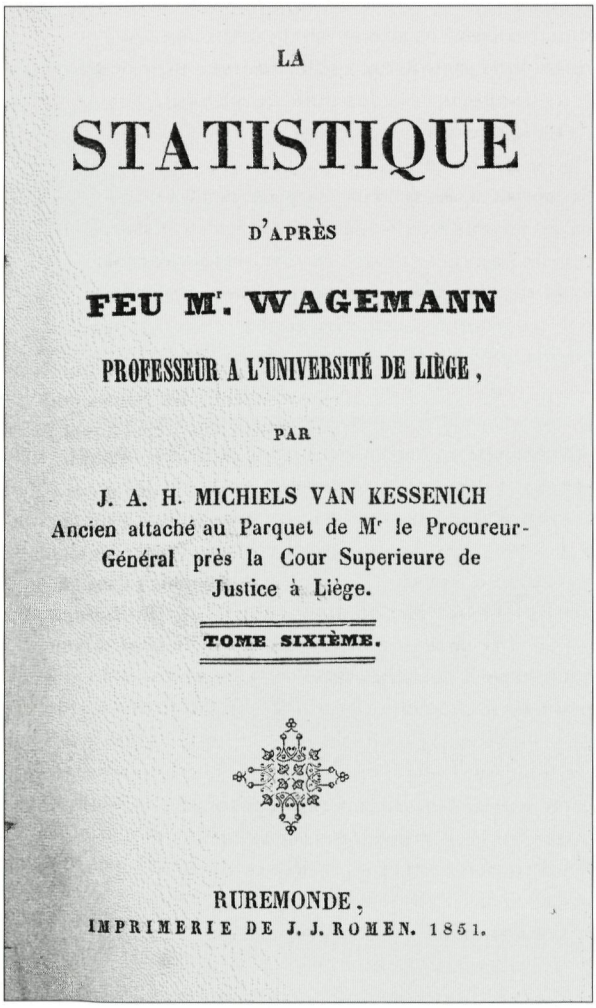

LA

STATISTIQUE

D'APRÈS

FEU Mr. WAGEMANN

PROFESSEUR A L'UNIVERSITÉ DE LIÈGE,

PAR

J. A. H. MICHIELS VAN KESSENICH
Ancien attaché au Parquet de Mr le Procureur-Général près la Cour Superieure de Justice à Liège.

TOME SIXIÈME.

RUREMONDE,
IMPRIMERIE DE J. J. ROMEN. 1851.

Titelpagina van La Statistique, deel 6, 1851. (UB Maastricht, signatuur MU 3103 G 37)

8. 1846-1851 Statistique

La statistique d'après feu Mr Wagemann, professeur à l'Université de Liège, par J.A.H. Michiels van Kessenich.(...) Ruremonde, Imprimerie de J.J. Romen 1846-1851.(6 delen) (afgekort: Statistique I, II, III, IV, V, VI)

Exemplaren in UB Maastricht, signatuur MU 3103 G 32-37, in SB Maastricht, signatuur 132 H 7 / 1-6, en in bibliotheek GA Roermond, signatuur 23 F 23-28.

Alexander heeft de bladzijden van de 6 delen doorgenummerd (in totaal VIII + 1460 pagina's). Ze bevatten heel wat meer dan de collegestof van prof. J.G. Wagemann (1782-1825); men vindt er bijvoorbeeld statistische gegevens over het Departement van de Nedermaas van de hand van Alexanders vader Henri Joseph (deel II), brieven van Alexander over grenskwesties met België in 1844 (deel II en deel III), aantekeningen naar aanleiding van zijn reis naar Zwitserland, Italië en Franrijk in 1846 (deel III) en een 'digression' over de positie van het pausdom (in deel VI).

Op de titelpagina van de deel IV voegde Alexander aan zijn naam toe: 'ancien membre de la Société libre d'Émulation de Liége', op die van deel V: 'candidat en lettres pour la jurisprudence de l'université de Liège', en op die van deel VI: 'ancien attaché au parquet de Mr le procureur-général près la Cour Supérieure de Justice à Liège'.

9. 1847 Bois et forêts

Manuscrit inédit sur les **bois et forêts** par feu monsieur le baron Henri Joseph Michiels van Kessenich en 1824 à 1825, publié en 1847 par son fils ainé, J.A.H. baron Michiels van Kessenich. Venloo, Ve H. Bontamps, Imprimeur. 1847. (afgekort: Bois et forêts)

Een exemplaar (160 pagina's) in bibliotheek RAL, signatuur 145-B 8.
Behalve de bovenstaande tekst lezen we op de titelpagina nog een opsomming van alle functies en titels van Alexanders vader Henri Michiels van Kessenich (1770-1825).
De St. Martin, redacteur van de **Journal d'agriculture et d'économie rurale et de manufacture** (uitgever L. Pouhon, rue de l'Etuve no. 1460, Brussel), schreef in 1822-1823 in de delen 13 (nr. 92), 14 (nrs. 93, 96, 97, 98), 15 (nrs. 100, 102, 103) en 18 (nr. 117) diverse artikelen over de ideeën van Henri m.b.t. het onderwerp 'bois et forêts'. Bij de gedrukte tekst van De St. Martin maakte Henri aantekeningen, waaruit Alexander afleidde dat zijn vader voornemens was een eigen publicatie aan het onderwerp te wijden. Derhalve ging Alexander over tot letterlijke publicatie van vaders aantekeningen, vaak door hemzelf van commentaar voorzien. **Bois et forêts** was een posthuum eerbetoon aan vader, van wie en over wie op de pagina's 124-158, los van het eigenlijke onderwerp, nog een en ander te lezen valt, o.a. Henri's redevoering als nieuwe burgemeester tot de raad van Roermond op 18 februari 1808, een 'nécrologie' en 'particularités'.

10. 1846-1850 Ouvrage militaire

Ouvrage militaire par J.A.H. Baron Michiels van Kessenich. Venloo, Ve. H. Bontamps, Imprimeur. 1847 (1846-1850). (2 delen) (afgekort: Ouvrage militaire I, II)

Een exemplaar in SB Maastricht, signatuur 164 E 13 / 1-2.
De titelpagina van deel 1 is later toegevoegd. De oorspronkelijke titelpagina, die zich daarachter bevindt, luidt: **Observations sur l'ouvrage de Mr. le Général Baron de Jomini, intitulé Tableau analytique des principales combinaisons de la guerre, Paris 1830. par J.A.H. Baron Michiels van Kessenich. A Venloo, chez la veuve H. Bontamps. 1846.**
De bladzijden in beide delen zijn doorgenummerd: 1-750.
Het eerste deel (344 pagina's) begint met beschouwingen over het Tableau analytique van Generaal Baron de Jomini. Daarna (vanaf pagina 55) volgen allerlei notities met betrekking tot militaire zaken, grotendeels ontleend aan door Alexander geraadpleegde werken.
In het tweede deel zet hij zijn 'varia militaria' voort. Op de pagina's 512-515 staan biografische bijzonderheden over Baron Henri de Jomini. Het werk wordt beëindigd op pagina 554, maar vanaf pagina 555 toch weer vervolgd. Op pagina 726 wordt het opnieuw afgesloten, en op pagina's 727-742 voortgezet met een door Alexander gesigneerd 'Discours à messieurs les officiers de toute arme de toutes les nations concernant plusieurs points de l'état militaire'.

De pagina's 555-742 werden blijkens diverse opmerkingen en verwijzingen geschreven in de periode 1847-1850. Het tweede deel kan dus pas in 1850 zijn verschenen, hoewel de titelpagina als jaar van uitgave 1847 vermeldt.

11. 1852 Condition des femmes

De la condition des femmes chez les différens peuples tant anciens que modernes, par Jean-Alexandre-Hubert baron Michiels van Kessenich, docteur en droits, ancien avocat assermenté à la Cour Supérieure de Justice de Liège (...) Ruremonde, Imprimerie de J.J. Romen. 1852. (afgekort: Condition des femmes)

Exemplaren in bibliotheek GA Roermond, signatuur 31 E 51, en in UB Leiden, signatuur 409 22 (XX, 252 pagina's).
Het titelblad vermeldt dat we hier met 'tome 1er' te doen hebben. Een tweede deel is evenwel niet meer verschenen.
Het werk begint (pagina's III-XVIII) met een autobiografie ('la vie sociale de l'auteur') over de jaren 1800-1824, welke verderop in het boek (pagina's 209-213) wordt voortgezet.
Zoals ik hiervóór al meedeelde, had Alexander dit onderwerp (de positie van de vrouw) in eerste instantie als onderwerp voor zijn dissertatie gekozen. Toen hij echter ontdekte dat een oudere medestudent over dezelfde materie een proefschrift wilde schrijven, besloot hij een ander onderwerp te nemen.

12. 1853 Droit public

Le Droit public, d'après les leçons de feu Mr le Professeur P.J. Destriveaux, professeur de Droit public et de Droit criminel à l'Université de Liège, tenues en 1822 à 1823, par J.A.H. Michiels van Kessenich, alors étudiant à l'Université de Liège. Ruremonde, chez J.J. Romen imprimeur libraire. 1853. (afgekort: Droit public)

Een exemplaar in UB Katholieke Universiteit Brabant, signatuur CBM 096 A 10.
Het boekje telt 160 pagina's. In het 'Avis au lecteur' (pagina 3) attendeert Alexander erop dat hij enkele colleges gemist heeft waarin Destriveaux gesproken moet hebben over grote denkers als Copernicus, Newton, Voltaire en Rousseau en 'd'une quantité d'autres sçavans que comme Catholique je me félicite n'avoir pas lu'.

13. 1853-1854 Droit criminel

Cahiers du Cours de **Droit criminel**, donné par P.J. Destriveaux, professeur de Droit criminel, par J.A.H. Michiels van Kessenich, étudiant à l'Université de Liège en 1821 et 1823 et plustard avocat (sans causes) de 1823 à 1826. (...) Ruremonde, chez J.J. Romen imprimeur libraire, 1853(-1854). (2 delen) (afgekort: Droit criminel I, II)

Een exemplaar in UB Katholieke Universiteit Brabant, signatuur CBM 096 A 11 / 1-2. In UB Maastricht is alleen deel I aanwezig, signatuur MU AAA 455).

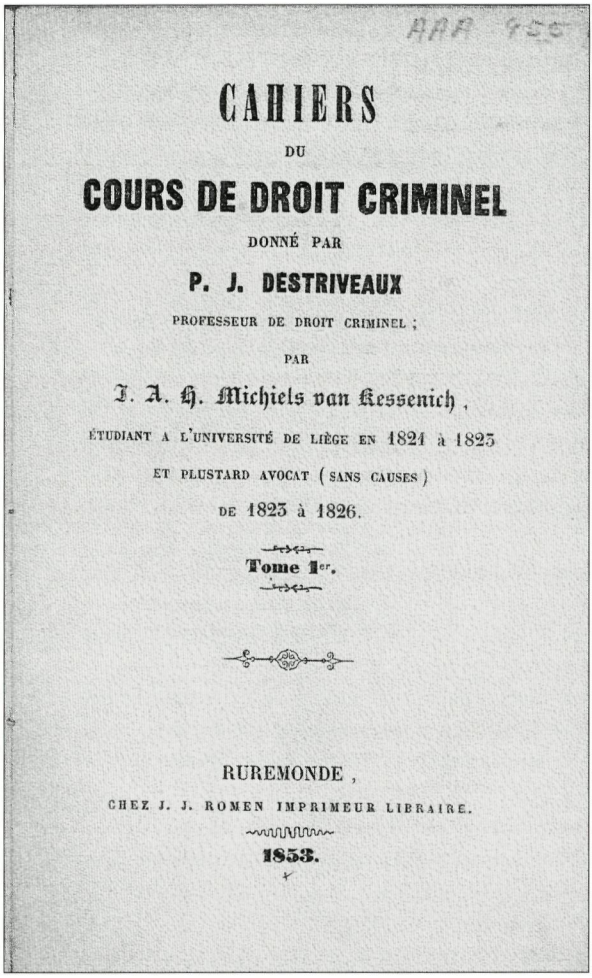

Titelpagina van de Cours de Droit criminel, deel 1, 1853. (UB Maastricht, signatuur MU AAA 455)

Deel I, voornamelijk over de Code pénal (de colleges uit 1821-1822), telt XXXVIII, 266 pagina's. Omdat Alexander de ideeën van Destriveaux over de Crime de faux al eerder kritisch besproken had, drukte hij de brochure **Raisonnements sur le crime de faux** uit 1845 hier opnieuw af (pagina's 183-238). De 'causes politiques' die Alexander op de pagina's 241-249 aanvoert als verklaring voor de verschillen van opvatting tussen Destriveaux en hemzelf, zijn weinig concreet, al bevatten ze een aantal interessante biographica.
De titelpagina van deel II (LXVIII, 245 pagina's) vermeldt het jaartal 1854. Behalve het collegedictaat 1822-1823 over de Code d'instruction criminelle (pagina's 1-153) bevat het:
- de neerslag van de cursus 'Médecine légale' uit 1822 van de professoren P.J. Destriveaux en N.G.A.J. Ansiaux (1780-1834) (pagina's 155-205, met op de pagina's 198-202 'eenige grondregels voor zwangere vrouwen, zulks wetende van mijne moeder');
- het dictaat van de in 1820 gegeven colleges van professor J.G.J. Ernst aîné (1780-1842) over het 'Jus naturae' (pagina's 207-218);
- een 'Notice biographique' met acht bladzijden 'notes' (pagina's 223-237).
De oordelen van Ulysse Capitaine, Xavier Heuschling en Clément Michiels van Verduynen over deze publicatie zijn hiervóór al door mij behandeld.

14. 1858-1859 Musique

De la musique par le Baron J.A.H. Michiels van Kessenich. Ruremonde, Imprimerie de J.J. Romen, 1858. (afgekort: Musique I)
De la musique par le Baron J.A.H. Michiels van Kessenich. **(Suite)** Ruremonde, Imprimerie de J. Timmermans, 1859. (afgekort: Musique II)

Een exemplaar van het eerste deel (XLVI, 186 pagina's) in SB Maastricht, signatuur SB 132 H 8. Het tweede deel, **De la musique, Suite** (VII, 68 pagina's), is er onlangs zoekgeraakt. Gelukkig is het wel bewaard in RAL, Arch. MvK, nr. 226.
De la musique is door Alexander opgedragen aan zijn moeder, Cornelia Jacoba Bosch (1773-1839), die zeer goed piano speelde. In 1811 leidde een ziekte tot een aandoening aan haar handen, waardoor zij het instrument niet meer kon bespelen.

Voor de geschiedenis van het muziekleven in Roermond aan het einde van de 18de eeuw en in de eerste helft van de 19de eeuw bevat **De la musique** diverse gegevens, waarvan tot nu toe onvoldoende gebruik is gemaakt. Daarnaast worden we onder meer geïnformeerd over Alexanders persoonlijke 'vie musicale': zijn leermeesters, zijn directietalent, zijn muzikale ervaringen in vele landen van Europa, zijn visie op de sociale positie van musici en op de relatie tussen muziek en politieke situatie.

15. 1859 Question juridique

Question juridique relative à quelques articles du Titre V du Livre III du Code civil Napoléon et du Titre V du Livre Ier du même code concernant le contrat de mariage et concernant quelques unes des obligations qui naissent du mariage, avec citation de plusieurs autres articles du même code se rapportant à la présente discussion, par le Baron Jean-Alexandre-Hubert Michiels van Kessenich, docteur en droit de l'Université de Liège depuis 1823. Ecrite à Ruremonde. Ruremonde, imprimerie de J. Timmermans, 1859. (afgekort: Question juridique)

Een exemplaar bevindt zich in SB Maastricht, signatuur 4 E 13 (4, 46 pagina's).

16. 1860 Biens des époux

De l'administration des **biens des époux**, pendant le mariage, d'après le Code civil de Napoléon 1er, par le Baron Jean Alexandre Hubert Michiels van Kessenich (...) Ruremonde, Imprimerie de J. Timmermans, 1860. (afgekort: Biens des époux)

Exemplaren in bibliotheek GA Roermond, signatuur 23 F 29, en in UB Leiden, signatuur 417 G 24. Alexander droeg dit boek (III, 167 pagina's) op aan zijn vrouw en hun beide kinderen. Onderwerp is de gecompliceerde regeling van de erfenis van de ouders van zijn echtgenote Mimie, van wie de moeder in 1807 en de vader in 1828 gestorven was.
Op de titelpagina voegde Alexander de volgende kwalificaties aan zijn naam toe: vóór 1830 lid van de Ridderschap in de provincie Limburg, sedert 1823 doctor in de rechten van de Universiteit van Luik, sedert 1859 corresponderend lid van de 'Société Académique des Hautes-Pyrenées à Tarbes'.

Noten

1 Mieke van Leeuwen-Canneman, 'Tussen Eindhoven en Emmerik. Grepen uit het leven van Jan Alexander Michiels (1740-1794), *De Maasgouw* 115 (1996) 67-82.
G. Venner, 'Hendrik Joseph Michiels van Kessenich (1770-1825), een voorlopige schets', *De Maasgouw* 115 (1996) 81-98. Een notitie van Alexander over de 'achat des biens' door zijn vader is te vinden in RAL, Archief Michiels van Kessenich, inv. nr. 229, 'Histoire de Henri en son fils aîné' (gefingeerde titel, want de pagina's 1-4 ontbreken), chapitre 15.

2 GA Roermond, Akten notaris Felix Willem Milliard, 25.05.1839, nr. 203. Het grondbezit van Frans was de helft van dat van Alexander, maar hij erfde vele malen meer in geld.

3 Lou Spronck en George Vis, 'Eigenzinnig optimisme tegenover "bedekte kwaadwilligheid". Johannes Kinker bericht uit Luik, 29 januari 1824', *Spiegel der letteren* 43 (2001) nr. 1, 61-75.

4 M.C. van Leeuwen-Canneman, *Inventaris van het archief van de familie Michiels van Kessenich* - G.H.A. Venner, *Inventaris van archieven van overheidsfunctionarissen in het Ambt Montfort* (Rijksarchief in Limburg, Maastricht 1995). Voortaan afgekort: Arch. MvK.

5 De bijlage bij dit artikel bevat een volledig overzicht van Alexanders gedrukte geschriften, met opgave van vindplaatsen en voorzien van korte toelichtingen. Daarin ook vermelding van de afkortingen die hierna in de tekst en de noten gebruikt worden. Het overzicht van Alexanders geschriften door F.Th.W. Smeets in *Lemborgh. Het kasteel en zijn Sint Salviuskerk te Limbricht* (Assen 1984) 108 behoeft correcties en is incompleet.
Wanneer ik in het vervolg van dit artikel citeer uit Alexanders geschreven of gedrukte teksten, heb ik terwille van de leesbaarheid de vele spelfouten en de talloze slordigheden in accentgebruik en interpunctie weggewerkt.

6 Roelof van Gelder in zijn bespreking van Luuc Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam 2000), in de *NRC* van vrijdag 06.10.2000.

7 Gaarne dank ik Sjef Deckers, Georges Groutars, Piet Orbons, Gerard Venner en de redactieleden van de Publications voor het kritisch doorlezen van dit artikel. Hun op- en aanmerkingen hebben de kwaliteit ervan verbeterd.

8 *Droit criminel II, 223; Condition des femmes*, III. Alexander was niet de eerstgeborene: een zusje, Marie, en een broertje, Théodore, waren al heel jong gestorven (*Droit criminel II*, 225; *Condition des femmes, V-VI*). Aan gebruiken en wijsheden rond zwangerschap, geboorte, doop, borstvoeding en voedsters wordt door Alexander aandacht besteed in *Droit criminel II*, 198-202 en *Condition des femmes*, III-V.

9 *Droit criminel II*, 226; *Musique I*, XXVI-XXVIII; *Bois et forêts*, 140; Venner, *Hendrick Joseph Michiels van Kessenich*, 83-87, 90. P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Hilversum 2000) 271. A.M.A. Maassen, 'Hoog bezoek met een vervolg', *Limburgs tijdschrift voor genealogie* 11 (1983) 45-48.

10 Arch. MvK, nr. 1309; *Droit criminel II*, 223-224.
Het pand aan de Swalmerstraat bleef tot 1948 in bezit van de familie Michiels van Kessenich (*Inventaris Arch. MvK*, Inleiding, 26). Het landgoed Verduynen, gelegen in het vroegere ambt Montfort, werd pas in 1825, bij de uitgestelde verdeling van de nalatenschap van Jan Alexander Michiels en zijn echtgenote, definitief aan Arnold toegewezen. (GA Roermond, Akten notaris Henri Antoine Milliard, 26.11.1825, nr. 208.) Al vanaf circa 1817 voegde hij de woorden 'van Verduynen' aan zijn familienaam toe, een teken

dat hij zich al eerder de bezitter van het goed voelde. Bij K.B. van 01.10.1825 werd hij als 'Michiels van Verduynen' in de adelstand verheven. Alexander, Frans en hun moeder erfden bij de deling van 1825 o.m. het huis aan de Steenweg (GA Roermond, Akten notaris Henri Antoine Milliard, 26.11.1825, nr. 208; *Musique I*, VII). Het *NNBW* bevat levensschetsen van Alexanders broer Frans (IX, 676), Arnold Michiels van Verduynen (VIII, 1152) en diens zoon Clément (IX, 677).

11 *Droit criminel II*, 223-227, 228; Venner, *Hendrick Joseph Michiels van Kessenich*, 86-87. In *Droit criminel II*, 226-227, 231, alsmede in Arch. MvK, nr. 229, 'Histoire de Henri et son fils aîné', chapitre 14 ('Agrémens sociaux, concerts, bals, comédies') verstrekt Alexander informatie over het gezelschapslevenleven van de Roermondse 'haute bourgeoisie' in de Franse tijd. Inlichtingen over het muziekleven in Roermond aan het eind van de 18de en in het bijzonder in het begin van de 19de eeuw geeft hij in *Musique I*, XXV-XXX, 97-102. Op beide terreinen speelde vader Henri een actieve en stimulerende rol. Van deze gegevens is door de Roermondse historiografie en door Hans van Dijk, *Panorama van drie eeuwen muziek in Limburg* (Leeuwarden-Maastricht 1991) onvoldoende gebruik gemaakt.

12 *Condition des femmes*, VI.

13 Venner, *Hendrik Joseph Michiels van Kessenich*, 88; *Droit criminel I*, 246; *Ouvrage militaire II*, 373, 691-692; *Allgemeine Deutsche Biographie XXXI* (Leipzig 1870) 210-212.

14 *Condition des femmes*, VI-VII; Arch. MvK, nr. 210, concept-brief (Ruremonde, juillet 1862); nr. 193, 'Une éducation', I .

15 *Condition des femmes*, VII-X; *Bois et forêts*, 145-146; Arch. MvK, nr. 193, 'Voyages' (Brussel 1805); nr. 229, 'Trente et un ans', 5.

16 *Condition des femmes*, IX, X.

17 *Condition des femmes*, IX-XII; Arch. MvK, nr. 193, 'Une éducation', IV; nr. 199, Abbé Collignon aan Alexander (Bruxelles, 18.07.1818).

18 *Condition des femmes*, XII; *Ouvrage militaire II*, 650; *Musique I*, 137; *Droit criminel I*, 247. Arch. MvK, nr. 193, 'Une éducation', V; nr. 210, concept-brief (Ruremonde, juillet 1862); nr. 229, 'Trente et un ans', 9.

19 *Condition des femmes*, IX, XII; *Musique I*, 3, 58, 98, 100, 136-137; Arch. MvK, nr. 229, 'Trente et un ans', 7, 11; nr. 229, 'Cornélie', 5.

20 Arch. MvK, nr. 210, concept-brief (Ruremonde, juillet 1892); nr. 193, 'Voyages'; nr. 227, 'Mes mémoires politiques', 17; nr. 229, 'Trente et un ans', 13; *Musique I*, V; *Bois et forêts*, 145; Hoge Raad van Adel (ed.), *De Nederlandse adel. Besluiten en wapenbeschrijvingen* (Den Haag 1989) 151. De stukken over de 'Société de la charité maternelle' in Arch. MvK, nr. 114, waren aan P.J.M. Ubachs bij het schrijven van zijn artikel 'Kraamzorg in Maastricht en Nedermaas. De Société Maternelle (1810-1815). Het Genootschap voor Moederlijke Weldadigheid (1829-1845)', *PSHAL* 133 (1997) 191-213, nog niet bekend.

21 Arch. MvK, nr. 210, concept-brief (Ruremonde, juillet 1862); nr. 193, 'Voyages'; nr. 229, 'Trente et un ans', 17-18; nr. 147, *Journal de Maestricht* 13.06.1815; *Droit criminel I*, 244-248; *Musique I*, XXVIII-XXIX; Ubachs, *Handboek*, 279; Venner, *Hendrik Joseph Michiels van Kessenich*, 91-92; *Droit criminel II*, 149-150, 234-235. Br. W. Ubachs, 'De Nedermaas niemandsland', *PSAHL* 100 (1964) 194, 214-215.

22 Arch. MvK, nr. 229, 'Trente et un ans', 19; *Bois et forêts*, 144: 'Mon cher fils, on ne bat que d'une aile quand on n'est très versé en droit ou profond jurisconsulte.'

23 Een lange lijst van militaire autoriteiten die hij gekend of gezien heeft, in *Droit criminel I*, 250-258.

24 *Droit criminel II*, 226-227, 238-240; *Musique I*, XXVII, XXVIII.

25 *Droit criminel I*, 249; Arch. MvK, nr. 243, ongedateerde sollicitatiebrief aan de Koning.

26 Arch. MvK, nr. 210, concept-brief (Ruremonde, juillet 1862): '(...) quand je pense en hollandais je pense que je pense en hollandais, mais quand je pense en français je ne m'aperçois pas que je pense.'

27 Arch. MvK, nr. 238, 'Narré'; nr. 229, 'Trente et un ans', 19; *Musique I*, 3; *Condition des femmes*, XII.

28 Arch. MvK, nr. 238, 'Narré'; *Ouvrage militaire I*, 137; *Musique I*, 137.

29 Arch. MvK, nr. 193, 'Une éducation', VIII-X; nr. 229, 'Trente et un ans', 20, 22; nr. 237; nr. 238, 'Narré'; nr. 242; *Condition des femmes*, XII, XIX; *Ouvrage militaire II*, 742 ('pour cicatrice sous le mamelon gauche suite de maladie de poitrine').

30 Arch. MvK, nr. 196; nr. 242.

31 Dit adres voor het eerst in Mimies handschrift op een envelopje uit Doesburg, waarschijnlijk uit 1820 (Arch. MvK, nr. 210). Voor Mimie: zie noot 38 en passim wat volgt

32 Arch. MvK, nr. 67, Alexander aan zijn ouders (Liège, 03.06.1819).

33 Arch. MvK, nr. 67, Alexander aan zijn ouders (Liège, 27.07.1819).

34 Arch. MvK, nr. 200, J.A.E. Graaff aan Alexander (Maestricht, 16.03.1825); nr. 261, kasboek 1821-1822; *Musique I*, 138; *Biographie nationale de Belgique XXVI*, 96-97, 104-105.

35 *Condition des femmes*, XII-XIV; *Musique I*, XLV; Arch. MvK, nr. 229, 'Trente et un ans', 23.

36 Arch. MvK, nr. 229, 'Trente et un ans', 21.

37 *Condition des femmes*, 209; *Ouvrage militaire II*, 698; *NNBW II*, 91.

38 *Droit criminel II*, 235; Arch. MvK, nr. 67, nota over onderwijskwesties (geschreven op Kasteel Limbricht, 19.01.1820, en verzonden vanuit Maastricht, 20.01.1820); nr. 193, 'Une éducation', XI; nr. 229, 'Une vie de souffrances', 4, 5, 11; nr. 239. Maria van der Renne was geboren in Elten (Hoog-Elten) op 23 december 1806 en overleed te Roermond op 8 januari 1879 (*Nederland's Adelsboek* 13 [1915] 328).

39 *Condition des femmes*, XIII; Arch. MvK, nr. 198, Alexander aan Mimie (Liège, 10.04.1820); nr. 210, concept-brief (Ruremonde, juillet 1862); nr. 229, 'Trente et un ans', 22; nr. 229, 'Une vie de souffrances', 1, 5, 7.

40 Arch. MvK, nr. 210. Woordverklaringen: *pied achevé*, volmaakt gevormde voeten; *minois*, gezichtje; *son sein*, haar inborst; *agaçante*, prikkelend. In Arch. MvK, nr. 229, 'Trente et un ans', 25, beschrijft Alexander haar als 'une blondine à cheveux superbes, à nez pointu, à yeux bleus, à forme élégante, à petit pied'; in 'Une vie de souffrances', 5, wijst hij nog op haar mooie tanden ('une denture à émaille superbe').

41 Arch. MvK, nr. 229, 'Trente et un ans', 22.

42 Arch. MvK, nr. 69, ongedateerd schrijven van Luikse studenten aan 'Mr. le Chevalier Michiels de Kessenich'; nr. 204, Arnold Michiels van Verduynen aan Alexander, verblijvend te Aken (Ruremonde, 10.08.1821); nr. 229, 'Trente et un ans', 24; Venner, *Hendrick Joseph Michiels van Kessenich*, 93; *Bois et forêts*, 144; *De Nederlandse adel*, 151-152.

43 Arch. MvK, nr. 229, 'Une éducation', XI, en 'Histoire de Henri et son fils aîné', chapitre 30; nr. 237; *Statistique I*, VIII; *Droit Criminel I*, 231, 241-249; *Droit criminel II*, LXIII; *Droit public*, 153-154; *Ouvrage militaire I*, 137; *Condition des femmes*, XV.

44 Arch. MvK, nr. 229, 'Histoire de Henri et son fils aîné', chapitres 30 en 33; nr. 241; *Condition des femmes*, XIV; *Droit criminel II*, 231-232. Over het proces tegen J.F. Hennequin, een van de wethouders ('burgemeesters') van Maastricht, die door de regering aangeklaagd was bij het Luikse hooggerechtshof wegens zijn weigering om medewerking te verlenen aan het laten functioneren van de stedelijke schutterij (burgerwacht) en die tijdens dit proces uitgroeide tot symbool van de zuidelijke liberale oppositie tegen Willem I, zie: M. Kellens, 'Jean-François Hennequin (1772-1846), gouverneur van Limburg, 1831-1834', *De Gouverneurs in de beide Limburgen, 1815-1989*. LGOG, Werken nr. 11 (Maastricht 1989) 67-69.

45 Arch. MvK, nr. 237; *Condition des femmes*, XVII, 83; *Droit public*, 152-153; *Droit criminel I*, 248-249; *Droit criminel II*, 118-119.

46 *Responsum*, 3, 8, 39; Arch. MvK, nr. 229, 'Trente et un ans', 22.

47 *Condition des femmes*, XV-XVII, XIX, 84. Voor Marcel Magnée (1795-1830), zie: *Nederland's Patriciaat* 38 (1952) 22.

48 *Complicité I*, I-V; *Complicité II*, verso-zijde van titelpagina; *Droit criminel I*, 228-229. De rechtsgeleerde prof. K.J.A. Mittermaier (1787-1867) was achtereenvolgens hoogleraar te Landshut (1811-1819), Bonn (1819-1821) en Heidelberg (vanaf 1821), zie: *Allgemeine Deutsche Biographie* 22 (1885) 25-33.

49 De paragraaf over Tandem berust vrijwel geheel op Spronck-Vis, *Eigenzinnig optimisme*.

50 Arch. MvK, nr. 210, concept-brief (Ruremonde, juillet 1862); *Condition des femmes*, 209; *Aanteekeningenboek der vergaderingen van het Gezelschap Tandem ... Tweede deel* (periode 02.05.1823 - 30.09.1824). Bibliotheek Katholieke Universiteit Leuven, signatuur A 213. Diverse bekende Limburgers zijn lid geweest van Tandem, onder wie Godefroid Stas, Theodoor Weustenraad, Frédéric-Louis Behr en Pascal Strens.

51 Arch. MvK, nr. 204, Henri Michiels van Kessenich aan Alexander (Hattem, 12.07.1823); nr. 209, 'Trente et un ans', 22; nr. 229, 'Histoire de Henri et son fils aîné', chapitre 33; nr. 229, 'Comment j'ai épousé ma femme'.

52 Arch. MvK, nr. 201, Kinker aan Alexander (Luik, 29.01.1824); nr. 204, Clément Michiels van Verduynen aan Alexander (Liège, 31.12.1823), citaat: 'parce que vous n'êtes pas de cette classe de personnes malheureuses qui courent en vain après la fortune'); nr. 210, minuut van een niet gedateerde brief van Alexander aan prins Frederik; nr. 229, 'Souffrances', 16; nr. 229, 'Histoire de Henri et son fils aîné', chapitre 33; Spronck-Vis, *Eigenzinnig optimisme, 67-69*; *Complicité I*, I; Kinker aan C.F. van Maanen (Luik, 14.09.1823), in A.J. Hanou en G.J. Vis (ed.), *Johannes Kinker (1764-1845), Briefwisseling*, 3 delen (Amsterdam 1992-1994), II, 98.

53 Arch. MvK, nr. 204, drie brieven van Henri Michiels van Kessenich aan Alexander te Brussel (Kessenich, 22.09.1823; Hattem, 25.09.1823 en 29.09.1823); nr. 229, 'Trente et un ans', 25; nr. 229, 'Comment j'ai épousé ma femme'; *Condition des femmes*, 210.

54 Arch. MvK, nr. 201, Kinker aan Alexander (Luik, 29.01.1824); nr. 204, Clément Michiels van Verduynen aan Alexander (Liège, 31.12.1823 en 15.03.1824); *Condition des femmes*, XIV, 209, 212; *Musique I*, X; Spronck-Vis, *Eigenzinnig optimisme*, 69, 71 A.J. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen*, 1790-1845 (Deventer 1988) I, 476-480.

55 Arch. MvK, nr. 201, Kinker aan Alexander (Luik, 29.01.1824); nr. 204, Clément Michiels van Verduynen aan Alexander (Liège, 31.12.1823), notaris J. Milliard aan Alexander te Utrecht (Ruremonde, 02.12.1823), Henri Michiels van Kessenich aan Alexander (Hattem, 22.09.1824), citaat: '... votre santé, - aucune dépense ne nous est trop pour cette conservation et augmentation'; nr. 193, 'Voyages', Belgique 1824; nr. 229, 'Histoire de Henri et son fils aîné', chapitre 33; Geert Mak en Marita Mathijsen (ed.), *De zomer van 1823. Lopen met Van Lennep. Dagboek van zijn voetreis door Nederland* (3e druk, Zwolle 2001) 12-13.

56 Arch. MvK, nr. 229, 'Trente et un ans', 25, 27; nr. 229, 'Histoire de Henri et son fils aîné, chapitre 34; nr. 229, 'Souffrances', 10; nr. 229, Comment j'ai épousé ma femme', 4; *Droit criminel II*, 198-202, met de van zijn moeder vernomen volkskundige wijsheden over zwangerschap en geboorte.

57 Arch. MvK, nr. 68, minuten van de brieven van Alexanders ouders aan papa en Mimie van der Renne (Hattem, 05.11.1824) [de aan Mimie verzonden brief bevindt zich in nr. 204, citaat: 'qui réunit dans un excellent coeur toutes les qualités pour rendre une épouse heureuse et devenir un bon père']; nr. 68, minuut van de brief van Alexanders ouders aan papa Van der Renne, als reactie op diens brief van 07.11.1824; nr. 198, ongedateerde brief van Alexander aan Mimie (Bruxelles, 11.11.1824).

58 Arch. MvK, ongedateerde brief van Alexander aan Mimie (Bruxelles, 11.11.1824). Mimies vader woonde in Elten, dat Pruisisch gebied was. In de zomermaanden verbleef hij vaak op zijn landgoed De Byvanck, gelegen onder Beek bij 's-Heerenberg (Gelderland). Over 'de Van der Renne's op de Byvanck' schreef Jhr. A.J.M. van Nispen tot Pannerden in *Losse schetsen uit de Liemers* (Zevenaar 1953) 60-67.

59 Arch. MvK, ongedateerde brief van Alexander aan Mimie (Bruxelles, ca. 20.11.1824).

60 Arch. MvK, nr. 198, Alexander aan Mimie (Bruxelles, 21.11.1824), citaat: 'depuis longtems était gravé dans mon coeur que toi seule pouvait me rendre heureux; - il ne me reste qu'un voeu, celui de ton bonheur'.

61 Arch. MvK, nr. 198, brieven van Alexander aan Mimie in Elten (Bruxelles, 06.01.1825, 16.01.1825, 27.01.1825, 31.01.1825, 10.02.1825); citaten: 'Je désirerai seulement que tous les embarras de dispense, de publications, de contrat de mariage, de difficulté pour le lieu de la célébration etc. etc. etc. fussent hors de chemin.' (27.01.1825); 'Depuis mon retour ici je n'ai été qu'à deux spectacles, à un bal (où je ne suis venu qu'à 10½ h. pour partir à minuit) et à une assemblée; j'ai passé toutes les autres soirées chez moi, ne m'amusant nulle part. Je ne fais, ma chère Mimie, que penser à toi, et de me trouver éloigné de toi est ce que ne cesse de me chagriner.' (16.01.1825); 'Mimie, ma chère Mimie, dans tes bras seuls je pourrais trouver un soulagement de peines! Dans ton coeur, et seulement là, je pourrais pencher mon chagrin! Dans ta voix je pourrais puiser du courage!!!' (31.01.1825); 'Avant l'aube le sommeil m'a fui, et ma pensée à toi précède l'aurore. [...] chimères ... une anticipation idéale d'une réalité future ...' (10.02.1825).

62 Arch. MvK, nr. 198, brieven van Alexander aan Mimie te Elten (Bruxelles 11.01.1825, 10.02.1825, 14.02.1825, citaat: 'Encore 87 jours jusqu'au 12 mai. Si toutefois tout est réglé pour lors.'), Mimie aan Alexander te Brussel (z.p., z.d. [Elten, ca. 15.01.1825]).

63 Arch. MvK, nr. 198, Alexander aan Mimie te Elten (Hattem, 18.03.1825), brieven van Mimie aan Alexander te Luik (Elten, 19.03.1825, 24.03.1825); nr. 193, 'Une éducation',

XIV; nr. 229, 'Trente et un ans', 28; nr. 229, 'Souffrances', 10-12; nr. 229, 'Histoire de Henri et son fils aîné, chapitre 34; *Condition des femmes*, 240. GA Roermond, Akten notaris L. Dirix, 30.04.1825, nr. 36; Burgerlijke Stand, huwelijk 23.05.1825; Archief St.-Christoffel, nr. 599, huwelijk 24.05.1825. Mimie was via haar grootmoeder van moederszijde aan tante Anna Catharina Meyer-Messemecker geparenteerd; zie: G. Venner, 'Het kabinet van J.B.J. Meyer (1754-1830) te Roermond', *De Maasgouw* 116 (1997) 93-94. De schilderijen van Jan Balthasar Joseph Meyer werden in november 1830 geveild. Mimies broer Oswald van der Renne kocht er zeventien; zie: G.H.A. Venner, 'Verzamelaars van schilderijen te Roermond vóór 1850', *Maaslands Mélange*, LGOG, Werken nr.14 (Maastricht 1990) 324-332.

64 Arch. MvK, nr. 200, J.A.E. Graaff aan Alexander te Brussel (Maestricht, 16.03.1825); nr. 210, concept-brief van Alexander aan J.H. Mollerus? (z.pl., z.j.)

65 Arch. MvK, nr. 67, Alexander aan zijn vader te Roermond (Amsterdam, 30.09.1825); nr. 198, Alexander aan Mimie te Elten (Amsterdam, 28.10.1825), citaat: 'Je t'embrasse en idée, ma chère Mimie, aussi tendrement que la distance qui nous sépare peut le permettre'; nr. 229, 'Trente et un ans', 28-29, citaat: 'Que fallait-il de plus à deux jeunes coeurs qui s'aimaient, qui ne désiraient que vivre l'un pour l'autre'; nr. 229, 'Souffrances', 12-15; nr. 229, 'Histoire de Henri et son fils aîné', chapitre 35. RAL, Memorie van successie van H.J. Michiels van Kessenich: de memorie van aangifte d.d. 13.09.1826, bij volmacht opgemaakt door Alexander, bevat de indrukwekkend lange opsomming van Henri's bezittingen.

66 Arch. MvK, nr. 129, Alexander aan baron De Keverberg (Bruxelles, 04.04.1826, lees: 03.04.1826); nr. 204, ongedateerde brief van Alexander aan oom Nol (Bruxelles, 03.04.1826); nr. 229, 'Trente et un ans', 30; nr. 229, 'Souffrances', 16; nr. 229, 'Histoire de Henri et son fils aîné', chapitre 35; nr. 243, ongedateerd rekest van Alexander aan de koning (Brussel, april 1826); nr. 320, geboorte-akte Willem.

67 Arch. MvK, nr. 243, K.B. 09.05.1826 nos. 96 en 97. Enkele maanden later bepaalde de koning dat de namen van de Commiezen van Staat die bij een der drie landelijke hooggerechtshoven als advocaat waren ingeschreven, daar geschrapt moesten worden. Aan de (slechts formele) relatie van Alexander met het hooggerechtshof van Luik kwam zodoende een einde. (*Condition des femmes*, 211; *Droit criminel I*, 244)

68 Arch. MvK, nr 243; nr. 198, Alexander aan Mimie te Roermond (La Haye, 03.06 [1826?], 01.07 [1826?], 04.07.1826, 14.07.1826, 21.07.1826, 29.07.1826; nr. 210, Max L. d'Yvoy de Mydrecht aan Alexander in Den Haag (Loo, 22.07.1826)

69 GA Roermond, Akten van notaris Henri Antoine Milliard, 12.05.1826, nrs. 62-63: machtiging van Frans en oom Nol om namens moeder Michiels en Alexander de erfenissen te regelen van Paulus Willem Bosch van Drakenstein en van Jan Willem Hendrik Bosch. Arch. MvK, nr. 129, C.F.J. baron De Keverberg van Aldengoor aan Alexander (Maestricht, 02.06.1826); nr. 198, Alexander aan Mimie te Roermond (La Haye 29.07.1826), idem (z.p., z.d. [01.08.1826]), citaat: 'Il est temps d'aller au conseil'; nr. 204, Oom Nol aan Alexander in hotel Maréchal de Turenne te Rotterdam (Nimègue, 12.08.1826, 13.00 uur), citaat: 'Votre chère épouse se porte à merveille et me sert de modèle de patience.'; nr. 210, Max L. d'Yvoy de Mydrecht aan Alexander in Den Haag (Loo, 22.07.1826); nr. 229, 'Souffrances', 16-17. Maximiliaan Louis van Hangest baron

d'Yvoy van Mijdrecht (Utrecht 1753 - Den Haag 1831), oud-militair, was lid van de Ridderschap van Utrecht, lid van de Hoge Raad van Adel, en opperschenker en kamerheer van de koning. (*NNBW IV*, 1498)

70 Uit een brief d.d. 27.01.1827 van Alexanders vriend Jean-André Graaff, inmiddels als advocaat in Roermond gevestigd, krijgt men de indruk dat de contacten van Alexander met de Luikse vriendengroep minder geworden waren. In die brief meldt Graaff o.m. de benoeming van het vroegere Tandem-lid C.J.G. (Karl) Stedman bij Binnenlandse Zaken in Brussel en vertelt hij over de geslaagde veranderingen die onder directie van Henri de Brouckère in het Roermondse uitgaansleven waren doorgevoerd: 'Les bals de Ruremonde ne sont plus à reconnaître. Local, danses, musique etc., tout a changé grace aux peines que s'est données De Brouckère', en dit ondanks het feit dat 'l'argument "cela était ainsi il y a 25 ans" fait effet sur beaucoup de personnes'. (Arch. MvK, nr. 200, J.A.E. Graaff aan Alexander (Ruremonde, 27.01.1827) Cf. Jac Lemmens, 'La Grandeur de la Société du Grand Concert de Ruremonde. Een stukje Roermonds muziekverleden 1801-1839, *De Maasgouw* 110 (1991) 1-8.

71 Arch. MvK, nr. 204, Alexander aan J.H. Mollerus (Brussel 19.04.1827); nr. 229, 'Trente et un ans', 31; nr. 229, 'Souffrances', 17; nr. 229, 'Histoire de Henri et son fils aîné', chapitre 35; *Condition des femmes*, 210-212; *Musique I*, 20.

72 Arch. MvK, nr. 204, Oom Nol aan Alexander (Ruremonde 14.05.1827), citaat: 'Voilà les désirs des gens riches accomplis - un fils et une fille -'; nr. 204, Frans en moeder Michiels aan Alexander en Mimie (Hattem 17.06.1827), citaat: 'Dites-moi aussi si les tâches rouges de la petite diminuent un peu. Votre oncle m'assure qu'ils passeront entièrement, ce que j'espère. Je dois aller à la Messe. Je n'ai donc que le moment de vous embrasser tous de coeur'; nr. 210, concept-brief van Alexander aan Staatsraad De Keverberg? (Bruxelles 29.05.1827); nr. 229, 'Souffrances', 17; nr. 335; *Droit criminel II*, 152-153; *Condition des femmes*, 211.

73 Arch. MvK, nr. 210, Albert C. baron Snouckaert van Schauburg aan Alexander (z.pl., z.d. [La Haye, 1827]), idem (La Haye 15.09.1827); nr. 221; nr. 229, 'Souffrances', 17-18.

74 Arch. MvK, nr. 203, Frans en moeder Michiels van Kessenich aan Alexander en Mimie (z.p., z.d. [Ruremonde, ca. 15.10.1827]), citaten: 'Elle fait la consolation et la distraction de sa grand'maman qui vous remercie du sacrifice que vous deux lui avez fait de la lui céder. (...) Je suis aussi fort contente de la nourrice; elle a du lait à ne savoir qu'en faire'. 'Adieu, mes chers enfans, vivez heureux et contents et sâchez que quoique absents, vous êtes toujours gravés dans le coeur de votre tendre et affectionnée mère'; nr. 217; nr. 229, 'Souffrances', 17.

75 Arch. MvK, nr. 199, M.A. van Aefferden-Petit aan Mimie (Ruremonde 02.02.1828). Het kindermeisje uit Roermond had als volgt gereisd: per 'charrette' naar Weert, met de 'barque' door de Zuid-Willemsvaart naar Den Bosch, vervolgens per schip over de Maas naar Rotterdam, en vandaar naar Den Haag; nr. 204, Oom Nol aan Alexander (Ruremonde 10.02.1828), citaten: 'J'ai observé depuis longtems que chez vous le Moral et le Physique sont attaqués à la fois. Votre humeur sombre et inquiète provient à mon avis de vos obstructions. Lorsqu'on connoît son mal et l'origine de ce dernier il faut chercher et employer les remèdes pour s'en défaire et adapter les mesures de le prévenir. La restauration et le préservatif se trouveront chez vous dans l'emploi d'un peu de force d'esprit. (...)

Avec un peu plus de détermination vous chasserez facilement toutes les idées sinistres qui souvent vous accablent et qui ont accès chez vous, parce que votre esprit inquiet et éminément actif n'est pas assez occupé et cherche à défaut d'objet réel des fantômes.' 'Vous n'en aurez pas besoin pour vivre avec votre famille dans la plus agréable aisance.' 'Calmez donc vos idées, mon cher Alexandre, dominez l'ambition et rendez grace au ciel qui vous a comblé de tant de biens réels.'; nr. 217; nr. 229, 'Trente et un ans', 32; nr. 229, 'Souffrances', 18.

76 *Biens des époux*, 38-39; GA Roermond, Akten notaris Louis Dirix, 23.01.1830, nr. 7.

77 Arch. MvK, nr. 203, Frans aan Alexander in Arnhem (Hattem, 10.08.1828); nr. 204, Oom Nol aan Alexander (Maestricht, 04.07.1828); nr. 229, 'Trente et un ans', 32; *NNBW IX*, 676.

78 Deze (waarschijnlijke) gang van zaken kan worden afgeleid uit: Arch. MvK, nr. 198, Alexander aan Mimie in Den Haag (Arnhem, 19.09.1828), idem (Arnhem, 22.09.1828); nr. 210, Albert C. baron Snouckaert van Schauburg aan Alexander in Arnhem, resp. in Hattem (La Haye, 22.09.1828, resp. 30.09.1828); nr. 229, 'Souffrances', 18.

79 Arch. MvK nr. 243; nr. 210, minuten van brieven van Alexander aan de koning (z.p., z.d. [mei-juni 1828] en z.p., z.d. [ca. januari 1830]). Yves Schmitz, *Willem I, koning van Noord en Zuid* (Hasselt 1966) 221-224; E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Amsterdam-Brussel 1976) 99-100.

80 Arch. MvK, nr. 201, J.M. de Kempenaer aan Alexander (Arnhem, 19.01.1829); nr. 210, Alexander aan baron ... (Bruxelles, 12.12.1828); nr. 210, Albert C. Snouckaert van Schauburg aan Alexander (La Haye, 19.12.1828).

81 Schmitz, *Willem I*, 221-224; Kossmann, *De Lage Landen*, 99-100.

82 Arch. MvK, nr. 193, 'Une éducation', XI; nr. 210, concept-brief van Alexander aan de kroonprins (?) (z.p., z.d. [Bruxelles, maart 1829?]); nr. 210, kladnotitie, beginnend met 'Un individu venait d'être placé'; nr. 210, kladnotitie, beginnend met 'Et quand même ils m'employaient'; nr. 227, losliggende notitie in 'Mes mémoires politiques'; nr. 229, 'Trente et un ans', 33; nr. 229, 'Histoire de Henri et de son fils aîné', chapitre 36.

83 Arch. MvK, nr. 343, incomplete brief van Alexander aan Frans (z.p., z.d. [Bruxelles, eind maart 1829?]), citaat: 'De tems en tems je suis tourmenté de la nostalgie (heimwee) ou des hémorrhoïdes; j'en suis derechef atteint depuis quelques jours, il me vient alors une manie d'écrire, mes idées s'embrouillent, je rêve ... Et au milieu du bonheur je me crois malheureux (...) Il n'y a qu'une idée fixe, qui ne me quitte pas, c'est un dévouement illimité pour le Roi; de là que je me fais toutes sortes de chimères. Au milieu des douleurs de la paix je m'imagine que nous aurons la guerre ... qu'il y a des conspirations ... etc. etc. Enfin je crains vraiment que si je ne m'apaise, je deviendrai comme un ci-devant sécrétaire du cabinet de Sa Majesté, c'est à dire fou, comme mr. Pompe de Meerdervoort. - Ne dis rien de tout cela à la bonne maman. Elle s'en inquiéterait. Au reste je crois vraiment que tacher d'avoir ma démission d'une manière honorable sera ce qu'il y a de mieux. Quand les hémorrhoïdes me prennent, dan worde ik zoo een woelgeest que je ne sais en donner de la tête. Sans me comparer au Noble Lord, mais je crois vraiment que Lord Castlereagh a eu aussi les hémorrhoïdes lorsqu'il s'est coupé le cou. Tu vois, toujours dans les ministres, je n'ai plus d'autres idées, et quitter les affaires sera vraiment je crois ce que je ferai de mieux. Il est singulier que c'est toujours à la fin du mois que je suis si morose, je crois vraiment que je suis un peu lunatique.'

84 Arch. MvK, nr. 210, minuut van de ontslagaanvraag als Commies bij de Tweede Kamer (z.p., z.d.); nr. 210, ontslagaanvraag als Commies bij de Raad van State (Borghitter, 30.08.1829); nr. 243, K.B. 27.04.1829 no. 139; *Musique I*, IX-X. Lord Castlereagh pleegde zelfmoord op 12.08.1822 om 7.30 uur in een toestand van psychotische depressie. (Wendy Hinde, *Castlereagh* [London 1981], 279-280)

85 Arch. MvK, nr. 203, broer Frans aan Alexander (Hattem, 05.05.1829; Limbricht, 24.05.1829; Roermond, 27.06.1829), nr. 223, verklaring van Alexander voor voerman Krein (Brussel, 04.07.1829).

86 Arch. MvK, nr. 204, Clément Michiels van Verduynen aan Mimie op kasteel Kessenich (Ruremonde, 01.08.1829); nr. 210, minuut brief van Mimie aan .....? (Kessenich, z.d. [augustus 1829]); nr. 229, 'Trente et un ans', 33.

87 Arch. MvK, nr. 229, 'Souffrances', 20-21.

88 Arch. MvK, nr. 229, 'Souffrances', 21-22.

89 Arch. MvK, nr. 210, Alexander aan de koning (z.p., z.j. [kasteel Kessenich, december 1829?], citaten: '(...) s'il doit se préparer à la mort, ou, si V.M. et ceux que la chose concerne lui accordent, la vie', 'Daignez, Sire, jeter un oeil de faveur, de protection, de sauvegarde et d'égide sur votre fidèle sujet'; nr. 229, 'Souffrances', 22-23; nr. 229, 'Trente et un ans', 34.

90 Arch. MvK, nr. 199, brief van Alexander aan prof. J.C.B. Bernard (z.p., z.d. [Kessenich, januari 1830?] citaat: 'Après les pièges qui m'ont été tendus je ne puis guère plus espérer, ne fut ce que S.M. daignat à votre intercession sauver un homme qui lui est entièrement dévoué'; idem (z.p. [Kessenich], 04.02.1824), citaten: 'N'y aurait- il donc pas une seule âme, me suis-je souvent écrié, qui s'intéressat à la prolongation de mon existence?' 'Les relations de S.M. dans toutes les parties du monde ne sont-elles pas telles qu'il peut me sauver et considérer la prolongation de mon existence comme celle d'un sujet (peut-être faible par bonté) qui lui est entièrement et sincèrement dévoué, et qui s'il a pu se méprendre le déplore.' 'Il est, Monsieur, des malheurs dans le monde, des accidens, des hazards; S.M. en ferait-Elle dépendre la durée de mes jours?'; Alexander aan mevr. A.C. Bernard-Beerenbroek (z.p., z.d. [Kessenich, 04.02.1830]), citaten: 'La voix des dames a tant de puissance. Si vous, si mademoiselle votre fille pussiez dire un mot en ma faveur à Monsieur l'Inspecteur Général, ah, le Roi viendrait peut être à mon secours.' 'et certes que si l'assentiment de l'un ou l'autre grandpersonnage est nécessaire à mon salut, aucun d'eux ne saurait vous le refuser.'; nr. 199, prof. Bernard aan Alexander op kasteel Kessenich (Den Haag, 17.02.1830). Voor prof. J.C.B. Bernard, die in 1835 officieel de lijfarts van de koning werd, zie *NNBW* IV, 141-142.

91 Arch. MvK, nr. 203, expresbrief en brief van Frans aan Mimie te Kessenich (Hattem, 19.02.1830; Hattem, 03.03.1830); nr. 223, brieven van Frans aan J.J. Batta, advocaat en avoué te Maastricht, en aan N. Verloren, procureur des konings te Maastricht (z.p., z.d. [Roermond, eind februari 1830]; nr. 229, 'Souffrances', 24; nr. 229, 'Trente et un ans', 34.

92 Arch. MvK, nr. 203, Frans aan Mimie te Kessenich (Hattem, 31.03.1830), citaat: 'Nous espérons que cela continue à aller mieux avec Alexandre.'; nr. 210, kladaantekening: 'Wat mijne vrouw betreft ...'; nr. 229, 'Souffrances', 24-25; nr. 229, 'Trente et un ans', 34; nr. 344, Mimie aan Frans te Roermond (Kessenich, 10.11.1831): 'Je ne vois pas pourquoi je tarderais davantage à employer des moyens plus rigoureux pour tirer la moitié du revenu

de nos biens, puisque tout de même il faudra bien en venir là; il me paraît que j'ai eu de la patience longtems assez.' ('Ik zie niet waarom ik nog langer zou wachten met het aanwenden van hardere middelen om de helft van onze bezittingen te ontvangen, want daar moet het toch op uitdraaien. Me dunkt dat ik lang genoeg geduld heb gehad.')

93 Arch. MvK, nr. 193, uit 'Cahier d'écrit à Paris': 'Un conte du 19me siècle'; nr. 229, 'Souffrances', 25-27; nr. 229, 'Trente et un ans', 34; nr. 340; GA Thorn, B.S. Gemeente Kessenich: geboorten 1830, overlijdens 1831. Op en in de motte ('de Berg', zeggen de mensen van Kessenich) bevinden zich de muurresten van het vroegere kasteel Bronshorn, dat vanaf ongeveer 1700 in verval was geraakt.

94 Arch. MvK, nr. 229, 'Souffrances', 27-28.

95 Arch. MvK, nr. 193, 'Voyages'; nr. 229, 'Souffrances', 28; nr. 229, 'Trente et un ans', 35 (Alexander over de diplomaten in Londen: 'des hommes procul a Jove procul a fulmine, ils décidaient tout à la plume sans coup férir personnellement'; *Musique I*, 18; *Bien des époux*, 39.

96 GA Roermond, zie noot 2; RAL, memories van successie Roermond, film no. 261 (De memorie van aangifte met de lange lijst van moeders bezittingen is pas op 09.09.1839 gereed gekomen); GA Roermond, akten notaris F.W. Milliard, volmacht d.d. 16.12.1839, no. 407; *Droit criminel II*, 236; Arch. MvK, nr. 342, Alexander aan Frans te Maastricht (Ruremonde, 30.01.1842) en diverse brieven over en weer uit 1843 en 1844 gaan over de uitgestelde verdeling van de onroerende goederen, in het bijzonder de bibliotheek, de muziekliteratuur, de prenten en de munten; nr. 342, notitie gevoegd bij de brief van Alexander aan Frans te Maastricht (Ruremonde, 11.06.1844): 'Copie. Aan Cornelia Eugénie Michiels, mijn peetekind dat ik heb opgevoed, duizend gulden Hollands in eene keer, welke voor haar moeten worden aangelegd, en den intrest daarvan tot jaarlijksche vermeerdering van capitaal dienen tot dat zij 18 jaren oud zal zijn. Daarenbove geef ik haar mijn ijvoire portrait, het crucifix dat hier in mijn bed hangt, mijn gouden horologie met de goude ketting, mijn toilette tafeltje, en mijn rond geemailleerde goude snuijfdoosje met het geen daarin is.'; nr. 1309.

97 ARA Den Haag, Archief Justitie Geheim, 12.08.1842, zeer geheim, inv. nr. 4656, procureur-generaal jhr. mr. H.E. van Panhuys aan Justitie (Maastricht, 16.09.1842) (met dank aan drs. Piet Orbons); *Musique I*, X.

98 *Droit criminel II*, 227-229; 235-237; *De Nederlandse adel*, 152; Arch. MvK, nr. 193, 'Cahier d'écrit à Paris', chapitre '1849', 10-11: 'Guillaume II était l'ennemi personnel du fils aîné (...) pour des motifs qu'il n'est possible de développer ici parce qu'ils appartiennent à la haute politique.'; nr. 229, 'Histoire de Henri et son fils aîné', chapitre 36: 'Le fils aîné (...) voulant pénétrer les choses et les secrets des cabinets, ceci déplut extrêmement en haut lieu et il ne lui resta qu'à demander sa démission.'

99 Arch. MvK, nr. 343, brieven van Frans aan Alexander (Ruremonde, 13.08.1853, 03.04.1854, 04.04.1854).

100 *Statistique II*, 335-352, en *III*, 518-522: Arch. MvK, 342, Alexander aan Frans te Maastricht (Ruremonde, 23.07.1842), citaat: 'P.S. Vous ne voulez que mon humiliation; là voilà; vous ne connaissez pas mon martyre: nooit is er geld genoegs.'; ARA Den Haag, Archief Justitie Geheim, 12.08.1842, zeer geheim, inv. nr. 4655; nr. 342, Alexander aan Frans te Maastricht (Aix-la-chapelle, 22.07.1843), citaat: 'Confidentiellement, mon cher

frère, je vous dirai que j'adresse journellement des voeux au ciel à ce qu'il plaise d'appeller bientôt à la béatitude éternelle S.M. le Roi Frédéric Guillaume IV et S.M. Guillaume II.'

101 Arch. MvK, nr. 129; nr. 201; *Musique I*, X; *De Nederlandse adel*, 152.

102 *Musique I*, XXX-XXXI, 98; *Musique II*, 39-40; G. Venner, 'Het jaar 1775 en het Roermondse muziekleven', *De Maasgouw* 94 (1975) 153; Arch. MvK, nr. 342, Alexander aan Frans te Maastricht (Ruremonde, 11.01.1845): 'J'ajouterai ici pour votre information que depuis les changemens faits dans cette commune depuis 1842 et maintenant depuis peu, mon attachement à ces contrées n'est plus le même; je deviens de jour en jour plus indifférent à ce qui s'y passe' ('Ik voeg hier tot uw informatie toe, dat sinds de veranderingen die in deze gemeente sedert 1842 en recentelijk weer, hebben plaatsgevonden, mijn gehechtheid aan deze streek niet meer dezelfde is. Met de dag word ik onverschilliger ten aanzien van wat hier gebeurt.').

103 Lou Spronck, 'Met de stoomboot naar Luik in 1844 [en vandaar met de trein naar Brussel], *De Maaspost*, Kroniek vaan Mestreech, 02.08.2000; Arch. MvK, nr. 193; *Condition des femmes*, 213; *Ouvrage militaire I*, 231; *Musique I*, 18-28, 165-166.

104 Arch. MvK, nr. 203, Frans aan Mimie (Ruremonde, 07.08.1839) en aan Alexander (Ruremonde, 07.08,1839, 16.08.1839 en 21.08.1839); nr. 1309. Voor latere berichten over het pand in de Swamakerstraat, m.n. de bouw van een serre in 1843 en het pleisteren van de buitenmuur aan de achterzijde in 1854, zie: Arch. MvK, nr. 203, Frans aan Alexander (Maestricht, 23.11.1843) en nr. 243, Alexander aan Frans (Ruremonde, 03.04.1854, 11.06.1854).

105 Arch. MvK, nrs 203, 342, 343, correspondentie tussen Alexander en Frans, passim; nr. 342, brief van Alexander aan Frans te Maastricht (Ruremonde, 23.07.1842) over het aanstaand verblijf op Borgitter tijdens de vakantie van Eugénie; *NNBW IX*, 696. Frans zou in augustus 1847 griffier van de Staten worden en in 1859 tevens lid van de Eerste Kamer.

106 Arch. MvK, nr. 193, 'Voyages'; nr. 203, Frans aan Alexander (Ruremonde, 30.04.1841 en 10.06.1841); nr. 321. Het bezoek van Willem II aan Roermond vond plaats op 13-14 juni 1842. Frans had de leiding van de erewacht te paard en ontving van de koning als blijk van erkentelijkheid 'een kostbaren juweelen ring met 's Vorsten gekroond naamcijfer in diamanten gezet'. Oom Nol, de districtscommissaris, werd vlak vóór het diner ten stadhuize door de koning tot baron verheven. Zie: J.J.F. Wap, *Gedenkboek der inhuldiging en feesttogten van Zijne Majesteit Willem II, 1840-1842* ('s-Hertogenbosch, z.j. [1842?]) 217-221. J.H.M. Wieland schreef over 's Konings verschijning in het hertogdom Limburg' in *Van der Nyersen upwaert*. LGOG, Werken nr. 7 (Maastricht 1981) 303-312.

107 Arch. MvK, nr. 193, 'Voyages' [Het verslag van de reizen naar Baden-Baden in 1848 en 1849 schreef Alexander (bij wijze van oefening) in het Duits, resp. het Latijn.]; nr. 342, Alexander aan Frans te Maastricht (Ruremonde, 25.06.1842, 13.07.1842, 18.07.1842, en Aix-la-chapelle, 14.07.1843, 22.07.1843, 12.08.1843, 16.08.1843, 26.08.1843, 09.10.1843); *Ouvrage militaire I*, 230-231. In mei 1848 zou Alexander nog een militaire oefening meemaken bij Roermond, zie: *Ouvrage militaire II*, 722.

108 Arch. MvK, nr. 193, 'Voyages'; *Musique I*, 25. Na de internaatstijd in Aken zette Willem zijn studie van de humaniora voort in Roermond. Zie: Arch. MvK, nr. 342, Alexander aan Frans te Maastricht (Aix-la-chapelle, 22.07.1843).

109 Arch. MvK, nr. 193, 'Voyages', i.c. het reisverslag 1846, 118-119; nr. 322; *Condition des femmes*, 213. Voor de klachten over Alexanders gezondheid, zie: Arch. MvK, nr. 203, brieven van Frans aan Alexander (Maestricht, 07.12.1847, 07.01.1849, 12.07.1850, 12.09.1850); nr. 342, brieven van Alexander aan Frans te Maastricht (Aix-la-chapelle 14.07.1843, Ruremonde 14.10.1843, 29.01.1844, 09.01.1845, 11.01.1845); nr. 343, brieven van Alexander aan Frans (Ruremonde, 13.08.1853, 21.11.1853, 03.04.1854, 03.06.1854, 11.06.1854). Aan de lichamelijke conditie van zijn gezinsleden wijdt Alexander ook een passage in zijn verslag van de 'Voyage à Dusseldorf 1847'. Daar werd voor Willem een rijpaard gekocht, een miskoop, want het dier bleek kreupel te zijn.

110 Arch. MvK, nr. 193, 'Voyages', i.c. het reisverslag 1846, 119-121.

111 Arch. MvK, nr. 193, 'Voyages', i.c. het reisverslag 1846, 122 -123.

112 Arch. MvK, nr. 193, 'Voyages'; nr. 210, Alexander aan mr. Philipon de la Madeleine (Ruremonde, 07.12.1858); nr. 203, Frans aan Alexander te Parijs (Maestricht, 14.06.1849) en aan Mimie (Maestricht, 02.08.1849); nr. 342, Alexander aan Frans te Maastricht (Paris, 16.01.1849).

113 Arch. MvK, nr. 193, 'Voyages': 'Cahier d'écrit à Paris', chapitre 'L'heure du coucher', citaat: 'On se couche tard à Paris. Les théâtres ne finissent qu'à onze heures, onze heures et demie, minuit, quelquefois au delà. Revenu chez soi on a besoin d'un couple de quarts d'heure au moins pour se détordre de tout ce qu'on a vu et entendu au théâtre (...). Dès lors il est souvent vite minuit ou une heure la nuit avant qu'on rentre au lit. Le matin on dort longtems (...). On déjeune, on lit les journaux, les annonces de théâtre, on se promène dans Paris. On se restaure vers une heure, on dîne à toute heure jusqu'à six heures du soir. On rattrape le théâtre et les jours se suivent toujours ainsi, si on a de l'argent et qu'on n'est malade.'

114 Arch. MvK, nr. 203, brieven van Frans aan Alexander (Maestricht, 25.10.1849, 27.10.1849, 12.11.1849, 05.02.1850, 13.04.1850, 18.05.1850, 14.06.1850, 16.01.1854); nr. 343, Alexander aan Frans (Ruremonde, 24.10.1849 [citaat: 'la continuation des desagrémens que nous éprouvons'], 03.01.1854). Toen Carel van Nispen tot Sevenaer (Zevenaar 28.08.1824 - Arnhem 03.04.1884) met Eugénie trouwde, was hij al weduwnaar van wijlen jonkvrouwe P.P.J. Diert van Melissant. De enige dochter van Carel en Eugénie werd naar haar grootmoeder Marie genoemd. Eugénie overleefde haar echtgenoot bijna 40 jaar. Ze stierf te Nijmegen op 29.12.1912 en werd in Zevenaar begraven.

115 Arch. MvK, nr. 193, 'Voyages', i.c. 'Voyage à Berlin, à Vienne et à Paris (janvier-août 1850)'; *Musique I*, XXXIV-XXXV; *Condition des femmes*, 213; *Nederland's adelsboek* 44 (1951) 91: A.C.J. baron Schimmelpenninck van der Oye, 1796-1877; idem, 98: W.A. baron Schimmelpenninck van der Oye van de Poll, 1800-1872.

116 Arch. MvK, nr. 203, brieven van Frans aan Alexander (Maestricht, 22.01.1842, 04.08.1842, 25.10.1851, 13.10.1853, 26.06.1856); citaten brief 13.10.1853: 'vous qui dépensez tant d'argent en voyages inutiles', 'concertez-vous maintenant avec votre fils et faites comme vous le jugerez convenable; je ne puis qu'en donner mon avis', citaat brief 26.06.1856: 'vous qui avez la mémoire assez bonne'. Over de molenkwestie bij kasteel Borgitter, zie ook: Arch. M.v.K, nr. 203, Frans aan Alexander (Maestricht, 19.12.1851, 25.04.1852, 22.09.1853); nr. 342, Alexander aan Frans te Maastricht (Ruremonde, 22.06.1844), met bijlagen.

117 *Musique I*, 166; Arch. MvK, nr. 203, Frans aan Alexander (Reuver, 03.11.1840, Maestricht, 10.06.1842, 14.10.1846, 18.05.1850), citaat brief 18.05.1850: 'il n'a absolument rien à faire qu'à tacher de dépenser ses vingt-quatre heures par jour'; nr. 210, Alexander aan mr. Philipon de la Madeleine te Tarbes (minuut, Ruremonde, 07.12.1858); nr. 342, Alexander aan Frans te Maastricht (Ruremonde, 13.10.1842).

118 Arch. MvK, nr. 198, Mimie aan Alexander (Ruremonde, 05.04.1856), oorspronkelijke tekst: 'Je n'ai pu te féliciter pour ton anniversaire, parce que tu étais ces jours-ci comme een aal die men bij de staart heeft, mais je l'ai fait dans mon coeur. Adieu à revoir.'; nr. 203, brieven van Frans aan Alexander (Maestricht, 10.03.1851, 13.08.1852, 19.02.1853, 17.03.1853); nr. 210, concept-brief van Alexander aan mgr. ...? (Ruremonde, juillet 1862); nr. 217; nr. 343, brieven van Alexander aan Frans (La Haye, 19.03.1853, 29.03.1853, 02.06.1853; Ruremonde, 13.08.1853, 22.05.1854, 18.10.1854, 11.11.1854), citaat brief 11.11.1854: 'Je mène ici une vie de hibou, et ne vois personne'; *Condition des femmes*, 213. Mr. Herman van Sonsbeeck was van 1849 tot 1852 minister van Buitenlandse Zaken, zie: *NNBW IX*, 1053-1055. Voor mr. Henri Geradts, zie: Jack Slangen, 'Bij het verscheiden van een vooraanstaand magistraat: mr. Henri H.H. Geradts (1798-1886)', *Jaarboek Roerstreek* 32 (2000) 191-204.

119 Ulysse Capitaine, *Nécrologe liégeois pour 1858*, VIII (Liége 1861) 102, citaat: 'une publication bizarre qui se termine par la biographie de l'auteur'; Arch. MvK, nr. 203, Frans aan Alexander (Maestricht, 03.01.1845); *Biens des époux*, III; *Droit criminel II*, 151; *Musique II*, 39, citaat: 'Je le dis franchement: ce n'est que tremblant que je livre mes écrits à l'impression, craignant toujours ne point voir réproduit ce que j'ai écrit ou ce que j'ai voulu écrire'; *Complicité I*, XXVIII, citaat: '(que) plusieurs idées se pressent à la fois dans mon cerveau pour être écrites sur le papier et qu'il en est qui m'échapppent de manière à ne pouvoir les ressaisir. J'attribue cela à la perte de plusieurs de mes dents'; *Ouvrage militaire II*, 641 (citaat:'Derechef une idée échappée, nous prion nos lecteurs d'avoir pour nous cet égard' etc.), 679 (citaat: 'La nuit du 2 au 3 Décembre 1847 il me survient une idée militaire que je négligeai d'inscrire de suite, ne voulant me lever de mon lit, fatigué d'une opération de m'être fait arracher trois dents les jours précédens; le lendemain je ne me rappellais plus l'idée militaire, elle avoit je pense rapport aux campemens.'), 719 (citaat: 'Deux pensées nocturnes concernant l'État militaire nous ont échappé la nuit; on ne peut toujours se lever la nuit pour écrire; puis le lendemain on l'oublie.').

120 *Condition des femmes*, 209; *Musique II*, 40, citaat: 'les ouvrages que j'ai écrit pour les faire imprimer, sont destinés en grande partie à me procurer une occupation agréable dans l'intérêt des sciences et des arts'; Arch. MvK, nr. 229, 'Trente et un ans', 33; nr. 342, Alexander aan Frans te Maastricht (Ruremonde, 05.02.1844): 'Je suis en ce moment occupé à rassembler les divers élémens qui ont constitués mon instruction et mon éducation depuis mes tendres années jusqu'à l'époque ou j'ai quitté l'université et je me propose de publier sur les diverses branches de sciences que j'ai parcourues, un cours d'études' (Momenteel ben ik bezig met het verzamelen van de elementen waaruit het door mij genoten onderwijs en mijn opvoeding heeft bestaan vanaf mijn prille jeugd tot de tijd dat ik de universiteit verliet. Ik ben van plan publicaties te wijden aan de diverse takken van wetenschap, waarin ik gestudeerd heb').

121 *Musique I*, 165: *Droit criminel II*, LXIII-LXVIII (citaat pagina LXIV: 'Il est réellement facheux que Wagemann n'ait pas rencontré un interprête plus méthodique, plus concis et

mieux familiarisé avec la langue française), 223-237; Arch. MvK, nr. 204, Clément Michiels van Verduynen aan Alexander (Maestricht, 11.04.1854), citaten: ''n'importe l'usage qu'en feront ceux à qui vous les adressez'; 'l'inconsidération, la légèrité pour n'en pas dire d'avantage'; 'que votre plume ne salie plus le papier avec les intimités de famille de feus mes régrettables parents, ni de leur vie privée ou politique'; 'oui, souvent je lui ai vu pleurer pour vous'.

122 *Musique I*, XL-XLIII, citaat pagina XLII-XLIII: 'Il ne reste qu'à conclure qu'il a plu à Dieu, de diviser, de départir, ses dons'.

123 *Musique I*, XII (citaat: 'Comme bon catholique je sais que Dieu fait tout ce qui est bon, et que s'il arrive quelque chose de mauvais Dieu le permet'), 70; *Droit criminel I*, 249; *Droit public*, 5, 155 (citaat: 'un homme très instruit et très bon catholique'); *Responsum*, 30.

124 *Droit public*, 154; Arch. MvK, nr. 342, Alexander aan Frans te Maastricht (Ruremonde, 16.05.1843 en 21.03.1844), citaten: 'dans le siècle où nous vivons, malgré toutes les préventions, on doit s'attendre à l'égarement des pièces' en 'nous vivons dans un pays de brigands'.

125 *Musique I*, 135-136.

126 Arch. MvK, nr. 210, concept-brief van Alexander aan mgr. ...? (Ruremonde, juillet 1862); nr. 343, brieven van Alexander aan Frans (Ruremonde, 21.11.1853, 03.04.1854); nr. 231; nr. 360, Julie Michiels van Kessenich aan haar zus Clémence (z.p., 'mardi soir' [13.10.1863], citaat: 'l'oncle Alexandre a beaucoup diminué depuis hier. Ce soir il reçoit les derniers Sacrements. Papa y va encore ce soir'; nr. 363, Alexander aan Lodewijk F.H. Michiels van Kessenich (Ruremonde, 25.01.1863); GA Roermond, B.S., overlijdens 1863. Van schenkingen aan de armen van Thorn en Kessenich is sprake in twee brieven van Alexander aan Frans, Arch. MvK, nr. 342, brieven van 02.10.1842 en 08.04.1843.

127 Arch. MvK, nr. 1220; *PSAHL* XCVI-XCVII (1960-1961) 412.

W.A.J. Munier

Kerken en kerkgangers in Vaals van de Staatse tijd tot op heden

Fata habent libelli, dat wil zoveel zeggen als: "boeken hebben hun geschiedenis". De bijdrage die nu voor u ligt werd samengesteld in een aantal maanden waarin bijna gelijktijdig ook iemand in Vaals bezig was een boek samen te stellen dat bedoeld was te verschijnen bij de viering van het honderdjarig jubileum van de huidige St. Pauluskerk. Met enige vertraging is het in 1994 verschenen onder de titel: Acht eeuwen St. Pauluskerk, door Mathieu Franssen.

Wie het overzicht van het door hem gebruikte materiaal doorneemt komt al gauw tot de ontdekking dat hij, voor een deel althans, hetzelfde materiaal gebruikt heeft als ondergetekende. De lijst van archivalia vermeldt ook enkele plussen, te weten het Hauptstaatsarchiv Düsseldorf, het Stadtarchiv Aachen en enkele andere instellingen. Van de andere kant echter moet worden geconstateerd dat de auteur de nochtans rijke archieven van de Staten-Generaal, de Raad van State of andere lichamen in Den Haag, en evenmin het archief van de Classis van Maastricht en de Landen van Overmaas niet heeft benut, die weer in het hier volgende, zoals zal blijken, royaal benut werden.

Dat in een betrekkelijk kort tijdsbestek een tweede studie gedeeltelijk handelend over dezelfde materie kon verschijnen moet in verband gebracht worden met een totaal verschillende invalshoek. Zoals de titel van het eerste boek verraadt, ging het eerst en vooral om de betekenis die de H. Pauluskerk voor de rooms-katholieke bevolking van Vaals heeft gehad. Men heeft zich echter niet willen beperken tot de geschiedenis van het hedendaagse honderdjarige kerkgebouw, maar dook veel verder terug in het verleden. De daarbij gebruikte invalshoek bleef dezelfde. Natuurlijk komt de verhouding tot de protestanten, die in het voorwoord door de pastoor ter plaatse als broeders en zusters worden aangeduid, regelmatig ter sprake. Niettemin gebeurt dit slechts zijdelings.

In de onderhavige studie vormt juist de verhouding tussen katholieken en protestanten de hoofdschotel, waarbij alle aandacht wordt gewijd aan de verschillende geloofsgemeenschappen die de Vaalser samenleving heeft gekend of nog kent. Het blijft een opmerkelijk feit dat een betrekkelijk klein dorp gedurende lange tijd niet minder dan vijf verschillende kerkvolken heeft gekend, die allen voor hun samenkomsten waren aangewezen op het bezit van een kerkachtig gebouw of een echte kerk. Dat feit vormt de invalshoek van de huidige publicatie. Het verraadt zich ook in de titel: "Kerken en kerkgangers in Vaals van de Staatse tijd tot op heden". Met die invalshoek is getracht niet alleen de kerkgang, maar alles wat er mee samenhangt, zoals de bediening van de sacramenten en de onderlinge verhoudingen in het maatschappelijk leven, onder de loupe te nemen.

I. DE VOORGESCHIEDENIS VAN HET PROTESTANTISME IN DE REGIO, VOORAL IN DE RIJKSSTAD AKEN

De Reformatie is in de eerste plaats een hervinden van oude christelijke waarden en waarheden, zowel door protestanten als katholieken. Dat heeft men aan beide kanten gedurende lange tijd beslist zo niet kunnen zien. Nu het zicht daarop doorgebroken is, wordt het tijd de gemeenschappelijke wortels van de geloofsworsteling die zich in de zestiende eeuw heeft voltrokken met al wat zij heeft meegebracht tot in onze dagen in dat licht te plaatsen. Daarom ook zijn we er toe gekomen om over die tijd niet meer zonder meer te spreken van de tijd van Reformatie en Contra-Reformatie, maar in plaats daarvan te spreken van de katholieke Reformatie of Hervorming naast de protestantse Reformatie of Hervorming om dan pas te spreken van de contra-reformatorische aspecten die de eerstgenoemde hervormingsbeweging ongetwijfeld hebben aangekleefd, terwijl soortgelijke tegen de ander gerichte aspecten ook de tweede hebben gekenmerkt.

Een en ander behoeft hier niet te worden toegelicht.[1] Wel stel ik er prijs op deze visie hier in deze paar regels neer te leggen, omdat zij mij ook bij het schrijven van dit boek hebben geïnspireerd. Men kan er zonder meer van uitgaan dat beide bewegingen in de streek rond Aken en Vaals al in het begin van de zestiende eeuw hun sporen hebben achtergelaten. Adepten van Maarten Luther hebben zich ook in de Rijksstad bevonden en al of niet bewuste aanhangers en sympathisanten van de beweging, die hem voor ogen heeft gestaan, zijn er zonder twijfel in nog groter aantallen geweest. Anderen legden hun zorg aan de dag voor behoud en herstel van de bedreigde eenheid.[2]

Tot deze laatsten behoorde de jonge Karel van Habsburg, de latere keizer Karel V. Hij werd op grootse wijze op 23 oktober 1520 in de keizerstad Aken ingehuldigd als rooms koning en had daar de verplichting op zich genomen zich onvoorwaardelijk in te zetten voor de traditionele waarden van het Rijk. Deze onder ede afgelegde verklaring werd slechts enkele maanden later op de Rijksdag van Worms van 1521 reeds op de proef

gesteld. Maarten Luther verscheen daar op 18 april voor de voornaamste vertegenwoordigers van het rijk om verantwoording af te leggen van de geloofsovertuiging die hij zich had eigen gemaakt en verkondigd. Hij sprak er de bekende, maar legendarische woorden: "Hier sta ik, ik kan niet anders". Op 26 mei ondertekende Karel V met evenveel beslistheid het zogenaamde Edict van Worms, waarmee de rijksban over Luther en de zijnen werd uitgesproken. Hij verklaarde zich ten volle bereid met heel zijn persoon de katholieke godsdienst te verdedigen, waartoe hij zich krachtens familietraditie en de hem opgedragen taken verplicht achtte.

Hij zou als keizer gedurende geheel zijn ambtsperiode trouw blijven aan deze belofte. Aan het eind van zijn loopbaan zag hij zich echter in 1555 genoodzaakt het échec van zijn streven neer te leggen in de Godsdienstvrede van Augsburg. Daarmee werd de gelijkberechtiging van de kerk van Rome en die van de Augsburgse geloofsbelijdenis uitdrukkelijk vastgelegd. De vrijheid om tussen de een dan wel de andere te kiezen bleef echter beperkt tot de Rijksstanden, d.w.z. de vorsten, de Rijkssteden en de Rijksadel. Praktisch kwam dat er op neer dat zij en zij alleen de godsdienst voor zichzelf en hun onderdanen bepaalden. Wie zich daarbij niet wenste neer te leggen en de door de overheid opgelegde godsdienst niet wenste te aanvaarden, kreeg hooguit de vrijheid om het land onder bepaalde voorwaarden te verlaten. Andere vormen van de protestantse hervormingsbeweging werden van al deze voorrechten uitgesloten. De eenheid van kerk en Rijk was definitief verloren gegaan. Als een gebroken man deed de keizer in 1556 afstand van zijn waardigheid ten gunste van zijn broer Ferdinand I.

Het wordt tijd dat we onze aandacht gaan wijden aan het binnendringen van de protestantse hervorming in de streek rond Aken en in de stad zelf.

De protestantse hervorming in Aken en omgeving

De oudste sporen die protestanten in de geschiedenis van Aken hebben achtergelaten reiken terug tot in het begin van de twintiger jaren van de zestiende eeuw. We kennen er dan al verschillenden met naam en toenaam. In 1524 werd het nieuwe evangelie er verkondigd door Albrecht Munster, die aanhangers verzamelde in een lokaal dat hem door Laurenz Techemacher ter beschikking was gesteld.[3] Eerstgenoemde werd nog in datzelfde jaar ter dood veroordeeld en op de Markt door het zwaard omgebracht. Hem werd, naar het schijnt, nog ten laste gelegd dat hij in Maastricht en Wesel een moord had bedreven.

De eerste algemene verordening tegen de verkondiging van het nieuwe evangelie dateert uit het jaar 1534, toen bij raadsbesluit de doodstraf werd opgelegd aan ieder die het waagde gehoor te geven aan rondtrekkende predikanten.[4] Deze straf trof een jaar later een drietal aanhangers van de beweging der Wederdopers, die toen snel om zich heen greep. Anderen wisten zich aan deze straf te onttrekken door de stad tijdig te verlaten. Deze strenge maatregelen stonden echter een heel andere aanpak ongeveer tien

jaar later niet in de weg. In 1544 vestigde zich een aantal van 25 tot 30 Vlaamse en Waalse vluchtelingen in de stad, die om wille van de scherpe vervolging, waaraan zij wegens hun protestantse gezindheid hadden blootgestaan, uit de Zuidelijke Nederlanden waren weggetrokken.[5] Met hun geestverwanten zochten en vonden zij een toevlucht op tal van plaatsen in de streek tussen Maas en Rijn. Zij zouden nog door talloze anderen worden gevolgd.

Velen van hen waren werkzaam geweest in de textielnijverheid van hun geboortestreek en hun komst zou voor een stad als Aken een belangrijke economische impuls met zich meebrengen.[6] Geen wonder dat het toelatingsbeleid in sterke mate door dit soort overwegingen werd meebepaald. Hun komst betekende echter ook voor de aanhangers van de protestantse hervorming een krachtige impuls. De meeste van deze inwijkelingen waren een protestantisme van calvinistische, of zoals men toen graag formuleerde gereformeerde signatuur, toegedaan. De veelvormigheid, die ook deze vorm van protestantisme in de Nederlanden kenmerkte, zou eerst op de lange duur plaatsmaken voor een fervent beleden calvinisme.[7] Reeds in de vijftiger jaren werden echter in Aken de grondslagen gelegd voor zowel een Duits- als Franstalige gereformeerde gemeente. Niettemin waren er ook luthersgezinden onder de inwijkelingen en met hun hulp kwam er in de zeventiger jaren ook een lutherse gemeente van de grond.

Reeds in 1559 deden de protestanten van Aken tot op het hoogste niveau van zich horen. Op de Rijksdag van dat jaar, die opnieuw in Augsburg werd gehouden, werd een verzoekschrift ingediend om, met een verwijzing naar de Godsdienstvrede van 1555, de daar verleende vrijheden ook aan de aanhangers van de gereformeerde religie toe te kennen.[8] Het stuk was samengesteld door niemand minder dan de bekende Adriaan van Haamstede, die met dertien Antwerpse kooplieden was uitgeweken en op doortocht naar Londen in Aken was gearriveerd. Tientallen vooraanstaande burgers van de stad hadden het verzoekschrift ondertekend. Op de rijksdag zelf verwierven zij de steun van keurvorst Frederik III van de Pfalz, die zelf naar de gereformeerde religie overhelde. Door toedoen van zowel katholieke als lutherse rijksstanden werd het verzoek echter niet ingewilligd.

In Aken zelf volgde daarop een felle reactie van katholieke zijde. In 1560 werden protestanten van de raad uitgesloten en er kwam zelfs een uitdrijvingsbevel tegen hun aanwezigheid in de stad.[9] In de loop van de zestiger jaren veranderde echter geleidelijk aan de toestand weer, vooral toen Willem van Oranje met een sterk leger in de buurt opereerde. In 1567 vonden nieuwe vluchtelingenstromen, nu vooral uit Maastricht, een toevlucht in de stad. Hun aandeel in de stadsbevolking nam steeds meer toe en daarmee ook hun invloed. De maatregel van 1560 werd in 1574 weer tenietgedaan,[10] en bij de raadsverkiezingen van 1581 verwierven calvinisten en lutheranen de meerderheid van- de raadszetels, ondanks hun numerieke minderheid. De protestanten, vormden toen een contingent van 8.000 mensen, hun tegenstanders, die de oude kerk trouw wensten te blijven, een van 12.000. Zij hadden hun succes ongetwijfeld te danken aan hun grotere strijdvaardigheid.

Van 1581 tot 1598 hadden zij het in de stad voor het zeggen.[11] Op kerkelijk terrein bracht dat de openbare uitoefening van de eredienst met zich mee. Opmerkelijk is echter dat zij geen gebruik hebben gemaakt van hun machtspositie om zich enkele van het veertigtal kerken en kapellen in de stad toe te eigenen, zoals dat op zoveel plaatsen elders was gebeurd.
De plaatsen, waar zij voor hun eredienst bleven samenkomen, zijn bekend. Het waren behuizingen van particulieren, groot genoeg om een aanzienlijk aantal mensen te bevatten. De Duitsgereformeerden kwamen samen in de Löwenburg op de Büchel gelegen, later in het Kluppelhaus in de Ursulinenstrasse, de Waals- of Franstaligen in het Galmeihaus in de Bendelstrasse, de lutheranen in een hele reeks kleinere huizen, o.a. in de Landskron, gelegen in de Grosskölnstrasse, in de Löwenstein aan de Markt en de Hahn op het Münsterkirchhof.[12] Er waren toen niet minder dan negen predikanten beschikbaar.

Het was echter alles van betrekkelijk korte duur. Een voorbode van harde repressie vormde de uitspraak van het hoogste gerechtshof van het Rijk in 1593, waarin de vraag of het een Rijksstad na de Godsdienstvrede van Augsburg vrij stond de kerkelijke verhoudingen naar eigen goeddunken te veranderen ontkennend werd beantwoord.[13] Weliswaar tekende de stadsraad tegen deze uitspraak beroep aan op keizer Rudolf II en de Rijksdag, maar de tegenbeweging was niet meer te keren. In 1598 had de verkiezing van een nieuwe stadsraad plaats onder toezicht van keizerlijke commissarissen, die er scherp op toezagen dat er geen protestantse raadslieden werden gekozen. De predikanten moesten de stad verlaten en 126 vooraanstaande burgers werden door de Rijksban getroffen en moesten eveneens de stad verlaten. Veel van hun geestverwanten, die getroffen werden door zware boetes, weken uit naar Stolberg en Burtscheid en in hun kielzog verplaatste zich ook de textielnijverheid en de koperindustrie naar elders, hetgeen een zware economische aderlating voor Aken betekende.

Nochtans werd de ruggengraat van het Akense protestantisme niet gebroken. Er volgde een nieuwe kentering in 1608, in welk jaar hertog Johann Wilhelm van Kleef, Gulik en Berg overleed zonder wettige nakomelingen.[14] De opvolging werd tenslotte een zaak van keurvorst Johann Sigismund van Brandenburg en de keurvorst van de Pfalz, Wolfgang Wilhelm, beiden lutheranen. Zij sloten een akkoord om samen de genoemde hertogdommen te besturen en garant te staan voor de handhaving van de beide officieel toegestane godsdiensten Bij hen vonden de protestanten in Aken voldoende steun om in 1611 een opstand te wagen tegen het gehate stadsbestuur. Het raadhuis werd bestormd en opnieuw wisten zij bij de raadsverkiezingen in het volgend jaar sleutelposities in handen te krijgen.

Het was allemaal slechts van korte duur. De beide hertogen kregen ruzie over het bestuur van de hun toevertrouwde hertogdommen, en een van hen, Wolfgang Wilhelm van de Pfalz, ging over naar het katholiek geloof. Zijn steun aan de protestanten in het nabije Aken viel daarmee weg.

Keizer Matthias vaardigde opnieuw de Rijksban uit over de stad en belastte in 1614 Spinola, aanvoerder van een machtig Spaans leger, met de uitvoering ervan. De stad werd bezet en een schrikbewind volgde.[15] Een tweetal leiders van de protestantse opstand van enkele jaren tevoren, Matthias Schmetz en Andreas Schwarz, werden op de Markt met het zwaard terechtgesteld. De eigenlijke aanvoerder van de opstand, Johann Kalckbemer, wist te ontkomen. Met het doel de schrik er in te houden werd op de Markt een schandpaal opgericht met de afbeelding van een onthoofde en gevierendeelde misdadiger, waarop het opschrift was aangebracht: "Sic pereant qui hanc rempublicam et sedem regalem spretis sacrae caesareae Maiestatis edictis evertere moliuntur" (zo komen degenen om, die zich er op toeleggen deze staat en keizerlijke zetel met verachting van de wetten van zijne keizerlijke Majesteit te vernietigen).[16] Een langdurige inkwartiering van een groot aantal Spaanse soldaten bij protestantse burgers had tot gevolg dat velen van hen uit de stad wegtrokken. Slechts minderheden van de drie protestantse gemeenten bleven over, die als gemeenten onder het kruis konden voortbestaan. Officieel was de keizerstad tot gehoorzaamheid teruggebracht en de katholieke alleenheerschappij hersteld.

Daarin kwam ook geen verandering meer, toen Georg Ulrich Wenning, sinds 1645 predikant van de gereformeerde gemeente Aken, in 1646 door zijn gemeente naar de vredesonderhandelingen, die in Münster en Osnabrück plaatsvonden, werd afgevaardigd om een verbetering van haar status te bepleiten.[17] Hij vond er nauwelijks gehoor en bereikte uiteindelijk niets. De toestand bleef zoals hij was. Symbolisch daarvoor kan gelden, dat de schandpaal, die in 1616 was opgericht, tot in de Franse tijd is blijven staan. Toen werd zij door de Franse republikeinen verwijderd.

Enkele bijzonderheden over protestantse gemeentevorming in Burtscheid en Eupen[18]

Burtscheid, al heel lang ingelijfd bij Aken, stond in het hier besproken tijdvak onder de soevereiniteit van een adellijk vrouwenklooster van Cisterciënserinnen, die onder de voogdij of beschermheerschap stonden van de hertog van Limburg. De betrekkelijk talrijke protestanten, die daar omstreeks 1571 werden gesignaleerd, hadden geen eigen predikant, maar werden door die van Aken of andere nabijgelegen plaatsen bediend. In deze situatie kwam een ingrijpende verandering, toen Frederik Hendrik zich in 1632 van het stadje Limburg en daarmee van het hertogdom van die naam meester maakte. De verdere politieke gevolgen van deze gebeurtenis zullen hierna nog ter sprake komen.[19] Hier zij, daarop vooruitgrijpend, meegedeeld, dat de Staten-Generaal sindsdien het standpunt innamen, dat zij in de rechten van de hertog van Limburg waren getreden. Als zodanig wijdden zij zich dan ook aan de verbetering van de status der protestanten in Burtscheid.

In 1633 benoemden zij er een eerste predikant in de persoon van Gerlach van Gustorf, die op 29 juli van dat jaar een eerste officiële dienst leidde in het huis In der Krone.[20] Dit huis bleek spoedig veel te klein voor de gereformeerde gemeente, die van de grond kwam, en in 1634 verleenden de Hoogmogende Heren in Den Haag de toestemming tot de bouw van een eigen kerkje. De eerste steenlegging vond plaats op 17 mei door de protestantse rentmeester van het land, Marcelis Thiens.[21] De bouw moest echter halverwege worden stopgezet, omdat het hertogdom Limburg in de loop van 1635 weer onder Spaanse zeggenschap kwam. Nochtans werd een keizerlijk bevel van 25 augustus 1635 om het bouwwerk tot op de grond toe af te breken niet uitgevoerd. De gereformeerde gemeente slaagde erin in het bezit van de bouwplaats te blijven en beschikte er ook over een eigen begraafplaats. Voor de heimelijke diensten bleef zij echter aangewezen op de hulp van elders, omdat het hertogdom Limburg bij de vrede van Munster onder Spaanse soevereiniteit bleef. Dat zou, afgezien van een korte periode, tot het eind van de Staatse tijd zo blijven.

De aanhangers van de protestantse hervorming in Eupen kenden dezelfde wisselvalligheden als die van Burtscheid en verschillende andere plaatsen in deze regio. Ook daar werden rond 1571 de activiteiten van een aantal predikanten gesignaleerd, waaronder die van de jonge priester Jean Vlach en die van Guillaume Florin, religieus uit de abdij van Rolduc en pastoor van het naburige Baelen.[22] Hun werk had succes en ondanks de repressie, uitgaande van de lokale of regionale overheden, vormde zich een gemeente, die in het geheim samenkomsten hield.

Over het algemeen waren de protestanten in Eupen de gereformeerde belijdenis toegedaan. Zij profiteerden bij gelegenheid van de successen die de troepen van Willem van Oranje in de regio behaalden. Nadat Frederik Hendrik het hertogdom Limburg onder zijn gezag had gebracht kreeg de gemeente door toedoen van de Staten-Generaal een eigen predikant, Pierre Hellinger, terwijl de gemeente van Baelen Werner Tack als predikant kreeg toegewezen.[23] Zij beiden maakten, samen met de rooms-katholieken, gebruik van de parochiekerken ter plaatse. Daar kwam ook hier verandering in, toen de Spanjaarden in 1635 weer het overwicht behaalden en daarmee de zeggenschap over de godsdienstige verhoudingen. Pierre Hellinger bleef zo goed en zo kwaad als het ging tot in 1644 de gemeente van Eupen bedienen. Daarna was het de al genoemde ds Wenning, die er vanuit Aken diensten kwam verrichten. De Spaanse gezagsdragers bleven de uitoefening van de protestantse eredienst bemoeilijken.

Voor beide hier besproken gemeenten zullen we in verband met het voornaamste thema van deze studie de voor dit eerste hoofdstuk gestelde tijdsbegrenzing moeten overschrijden. Gedurende de zogenaamde Spaanse Successieoorlog (1701-1713) maakten de Staten-Generaal zich in 1703 opnieuw meester van stad en hertogdom Limburg.[24] Prompt verleenden zij in de bezette gebieden toestemming tot openlijke uitoefening van de gere-

formeerde religie. Dat was dus ook van gelding voor Burtscheid. Op 5 september 1706 werd daar voor een talrijk gehoor in het huis Im Lämmchen gepredikt. De Hoogmogende Heren gaven vervolgens opdracht het onvoltooid gebleven bouwwerk van 1635 af te bouwen.[25] Enkele maanden later beschikte de gemeente over een eigen kerkje, waar op 28 augustus 1707 een legerpredikant uit Limburg in de openingsplechtigheid voorging.[26] Een jaar later kreeg Burtscheid een eigen predikant in de persoon van Johann Gottfried Kramer. De zelfstandigheid van de gemeente werd nog verder onderlijnd met de bouw van een predikantswoning en een schoolhuis, waarvoor ook een schoolmeester werd benoemd.[27]

In hetzelfde jaar 1708 werd ook voor de Franstalige gereformeerden in Burtscheid een regeling getroffen via de predikant van de Waalse gemeente in Vaals, ds Pierre Farjon.[28] De samenwerking met de collega van de Hoogduitse gemeente verliep echter in de daarop volgende jaren uiterst moeizaam.[29] Feitelijk was al een besluit genomen dan maar een eigen kerkje ook voor de Waalse gemeente te gaan bouwen, toen het niet meer hoefde.[30] Bij de vrede van Utrecht van 1713 kwam Burtscheid onder Oostenrijks bewind en daarmee kwam een einde aan de vrije uitoefening van de gereformeerde eredienst. Vanuit Wenen kwam zelfs een keizerlijke verordening om het eerder toegestane kerkje weer af te breken.[31] De Staten-Generaal zagen geen mogelijkheid om voor het behoud te interveniëren en zagen zich genoodzaakt het advies naar de gemeente te doen uitgaan zich maar bij deze gang van zaken neer te leggen.

In Eupen voltrok zich in deze jaren een soortgelijke ontwikkeling. Bij resolutie van 11 juni 1704 benoemden de Staten Generaal er ds Nicolas Guichart tot predikant.[32] Als gevolg van de zeer onzekere politieke verhoudingen en het fel verzet van de katholieke bevolking werd het verdere beleid bepaald door grote terughoudendheid. De predikant moest een tijd lang met zijn gemeente, die toch een zestigtal huishoudens omvatte, de diensten houden op de bovenverdieping van een huis, dat als "seer caduc en bouwvallig" wordt omschreven in een klaagschrift dat op 6 september 1706 daarover naar Den Haag werd gedirigeerd. Eerst in 1612 werd een subsidie verleend om daar verbetering in te brengen.[33]

Ook voor Eupen werd door het vredesverdrag van Utrecht in 1713 de situatie hersteld, zoals die was geweest vóór de Spaanse Successieoorlog. Dat betekende ook daar dat de protestanten hooguit geduld werden. Aan de publieke uitoefening van de eredienst kwam radicaal een einde, ondanks de fervente pogingen van de Staten-Generaal, ook na de onderhandelingen in Utrecht, enige officiële erkenning door het Oostenrijks bewind voor de aanhangers van de gereformeerde religie te verkrijgen. Ook de Staten van Limburg lieten zich niet onbetuigd. Het was echter tevergeefs.[34] In 1715 kwam er een verordening uit Brussel dat het kerklokaal in Eupen gesloten moest worden en dat de predikant binnen tien dagen het land moest verlaten.[35] In Eupen zelf kon voortaan nog slechts clandestien een religieuze

samenkomst plaatsvinden. De enige concessie die men van de Oostenrijkse autoriteiten wist te verkrijgen was een vage toezegging dat men een oogje dicht zou knijpen voor de aanwezigheid van predikanten, mits deze maar niet al te opvallend te werk gingen.

Protestanten uit heel het gebied dat aan de Oostenrijkers was toegevallen, die meer vrijheid wensten, zagen zich genoodzaakt uit hun woonplaatsen weg te trekken. Een andere mogelijkheid was voor de kerkelijke diensten in het grensgebied een toevlucht te zoeken op plaatsen, waar deze ongehinderd voltrokken konden worden. In dat verband zou Vaals voor veel protestanten het toevluchtsoord bij uitnemendheid worden. Het wordt daarom tijd dat we onze aandacht gaan wijden aan de manier, waarop dit zich heeft ontwikkeld, praktisch vanaf het begin van de Staatse overheersing ter plaatse.

II. Gereformeerde Christenen in Vaals

De eigenlijke geschiedenis van het gereformeerde christendom in Vaals begint in 1649. In het begin van dat jaar verleenden de Staten-Generaal toestemming er een predikant te beroepen en zo de grondslagen te leggen voor een eigen gereformeerde gemeente. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat deze gebeurtenis zo maar uit de lucht kwam vallen. Een lange voorgeschiedenis had zich op de eerste plaats afgespeeld op staatkundig gebied in het verlengde van de Tachtigjarige Oorlog. Een hoogtepunt daarin was voor onze gewesten de verovering van Maastricht tijdens de zogenaamde Maasveldtocht van Frederik Hendrik in 1632.[36] Daaraan vooral ontleende hij zijn naam van "Stedenbedwinger". De verovering van Maastricht werd kort daarna gevolgd door die van Limbourg, hoofdstad van het gelijknamige hertogdom, en van Dalhem, 's-Hertogenrade en Valkenburg, hoofdstadjes van de drie daarnaar genoemde Landen van Overmaas. Dat hield in dat de daaronder ressorterende territoria onder het gezag kwamen van de Staten-Generaal. Ook voor Vaals bracht dat mee dat volgens de terminologie van die tijd de wet verzet moest worden. Dat gebeurde op 21 en 26 juni 1633, toen de nieuw benoemde schout en schepenen de vereiste eed van trouw aan de nieuwe machthebbers aflegden onder uitdrukkelijke erkenning van de soevereiniteit van de Hoogmogende Heren in Den Haag.[37]

Hun bewind hield niet lang stand, want rond 1635 werden Limbourg en de drie genoemde stadjes door de Spanjaarden heroverd. De betreffende gebieden kwamen daarmee opnieuw onder Spaanse soevereiniteit.[38] Daar kwam weer verandering in, toen in juni 1644, dus maar enkele jaren voor de vredesluiting in Munster, Stein Callenfels vanuit Maastricht een militaire actie ondernam met het doel de vestingstad wat meer ruimte te bezorgen. De drie hoofdstadjes van de Landen van Overmaas kwamen opnieuw onder Staats gezag en daarmee ook deze gebiedsdelen.[39] Op 15 januari en 15 februari 1647 vaardigden de Staten-Generaal een tweetal resoluties uit,

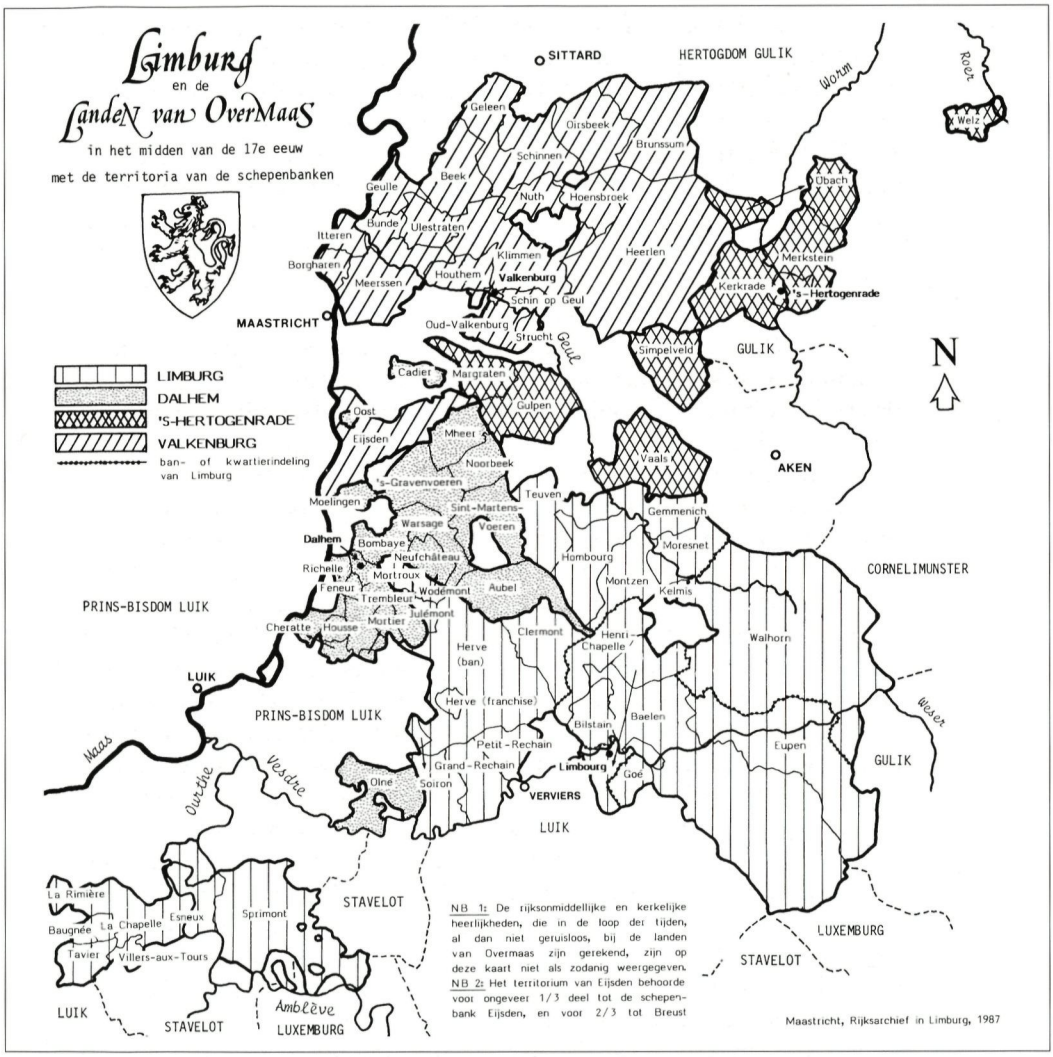

Het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas. Tekening: Rijksarchief in Limburg, 1987. Uit: Kleine Atlas voor de geschiedenis van de beide Limburgen, Hasselt-Maastricht 1989, p. 12.

waarmee alle Spaanse beambten van hun functies vervallen werden verklaard en hun de uitoefening ervan ten strengste werd verboden.[40] In de loop van maart werden in Dalhem, 's-Hertogenrade en Valkenburg nieuwe colleges van schout en schepenen geïnstalleerd en hetzelfde gebeurde op een later tijdstip op een aantal andere plaatsen. Op 5 november 1647 kreeg Juriaen Sticke zijn commissie als schout van de bank Holset, Vaals en Vijlen.[41] De Spanjaarden waren niet van zins zich bij deze gang van zaken neer te leggen en troffen soortgelijke maatregelen ter bescherming van hun ambtenaren.

Toen in 1648 de twee strijdende partijen met de vrede van Munster een eind maakten aan de Tachtigjarige Oorlog waren zij nog steeds niet tot een akkoord kunnen komen over de vraag, aan wie de soevereiniteit toekwam over de Landen van Overmaas. Van Staatse zijde stelde men zich op het standpunt dat het bezit van de drie hoofdstadjes het bezit van deze landen impliceerde. Van Spaanse zijde daarentegen handhaafde men de claim op het bezit er van, omdat zij in een soort federatief verband stonden met het hertogdom Limburg, waarvan de hoofdstad in Spaanse handen was gebleven. Eerst met de afsluiting van het Partagetractaat in 1661 werd dit conflict beëindigd.[42] Voor de inwoners van de drie landjes betekende dat echter dat zij al die jaren overgeleverd bleven aan de ellende die de onduidelijkheid van de staatkundige toekomst met zich meebracht.[43] Zij hadden vooral te lijden van de overlast die rondtrekkende legerafdelingen van beide partijen hen bezorgden. In feite bleek echter de uitoefening van het Staats gezag gemakkelijker te handhaven dan dat van Spaanse zijde. Dat was ook voor Vaals het geval.

De positie van de aanhangers van de gereformeerde religie werd wezenlijk door deze omstandigheden bepaald. Eerst na de vrede van Munster werden zij gunstiger. Men kan nochtans veronderstellen dat het protestantisme al vóór 1648 in Vaals zijn intrede had gedaan. Met een stad als Aken in de onmiddellijke nabijheid lijkt dit vanzelfsprekend. Het zullen echter hooguit enkelingen of passanten zijn geweest. Van echte gemeentevorming kan dan ook in die tijd niet gesproken worden. De gids voor de doop-, trouw- en begrafenisregisters op het Rijksarchief te Maastricht vermeldt weliswaar onder de documentatie van de Hervormde Gemeente Vaals doop- en trouwregisters, die in januari 1613 een aanvang nemen, een lidmatenlijst vanaf 1624, maar dit gaat gepaard met de verwijzing naar het archief van de Evangelische Kirchengemeinde Aachen.[44] Wie dan ook deze documenten ter hand neemt komt al gauw tot de ontdekking dat zij een weerspiegeling vormen van het wel en wee van de gereformeerde gemeente Aken en van de banden die deze gemeente onderhield met plaatsen, waar geloofsbroeders te vinden waren. Onder de namen van herkomst, die bij een aantal namen op de lidmatenlijst voorkomen, komen we de namen tegen van Aken, Eupen, Stablo, Stolberg en Verlautenheide, maar pas in 1649 vinden we Vaalsbroek vermeld. Vaals komen we echter niet vóór 1650 tegen en wat de namen betreft kan men slechts bij enkele vermoeden, dat het gaat om inwoners van Vaals.

Hetzelfde geldt voor de doop- en trouwboeken.[45] We vinden er dezelfde plaatsen van herkomst in vermeld als op de lidmatenlijst en nog enkele meer, maar Vaals komt er vóór 1648 niet in voor. Veelzeggend is ook dat een rooms-katholiek visitatieverslag van het jaar 1658 nog bericht dat er geen "ketters" daar aanwezig zouden zijn.[46] Rekening houdend met de neiging van de samenstellers van dit soort documenten om deze dingen te minimaliseren zal dit toch op zijn minst een aanwijzing zijn dat er op dat moment nog hooguit een handjevol andersdenkenden in Vaals te vinden was.[47]

Deze opmerkingen zijn ook van toepassing op de registers van de Waalse gemeente van Vaals. De doopregisters van deze gemeente beginnen reeds in 1641, maar hebben dan nog geen betrekking op Franstalige aanhangers van de protestantse hervorming in Vaals.[48]

De benoeming van gereformeerde predikanten in Vaals

De benoeming van een eerste predikant in Vaals werd overigens al in 1644, dus in het jaar waarin de herovering van de hoofdstadjes van de Landen van Overmaas plaatsvond, in overweging genomen. De kerkenraad van de Nederduits hervormde gemeente Maastricht was er als de kippen bij om van de daardoor ontstane perspectieven te profiteren. Zij richtte zich al op 20 augustus van dat jaar tot de Staten-Generaal met het verzoek voor de stadjes en het platteland een voldoende aantal predikanten te benoemen om zo de verbreiding van de 'ware gereformeerde religie' in de drie landen te bevorderen. Toen daarop de heren in Den Haag hen vroegen een aantal plaatsen te noemen die daarvoor in aanmerking konden komen, viel tijdens het overleg dat volgde ook de naam van Vaals. Groot was de teleurstelling toen verdere maatregelen uitbleven. De Raad van State had een negatief advies uitgebracht. Zij had gewezen op het feit dat men in 1632 eerst tot de benoeming van predikanten voor het betreffende gebied was overgegaan, nadat de hoofdstad van het hertogdom Limburg in Staatse handen was gekomen.[49] Met nu overijld te werk te gaan zou men de Spanjaarden aanleiding kunnen geven met represailles in Brabant, waar soortgelijke kwesties, in het bijzonder in de Meierij van 's-Hertogenbosch, speelden, te reageren.[50] In samenhang met het nog ongewisse karakter van de toekomstige politieke status van de drie landen werd daarop de benoeming van predikanten van de agenda afgevoerd.

Zij zou er eerst na 1648 op terugkomen toen de omstandigheden in gunstige zin gewijzigd leken. Het ogenblik om over te gaan tot de kerkelijke reformatie was daarmee aangebroken. Men ging overigens ook nu met grote omzichtigheid te werk. Korte tijd nadat de vrede in Munster was bezworen kregen de Maastrichtse predikanten volmacht om in de kerken van Dalhem, 's-Hertogenrade en Valkenburg te gaan preken.[51] Dat gebeurde voor het eerst op 10 juli 1648,[52] en dat betekende het herstel van het zogenaamde simultaneum dat in de jaren dertig daar en op nog enkele plaatsen was uitgeprobeerd.[53] Volgens de toen uitgevaardigde directieven moesten op al die plaatsen, waar maar één kerkgebouw was, katholieken en protestanten gebruik maken van dat ene kerkgebouw. Men wenste dus ook in 1648 geen gehoor te geven aan het pleidooi vanuit Maastricht om de katholieke geestelijken uit het land te verbannen en hun kerken ter beschikking te stellen van de bedienaars der gereformeerde religie. In Staats-Brabant was dat na 1629 wél gebeurd.

Reeds binnen een week gaven de betrokken predikanten te kennen dat zij in hun eigen stad de handen vol hadden met de opbouw van hun eigen gemeenten.[54] Er moesten onverwijld vaste predikanten benoemd worden voor de drie hoofdplaatsen en in alle vrijmoedigheid namen zij de gelegenheid te baat nog een aantal plaatsen te noemen, waar hetzelfde diende te gebeuren. Bijzonder indringend werd een predikantsplaats in Vaals bepleit. Daar zou een toevluchtsoord van de grond kunnen komen "voor de goede gemeente van Aachen en veele andere gemeynten vant vorstendom Limburg". Het was hun niet verborgen gebleven dat de trek van geloofsbroeders uit Aken en omliggende plaatsen naar Staats grondgebied zich steeds duidelijker begon af te tekenen. Dat vormde dan ook de achtergrond van hun pleidooi ten gunste van Vaals.

Er verstreken maanden voordat er een positief antwoord kwam. Het zoveelste dringende schrijven van de Maastrichtse kerkenraden, die opkwamen voor hun overbelaste predikanten, leverde eindelijk het gewenste resultaat op. Bij resolutie van 7 november kregen de Franstaligen een predikant toegewezen voor Dalhem en de Nederduitstaligen voor 's-Hertogenrade en Valkenburg.[55] De laatsten kregen bovendien toestemming predikanten voor te dragen voor 's-Gravenvoeren, Heerlen en Vaals. In het laatste geval zou gezorgd moeten worden voor een predikant, die de Hoogduitse taal machtig was.

Deze verrassende wending werd uiteraard, met grote voldoening in Maastricht begroet. De Nederduitse kerkenraad kwam reeds op 22 november met de geëigende voordrachten gereed.[56] Voor Valkenburg werd voorgedragen ds Fredericus Sylvius, hofpredikant bij de gravin van Solms; ds Johannes Breberenus, predikant in Wijchen, voor 'sHertogenrade; ds Johannes Groenius, predikant te Veen bij Heusden, werd voorgesteld voor Heerlen; de candidaat in de theologie, Johannes Outhusius, kreeg Eijsden als bestemming toegewezen, aan welke plaats de kerkenraad de voorkeur gaf boven 's-Gravenvoeren, zij het met de opdracht ook de zorg voor deze plaats op zich te nemen; en tenslotte Georg Ulricus Wenning of Wenningius, die al sinds 1645 predikant was van de heimelijke gemeente in Aken, van waaruit hij ook Burtscheid verzorgde, werd voor Vaals in petto gehouden.[57]

Het duurde nog geruime tijd voordat alle formaliteiten vervuld waren, zodat eerst op 7 februari 1649 een begin kon worden gemaakt met de verzending van de beroepingsbrieven. In maart werden de eerste predikanten geïnstalleerd. Op 21 maart had de installatie plaats van ds Wenning. De plechtigheid werd verricht door niemand minder dan ds Philippus Ludovicus, nestor van de predikanten in Maastricht.[58]

Over de plechtigheid zijn geen nadere bijzonderheden bewaard gebleven. Hoe groot de toeloop is geweest is daarom ook niet bekend. Verondersteld mag worden dat uit Aken en Burtscheid, mogelijk ook uit andere plaatsen, een flink aantal gemeenteleden was meegekomen om

getuige te zijn van het eerste openbare optreden van hun predikant op Staatse bodem. Of er ook geloofsgenoten uit Vaals zelf bij de dienst aanwezig zijn geweest is onbekend.

Ook over de reactie van de rooms-katholieke bevolking, die in Vaals zelf de overgrote meerderheid vormde, vernemen we niet veel, maar we kunnen veronderstellen dat zij met zeer gemengde gevoelens getuige is geweest van heel het gebeuren. Naar alle waarschijnlijkheid hebben deze trouw roomse mensen daar ook uiting aan gegeven. Van gewelddadigheden hebben zij zich vermoedelijk laten weerhouden door de aanwezigheid van militair geleide dat met Ludovicus was meegekomen.[59] Wanneer we de toenmalige pastoor, Sigerus a Thienen (1641-1677),[60] een man met een lange staat van dienst, mogen geloven kwam het geweld juist van de andere kant. In zijn doopboek tekende deze aan: "Illo die circa 10 horam haeretici traiectenses fractis januis violenter invaserunt nostram ecclesiam et introduxerunt suum praedicutium",[61] wat zoveel wil zeggen als: 'Op die dag hebben de ketters uit Maastricht circa 10 uur met geweld onze kerk in beslag genomen, nadat zij de toegang hadden geforceerd en hun predikantje er binnengeleid'. En hij voegde er aan toe: "Eratque dies Judica passionis; incidebat in 21 Martii id non sine merore mei (sic) communitatis et aliorum. Deus Opt.Max. dignetur illud malum avertere a nobis. Amen": 'het was uitgerekend op Passiezondag, de zondag Judica, die dat jaar viel op 21 maart; het gebeurde niet zonder grote droefenis van mijn parochianen en anderen. Dat de Almachtige God dit kwaad, van ons moge afwenden. Amen'. De laatste vrome verzuchting ging niet in vervulling, want de gebeurtenis van 21 maart vormde slechts de inleiding op de introductie van het simultaneum, dat katholieken en protestanten verplichtte samen gebruik te maken van het ene kerkgebouw.

De hoofdpersoon van de gebeurtenis zelf, Philippus Ludovicus, kreeg op zijn terugreis van Vaals naar Maastricht persoonlijk te maken met de weerzin die zijn optreden in rooms-katholieke kring teweeg had gebracht. Die terugweg liep via Aken, waar hij vermoedelijk het een en ander te verrichten had, mogelijk besprekingen met de geloofsgenoten in de stad. Het kwam hem duur te staan. Het documentenboek van zijn gemeente bevat daarover de volgende notities: "den 21 Martii 1649 is zijn E(erwaerde) gedeponeerdt geworden om door ordre van Haer HoMo de kercke tot Vaels te incorporeeren. Int wederomkeeren nae de Stadt van Aachen hebben hem twee sergeants door ordre van de Overheyt aldaer den ingangck in de stadt verboden int aengesichte van een groote menichte van borgers, die op de stadtsmueren alles aensagen en aenhoorden, so dat hij niet sonder schimp door de stadtsgracht naer Bortschet moeste retireeren. In de gracht synde hebben de discipelen van de Jesuiten (staende in groot getal op de stadtsmueren) met steenen so heftich geworpen, dat het een wonder was, dat hy het perickel heeft konnen ontgaen".[62] Het was dus meteen al raak op de plaats, waar de meeste kerkgangers voor Vaals vandaan moesten komen.

Het incident aan de stadspoort had kennelijk veel mensen op de been gebracht die op de beschreven manier uiting gaven aan hun gevoelens van weerzin voor de vertegenwoordigers van de verfoeide religie.

Voor de inwoners van Vaals was de beproeving met het gebeuren van 21 maart niet ten einde. De Staten-Generaal hadden het bij nader inzien nodig geoordeeld niet alleen voor de Duitstaligen in Vaals en omgeving een predikant te benoemen, maar ook een voor de Franstaligen uit dezelfde regio. Met een schrijven van 10 maart hadden zij een beroep gedaan op de twee zustergemeenten te Maastricht daartoe een voorstel in te dienen.[63] Zij gaven daarvoor ook al een aanwijzing door melding te maken van Jean Sanisson, die als predikant voor de heimelijke Waalse gemeente in Aken functioneerde en in aanmerking kwam voor een beroeping tot ordinaris predikant in Vaals. Op 26 maart werd aan dit verzoek voldaan op een vergadering van de Nederduitse kerkenraad, waar een afvaardiging van de Waalse gemeente aan deel nam.[64] De Waalse gemeente had zich wel wat afstandelijk opgesteld, toen het voorstel in bespreking kwam ds Sanisson te beroepen. Zij was van mening dat zij daarvoor eerst het gevoelen moest inwinnen van de Waalse synode, die inmiddels voor het netwerk van Waalse gemeenten binnen het grondgebied van de Republiek was uitgebouwd, en dat was op korte termijn niet mogelijk. De Nederduitse gemeente had daarop de knoop doorgehakt. Deze afstandelijkheid zou onverwachte gevolgen hebben, omdat de Waalse gemeente van Vaals, die met de beroeping van ds Sanisson van de grond kwam, nog lange tijd zou blijven ressorteren onder de Nederduitse classis van Maastricht en de Landen van Overmaas. Nadat deze classis op 21 mei 1649 was heropgericht bleef zij de Waalse gemeente Vaals onder het domein van haar verantwoordelijkheid rekenen.[65] Deze constructie, die in strijd was met wat inmiddels gebruikelijk was geworden, bleef tot in 1682 voortduren.[66]

De installatie van de Waalse predikant in Vaals had op 11 april 1649 plaats.[67] De plechtigheid werd opnieuw verricht door een collega uit Maastricht, ds Johannes Brelius, predikant van de Waalse gemeente aldaar. Daarmee deed een derde gemeenschap haar intrede in Vaals, die nu ook rechten deed gelden op het gebruik van de ene kerk. Net als bij de Nederduitse zustergemeente het geval was, zou dat vooral gebeuren ten gerieve van de geloofsgenoten uit de regio. Franstalige gereformeerde gelovigen waren op dat ogenblik in Vaals nog nauwelijks te vinden. Het zou passen en meten worden om de drie geloofsgemeenschappen aan hun trekken te doen komen.

III. DE DRIE KERKGEMEENSCHAPPEN EN HET ENE KERKGEBOUW

Een kerkvolk van welke kleur of confessie ook kan niet leven zonder kerkgang. Dat was ook de eerste opgave van de nieuw-benoemde predikanten van Vaals om deze na hun installatie veilig te stellen. Zij hadden daarbij juist te maken met bijzondere moeilijkheden. De eerste en voornaamste hing samen met de samenstelling van hun gemeenten. Zowel de Nederduitse als de Waalse gemeente recruteerden haar leden en dus haar kerkgangers voor het overgrote deel buiten Vaals, uit plaatsen die op enkele kilometers afstand gelegen waren. Voor de Nederduitse gemeente waren dat vooral mensen uit Aken en Burtscheid, die dus voor hun kerkgang naar Vaals moesten kunnen rekenen op de welwillendheid van de overheden aldaar, om hun daartoe de mogelijkheden te bieden. Op beide plaatsen had echter een allesbehalve welwillende overheid het voor het zeggen. De Rijksstad Aken had zich leren conformeren met de politieke lijn die de hoogste gezagsdragers binnen het Rijk wensten te volgen, Burtscheid behoorde tot het machtsgebied van de abdis aldaar. De kerk van Vaals stond bovendien onder patronage van het kapittel van Onze Lieve Vrouw in Aken en ook daar was men verre van ingenomen met de ontwikkeling. De Franstalige gereformeerden waren behalve uit de streek rond Aken in de regel afkomstig uit het machtsgebied van de prins-bisschop van Luik of van andere gezagsdragers van rooms-katholieke signatuur.[68]

De tweede moeilijkheid hing samen met het feit dat de gereformeerde gelovigen het gebruik van de kerk moesten delen met de rooms-katholieken.[69] De toestemming om de kerken in de drie hoofdplaatsen van de Landen van Overmaas voor de gereformeerden te incorporeren was op zich al een aanwijzing geweest dat de Staten-Generaal voor deze landen een terugkeer wensten naar het zogenaamde simultaneum. Dat was al in de dertiger jaren uitgeprobeerd. Het beleid werd toen al bepaald door de richtlijn dat op al die plaatsen, waar maar één kerk was, deze gelijkelijk door protestanten en katholieken gebruikt moest gaan worden. Ondanks de aandrang die van gereformeerde zijde uit Maastricht bij herhaling werd uitgeoefend om de rooms-katholieke geestelijken het land uit te zetten en de kerken exclusief voor de gereformeerde eredienst te bestemmen, zoals dat na de verovering van Den Bosch in 1629 in de Meierij was gebeurd, werd niet beantwoord.[70] Na 1648 bepaalde het simultaneum opnieuw de beleidslijn. Dat was dus ook voor Vaals het geval. Vanzelfsprekend botste dat met de gevoeligheden van de rooms-katholieke bevolking en deze deed er dan ook alles aan om de tegenpartij zoveel mogelijk dwars te zitten.

De derde moeilijkheid hing samen met het kerkgebouw zelf. Dat was niet berekend op de toevloed van zoveel gelovigen, die met hun drie groeperingen een ordelijk verloop van de kerkdiensten geregeld moesten zien te krijgen.

Om te beginnen met het laatste: er is niet veel bekend over het uurschema dat de drie kerkvolken voor hun kerkdiensten gingen gebruiken. De enige aantekening die ik heb kunnen vinden betreft de rooms-katholieke gemeenschap. Deze moest 's zomers al om half negen de vroegdienst beëindigd hebben om plaats te maken voor een van de twee andere gemeenschappen. In de winter kreeg men daarvoor respijt tot negen uur.[71] Hoe de twee protestantse gemeenschappen de diensten op elkaar hebben afgestemd, heb ik niet kunnen achterhalen. Ook niet of de katholieken op de zon- en feestdagen nog een tweede dienst hebben kunnen houden. Ik acht het echter wel waarschijnlijk. De twee zustergemeenten zullen wel gebruik gemaakt hebben van een of ander soort alternerende regeling om de meer gunstige uren op de zondagen aan beide gemeenten ten goede te doen komen.[72] Uit de bewaard gebleven documentatie blijkt dat de Nederduitse gemeente op de zondagen een morgen- en een middagdienst heeft gekend.[73] Of de Waalse gemeente een manier heeft weten te vinden om ook dit gebruikelijk geworden tweetal diensten te houden blijft een vraag. Het is voor beide gemeenten aan te nemen dat zij ook elders voor diensten bleven samenkomen op de daarvoor in gebruik gekomen. plaatsen.

Het aantal doordeweekse diensten zal voor de protestantse gemeenten zeker geringer zijn geweest dan voor de rooms-katholieke parochie, ook al hoeft men voor deze laatste niet aan te nemen dat er dagelijks een of meer misvieringen plaatsvonden.[74] Niettemin stelden ook protestantse gemeenschappen er prijs op om eveneens door de week, op zijn minst eenmaal, diensten te houden. Dat werd door de Nederduitse gemeente op de donderdag vastgelegd. Welke dag de Waalse gemeente voor zich gereserveerd heeft heb ik niet kunnen vaststellen. Wel werd de woensdag in de regel gereserveerd voor de periodiek door de hoge overheid in Den Haag uitgeschreven bid- en boetedagen. Die moeten voor beide gemeenschappen en zelfs voor de hele bevolking van Vaals gemeenschappelijk zijn geweest, omdat daarmee ook strenge voorschriften gecombineerd werden over het stilleggen van bepaalde sociale activiteiten. Dat een en ander niet zonder de nodige wrijvingen is verlopen kan men zonder meer veronderstellen.

Verhinderde kerkdiensten

Uit tal van berichten blijkt dat de rooms-katholieke bevolking al het mogelijke heeft gedaan om de kerkgang van de concurrentie te hinderen of zelfs onmogelijk te maken. Zij kreeg daarbij regelmatig de steun van rondtrekkende soldaten die, al of niet gedreven door geloofsijver, het de kerkgangers op de weg van Aken naar Vaals of omgekeerd laſtig maakten en het daarbij ook nogal eens op hun goederen of kledingstukken gemunt hadden.

In de notulen van de consistorievergaderingen, die dank zij de nauwgezetheid van ds Wenning als verslaggever over allerlei zaken details bevatten, komen we een eerste incident tegen dat op 20 februari 1650 plaatsvond. Uit het bericht valt tevens op te maken op welke manier men er toen reeds

op uit was, zich tegen een en ander te beschermen. Dat blijkt reeds uit het kopje, waarmee het bericht in de marge wordt aangeduid: "Convoije auf dem Kirchweg".[75] Het bericht zelf luidt als volgt: "Angemerckt jungsthin den 20. Febr. 7 á 8 reuter die leuthe in Ihren Kirchgang stören wollen und auf die selbte reuter etwa unzeitig geschossen worden, dass durch dergleichen unheil leichtlich über die Ehrb. Gemeine kommen könnte. Demselbig nun vorzubauen, als möglich, ist wohlbedacht, das man die Soldaten von Gulpen zur befreijung unsers Kirchwegs Sontags soll entbieten, und jeden fussganger (=infanterist) 1 gl., jeden reuter aber 2 gl. ohngefehr für die convoije geben, darumbe sorge zu trag, das solche Gelders aus der Gemeine wiedergesamblet werden". Men was dus van plan zich tegen dergelijke euveldaden van rondtrekkende soldateska te beschermen door soldaten van Staatse legerafdelingen in te schakelen. Deze moesten dan als een gewapend escorte de kerkgangers gaan begeleiden.

Het bleek in de praktijk moeilijker dan men gedacht had, want op tal van plaatsen maken de notulen van de volgende jaren melding van soortgelijke incidenten. De frequentie kwam zelfs zo hoog te liggen dat er in de notulen een soort vaste rubriek kwam met de veelzeggende noemer "behinderte Kirchgänge".[76] Geweldplegingen, berovingen en allerlei vormen van pesterijen vormden de telkens terugkerende begeleidingsverschijnselen. Het waren op de duur niet alleen maar rondtrekkende soldaten die zich daaraan schuldig maakten, maar ook burgers en boeren uit de plaatsen of nederzettingen langs de route. De gedachte aan een gewapend geleide mocht dan aantrekkelijk lijken, maar waar haalde men de soldaten vandaan om daar week in week uit voor te zorgen? En dat kostte natuurlijk geld, veel geld zelfs, en waar moest men dat vandaan halen? Geen wonder dat men zich nogal eens genoodzaakt zag de diensten in de kerk van Vaals uit te laten vallen, soms zelfs voor langere tijd, ofwel zijn toevlucht te nemen tot het houden van huisdiensten in Aken of elders om op die manier de geloofsgenoten te gerieven. De gevaren die dan weer de predikant en diens begeleiders onderweg liepen moest men dan maar op de koop toe nemen. Dat dit alles de verhoudingen tussen de gelovigen van beide partijen niet ten goede kwam mag als vanzelfsprekend worden beschouwd.

Voor wat de situatie in Vaals zelf betreft hing natuurlijk veel af van de houding van de overheid ter plaatse. Niet voor niets waren de heren in Den Haag er op uit de plaatselijke gezagsorganen, in het bijzonder de schepenbanken, te bemannen met aanhangers van de gereformeerde religie,[77] We zagen al hoe daar met de benoeming van Juriaen Sticke tot schout op 5 november een begin was gemaakt. Deze kreeg het trouwens in het begin van 1650 nog moeilijk, toen een pas door de Staten-Generaal aangestelde pandheer in de persoon van Hans Willem van Schwartzenberg hem uit dit ambt probeerde te verwijderen.[78] Deze overtuigd katholieke edelman vond het kennelijk maar niks dat een aanhanger van de gereformeerde religie met zo'n functie bekleed was in zijn territorium.

Een fel protest ging onverwijld naar Den Haag.[79] Het droeg de handtekening van beide predikanten en een aantal vooraanstaande protestanten, met name Marcelis Thiens, de rentmeester van de Landen van Overmaas. Daarin werd verwezen naar de commissiebrief van de Hoogmogende Heren, waarin de aanstelling van Sticke werd omschreven als "principalijck tot behulp en opsien van den waeren Godtsdienst en policie" bedoeld. Uitdrukkelijk werd verklaard dat men dringend verzocht "sonder prejudicie van den pandheer hem zou willen gelieven te mainteneren, opdat daer door de wassende gemeente te beeter moge geprotegeert worden". Deze interventie had het gewenste effect. Sticke bleef gehandhaafd.

De preciese samenstelling van het schepencollege van de bank Holset, Vaals en Vijlen in deze eerste jaren van het Staats bewind heb ik bij gebrek aan voldoende documentatie niet kunnen vaststellen. Afgaande echter op de consequent in de Landen van Overmaas gevoerde politiek kan men er van uit gaan dat in deze jaren ook in Vaals de bemanning van het college overwegend of uitsluitend gerecruteerd werd uit mannen van gereformeerde huize.[80] Dat blijkt trouwens overduidelijk uit het eedformulier dat bij de installatie van een van deze schepenen, Servaes Groffils, op 8 februari 1656 gebruikt werd.[81] Dat hield de belofte in: "Dat ick zo lang ik deze stoel zal bezetten, sal blijven bestendig in de waere christelijcke gereformeerde Religie en deselve te helpen handhaven naer mijn uijterste vermogen, gelijck mij met mijne medebroederen sulcx naer ordre van haer Hoo. Moo. ende der overicheijt gebeuren mag". Zeker is dat het college van het begin af alle medewerking heeft verleend aan de manier waarop de twee gereformeerde gemeenten vorm wensten te geven aan de zorg voor het kerkgebouw dat zij samen met de rooms-katholieke bevolking moesten gaan gebruiken.

De gedeelde zorg voor het kerkgebouw

De zorg voor het kerkgebouw in Vaals was reeds vóór het aandeel dat de protestantse gemeenschappen voor zich begonnen op te eisen een gedeelde zorg geweest. Het kapittel van Onze Lieve Vrouw in Aken oefende het patronaatsrecht uit over de parochie van Vaals[82] en deelde de zorg voor het kerkgebouw met de parochianen en de burgerlijke overheid ter plaatse volgens daarvoor vastgelegde normen. Uitgerekend in 1648 moesten betrekkelijk hoge bedragen geïnvesteerd worden in een veelomvattende onderhoudsbeurt van de toren, die ernstige schade had opgelopen bij een zware storm.[83]

Vooral de Nederduits gereformeerde gemeente heeft van het begin af aan resoluut de zorg voor het kerkgebouw op zich genomen. Een "Specification der bawkosten", die tijdens het pastoraat van ds Wenning werd opgemaakt, vertoont al een eerste post over 19 augustus tot 1 september 1649 een door hem zelf voorgeschoten bedrag van f 180-4-0.[84] Het begon allemaal met de uitbreiding van de galerij, die al in de oude kerk was

aangebracht in de 'katholieke' tijd, kennelijk met de bedoeling het toen al te geringe aantal zitplaatsen te vergroten. Op 17 januari 1650 staat een post vermeld van f 300,- aan "holz und arbeitslohn an die alte Gallerij" en enkele maanden later een post voor de vervaardiging van banken. Ook daarbij zat natuurlijk de bedoeling voor om meer plaatsen ter beschikking te krijgen. Het werd al gauw als onvoldoende beoordeeld, want in 1651 ging men er toe over de galerij te vernieuwen en uit te breiden. En alweer kwamen er stoelen en banken bij, waarvan de kosten over deze twee jaar opliepen tot een bedrag van 1958 gld en 3 schellingen. En met voldoening tekende men de opbrengst aan van een collecte, die van maart tot juni 1650 werd gehouden, en waaruit de onkosten voor een groot deel konden worden bestreden. Het aandeel van een tiental vermogende vrienden uit Aken wordt met naam en toenaam daarbij vermeld.[85]

Ook dit werd spoedig ontoereikend gevonden, want al in diezelfde tijd zocht men naar mogelijkheden de kerk zelf aanzienlijk uit te breiden. Daarbij profiteerde men van de komst van een tweetal gecommitteerden van de Raad van State, die in het najaar 1650 de Landen van Overmaas bezochten. Dit tweetal, de heren Van Asperen en Vriesen, brachten op 26 september een bezoek aan Vaals om de kerkelijke toestand aldaar in ogenschouw te nemen. In het verslag dat zij daarover samenstelden wordt meegedeeld dat zij tot de bevinding kwamen, dat de kerk veel te klein was voor de drie kerkvolken, die er nu gebruik van moesten maken.[86] Het meeste ongerief kwam neer op de Duitstalige gereformeerde gemeente die uit meer dan vierhonderd communicanten was samengesteld. Het aantal kerkgangers was soms zo groot dat de helft niet in de kerk kon worden toegelaten en in weer en wind de diensten buiten moest volgen. De Waalse gemeente was aanzienlijk kleiner, maar telde alles bijeen toch ook ruim tachtig communicanten en ook voor hen was het ongerief niet gering.

Veelzeggend voor de blikrichting van de onderzoekers is dat van de rooms-katholieke kerkgangers in het geheel niet gesproken wordt, en met hen moest dan toch ook rekening gehouden worden om hen aan hun trekken te doen komen. Uit andere bronnen weten we dat het aantal communicanten ook bij hen in deze tijd tot tegen de vierhonderd liep.[87] Geen wonder dat de gecommitteerden hadden uitgezien naar mogelijkheden om alvast de Waalse gemeente een andere geschikte ruimte te bezorgen, maar die was nergens in Vaals te vinden. Zij hadden daarop enkele verantwoordelijke bestuurders benaderd met het verzoek een voorstel in te dienen om de twee gemeenten te gerieven. En deze twee - het waren Marcelis Thiens en Johan Pelser - waren van mening dat slechts een aanzienlijke vergroting van de kerk in aanmerking kwam. Zij hadden daarvan een model doen vervaardigen dat bij uitwerking een bedrag van 8.000 gulden zou vorderen. De heren gecommitteerden hadden daarop na terugkomst in Maastricht op 30 september een bedrag gevoteerd van 5.000 gulden om als subsidie voor dit project gebruikt te worden onder voorbehoud van de goedkeuring van hun

opdrachtgevers.[88] De resterende gelden zouden dan uit eigen bron en zo nodig uit collecten bijeengebracht moeten worden, waarvoor zij beloofden royaal de vereiste toestemming te zullen bepleiten. In Den Haag kon men zich bij de bespreking van dit rapport op 28 november 1650 met de hoofdlijnen verenigen. De toegekende subsidie werd echter tot 3.000 gulden teruggedraaid.[89]

Vermoedelijk was dit de reden, waarom het plan om de kerk zelf uit te breiden voorlopig onuitgevoerd bleef. Besloten werd op de eerder ingeslagen weg voort te gaan. In 1653 kreeg het college van ouderlingen een eigen gestoelte voor een bedrag van f 77-3-3.[90] Andere banken in het koor en het schip van de kerk volgden een jaar later. Eveneens in 1654 kreeg heel de kerk een goede onderhoudsbeurt. Het gebouw werd van binnen en van buiten geschilderd en gewit en met een zekere trots wordt daarbij aangetekend dat de kosten die f 544-2-0 bedroegen geheel uit de opbrengst van collectes kon worden bestreden, zo zelfs dat men er van over hield.

Ook de organisatie van de Nederduitse gemeente kreeg in deze jaren haar beslag en van de Waalse gemeente mag men hetzelfde aannemen. Ds Wenning had zijn zinnen gezet op het invoeren van een evenredige vertegenwoordiging van de gemeenten Aken, Burtscheid, Eupen en Vaals binnen het consistorie van de combinatie, maar met handhaving van een zekere zelfstandigheid ter behartiging van de belangen die de afzonderlijke gemeenten aangingen.[91] Talrijke aantekeningen in de notulen van het consistorie van Vaals maken duidelijk dat zich vooral bij de bediening van het avondmaal nogal eens problemen voordeden. Vandaar dat men er al in de loop van 1650 toe kwam het viertal avondmaalsdiensten, dat naar het model van Genève gebruikelijk was geworden, telkens over twee opeenvolgende zondagen te verdelen.[92] Die vonden dan plaats onder verantwoordelijkheid van de ouderlingen van de gemeenten die dan aan de beurt waren. Wat dit inhield wordt onder meer duidelijk uit een aantekening van 28 september 1654.[93] De broeders van Aken en Burtscheid besloten dat voor een betere orde bij de avondmaalsdiensten "den Communicanten Zeichen von bleij ausgetheilet werden sollen". Die van Eupen wilden zich daarmee conformeren, maar zij stonden er wel op dat iedere gemeente dat in eigen beheer zou houden.

Hoe gedetailleerd de notulen van de consistorievergaderingen in de tijd van ds Wenning ook zijn, zij zwijgen zo goed als geheel over de roomskatholieke gemeenschap, of brengen deze slechts ter sprake, wanneer er iets negatiefs te berichten valt. Dat valt erg te betreuren, want in het parochiearchief is slechts weinig bewaard gebleven.[94] Dat is voor veel parochies het geval. In de regel is men afhankelijk van particulier initiatief van een pastoor, een kapelaan of zo maar iemand, die iets op schrift brengt en er bovendien nog de nodige zorg aan besteedt om het bewaard te doen blijven. Een instituut als het consistorie, met de verplichting het beraad dat daar plaats vindt te notuleren, ontbreekt in het normale parochiecircuit.

Wat Vaals betreft is uit deze periode niet veel meer bewaard gebleven dan de doop-, trouw- en begraafregisters, die, zij het met de nodige hiaten, vanaf 1600 ter beschikking staan. Voorzover daarin de periode van 1648-1663 kan worden nagegaan vonden de kerkdiensten er binnen de beperkte mogelijkheden die het instituut van het simultaneum te bieden had gewoon doorgang.

Aan een notitie in het doopboek van pastoor Sigerus a Thienen valt te ontlenen dat er op 21 maart 1649, de dag waarop de kerk gewelddadig in beslag werd genomen voor de eerste protestantse eredienst, omstreeks 10 uur in de morgen nog een doop door de pastoor was verricht.[95] Het was hetzelfde uur waarop de overval zou zijn gebeurd. Hij zou dan letterlijk door het gebeuren zijn overrompeld. Ook blijkt uit enkele terloopse notities dat de katholieken net zo min gevrijwaard bleven voor gewelddadigheden van rondtrekkende soldaten als de protestanten en ook dat kerken en andere kerkelijke instellingen niet gespaard werden. Bij de doop van een kindje op 17 maart 1654 tekende de pastoor aan: "Haec infans portata est ad me ex parochia Gimmenich, pastore ibidem propter Francos fugam dante, qui milites tunc temporis totam patriam Limburgensem divastaverunt, nullis templis arcibusque parcentes" (dit kind is bij mij gebracht uit de parochie Gemmenich, omdat de pastoor daar vanwege de Fransen is gevlucht. Die soldaten vernielden toen het hele land van Limburg, zonder respect voor kerken of openbare gebouwen).[96] En op 2 mei 1659 werd er een kindje in Vaals ten doop aangeboden door ouders die op de vlucht gedreven waren door soldaten die in het hertogdom Limburg gelegerd waren.[97] De aantekeningen in het trouwregister vertonen over deze periode het normale patroon. Dat patroon ligt in het verlengde van de eerste aantekening van pastoor Sigerus a Thienen van 29 januari 1641: "Praehabitis proclamationibus matrimonium in facie Ecclesiae inijerunt" (na de voorafgaande roepen zijn zij ten overstaan van de kerk in het huwelijk getreden).[98] In hetzelfde jaar kreeg deze omschrijving een aanvulling met de notitie: "praemissis tamen tribus proclamationibus publicis, confessione et Sacrosanctae Eucharistiae sumptione" (na de drie openbare roepen, en na het ontvangen van de Biecht en de allerheiligste Eucharistie). Het laatste hoeft natuurlijk niet in te sluiten dat de huwelijksinzegening plaatsvond voor of tijdens een eucharistieviering, maar op het ontvangen van de heilige communie, die van de trouwlustigen verwacht werd. In de jaren die volgden volstond deze pastoor met simpele formules als "matrimonium iniierunt iuxta usum romanum" (zij sloten een huwelijk volgende het rooms gebruik) of "in facie Ecclesiae" (ten overstaan van de kerk), met hier en daar de toevoeging "praemissis omnibus requisitis" (na al het vereiste gedaan te hebben), wat dan onder meer wijst op de drie roepen of proclamaties, die slechts één enkele keer uitdrukkelijk vermeld worden.

Het is belangrijk het laatste hier te vermelden, want uit de trouwregisters van een aantal andere parochies in de Landen van Overmaas valt op te

maken dat het zogeheten Echtreglement daar vanaf 1656, het jaar waarin het werd uitgegeven, duidelijke sporen heeft achtergelaten.[99] Die wijzen erop dat de daarin vervatte voorschriften daar toen al in praktijk kwamen. In Vaals ontbreken deze sporen ten enen male in de trouwregisters, en alles wijst er op dat het Echtreglement in Vaals eerst in 1663 de praktijk ging bepalen. Hierna zal dat nader worden beschreven, maar voordat we daartoe over kunnen gaan zullen de gebeurtenissen beschreven moeten worden, die in dat jaar een zo duidelijk keerpunt teweeg brachten in de onderlinge verhoudingen tussen de drie kerkgenootschappen. Datzelfde keerpunt reduceerde het aantal gebruikers van het ene kerkgebouw tot slechts één gemeenschap, te weten de Nederduits gereformeerde gemeente, die in 1663 het alleenrecht kreeg toegewezen. De Waalse gemeente was al eerder uitgevallen, omdat zij er in de loop van de vijftiger jaren in geslaagd was een eigen ruimte voor haar samenkomsten te verwerven. Pastoor van Thienen had daar volgaarne aan meegewerkt. Hij wist zijn collega van Vijlen te bewegen een schuur, die eigendom was van diens parochie, te verhuren aan deze gemeente.[100] Al te ver ging deze tegemoetkomendheid nu ook weer niet, want er werd een flinke huurprijs voor bedongen, die zich zelfs uitstrekte tot het stuk grond, waar het bouwsel op stond. En uit latere getuigenissen wordt duidelijk dat het daarbij ging om een zeer armzalig geval, letterlijk een schuur met een dak van stro en pover houtwerk. Maar de gemeente was er in ieder geval mee geholpen en de twee andere genootschappen hadden er ook hun voordeel bij. Wanneer de overeenkomst precies tot stand is gekomen heb ik niet kunnen achterhalen. Alles wijst er op dat het was in de vijftiger jaren, mogelijk al in het begin ervan.

IV. De lange weg naar het Partagetractaat

Met het Partagetractaat dat op 26 december 1661 werd gesloten maakten de Republiek der Verenigde Nederlanden en het koninkrijk Spanje een eind aan de lange nasleep van de zogenaamde Tachtigjarige Oorlog.[101] Voortaan was duidelijk aan wie de soevereiniteit toekwam over de bij deze overeenkomst doorgevoerde verdeling van de drie Landen van Overmaas. Met dit tractaat werden immers de grenzen van een aantal Staatse en Spaanse partages tot in de kleinste details vastgelegd en geregeld. De verbonden schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen maakte sindsdien deel uit van de Staatse partage van het Land van 's-Hertogenrade. Daarover vermeldde het Partagetractaat "dat de meer hochgemelte Heeren Staten Generael uijt den lande van 's-Hertogenrade in vollen vrijen eijgendom, superioriteijt ende souverainiteijt sullen hebben, houden ende besitten ..... de bancken, heerlicheden ende dorpen van Gulpen, Marckgraten, Holseth, Vijlen ende Vaels, met alle de gehuchten mitsgaders alle de appendentien ende dependentien van dien".[102] En voor de nabijgelegen hoofdstad van het land luidde de tekst: "dat hochstgemelten Heere Coninck uijt den lande van

's-Hertogenrade in gelijcken vollen eijgendom, superioriteijt ende souveraainiteijt sal hebben het casteel ende stadt van 's-Hertogenrade",[103] gevolgd door de opsomming van het merendeel van de banken, heerlijkheden en dorpen in het gelijknamige land.

Deze teksten hadden een lange voorgeschiedenis. In de vele voorstellen die in de jaren 1657-1661 waren gedaan hadden zowel de stad als de verbonden schepenbank uiteenlopende bestemmingen toegewezen gekregen. Die voorstellen waren niet alleen gekomen van de onderhandelaars van beide partijen, of van hun opdrachtgevers, hun raden en adviseurs, maar ook van allerlei kerkelijke instanties of persoonlijkheden, wier belangen in het geding waren. In een inleidende paragraaf willen we enkele facetten ervan de revue laten passeren.

Het verloop der onderhandelingen

Het heeft lang geduurd voordat de twee strijdende partijen tot het inzicht kwamen dat het conflict over de Landen van Overmaas slechts beëindigd kon worden met een verdeling van die landen. Eind 1657 was het eindelijk zo ver en werden van beide zijden onderhandelaars naar de conferentietafel gestuurd.[104] De eerste voorstellen kwamen op 4 en 5 december van dat jaar.

De Staatse onderhandelaars maakten van meet af aan duidelijk waar het hun om te doen was. In het voorstel dat op 4 december werd ingediend werden de Landen van Valkenburg en 's-Hertogenrade voor de Republiek der Verenigde Nederlanden opgeëist en het Land van Dalhem aan Spanje toegewezen. De verbindingen met het achterland zouden zo verzekerd zijn en de vestingstad Maastricht beschikte daarmee over voldoende beveiliging tegen mogelijke aanvallen van buiten. De Spanjaarden waren in hun eerste aanbieding van 5 december heel wat zuiniger en verklaarden zich bereid een kleine gordel rond Maastricht, niet verder reikend dan Berg en Bemelen, aan de Republiek af te staan. Het grondgebied van de drie landen zou dus voor het overgrote deel aan hen moeten blijven.

Uiteraard werden met deze aanbiedingen niet alle troeven op tafel gelegd. Er zouden nog hele reeksen volgen. In die van Staatse zijde bleven echter de overwegingen die aan het eerste bod ten grondslag hadden gelegen in de hele reeks meespelen. Zelfs nadat de partijen op 25 februari 1658 een akkoord hadden bereikt, waarmee het beginsel van een verdeling per land plaats maakte voor het streven aan ieder "de gerechte helfte" van de drie landen toe te wijzen,[105] bleef van Staatse zijde het streven erop gericht het grootste deel van het Land van Valkenburg in de wacht te slepen en een al te ver gaande versnippering van de verschillende landsdelen te voorkomen.

Een tweede heet hangijzer was de manier waarop de kerkelijke verhoudingen in de Staatse en Spaanse partages vorm zouden gaan krijgen. Van Spaanse zijde werd erop aangedrongen dat dit in de Staatse partages zou

gebeuren in overeenstemming met de regeling, die in het capitulatieverdrag van Maastricht in 1632 was neergelegd.[106] Dat hield in dat aan de beide godsdiensten, de rooms-katholieke en de gereformeerde, en hun bedienaren gelijke rechten zouden worden toegekend en de openbare uitoefening ervan ongehinderd voortgang zou kunnen vinden. Het werd al gauw duidelijk dat dit van Staatse zijde slechts zou worden toegestaan op basis van wederkerigheid, d.w.z. dat de Spanjaarden binnen hun partages de openbare uitoefening van de gereformeerde religie zouden willen garanderen. Deze eis werd weer van Spaanse zijde als onaanvaardbaar verworpen. Dat zou immers in strijd zijn met al datgene dat de Spaanse politiek sinds het begin van de zestiende-eeuwse geloofsworsteling had bepaald en ook zou blijven bepalen. Er zat niets anders op dan de onderhandelingen voort te zetten met terzijdestelling van heel deze materie. Dat gebeurde al in de loop van 1658, tot groot leedwezen vooral van de Spaanse onderhandelaars.

Tegen het eind van het jaar werden hun nieuwe instructies gegeven waarmee hun werd opgedragen zich voortaan exclusief te concentreren op de vraagstukken betreffende de manier waarop de drie landen konden worden verdeeld. De soevereinen zouden in de toekomst zelf moeten gaan uitmaken hoe zij in hun respectievelijke partages op het terrein van de religie hun gezag vorm en inhoud zouden gaan geven. In de concrete omstandigheden kon dat nauwelijks iets anders gaan betekenen dan een terugval op het overal elders aanvaarde beginsel dat voor het eerst was neergelegd in de zogenaamde Godsdienstvrede van Augsburg van 1555 en dat getypeerd werd met het beginsel: "Cujus regio illius et religio". Hetgeen zo veel wil zeggen als: Het is aan hem, aan wie het land behoort, om uit te maken welke godsdienst er beleden dient te worden.[107]

Toen op 13 december 1659 de onderhandelaars de tot dan toe bereikte resultaten, in afwachting van de definitieve regeling, in een soort interimakkoord vastlegden,[108] kwam de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas op 3 februari 1660 bijeen om voor de toekomstige kerkelijke verhoudingen een aantal beginselen en op basis daarvan een plan uit te werken en dit aan de onderhandelaars aan te bieden.[109] Op het totaal aantal kerken in de Landen van Overmaas hadden de gereformeerden er tot dan toe slechts zeven of acht ter beschikking gekregen, terwijl het niet meer dan billijk was dat hun de helft van dat totaal zou worden toegewezen. Dat zou dan moeten gebeuren zonder de beperkingen die het simultaangebruik van de betreffende kerken had meegebracht. Dat hield dus in dat zij voortaan exclusief voor de gereformeerde eredienst ingericht en gebruikt moesten gaan worden en daarom gezuiverd van "alle affgodische beelden, autaeren, ornamenten enz.". Concreet zou dat onmiddellijk moeten gebeuren op al die plaatsen "in dewelcke albereijts predicanten sijn geintroduceert". De rooms-katholieken zouden dan verwezen moeten worden naar plaatsvervangende ruimten en dat beginsel zou richtinggevend moeten blijven voor al die plaatsen die onder het gezag van de betreffende soevereinen zouden

komen. Het zou niet zo moeilijk zijn om dit overal in de praktijk door te voeren, want er viel nauwelijks één plaats te bedenken, waar niet hooguit op een afstand van een kwartier een kerk of kapel was, waarvan de gelovigen van een van beide religies gebruik konden gaan maken. Hetzelfde zou moeten gebeuren met de pastorieën en schoolhuizen, evenals met de bezittingen en inkomsten die aan de betreffende kerken verbonden waren.

Het op basis van deze beginselen uitgewerkte plan maakte duidelijk hoe men zich de verwezenlijking van deze beginselen indacht.[110] De voor Vaals geldende tekst kan hier als voorbeeld dienen: "Vaals gelegen 3/4 uijre van Aken is de vergaderplaats der gereformeerde binnen Aken. De paapsche ornamenten sijn aldaar noch in haar geheel, hebben nog onlangs[111] een groot crucifix met een aanhangede beeld genomen uijt 'et veldt, ende in den inganck van de kerck gestelt. De paap prolongeert sijnen dienst meestendeel tot 10 uijren tot groot ongerieff van de gereformeerde en haar processien turbeerde onsen godtsdienst door pijpsacken, trommels, danssen etc. De pastorije wort bewoont bij de paap, doch staat ten meerendeel op de Akenschen bodem. Daar is geen schoolhuijs, maar de paapsche schoolmeester heeft de kercktoren met eenige camertjens ingenomen. Onder Vaals gehoren Holset, Limier ende Vilen, de twee eerste ijder maer ½ uijr, 't laetste een uijr van Vaals, al waer de paepsche ingesetene conden te kercke gaen". Met het laatste wordt duidelijk dat de bewering dat er voor iedere plaats op een afstand van hooguit een kwartier wel een vervangende kerkruimte te vinden zou zijn met een stevige korrel zout genomen moet worden. Vijlen was dan toch naar eigen berekening een vol uur gaans van Vaals gelegen.

Dezelfde opmerking geldt ook het nabijbelegen 's-Hertogenrade. Ook de betreffende passage laat ik hier volgen: "'s-Hertogenrade met haere onderhoorige beurschap Aaffden heeft twee kercken, waar van d'eene tot Aafden alleen van een paap, d'ander vande paap ende predicant gelijckelijck worden gebruijck.[112] Heeft noch alle de paapsche ornamenten. De gereformeerde sijn op de hondert sterck. De predicant besitt de pastorie, ende de gereformeerde schoolmeester het publijcke schoolhuijs. Een scheutweegs vande stadt is gelegen Cloosterrade, welcke alle sondagen ende in de weecke van deselfe Conventualen wort bedient, waar henen sich de Roomsch-gesinde van 's-Hertogenrade meestelijck begeven. Mercksteen ende Kerckrade leggen mede ijder maar ½ uijr van de stadt". Ook hier werd er dus van uitgegaan dat 's-Hertogenrade behoorde tot die plaatsen, waar al een predikant was gevestigd en dat diende dus onveranderd zo te blijven tijdens het verdere verloop van de onderhandelingen.

Dat was echter slechts voor de heren van de classis vanzelfsprekend, maar beslist niet voor de afgevaardigden van de twee partijen. Ook voor de vertegenwoordigers van de Republiek legden dit soort overwegingen geen doorslaggevend gewicht in de schaal. Zowel de hoofdstad van het Land van 's-Hertogenrade als het dorp Vaals wisselden in de reeks voorstellen en tegenvoorstellen verschillende malen van bestemming. De verbonden sche-

penbank Holset, Vaals en Vijlen werd zelfs meerdere malen opgedeeld in twee helften, de ene met Vaals, de andere met Holset en Vijlen, zonder rekening te houden met het feit dat met de toewijzing van 's-Hertogenrade of Vaals aan de Spaanse partage predikantsplaatsen verloren zouden gaan.[113]

Natuurlijk onderkende men van Staatse zijde de betekenis van Vaals als opvangcentrum voor gereformeerde gelovigen uit Aken en omgeving en men achtte het van belang daar rekening mee te houden. Men aarzelde echter niet naar alternatieven uit te zien, wanneer het verloop der onderhandelingen daarom leek te vragen. Toen het eind van die onderhandelingen in zicht kwam, werd een reglement voor de Staatse partages uitgewerkt, dat op 10 december 1661 de goedkeuring kreeg van de Staten-Generaal, waarin deze alternatieven voor verschillende predikantsplaatsen, die volgens de stand van zaken toen aan Spanje zouden vervallen, waren opgenomen.[114] Dat was ook voor Vaals het geval. De gereformeerden zouden dan moeten uitwijken naar de kapel van Lemiers, welke plaats deel zou gaan uitmaken van de Staatse partage. Misschien op grond van de overweging dat die kapel wel heel erg klein was uitgevallen, viel ook de naam van Gulpen. Daar zou een nieuwe gemeente moeten komen. Hoe men zich de gang vanuit Aken en andere plaatsen naar de kerk aldaar indacht, bleef onuitgesproken. Met het oog op de afstand kon Gulpen nauwelijks als alternatief in aanmerking komen.

In de reglementen die voor de Staatse partages voor elk van de drie landen werden uitgewerkt werd duidelijk dat de Staten-Generaal de openbare uitoefening van de rooms-katholieke godsdienst drastisch aan banden wensten te leggen.[115] Daarin werd immers voorzien dat de rooms-katholieke geestelijken van elke pluimage na inwerkingtreding van de definitieve overeenkomst uiterlijk per 1 mei 1662 het land moesten verlaten. De vrijheid van godsdienst, die zij ook in deze documenten met de mond beleden, zou in de praktijk bij volledige handhaving van dit uitdrijvingsbevel tot een paskwil worden. Al de kerken binnen de Staatse partages zouden dan voor de heersende gereformeerde godsdienst gereserveerd blijven. Op plaatsen waar geen predikant of protestanten verbleven zouden zij simpelweg gesloten blijven. Wanneer dan ook nog de al eerder uitgevaardigde reglementen betreffende het onderwijs en de huwelijkse aangelegenheden volop geurgeerd zouden worden, zou er van de vrijheid van godsdienst voor nog altijd de meerderheid van de bevolking niet veel over blijven.

Tijdens het stormachtig verloop van de laatste maand der onderhandelingen werd de afbakening der verschillende partages nog ingrijpend gewijzigd. Krachtens de definitieve overeenkomst, die op 26 december 1661 haar beslag kreeg, kwam de verbonden schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen in zijn geheel binnen de Staatse partage, de stad 's-Hertogenrade viel echter toe aan Spanje. De kerk van Vaals zou daarmee zijn opvangfunctie voor gereformeerde gelovigen behouden. De predikantsplaats van 's-Hertogenrade werd echter overgeheveld naar Gulpen.[116] De predikant, ds Breberenus van Dijck,

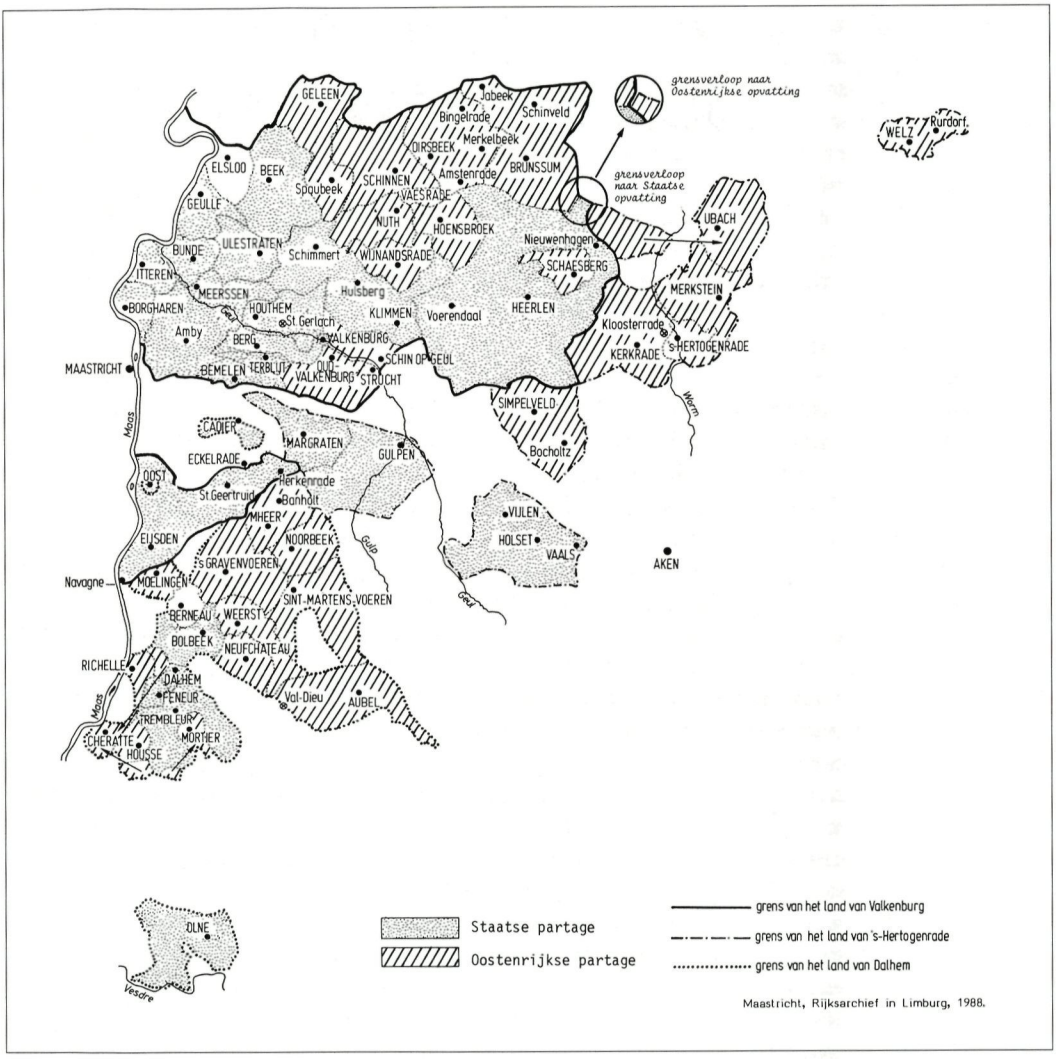

De Landen van Overmaas volgens het Partagetractaat van 1661 tot 1785. Tekening: Rijksarchief in Limburg, 1988. Uit: Kleine Atlas voor de geschiedenis van de beide Limburgen, Hasselt-Maastricht 1989, p. 13.

vond daar met het merendeel van zijn gemeenteleden een toevluchtsoord.[117] Pogingen die in de loop van 1662 van Spaanse zijde nog werden ondernomen om het lot van de katholieke inwoners en hun geestelijke leiders binnen de Staatse partages te verbeteren liepen op niets uit. De daardoor veroorzaakte vertraging van de ratificatie van het Partageverdrag werd tijdens een sobere plechtigheid in Den Haag op 16 december 1662 met de uitwisseling van de wederzijdse documenten beëindigd.[118] Daarmee was, een jaar later dan gepland, het ogenblik aangebroken voor de tenuitvoerlegging van de overeenkomst. Voor Vaals kwamen onverwachte problemen op het voorplan.

Kerkpolitieke problemen over Vaals c.a.

De Staatse gezagsdragers begonnen met haast te maken bij de tenuitvoerlegging van het Partagetractaat. Op 3 januari 1663 kregen de Staatse officieren en ambtenaren opdracht de aan Spanje toegewezen gebiedsdelen te gaan ontruimen.[119] Dat gebeurde zonder mankeren in de stad 's-Hertogenrade. Nog vóór 1 februari heeft het Staatse garnizoen zich met het gebruikelijke ritueel teruggetrokken. Het Staatse bestuursapparaat maakte plaats voor dat van de Spanjaarden. Niet lang daarna stokten de bestuurswisselingen, omdat de Spanjaarden minder gepresseerd waren om dit binnen de bij verdrag overeengekomen termijn te voltrekken.[120]

Eerst in juni 1663 kregen gedeputeerden van de Staten-Generaal de opdracht om namens de Hoogmogende Heren de Staatse delen van de Landen van Overmaas officieel in bezit te gaan nemen en er, zoals het heette 'de reglementen in train te brengen'. De deputatie stond onder leiding van een Gelders edelman, Willem van Raesfelt tot Cortenberg. Zijn zending en die van zijn drie medeafgevaardigden omvatte daarnaast nog een heel program dat eerst afgehandeld moest worden. De heren zouden eerst naar het neutrale Aken moeten reizen om daar op een conferentie met Spaanse afgevaardigden nog een aantal ingewikkelde details over de tenuitvoerlegging van het Partagetractaat te regelen, die in het traktaat zelf aan nader te plegen bilateraal overleg waren voorbehouden.[121] Eerst na deze conferentie zouden zij hun opdracht met betrekking tot de Staatse partages kunnen gaan volbrengen. En passant werd aan hen ook de eindredactie van de reglementen opgedragen, die bij de officiële inbezitname moesten afgekondigd worden. De tekst die al eerder was samengesteld hield namelijk nog geen rekening met de territoriale veranderingen, die in de laatste fase van de onderhandelingen overeengekomen waren. De conferentie werd op 29 juni 1663 geopend en eerst op 29 september van dat jaar afgesloten.

De beginselen, volgens welke de bestuurswisselingen zouden plaats vinden, lagen natuurlijk ook al lang vast, evenals de wijze, waarop de kerkelijke verhoudingen zouden worden geregeld. In een resolutie van 5 maart 1663 werd het een en ander in niet minder dan negentien punten nog eens samengevat.[122] Bepaald werd daarbij dat de al eerder getroffen regeling van het bezit der kerken per 1 mei, dus toch al een jaar later dan oorspronkelijk in de bedoeling lag, moest zijn doorgevoerd. Alle kerken binnen de Staatse partages zouden uiterlijk op die datum exclusief ten dienste staan van de gereformeerde eredienst. Binnen dezelfde termijn zouden alle roomskatholieke geestelijken, met uitzondering van degenen voor wie speciale voorzieningen getroffen zouden worden, het land moeten hebben verlaten. De pastorieën moesten op al de plaatsen, waar al predikanten gevestigd waren, aan dezen worden overgedragen. De leegkomende behuizingen elders zouden in reserve gehouden worden voor eventueel alsnog te benoemen predikanten. Ook de roomse onderwijzers moesten hun werkzaam-

heden beëindigen en de schoolhuizen ter beschikking stellen van de al aangestelde of nieuw aan te stellen schoolmeesters van de 'ware gereformeerde religie'.

Nog op diezelfde 5 maart ging een bevelschrift uit naar alle dienstdoende rooms-katholieke geestelijken met de aankondiging van de genoemde termijn, binnen welke zij het land moesten hebben verlaten.[123] Ook pastoor Sigerus a Thienen en zijn collega's in de omgeving kregen dit stuk toegestuurd. Er volgde niet lang daarna een geharnast protest van wel zeer onverwachte zijde. Het bestuur van de vrije Rijksstad Aken verklaarde in een bezwaarschrift van 30 maart dat de aangekondigde uitdrijving van de pastoor van Vaals en de inbeslagname van diens kerk en pastorie regelrecht in strijd was met de soevereine rechten van de stad.[124] De Staten-Generaal kregen aangezegd dat "omtrent de vijftich huijsen (onder d'welcke oock 't huijs van pastorie mitsgaders het voorderste deel van de kercke tot op de kerckedeur in begreepen) in onsen territoir ende Rijck buijten twijffel sijn gesitueert, sulcx dat deselve mitsgaders die inwoonderen derselven immediate sijn onderworpen onder ende gheener anderer jurisdictie ende territoriale superioriteijt". Bijgevolg waren de aangekondigde maatregelen "nulliter ende incompetenter" en zij dienden dan ook zonder meer te worden ingetrokken.

In Den Haag was men aanvankelijk enigszins onder de indruk van dit protest, maar men voelde zich weldra volkomen gerustgesteld, toen er na een interventie van de Raad van State een door de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen op 20 april gedateerde verklaring binnenkwam, waaruit kwam vast te staan dat het tracé van de grenzen heel anders verliep dan van de kant van Aken was voorgesteld.[125] Volgens deze verklaring lag de kerk meer dan 200 passen landinwaarts binnen het Staats geworden gebied, terwijl de pastorie juist binnen de grens daarvan gelegen was.[126] Bijgevolg kwam aan de stad Aken geen enkel recht toe op de bedoelde vijftig huizen en al evenmin op kerk en pastorie. Niet lang daarna wist ook de classis van Maastricht overtuigende argumenten aan te dragen tegen een dergelijk 'frivool recht',[127] daarbij steunende op een verklaring die op 21 april afgekomen was van niemand minder dan de hoofdschout van de heerlijkheid Vaals in naam van de afwezige drossaard Robert van Ittersom.[128]

Daarin werd benadrukt dat van de zijde van de stad Aken nooit eerder een dergelijke claim te berde was gebracht, ook niet toen op 21 maart 1649 Philippus Ludovicus met een militair escorte van Maastricht naar Vaals was gekomen om er de eerste eigen predikant te installeren. Er was tegen deze installatie wel een protest ingediend, maar dat kwam van het kapittel van Onze Lieve Vrouw in Aken, terwijl het stadsbestuur zelfs de welwillendheid had opgebracht, voor de huisvesting van een deel van de meegekomen militairen zorg te dragen. Het protest van het bewuste kapittel vermeldde overigens ook niet de territoriale aspecten, maar was slechts gericht op de veiligstelling van de eigen rechten die in het geding zouden zijn. De classis

beval in deze aangelegenheid een duidelijke houding aan. Men zou anders van Spaanse zijde de gerezen conflicten kunnen gaan aanwenden om de belangen van de gereformeerde godsdienst schade toe te brengen.

De aanvankelijke bezorgdheid die in de kringen van de Staten-Generaal was gerezen maakte plaats voor een grote beslistheid. Op 24 mei werd in een resolutie vastgelegd dat de hele aangelegenheid zou worden toevertrouwd aan de gedelegeerden die toch naar Aken zouden gaan en zij moesten maar zien de zaak geregeld te krijgen overeenkomstig de verworven inzichten.[129] Zij moesten zich er voor inspannen om "met deselve magistraet raeckende die questieuse limietscheijding int reguardt van de kercke" tot een voor beide partijen bevredigende oplossing te komen. Hun werd op het hart gedrukt er speciaal op te letten "dat die van de Gereformeerde Religie in en die omtrent Aecken residerende mogen blyven onverhindert ten reguarde van de oeffeninge van haren Godtsdienst in de kercke van Vaels".

Inmiddels was de fatale termijn van 1 mei al verstreken en waren ook in Vaals de gegeven directieven ten uitvoer gelegd. De pastoor had zich genoodzaakt gezien zijn dienstwerk te beëindigen. Er werd zelfs al een begin gemaakt met de zuivering van het kerkgebouw. Herhaalde protesten vanuit Aken tegen deze gang van zaken op 8 mei en 1 juni hadden geen enkel effect, maar leidden slechts tot verharding van de standpunten en gedragingen over en weer.[130] Het stadsbestuur van Aken ging op 3 juni zelfs over tot represailles door op zondagmorgen de stadspoorten lange tijd gesloten te houden om zo de uittocht van gereformeerde stedelingen naar de kerkdiensten in Vaals te bemoeilijken. Een eerste bespreking van de zaak Vaals had tijdens de conferentie in Aken op 4 juli plaats.[131] Van de zijde van het stadsbestuur werd opnieuw gesteld dat de incorporatie van de kerk tegen alle recht in was gebeurd. De verwijdering van altaren en andere kerkelijke ornamenten behorende bij de rooms-katholieke eredienst had de kerk daarvoor onbruikbaar gemaakt. Met klem werd geëist dat een dergelijk spolium zou worden hersteld. Toen het er echter op aankwam de bewijzen die ten grondslag lagen aan deze stellingname op tafel te brengen kwam al gauw vast te staan dat de wederzijdse standpunten moeilijk dichter bij elkaar gebracht konden worden. Het had er alle schijn van dat de Staatse onderhandelaars vooralsnog de sterkste troeven in handen hadden.

Dezen gingen dan ook prompt in de tegenaanval over en lieten al de pesterijen, die protestantse gelovigen bij hun wekelijkse tocht naar de kerk van Vaals werden aangedaan, de revue passeren.[132] Deze waren in aantal toegenomen sinds het Partagetractaat een eind had gemaakt aan de conflicten tussen de tot dan toe strijdende partijen. Men had toch mogen verwachten dat daarmee betere tijden zouden zijn aangebroken voor deze mensen. De Akense afgevaardigden brachten daar, op een niet helemaal geloofwaardige manier, tegen in dat veel van de daarbij aangevoerde zaken niet direct onder verantwoordelijkheid van de burgerlijke overheid ressorteerden. Zij zegden niettemin toe dat zij hun committenten op de hoogte zouden brengen van de klachtenreeks.

Tussen de bedrijven door begaven zich de Staatse afgevaardigden op 19 juli naar Vaals, waar zij bij het aanschouwen van de limietscheidingen ter plaatse nog meer overtuigd raakten van de stevige fundamenten waarop de claim van hun opdrachtgevers berustten.[133] Toen daarop op 26 juli de wederzijdse standpunten nog eens op tafel werden gebracht onder overlegging van de bijbehorende bewijsstukken, bleek opnieuw overduidelijk dat die van Akense zijde verreweg de mindere waren.[134] De bijeenkomst eindigde bijgevolg in een patstelling, en toen de Staatse onderhandelaars voet bij stuk hielden, bleef er voor de tegenpartij niets anders over dan onder protest de onderhandelingstafel te verlaten.

Het was minstens als een geste van goede wil bedoeld toen op 12 augustus de boven vermelde obstructiemaatregel van de gesloten stadspoorten achterwege bleef. De Staatse afgevaardigden woonden daarop met veel vertoon op de eerstvolgende zondag in Vaals de kerkdienst bij. Een vergelijk kwam echter niet meer tot stand. Toen op 22 september, vlak voor hun vertrek, er nog een ontmoeting met de Staatse afgevaardigden volgde, werd van Akense zijde voorzichtig de suggestie naar voren gebracht om, nu gebleken was dat partijen elkaar niet waren genaderd, terug te keren tot de praktijk van het simultaneum.[135] Hoe daarop gereageerd werd is niet duidelijk. Weliswaar werd voor dit voorstel een plaats ingeruimd in het eindverslag, maar de Staatse afgevaardigden hebben vermoedelijk wel te verstaan gegeven dat een dergelijke uitzonderingsmaatregel in Den Haag weinig kans zou maken.

De Akenaars moeten overigens het onhoudbare van de tot dan toe ingenomen standpunten hebben ingezien, want toen zij tegen eind oktober bereid bleken nog eens apart naar Maastricht te komen voor een laatste bespreking met de Staatse heren,[136] kwamen er opeens zoveel concessies uit de bus dat er op 27 oktober toch nog een overeenkomst kon worden afgesloten.[137] Daarin was in het geheel geen sprake meer van het geschil over het verloop van de grensscheiding en scheen men zich verzoend te hebben met de Staatse zienswijze.[138] Hoewel ook bij deze gelegenheid het voorstel om alsnog terug te keren tot het systeem van het simultaneum opnieuw aan de orde werd gesteld, werd op dat punt hooguit de toezegging gedaan dat het aan Den Haag zou worden doorgegeven.[139] Slechts één belangrijk winstpunt werd bereikt, in zover uitdrukkelijk werd vastgelegd dat de pastoor van Vaals de pastorie mocht blijven bewonen en de aan zijn functie verbonden inkomsten kon blijven genieten. Naar het schijnt werd door het stadsbestuur van Aken mondeling de toezegging gedaan dat de predikant van Vaals desgewenst in Aken mocht blijven wonen, waarmee een eerder uitgevaardigd dreigement hem uit zijn woning te zetten, werd ingetrokken.[140] De kerk zelf bleef niettemin uitsluitend gereserveerd voor de gereformeerde eredienst. Het voorstel om er het simultaneum te herstellen werd van Haagse zijde niet gehonoreerd. Tegen eind november werden volgens een mededeling op een consistorievergadering de laatste sporen van roomse aanwezigheid in het gebouw uitgewist.

Het enige winstpunt voor pastoor van Thienen was dat hij volkomen legaal in zijn eigen pastorie op Staats grondgebied kon blijven wonen. Hij was vermoedelijk met de Akense delegatie naar Maastricht meegereisd om door zijn persoonlijke aanwezigheid het voorstel tot het medegebruik van de kerk kracht bij te zetten. In die richting wijst ook een door hem samengestelde lijst van de ornamenten en gebruiksvoorwerpen die zijn kerk rijk was geweest.[141] Het document vermeldt als datum 24 oktober 1663 en was waarschijnlijk bedoeld om de heren uit Den Haag inzicht te verschaffen in de omvang van de schade die de kerk inmiddels had geleden. Het heeft niet mogen baten. De pastoor en de parochie beschikten sinds de fatale 1e mei 1663 niet meer over een eigen kerkgebouw. Zij deelden dit ongeluk met alle parochies in de Staatse partages.

V. De kerkgemeenschappen in Vaals onder het regime van het Partagetractaat

De rooms-katholieke gelovigen van Vaals zagen zich als gevolg van de gebeurtenissen in 1663 voor hun kerkgang voortaan aangewezen op kerken buiten Staats grondgebied. Daarvoor kwamen de kerken van Gemmenich, Orsbach en Sippenaeken in aanmerking. Ook kerken in Aken boden mogelijkheden. Dat gold ook voor sacramentele bedieningen. Vooral van het laatste dragen de parochieregisters de sporen. Bij een doop van een kindje uit Vaals die op 3 juni 1663 in Gemmenich plaatsvond tekende de pastoor ter verklaring aan: "eo quod mihi praecluderint haeretici ecclesiam" (omdat de ketters mij de toegang tot de kerk hebben ontnomen).[142] Dergelijke noties blijven weliswaar uitzondering, maar hetzelfde moet verondersteld worden bij de overige aantekeningen in deze registers. Naar andere levenstekenen van de parochie uit deze jaren kunnen we bij gebrek aan materiaal slechts gissen.

Nieuwe beproevingen stonden de rooms-katholieke gemeenschap in het najaar van 1663 te wachten. Tijdens een voogdgeding dat op 14 november op het kerkhof van Holset werd gehouden werden een aantal plakkaten van de Hoogmogende Heren in Den Haag voor de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen afgekondigd.[143] Daartoe behoorde nu ook het Echtreglement dat op verschillende andere plaatsen al vanaf 1656 van kracht was geworden. De verklaring voor de terughoudendheid die Staatse gezagsdragers juist in deze schepenbank betracht hebben moet waarschijnlijk gezocht worden in de ligging in de onmiddellijke nabijheid van Aken. Hoopte men daarmee een verbetering van het lot van de eigen geloofsgenoten in de Rijksstad te bereiken? Feit is dat deze daar onder zware druk leefden en onder meer voor hun huwelijkssluiting onderworpen waren aan een soort echtreglement van katholieke signatuur. Trouwlustigen waren immers strikt gehouden zich ter wille van de officiële erkenning van hun verbintenis te presenteren voor rooms-katholieke prelaten.

Wanneer deze maatregel van kracht is geworden is mij niet bekend. Mogelijk was zij van betrekkelijk recente datum,[144] misschien zelfs als een soort represaille op het Staatse Echtreglement van 1656. Eerst op 14 juli 1661 bracht ds Wenning, die vanzelfsprekend zelf met deze maatregel te maken kreeg, op een classisvergadering de vraag aan de orde, in hoever men wel dan wel niet in goed geweten daaraan medewerking mocht verlenen.[145] Letterlijk heette het: "Hoe en in wat manieren de ledematen van de gereformeerde religie tot Aachen met de goede conscientie souden connen verclaren voor den paap, tsij mondeling, tsij schriftelijck, datse wettelijck getrouwt sijn". De heren van de classis achtten zich niet bevoegd om daarover een uitspraak te doen. Zij waren van mening dat dergelijke vragen aan de synode moesten worden voorgelegd. Of dit gebeurd is en wat daarvan eventueel de uitslag is geweest is mij niet duidelijk geworden. De acten van de synode bevatten er niets over. Wel werd een jaar later een door ds Wenning samengesteld ontwerp-antwoord aan de classis voorgelegd.[146] Dat maakt duidelijk hoe de zaak zelf in elkaar stak en op welke manier er mogelijkheden waren zich er aan te conformeren. De tekst luidde: "Off de jong-getroude sonder quetsinge van haere conscientie souden vermogen voor de heere Archipresbyter 'tsijnen huijse te verscheijnen met twee getuijgen van haere religie, ende of de man aldaer in presentie van sijne vrouw niet en soude mogen verclaren in substantie, dat hij ende sijne huijsvrouw bij Sijn Eerwaerde niet en quamen, om eenich sacrament te ontfangen of eenige acte van religie te plegen, maar dat se uijt bevel van hare politijcke overheijt voor Sijn Eerwaerde als hebbende alhier d'exercitie van de uijterlijcke jurisdictie in houlijcxsaken verscheenen om bekent te maken dat sij malcanderen wettelijck met believen van beijder sijde vrienden op sulcken tijt ende plaatze hadden getrout, ende die trouwe d'een den anderen dachten te houden, soo lange zij leven souden, mogende lijden dat daarvan notitie gehouden werde, daar ende soo 't behoort". De classis kon zich met dit ontwerp goed verenigen, omdat het tegemoet kwam aan rechten van beide partijen en de huwenden op geen enkele manier onderwierp aan handelingen die tegen hun principepen indruisten.

Of men ook van rooms-katholieke zijde met een dergelijke verklaring genoegen wenste te nemen, heb ik niet kunnen achterhalen. De tekst zelf maakt echter wel duidelijk, dat in het Rijksgebied het verschijnen voor de geestelijke bedienaren van de rooms-katholieke kerk even wezenlijk werd geacht als dit in omgekeerde richting in het Staatse Echtreglement gebeurde. Het blijft de vraag of men van Staatse zijde de conferentie van Aken heeft afgewacht om deze zaak ter sprake te brengen. Het eindverslag maakt er op geen enkele manier melding van. We mogen veronderstellen dat het vigerende systeem in Aken van kracht bleef,[147] en dat men daarom in het najaar van 1663 de tot dan toe voor de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen betrachte terughoudendheid liet varen. Zeker is dat na het voogdgeding van Holset het Echtreglement ook voor Vaals c.a. van kracht werd.

Voordat we onze aandacht gaan wijden aan de praktische uitvoering van het Echtreglement moeten we eerst nog de lotgevallen van de gereformeerde gemeenschappen onder de loupe nemen. Voor deze gemeenschappen betekende de beëindiging van de onzekere staatkundige toestand en de toewijzing van Vaals c.a. aan de Staatse partage ongetwijfeld een beslissende verbetering. In de loop van oktober 1663 had zich ook de door de reglementen voorgeschreven politieke reformatie voltrokken. Alle ambtenaren van hoog tot laag dienden de 'ware gereformeerde religie' te zijn toegedaan. Dat was in het bijzonder van gelding voor het college van schout en schepenen. Hoewel er geen verslag over bewaard gebleven is werden deze gezagsdragers ook voor de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen op 24 oktober 1663 in Maastricht beëdigd en geïnstalleerd.[148] Daarna zou in de Staatse partages dit voorschrift omtrent de confessionele overtuiging van de ambtenaren strikt worden nagekomen.[149] Dit in tegenstelling tot de gang van zaken in de Meierij van Den Bosch.

Dat heeft ook voor de protestantse gemeenschappen van Vaals de nodige voordelen meegebracht. Het op die manier samengestelde college heeft echter niet kunnen verhinderen dat de moeilijkheden, die de kerkgangers uit Aken en omgeving op de weg van en naar Vaals ondervonden bleven voortduren. In de acta van de Nederduits-gereformeerde gemeente komen we berichten dienaangaande onder de al eerder genoemde rubriek van 'behinderte Kirchengänge' regelmatig tegen. Een hoogtepunt vinden we uitvoerig beschreven onder 8 september 1669.[150] In de marge wordt een en ander samengevat onder de titel: Grausames Spolium auff dem Kircheweg nacher Vaels. Het bericht luidt: "Sind etliche zwanzig spanische Reuter zwischen Vaels auf dem Wege nach der Kirchen kommen furieus anfallen unserer reformirter Kirchmitglieder sich in dreij theilen mit blossen Degen und Pistolen in handen, ohn ansehen der Personen, Mann, frawn, töchter, Kinder spolirt und bis aufs hemde geplündert und ausgezogen, vom crauswege an bis mitten auffm Steinwege gegen der Statt Aachen zuh". Volgt een hele reeks namen van mensen die bij deze gebeurtenissen betrokken waren. Daarbij wordt inderdaad duidelijk dat de soldaten geen onderscheid maakten tussen jonge en oude mensen en mogelijk zelfs een voorkeur aan de dag legden om vooral jonge meisjes tot op het hemd uit te kleden of zelfs van alle kleren te beroven.

Zij ontzagen daarbij ook geen vooraanstaande leden van de gemeente, want de heer agent Franz von Wachtendonk wordt apart genoemd en onder degenen die met zijn wagen vervoerd werden "sechs grosse und kleine Juffrauen und Mägde entkleidet und übel tractirt". Hetzelfde overkwam "der alte Patron Peter von Enden" die met zijn rijtuig in de stoet meetrok en moest aanzien hoe "seine beijde Töchter, und Tochterkindt Nicolas Derichs", kennelijk zijn reisgenoten, "ausgezogen worden sind". Ook voetgangers kregen het onderweg zwaar te verduren, want "dess herren Admirals Schweers beijde Töchterchen zu fuss gehende aller ihrer Kleider, Hosen und Schuhn beraubet". Er kwamen ook handtastelijkheden en

geweldplegingen aan te pas, want een van de slachtoffers moest met een gebroken been de stad ingedragen worden. Kortom "Spott, Hohn, Verlachnung offentlich und heimlich" bleven de kerkgangers door de vijanden van de religie op velerlei manieren aangedaan worden. Het was daarbij duidelijk dat het ging om de afwijkende religie, want, zo vinden we in het verslag, rondtrekkende processiegangers van de roomse kerk ondervonden van het soldatenvolk geen enkele hinder of overlast.

Onder de indruk van deze opeenstapeling van gruweldaden werd op 9 september door de kerkenraad besloten een van de slachtoffers, de genoemde van Wachtendonk, naar Den Haag af te vaardigen om namens de gemeente verslag uit te brengen bij de Hoogmogende Heren en bij hen maatregelen te bepleiten om aan deze euveldaden een einde te maken.[151] Men aarzelde niet al bij voorbaat het heft in eigen handen te nemen, want op 14 september trokken met stokken gewapende jonge mannen uit Valkenburg en Burtscheid te paard of te voet mee om de kerkgangers de nodige steun te bezorgen en zo nodig tegen geweldplegers te beschermen. Uit Den Haag wist de agent al na enkele dagen te berichten dat de Staten-Generaal een 'scherpe' resolutie hadden getroffen en bezwaarschriften hadden doen uitgaan naar Brussel en vooral naar Aken met het verzoek aan de overheden aldaar de schuldigen op te sporen en op voorbeeldige wijze te straffen.[152]

Of het veel heeft uitgehaald waag ik te betwijfelen. Uit Brussel kwam weliswaar de toezegging dat men de schuldigen streng zou straffen, wanneer na onderzoek zou komen vast te staan dat het soldaten van een koninklijke legerafdeling waren geweest.[153] Het blijft echter de vraag of er inderdaad ernstig onderzoek gepleegd is. Hetzelfde geldt voor de magistraten van Aken, die zelfs 25 soldaten ter beschikking stelden om de schuldigen te achterhalen.[154] Men liet prompt weten dat men meer gebaat was met een niet aflatende zorg om de veiligheid van de weg te garanderen en zo de mensen in staat te stellen hun kerkgang ongehinderd te kunnen verrichten. En daar heeft het zeker aan ontbroken. Al in november rapporteerde van Wachtendonk nieuwe incidenten,[155] en zoals blijkt uit de acta zijn die later ook nooit helemaal uitgebleven, ook al treffen we opnieuw gegevens aan over de organisatie van militaire escortes, gepaard met de problemen om deze permanent gefinancierd te krijgen.

De bouw van twee nieuwe kerken

Met het verlenen van hun medewerking aan de bouw van twee nieuwe kerken toonden de hoogste overheden dat het hun ernst was met de bevordering van de 'ware gereformeerde religie' in de Staatse partage. Zij gaven daarmee gehoor aan de wensen die binnen de twee gereformeerde gemeenschappen van Vaals reeds lang voor het in werking treden van het Partagetractaat leefden. Zij kwamen prompt na de definitieve vestiging van het Staatse bewind weer op het voorplan.

De Waalse gemeente presenteerde zich het eerst. Dat gebeurde tijdens het bezoek dat de Staatse conferentiegangers op 19 juli 1663 aan Vaals brachten.[156] Bij die gelegenheid zagen zij met eigen ogen de armzalige behuizing waarin de gemeente voor haar diensten samenkwam. De heren kwamen tot de overtuiging dat dat zo niet langer kon en beloofden van harte er na hun terugkeer in Den Haag bij hun opdrachtgevers op aan te zullen dringen de gemeente een betere kerkruimte te bezorgen. Hun eindverslag maakt dan ook melding van deze toezegging en van het vertrouwen dat "haer HoMo naer hare gewoonlijcke goedertierentheijt soodanige sorge souden willen dragen dat zijlieden van een andere bequaemere plaetse ende gelegentheijt mochten werden voorsien".[157] Daar bleef het echter voorlopig bij.

Niet veel anders ging het met de voorstellen om de vroegere parochiekerk met het oog op de omvang van de Nederduits/Hoogduitse gemeente aanzienlijk uit te breiden. Het initiatief daartoe ging in het voorjaar van 1664 niet uit van de gemeente zelf, maar van de rentmeester van de Landen van Overmaas, Marcelis Thiens.[158] Deze zou ook in het verdere verloop een rol van betekenis blijven spelen. Hij wist uit eigen ervaring dat de kerk veel te klein was voor het grote aantal toehoorders. Regelmatig stonden er tientallen mensen buiten. Daarom richtte hij zich zonder nader overleg te plegen met kerkelijke instanties op 10 april 1664 met een verzoekschrift tot de Raad van State om de problemen van de kerkgangers van Vaals onder de aandacht te brengen.[159] Hij deed het voorkomen als zou hij dit doen in naam van het consistorie.

Niet lang daarna kreeg hij opdracht om met enkele deskundigen de mogelijkheden tot vergroting van de kerk ter plaatse te gaan bekijken. Op 15 mei presenteerde hij zich met enkele vaklui uit Maastricht bij de kerk in Vaals.[160] Er werden verschillende ontwerpen gemaakt en met bijbehorende modellen naar Den Haag opgestuurd met het verzoek om voor de financiering van de onderneming de al in 1650 gevoteerde gelden daarvoor over te dragen. Het toen gevoteerde bedrag van 3.000 gld werd inderdaad ter beschikking gesteld.[161] De gemeente, die toch wel tevreden was met dit resultaat, dacht het geld te gaan besteden aan een zodanige vergroting van de kerk dat zij binnen de marge van dit bedrag zou kunnen blijven en zelfs nog wat zou overhouden voor de bouw van een schoolhuis, waaraan ook dringend behoefte was. De plannen van de vaklieden gingen toen al veel verder, maar zouden ook aanzienlijk meer geld kosten.[162]

Veel gebeurde er overigens voorlopig niet. In de loop van oktober verklaarde zich de kerkenraad volgaarne bereid in te gaan op het verzoek van de heren schepenen om een eigen gestoelte te doen vervaardigen voor de heer drossaard van het land, Robert van Ittersom. Daarvoor werd de mooiste plaats recht tegenover de preekstoel gereserveerd.[163] Dat gebeurde niet zonder bijbedoeling. Mogelijk zou hij onder de indruk van dit eerbetoon zijn gezag doen gelden om de zaak van de uitbreiding van de kerk wat meer vaart te geven. Deze berekening kwam echter niet uit. In 1665 vonden

slechts enkele noodzakelijke onderhoudswerkzaamheden plaats aan het zwaar onderkomen kerkgebouw en ook het daarop volgende jaar ging voorbij zonder dat er ook maar enig initiatief werd genomen. Ook nadere voorzieningen voor de Waalse gemeente bleven uit.

Er kwam wat schot in de zaak toen de Waalse gemeente in de zomer van 1666 onder goedkeuring van de classis een geldinzameling ging organiseren. Op 10 augustus 1666 besloot de classis een 'favorabel' rondschrijven te doen uitgaan naar een aantal zustergemeenten en gaf zelf het goede voorbeeld met de toezegging van een bijdrage van 40 rijksdaalders.[164] Men liet wel weten dat de helft daarvan moest worden opgebracht door de Nederduits/Hoogduitse gemeente en de geloofsbroeders van Aken. Niet alleen de synode van Gelderland toonde enige verbazing over dit initiatief, er kwam zelfs een reprimande van de Raad van State, die zich er onvoldoende in gekend achtte.[165] Niettemin verklaarde men achter de doelstelling te staan. Het waren dan ook gecommitteerden uit Den Haag die in augustus 1667 in Vaals de zaak nu van beide kerken kwamen activeren.[166]

Voor de Waalse kerk zagen zij geen onoverkomelijke moeilijkheden. De collecte had goed opgebracht en uit de beschikbare middelen waren al de nodige materialen voor de bouw van een nieuwe kerk aangekocht. De Raad van State zou er goed aan doen, zo betoogden zij naar Den Haag, deze initiatieven met een royale subsidie te ondersteunen. Anders lag het met de oude kerk. Die was inderdaad veel te klein om een menigte van soms wel vijfhonderd mensen te omvatten. Bij het bezichtigen van de kerk kwamen zij tot de bevinding dat deze "seer tramponeert, caducq en bouvallich" was. De restauratiewerkzaamheden van de voorbije tijd waren kennelijk onvoldoende geweest. Het is niet uitgesloten dat toen al de gedachte is opgekomen verder maar af te zien van restauratie en uitbreiding en de problemen op te vangen met de bouw van een compleet nieuwe kerk van grotere afmetingen. Het rapport van de heren maakt er geen melding van.[167]

Wel wordt uitvoerig gesproken over de pogingen om het kapittel van Aken voor de financiering van de onderneming in te schakelen. Op dat kapittel rustte immers de verplichting uit de opbrengst van de tienden bij te dragen tot het onderhoud van de kerk. Alle pogingen in die richting stuitten af op het verzet van de kanunniken. Zij droegen immers geen enkele verantwoordelijkheid voor de kerkgangers uit Aken. De kerk in Vaals was nooit voor hen bestemd geweest. Onuitgesproken bleef dat de kerk aan zijn eigenlijke doelstelling was onttrokken en de eigen geloofsgenoten er niet meer werden toegelaten. Op de achtergrond speelde dit natuurlijk wel mee. De heren vonden de afmetingen van de kerk voor de mensen uit Vaals ruimschoots voldoende en het kapittel was best bereid de verplichting om bij te dragen in het onderhoud na te komen, ware het niet dat het een zware aderlating had moeten ondergaan door een ernstige brand die de stad niet lang geleden had getroffen.[168]

De onderhandelingen sleepten zich nog ruim twee jaar voort. Alleen al in 1669 had er tot drie maal toe een ontmoeting plaats van Staatse gecommitteerden met afgevaardigden van het kapittel. Het bleef bij een nee. Men wist niet verder te komen dan een overeenkomst volgens welke de plicht tot onderhoud die op het kapittel rustte zou worden afgekocht voor een bedrag van 400 rijksdaalders. De afgevaardigden gingen daarmee hun boekje te buiten, want na hun terugkeer in Den Haag was de Raad van State niet bereid deze overeenkomst goed te keuren.[169] Men bleef op het standpunt staan dat het kapittel bij moest dragen in de onkosten tot behoud van het kerkgebouw. Van arren moede werd ook besloten een deel van de inkomsten uit de eerste vrijkomende prebende van het kapittel van Sint Servaas te Maastricht, die ter vergeving stond van de Staten-Generaal, voor de kerk van Vaals te bestemmen.[170]

Toen men in 1669 opnieuw in overleg trad met deskundigen uit Maastricht werd in juli van dat jaar besloten over te schakelen op nieuwbouw.[171] Berekeningen hadden uitgewezen dat er een ruimte beschikbaar moest komen van minstens 24 voet breed en 60 voet lang - later zouden deze afmetingen tot resp. 33 en 85 worden opgetrokken - en een onderzoek ter plaatse had opgeleverd dat het terrein aan de andere kant van de toren betere mogelijkheden verschafte.[172] De overwegingen die daartoe geleid hebben wil ik hier laten volgen: "Ende is ons aangewesen, dat indien men de nieuwe kercke volgens het besteck van den architect Post[173] soude willen setten, daer d'oude nu is staende, dat de grond aldaer wel vier voeten diep afge-

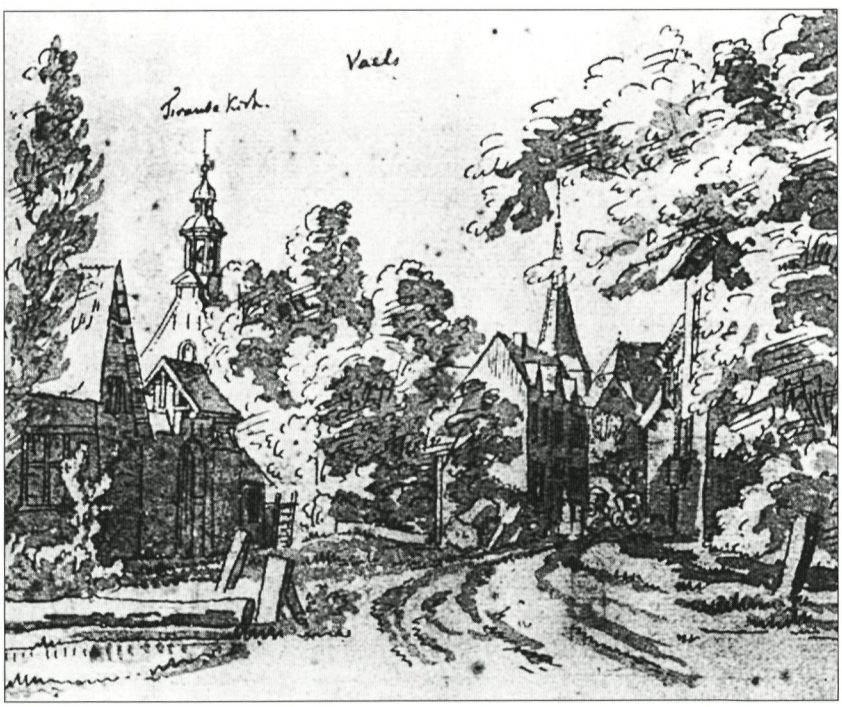

De Akenerstraat in Vaals, gezien vanaf de grens. Links vooraan de pastorie, dan de Waalse kerk en de op achtergrond de toren van de Sint-Pauluskerk. Gemeentearchief Maastricht, Collectie LGOG, cat.nr. 34, gewassen pentekening van een onbekende tekenaar.

nomen, ende dienvolgens alle de lijcken die daer in groote menichte begraven laegen, geremoveert souden moeten worden, hetwelck niet alleen grooten stanck, maer ook ontsteltenisse ende disordre onder de gemeente, die haer vrienden daer liggen hebben, veroorsaecken soude, ende derhalven best geoordeelt, dat het afdack of choor van d'oude kercke soude afgebroocken werden, ende de reste blijven staen, om tot een schoole of andersints geemploijeert te worden, ende dat de nieuwe kercke aen het noord-eijnde van den toorn met het choor noordwaerts uijtgeseth wierde, alwaer een eeffen plain ende meer ruijmte is, ook de kercke een beteren standt ende aensien sal hebben".[174] Besloten werd overeenkomstig deze overwegingen verder te werken en uitvoering te gaan geven aan het ontwerp dat de bovengenoemde grote afmetingen vertoonde. Uiteraard vergden de besprekingen om deze ingrijpende koerswijziging bij alle betrokken instanties aanvaard te doen krijgen veel tijd, maar bij resolutie van 8 mei 1669 gaven de Staten-Generaal groen licht om met de onderneming te starten.[175]

In hetzelfde jaar was ook een begin gemaakt met de bouw van de Waalse kerk. Veel gegevens heb ik daarover niet kunnen achterhalen. De voornaamste beperkten zich tot problemen die in september rezen over de vloerlegging in de toen zo goed als voltooide kerk. Men overwoog toen de vloer van blauwe stenen, die met hulp van de overheid omstreeks 1665 in de schuurkerk gelegd was, daarvoor te gaan gebruiken. Men koos echter voor een andere oplossing.[176] De preciese datum, waarop de kerk, die niet ver van de pastorie van pastoor van Thienen gelegen was, in gebruik genomen kon worden, heb ik niet kunnen vaststellen. Zeker is dat het nog in 1669 zo ver is gekomen.

Veel meer is bekend over de bouw van de nieuwe kerk voor de andere gemeente. De eerste-steenlegging vond plaats op 26 september 1669.[177] De fundamenten waren toen al gelegd en de bouw was toen zo ver gevorderd dat de eerste pilaren een zekere hoogte hadden bereikt. Volgens een beschrijving van de plechtigheid legde immers rentmeester Thiens de eerste steen aan in de middelste pijler aan de westkant, de al eerder genoemde agent van Wachtendonk, wiens broer nauw bij de werkzaamheden was ingeschakeld, een eerste steen in de pijler daarnaast en ds Wenning een in de pijler aan de andere zijde. Na afloop dronken zij een glas op de voorspoedige afloop.

De bouw verliep echter verre van voorspoedig. Maar uit de berichtgeving van de predikant wordt onvoldoende duidelijk welke oorzaken daarin hebben meegespeeld. Soms was het het weer dat de bouwlieden parten speelde, soms waren het ook omstandigheden die de aanvoer van de benodigde materialen bemoeilijkten of vertraagden, soms ook was er pech in het geding, zoals een voorraad stenen die als onbruikbaar uit de bakoven kwamen. Feit is dat pas in 1672 de bouw voltooid kon worden. De kosten waren inmiddels ver boven de oorspronkelijke raming uitgestegen. Volgens een staat van inkomsten en uitgaven, die op 8 augustus 1671 werd opgemaakt zou er toen al een bedrag geïnvesteerd zijn van 10.406-32 gulden.[178] De bijkomende kosten

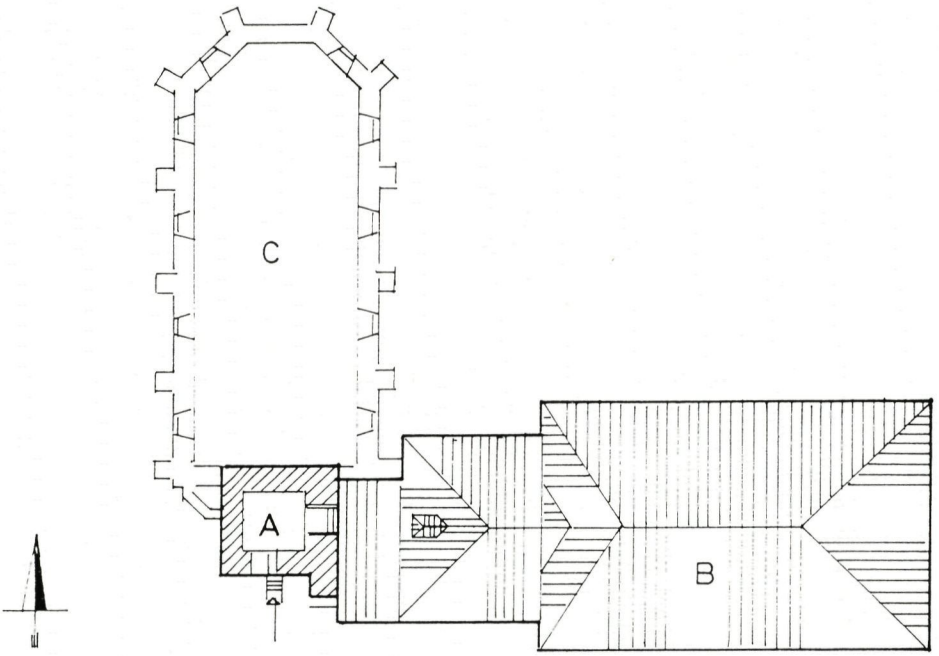

De katholieke Sint-Pauluskerk en de Nederduits gereformeerde (Nederlands Hervormde) kerk, haaks op dezelfde toren. Deze situatie heeft bestaan van 1671 tot 1893, in welke periode katholieken en protestanten gebruik maakten van één kerktoren, namelijk de middeleeuwse toren van de katholieke Sint-Pauluskerk.

A = de toren van de katholieke Sint-Pauluskerk uit de dertiende eeuw

B = het rooms-katholieke kerkgebouw

C = de Nederduits gereformeerde kerk uit 1671

werden toen op ruim 3.000 gld begroot en daar werd nog bij aangetekend dat aanvullende werkzaamheden, zoals de egalisering van het omliggende kerkhof, geheel voor rekening van de bevolking zou komen.[179]

Op Palmzondag, 10 april 1672, werd de kerk plechtig in gebruik genomen. Deze dag was met opzet gekozen, omdat men in 1649 ook op die zondag de diensten was begonnen.[180] Nu kwam men voor de laatste keer bijeen in de oude kerk. Vervolgens werden stoelen, banken, en de preekstoel naar de nieuwe kerk overgebracht, waar de plechtigheid met een lof- en dankdienst werd besloten. Op het hoogfeest van Pasen werd voor het eerst het avondmaal in de nieuwe ruimte gevierd. Er zouden niet veel diensten meer volgen, want in de daarop volgende maanden werden er in de acta van de gemeente verschillende onderbrekingen vastgelegd. De komst van de Fransen wierp zijn schaduwen vooruit.[181] Zij zouden de voorbode vormen van veel zwaarder beproevingen die in 1673 door de bezetting van de Landen van Overmaas werden opgeroepen.

De vraag waar de gemeente tijdens de bouwperiode gekerkt heeft moet onbeantwoord blijven. De bedoeling was daarvoor de oude kerk te reserveren. Heeft men zichzelf de mogelijkheid daartoe ontnomen, toen tussen 19 en 26 oktober 1669 in alle haast de koorruimte werd afgebroken om alle herinneringen aan de roomse concurrentie weg te vagen?[182] Of heeft men toen al een afsluitende muur gebouwd om de overgebleven ruimte alsnog te kunnen gebruiken? De plannen om er later de school in te vestigen hebben ook geen doorgang gevonden. Reeds in de loop van 1670 kwam de gedachte op daarvoor de kerkschuur te gaan gebruiken. Weliswaar had de lutherse gemeente daarover de beschikking gekregen,[183] maar, zo redeneerde men, de kerkdiensten vonden op zondag plaats en door de week stond het gebouwtje toch leeg. Bijkomende complicaties die verband hielden met een huurovereenkomst hebben ook de tenuitvoerlegging van dit plan in de weg gestaan.[184] Nog in dat jaar kreeg de schoolmeester de beschikking over een royale behuizing, waarin een geschikt klaslokaal gevonden werd.

Het is weer tekenend voor de nauwgezetheid van ds Wenning dat hij enkele aantekeningen over de nieuwbouw laat volgen door een soort balans over de voorbije 23 jaar.[185] Hij becijferde over de jaren 1649-1672 dat niet minder dan 636 maal de doop was bediend, 312 maal aan personen van het mannelijk en 324 aan personen van het vrouwelijk geslacht. In diezelfde tijd waren er 244 huwelijken gesloten, waaronder vanaf het jaar 1664 krachtens het Echtreglement 46 paren van roomsen huize. De becijfering van deze laatste paren zal hem niet veel moeite hebben gekost, want volgens eigen verklaring had hij daarvoor een apart register aangelegd.[186] In diezelfde jaren legden in totaal 531 personen hun belijdenis af, waaronder 217 van het mannelijk en 314 van het vrouwelijk geslacht. Het heilig avondmaal tenslotte werd 190 maal bediend.

Volgt nog een lange lijst van namen van predikanten die in de loop van die 23 jaar in Vaals het Woord hadden bediend. Zij werden netjes in alfabetische volgorde op een rijtje gezet. Het waren niet minder dan 68 verschillende predikanten, waaronder 39 Nederduitstaligen en 29 Hoogduitstaligen. We treffen er de namen aan van collegae uit praktisch alle plaatsen die onder de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas ressorteerden, maar ook die van predikanten uit duitstalige gemeenten, waaronder ook die van veraf gelegen steden als Frankfurt. Die hebben dus allemaal bij gelegenheid de weg naar Vaals afgelegd en mogelijk ook de uitingen van weerzin van de roomse bevolking tegen hun optreden ondervonden. Deze weerzin werd niet in het minst veroorzaakt door de reglementen, waaraan ook dit deel van de bevolking onderworpen was. Daartoe behoorde sinds 1663 ook het Echtreglement.

VI. ROOMSE TROUWLUSTIGEN EN HUN VERPLICHTE GANG NAAR DE PREDIKANT EN ZIJN KERKENRAAD IN VAALS

Om de door het Echtreglement voorgeschreven praktijk van ondertrouw en trouw in Vaals op het spoor te komen vormen de trouwregisters van de rooms-katholieke parochie en die van de Nederduits gereformeerde gemeente de voornaamste bronnen.[187] Die van de parochie van de H. Paulus zijn al vanaf 1600 bewaard gebleven, en dat is voor dit soort documentatie uitzonderlijk vroeg. Toch bestrijken de oudste slechts de jaren 1600-1603.[188] Voor de jaren die daarop volgen zijn zij op een enkel brokstuk na verloren gegaan. Zij beginnen eigenlijk eerst goed in 1641, in welk jaar het langdurig pastoraat van pastoor Sigerus a Thienen een aanvang nam. De registers van de genoemde gemeente beginnen in 1613 en gaan dan zo goed als ononderbroken door tot in 1798. Die van de Waalse zustergemeente beginnen pas in 1663, maar komen voor ons onderzoek niet of nauwelijks in aanmerking, omdat Franstalige rooms-katholieken in Vaals op zijn minst tot de zeer hoge uitzonderingen behoorden.[189]

Het Echtreglement, dat in 1656 voor alle landen 'staende onder de Generaliteyt' werd uitgevaardigd,[190] verplichtte in het eerste artikel alle trouwlustigen in die landen "te compareren voor de Magistraten, Commissarissen van de Houwelijcksche saecken, of Kerkenraden, soo wel in de Steden, als ten platten Lande". Dat zou dan moeten gebeuren om zich daar te melden zowel voor de ondertrouw en de trouw. Door een van beide instanties zouden ook de drie roepen of "houwelijcksche proclamatien" verricht moeten worden. De kerkelijke bemoeienis werd geregeld ten gunste van de bedienaars van de dominerende kerk, en in de artikelen II en III werd nauwkeurig vastgelegd op welke manier dit diende te gebeuren. Iedere bemoeienis van de rooms-katholieke geestelijkheid met het huwelijk van roomse trouwlustigen werd streng verboden. Artikel IV dat daarover handelde luidde als volgt: "Geen van de Roomsche Geestelijckheit of van eenige Secte, soo se genaemt zijn, sullen haer onderwinden ymant in ondertrouw op te neemen, te trouwen of te hertrouwen, op poene voor de eerste reijse, dat alle de soodanige de plaetse harer wooninge ofte residentie terstondt sal werden ontseyt. Ende indien sy van het Landt eenige alimentatie genieten, dat se de facto daer van sullen vervallen zijn, en voor de tweede reyse dat se uyt ons Landt sullen gebannen worden, sonder daer immermeer weder te mogen inkomen, en soodanige ondertrouw sal daerenboven nul en van geender waerde zijn, ende niemandt hem vervorderen daer op eenige proclamatie ende solemnisatie te doen. En die haer by soodanige laten ondertrouwen, of oock daer toe raedt ende daet gegeven hebben, sullen verbeuren hondert Carolus guldens". Ook dus degenen, die daartoe hoe dan ook zouden meewerken, werden met zware straffen bedreigd.

Zoals we al eerder opmerkten kan uit de trouwregisters van de betrokken kerkgemeenschappen in Vaals worden opgemaakt dat over de jaren

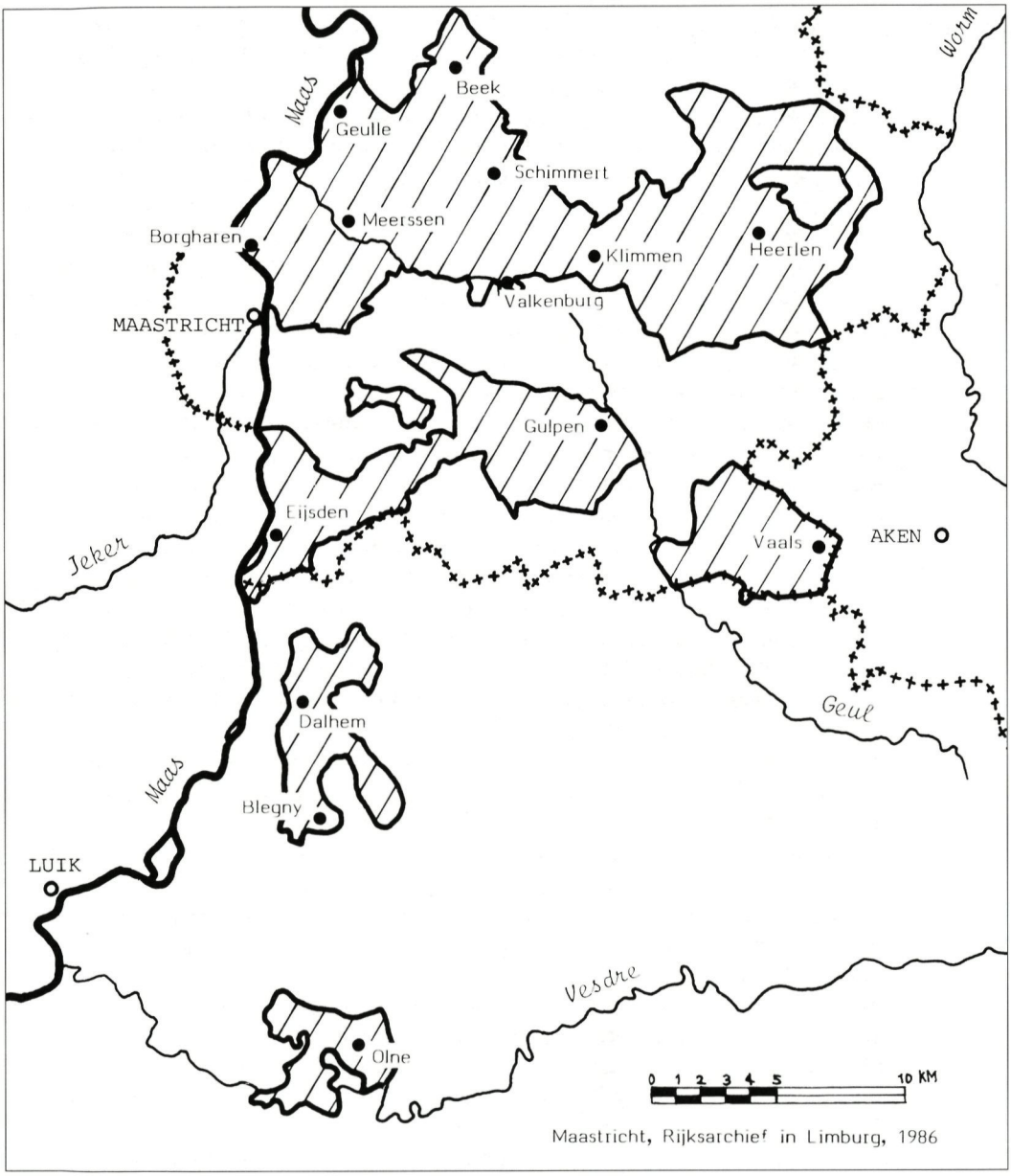

Generaliteitslanden waar het Echtreglement van kracht was, 1662-1785. Ingevolge de capitulatievoorwaarden van 1632 was het in Maastricht niet van kracht, en (dus) ook niet in de "redemptie-dorpen", de banken van Sint-Servaas, de banken van Onze Lieve Vrouw, en in het graafschap Vroenhoven. Evenmin werd het later toegepast in de Staatse delen van het Overkwartier van Gelder, en in de gebieden die in 1785 bij het Verdrag van Fontainebleau door de Staten Generaal verworven waren. Tekening: Rijksarchief in Limburg, 1986. Uit: Kleine Atlas voor de geschiedenis van de beide Limburgen, Hasselt-Maastricht 1989, p. 46

1656-1663 het Echtreglement daar nog niet van kracht is geweest en in het voorgaande hoofdstuk hebben we daarvan een mogelijke verklaring gegeven.[191] De door pastoor van Thienen in deze jaren geregistreerde huwelijken vertonen het normale patroon en uit niets blijkt enige bemoeienis van protestantse zijde met deze huwelijken. Om de aantallen huwelijken, die in deze nog normale jaren voor de pastoor werden gesloten, op het spoor te komen, laat ik hier de cijfers voor de eerste jaren volgen: 1641 (11), 1642 (2), 1643 (2), 1644 (3), 1645 (5), 1646 (6), 1647 (5), 1648 (5), 1649 (7), 1650 (5).[192] Het gemiddelde schommelt tussen de vier en de vijf. Beslist geen hoog aantal. Opmerkelijk is wel de uitschieter in het eerste jaar van het pastoraat van pastoor van Thienen. Mogelijk weerspiegelt zich daarin een aantal huwelijken die tijdens de voorafgaande vacature niet gesloten hadden kunnen worden.

De trouwregisters van de Nederduits gereformeerde gemeente bevatten voor de jaren volgend op 1656 geen enkele aanwijzing van enige bemoeienis van de predikant of zijn kerkenraad met het huwelijk van roomskatholieke gelovigen in deze jaren.[193] Ook van enige bemoeienis van de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen is geen enkel spoor bewaard gebleven. Dat wordt echter anders na 1663. De cijfers van de huwelijken die ten overstaan van de predikant werden gesloten vertonen voor de jaren rond 1663 een opmerkelijke curve. Die laat ik hier volgen: 1660 (5), 1661 (12), 1662 (8), 1663 (8), 1664 (18), 1665 (14).[194] De stijging die zich duidelijk in 1664 aftekent vormt op zich al een aanwijzing dat in deze cijfers een aantal huwelijken van roomse paren besloten ligt. De analyse van de cijfers voor andere gereformeerde gemeenten in de Landen van Overmaas leverde daarvan een overtuigend bewijs al voor de jaren 1656 tot 1663.[195] Voor Vaals zal men er echter rekening mee moeten houden dat de predikant van deze gemeente verantwoordelijkheid bleef behouden voor geloofsgenoten buiten het Staatse territorium. Dat bracht ook mee dat zijn activiteiten zich ook regelmatig elders afspeelden. We zullen bijgevolg de registers van de roomskatholieke parochie er bij moeten betrekken om de bedoelde huwelijken van rooms-katholieken op het spoor te komen.

Voordat we daartoe overgaan eerst enkele kanttekeningen bij het topjaar 1664. Bij de registratie van de voor hem gesloten huwelijken gaf de predikant in de regel niet alleen de plaatsen aan, waar de echtelieden vandaan kwamen, maar ook de plaats waar de huwelijkssluiting werd voltrokken. Dat was niet altijd in Vaals, maar in de meeste gevallen wel. Op het totaal van 18 in dit jaar gesloten huwelijken staat bij 14 aangetekend dat het huwelijk plaatsvond in Vaals. We treffen nog tweemaal Aken aan, terwijl het bij de resterende twee niet duidelijk is. Uit aantekeningen van andere jaren weten we echter dat de predikant voor deze plechtigheden niet alleen naar Aken of Burtscheid, maar ook naar Eupen of Stolberg, en zelfs naar Düren trok.

Bij analyse van de plaatsnamen, waar in 1664 de echtelieden vandaan kwamen, krijgen we het volgende beeld:

1 Eupen-Vaals
2 Sittard-Aken
3 Vaals-Vaals
4 niet duidelijk-Vaals
5 Eupen-Vijlen
6 Cottessen-Vijlen
7 Cottessen-Vijlen
8 Eupen-Eupen
9 Vijlen-Vijlen
10 Eupen-Eupen
11 Aken-Aken
12 niet ingevuld-Aken
13 Lemiers-Vaals
14 Armentiers-Aken.
15 Vaalsbroek-Vaalsbroek
16 Vijlen-Vijlen
17 niet ingevuld-Eijsden
18 Cottessen-Cottessen.

Op een totaal van 18 komen in drie gevallen beide echtelieden van buiten Staats gebied. In slechts vier gevallen komen een of beiden uit Vaals, in vijf geldt hetzelfde voor Vijlen, terwijl nog enkele malen gehuchten als Cottessen, Lemiers of Vaalsbroek worden vermeld. We komen daarmee op een totaal van elf. De overige plaatsen liggen zo goed als allemaal in het nabije grensgebied. In een enkel geval komen we plaatsen tegen die gelegen zijn in het Franstalig gebied. Uit de aantekeningen blijkt dat soms de collega van de Waalse kerk dan werd ingeschakeld. Uit diezelfde aantekeningen blijkt dat de huwelijksinzegening meestal op zondag plaatshad en dat kon dan zijn zowel na de morgen als na de middagdienst. Een enkele maal gebeurde dat ook door de week na de dienst die op donderdag was vastgelegd.

Enigszins tot onze verbazing konden we vaststellen dat pastoor van Thienen na 1663 gewoon doorging met de registratie van huwelijken. We waren daarop voorbereid door onze bevindingen voor andere plaatsen. Na 1656 vertoont de registratie op nogal wat plaatsen onderbrekingen en onregelmatigheden. Die vormen de neerslag van de schrikreactie van de verantwoordelijke priesters op de strenge straffen die hun bij overtreding van de voorschriften in het vooruitzicht werden gesteld. Geleidelijk aan hervonden zij zichzelf en waagden zij het bij de huwelijken van hun parochianen assistentie te verlenen. Daarvan werd ook registratie gehouden. Een en ander voltrok zich in de clandestiniteit. De pastoor van Vaals kende vermoedelijk de praktijk van zijn collegae en hij volgde hun voorbeeld.[196]

Dat stelt ons in staat de aantekeningen van zijn register te vergelijken met die van de gereformeerde gemeente. In 1664 werden er door pastoor

van Thienen vier huwelijken ingezegend. Bij vergelijking wordt duidelijk dat drie van deze vier huwelijken ook geregistreerd staan in het gereformeerde register. Om enig zicht te krijgen op deze dubbele registratie laat ik de aantekeningen uit beide registers voor het eerste paar hier volgen: "Jacobus Schröers matrimonium inivit cum Catharina filia Joannis Freundt (piae memoriae), testibus Wilhelmo Freundt et Petro fratre eius. 18 Maij 1664" (Jacobus Schröers is in het huwelijk getreden met Catharina, dochter van Joannes Freundt (zaliger), met als getuigen Wilhelmus Freundt en Petrus diens broer),[197] en: "Jacob weiland Jan Sroers und Jenna Baes Sohn; Catharina Jan Friendt und Berbel Clinckenberg Tochter beyde zu Vals; 27 April 1664; Copulavi d. 11 Maij post concionem pomeridianam" (ik heb ze in het huwelijk verbonden na de middagdienst).[198] De dubbele registratie maakt duidelijk dat de gegevens elkaar aanvullen. Dat geldt al wat het taalgebruik betreft, in zover de Latijnse voornamen in het katholieke register tot de roepnamen worden teruggebracht in het gereformeerde register. Ook de aantekeningen omtrent het voorgeslacht en de plaats van herkomst zijn in het laatste duidelijker en volledige. We vinden er bovendien de data van ondertrouw en trouw en komen tot de bevinding dat de katholieke huwelijksinzegening eerst plaatsvond nadat de plechtigheid voor de predikant had plaatsgevonden. Deze samenhang zal ook in Vaals regelmatig nogal afwijkende patronen gaan vertonen. We komen daar nog op terug. Wel moet aangaande dit eerste geval van 'dubbele registratie worden opgemerkt dat pastoor van Thienen duidelijk problemen heeft gehad met de gang van het paar naar de concurrentie. Hij tekende immers aan: "Juramentum praestaverunt isti coram ministro haeretico me non agnoscentes" (zij hebben de eed afgelegd ten overstaan van de ketterse bedienaar zonder er mij in te kennen). Wat precies daaronder verstaan moet worden is niet duidelijk. Blijkens de aantekening en de datering daarbij is het paar toch na de gang naar de predikant voor de pastoor verschenen. Heeft deze hun alleen al deze gang en de daarmee verbonden formaliteiten euvel geduid, dan heeft hij daarmee blijk gegeven onvoldoende rekening te houden met wat juist deze formaliteiten voor zijn parochianen inhielden. De al dan niet wettelijke erkenning van hun huwelijk met al wat daar ook voor hun nageslacht uit zou volgen was daarvan immers afhankelijk.[199]

Wat deze formaliteiten overeenkomstig de bepalingen van het Echtreglement inhielden blijkt ook uit de registratie van het tweede huwelijk dat hetzelfde patroon vertoont. Dat gold de verbintenis van Wilhelmus Bindels en Margaretha Schöhn die zich voor hun ondertrouw op 29 oktober en voor hun trouw op 6 november bij ds Wenning presenteerden.[200] Zij waren echter al op 4 november voor hun pastoor getrouwd.[201] De bruidegom kwam van Lemiers en de bruid van de Burg te Vaals. Pastoor van Thienen tekende bij dit paar aan: "praemissis tribus proclamationibus factis ab haeretico ministro" (nadat de drie voorafgaande roepen gedaan zijn door de ketterse bedienaar). Mogelijk vormde het verrichten van de drie

voorgeschreven roepen, die immers volgens de voorschriften van Trente door de betreffende pastoors verricht dienden te worden, een van de dingen, waaraan hij moest wennen. Hij zal zich echter niet ontveinsd hebben dat hem krachtens het Echtreglement iedere bemoeienis met het huwelijk van zijn parochianen op straffe van zware sancties verboden was. Hetgeen hij deed moest bijgevolg min of meer clandestien gebeuren.

Misschien vinden we daarvan een aanwijzing in de namen van de twee getuigen bij deze huwelijkssluiting. Het waren Laurentius Schöhn, afgaande op de naam een familielid van de bruid, en Dionysius Kanis, wiens naam we ook bij enkele andere huwelijken als getuige vermeld vinden. Het was vermoedelijk iemand uit de relaties van de pastoor, die evenals dat elders ook regelmatig gebeurde, door deze als getuige bij de clandestiene huwelijksinzegeningen werd betrokken. Zoals ook uit het register van Vaals blijkt hadden deze regelmatig op de pastorie plaats. Om niet al te veel argwaan te wekken bleven zij ook tot het meest elementaire beperkt. Het jawoord werd dan gesproken ten overstaan van de pastoor en de getuigen. Dat kon uiteraard ook bij de mensen thuis gebeuren.

In het derde nog resterende geval uit 1664 treffen we hetzelfde patroon aan als in het tweede: de huwelijkssluiting ten overstaan van de pastoor voorafgaand aan die ten overstaan van de predikant. De data van het gereformeerde trouwregister zijn 26 oktober en 9 november, het roomskatholieke vermeldt de huwelijkssluiting op 8 november, een dag dus voordat de trouw bij de officiële instantie plaatsvond.[202]

In het begin van 1665 treffen we nog een ander model aan, namelijk dat van de huwelijkssluiting voor de pastoor en geruime tijd daarna de gang van het paar naar de predikant. Op 3 februari van dat jaar sloten Hubertus Hagelstein en Catharina Lanschet ten overstaan van pastoor van Thienen en de getuigen Leonardus en Wilhelmus Hagelstein hun huwelijksverbintenis, terwijl zij zich op 8 februari voor de predikant presenteerden.[203] Zij volstonden met die ene gang naar deze laatste. Het gereformeerde trouwregister vermeldt althans deze ene datum, die daar verwijst naar de ondertrouw. De zogenaamde solemnisatie bleef dus achterwege. Duidelijker kon niet gedemonstreerd worden dat deze echtelieden deze gang louter en alleen om wille van de daaraan verbonden consequenties hebben gemaakt.

In de loop van 1665 zijn er volgens de registratie van pastoor van Thienen tien roomse echtparen voor hem verschenen.[204] Slechts zes daarvan zijn er in het gereformeerde register terug te vinden. Daarmee rijst de vraag wat de overige paren bewogen heeft om af te zien van het voorgeschreven ritueel en de feitelijk verboden gang naar hun pastoor te maken. Was het de band met het oude, vertrouwde, of was het de druk die de pastoor zelf op hen uitgeoefend had? In ieder geval moeten zij er wat voor over gehad hebben, want uit de registratie blijkt dat hun huwelijk niet in Vaals, maar in Orsbach gesloten werd.

In het parochieregister wordt in veel gevallen aangetekend dat het huwelijk gesloten werd buiten het Staatse territorium. De naam Orsbach komen we vele malen tegen. Een enkele maal wordt ook Sippenaeken genoemd. In een later stadium komen we ook Aken regelmatig tegen, meestal met vermelding van een van de parochiekerken aldaar of ook wel een of andere kloosterkerk. Gebeurde dat vooral om de pastoor aan eventueel kwaadwillige pottenkijkers te onttrekken, of speelde daar ook in mee dat het ritueel daar meer inhoud kon krijgen dan in Vaals zelf het geval was? Daar immers beschikten de rooms-katholieken in deze jaren over geen enkele kerkruimte, zodat men wel aangewezen was op het gebruik van kerken buiten het Staatse territorium. Dan zou de gewenning aan een kerkgang buiten de eigen woonplaats bij de inzegening van huwelijken op diezelfde plaatsen hebben meegespeeld.

Van de andere kant moet de vraag gesteld worden of men bij gelegenheid voor godsdienstige plechtigheden samenkwam bij bezitters van ruimere behuizingen. Ik heb daarvan voor Vaals geen sporen kunnen vaststellen, maar elders gebeurde dat wel. Het kan bijgevolg niet uitgesloten worden dat dit ook in Vaals gebeurde. Niet vergeten mag worden dat juist de pastoor van Vaals over meer mogelijkheden beschikte dan zijn collegae elders, in zover hij in de uitzonderingspositie verkeerde als enige legaal te beschikken over zijn pastorie. De regelmatig terugkerende vermelding van die pastorie bij de inzegening van huwelijken doet ook vermoedens in die richting opkomen. Men moet daarin ook verdisconteren dat de onwettige praktijken van de pastoor op den duur bij de overheid niet onbekend konden blijven. Kon hij daarbij ook rekenen op de bereidheid van diezelfde overheid een oog dicht te knijpen, vooral wanneer daarvoor steekpenningen betaald werden? We weten het niet. We beschikken jammer genoeg over te weinig gegevens voor de jaren die verliepen tussen 1663 en de inval van de Fransen in 1672 om vast te kunnen stellen op welke manier het kerkelijk leven van de rooms-katholieke parochie Vaals voortgang heeft gevonden.

Wel weten we dat er kinderen geboren en gedoopt werden, dat er mensen stierven en werden begraven. We beschikken over de neerslag daarvan in de doop- en overlijdensregisters, die voor Vaals ook over de jaren 1663-1672 bewaard zijn gebleven.[205] In het doopregister valt het op hoe dikwijls ook daar de naam van Orsbach voorkomt, een enkele maal ook die van Sippenaeken. Dat wijst er op dat ook voor de doop nogal eens naar deze plaatsen werd uitgeweken. Daarmee is niet gezegd dat dit bij iedere doop gebeurde. In het overlijdensregister komen we dergelijke aanwijzingen niet tegen. Het is ook nauwelijks te veronderstellen dat men overledenen uit Vaals daar heeft begraven. We weten nochtans van andere plaatsen dat men voor een dienst ter nagedachtenis rond het overlijden van een dierbare soms uitweek naar plaatsen die onttrokken waren aan het Staats gezag om zo te profiteren van de ruimere mogelijkheden waarover men op de eigen plaats niet beschikte. Dat kan dus ook in Vaals gebeurd zijn en dan kwam naar

alle waarschijnlijkheid opnieuw Orsbach in aanmerking. We vinden daarvan echter niets in het overlijdensregister. Dat vermeldt slechts namen en nog eens namen en verschaft ons dus geen antwoord op de vraag hoe het ritueel verliep. Hetzelfde moet hier nog eens worden vastgesteld voor de huwelijken die werden gesloten.

Een laatste vraag over de huwelijkssluitingen van rooms-katholieke paren moet hier nog aan de orde gesteld worden. Welke waren de gevolgen voor de echtparen die de voorgeschreven gang naar de predikant en de leden van de kerkenraad of de heren van de schepenbank niet verrichtten? Een wettelijk erkend huwelijk kon immers volgens de bepalingen van het Echtreglement slechts op die manier worden aangegaan. Werden de huwelijken die niet volgens deze voorschriften werden aangegaan als onwettige samenlevingsvormen beschouwd en hadden met name de kinderen, die uit dit soort verbintenissen voortkwamen, daarvan de gevolgen te dragen, onder meer voor wat de overdracht van goederen en bezittingen betreft? Het kerkelijk wetboek van katholieke zijde kende en kent bepalingen die kinderen, die niet in overeenstemming met de bepalingen die teruggaan tot het Concilie van Trente (1545-1563), tot *illegitimi* bestempelen.[206] Verschillende bepalingen van het Echtreglement wijzen in die richting, ook al wordt dit nergens met evenzoveel woorden uitgesproken. Er zijn mij ook geen onderzoekingen bekend die zich bezig gehouden hebben met de burgerlijke gevolgen van dit soort nalatigheden. Ook op plaatselijk vlak ontbreken zij bij mijn weten. Het zal wellicht ook veelvoudige en ingewikkelde onderzoekingen vergen om een antwoord op deze vragen te krijgen. Mijn indruk is dat het daarvoor vereiste materiaal in de regel ontbreekt. Veelal zal slechts langs indirecte weg een antwoord gevonden kunnen worden.

Met deze opmerkingen verlaten we voorlopig het terrein van de dubbele registratie van huwelijken om over te gaan tot een beschrijving van de inval van de Franse legers in 1672 en zo de ingrijpende gevolgen op het spoor te komen die het Franse intermezzo in de daarop volgende jaren voor Vaals heeft meegebracht.

VII. De rollen omgekeerd: het Franse intermezzo (1672-1678)[207]

Ook voor Vaals werd 1672 een rampjaar. Het zette al vroeg in, omdat de Franse legermacht reeds in de loop van april in de buurt opereerde. Met uitzondering van Maastricht vielen de voornaamste Staatse steunpunten in de Landen van Overmaas de Fransen in handen. Dat zij niet van plan waren ze op korte termijn te ontruimen bleek duidelijk, toen op 26 mei het vestingstadje Valkenburg werd veroverd. Niet lang daarna werd er een gouverneur aangesteld, die in naam van koning Lodewijk XIV deze gewesten zou gaan besturen. Deze achtte het in overeenstemming met de wil van de 'allerchristelijkste koning' dat de kerken weer in handen kwamen van de katholieke gemeenschappen en dat aan de protestantse eredienst een einde kwam.

Ook Vaals kreeg daarvan de terugslag te bemerken. Op het hoogfeest van Pasen, in 1672 vallend op 17 april, vond in de nieuwe kerk nog de normale dienst plaats, maar niet lang daarna zag ds Wenning zich genoodzaakt de diensten op te schorten.[208] Vaals zelf kreeg in juni een Franse bezetting en de bevelhebber van de bezettingsmacht rekende het tot zijn plicht scherp te letten op het nakomen van de verordeningen. De predikant van Gemund, ds Wilhelm Cramer, die op 24 juni een doop kwam bedienen, kreeg dat aan den lijve te ondervinden.[209] Hij werd gevangen gezet en kreeg een boete opgelegd van 100 rijksdaalders wegens het feit dat hij zonder koninklijke toestemming diensten had verricht.

De Franse soldateska gedroeg zich in dezelfde geest en kerkgangers kregen de verandering van koers ook te bespeuren. Op 25 juni werden twee echtparen, die op weg waren van Aken naar Vaals, door een zevental soldaten overvallen, een eindweegs meegesleurd, en na mishandeld te zijn weer vrijgelaten.[210] Twee dagen later moest er lang en breed gediscussieerd worden over de inlevering van de kerksleutels, maar dit kwaad kon worden afgewend. Wel kwam er op 11 juli een troep van 36 ruiters in Vaals huishouden.[211] Het huis van een vooraanstaand protestant werd leeg geplunderd, maar zij trokken weer af zonder verdere schade aan te richten. Van inkwartiering was toen ook nog geen sprake.

Om verdere euvels te voorkomen trok op 19 juli een Vaalser afvaardiging naar een Frans legerkamp in de buurt van 's-Hertogenrade, maar deze slaagde er niet in de nodige garanties tegen verdere inbreuken op de rust en veiligheid te verwerven. Van plaatsen als Burtscheid en Eupen kwamen berichten van soort gelijke euveldaden binnen en ook in Aken kwamen de geloofsgenoten onder zware druk te staan.[212] Het wekte de nodige ergernis toen bekend werd dat op 7 augustus de katholieken van Gulpen weer bezit hadden genomen van de kerk en protestanten hardhandig de deur hadden gewezen.[213] Een week later werd ook in Vijlen, dus dicht in de buurt, de mis weer gevierd. De pastoor van Vaals hield zich voorlopig nog wat op de vlakte, maar werd bij gelegenheid al weer met koorkap op het kerkhof gesignaleerd, en hij gaf de gereformeerde gemeente duidelijk te verstaan dat hij haar aansprakelijk stelde voor de ontredderde toestand waarin zijn kerk zich bevond en voor herstel diende op te komen. Alles wijst er op dat hij voorlopig genoegen nam met het gebruik van het eigen gehavende kerkgebouw.

Het tij leek zich voor de protestanten een weinig te verbeteren, toen de Franse legermacht die sinds mei op Maastricht was afgetrokken in de loop van augustus daar weer wegtrok. Zelfs de krijgskans leek volledig te keren, toen een drietal regimenten voetvolk onder bevel van kolonel Asquin er in slaagde het kasteel van Valkenburg te heroveren en grotendeels te verwoesten.[214] Prompt daarop werd er van gereformeerde zijde een beroep gedaan op de weer veldwinnende Staatse autoriteiten er voor te zorgen dat de in beslag genomen kerken weer door de roomsen ontruimd zouden worden.

Met vreugde constateerde men dat op een aantal plaatsen aan deze oproep gehoor werd gegeven. Op zondag 11 december vonden er weer protestantse diensten plaats in de kerken van Eijsden, Valkenburg en Vijlen.[215]

Hoewel men in Vaals nog steeds niet goed wist waar men aan toe was waagde men het nu in de daarop volgende week de diensten te hervatten. De Walen waren het eerst, op de voet gevolgd door de Nederduitse gemeente met haar clientèle vanuit het Rijksgebied. In alle rust kon men het Kerstfeest vieren. Het gevaar dat de nieuwe kerk geprofaneerd zou gaan worden door 'paapse afgodendienst' leek bezworen. De schrik kwam er echter weer in, toen op tweede Kerstdag het gerucht rondging dat Munsterse legerafdelingen in de directe omgeving rondzwierven. Die zouden gedreigd hebben de kerkgangers naar Vaals onderweg te molesteren. En roomse burgers en boeren hadden al toegezegd daarbij graag een handje te willen helpen. Met deze vooruitzichten achtte ds Wenning het geraden zelf op 27 december uit te wijken naar het slot Schönau om daar dienst te houden.[216]

In de loop van 1673 zou het nog erger worden. Het verloop van de oorlog bracht in het voorjaar een omvangrijke Franse legermacht voor Maastricht onder persoonlijk bevel van de koning die nu zijn zinnen had gezet op de verovering van de stad.[217] Op 30 juni volgde de capitulatie. Op 2 juli trok het Staatse garnizoen weg en nam het Franse leger bezit van de stad. Op 5 juli arriveerde gouverneur d'Estrades.[218] In de voorafgaande dagen was een afvaardiging van de beide gereformeerde gemeenten van Maastricht met de afgevaardigden van het stadsbestuur naar het Franse legerkamp gegaan om voor de gereformeerde godsdienst zo gunstig mogelijke condities in de capitulatieovereenkomst vastgelegd te krijgen.[219] Men had de capitulatieovereenkomst van 1632 er bij gehaald en met behulp daarvan werd een ontwerp samengesteld waarin de belangen van de betreffende kerkgemeenschappen zo concreet mogelijk de revue passeerden.[220] Het moet aan de invloed van enkele leden van het stadsbestuur worden toegeschreven dat ook de positie van de luthersgezinden uitdrukkelijk ter sprake kwam. De inbreng van de gereformeerde gemeenten was er duidelijk op gericht garanties te krijgen voor het behoud van de kerken, de scholen en de belangen van de diakonale armenzorg en de voorrechten van de predikanten veilig te stellen.

Het moet een grote tegenvaller zijn geweest dat dit niet lukte. De overeenkomst sprak met geen woord over de Landen van Overmaas maar ging wel in op de toekomstige positie van de gereformeerde gemeenten en het gebruik van de kerken. Het laatste was echter aan bepaalde condities onderworpen. De betreffende passage luidde: "Le libre exercice de la Religion réformée se pourra exercer publicquement dans la ville dans les temples qui leur ont de tout temps apartenu, que s'il n'ij en a point, il leur sera permis d'ij en bastir un dans le lieu qui leur sera marqué par le gouverneur et afin que pendant ce temps-lá le libre exercice de la susdite Religion puisse être continuée, il leur sera laissé pendant trois mois une des Eglises Catholiques, qu'ils occupent présentement."

Op te merken valt dat er in deze stellingname niet gereageerd wordt op de passage in de ontwerptekst die betrekking had op de lutherse gemeente, terwijl er in het geheel geen sprake is van de buiten de stad gelegen kerken. Men kan echter veronderstellen dat daarvoor een norm werd aangereikt in de formulering van het antwoord aangaande de Maastrichtse kerken. Voor die laatste zag het er niet gunstig uit. De twee kerken die tot dan toe gebruikt werden voor de gereformeerde eredienst waren niet door de gemeenten zelf gebouwd, maar aan de rooms-katholieke eredienst onttrokken.[221] Deze zelfde passage betekende echter juist voor Vaals een lichtpuntje. Daar waren immers twee kerken door de beide gemeenten gebouwd. Het zou echter ook in Vaals geheel anders uitpakken.

Een ongunstige ontwikkeling begon zich al meteen na de capitulatie af te tekenen. Pastoor van Thienen had deze capitulatie al op 3 juli met klokgelui begroet, en in en rond de oude kerk een feestelijke versiering aangebracht.[222] Niet lang daarna liet hij de tot dan toe door hem en de zijnen betrachte terughoudendheid varen. Terwijl hij, zoals we zagen, al eerder aan de protestanten te verstaan had gegeven dat zij moesten opkomen voor de herbouw van het koor van zijn kerk, ging hij nu zelf tot daden over en legde beslag op de nabijgelegen protestantse kerk. Op 6 juli had er nog een dienst plaats gehad die verricht werd door ds Wenning. Een dag later liet de pastoor er door een smid uit Aken alle deuren openbreken.[223] In de daarop volgende dagen werd de kerk voor eigen gebruik geschikt gemaakt. In Vaals gelegerde militairen verleenden daaraan hun medewerking. Men ging zelfs zo ver alle sloten te veranderen om de protestantse bezitters de toegang onmogelijk te maken. "Alles der capitulation zu wieder", noteerden de acten van de gereformeerde gemeente. De smaad van het verleden leek gewroken, nu de rooms-katholieke parochie weer over een kerkruimte beschikte, die veel fraaier was dan die van het eigen verwaarloosde en onderkomen kerkje.[224]

Tevergeefs deed de kerkenraad bij de Franse instanties een beroep op hetgeen was vastgelegd in de capitulatie-overeenkomst van Maastricht. Men kreeg van die kant het consigne dat men maar een overeenkomst met de Waalse geloofsgenoten moest zien te bereiken over het gebruik van de kerk die hun werd gelaten. Noodgedwongen startte men de onderhandelingen over de vele daarmee samenhangende problemen.[225] Het bleek heel wat in te hebben om de betrokkenen op één lijn te krijgen. Het waren dan wel geloofsbroeders, maar zij stonden van weerskanten op hun ponteneur en het waren de Waalse broeders die het voor het zeggen hadden. Het ging nu ten slotte om hun eigendom.

De Franstaligen en Duitstaligen konden maar moeilijk een passende regeling vinden voor de uren, waarop de diensten van de twee zustergemeenten gehouden moesten worden, en het werd helemaal moeilijk, toen er ook voor de financiële kant afspraken gemaakt moesten worden.[226] De beschikbare ruimte was natuurlijk veel te klein om ook de gelovigen van over de

grens te kunnen bevatten. Deze leken daaruit hun conclusies te gaan trekken door een begin te maken met het treffen van noodvoorzieningen op de plaatsen, waar zij vandaan kwamen. Er moest een directe interventie van Franse zijde aan te pas komen om althans een beginselakkoord van de grond te krijgen.[227] Op 22 augustus kwam de volgende oekase-achtige beslissing uit Maastricht: "Nous ordonnons que les allemans ayent a accorder avec le ministre françois touchant le temple auquel il preche luij donnant les interest de la moitie du capital que le temple coute et que les François auront l'exercice depuis le matin jusques a midy et les allemans tout de reste de la journée. A Mastricht ce 22 d'aoust 1673".[228] Aan de Waalse gemeente, hier kortweg aangeduid met "les Français", zou dus de kerk van 's morgens vroeg tot aan de middag ter beschikking staan, en aan de Duitsers voor de rest van de dag. Het valt gemakkelijk te begrijpen dat de Waalse gemeente daar niet al te veel problemen mee had. Al op 25 augustus ging er een akkoordverklaring de deur uit, als volgt geadresseerd: "Aen Eerwaerde godtvruchtige Heeren Opsienderen van de duijtsche (!) Gemeijnte die sich vergadert tot Vaels". Het stuk was ondertekend door de predikant Thomas Boot en de leden van het consistorie. Ook deze akkoordverklaring werd echter niet door alle betrokkenen gedragen, want op 28 augustus kwam er een missive binnen van de Waalse gemeente van Burtscheid, waarin deze verklaarde zich niet verplicht te voelen tot een bijdrage voor de financiering van een onderneming, waarmee zij toch niets meer van doen zou hebben. Men was immers bezig in Burtscheid een eigen regeling te treffen.

Meer moeilijkheden kwamen er van de andere kant. Na veel heen en weer gepraat verklaarde ook de tweede gemeente zich op 3 oktober bereid in beginsel akkoord te gaan met de binnengekomen richtlijnen. Afrondende besprekingen vonden op die dag plaats in Burtscheid, zodat men mag veronderstellen dat ook van die kant instemming is bekomen.[229] Een regeling van de financiële kant van de zaak liet nog lange tijd op zich wachten, omdat de Duitse gemeente van opvatting was dat de andere partij te veel voordeel wenste te putten uit de ontstane situatie en meer vroeg dan haar toekwam.

Ook de opgelegde regeling van de diensten bleek in de praktijk niet te voldoen en na eindeloos geharrewar besloot men over te gaan tot een alternatieve die inhield dat men om de veertien dagen van volgorde zou veranderen. Ds Boot en de zijnen zouden op 24 december de morgenuren voor hun diensten ter beschikking hebben en op 31 december zou de beurt zijn aan ds Wenning en zijn gemeente. Iets later besloot men elkaar om de acht dagen te gaan verbeurten.[230]

Op 6 januari 1674 begon zich ook voor de financiële kant van de zaak een regeling af te tekenen. De Duitse gemeente stelde een bedrag van 12 rijksdaalders in het vooruitzicht voor het gebruik van de kerk in de voorbije periode. Een week later ging de Waalse gemeente akkoord, toen de andere partij bereid bleek er nog eens drie rijksdaalders aan toe te voegen. Op het

verzoek van Duitse zijde de beschikking te krijgen over eigen sleutels wenste men echter niet in te gaan. De Duitsers moesten iedere keer de sleutels komen halen en weer inleveren.

Een definitief akkoord kwam pas vele maanden later tot stand. Het werd op 26 augustus 1674, al weer in Burtscheid, ondertekend.[231] Ds Wenning had zich genoodzaakt gezien in een uiterst vernederend smeekschrift de Waalse broeders te bewegen eindelijk wat concessies te doen. Hij had zich met de zijnen toch altijd opgesteld "als ehr- und friedliebende Christen" en verdiende het dus niet bejegend te worden "mit odieusen und injurieusen nahmen". Zijn gemeente was bereid in te gaan op de eis voor ieder jaar dat zij zich genoodzaakt zag gebruik te maken van de Waalse kerk een bedrag van 35 rijksdaalders neer te tellen. Als tegenprestatie kreeg hij de toezegging dat de alternativa haar even zo lang gegund zou blijven en dat zij ook de beschikking zou krijgen over eigen sleutels. De overeenkomst zou van kracht worden op de dag waarop zij was afgesloten. Daarover ontstond dan toch nog onenigheid, want welk bedrag zou men dan weer voor de inmiddels verlopen tussenperiode moeten betalen. Op 1 oktober vond men elkaar op een bedrag van 12 rijksdaalders extra.[232]

Ook daarna bleven de wrijvingen over en weer niet uit. De problemen spitsten zich toe op de dagen waarop het avondmaal gevierd zou worden. De alternativa botste dan weer op de gebruikelijke twee achtereenvolgende zondagen die de Duitse gemeente daarvoor ter beschikking wenste te hebben. Een ogenblik zag het er zelfs naar uit dat het geheel weer op losse schroeven zou komen, nu als gevolg van maatregelen die de bezettende macht leek te gaan treffen. In maart 1676 was er sprake van een bevel van Zijne Majesteit de koning dat de Waalse kerk tot de grond toe afgebroken zou gaan worden.[233] Die dreiging kon worden gekeerd. Een en ander zou het gevolg zijn geweest van gestook van roomse zijde. Het zou de wederzijdse verhoudingen om begrijpelijke redenen geen goed doen.

Hetzelfde geldt voor een aantal incidenten die zich in de loop van deze jaren hebben voorgedaan. AL op 4 februari werd er een inval gedaan in de Waalse kerk, die met de nodige verwoestingen gepaard ging. Over de verantwoordelijken voor de euveldaden tastte men in het duister, maar vermoedens werden wel gekoesterd. Dat blijkt uit de manier waarop dit incident in de consistoriale acten geregistreerd werd: "Alhier zu notiren dass den 7.Februarij 1674 zu Vaels in der Frantz. kirchen die teutsche Herbornische Bijbel in 4to, welche der Vorleser ordinarie gebraucht und 40 g(ulden) aix gekostet, ganz verdorben und zerschnitten gefunden. Ungewiss obs von Soldaten oder bösewichter von bauern geschehen. Deszgl. die Franzes. Bibel in fol. und andere mehr zerschlagen und verwustet worden".[234]

Ook de kerkgang zelf verliep niet altijd even rustig. Vooral op de weg van Aken naar Vaals en viceversa bleven de incidenten zich in deze jaren herhalen, zoals uit verschillende aantekeningen blijkt. De schuldigen waren

Franse soldaten, die zich vergrepen aan kerkgangers, daarin regelmatig gesteund door boeren uit de omgeving. Ook door inkwartiering werd aan bepaalde protestantse families veel overlast aangedaan.

De diensten zelf in het veel te kleine kerkje verliepen lang niet altijd zoals het wenselijk was. Zij moesten ook verschillende malen voor kortere of langere tijd worden opgeschort. Talrijk zijn de klachten die daaromtrent in genoemde notulen te vinden zijn.[235] Waren zij overdreven? Het valt moeilijk uit te maken, maar geheel anders werd de Franse bezetting ervaren door de lutherse gemeente. Dank zij de aanwezigheid van de Fransen verkreeg zij meer armslag dan haar onder Staats bewind ooit vergund was geweest. Hetzelfde gold voor de zustergemeente in Maastricht. Een doopboek dat daar juist in 1673 werd geopend wijst in het opschrift al onverhuld op de verandering van klimaat. Daar wordt melding gemaakt van "öffentlicher Religionsfreyheyt".[236] Deze strekte zich uit tot het (mede)gebruik van de St. Catharinakerk, die in de stad uiteindelijk aan de protestanten werd gelaten. In Vaals werd dit model weliswaar niet gekozen. De kleine gemeente was immers al eerder huurder geworden van de vroegere Waalse kerk. De grotere vrijheid manifesteerde zich echter ook daar in 1675 toen de gemeente er in slaagde de schuurkerk aan te kopen van Johannes Crutsius Hauten, pastoor van Holset.[237] De financiën voor deze aankoop werden haar voor een belangrijk deel verstrekt door Johan Clermondt, een vooraanstaand lid van de Evangelisch-lutherse gemeente. Hoe gebrekkig ook deze schuur geweest moge zijn, de lutheranen beschikten daarmee ook in Vaals over een echte kerkruimte en dat zou sindsdien zo blijven. Geen wonder dat in die kringen heel anders aangekeken werd tegen de Franse overweldigers.

Dat was vanzelfsprekend ook het geval bij de rooms-katholieke bevolking van Vaals. Pastoor van Thienen en de zijnen beschikten voor de eredienst dank zij de steun van de Franse autoriteiten over een zo goed als nieuw kerkgebouw. Men had er vanzelfsprekend een aantal voorzieningen moeten treffen om het voor de rooms-katholieke eredienst geschikt te maken en zij waren daarbij niet al te zachtzinnig omgesprongen met de typisch protestantse zaken die zij zelf niet nodig hadden. De goederen, die zij in 1663 hadden meegenomen, vonden hun weg nu naar dit kerkgebouw. Een aangepast altaar werd er in opgericht. Over de aard daarvan zijn geen gegevens bewaard gebleven.

Ook over het verloop van de diensten vernemen we niet veel, maar uit de aantekeningen in de parochieregisters kan men opmaken dat deze weer het normale patroon vertoonden. Daar staat immers tussen de regels door dat de nieuwe kerk daarvoor in gebruik werd genomen. De eerste doop vond plaats op 20 augustus 1673 en de eerste uitvaart op 15 oktober van dat jaar, terwijl het eerste huwelijk er al op 15 augustus was ingezegend.[238] Vanzelfsprekend gebeurde dat zonder de door het Echtreglement voorgeschreven praktijken. Het ritueel werd weer het vanouds gebruikelijke. Aan de manier waarop de huwelijken werden geregistreerd valt in het trouw-

register van pastoor a Thienen en in dat van Goswinus Bercks, die in 1677 zijn intrede deed, niets te bemerken.[239] Beiden hanteerden de meest eenvoudige formule: de namen van de echtelieden en die van de getuigen met formules als *matrimonium inivit* (is een huwelijk aangegaan) of *contraxit cum* (trouwde met) al of niet met vermelding van *in facie Ecclesiae* (ten overstaan van de kerk), een enkele maal *in facie Ecclesiae romanae* (ten overstaan van de roomse kerk). Van de ondertrouw of de proclamationes wordt in het geheel geen melding gemaakt.

Men kan zich voorstellen dat dit alles met lede ogen werd gadegeslagen in gereformeerde kringen, en dan vooral in die van de Duitse gemeente die al deze jaren bleef aangewezen op het veel te kleine kerkje van de Waalse zuster-gemeente. Het ledenverlies, dat zich als gevolg van het vertrek van de Staatse bewindslieden overal elders vanaf het begin van de Franse bezetting aftekende, bleef haar echter bespaard. Haar aanhang kwam nu eenmaal grotendeels uit niet-Staatse gebieden. Waar de predikanten vaak in de meeste andere gemeenten het ook voor gezien hielden, bleef de onverwoestbare ds Wenning trouw op zijn post. Hij zal net als zijn collega van de Waalse gemeente de stellige verwachting hebben gekoesterd dat met het eind van het Franse intermezzo door de Vrede van Nijmegen in 1678 de terugkeer van de status quo ante zou zijn verzekerd. Zij zouden beide bedrogen uitkomen.

VIII. HERSTEL VAN DE JUISTE ORDE NA DE VREDE VAN NIJMEGEN

Met de Vrede van Nijmegen, die op 10 augustus 1678 werd gesloten, werd een nieuwe fase in de verhouding tussen rooms en protestants ingeluid.[240] Dat gold zowel voor Maastricht als voor de Landen van Overmaas, uiteraard voorzover het de Staatse partages betrof. Krachtens het Nijmeegse vredesverdrag werden zij in hun oude begrenzing weer onder de soevereiniteit van de Republiek der Verenigde Nederlanden gebracht. De Franse onderhandelaars hadden er zorg voor gedragen dat er in het betreffende artikel een bepaling werd opgenomen die bedoeld was om de belangen van de rooms-katholieke godsdienst en haar belijders veilig te stellen. Deze bepaling luidde: "Lesdits seigneurs Etats Généraux promettent ..... que toutes choses qui concernent l'Exercice de la Religion Catholique Romaine et la jouïssance des Biens de ceux qui en font profession seront rétablies et maintenues sans aucune exception dans laditte Ville de Maestricht et ses dépendances en l'état et comme elles étoient réglées par la Capitulation de 1632".[241] Van Franse zijde werd daarbij verwacht dat er geen ingrijpende veranderingen zouden worden aangebracht in het beleid dat in de voorgaande jaren was gevoerd. Natuurlijk was men er van Staatse zijde veel meer op bedacht de positie van de gereformeerde kerk en haar belijders weer in te passen in het eigen politiek beleid. Men had geen bezwaar gemaakt tegen de uitdrukkelijke vermelding van de capitulatie van 1632.

Men had echter wel een andere visie dan de Fransen op de betekenis van deze vermelding.

De verschillende uitgangspunten van de beide contractanten zouden zich bij de tenuitvoerlegging van het vredes-tractaat van het begin af gaan toepitsen. Vooral de term 'dépendances' gaf al direct na de ratificatie op 19 september en de openlijke afkondiging in de Staatse gebieden op 28 september aanleiding tot een ingrijpend verschil van interpretatie.[242] Van Franse zijde werden de Landen van Overmaas tot die 'dépendances' gerekend. Dat was begrijpelijk, omdat deze gebieden tijdens de jaren van bezetting als een eenheid vanuit Maastricht geadministreerd waren, zonder rekening te houden met de vroegere gecompliceerde bestuursverhoudingen. Voor de Staatse autoriteiten lag dit echter geheel anders. De Landen van Overmaas maakten geen deel uit van deze 'dépendances'. Slechts voor Maastricht en het graafschap van de Vroenhof achtte men zich gebonden aan de bepalingen van 1632, maar voor de Staatse partages bleef het Partagetractaat van 1661 onverminderd van kracht. Het herstel van het Staatse gezag zou dan ook overeenkomstig de toen uitgevaardigde reglementen moeten plaats vinden.[243] Slechts met het oog op de internationale verhoudingen zou men zich hier en daar tot enige concessie bereid tonen. Vanzelfsprekend leefde binnen de gereformeerde gemeenten de verwachting dat de status quo ante zonder meer zou terugkeren met het herstel van het Staats gezag. Die verwachting zou niet over de hele linie verwezenlijkt worden.

De kerken van Vaals na de Vrede van Nijmegen

Vanzelfsprekend was binnen de Nederduits-gereformeerde gemeente de verwachting zeer levendig dat met de terugkeer van het Staats gezag het kerkgebouw dat haar met steun van de bezetters door de roomsen ontnomen was zou worden teruggegeven. Zij moest er echter in feite genoegen mee nemen dat het gebouw nog geruime tijd in gebruik bleef van de rooms-katholieke parochie. Dat blijkt uit tal van voorzieningen die nog getroffen werden in de Waalse kerk. Het duidelijkst komt dit naar voren in een aantekening van 18 juni 1679 in de acten van de gemeente.[244] Het eigen gestoelte van de drossaard werd toen vanuit de Duitse kerk naar de Waalse overgebracht. Dat was tot dan toe gewoon blijven staan en was door anderen gebruikt dan waarvoor het bestemd was. De in functie herstelde Staatse drossaard - het was Robert van Ittersom - had nog geen kans gezien de gemeente het gebruik van de eigen kerk weer te bezorgen, waarvoor hij zonder twijfel al herhaalde malen benaderd was. Hij wenste echter wel weer over de bank te kunnen beschikken die te zijner eer was opgesteld, en pastoor Goswinus Bercks, die in 1677 Sigerus a Thienen was opgevolgd, had zich tegen het transport niet willen verzetten. Hij vond het al lang goed dat hij en zijn parochianen voorlopig niet gestoord zouden worden in het gebruik van de kerk zelf.

Dat was natuurlijk helemaal niet naar de zin van de eigenlijke bezitters. De gemeente had al in november 1678 de nodige avances gemaakt om in het bezit van het kerkgebouw hersteld te worden. In opdracht van zijn kerkenraad was ds Wenning al op 21 november naar Maastricht gereisd om de vertegenwoordigers van de Staten-Generaal daar te complimenteren met het herstel van het Staats gezag en bij die gelegenheid aan te dringen op herstel van de status quo ante.[245] Dat betrof natuurlijk op de eerste plaats het kerkgebouw. Het haalde niets uit. Op 30 april 1679 werd nog vastgelegd dat men de zaak van de kerk opnieuw zou gaan bepleiten, zodra de prins van Oranje zich in Maastricht zou vertonen.[246] Daar was tot in de zomer van dat jaar nog niets van terecht gekomen. Toen het in september dan eindelijk zo ver kwam, bracht ook het overleg met de prins het gewenste resultaat niet dichterbij. Het leverde slechts een flinke som geld op van de prinses, die was meegekomen om de baden in Aken te gaan bezoeken.[247]

Men wist voorlopig niets beters te doen dan de nodige voorzieningen te treffen om het gezamenlijk gebruik van de Waalse kerk wat bevredigender te doen verlopen. De zes nieuwe banken die men in 1677 had besteld bleken in de praktijk zo slecht gemaakt dat zij op korte termijn al veel ongemakken vertoonden. Op 30 juli 1679 trof men maatregelen om er verbeteringen in aan te brengen.[248] Het duurde nog een vol jaar voordat men eindelijk weer de beschikking kreeg over de eigen kerk. Op 27 juni 1680 was het dan toch zo ver.[249] Het was al gauw geen onverdeeld genoegen, want de kerk had aanzienlijke schade opgelopen en vertoonde een ontluisterde aanblik. De roomsen hadden in allerijl meegenomen wat zij als hun eigendom beschouwden. De preekstoel was zelfs al enkele jaren eerder vernietigd en juist het gemis van dit voor de gereformeerde eredienst wezenlijke meubelstuk deed zich het sterkst gevoelen.

Reeds op 21 juli 1680 had er overleg plaats over de vervaardiging van een nieuwe preekstoel.[250] Henrich Smijds, een schrijnwerker die als een bekwaam vakman bekend stond, kreeg de opdracht om daarvoor een model uit te werken. Hij kwam daarmee al op 27 juli klaar en legde op die dag een ontwerptekening over met de pertinente verzekering dat het werkstuk er nog veel fraaier uit zou komen te zien. Hij verklaarde ook kans te zien het karwei binnen drie maanden te klaren en met een bedrag van vijftig rijksdaalders genoegen te kunnen nemen. Gezien deze uitermate gunstige toezeggingen werd hem de opdracht gegund. Wel werd hem gevraagd het model zo te willen uitvoeren dat de preekstoel gemakkelijk verplaatsbaar zou worden en dat er bovendien een mogelijkheid in opgenomen zou worden om er boeken en geschriften in op te bergen. Men had het gemak daarvan tijdens het gebruik van de Waalse kerk ervaren.

De schrijnwerker kwam royaal binnen de door hem bedongen termijn gereed. Op 23 september stond het meubelstuk kant en klaar in zijn werkplaats.[251] Men kon bijgevolg besluiten dat hij nog enige tijd met de opstelling in de kerk kon wachten, omdat men de nieuwe preekstoel op de door

de Staten-Generaal aangekondigde bid- en boetedag op 9 oktober voor het eerst wenste te gaan gebruiken. Er moest bovendien op de plek, waar hij opgesteld zou gaan worden, nog een venster in de muur dichtgemetseld worden. De enige teleurstelling was dat de schrijnwerker op het laatste moment nog enkele aanvullende bedragen bedong, maar door een collecte slaagde men er royaal in de onkosten te vereffenen. De collecte die onder de Vaalser jongelui van augustus 1680 tot februari 1681 voor de nieuwe preekstoel werd gehouden bracht meer dan het vereiste bedrag in het laadje. De jonge mannen brachten 48 rijksdaalders bijeen, de jonge vrouwen 43 en drie kwart.[252] Met de restanten en de daarna nog binnengekomen giften slaagde men er in aan weerskanten van de preekstoel nog enkele nieuwe stoelen te bekostigen, terwijl ook het muurwerk een beurt kon krijgen. Voor het laatste kreeg men van de betrokken autoriteiten de vereiste toestemming en tevens een bijdrage in de daaraan verbonden kosten. Als kroon op het werk werd op 2 november 1681 het gestoelte van de drossaard weer uit de Waalse kerk naar de eigen herstelde kerk overgebracht.[253] Om de pas af te snijden aan mensen die voornemens waren ook eigen banken en stoelen in de kerk te plaatsen kwam er in het begin van 1682 een reglement uit de bus dat dit voorrecht reserveerde voor "die Regierende, overheitliche und Gerichts- wie auch Christ- und Kirchliche Bediente".[254] Al de overigen dienden zich tevreden te stellen met de banken en stoelen die hun werden aangeboden. Wel werd vastgelegd dat er gezorgd moest worden zowel "fur Mans- und Frawens Personen gnugsame commodieuse Bäncke und Stuhle". Voor het gebruik daarvan moest dan jaarlijks een in het reglement vastgelegd bedrag worden betaald. Met dat alles kon men tevreden terugblikken op de voorzieningen die voor het teruggekregen kerkgebouw waren getroffen.

Diezelfde tevredenheid zal ongetwijfeld ook geheerst hebben binnen de Waalse gemeente, die zonder de overlast van de kerkgangers van de zustergemeente weer de vrije beschikking had over het eigen kerkgebouw.[255] Aan de bijzondere band die de Waalse gemeente van Vaals van 1649 af met de Nederduitse gemeente en daarmee ook met de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas had onderhouden, kwam in het begin van de jaren tachtig een einde. Op 9 juli 1682 werd op de classisvergadering gerapporteerd dat er een schrijven was binnengekomen van de Waalse synode waarin met alle aandrang bepleit werd aan deze abnormale situatie een eind te maken en de Waalse gemeente onder te brengen in het eigen verband.[256] Het vormde de aanzet tot een lang slepende affaire, omdat er een hele reeks instanties bij betrokken moesten worden. Toen ook de Staten-Generaal in Den Haag zich in mei 1683 voorstander verklaarden was het pleit beslist. In oktober van dat jaar konden de laatste formaliteiten worden afgewikkeld.[257]

Heel wat meer ongenoegen wekte de groeiende positie die de lutherse christenen vooral in Maastricht, maar ook in Vaals in deze jaren begonnen te verwerven.[258] De scherpe resolutie van de Staten-Generaal van 3 januari 1651, waarmee de uitoefening van de lutherse religie in Maastricht uitdrukkelijk werd verboden, was in de praktijk reeds lang uitgehold.[259] In de jaren

van de Franse bezetting hadden de luthersen ook in Vaals een eigen kerkruimte verworven en daarin kwam ook na de terugkeer van het Staats gezag geen verandering. In gereformeerde kring bleef men ook op het hoogste niveau ijveren voor een terugkeer tot het strenge regime. Op een classisvergadering van 4 mei 1683 werd de daar heersende vastbeslotenheid neergelegd in een besluit: "Raakende de Luytersche kercke tot Vaels en Maestricht daar tegen sal op d'oude voet door alle mogelijke middelen worden geprocedeert.[260] Natuurlijk hielden de betrokkenen zelf zich niet onbetuigd. De lutheranen van Maastricht verwierven bij resolutie van de StatenGeneraal van 12 december 1682 de "permissie tot het moogen opbouwen van eene kerk op eygen kosten op een bequaame plaatse binnen deese stadt Maastrigt".[261] En toen drossaard Aarssen van het Land van 's-Hertogenrade in augustus 1683 ongeregeldheden rond de uitoefening van de lutherse eredienst in Vaals rapporteerde en om instructies vroeg, werd bij resolutie van 11 oktober 1683 hem als richtlijn gegeven dat "hij de voors. luthersche in de exercitie geen verdere molestatie zal hebben te doen, maar de exercitie naa ouder gewoonte sal conniveren".[262] Toen daarop de Gelderse synode tussenbeide kwam met een poging het tij alsnog te doen keren leverde dit niet het gewenste resultaat op. In Maastricht kwam in oktober 1684 de nog bestaande lutherse kerk gereed,[263] terwijl de lutheranen in Vaals bij resolutie van 24 mei 1685 toestemming verwierven de door hen gebruikte schuurkerk op te knappen.[264] Ruim tien jaar later kregen zij bij resolutie van 11 december 1696 toestemming de door hen inmiddels gekochte Cooperhoff voor de eredienst te gaan gebruiken.[265] Dat zou het uitgangspunt worden voor een nog fraaiere voorziening enkele decennia later.

De rooms-katholieke gemeenschap had zich sinds 1680 moeten behelpen met het eigen onttakelde kerkgebouw. Zij had in allerijl wat meubilair meegenomen uit de gereformeerde kerk, die ontruimd moest worden. En noodvoorzieningen moesten worden getroffen om de ruimte weer voor liturgisch gebruik geschikt te maken. Tevergeefs trachtte men het kapittel van Onze Lieve Vrouw te Aken als onderhoudplichtige instantie er toe te bewegen de herbouw van de koorruimte te subsidieren en andere verbeteringen in de bestaande toestand mogelijk te maken. Het zou een gevecht worden dat enkele tientallen jaren zou voortduren.[266]

Het samenleven van de verschillende kerkelijke gemeenschappen zou met dezelfde problemen gepaard gaan als in de jaren vóór het Franse intermezzo. Van beslissende betekenis werden daarbij opnieuw de reglementen, die de een na de ander met meer of minder beslistheid weer "in train werden gebracht". De voornaamste die de godsdienstige verhoudingen beïnvloedden moeten hier de revue passeren.

De reglementen weer van kracht

Het politieke reglement was daaronder het belangrijkste. De eigen bestuursorganisatie die kenmerkend was geweest voor de Staatse partages van de Landen van Overmaas werd vanzelfsprekend na de Vrede van Nijmegen weer van kracht. De hoge en lagere ambtenaren keerden weer terug en werden opnieuw volgens de daarvoor geldende bepalingen gerecruteerd. Daarmee was ook voor Vaals het voorschrift dat zij aanhangers moesten zijn van de 'ware gereformeerde religie' weer van kracht.

De aanstelling van de lokale ambtenaren ging in de randgebieden wat trager van stapel dan in Maastricht, waar de eerste benoemingen al op 19 november 1678 waren afgekomen, en in enkele dagen tijd de nieuwe raad was samengesteld volgens de beginselen die de Staatse overheid van het begin af had gehanteerd.[267] In de Landen van Overmaas verliep een en ander niet zo snel, maar in enkele jaren was het geheel weer rond. Over het eindresultaat zijn we uitstekend ingelicht.[268] Volgens een rapportage van 1682 was de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen als volgt bemand:

schout:	Daniel Albert Buretti
schepenen:	Johan Baers, Jan Metz
	Johan Deur, Mans Brul
	Nicolaes Ernst, Nicolaes Heun
griffier:	Rogier van der Roer
gerichtsbode:	Willem Thelene[269]

Zij waren allen van de 'ware gereformeerde religie'. De drie eerstgenoemden woonden in Vaals, de overigen waren in Aken, Gulpen, Maastricht of Valkenburg gehuisvest. Een man als Rogier van der Roer combineerde met zijn functie in Vaals verschillende soortgelijke functies elders. De nadelen die aan deze combinaties verbonden waren nam men voor lief, wanneer maar aan de voorwaarde omtrent de ware religieuze overtuiging voldaan was.

Wat daarvan verwacht werd wordt duidelijk in het bij hun aanstelling gebruikte eedformulier. Dat vertoont dezelfde trekken als het boven aangehaalde uit de periode van vóór 1672.[270] Dat kwam dus vooral neer op het helpen handhaven van de 'ware gereformeerde religie', waarvan deze ambtenaren aanhangers moesten zijn. Op de eerste plaats stond daarbij het handhaven van de positie van de predikanten, het beschermen van de waarden waar deze voor stonden en het ondersteunen van het onderwijs in dezelfde geest. Daar kwam dan bij het nakomen van de richtlijnen die de landsoverheid zou doen uitgaan.

Tot deze richtlijnen behoorde ook het Echtreglement. Het had er na de Vrede van Nijmegen een tijdlang naar uitgezien dat de Staten-Generaal het nakomen van de daarin vervatte voorschriften over ondertrouw en trouw niet wensten te urgeren. En in de praktijk van de eerste jaren werden zij dan ook niet nagekomen. Toen over dit soort nalatigheden naar Den Haag werd

gerapporteerd ging er een algemeen bevelschrift uit naar de hoge officieren in de drie Landen van Overmaas om beter toe te zien op het onderhouden van alle plakkaten, ordonnantiën en reglementen die van de hoge overheid waren uitgegaan. Wellicht tot hun verbazing kregen de hoge heren in Den Haag een tijd later van de betrokkenen te horen dat zij bij het tenuitvoerleggen van deze opdracht telkens stootten op het vooroordeel, als zou het Echtreglement niet meer van kracht zijn. Er volgde prompt een nieuw bevelschrift van 21 augustus, waarmee Hare Hoogmogenden nadrukkelijk verklaarden dat de eerder gegeven opdracht wel degelijk het Echtreglement impliceerde.[271] Het was dus de plicht van de hoge officieren er voor te zorgen dat alle bepalingen van dat Echtreglement werden nagekomen, meer in het bijzonder die over de drie proclamaties en het trouwen voor de gereformeerde gemeente of voor schout en schepenen.

Zo op het eerste gezicht was er na dit tijdstip in het trouwregister dat van 1677 af door pastoor Goswinus Bercks werd bijgehouden geen enkele verandering in de registratie te bespeuren.[272] De door hem ook na 1683 ingezegende huwelijken werden aangetekend onder de rubriek: "Nomina eorum qui a me temporali pastore Goswino Bercks copulati ab anno 1677" (namen van hen die door mij, tijdelijk pastoor Goswinus Bercks, zijn getrouwd sinds het jaar 1677). De aantallen vanaf het eerste jaar tot aan 1690 vertonen weliswaar enkele schommelingen, maar die worden niet of nauwelijks bepaald door de instructie van 1683. De curve verliep als volgt: 1677 (1), 1678 (5), 1679 (3), 1680 (3), 1681 (6), 1682 (2), 1683 (1), 1684 (2), 1685 (4), 1686 (7), 1687 (3), 1688 (1), 1689 (5), 1690 (5) Bij nader toezien bleek echter dat de twee huwelijken van 1684 ook geregistreerd staan in het gereformeerde trouwregister en dat ook voor de daarop volgende jaren een aantal huwelijken dubbel geregistreerd werden. Uit de manier waarop dit gebeurde wordt duidelijk dat de voorschriften van het Echtreglement daarbij in het geding waren, gecombineerd met de praktijken die al sinds de uitvaardiging van dat reglement bij de rooms-katholieke pastores in zwang waren gekomen. Van de twee huwelijken van 1684 laat ik hier de voornaamste gegevens volgen: volgens het hervormd register had op 9 april de ondertrouw plaats van "Christian Creutz j.m. und Barbara Knorren; cop. 30 April zu Vals"; volgens het rooms-katholiek register trouwde "Creutz Creutz mit Berb Knohren" op 3 september; op 19 maart had de ondertrouw plaats van "Johannes Goeszens j.m. zu Vals en Johanna Leonard j.d. von Mecheln; cop. 9 April zu Vals"; op 2 november trouwde "Jan Goësgens mit Joanna Lennerts" volgens het rooms-katholiek register.[273] Bijzonderheden worden daarbij niet vermeld. Opvallend is slechts in beide gevallen de betrekkelijk grote afstand tussen beide trouwdata. Een verklaring daarvoor heb ik niet kunnen vinden.[274] Ook de vier rooms-katholieke huwelijken van 1685 komen voor in het gereformeerde register. Jammer genoeg staan in het roomse register geen trouwdata geregistreerd, zodat een vergelijking althans op dit punt niet mogelijk is. Het ontbreken daarvan

kan een aanwijzing zijn van onregelmatigheden bij de huwelijkssluiting voor de pastoor. Mogelijk betreft het de clandestiniteit waarin een en ander gebeurde. Dat contrasteert dan weer met de aantekening in het rooms-katholieke register na de huwelijken van 1690. Daar lezen we: "Ab Adm. Rdo Dno Cornelio Schenck moderno pastore porcetano[275] dum hic in Vaals pastorem ageret in Domino copulati sunt sequentes" (door de zeer eerwaarde heer Cornelius Schenck, tegenwoordige pastoor van Burtscheid, toen hij hier in Vaals als pastoor fungeerde, zijn de volgenden in het huwelijk verbonden). Dan volgen een aantal namen die door hem werden opgetekend: "descripti et registrati et omnes sponsi dum ambo nostri catholici territorii essent publice in Ecclesia nostra proclamati et copulati (ingeschreven en geregistreerd en allen trouwlustigen, beiden uit ons katholieke territorium, in het openbaar in onze kerk afgeroepen en getrouwd).[276] Deze wat cryptische zin lijkt er op te wijzen dat deze pastoor paren van elders publiekelijk in de kerk van Vaals in het huwelijk verbond. Anders kan ik de aantekening dat beiden afkomstig waren uit 'ons' katholieke territorium geen zin geven.[277]

Tot ver in de jaren negentig wijst de registratie van dezelfde paren in beide registers op de bemoeienis van de pastores van de twee kerkgenootschappen met deze paren. Dan houdt de dubbele registratie op, terwijl er toch aanwijzingen te vinden zijn in het rooms-katholieke trouwregister dat ook anderen buiten de eigen pastores zich met de ondertrouw en/of trouw van deze paren bleven inlaten.

Dat blijkt duidelijk uit de telkens terugkerende vermelding van de roepen of proclamationes die voltrokken werden door 'ketters' of niet-katholieken.[278] Waarom die mededeling niet in alle gevallen wordt gedaan wordt niet duidelijk in de nogal uiteenlopende manier waarop de registratie plaatsvond. Ik zet er hier enkele uit achttiende-eeuwse registers op een rijtje. Op 9 oktober 1704 werd een huwelijk ingezegend "in ecclesia nostra post divina praeviis quoque proclamationibus coram testibus" (in onze kerk na de eredienst, na de voorafgaande roepen, ten overstaan van getuigen). Duidelijk alle katholieke elementen bij elkaar. Op 10 januari 1705 wordt echter weer uitdrukkelijk vermeld: "inivit matrimonium in facie Ecclesiae factis ab acatholicis proclamationibus uti hic moris est" (is het huwelijk aangegaan ten overstaan van de kerk, nadat de roepen zijn gedaan door de niet-katholieken, zoals alhier het gebruik is). Dat laatste vindt dan weer zijn bevestiging in een hele reeks aantekeningen van dit soort, gecombineerd met de mededeling: "copulati sunt coram me pastore et testibus" (zij zijn getrouwd ten overstaan van mij, pastoor, en van de getuigen). Hier en daar komt men dan weer een zegenbede tegen, zoals op 9 januari 1711, direct na: "bannis ab haereticis factis. Dignet Deus ter optimus illis dare suam benedictionem. Amen" (de roepen gedaan door de ketters. Moge de driemaal goede God hen zijn zegen schenken. Amen). De mededeling van 5 februari 1713 van een huwelijk dat gesloten werd "in facie Ecclesiae praeviis per me factis

proclamationibus juxta Tridentinum in ecclesia nostra per me pastorem et coram testibus" (ten overstaan van de kerk, nadat de drie roepen gedaan zijn volgens het Concilie van Trente, in onze kerk, door mij, pastoor, en ten overstaan van getuigen) wordt op 8 februari op de voet gevolgd door de aantekening: "proclamati ab haereticis" (afgeroepen door de ketters), die dan weer enkele malen terugkeert. Op 25 juni is er weer sprake van: "in ecclesia nostra proclamationes juxta Tridentinum" (roepen in onze kerk volgens het Concilie van Trente), en op 4 juli daarop volgend weer: "per me in domo mea coram testibus" (door mij, in mijn huis, ten overstaan van getuigen). Op 16 mei 1717 heet het dat het paar de huwelijkszegen ontving "in ecclesia nostra post tres proclamationes" (in onze kerk na de drie roepen), en op 12 december 1718 wordt er aan toegevoegd: "a me proclamati" (afgeroepen door mij). Maar op 19 november 1719 wordt geregistreerd: "copulati quidem in contractu ab haeretico praedicutio" (getrouwd door de ketterse predikant), en te beginnen met 1 november 1720 volgt een hele reeks met de mededeling: "proclamati ab haereticis" (afgeroepen door de ketters). Deze veelvuldig herhaalde mededeling wijst er in ieder geval op dat de pastoor in die gevallen zelf geen roepen deed volgen. De reeks wordt echter ook zo nu en dan onderbroken met de mededeling als op 1 december 1742: "post tres proclamationes consuetas in ecclesia nostra" (na de drie gebruikelijke roepen in onze kerk).

Moet men buiten dat ene hier genoemde geval waarin verwezen wordt naar de predikant ook in al die andere, waarin sprake is van de roepen door 'ketters' of niet-katholieken aan hem denken? Maar waarom zijn de hier bedoelde huwelijken dan niet meer opgenomen in de gereformeerde trouwregisters? Had de predikant een apart register aangelegd voor roomse paren die voor hem verschenen, zoals dat ook elders gebeurde, en is dat misschien verloren gegaan?[279]

Er is echter voor Vaals nog een tweede mogelijkheid, waarmee rekening gehouden moet worden. Zeker is namelijk dat in Vaals ook de alternatieve mogelijkheid van het huwen voor de schepenbank plaatsvond. Een register van dit soort huwelijkssluitingen is bewaard gebleven.[280] Dat vormt een hoge uitzondering, want een dergelijk register is verder slechts voor Margraten nog aanwezig op het Rijksarchief te Maastricht.[281] Hoewel ook elders hier en daar melding wordt gemaakt van het huwen voor de schepenbank vormde dat daar een uitzondering. Registers zijn ervan in ieder geval niet bewaard gebleven.[282]

Wat moeten we ons daar weer bij voorstellen en hoe verliep deze combinatie? We moeten daarvoor terecht in bedoeld schepenbankregister. Dat begint in 1705 en loopt door tot aan het eind van de Staatse tijd. Er zijn echter aanwijzingen voor dat de bemoeienis van de schepenbank van Vaals met het huwelijk van de inwoners al eerder was begonnen. Aan het register valt te ontlenen dat trouwlustige paren zich slechts voor de ondertrouw bij de heren schepenen presenteerden. Deze verrichtten daarop in de meeste

gevallen niet zelf de drie voorgeschreven roepen, maar lieten dit over aan de verschillende kerkgenootschappen. De schepenbank zelf hield dan weer aantekening van de berichtgeving daaromtrent die van de heren geestelijken kwam en bewaarde zorgvuldig de documenten die er betrekking op hadden.[283]

Onder de bewaard gebleven documenten komen er talrijke voor van de roomse pastoors, aan welke nochtans volgens de letter van de voorschriften iedere bemoeienis met het huwelijk van hun parochianen was verboden, maar die met medeweten van de overheden, tot die in Den Haag toe, al lang op allerlei manieren deze bemoeienis wel hadden. In een plaats als Vaals speelde zich deze bemoeienis dus af in volle openbaarheid. De oudste van dergelijke verklaringen is er een afgelegd door de pastoor van Sippenaeken in 1697. Die betrof dus een echtpaar dat afkomstig was uit het jurisdictiegebied van de schepenbank,[284] maar dat voor het huwelijk uitgeweken was naar een plaats die tot de Spaanse Nederlanden behoorde.

Onder de bewaard gebleven mededelingen van dit soort samenspel tussen kerkelijke en burgerlijke overheden komen vele parochies voor die gelegen waren buiten Staats grondgebied. We vinden die van Epen, Teuven, Reijmersdael, Aubel, Montzen, Gemmenich, Gemund, Berg, Richterich, Würselen, Waldhorn en Moresnet. Ook Aken is goed vertegenwoordigd met verschillende parochies in de stad. Uiteraard komen ook de parochies van Vaals en Vijlen regelmatig voor. Voor al deze gevallen is telkens minstens een van de betrokkenen uit het territorium van de schepenbank afkomstig. Uit de veelheid van plaatsnamen wordt duidelijk hoe uitgebreid het gebied was, waarbinnen deze relaties tot stand kwamen.

In een aantal van deze gevallen werden de roepen onder verantwoordelijkheid van de schepenbank verricht. Het bleek niet mogelijk daarvoor een vaste regel te ontdekken. De manier waarop dit in Vaals gebeurde week af van de in Margraten gebruikelijke procedure. Trok daar de gerichtsbode de straat op om de voorgenomen huwelijken uit te bazuinen, in Vaals gebeurde deze afkondiging in de gerichtskamer. Daar vond af en toe ook de huwelijkssluiting plaats. Dat gebeurde dan vanzelfsprekend in overeenstemming met de voorschriften van het Echtreglement.

Dat is dus duidelijk niet het geval bij al die roomse paren die hun huwelijk sloten ten overstaan van de pastoor. Het blijft overigens een raadsel een verklaring te vinden voor de vele wisselingen in de manier waarop de huwelijksinzegening zich in al deze gevallen voltrok. Dat kon gebeuren ten huize van de pastoor of van de huwenden zelf of in de eigen parochiekerk tijdens of na de viering van de eucharistie of ook in parochiekerken elders in een van de dorpen in de omgeving of in de nabijgelegen stad Aken. Ook valt bij gebrek aan documentatie niet na te gaan hoe hoog het percentage lag van de huwelijken van rooms-katholieken die gesloten werden ten overstaan van de schepenbank of de predikant en zijn kerkenraad. Zeker is dat lang niet alle trouwlustigen zich presenteerden voor de schepenbank.[285] Er zijn nogal wat aanwijzingen dat

roomse paren zich bleven presenteren bij de predikanten. Deze waakten in alle voorkomende gevallen zorgvuldig over de eerbiediging van de rechten die hun overeenkomstig de bepalingen van het Echtreglement toekwamen. Dat gold trouwens ook de kleine minderheidsgroepering van de lutherse gemeenschap in Vaals. In een reeks klachten die op 22 maart 1684 via de Gelderse synode naar Den Haag werden gerapporteerd wordt melding gemaakt van het feit dat de luthersen zowel in Maastricht als in Vaals "personen trouwen tegen het echtreglement sonder dat de roepen door gereformeerde predikanten hebben plaats gehad".[286] Des te meer zorg baarde het wanneer eigen gemeenteleden wensten te trouwen met partners die een andere confessie waren toegedaan. Dan was het om het even of het luthersen of roomsen betrof. Dat was even verfoeilijk en alle middelen werden te baat genomen om dit euvel te bestrijden. Voordat we daar onze aandacht aan gaan wijden, moet eerst enige aandacht geschonken worden aan de bouw van een eigen kerk voor de lutherse gemeente en de bouw van een nieuwe rooms-katholieke kerk die niet lang daarna plaatsvond.

IX. De bouw van twee nieuwe kerken in Vaals

De bouw van nieuwe kerken was in de Staatse Landen van Overmaas een zeldzaam voorkomend verschijnsel. Niettemin heeft zich dat in Vaals tot vier maal toe voorgedaan. De beide gereformeerde gemeenten waren het eerst aan de beurt. Zoals we eerder zagen werden zij tegen het eind van de jaren zeventig in staat gesteld eigen kerken te bouwen. In de jaren dertig van de achttiende eeuw waren het de lutheranen die toestemming kregen een kerk te bouwen en twee decennia later volgden de rooms-katholieken. Het lutherse kerkgebouw werd op 1 december 1737 plechtig in gebruik genomen. Op 18 augustus 1754 vond de inzegening plaats van het nieuwe roomse kerkgebouw. Beide gebeurtenissen verwierven zeker niet de volle instemming van de gereformeerde christenen. De Nederduits gereformeerde gemeente heeft zich zelfs met hand en tand verzet tegen de groeiende invloed die vooral de lutherse gemeenschap zich geleidelijk aan verwierf.

Het streven van deze laatste om de beschikking te krijgen over een betere en geschiktere kerkruimte dateerde al van de eerste jaren na het herstel van het Staatse gezag. Op de herhaalde verzoeken die de Hoogmogende Heren in Den Haag direct of indirect werden gedaan, beschikten zij bij resolutie van 24 mei 1685 welwillend met het verlenen van toestemming om "het slegt huys waar zij (de lutheranen) al geruimere tijd van jaren godtsdienst uitoefenen, en dat erg vervallen is, te mogen repareren".[287] Of er van dit 'repareren' veel terecht is gekomen is niet bekend, maar tevreden was men niet. Toen men tegen het eind van de jaren negentig in staat bleek over te gaan tot de aankoop van de Coperhof en het ernaast gelegen perceel, richtte de lutherse gemeente zich opnieuw tot de Staten-Generaal met het verzoek de oude schuur te mogen verruilen tegen het nieuwe pand dat men meer

geschikt achtte voor een waardige kerkdienst. Uitvoerig werd deze koerswijziging in het verzoekschrift toegelicht.[288] Men wees er op dat het oude pand toch niet zo geschikt was "als recht tegenover de gereformeerde Franse kercke gelegen, en alsoo lichtelijk door 't singen of diergelijken of d'een den anderen mogte incommoderen, daarbij ten deele omcingelt van een continueele vergadering van seer vuijle stinckende mist". Hoe vriendelijk ook bedoeld, deze verwijzing naar de mogelijke overlast voor de gereformeerde medechristenen werd niet in dank afgenomen. Wanneer het aan hen zou hebben gelegen was het niet door gegaan, maar mogelijk overtuigd door deze overweging gaven de Staten-Generaal met de resolutie van 11 december 1696 groen licht.[289] Niet lang daarna kon de Franse schuur worden verlaten en konden de diensten plaatsvinden in een veel waardiger ruimte.

Toen enkele decennia later de procedure werd ingezet de Koperhof als kerkruimte in te mogen ruilen voor een nog ruimer bouwwerk, vond men opnieuw de gereformeerden op zijn weg. Het verzoek daartoe dat op 16 juli 1731 bij de Staten-Generaal op tafel lag wekte deze keer ook bij de Hoogmogende Heren enige bevreemding.[290] Waarom, zo vroeg men zich af, kennelijk met de herinnering aan de in 1696 behandelde aanvraag van gelijke strekking in gedachte, nu al weer de behoefte om een door de lutherse gemeente als kerk gebruikt pand in te ruilen tegen een "grooter ende tot de oeffeninge van meergemelde Godtsdienst bequamer gebouw of kercke"? Was dan de gemeente in aantal inmiddels zo gegroeid? En wat was dan precies de bedoeling? Wenste men zo iets als een echte kerk, dus een bouwwerk met "een uyterlijke gedaente van kerck met toren"? En hoe zal de gereformeerde kerkfabriek daar nu weer op reageren, vroeg men zich al bij voorbaat af, daarbij ook denkend aan de wens om aan de nieuwe kerk het recht tot begraving van de eigen doden te verbinden, waarom gevraagd was, maar waarmee ook de rechten van anderen - lees van de gereformeerden - in het geding waren. De zogenaamde Commissarissen-Instructeurs werden via Maastricht naar Vaals gestuurd om ter plaatse een onderzoek in te stellen en de achtergronden van het verzoekschrift te peilen.[291]

Het door hen op 31 juli ondertekende rapport was alleszins geruststellend. Hun onderzoek had uitgewezen dat een ruimer gebouw voor de in aantal sterk toegenomen gemeente van de Augsburgse Confessie uit Vaals, Aken en Burtscheid nodig was, maar het was beslist niet de bedoeling om het bouwwerk de gedaante van een echte kerk te geven. Anderen konden daartegen dan ook geen doorslaggevende bezwaren inbrengen. Geheel conform aan dit advies kwam op 3 augustus 1731 de resolutie af met de toestemming "de voorsz. hare vergaderplaatse op haer eijgen grond en kosten te mogen vergrooten ende uijtsetten mits dat hetselve geschiede in forme van wooning, soo als die tegenwoordig is geconstitueert, sonder aen deselve een uijterlijke gedaente van een kerck te geven".[292] Duidelijker kon niet gezegd worden, tot hoever de autoriteiten wensten te gaan. Een soort kerkhuis en voor de kosten moest men zelf helemaal alleen opkomen.

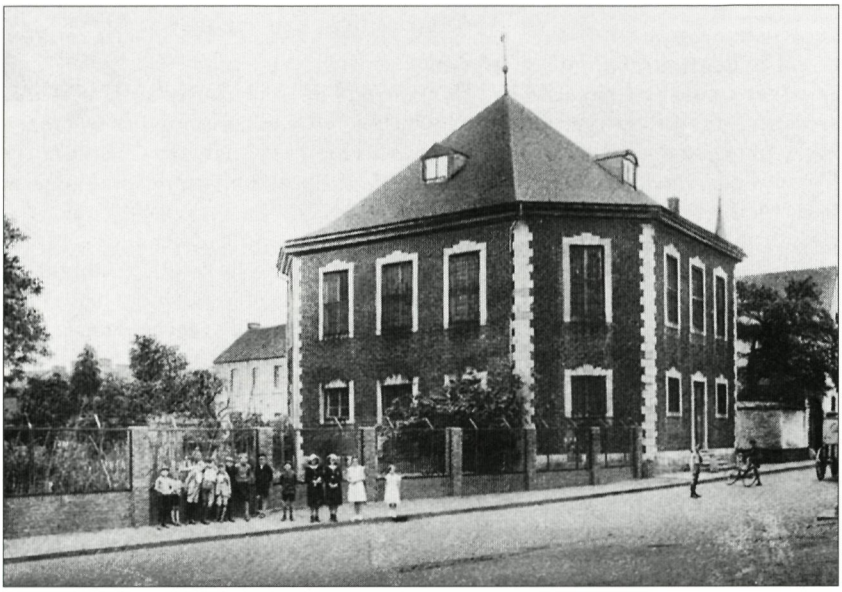

De lutherse kerk van Vaals, uit 1737. Naar een prentbriefkaart.

Daarmee was de kerk zelf er nog lang niet. Juist de kosten speelden daarbij een voorname rol. Het duurde tot 12 april 1736 voordat de eerste steen kon worden gelegd.[293] Dat gebeurde met de nodige plechtigheid door de predikant van de lutherse gemeente ds Johann Heinrich Schmid. De voldoening dat het gelukt was de benodigde financiële middelen bij elkaar te krijgen speelde daarbij een grote rol. Vooraanstaande lidmaten van de gemeente zoals Conradt von Clermont hadden daarbij een grote rol gespeeld. Belangrijke bijdragen waren ook van elders gekomen. Zelfs uit de Akense stadskas kwamen gelden binnen. Vooral graaf Frederich Heinrich von Seckendorf, commandant van het Rijksleger dat in Aken de winterkwartieren betrokken had, had daartoe bemiddeld.[294] Hij was dan ook samen met zijn vrouw en nog een aantal hoge militairen bij de plechtigheid aanwezig. Het ontwerp van de kerk was van ingenieurmajoor von Littig, eveneens uit het in Aken ingekwartierde leger. Het markante bouwwerk werd op de Eerste Advents-zondag, 1 december 1737, plechtig ingewijd. De hele plechtigheid werd uitvoerig toegelicht in een in Essen gedrukt gelegenheidsgeschrift van genoemde predikant met de indrukwekkende titel: *Zions-Freude über den Einzug ihres Königs in seinen Tempel bey Christlicher Einweihung des neuerbauten Evangelischen Kirch-Hauses zu Vaels am lsten Advents-Sonntage 1737 aus Math. 21/5 kürzlich betrachtet und darauf etwas ausfuhrlicher erwogen; nebst einem Vorbericht, wie es sowohl bey Legung des Grund-Steins als Einweihung gehalten worden.*[295] Volgens de beschrijving van de inwijdingsplechtigheid waren daarbij niet alleen de eigen geloofsgenoten in groten getale aanwezig, maar ook belangstellenden van diverse pluimage uit gereformeerde, doopsgezinde, katholieke en zelfs joodse kringen. De geloofsverbroedering leek een ogenblik gestalte te hebben gekregen.

Heel wat minder sporen heeft de toch in de Staatse partage zo opmerkelijke bouw van een nieuwe roomse kerk nagelaten.[296] Ook deze werd geheel op eigen kosten voltrokken. In 1749 was daarover eindelijk een akkoord bereikt tussen de rooms-katholieke parochie Vaals en het kapittel van Onze Lieve Vrouw in Aken. De kapittelheren, die als tiendheffers in Vaals verplicht waren de kerk aldaar te onderhouden, hadden zich lang verzet tegen de aandrang vanuit de parochie om een bijdrage te leveren tot de bouw van een nieuwe kerk. Zoals uit de bewaard gebleven acte van de op 18 september gesloten overeenkomst blijkt, was de veel te kleine kerk als gevolg van jarenlange verwaarlozing van het onderhoud zo bouwvallig geworden dat zij afgebroken moest worden.[297] Op dezelfde plaats zou dan een bouwwerk van zowel in de lengte als in de breedte royaler afmetingen opgetrokken moeten worden. De overweging die indertijd bij de bouw van de gereformeerde kerk haaks op de oude kerk doorslaggevend was geweest, dat het omringende kerkhof ontzien moest worden om wille van de daar aanwezige graven, had kennelijk afgedaan.[298] Wel werd in de planning opgenomen dat de nieuw te bouwen kerk "het bequaemst diende opgetimmert te werden sonder de kercke van de gereformeerden daermede te benadeelen".

Het grootste deel van de acte vormt de neerslag van de moeizame onderhandelingen met de Akener kapittelheren. Met nadruk wenste men van die zijde vastgelegd te zien dat het kapittel strikt genomen niet tot de bouw van een nieuwe kerk verplicht was. De heren verklaarden desondanks "sulcke optimmeringe ... op derselver kosten te willen en te sullen (alhoewel ongehouden) laeten effectueren". Zij hadden echter daaraan als voorwaarde verbonden dat de parochianen van Vaals van hun kant bereid zouden zijn "onvergolden alle vrachten en karweijen tot dese timmeragie" voor hun rekening te nemen. Deze verklaarden zich daartoe inderdaad bereid, maar lieten op hun beurt vastleggen dat zij daartoe niet verplicht waren en slechts in een zekere mate aan de gestelde voorwaarde te wilden voldoen. Zij wilden er slechts twee derde van op zich nemen, het resterende derde overlatend aan de parochianen die op Akens Rijksgebied woonden. De concessie zou bovendien slechts binnen een radius van "de distantie van vijf uijeren van den dorpe Vaels" van gelding mogen zijn en dat alleen in het begin van de bouwperiode. Verdergaande consequenties mochten er niet aan verbonden worden. Bij alles was men er op bedacht de kapittelheren geen aanleiding te geven om opnieuw de zaak te traineren. De overeenkomst was aangegaan onder het toeziend oog van schout De la Croix en in nauw overleg met de voorziene bouwmeester Willem Mertzenich. Het werd tot in de acte vastgelegd dat de roomsen er niet voor zouden terugschrikken een beroep te doen op de Hoogmogende Heren in Den Haag om voor het geval het kapittel zich opnieuw aan de aangegane verplichtingen zou willen onttrekken het te dwingen zich "aan haer devoir" te houden.

Over de manier waarop de overeenkomst ten uitvoer is gelegd zijn we slechts gebrekkig ingelicht. De voornaamste etappes werden door pastoor

Joannes Wilhelmus Bosten vastgelegd in enkele aantekeningen in het doopregister van de parochie.[299] Daardoor weten we dat pas op 14 april 1751 begonnen kon worden met de totale afbraak van de oude kerk, nadat de bisschop van Luik daar toestemming voor had gegeven. De afbraak moet vlot zijn gegaan, want op 27 april vond de eerste-steenlegging plaats. Dat gebeurde in tegenwoordigheid van enkele topfiguren van het Akense kapittel. Tijdens de daarop volgende bouwperiode week de parochiegemeenschap voor de diensten uit naar de voor velen al vertrouwde kerken van Gemmenich en Orsbach of ook naar een schoolgebouw op het Zand, gelegen op Rijksgebied.[300]

In het begin van 1752 was de bouw zo ver voortgeschreden dat met toestemming van de bisschop vanaf de eerste zondag na Driekoningen men kon gaan kerken in het nieuwe bouwwerk. De afbouw en verdere inrichting van de nieuwe kerk heeft nog geruime tijd in beslag genomen, want de volmacht om te mogen kerken in een "ecclesia non benedicta" (een niet gewijde kerk) moest nog enkele malen hernieuwd worden. Volgens de aantekening van de pastoor werd op 10 augustus 1753, op de feestdag van de H.Laurentius, boven het buitenportaal het kruisbeeld dat eerder aan de buitenwand van de oude kerk had gehangen met enige plechtigheid aangebracht.[301] Het had de beeldenstorm van 1663 overleefd, was toen blijven hangen of later weer op zijn plaats teruggebracht. Men had zich beide malen niets aangetrokken van de protesten die van gereformeerde kant tegen deze openlijke manifestatie van rooms gedoe werden ingebracht.[302]

Dergelijke protesten hebben ongetwijfeld opnieuw geklonken, toen op 18 augustus 1754, de dag van kerkwijding, het nu voltooide kerkgebouw door pastoor Bosten in tegenwoordigheid van een aantal buurtpastoors werd ingewijd. Hij en zijn parochianen smaakten de voldoening weer te kunnen kerken in een "ecclesia benedicta" (een gewijde kerk). Of men er in geslaagd is tijdens de bouw en ook daarna overlast aan de kerkgangers van de gereformeerde buurkerk te voorkomen, valt te betwijfelen. De overlast zal wel wederzijds zijn geweest. Dat was lettend op de eigenaardige ligging van de twee kerken haaks tegen een en dezelfde toren wel onvermijdelijk. Men had echter daaraan al moeten wennen vanaf de tijd na het herstel van het Staats gezag, toen het de rooms-katholieken werd toegestaan hun eigen kerk weer in gebruik te nemen.

X. LUTHERSE EN ROOMSE CHRISTENEN ONDER HET REGIEM VAN HET ECHTREGLEMENT IN DE ACHTTIENDE EEUW

We eindigden een vorig hoofdstuk met enkele opmerkingen over gemengde huwelijken die in Vaals plaatsvonden. Voordat we daaraan onze aandacht gaan wijden is het hier de plaats de speciale positie, die de lutherse gemeente in de loop van de achttiende eeuw kreeg toegewezen, wat nader te bekijken. Zij verwierf immers door twee officiële maatregelen van

de hoogste overheid kort na het midden van de eeuw een positie die haar bijna op voet van gelijkheid bracht met de gereformeerde gemeenten. Op 16 augustus 1751 beschikte de Raad van State positief op het verzoek van de legerpredikant Ernst Gottlieb Fabritius om in zijn huis in Vaals onderwijs te mogen gaan geven aan de kinderen van de gemeente.[303] En op 22 augustus 1759 deden de Staten-Generaal hetzelfde met een verzoek dat op 4 juli door de lutherse gemeente was ingediend om de huwelijksinzegening van de eigen gemeenteleden in eigen beheer te mogen nemen.[304]

Natuurlijk wekten beide maatregelen in gereformeerde kring veel ongenoegen op. De Nederduits gereformeerde gemeente Vaals en ook de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas hebben niets nagelaten om dat ongenoegen kenbaar te maken. De eerste beslissing werd aangevochten als in strijd met de bepalingen van het Schoolreglement van 1655 en als een voor de positie van de eigen onderwijzer nadelige concurrentie. De tweede als in strijd met het Echtreglement van 1656 en opnieuw als een aantasting van gevestigde rechten van de gereformeerde gemeente. De acten van de classisvergaderingen uit deze jaren maken op tal van plaatsen duidelijk hoe hoog men deze gang van zaken heeft opgenomen. We moeten daarom eerst vooral de tweede maatregel hier wat nader belichten.

De eigen positie van de lutherse gemeente nader toegelicht

Dat kan het best gebeuren aan de hand van genoemde resolutie van de Staten-Generaal. Deze omschreef exact welke procedure gevolgd diende te worden bij de eigen huwelijksinzegening en de registratie daarvan. Van de ene kant werd aan iedere bemoeienis van de gereformeerde gemeente een einde gemaakt, van de andere kant moest de burgerlijke overheid, d.w.z. de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen, tot twee maal toe erbij betrokken worden.

De procedure zette in met de registratie van het voorgenomen huwelijk door laatstgenoemde instantie. Het aanstaande echtpaar moest zich daarvoor op de vergaderplaats van de schepenbank presenteren. De gereformeerde gemeente kwam bij die gelegenheid nog enigszins aan haar trekken, omdat het Echtreglement voorschreef dat er een bedrag van twee of drie schellingen betaald moest worden ten bate van de gereformeerde diakoniekas. Was op die manier de procedure ingezet dan was het aan de trouwlustigen om, zoals de resolutie voorschreef, "de drie zondagse kerckgeboden te laten gaen conform Haar HoogMogende Echtreglement in haare kercke tot Vaals en haar gepermitteert aldaar ook het huwelijk in te zegenen mits hetselve geschiet sijnde daarvan blijk overgebracht worde ter secretarije van Vaals om van het voltrokken huwelijk annotatie te houden". Met dit laatste was dan bedoeld het overleggen van een attest vanwege de lutherse gemeente dat de inzegening van het huwelijk had plaatsgevonden. Bij die huwelijksinzegening zelf mag men veronderstellen dat het formulier van het Echtreglement gebruikt werd.

Het eerste huwelijk, waarbij deze procedure gevolgd werd liet niet lang op zich wachten. Op 8 september 1759 verscheen de lutherse predikant, ds Zacharias Ennichmann, voor de schepenbank om de verkregen volmacht officieel in het gichtregister te doen vastleggen.[305] Op diezelfde dag werd het voorgenomen huwelijk van Johann Friedrich Wilhelm Leyfart en Maria Catharina Cordes geb. Kistemann aldaar geregistreerd. De drie roepen hadden vervolgens op drie achtereenvolgende zondagen van 9, 16 en 23 augustus in de lutherse kerk plaats en het huwelijk werd op laatstgenoemde zondag ingezegend.

Direct na de plaats waar de resolutie van de Staten-Generaal was geregistreerd kwam de tekst van het volgende attest over deze huwelijkssluiting: "Ingevolge voorstaande HHM Resolutie volgt de attestatie en blijk van den luthersen predikant Z. Enichmann, waeruijt het insegenen van het huwelijk tusschen Johann Friedrich Wilhelm Leyfart en Maria Catharina Cordes geb. Kistemann betuygt wordt, 23 September 1759".[306] Het spoor van dit soort attestaties laat zich verder vervolgen door heel het trouwregister van Holset, Vaals en Vijlen tot aan de komst van de Fransen in 1795.

Uiteraard heeft de lutherse gemeente evenals de andere christelijke gemeenschappen in Vaals van welke signatuur ook een eigen trouwregister aangelegd.[307] Dat was reeds lang voor de toekenning van het recht om het huwelijk van de eigen gemeenteleden te mogen inzegenen geopend. Vóór 1759 moesten de lutherse paren zich houden aan de bepalingen van het Echtreglement en zich zowel voor de ondertrouw als voor de trouw presenteren voor de predikant en/of de kerkenraad van de Nederduits-gereformeerde gemeente in Vaals ofwel voor de schepenbank daar ter plaatse. Een analyse van de bewaard gebleven gegevens wijst uit dat dit in de meeste gevallen gebeurde voor de bedienaren van de officieel erkende kerk.[308]

De titelomschrijving van het lutherse trouwregister luidt: "Index personarum proclamatorum in Vaels" (lijst van de personen die afgeroepen zijn in Vaals). Deze wijst al op de afhankelijkheidsrelatie ten opzichte van de gereformeerde kerk. De oudste aantekening is van 1 juli 1671. Dan volgt er geruime tijd geen enkele aantekening. De registratie begint dan op 17 augustus 1687 opnieuw te lopen en dat duurt dan tot 6 juni 1706. Dan volgt opnieuw een lange onderbreking. Pas op 7 mei 1727 wordt het eerstvolgende huwelijk geregistreerd, en pas van die datum af gebeurt dat zo goed als ononderbroken tot op 9 januari 1798.

Nu moet men zich daaromtrent geen overdreven voorstelling maken. Zondert men in de periode vanaf 1727 tot aan 1798 de jaren af waarin geen enkel huwelijk te registreren viel, dan becijfert men over deze periode van 71 jaar precies 43 jaar waarin geen enkel huwelijk door de lutherse predikant werd ingezegend en houdt men over de resterende 28 jaar een totaal van weer exact 43 huwelijkssluitingen over. Dit beeld moet men goed voor ogen houden om niet op een dwaalspoor gebracht te worden wat betreft de omvang van de lutherse gemeenschap en het aantal van de hier bedoelde ambtsver-

richtingen van de predikant. Daarbij moet dan bovendien nog in rekening gebracht worden dat van die weinig omvangrijke gemeente een groot deel van de lidmaten over de grens woonden, vooral in Aken en Burtscheid, maar ook op tal van andere plaatsen.[309] Als gevolg daarvan bleven ook de ambtsverrichtingen van de lutherse predikant niet tot Vaals beperkt.

Over heel de genoemde periode gaat het dus om een gering aantal paren uit Vaals afkomstig of daar wonend, en alleen zij waren als Staatse onderdanen onderworpen aan het Echtreglement en de gebruiken die zich op basis daarvan in Vaals evenals op andere plaatsen in de Staatse partages hadden ingeburgerd. Zo bezien zou men de vraag kunnen stellen, waar men zich van gereformeerde zijde druk over maakte en of men niet veel te zwaar geschut in stelling bracht bij het verzet tegen de aantasting van gevestigde rechten. Dat geldt dan natuurlijk ook de zaak van de concurrentie die de gereformeerde schoolmeester zou hebben ondervonden van de oprichting van het eigen lutherse schooltje. Het ging ook daarbij toch slechts om een handjevol kinderen. Maar we weten nu eenmaal ook dat 'Prinzipienreiterei' juist kerken en veel van haar vertegenwoordigers op het lijf geschreven is.

Trouwlustigen in roomse kring

De positie van de rooms-katholieke parochie bleef onveranderd in de achttiende eeuw en bijgevolg kwam er ook in de procedure bij het aangaan van huwelijken tot aan de Franse tijd geen verandering. De neerslag daarvan is dus nu weer te vinden in de trouwregisters van de drie instanties die er bij betrokken waren. Het aandeel van de schepenbank bleek op basis van de daar geregistreerde huwelijken aan de beperkte kant. Voor heel de periode van 1705 tot 1795 werden er voor de schepenbank 75 huwelijken gesloten, terwijl de aantallen in de beide andere registers tot enkele honderden in dezelfde periode opliepen. De vergelijking van de trouwregisters van de twee andere instanties wordt ernstig bemoeilijkt door het wegvallen in de jaren negentig van de zeventiende eeuw van de dubbele registratie aan gereformeerde zijde. Mogelijk zijn de eigen registers voor roomse trouwlustigen, die er zo goed als zeker nadien zijn aangelegd, in de Franse tijd vernietigd of door nalatigheid verloren gegaan. Daarmee is in ieder geval een belangrijk hulpmiddel voor een betrouwbare analyse verdwenen.

Dat hulpmiddel was er wel in de laatste jaren van het pastoraat van ds Wenning. Vanaf 1684 maakte deze predikant aan het eind van het jaar de balans op en becijferde dat hij in dat jaar 20 huwelijken had ingezegend waaronder 6 van roomse paren.[310] Tot in 1691 werd dit aandeel in het gereformeerde register telkens precies aangegeven. Niet lang daarna houdt dit echter op. Een peiling in de registers van 1705 wees uit dat het rooms-katholiek register 7 huwelijken vermeldde en het gereformeerde 6, maar onder dit zestal was er geen enkel rooms-katholiek huwelijk terug te vinden.

Peilingen rond het midden van de eeuw en een tweede aan het eind ervan leverden de volgende cijfers op voor beide registers:

rk 1750	(7)	ger.1750	(0)
1751	(7)		(1)
1752	(7)		(0)
1753	(7)		(1)
1754	(4)		(3)
1755	(5)		(1)

en voor de jaren 1789 tot 1793:

1789	(5)	1789	(1)
1790	(6)		(1)
1791	(14)		(0)
1792	(6)		(2)
1793	(9)		(0)

Zoals blijkt uit deze cijfers lag het gemiddelde per jaar voor de rooms-katholieke paren rond de 7, met uitzondering dan van de ene uitschieter in 1791 met 14. Dat is hoger dan het gemiddelde in de zeventiende eeuw. Voor de gereformeerde huwelijken ligt het gemiddelde aan de zeer lage kant. Voor vier jaar in deze reeks werd zelfs geen enkel huwelijk geregistreerd. Het lage cijfer duidt er op zich al op dat rooms-katholieke huwelijken, waarmee men overeenkomstig de bepalingen van het Echtreglement bemoeienis had niet werden meegerekend. Dat zij er wel degelijk waren blijkt al uit het genoemde topjaar aan rooms-katholieke zijde. Van de 14 daar geregistreerde huwelijken wordt bij 13 aangetekend: "proclamationes ab acatholicis" (roepen door de niet-katholieken).[311] Het enige, waarbij dit niet gebeurde, was een huwelijk dat in Aken werd ingezegend. De predikant van Vaals moet dus met de meeste van deze dertien zijn bemoeienis gehad hebben, mogelijk zelfs met alle dertien. Dat vormt opnieuw een aanwijzing voor een verloren gegaan register.

Verwondering wekt natuurlijk ook het sterk teruggelopen aantal huwelijken van eigen gemeenteleden voor de predikant gesloten. De lage cijfers werden een constante. Was het aantal lidmaten zo drastisch verminderd? Of waren er ook aparte registers aangelegd voor de huwelijken die niet in Vaals, maar elders waren gesloten? We weten het niet.

De gemengde huwelijken

Het wordt nu tijd om de gemengde of volgens het jargon van die tijd de 'ongelijke huwelijken' wat nader te bekijken. Gegevens daaromtrent komen in alle registers voor. Ook in die van de schepenbank. De zorg om deze verbintenissen te voorkomen of op zijn minst binnen de perken te houden vervulde niet alleen de kerkelijke, maar ook de burgerlijke overheid. Talrijk zijn dan ook de interventies van de burgerlijke overheid, al of niet

daartoe aangespoord vanuit de gereformeerde kerkelijke instanties, die er op gericht waren dit euvel tegen te gaan.

Het hoogtepunt daarin vormde een resolutie van de Staten-Generaal van 3 juni 1750 waarmee verordend werd dat trouwlustigen, die zelfs tegen de wil van ouders of voogden per se een gemengd huwelijk wensten aan te gaan, een tijd van bezinning moesten doormaken.[312] De roepen, die in normale gevallen moesten plaatsvinden op drie achtereenvolgende zondagen, zouden in het onderhavige geval telkens na een tussenpauze van zes weken moeten geschieden. Uit de data van ondertrouw en trouw kan men in alle registers het nakomen van deze verordening vaststellen. We zullen de sporen ervan ook hierna tegenkomen.

Omdat het euvel van de gemengde verbintenissen desondanks niet kon worden uitgebannen zagen vooral de plaatselijke geestelijke leiders zich geplaatst voor de opgave de gevolgen ervan zo goed mogelijk op te vangen. Zonder twijfel behoorde de doop van de kinderen, die uit dergelijke verbintenissen voortkwamen, tot een van de hete hangijzers. De vraag was dan immers telkens weer in welke kerk deze doop zou worden bediend en wie die doop zou verrichten. Het is zonder meer duidelijk dat zich daarover tal van wrijvingen en conflicten hebben voorgedaan. De registers van al de betrokken kerkgenootschappen maken er dan ook regelmatig melding van.

Enkele voorbeelden zullen hier onder de loupe genomen worden. Het eerste betreft de verbintenis van een lutherse man en een gereformeerde vrouw. Op 2 mei 1742 beklaagden gedeputeerden van de gereformeerde gemeente van Vaals zich over het feit dat ds W. Ennigmann, luthers predikant, aan een kind uit het huwelijk van Paulus Kop, van de lutherse belijdenis, met Helen Sophia Brull, behorend tot de gereformeerde gemeente, de doop had toegediend,[313] en dat in strijd met de bij hun huwelijk aangegane overeenkomst, dat kinderen uit dit huwelijk gereformeerd gedoopt zouden worden. "Welk contract aan de lutherse predikant niet onbekent geweest is", zo staat er uitdrukkelijk in het verslag.[314] De classis nam dit voorval zeer hoog op en besloot visitatoren bij het eerstvolgend bezoek de opdracht mee te geven op satisfactie aan te dringen. Natuurlijk wist zij ook wel dat deze doop niet meer ongedaan gemaakt kon worden, maar het echtpaar zou er toe aangezet moeten worden het kind in de gereformeerde religie op te voeden. Aan de predikant zou bij die gelegenheid te verstaan gegeven worden dat hij in het vervolg dergelijke streken niet meer moest uithalen. Nog een tweede grief die de classis tegen hem koesterde zou dan ook ter sprake gebracht moeten worden, nl. dat hij in strijd met de bepalingen van het Echtreglement "lieden in ondertrouw nam en in den eghten staet bevestighde".

Met deze opdracht begaven de visitatoren zich in de loop van juli naar Vaals. Aan ds Ennigmann hadden zij ruim te voren al laten weten dat zij bij hem langs zouden komen om hem over diverse aangelegenheden aan te spreken. Toen het zo ver was, bleek hij niet thuis te zijn. Op de vergadering

van de classis van 25 juli rapporteerden zij over deze mislukte zending.[315] Besloten werd toen het openbaar gezag er bij in te schakelen. De luitenant-drossaard van 's-Hertogenrade, Abraham van den Heuvel, en de schout van Vaals moesten benaderd worden om de predikant ernstig te berispen en nadrukkelijk erop te wijzen dat zijn handelwijze in strijd was met 's lands wetten en voorschriften. Kost wat kost moest bereikt worden dat hij zich op beide terreinen, zowel van doop en trouw, omzichtiger zou gaan opstellen en zich strikt aan de geldende voorschriften zou houden.

Met de uitvoering van deze opdracht wilde het niet vlotten[316] en toen er dan eindelijk een beetje schot in kwam bleek de bereidwilligheid van de predikant om zijn leven te beteren onvoldoende. De zaak bleef nog vele jaren op de agenda. Telkens weer komt men de aantekening tegen onverkort het eenmaal ingenomen standpunt te willen handhaven. Pas in 1756 verdween de zaak ex actis.[317] En men was toen nog slechts drie jaar verwijderd van de bovengenoemde interventie van de Staten-Generaal die vergaande volmachten aan de lutherse predikant in Vaals toekenden.[318]

Ook hier moeten we ervan uitgaan dat dergelijke huwelijken van lutherse en gereformeerde echtelieden tot de uitzonderingen hebben behoord. De lutherse gemeente was nu eenmaal van geringe omvang.

Speurend in de trouwregisters naar dit soort huwelijken tussen protestanten van verschillende confessie kwam ik enkele bijzonderheden op het spoor die zowel de inzegening van gemengde verbintenissen als ook de doop en opvoeding van de kinderen betroffen. Het eerste voorbeeld is dat van een luthers jongeman, Johann Peter Richter, afkomstig uit een mij onbekende plaats, en een jongejuffrouw, Catharina Gerharda Jungius, afkomstig uit Kleve, van gereformeerde religie.[319] Beide jongelieden hadden een tijdlang in Vaals gewoond en waren toen vertrokken. Vermoedelijk was dat naar Meppel, want van ds Horstenius, predikant aldaar, kwam bericht binnen dat de twee voor hem in ondertrouw waren gegaan en hij verzocht zijn collega in Vaals ook daar de roepen te doen gaan. Dit verzoek kwam terecht bij de predikant van de Waalse gemeente, ds Guérin, die op het verzoek inging, en op 24 november, 1 en 8 december in zijn kerk de proclamaties verrichtte. Naar aanleiding van het bericht uit Meppel dat de jongeman de lutherse religie was toegedaan stelde hij ook ds Ennigmann op de hoogte, die vervolgens op dezelfde zondagen de roepen deed afgaan.

In dit geval vernemen we niets over doop en opvoeding van de kinderen. Anders is dat met de verbintenis tussen een lidmaat van de Waalse gemeente en een van de lutherse gemeente, die in 1792 werd ingezegend. Het betrof het huwelijk van Henry of Heinrich Schmalhausen, geboortig uit Vaals en wonend in Burtscheid, van gereformeerde religie, met Sophie Elisabeth Jeanne Schlink uit Vaals van lutherse religie. De ondertrouw had plaats op 30 juni en de inzegening van het huwelijk op 15 juli 1792.[320] De plechtigheid werd verricht door ds Duvoisin, Waals predikant in Zutphen, die daarvoor naar Vaals was gekomen.

De registratie in het trouwregister van de Waalse gemeente vermeldt dat de beide echtelieden "s'engagent et promettent d'élever les enfans, garçons et filles, qui proviendront de ce mariage, et de les faire instruire dans la Religion du Père, jusqu'á ce que ces enfans aient fait leur confession de Foi". De laatste toevoeging lijkt de uiteindelijke beslissing in handen van de kinderen te leggen. Dat is echter meer schijn dan werkelijkheid, want met het doen van de belijdenis was de wezenlijke beslissing feitelijk al gevallen en de aard daarvan was geheel door de ouders bepaald.

Voor een eerste kindje uit dit huwelijk konden we nagaan in hoeverre deze overeenkomst is nagekomen. Op 10 april 1793 werd een dochtertje geboren en op 14 april werd het door ds Guérin in Burtscheid gedoopt onder de naam Henriette Auguste.[321] Dat gebeurde vermoedelijk in de katholieke kerk ter plaatse, want het wordt uitdrukkelijk vermeld dat het gebeurde "avec la permission du Curé de l'endroit". Ik zou geen andere inhoud kunnen geven aan deze merkwaardige aantekening.[322] Het was trouwens een volop protestants gebeuren, want behalve de predikant waren een ouderling en een diaken van de Waalse gemeente aanwezig en de doopborgen waren twee bij twee gelijkelijk verdeeld over familieleden van de beide ouders.

Lettend op de numerieke verhoudingen kan men er van uit gaan dat gemengde huwelijken tussen roomse en gereformeerde partners met een veel hogere frequentie zijn voorgekomen dan die tussen gereformeerden en lutheresen. Men vindt ze dan ook regelmatig vermeld in de registers van de twee kerkgenootschappen. Meestal zijn de aantekeningen dienaangaande zeer summier en blijven de nodige vragen open bij gebrek aan de nodige aanvullende documentatie. Wat te denken van de registratie van een huwelijk op 17 augustus 1728 van Johann Friedrich Cappel uit Jülich met Helena Catharina Pastor uit Vaals, waarvan bij de bruidegom wordt aangetekend dat ds Vossius uit Jülich zijn toestemming tot deze verbintenis had gegeven en Frau Äbtissin uit Burtscheid aan de bruid?[323] Of ook de aantekening bij een huwelijk van 15 februari 1784 in het luthers trouwregister tussen Christoph Heinrich Wenkebach uit Maastricht en Susanna Maria Andreae uit Aken, dat na de drie gebruikelijke roepen door de gereformeerde predikant in Vaals werd ingezegend.[324] De toevoeging "remittente pastore" (met toestemming van de pastoor) lijkt er op te wijzen dat een van beide partners rooms-katholiek was. Nader onderzoek in Maastricht en in Aken zou daaromtrent wat meer klaarheid kunnen brengen. Ik heb dat echter niet gedaan.

Meer duidelijkheid verschaft de registratie van een huwelijk op 29 april van hetzelfde jaar in het trouwregister van de Waalse gemeente.[325] Daar heet het duidelijk dat de bruidegom Séverin Zivenich, geboortig van Weisweiler, maar al ruim zes jaar wonend in Vaals, rooms-katholiek is en zijn bruid Cathérine Drez, "membre de nostre troupeau". De wederkerig aangegane overeenkomst betreffende eventueel komende kinderen werd als

volgt daar vastgelegd: "Ces promesses de mariage ne seront publiées que de six semaines selon le placard de nos Souverains du 3 Juin à 1750 à commencer dès demain. Le fiancé et la fiancée promettent et s'engagent ici solennellement d'élever les enfans qui proviendront de ce mariage les fils dans la religion du père et les filles dans celle de la mere. Les proclamations ayant été faites sans opposition, le mariage a été béni solennellement dans notre temple à Vaals par le pasteur M. Guérin le 29 Aout 1784". Duidelijk is hier ook hoe de voorschriften van de burgerlijke overheid werden nagekomen.

We willen dit overzicht besluiten met nog enkele notities over huwelijken van interconfessioneel protestantse signatuur om zo vooral de bijzondere positie van de kleine lutherse gemeente in Vaals te doen uitkomen. Het betreft dan huwelijken waarbij telgen uit het geslacht van Clermont, sinds hun opname in de Rijksadel von Clermont, betrokken waren.[326] Zij waren in de regel evangelisch-luthers. Deze familie van lakenfabrikanten had in Vaals zo'n invloed verworven dat een enkeling een positie binnen het bestuursapparaat kreeg toegewezen en een echtverbintenis met een telg uit dit puissant rijke geslacht tot een van de meest begerenswaardige werd gezien.

Een opmerkelijk geval van een dergelijke verbintenis vormt het huwelijk van jonkvrouwe Carolina Helena Christina von Clermont, de net twintigjarige dochter van de heer van Vaalsbroek, Johan Arnold von Clermont, met een officier uit het Staatse leger, Isaac François Delcourt, afkomstig uit Amsterdam en daar uit een zeer voor aanstaande regenten-familie van gereformeerde huize.[327]

De inmiddels overleden vader van de bruidegom, Mr Abrahem Delcourt, was in leven mede-presiderend schepen en raad van de stad Amsterdam geweest en zijn moeder, Anna van Barneveld, was van adellijke afkomst. De moeder was verhinderd om naar Vaals te komen om daar van haar toestemming tot het huwelijk van haar zoon te getuigen. Daarom had zij op 3 januari 1782 notaris Willem Deckers een acte daarover laten opmaken, waarvan het authentiek karakter een dag later in een bijbehorende verklaring van burgemeester en regeerders van de stad Amsterdam plechtig werd bevestigd. Na de drie gebruikelijke roepen, zowel in Amsterdam als in Vaals, werd het huwelijk op 10 februari 1782 ingezegend door de lutherse predikant van Vaals, ds Johann Wolff, ten huize van de Clermonts om zodoende tegemoet te komen aan de uitdrukkelijke wens van de familie. De plaats van vestiging van het jonge paar heb ik niet kunnen achterhalen. Ook langs andere wegen was er niets te vinden omtrent doop en opvoeding van kinderen uit dit huwelijk, zodat men slechts kan gissen naar het gewicht dat de religieuze overtuiging van de von Clermonts ook daarbij in de schaal heeft gelegd.Hetzelfde geldt voor een soortgelijke verbintenis van een bruid uit het geslacht van von Clermont met een telg uit de belangrijke regentenfamilie Van Panhuys uit Maastricht van doorgaans onverdacht

gereformeerde overtuiging.[328] Op 4 juli 1795 - de Fransen hadden het in Maastricht en omgeving toen al voor het zeggen - vond de ondertrouw plaats van Christina Eleonora von Clermont, een zus van de vorige bruid, met Mr Jan Cornelis van Panhuijs. De bruidegom was de zoon van Mr Willem Hendrik van Panhuijs, lid van de Brabantse hoge raad en schepen van Maastricht, en van Angela Orizant. De acht kinderen uit dit huwelijk, waaronder de bruidegom, waren allen gedoopt in de Nederduits gereformeerde kerk te Maastricht.[329] De beide ouders, die geconfronteerd waren met de lutherse overtuiging van hun aanstaande schoondochter hadden in een notariële acte doen vastleggen dat het voorgenomen huwelijk "met ons volkoomen genoegen en toestemming" zou plaatsvinden. Was het dan toch een tegemoetkoming van de lutherse partij dat het huwelijk in tegenstelling tot dat van haar zuster deze keer niet in het ouderlijk huis, maar in de Waalse kerk werd ingezegend door de Waalse predikant, ds Claude Gratien Payen, van Maastricht?[330] Het heeft er alle schijn van. Mogelijk zijn er ook concessies gedaan met betrekking tot de doop en opvoeding van eventuele kinderen. Jammer genoeg heb ik daarover geen nadere bijzonderheden kunnen vinden. Die zouden dan een antwoord hebben kunnen bevatten op de eerder gestelde vraag welk gewicht de confessionele overtuiging van de von Clermonts bij deze huwelijken in de schaal kan hebben gelegd.

Met het laatstgenoemde huwelijk hebben we ongemerkt de marge in de tijd die we ons gesteld hadden overschreden, want met de komst van de Fransen en de overeenkomsten die de Staatse bewindslieden met hen hadden gesloten waren de Landen van Overmaas deel geworden van de Franse Republiek. We blijven echter nog even over deze tijdsgrens, omdat het nieuwe bewind ook een nieuwe regeling voor de huwelijkssluiting invoerde. Het is hier niet de plaats om deze te gaan beschrijven. Wel wil ik hier een toevallige aantekening in het rooms-katholiek trouwregister van Vaals memoreren. De toenmalige pastoor, Lambert Gilissen (1784-1816), moest spoedig ondervinden dat de komst van de Fransen beslist niet de komst van de in het vooruitzicht gestelde vrijheid betekende. Zeker niet voor de geestelijkheid was dit het geval. Hij werd met zijn collega's geconfronteerd met een hele reeks eden en beloften, die van de dienstdoende geestelijkheid werd verlangd, en zo voor zware gewetensconflicten geplaatst.[331] Hij weigerde principieel aan deze eisen te voldoen en werd bij decreet van 4 november 1798 uit het land verbannen.[332] Hij wist zich door zich schuil te houden hieraan te onttrekken. Eerst na de verandering van koers onder Napoleon kon hij de normale dienstverlening hervatten. Bij gelegenheid van een huwelijk dat op 5 augustus 1802 werd ingezegend tekende hij aan: "primo publice in Ecclesia posteaquam cultus divinus in ea non fuit servatus per quatuor annos et decem menses" (voor het eerst in het openbaar in de kerk, nadat de goddelijke eredienst er gedurende veertien jaar en tien maanden niet meer bediend is).[333] De kerk had dus een lange sluitingsperiode van vier jaar en tien maanden gekend.

De ingrijpende verandering kondigde zich in hetzelfde trouwregister al aan in de registratie van een huwelijk dat op 2 februari 1799 werd ingezegend. Het was het huwelijk van Philippus Schram, afkomstig uit Würselen, met Susanna Maria Francisca Kistermans, "religionis acatholicae" (van de niet-katholieke godsdienst).[334] Het werd gesloten "facta ... contractu inter illos ut omnes proles ex hoc matrimonio in religione catholica educantur" (na een overeenkomst gesloten tussen hen dat alle kinderen uit dit huwelijk in de katholieke godsdienst worden opgevoed). Dat was niet alleen een uiting van herwonnen zelfbewustzijn, maar ook de aankondiging van een meer aan de numerieke verhoudingen aangepast tijdperk

XI. ALLERHANDE

Natuurlijk heeft de periode die met de Vrede van Nijmegen een aanvang nam en die we hier de revue hebben laten passeren heel wat meer te zien gegeven dan wat hier ter sprake is gebracht. Ook op het terrein van de onderlinge verhoudingen tussen de religieuze gemeenschappen die in een plaats als Vaals tot elkaar gedoemd waren. We zullen hier nog enkele episodes uit die geschiedenis presenteren. Een soort parade, dus, die we om wille van het uiteenlopend karakter ervan hier samenvatten onder de titel: Allerhande.

De binding van de geestelijken en hun assistenten aan de kerk

De kerkelijke overheden, of het nu de synoden waren of romeinse instituten, waakten scherp over de rechtzinnigheid in de leer en een verantwoord levenspatroon van de regionale of lokale bedienaren. Voor de gereformeerde kerk namen de belijdenisgeschriften en in het bijzonder de leerartikelen van de synode van Dordrecht van 1618 een belangrijke plaats in. Elke predikant werd bevestigd onder ede van trouw aan deze belijdenisdocumenten. Daarvan werd nauwkeurig registratie gehouden. In de acta van de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas komen we de beschrijving van de installatie van iedere predikant tegen, evenals de lijsten met hun handtekening onder het daarbij gebruikte eedformulier.[335] Ook dus die van Vaals en Vijlen, de twee predikantsplaatsen binnen het gebied van de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen. Kennelijk kostte het hun geen moeite de gevraagde eed af te leggen. Problemen rond de rechtzinnigheid van de predikanten in deze regio komen we niet tegen.

De schoolmeesters waren aan een soortgelijke discipline onderworpen. Ook de getuigenissen van hun rechtzinnigheid werden geboekstaafd en op de voor hen gereserveerde lijsten aangetekend.[336] De rechtzinnigheid was voorwaarde voor hun aanstelling. Zij waren immers op hun terrein verantwoordelijk voor de ware christelijk gereformeerde geest van het onderwijs dat zij verzorgden. Als regel namen zij als voorlezer en voorzanger ook kerkelijke bedieningen waar, en ook daaraan waren vanzelfsprekend voor-

waarden verbonden. Met behulp van deze registers behoort het tot de mogelijkheden een complete lijst samen te stellen van predikanten en schoolmeesters die in de Staatse tijd in genoemde plaatsen Vaals en Vijlen zijn gepasseerd.

De predikantenlijst van Vijlen vertoont overigens slechts twee namen. De kleine gemeente heeft maar een korte periode van zelfstandigheid gekend. Er was een predikant in de jaren vóór het Franse intermezzo en een in de jaren daarna. In 1680 kreeg Vijlen een predikant toegewezen in de persoon van Everardus Paets.[337] Hij werd in 1683 wegens wangedrag afgezet. Na zijn vertrek kreeg de gemeente met het geringe aantal lidmaten geen nieuwe predikant meer, maar werd verenigd met die van Gulpen.[338]

Was de rechtzinnigheid van predikanten en schoolmeesters in de regel geen probleem, des te meer zorgen baarde in veel gevallen hun morele levensgedrag dat onder controle stond van dezelfde instanties. Het waren niet altijd hooggekwalificeerde mensen die een post ambieerden in dit verafgelegen gebied met over het algemeen kleine tot zeer kleine gemeenten die het voorwerp waren van verachting van de overwegend roomse bevolking en van die kant alle mogelijke vormen van tegenwerking hadden te verwachten. In verslagen van de consistorievergaderingen van afzonderlijke gemeenten of in die van hogere organen van de gereformeerde kerk worden op tal van plaatsen de zedelijke misdragingen van predikanten en schoolmeesters gesignaleerd. Dronkaards en vrouwenschenners komen we in hun gelederen regelmatig tegen. Ambtsverzuim was onder de schoolmeesters ook aan de orde van de dag als gevolg van het feit dat er onder hen nogal wat lieden waren, die om wille van den brode nog andere baantjes uitoefenden en daarin de meeste tijd investeerden.[339]

Daarover hoeft hier echter niet te worden uitgeweid. Een geval wil ik slechts in het kort vermelden, omdat het plotselinge ontslag van zo juist genoemde ds Paets er door veroorzaakt werd. Het verslag van de classisvergadering van 11 augustus 1682 geeft uitvoerig informatie over de door hem aan de dag gelegde nonchalance tegenover zijn collega's en laat een hele reeks van door hem begane misstappen de revue passeren.[340] Volgens dit verslag onderhield hij een buitenechtelijke relatie met de dochter van een schoolmeester, en was hij een man met een opvliegend karakter, die tijdens woedeuitbarstingen de nodige ergernis opwekte door de taal die hij dan uitkraamde en de vloeken en verwensingen, waarvan anderen het voorwerp waren. De vergadering besloot hem te suspenderen en enige tijd later werd hij definitief uit zijn functie verwijderd.

Over de levensloop van de meeste rooms-katholieke pastores zijn we slecht geïnformeerd. Uit de door hen samengestelde registers komen zij meestal naar voren als plichtsgetrouwe herders die hun ambtsverplichtingen goed nakwamen. Over hun geloofsopvattingen valt ook weinig te zeggen. Wel is bekend dat de strijd tegen het zogenaamde jansenisme vanaf het midden van de zeventiende eeuw gedurende anderhalve eeuw op de agenda van

de kerk in al haar geledingen heeft gestaan.[341] Met zijn zwaar accent op de leer van genade en vrijheid, van verzoening en uitverkiezing en zijn rigoureuze opvattingen en praktijken op het terrein van de moraal heeft het vele gemoederen bezig gehouden. Grote persoonlijkheden, vooral uit de kerk in Frankrijk, waren er aanhangers van, en oefenden in eigen land, maar ook daar buiten grote invloed uit, juist ook in de Nederlanden, waar verschillenden van hen een toevluchtsoord vonden. Een hele reeks pausen heeft zich beijverd om de gevaren voor de rechtzinnigheid en de gezonde morele overtuigingen van hun gelovigen te bezweren. Tal van kerkelijke gezagsdragers hebben zich beijverd om de pauselijke richtlijnen uit te voeren.[342]

Dat was ook met de prins-bisschoppen van Luik het geval. Omdat het Staatse Land van 's-Hertogenrade met nog enkele delen van de Landen van Overmaas en de stad Maastricht onder hun jurisdictie vielen moet er ook hier een plaats voor worden ingeruimd. Het is natuurlijk ondoenlijk de lange reeks van pauselijke interventies de revue te laten passeren. Voor enkele daarvan willen we hier een uitzondering maken, omdat zij het voorwerp werden van bemoeienissen van de Staatse overheid. Het gaat dan vooral om de bulle *Unigenitus* van paus Clemens XI, waarmee deze paus op 8 september 1713 stelling nam tegen een ophefmakend boek van Pasquier Quesnel (1634-1719), *Le Nouveau Testament en français avec des réflexions morales sur chaque verset*, waarvan niet minder dan 101 stellingen werden veroordeeld.[343] De prins-bisschop van Luik, Joseph-Clemens van Beieren (1694-1723), en zijn vicaris publiceerden op 15 november van dat jaar en op 29 januari 1714 herderlijke brieven waarin zij zich conformeerden met de pauselijke stellingname en de gelovigen van het bisdom opdroegen hetzelfde te doen.[344] Er volgde ook in het Luikse een felle pennestrijd, die de bisschop noopte op 6 juni 1719 een mandement uit te vaardigen, waarmee hij de tegenstanders scherp veroordeelde en hun ongehoorzaamheid openlijk aan de kaak stelde.[345]

Het heeft niet veel uitgehaald, want ook zijn opvolger, Georges-Louis van Bergen (1724-1743), zag zich verschillende malen genoodzaakt hetzelfde te doen. Het mandement, dat hij op 3 juni 1732 uitvaardigde, was gericht tegen enkele priesters uit het aartsbisdom Mechelen, die verzet hadden gepleegd tegen soortgelijke instructies van de aartsbisschop en een toevlucht hadden gezocht in Maastricht om daar onder de bescherming te komen van de Staten-Generaal.[346] De Luikse bisschop verbood hen nog de mis te lezen en legde de gelovigen op alle contact met hen te mijden. Dat was tegen het zere been van de Hoogmogende Heren, die deze maatregelen van hun medesoeverein zagen als een aantasting van hun gezag. Zij droegen de Staatse of Brabantse burgemeester van de stad op om de vier stadspastoors te ontbieden en hun op te dragen geen gehoor te geven aan de bisschoppelijke directieven. De aap kwam uit de mouw met de veel verderreikende opdracht bij die gelegenheid een verklaring af te leggen dat zij in het vervolg aan geen enkel directief van hun bisschoppen gehoor zouden geven, wanneer hunner-

zijds daaraan geen goedkeuring was gehecht. Inzet was het recht van placet dat door alle hoven in Europa werd gepractiseerd. De pastoors onttrokken zich aan deze oekase uit Den Haag door buitenstedig te gaan.

Er ontbrandde een felle polemiek tussen Luik en Den Haag, en toen er geen akkoord werd bereikt werd er een verbanningsdecreet tegen de pastoors uitgevaardigd. De bisschop bleef onverdroten voortgaan met zijn anti-jansenistische politiek en liet op 21 januari 1740 een nieuw mandement uitgaan, waarmee hij heel de geestelijkheid van zijn bisdom verplichtte de door hem gegeven richtlijnen consequent in de pastorale praktijk op te volgen.[347] Op 2 april volgde er een instructie om dit concreet te maken. Deze instructie, die de pastoors van Vaals en omgeving langs clandestiene weg bereikte, droeg hen op om op 6 april te Visé met collegae samen te komen om hun gehoorzaamheid aan de gegeven richtlijnen te betuigen.[348] De luitenant-drossaard van het Land van 's-Hertogenrade, Abraham van den Heuvel, moet daarvan lucht gekregen hebben, want binnen twee dagen had hij een tegenmaatregel gereed, geheel in de lijn van wat de Staten-Generaal hadden gedaan ten aanzien van de Maastrichtse pastoors. Hij verbood de pastoors die het aanging aan deze oproep gevolg te geven en stuurde er de gerichtsbode van de schepenbank op af om hen van deze maatregel op de hoogte te brengen.

Het verslag van deze gerichtsbode is bewaard gebleven.[349] Het is gedateerd op 4 april. Hij bericht daarin dat hij zich 's morgens om half zeven bij de pastoor van Vaals, Petrus Rademaecker, had gepresenteerd en hem een copie van het bevelschrift in handen had gegeven. Om half acht was hetzelfde gebeurd bij de pastoor van Holset, Hubert Audinet. Om acht uur had hij zich bij de laatste, Niclaes Charlier, pastoor van Vijlen, vervoegd. Deze was volgens de mededeling van zijn huishoudster de hele dag afwezig voor een bezoek in Aken, maar zij had beloofd hem 's avonds na zijn terugkeer de voor hem bedoelde copie ter hand te stellen. Uitdrukkelijk werd van deze drie pastoors verlangd dat zij zich als trouwe onderdanen van de staat zouden gedragen en zich bijgevolg niets zouden aantrekken van de uit Luik ontvangen instructie.

Daarbij kwam weer de aap uit de mouw kruipen. Met evenzoveel woorden stond het in het hun overhandigde document "dat sij aen Haer HoMo selfs in dit stuck incontestabelick verschult sijn aen dusdanige nietige ordres en evocatien strijdigh aen de privilegien deser Landen" niet te gehoorzamen, zolang het niet voorzien was "van het behoorlick placet van Haer HoMo".[350] Er werd zelfs van hen verwacht dat zij bij deze gelegenheid, hetzij mondeling, hetzij schriftelijk, te kennen zouden geven "dat sij aen geen enkele illicite evocatie buijten desen Lande "sij tot Viset of elders" gehoor zouden geven. Zouden zij dat wel doen dan stelden zij zich bloot aan de in de eerder genoemde instructies van 1732 en 1740 aangekondigde zware straffen.

Ik heb geen documentatie kunnen vinden om een antwoord te krijgen op de vraag of de pastoors aan dit bevelschrift gehoor hebben gegeven, dan

wel op een of andere manier de bisschoppelijke directieven zijn nagekomen. Dat is alles bijeen niet eens zo erg. Ik heb dit voorbeeld daarom hier zo uitvoerig te berde gebracht om aan te tonen op welke manier de zo langdurige anti-jansenistische strijd zich manifesteerde op lokaal vlak. Mijn bevinding was conform de door anderen al getrokken conclusie dat de strijd voornamelijk ging over de verhouding tussen twee jurisdicties, waarbij partijen er van weerskanten op uit waren de grenspalen in hun voordeel te verplaatsen.

De woonplaats van de predikanten van Vaals

Van geheel andere allure waren de interne tegenstellingen die zich in het begin van de achttiende eeuw in kringen van de Nederduitse gemeente van Vaals steeds scherper begonnen af te tekenen. Ds Wenning had altijd zijn woonplaats in Aken gehad en ook zijn opvolger, Johann Conrad Hannstein (1691-1730),[351] bleef gedurende heel zijn lange pastoraat in de Rijksstad wonen. Bij het akkoord dat in 1663 tussen de burgerlijke autoriteiten over de pastorie van Vaals tot stand was gekomen had de magistraat van Aken de mondelinge toezegging gedaan dat de predikant er mocht blijven wonen. Dat bracht de gemeente in Aken in een positie die gunstig afstak tegen die van de geloofsgenoten in Burtscheid, aan welke geen enkele erkenning ten deel viel.

Er ontstonden problemen, toen ds Hannstein als gevolg van een steeds toenemende zwakzinnigheid zijn plichten begon te verwaarlozen en de gemeenteleden in Vaals er de dupe van werden, omdat er regelmatig diensten in Vaals uitvielen. Het was de substituut-schout van Vaals, Johan Bartholomeus Bruhl, die in november 1707 daarover zijn klachten deponeerde bij de Raad van State en om maatregelen vroeg.[352] En passant verbond hij er ook klachten aan over de koster-schoolmeester, die eveneens zijn taken niet tot tevredenheid behartigde. Hij liet duidelijk doorschemeren dat de enige oplossing gelegen was in het opleggen van de verplichting aan de predikant zijn woonplaats in Vaals te kiezen.

De Raad van State speelde een en ander door naar de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas. Deze relativeerde met een missive van 14 juni 1708 de zaken en wees op de oorlogsomstandigheden, die het verkeer tussen Aken en Vaals bemoeilijkten.[353] Bij resolutie van 27 september 1708 legde de Raad van State tenslotte vast dat de predikant voor de verdere duur van de oorlog in Aken kon blijven wonen.[354] De classis kreeg opdracht goed toe te zien op een redelijke ambtsuitoefening van de predikant. Dat zou dus ook in Vaals moeten gebeuren "zynde de eygentlyke plaats van de gemeijnte", zoals de heren wensten te benadrukken. De schoolmeester kreeg het consigne dat hij "den dienst der kercke en school sal hebben behoorlijk en sonder intermissie waar te nemen volgens het reglement".

De klachten bleven voortduren. In 1712 achtte daarom de classis het ogenblik gekomen voor nadere voorzieningen. Op 12 november ging er een verzoekschrift naar Den Haag om ds Hannstein het emeritaat te verlenen met behoud van zijn tractement voor de verdere duur van zijn leven en een ander in zijn plaats te mogen beroepen. Bij resolutie van 15 januari 1713 verleende de Raad van State slechts toestemming een adjunct-predikant te beroepen, onder voorbehoud dat deze onmiddellijk de plaats weer zou moeten ruimen, wanneer er eventueel beterschap zou optreden in het ziektebeeld van de predikant.[355] In feite werd hij dus, ondanks de ongunstige vooruitzichten die de classis te berde had gebracht, op zijn post gehandhaafd.

In Vaals kwam men onmiddellijk in het gareel. Enkele gemeenteleden richtten zich eveneens tot de Raad van State met het verzoekschrift de te beroepen adjunct-predikant de verplichting op te leggen zich in Vaals te vestigen en zich geheel aan de dienst aldaar te wijden. Bij resolutie van 8 maart 1713 werd dit verzoek ingewilligd.[356] De adjunct-predikant zou de gewone diensten in de regel in Vaals moeten verrichten. Slechts een- of tweemaal in de week zou hij voor huisbezoek naar Aken mogen gaan en hij moest verder alles nakomen wat een goede dienstverlening daar zou vragen.

Men liet er in Vaals geen gras over groeien en begon voorzieningen te treffen voor de bouw van een passende woning.[357] Toen de gereformeerden van Aken daar lucht van kregen, dienden ook zij op hun beurt een verzoekschrift in, waarin om een predikant werd gevraagd, die het Hoogduits machtig was en die verplicht zou worden zich in Aken te vestigen. De Raad van State beschikte op 1 mei 1713 afwijzend op dit verzoek, onder verwijzing naar de eerder genomen beslissingen.[358] De daarop aangetrokken adjunct, Johann Wilhelm Brandt, vestigde zich inderdaad in Vaals. Hij kon echter eerst in 1717 de voor hem gebouwde riante pastorie betrekken.[359]

Daarmee was echter de kous niet af. De kwestie kwam opnieuw aan de orde, toen deze adjunct-predikant zich in 1719 naar Wesel liet beroepen,[360] en er in Vaals een opvolger benoemd moest worden. De gemeenten van Aken en Burtscheid waren er als de kippen bij zich tot de Raad van State te wenden met het dringend verzoek de nieuwe predikant te bewegen zijn woonplaats weer in Aken te vestigen.[361] Daar woonden immers verreweg de meeste protestanten. Liet men de zaak langer op zijn beloop, dan liep men het risico dat de indertijd mondeling verleende toestemming tot vestiging in Aken automatisch vervallen zou, en dat zou de gemeente Aken in dezelfde positie brengen als die van Burtscheid. De Raad van State speelde dit verzoek door naar de classis in Maastricht, waar voor- en tegenstanders van een eventuele verhuizing op een vergadering, die enkele dagen in maart 1720 voortduurde, alle gelegenheid kregen hun standpunten uiteen te zetten en toe te lichten.[362] De numerieke verhoudingen speelden daarbij een grote rol. De gemeente van Vaals telde slechts een handjevol lidmaten - volgens die van Aken slechts zeven of acht - terwijl er in Aken alleen al 150 woonden en met de talrijke gelovigen uit omliggende plaatsen, waaronder

Burtscheid. kwam men bij avondmaalsvieringen tot circa 500 avondmaalsgangers. Beide partijen bleven lijnrecht tegenover elkaar. Tenslotte werd de mogelijkheid geopperd over te gaan tot de beroeping van twee predikanten, maar men besefte wel dat daarmee de voordelen van Vaals als toevluchtsplaats voor de gemeenten onder het kruis verloren zouden kunnen gaan, afgezien nog van de financiële consequenties van deze procedure.

Een omvangrijk dossier ging naar Den Haag, waar men op 18 mei 1720 na veel wikken en wegen een beslissing trof ten gunste van Aken en Burtscheid.[363] Dat betekende dat de belangen van de gereformeerden aldaar het grootste gewicht in de schaal hebben gelegd. Men kwam dus terug op eerder getroffen beschikkingen. Dat werd dan ook uitdrukkelijk te kennen gegeven in de verklaring dat alles "soo ten opsigte van de beroeping als van de residentie ofte woonplaats van den voorschr. predikant sal gelaten worden dusdanig, als het geweest is sedert het jaar 1663 sonder reguard te nemen op de resolutiën genomen den 27. September 1708 en 1. Meij 1713". Vaals had dus duidelijk het onderspit gedolven. De genoemde resoluties waren verkregen dank zij "abusive of sonder genoegsame informatie". Daar konden de informanten het mee doen.

Voor de verschillende groeperingen in de gemeente hadden de heren van de Raad van State nog enkele consignes in petto. Het voornaamste gold de nog te beroepen adjunct-predikant. Zij zouden de procedure moeten vervolgen met de vereiste onpartijdigheid en wel zo dat "geen wettige reflexie kan gemaakt worden op haar conduite". Dat consigne heeft niet zo heel veel uitgehaald blijkens de talrijke plaatsen in de acta van de kerkenraad, waar melding wordt gemaakt van tegenstellingen en conflicten tussen dezelfde groeperingen als die hier in het geding waren.

De procedure om de opvolging van ds Brandt te verzekeren verliep overigens mede door toedoen van de Raad van State zeer moeizaam. De procedure kon eerst op 12 augustus 1721 worden afgesloten met de beroeping van ds Hendrik Niclaes Rukkenfelder, afkomstig uit Leer in Oost-Friesland.[364] Hij werd weer met de nodige vertraging in Vaals geïnstalleerd op 9 november. Hij zal bij die gelegenheid zijn gasten wel ontvangen hebben in de dicht bij de kerk gelegen pastorie. Hij zal echter volgens het voorschrift van de Raad van State zijn woonplaats hebben gehad in Aken. Een vaste woonplaats in Vaals hebben ook zijn opvolgers gedurende de Staatse periode niet gekregen.

De zorg voor het huis des Heren

Steden en dorpen in de Staatse tijd vormden door standen gelede gemeenschappen. De meeste notabelen in Vaals c.a. waren de gereformeerde religie toegedaan. Voor de ambtenaren, toen officieren geheten, was dit zelfs strikt voorschrift, waaraan de hand gehouden werd. Ook in kerkelijk verband manifesteerden zich deze geledingen. Ouderlingen en diakenen werden

in de regel uit de meest vooraanstaande groepering gerecruteerd. In het kerkgebouw werden de geledingen zichtbaar in de vorm en plaatsing van de banken en stoelen. De voornaamste waren gereserveerd voor de notabelen.

Dat was ook in Vaals het geval. De kerkelijke ambtsdragers hadden er hun eigen gestoelte, en dat was ook voor de burgerlijke autoriteiten het geval. Al op een vroeg tijdstip was er een apart gestoelte gekomen voor de heer drossaard en na de definitieve vestiging van het Staats gezag was er ook voor de heren schout en schepenen een apart voor hen gereserveerd gestoelte gekomen. Het wekte echter het ongenoegen op van de heren dat dit aan de krappe kant was en niet afgesloten kon worden. Het groeide uit tot een bron van ergernis, toen gewone gemeenteleden geleidelijk aan de gewoonte begonnen aan te nemen bij druk bezochte diensten die plaatsen in te nemen. Zij ontzagen zich ook niet gebruik te maken van de bijbels en gezangenbundels die eigendom waren van de heren.

Op een bijeenkomst van de heren schepenen van 25 juli 1726 kwamen deze misstanden uitvoerig ter sprake.[365] Het eindigde met een gezamenlijk besluit dat er een royaler en fraaier gestoelte moest komen dat afgesloten kon worden en daarmee strikt gereserveerd kon blijven voor de heren.[366] Er moest bovendien een met sloten voorzien kastje aangebracht worden om de boeken en ander gerief op te bergen. Het gestoelte moest plaats bieden aan ten minste negen tot tien personen. Ook ten aanzien van de plaatsing hadden de heren hun wensen. Het gestoelte moest haaks op dat van de kerkenraad geplaatst worden om zo bij te kunnen dragen tot handhaving en bevordering van het aanzien van het college. De financiering zou geen probleem zijn. Er zouden een aantal bomen gerooid kunnen worden en de hout-opbrengst zou kunnen dienen om de kosten te dekken. Een deel van het hout zou dan in het gestoelte zelf verwerkt moeten worden.

Uiteraard moest er van verschillende geledingen instemming verkregen worden met deze plannen en dat vroeg enige tijd. In de loop van november 1726 kon groen licht gegeven worden aan schrijnwerker Johan Brender, die al een model had ingediend dat aller instemming had gekregen. Deze kon bijgevolg met de werkzaamheden een aanvang maken. Tegen het eind van het jaar was het gestoelte gereed en kreeg het de door de heren gewenste plaats in de kerk.

Het duurde heel wat langer voordat de gemeente de beschikking kreeg over een waardig orgel. De eerste pogingen in die richting dateren van omstreeks 1765.[367] Men begon contact te leggen met eventuele geldschieters en toen bleek dat er voldoende animo bestond werd er overleg gepleegd met een bekend orgelmaker uit de nabije omgeving, Johann Theodor Gilman, uit Kornelimünster. Deze werkte een plan uit dat in mei 1769 op tafel kwam. Het werd weliswaar gunstig beoordeeld, maar te duur bevonden met het oog op de beschikbare middelen. De bedoeling was slechts een bescheiden orgeltje aan te schaffen. Zo staat het een paar maal in de beschikbare bronnen. Ook een verzoekschrift dat uitging naar de Raad van

State maakt daar melding van. Om de heren van deze raad gunstig te stemmen werd uitdrukkelijk verzekerd dat men bezig was met een subscriptie onder de gemeenteleden om de financiering rond te krijgen "buyten eenige de minste kosten van den Lande". Het instrument zou gaan dienen "ten einde tot meerdere stigting de gemeente tot den veelvuldigen loff des Heeren op te wekken, en het aenstaende Jubilé van de Kerk met vreugdezang en loff te kunnen celebreren". Er werd ver vooruitgekeken, want met dat jubileum was bedoeld het honderdjarig bestaan van de kerk. Bij resolutie van 4 september 1769 verleende de Raad van State de gevraagde toestemming op de gestelde voorwaarden.[368] Dat gebeurde nog onder uitdrukkelijk voorbehoud dat de financiering geen aanslag zou betekenen op de armenkas.

Men trad vervolgens in onderhandeling met Jakob Engelbert Techemacker (1711-1782), een befaamde orgelbouwer uit Mirke bij Elberfeld, het tegenwoordige Wuppertal, die een plan uitwerkte dat bij contract van 25 januari 1770 besteld werd. Het duurde nog tot mei 1772, voordat het orgel in Vaals arriveerde. Op 1 juni van dat jaar was het gereed, slechts enkele weken na de dag, waarop honderd jaar tevoren de kerk in gebruik was genomen. Met de plaatsing verstreek nog enige tijd en eerst in november 1773 kon een organist aangesteld worden. De kerk was een fraai meubelstuk rijker geworden en de eredienst kon met meer luister voltrokken worden.

Voor de rooms-katholieke parochie van Vaals bestonden dit soort mogelijkheden niet. Men bleef nog tientallen jaren aangewezen op het armzalige gehavende kerkgebouw. Plannen waren er wel om het een goede beurt te geven, maar lange tijd waren de middelen daarvoor niet beschikbaar. Ook voor de inrichting van het kerkgebouw en de voltrekking van de eredienst moest men met beperkte middelen zien rond te komen. Wilde men minstens naar buiten toe een zelfverzekerde indruk maken? Het oude en gehavende kruisbeeld dat tot ergernis van veel protestanten aan de buitenwand van de kerk was aangebracht werd door pastoor Petrus Rademaker in 1738 in het holst van de nacht weggehaald, niet om het definitief te verwijderen, maar het na een opknapbeurt weer op zijn plaats terug te brengen.[369]

Dat wekte onder protestanten zoveel ergernis op dat zij de hoge overheid van het Land van 's-Hertogenrade wisten te bewerken om op 19 juni een verordening uit te vaardigen het kruisbeeld binnen acht dagen definitief van die plaats te verwijderen.[370] Dat gebeurde met een beroep op de verordeningen en plakkaten, die na 1648 en 1663 door de landelijke overheid over dit soort dingen waren uitgevaardigd. Tevergeefs klonken er in Vaals uit bepaalde kringen waarschuwende stemmen tegen deze provocatie met het advies de verordening niet af te kondigen wegens de te verwachten reacties vanuit de roomse bevolking. Desondanks volgde op 28 juli de openbaarmaking en op 4 augustus werd het kruisbeeld van zijn plaats weggehaald.

Wat door de bedoelde zegslieden verwacht en gevreesd werd gebeurde inderdaad. Een storm van verontwaardiging van roomse zijde barstte los. De pastoor had er een belangrijk aandeel in. Hij was na de bekendmaking van de verordening prompt naar Aken gereisd om burgerlijke en kerkelijke autoriteiten van het gebeurde in kennis te stellen. Er kwam een vloed van geruchten op gang over deze aanslag op de diepste religieuze gevoelens van de geloofsgenoten in Vaals, die met opzet werden verspreid onder de heffe van het volk, speciaal uit de omgeving van de Jakobsstrasse. De eerste geweldplegingen volgden prompt. De predikant van de Nederduitse gemeente was er het slachtoffer van, toen hij met enkele getrouwen zich op weg begaf van Aken naar Vaals. Door een aantal onverlaten werden zij met stenen bekogeld en van alle kanten kregen zij te horen dat men met alle macht erop uit zou zijn de kerkgang op de eerstvolgende zondag onmogelijk te maken.

Op die zondag - het was 10 augustus - was het dan ook flink raak. Degenen die het waagden zich van de stad uit op weg te begeven naar Vaals werden door een menigte van enkele honderden lieden al bij de stadspoort van Aken opgevangen. De daar aanwezige versterkte stadswachten konden niet verhinderen dat de arme kerkgangers het zwaar te verduren kregen door een hagel van stenen die uit de woedende menigte onder het uitkramen van scheldwoorden en verwensingen op hen neerdaalde. Er vielen gewonden. die naar huis gebracht moesten worden. Op zondag 17 augustus volgde een nieuwe reeks incidenten, zij het dat protestanten uit Aken en omliggende plaatsen slechts in geringe aantallen de tocht naar Vaals hadden aangedurfd.

Een door drie predikanten ondertekend schrijven ging op 18 augustus uit naar Den Haag en naar Maastricht, waar toen juist gedelegeerden van de Staten-Generaal op hun tweejaarlijkse inspectiereis vertoefden.[371] Het schrijven naar Den Haag bevatte niet alleen een rapportage van de gebeurtenissen, maar ook een dringend pleidooi af te zien van represailles aan de roomse bevolking van Vaals en dit zijn zin te geven met de toestemming te geven tot herplaatsing van het kruisbeeld. Op de Commissarissen-Deciseurs, zoals de gedelegeerden in Maastricht genoemd werden, werd een beroep gedaan de stadscommandant machtiging te geven militairen naar Vaals te sturen om kerkgangers tegen verdere aanslagen te beveiligen. De heren hadden te kennen gegeven dat zij dit zonder machtiging van Den Haag niet konden toestaan, maar in tweede instantie was de stadscommandant uit eigen beweging er toe over gegaan een dertigtal militairen naar Vaals te sturen.[372]

Hetgeen bepleit werd gebeurde inderdaad. Op 18 augustus, een dag na de tweede fatale zondag, werd het omstreden crucifix op zijn plaats teruggebracht. Dat gebeurde op uitdrukkelijk bevel van de luitenant-drossaard, Abraham van den Heuvel. Deze had al op 12 augustus in een uitvoerig rapport getracht zich omtrent de door hem uitgebrachte verordening te rechtvaardigen. Hij had al in het begin van het jaar pastoor Rademaker in

naam van de drossaard gewaarschuwd dat hij zich van nieuwigheden diende te onthouden. En wat de verordening zelf betreft had hij zich zonder meer gehouden aan de verordeningen die reeds van het begin van het Staatse bewind van de landelijke overheid waren uitgegaan. Het klonk natuurlijk wel wat zwak dat de verordening pas was uitgegaan zoveel jaren na dato, terwijl het kruisbeeld daar al die tijd was blijven hangen.

Dat was het ook dat juist de predikanten in hun schrijven naar voren brachten. Het kwam erop neer de reeks incidenten en aanslagen, ook op particuliere personen, zowel van gereformeerde als van lutherse huize, die omstandig gerapporteerd werden, met de mantel der liefde te bedekken.[373] Men hoopte dan dat de verstoorde rust weer zou terugkeren en het aanzienlijk gedaalde aantal kerkgangers weer zou toenemen. Na enkele weken was dit inderdaad het geval.

Hetzelfde kruisbeeld zou nog een rol spelen bij de bouw van de nieuwe kerk in 1751. Nauwelijks was deze bouw een jaar later voltooid, of het kruisbeeld herkreeg zijn plaats aan de buitenzijde van het portaal. De toenmalige pastoor, Jan Willem Bosten (1741-1768), vond deze gebeurtenis zo belangrijk dat hij ze als volgt vastlegde in een van zijn registers: "Anno 1753 die 10 Augusti Divo Laurentio Sacro protestantibus quidem, sed nihil efficientibus acatholicis, reposita est in medio navis forinsecus plateam versus imago Salvatoris nostri Jesu Christi Crucifixi, quae olim pendebat supra januam veteris ecclesiae. Joannes Wilhelmus Bosten (op 10 augustus 1753, toegewijd aan de H. Laurentius, werd het kruisbeeld van Jezus Christus, onze gekruisigde Zaligmaker, dat vroeger boven de toegangspoort van de oude kerk, aan de buitenkant (van de nieuwe kerk) ongeveer in het midden in de richting van het plein weer aangebracht ongeacht de protesten van de niet-katholieken die niets uithaalden).[374] Het gebeuren lag geheel in de stijl van het uitdagend optreden van deze pastoor.

Een dergelijke stijl was trouwens ook niet vreemd aan zijn al genoemde voorganger Petrus Rademaker. Tijdens zijn pastoraat was de tweede zo geheten kleine klok, die in 1684 was aangeschaft, in 1729 toe aan een onderhoudsbeurt.[375] De klok was uit de toren naar beneden gehaald en in oktober stond de vernieuwde klok gereed om weer omhoog gehesen te worden. De pastoor achtte het nodig het verzuim van het eerstgenoemde jaar goed te maken en alsnog de klok plechtig in te zegenen. De predikant weigerde deze typisch roomse plechtigheid op het kerkhof aan de voet van de toren te doen plaatsvinden. Om die reden werd de klok opgesteld in de tuin van de pastorie van de pastoor, waarop 14 oktober 1729 de plechtige wijding plaatsvond. In de gegeven omstandigheden wenste de pastoor er zoveel mogelijk reliëf aan te geven. Niemand minder dan de abt van Rolduc, Nicolaas Heijendal (1658-1733), was ervoor uitgenodigd, evenals de vriend van pastoor Rademaker Joannes Klinckhamer, pastoor van Gemmenich, en nog een aantal persoonlijkheden die de plechtigheid met hun persoon opluisterden. Pas daarna werd de klok teruggevoerd naar de toren om

opnieuw op zijn plaats opgehangen te worden. Pastoor Rademaker had daarmee gemanifesteerd dat de twee klokken in de toren onder gemeenschappelijk beheer stonden van de twee religieuze gemeenschappen en voor een deel ook onder dat van de burgerlijke gemeente.

Het klokkensimultaneum in Vaals

Duitsers hebben met de term 'Glockensimultaneum' weer een eigen woord voor bepaalde vormen van gemeenschappelijk beheer van klokken. Dat was wat de zorg voor onderhoud betreft in de Staatse partages heel goed geregeld. In de praktijk kon dat natuurlijk anders uitpakken. Klokken waren nu eenmaal een kostbaar bezit en de kosten van onderhoud waren hoog. Met meerdere partijen in het geding was het dan soms moeilijk de geschikte verdeelsleutel te vinden.

Ook voor het gebruik van de klokken dienden aangepaste regelingen gevonden te worden.[376] Die opgave stelde zich ook in Vaals, in het bijzonder voor de Nederduits-gereformeerde gemeente en de rooms-katholieke parochie. Zij hadden dan wel eigen kerken, maar die grensden aan elkaar en stonden haaks in een soort winkelhaakconstructie tegen een en dezelfde toren. En in die toren hingen de klokken en voor het gebruik ervan moest een regeling getroffen worden over het hoe en wanneer, nog afgezien van de vraag op welke manier de plichten tot onderhoud over beide gemeenschappen verdeeld moesten worden. Daar kwam nog bij dat ook op de burgerlijke overheid bepaalde verplichtingen rustten. De Waalse gemeente beschikte ook over een klokje in het torentje van de eigen kerk, maar had daarover volledig eigen beheer. Verder waren er in Vaals geen klokken. De luthersen hadden weliswaar een eigen kerk en na 1737 zelfs een fraai bouwsel, maar zij beschikten niet over een klok. De doopsgezinden of mennonieten evenmin.

De andere kerken binnen het gebied van de schepenbank, die van Holset en Vijlen en zelfs de kapel van Lemiers, hadden eigen klokken en ook het gebruik daarvan moest geregeld worden. We zijn over het aantal en de soort klokken in deze kerken goed ingelicht dank zij een totaaloverzicht over het klokkenbestand in de Staatse Landen van Overmaas dat omstreeks 1759 samengesteld door de toenmalige rentmeester, Pierre d'Aulbonne, en zijn assistent, kapitein-generaal Jan Bernard Provost.[377] Zij waren in opdracht van de Staten-Generaal al enkele jaren bezig met het bijeenbrengen van de nodige gegevens over de toestand waarin de kerken binnen de Staatse partages zich bevonden. Hun bijzondere aandacht ging daarbij uit naar alles wat betrekking had op de plichten die op de landelijke overheid rustten voor het onderhoud van de kerken zelf of de daarbij behorende meubelstukken en andere onderdelen van de inventaris. Daartoe behoorden ook de klokken.

In deze staat worden ook de klokken binnen de schepenbank Holset, Vaals en Vijlen nauwkeurig beschreven.[378] In Vaals zelf hingen twee klokken

in de toren, een grote, banaal- of tiendklok geheten, en een kleinere. De eerste diende onderhouden te worden door het kapittel van Onze Lieve Vrouw te Aken uit de opbrengst van de tienden die de heren van dit kapittel rechtens mochten heffen. De tweede klok behoorde aan de zogenaamde nabuurschap van Vaals. Ook in Holset waren twee klokken, waarvan er een aan de burgerschap toebehoorde. De tweede was door een pastoor aan de kerk geschonken en was dus eigendom van de parochie, zij het onder medezeggenschap van de burgerij. In Vijlen waren er drie klokken. De grootste ressorteerde onder de abdis van Burtscheid, de tweede aan de burgerlijke gemeente, de derde tenslotte aan het land. Alleen voor de laatste droeg dus de landelijke overheid de verantwoordelijkheid. Soms wisten de drie partijen elkaar te vinden. In 1739 was dat het geval, toen zij samen voor de aanschaf van een nieuwe klokkenstoel waren opgekomen en de kosten gelijkelijk over drie partijen werden verdeeld.[379] In de regel gedroegen partijen zich als eigenaar of eigenaresse van de hun toevertrouwde instrumenten. Zo liet de abdis van Burtscheid de door haar beheerde klok - ook deze was een banaalklok - in Vijlen weghalen, toen de kerk in 1663 aan de eredienst werd onttrokken en voorlopig gesloten werd. Toen hij later de oorspronkelijke bestemming terugkreeg moest de klok weer uit Burtscheid in de toren van Vijlen teruggeplaatst worden op kosten van de abdij.[380]

Bij gelegenheid ontstonden er problemen, wie van partijen de verantwoordelijkheid droeg en hoe ver die zich uitstrekte. Dergelijke problemen deden zich ook in Vaals verschillende malen voor. Dat gebeurde, toen in 1682 de schepenbank het initiatief nam tot de aanschaf van een tweede klok.[381] De Nederduits-gereformeerde gemeente werd als belanghebbende opgeroepen een bijdrage te leveren in de aanschaf. Of ook de roomskatholieke parochie daartoe werd uitgenodigd weet ik niet. De Nederduitsgereformeerde gemeente was bereid honderd pond klokkenspijs bij te dragen ter waarde van zestien tot achttien rijksdaalders. Een daarover door schatheffer Matthias Bruhl verstrekte quitantie draagt als datum 1 juni 1682. Toen het er naar uit begon te zien dat dit materiaal niet gebruikt zou worden, verlangde de gereformeerde gemeente terugbetaling van dit bedrag. Dat werd geweigerd. Het duurde als gevolg van allerlei onenigheid nog tot in maart 1684 voordat de klok eindelijk gegoten kon worden. Het hele karwei kwam op zestig rijksdaalders te staan. Het gekrakeel bleef voortduren. Pas in mei 1685 kwam een overeenkomst tot stand, waarbij de nabuurschap zich bereid verklaarde voor het leeuwendeel van de kosten op te komen, op voorwaarde dat de kosten voor de ophanging in de toren zouden worden voorgeschoten door de gereformeerde gemeente. Die weigerde daarvoor op te komen. Met dit alles duurde het tot in 1686, voordat de klok eindelijk zijn plaats kreeg in de toren. De kosten voor het hele karwei werden op tachtig rijksdaalders geschat. Over de verdeling bleven partijen nog lang nakaarten.

De meeste gegevens hierboven zijn ontleend aan een document dat ds Wenning midden in het conflict in 1684 heeft samengesteld op verzoek van Hermanus Kiel, momber en procureur van de schepenbank. Er hebben zich meer van dit soort conflicten voorgedaan. Nog één wil ik er hier ter sprake brengen. In 1719 moest de banaalklok opnieuw gegoten worden.[382] Ook daarbij werd de vraag gesteld wie daarvoor moest opkomen. De schepenbank was van oordeel dat het domkapittel van Aken aansprakelijk gesteld moest worden. Het kapittel was echter niet bereid dat uitgangspunt over te nemen en vroeg om bewijsstukken, waaruit dit soort verplichting vast zou komen te staan. We danken daaraan een aantal documenten die overgelegd werden om vast te stellen "dat de groote off banaalklock hangende in den kerktoren tot Vaels staat tot laste van het Dom Capittel tot Aecken".

Er waren echter ook gelegenheden, waarbij de verschillende partijen elkaar wisten te vinden om al of niet in opdracht van de overheid gemeenschappelijk uiting te geven aan gevoelens van vreugde of rouw. We vinden daarvan wat het hele gebied van de schepenbank aangaat een specimen in een missive van 25 oktober 1751 aan de autoriteiten in Den Haag over het klokgelui bij het overlijden van de erfprins van Oranje, Willem Carel Hendrick Friso.[383] Via luitenant-drossaard Abraham van den Heuvel kwam dit bericht op 19 november in Vaals binnen met de opdracht uitvoering te gaan geven aan de instructie aan alle kerken, die de beschikking hadden over klokken, het gebruikelijke ceremonieel te starten.[384] Dat hield in dat gedurende zes weken volgend op de eerstvolgende maandag de klokken drie maal daags een uur lang geluid moesten worden, 's morgens van 7 tot 8, 's middags van 12 tot 1 en 's avonds weer van 7 tot 8. Voor het gebied van de schepenbank zouden daarvoor in Vaals telkens vijf mannen ingeschakeld moeten worden, drie voor de klokken van de Nederduitse kerk, twee voor die van de Waalse,[385] in Holset zouden twee mannen uit de parochianen voldoende zijn, voor die van de kapel van Lemiers zoveel als nodig zou zijn, en op beide plaatsen zouden bij het luiden mannen uit de gehuchten - en ze werden allemaal opgesomd: Mamelis, Rott, Camerig, Harles, Melleschet, Rotthuijzen, In de Berg - elkaar moeten verbeurten. Tenslotte moesten ook voor de drie klokken in Vijlen telkens zoveel mannen als nodig waren ingeschakeld worden. De mensen uit de gehuchten zouden ook daar moeten optreden. Het moet een oorverdovend lawaai hebben opgeleverd bij dergelijke evenementen.

De incidenten van 1762 en hun lange nasleep

Tot besluit van deze episodes uit de geschiedenis van de onderlinge betrekkingen tussen de verschillende kerkgemeenschappen in Vaals c.a. moet ik hier aandacht vragen voor een hele reeks incidenten die zich in 1762 hebben voorgedaan.[386] Zij leken een samenballing te vormen van alles wat zich al eerder had afgespeeld in de verhouding van rooms en protestants.

Zij kregen een nasleep die nog vele jaren zou voortduren. Niet alleen werd in Vaals de betrekkelijk nieuwe kerk van de roomsen een tijdlang gesloten, maar hetzelfde gebeurde met alle kerken en kapellen in het Staatse deel van het Land van 's-Hertogenrade. De repercussies strekten zich zelfs buiten dit gebiedsdeel uit en hebben zonder twijfel ook elders tot een verharding in de wederzijdse verhoudingen gevoerd.

Het begon allemaal met een ogenschijnlijk niet eens zo ernstig voorval bij de doop van een kindje uit het huwelijk van Hendrik Mommers en Sara Erfvens. De man was rooms-katholiek, de vrouw gereformeerd. Het ging dus om de doop van een kindje uit een gemengde verbintenis. Daarom hier eerst een korte voorbeschouwing over de problemen die zich voordeden bij de komst van kinderen uit dit soort verbintenissen.[387] De problemen spitsten zich in de regel toe bij doop en opvoeding van de kinderen. Dat was geen zaak van de echtelieden alleen. Ouders, familieleden, en niet te vergeten de bedienaren van de kerkelijke gemeenschappen oefenden druk uit om de kinderen de juiste doop en daarmee de toegang tot hun eeuwig heil te bezorgen. Hoewel door beide partijen dikwijls onverzoenbare beginselen dienaangaande werden verkondigd komt men in de praktijk alle denkbare variaties tussen de extremen tegen. Beide partijen konden zich verenigen op het besluit alle kinderen gereformeerd te laten dopen. Het andere uiterste kwam natuurlijk ook voor: alle kinderen rooms gedoopt. De mengvorm behoorde ook tot de mogelijkheden. Men besloot dan tot een fifty-fifty-verhouding. Dus om en om, of de jongetjes gedoopt in de kerk van de vader, de meisjes in die van de moeder. Het kon ook weer voorkomen dat zorgvuldig uitgewerkte formules in de praktijk gewoon niet werkten, omdat een van de partijen zich daarbij niet kon neerleggen.

Al de hier gesignaleerde mogelijkheden leken zich voor te doen in het geruchtmakende geval dat zich op 14 april 1762 voordeed in de gereformeerde kerk in Vaals.[388] Ook de verbintenis van de echtelieden, waarvan het kind ten doop werd gehouden, had een voorgeschiedenis. Op 15 juni 1760 was een eerste kind van de toen nog ongehuwde Sara Erfvens in dezelfde kerk van Vaals gedoopt door de predikant van Burtscheid, ds Johann Pferdmenges.[389] De vader was vermoedelijk de genoemde Hendrik Mommers, met wie zij later huwde. Zij waren beiden uit het Duitse grensgebied afkomstig. Bij hun huwelijk moeten zij de overeenkomst zijn aangegaan dat al hun kinderen gereformeerd gedoopt en opgevoed zouden worden. Dat gebeurde dan ook, toen er op 14 april 1761 een tweede kind werd geboren. Ook dit kind werd door de al genoemde predikant van Burtscheid gedoopt.

Hetzelfde zou op exact dezelfde dag een jaar later met een nieuwe boreling gaan gebeuren.[390] De ons al bekende pastoor Bosten had er lucht van gekregen dat dit in de bedoeling lag en was vastbesloten alles in het werk te stellen om te voorkomen dat het kind door de predikant en dus niet door hem zou worden gedoopt. Hij was midden in de nacht van 12 op 13 april bij de vader van zijn koster, Andries Buntgens, binnen komen vallen,

terwijl de man al op bed lag, om hem om advies te vragen, wat hem in de gegeven omstandigheden aan mogelijkheden ter beschikking stonden. De man had nauwelijks geweten, op welke manier hij van advies kon dienen, maar hij had zich aangeboden om in Würselen overleg te gaan plegen met familieleden van de vader van het kind. De dag daarop had hij de pastoor 's morgens, na hem bij de mis te hebben gediend, gevraagd of deze iets zag in dit aanbod, en toen hij daarop een bevestigend antwoord had gekregen had hij zich naar Würselen begeven. Hij wist enkele mensen aldaar zo te bespelen dat zij volop bereid waren hun medewerking te verlenen.

Het ijverigst was een jonge vrouw van omstreeks twintig jaar, een zekere Cunegonda Mommers, zus van de vader, die onmiddellijk meeging en zich bij de pastoor vervoegde. Daar kreeg zij de opdracht naar het huis van haar broer te gaan om zich van de baby meester te maken en die bij de pastoor af te leveren. Zij was al onderweg daarheen, vergezeld van Andries Buntgens, toen zij werd teruggeroepen en de pastoor meedeelde dat de doopplechtigheid inmiddels al een aanvang had genomen in de gereformeerde kerk en dat het dus zaak was het kindje van daaruit te ontvoeren. Wegwijs gemaakt door genoemde Buntgens was zij op het ogenblik dat de eigenlijke doophandeling al aan de gang was de kerk binnengestormd, had verwoede pogingen gedaan het kindje uit de handen van een der doopborgen los te rukken, maar was daarin niet geslaagd. De omstaanders wisten zich van haar meester te maken en leverden haar uit aan de gerechtsdienaars, die gealarmeerd waren. Deze brachten haar onder in een of ander particulier huis en plaatsten een wachtpost voor de deur.

Een dag later werd zij verhoord en daarbij legde zij een volledige bekentenis af. Al bij die gelegenheid werd vastgesteld dat zij een wat simpele inborst vertoonde en nauwelijks aansprakelijk kon worden gesteld voor wat zij gedaan had.[391] De voornaamste verantwoordelijkheid voor de verstoorde dienst in de gereformeerde kerk lag bij de pastoor, die misbruik had gemaakt van zijn gezag. Nog diezelfde dag speelde zich een ernstig incident af, waarvan de grootvader van het kindje het slachtoffer werd. Deze werd op de terugweg van de doopplechtigheid in Vaals naar zijn woonplaats in Aken door een stel belhamels overvallen, en zo toegetakeld dat hij in een soort draagstoel in zijn huis afgeleverd moest worden.[392]

De achterban van Cunegonda Mommers had inmiddels ook niet stilgezeten en in de loop van de dag had zich een hele groep mannen gevormd die vast besloten waren haar uit haar gevangenschap te bevrijden. De groep was samengesteld uit lieden die aan weerskanten van de grens woonden. Zij slaagden erin zich nog van de hulp van een aantal Franse ruiters, die in Aken gelegerd waren, te verzekeren. In de nacht van 15 op 16 april begaven zij zich naar Vaals, waar zij erin slaagden de wacht te overmeesteren en Cunegonda uit haar cachot te bevrijden. Zij werd over de grens in veiligheid gebracht. Volgens latere getuigenissen ging dit alles gepaard met veel geweldpleging, waarbij harde slagen werden uitgewisseld tussen geïnteres-

seerde burgers van beide partijen die te hoop waren gelopen. De aanhangers van de gereformeerde religie kregen allerlei verwensingen naar het hoofd geslingerd. Om duidelijk te maken wie het in het grensdorp voor het zeggen hadden vond er op de eerstvolgende zondag, 18 april, een nieuwe manifestatie plaats. Een bende mannen trok, nog steeds vergezeld van de Franse militairen, als in slagorde door alle straten heen, gewapend met stevige knotsen over de schouders, ondertussen opnieuw verwensingen uitstotend aan het adres van de geuzenhonden en heel hun aanhang.

Het was duidelijk dat de vertegenwoordigers van de Staatse overheden het hele gebeuren niet over hun kant konden laten gaan. Al te zeer waren immers het Staats gezag en de daardoor bevoorrechte kerk in het geding. Het ijveren voor een herstel van de geschonden verhoudingen zou nog vele jaren in beslag gaan nemen en alle rooms-katholieke gemeenschappen in het Staatse Land van 's-Hertogenrade en de aangrenzende gebieden zouden er bij betrokken worden. Het begon met een represaille tegen de rooms-katholieke gemeenschap in Vaals, uiteraard ingeleid met een uitgebreid onderzoek naar de gebeurtenissen die hadden plaatsgevonden. De uitvoerige rapportage, die onder datering van 2 juni door luitenant-drossaard Abraham van den Heuvel naar Den Haag werd gezonden, wees opnieuw pastoor Bosten als hoofdschuldige aan, maar vermeldde ook met naam en toenaam de vele personen, die zich schuldig gemaakt hadden aan ongeregeldheden, met talrijke details over die ongeregeldheden zelf.[393]

De resolutie op 11 juni door de Staten-Generaal getroffen weerspiegelt dan ook hoezeer het hoge college zich geraakt gevoelde.[394] Verordend werd dat op Sint Jansdag pastoor Bosten en nog enkele schuldigen in verzekerde bewaring gesteld moesten worden. De roomse kerk zou vervolgens gesloten worden en een detachement soldaten uit Maastricht zou naar Vaals gezonden en daar ingekwartierd worden om de bevolking goed te doen voelen hoe ernstig de hoge heren de zaak opvatten. De schepenbankbestuurders kregen ook op hun verzoek de toestemming Vaals een betere bewaarplaats voor gevangenen in te richten. Met de autoriteiten van Aken zou tenslotte overleg worden gepleegd over de manier waarop schuldigen die zich op hun grondgebied bevonden bestraft moesten worden en welke maatregelen getroffen zouden worden om herhaling van de incidenten tegen te gaan.

In overleg met de commandant van het garnizoen van Maastricht werd spoedig daarop een detachement van wel zestig man voetvolk en vierentwintig ruiters naar Vaals gezonden.[395] Toen op Sint Jansdag een poging werd gedaan de pastoor gevangen te nemen, bleek de vogel gevlogen. Hij had een waarschuwing gekregen via een van de autoriteiten die zijn mond voorbij had gepraat. Het veroorzaakte onder de rooms-katholieke bevolking ernstige ontstentenis dat soldaten de dienst op die dag, waarin de broer van de pastoor was voorgegaan, verstoord hadden. Nog meer ontstentenis ontstond toen daarop de kerk gesloten werd en de ornamenten moesten worden opgeborgen.[396] De koster werd in plaats van de pastoor in

de naastgelegen toren opgesloten. Tegen andere delinquenten werden voorbereidende maatregelen getroffen.

Enige genoegdoening kwam vanuit Aken, toen men van daar bericht ontving dat Cunegonda Mommers gevangen was gezet en dat het stadsbestuur een plakkaat had doen aanplakken, waarin strenge maatregelen werden aangekondigd tegen mogelijke nieuwe ordeverstoringen en geweldplegingen bij de kerkgang van protestanten.[397] Ook daar had het onderzoek uitgewezen dat Cunegonda Mommers het willoze slachtoffer was geworden van de druk die de pastoor van Vaals op haar had uitgeoefend.[398] Vanuit Vaals kwam het dringend verzoek binnen het contingent soldaten aanzienlijk te verminderen, omdat de last van onderhoud veel te zwaar was voor de bevolking en de rust leek weergekeerd. Toen echter de luitenant-drossaard uit eigen beweging een flink aantal soldaten deed vertrekken en dat aan Den Haag rapporteerde, kreeg hij bij missive van 23 juli van de Hoogmogende Heren een schrobbering dat hij zijn bevoegdheid te buiten was gegaan en werd hem te verstaan gegeven dat hij ze weer terug moest roepen. Naar Aken ging een verzoek om de gevangen gezette vrouw uit te leveren met de toezegging dat, zodra dit zou zijn gebeurd, de roomse kerk weer geopend mocht worden. Toen niet lang daarna Cunegonda Mommers aan de autoriteiten in Vaals werd overgedragen werd inderdaad de kerk weer opengesteld.[399] Bij resolutie van 18 oktober werd ook gehoor gegeven aan dringende verzoeken het detachement soldaten te verminderen.[400] Er werd nochtans een contingent van 42 man gehandhaafd. De moeilijkheden voor de huisvesting bleven voortduren. En de onzekerheid wie voor de onkosten zou moeten opdraaien bleef eveneens hangende. Naar aanleiding van dit besluit meldde ook de commandant van Maastricht zich met het verzoek om een betere huisvesting. Zijn manschappen waren te zeer verspreid ondergebracht om efficiënt ingezet te kunnen worden. Hij vroeg om een betere regeling en, mocht het nog lang duren, dan zou ook een vervanging om de twee maanden wenselijk zijn. Met veel slagen om de arm werd ook aan dit verzoek tegemoet gekomen. De manschappen zouden hard genoeg nodig zijn in de weken die gingen volgen.

Abraham van den Heuvel stierf en kreeg bij resolutie van de Staten-Generaal van 3 december 1762 een opvolger in de persoon van Mr W.F. de Jacobi de Cadier.[401] Deze kreeg weinig respijt om zich in te werken, want tal van problemen dienden zich aan, nadat in de nacht van 8 op 9 december pastoor Bosten gevankelijk was weggevoerd naar Maastricht. De pastoor had zich vermoedelijk op de situatie verkeken en was vanuit zijn schuilplaats op Akens grondgebied weer in Vaals verschenen, mogelijk met de bedoeling er op zondag 12 december weer dienst te verrichten. De reactie van de Vaalser bevolking volgde onmiddellijk. Protestantse kerkgangers vanuit Aken werden weer in elkaar geslagen en er vielen enkele zwaar gewonden. Ook in de daarop volgende weken en maanden bleef het gespannen. Hele reeksen incidenten bleven zich voordoen, met hoogtepunten op

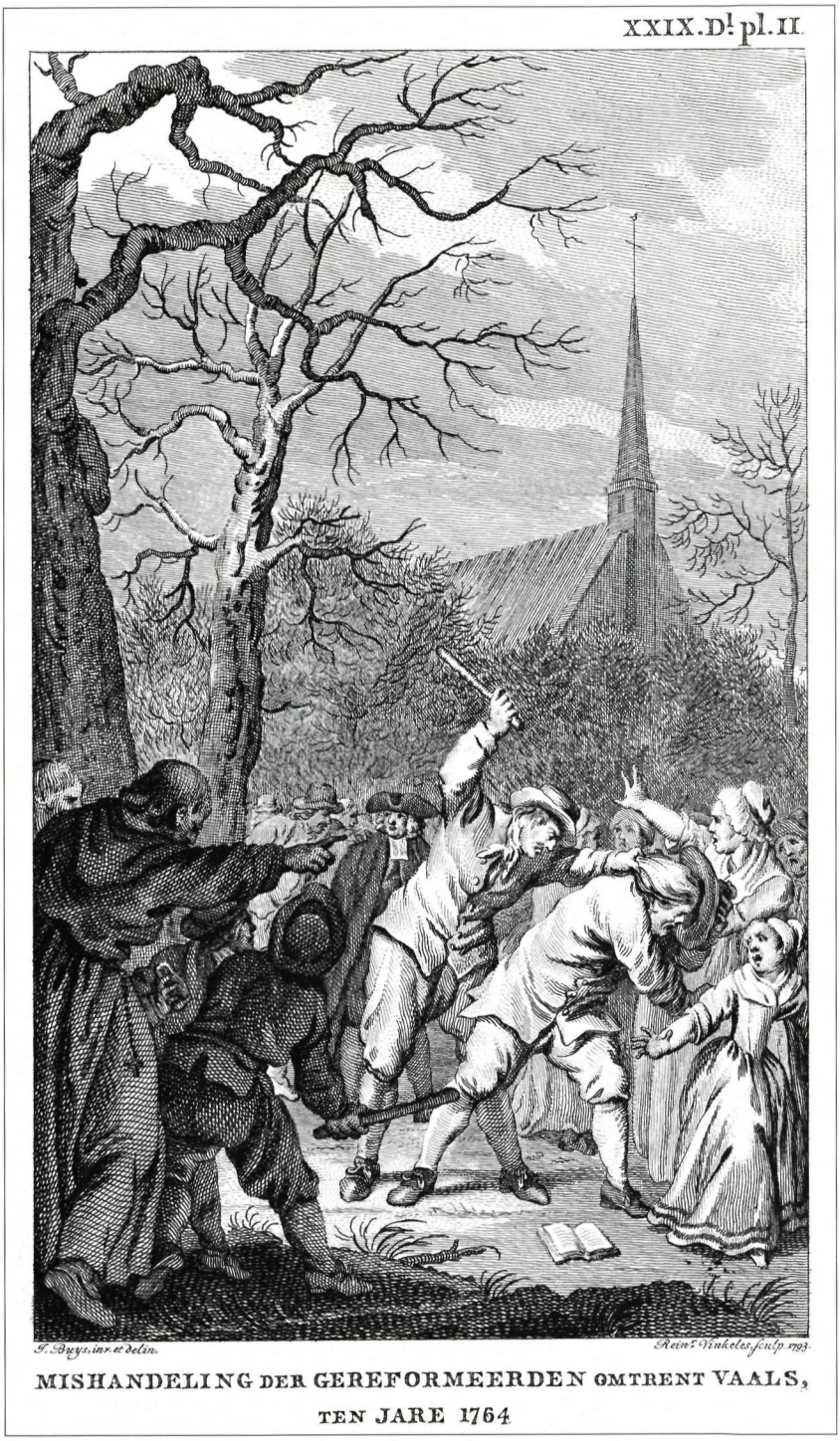

Mishandeling der gereformeerden omtrent Vaals, ten jare 1764, kopergravure uit een geïllustreerd werk, 1793, tekening van F. Buys, gravure van Rein Vinkeles (RAL, prentencollectie, cat.nr. 468).

13 en 27 maart 1763.[402] Het laatste vond plaats nog geen vierentwintig uur nadat in Aken een scherp edict was aangeplakt met de aankondiging van zware straffen voor degenen die zich aan protestantse medeburgers zouden vergrijpen.[403] Veel effect had dit edict, hoe scherp ook, kennelijk niet.

Geen wonder dat er vanuit de kringen der slachtoffers weer een aantal klaagschriften naar de autoriteiten in Den Haag uitgingen, alle natuurlijk met dringende verzoeken paal en perk te stellen aan het optreden van de raddraaiers. Zoals gebruikelijk nam het onderzoek naar de exacte toedracht van de gebeurtenissen en het beraad van de verschillende instanties geruime tijd in beslag, maar op 19 oktober 1763 kwam er dan eindelijk een zeer scherpe resolutie van de Staten-Generaal.[404] Met de wetenschap dat rooms-katholieke geestelijken zich niet ontzien hadden om het grauw van Aken op te stoken zich telkens weer te vergrijpen aan totaal onschuldige protestantse kerkgangers, zouden ernstige maatregelen getroffen moeten worden ten nadele van de rooms-katholieke bevolking teneinde zo een duidelijk voorbeeld te stellen. De hoofdofficieren van de drie Staatse Landen van Overmaas zouden de opdracht krijgen nieuwe ordeverstoringen onmiddellijk te rapporteren. Wanneer dan na onderzoek zou blijken dat men zich ongeacht de ernstigste waarschuwingen weer vergrepen had aan protestantse medeburgers, zouden alle roomse kerken binnen het betreffende gebied gesloten worden en daar "alle verrigtingen van de roomsche dienst" stopgezet. Naar Aken ging het bericht dat deze maatregelen op geen enkele manier bedoeld waren om aan de uitoefening van de rooms-katholieke eredienst een eind te maken. Zij zouden onmiddellijk worden beëindigd, wanneer het de protestantse burgers gegund zou zijn ongestoord hun kerkgang te kunnen verrichten. En opdat ze in Aken maar goed zouden weten hoe zeer het optreden van de Haagse autoriteiten contrasteerde met dat van de eigen Akense gezagsdragers verwezen zij naar hun handelwijze na de uitlevering van Cunegonda Mommers. Onmiddellijk daarna was immers de roomse kerk in Vaals weer opengesteld.

Veel heeft ook deze scherpe resolutie niet uitgehaald. De ongeregeldheden bleven voortduren. Zij kregen nieuwe hoogtepunten op 15 en 17 januari 1764, toen een bende boerenjongens protestantse kerkgangers te lijf gingen met stokken en knuppels en een man zo toetakelden dat hij aan de gevolgen overleed.[405] Toen was voor de Staatse gezagsdragers de maat vol. Het initiatief werd genomen door de luitenant-drossaard. Hij liet onmiddellijk de kerk in Vaals sluiten en vroeg Den Haag om opheldering over de preciese strekking van de resolutie van 19 oktober.[406] Toen hem bericht werd dat de maatregel van toepassing was "op alle de Roomsche kerken in sijn district" deed hij ook de kerken van Holset en Vijlen verzegelen. Bij nader bericht werd hem te verstaan gegeven dat de maatregel voor heel het Staatse Land van 's-Hertogenrade van kracht was en dat dus ook de kerken van Gulpen en Margraten er onder vielen. Slechts voor de kerk van Gulpen moest gezorgd worden dat zij toegankelijk moest blijven voor de gereformeerde

gemeente, maar er moest scherp op worden toegezien dat er nergens in het hele gebied openlijk of in het geheim diensten zouden worden verricht voor de roomse bevolking. De maatregelen zouden van kracht moeten blijven totdat de ordeverstoringen in en rond Vaals definitief tot het verleden zouden behoren.

Het was duidelijk dat het de heren in Den Haag deze keer ernst was. Daarom ook waren zij bereid eindelijk gehoor te geven aan de wensen van de commandant van het contingent militairen in Vaals. Deze kreeg toestemming een huis te huren dat geschikt was voor een geconcentreerde vestiging van zijn ondergeschikten en alle verdere voorzieningen te treffen die nodig mochten blijken met het consigne dat de bevolking de daaraan verbonden financiële lasten moest dragen. De autoriteiten in Aken werden onder druk geplaatst om de schuldigen aan de herhaalde ordeverstoringen te straffen en maatregelen te treffen om de veiligheid van de kerkgangers naar Vaals te garanderen. Het was feitelijk zo ver gekomen dat protestanten uit Aken en Burtscheid het niet meer waagden naar Vaals te gaan en dat mocht in geen geval zo blijven.

Geen wonder dat de representant van de prins-bisschop in Den Haag in deze sfeer geen gehoor kreeg, toen hij een verzachting van de maatregelen bepleitte.[407] Uit de notulen van vergaderingen van de Staten-Generaal op 24 april en 28 mei blijkt dat de missiven van die kant voor kennisgeving werden aangenomen en onbeantwoord bleven.[408] Van arren moede zag de bisschop zich genoodzaakt zijn gelovigen in de betreffende parochies aanwijzingen te geven voor alternatieven. De parochianen van Gulpen werden verwezen naar de kloosterkerk van de capucijnen in Wittem, die van Vijlen naar de kerk van Nijswiller, die van Margraten naar de kapel in Schulder, en tenslotte die van Vaals naar kerken over de grens.[409] Ook toen in de zomer van 1764 Ferdinand-Adolf graaf von Plettenberg als heer van Gulpen en Margraten, de kapel op zijn kasteel Neubourg open wenste te stellen voor zijn geloofsgenoten werd dit onverbiddellijk geweigerd.[410] Toen omstreeks diezelfde tijd vanuit Luik kort achtereen tot twee maal toe weer een verzachting van de maatregelen bepleit werd, verwaardigden de Hoogmogende Heren zich deze keer op 8 oktober eindelijk van antwoord te dienen.[411] Zij rechtvaardigden omstandig hun handelwijze en bleven, ondanks alle welwillendheid van toon bij hun weigering. De rooms-katholieke geestelijken in Aken zouden er goed aan doen "bij de magistraet te insisteren ten eynde aan de gereformeerde ingeseetenen van Aken en Borchet ... een geruste en veylige wegh mochte besorght werden omme te Vaels haaren Godsdienst te konnen verrighten". Zij spraken de verwachting uit dat de prins-bisschop er toch wel begrip voor zou kunnen opbrengen dat zij gebruik maakten van de middelen die hun ten dienste stonden om dit te garanderen. Alles bleef dus zoals het was.

Het duurde nog vele maanden, voordat er eindelijk verandering kwam. Op 3 januari 1765 ging er een rekwest van de dorpmeesters van Gulpen en

Margraten naar Den Haag.[412] Daarin werd in een uiterst deemoedige toonzetting gememoreerd dat de kerken in deze twee plaatsen vanaf 1 februari 1764 gesloten waren gebleven. De rooms-katholieke bevolking had deze voor haar zo harde en pijnlijke maatregel "sonder eenige murmuureeringen, en integendeel mei de volmaakste gehoorsaamhijd" aangenomen en opgevolgd. Zij spraken nochtans de verwachting uit dat daar een eind aan zou komen, nu de protestanten van Aken en Burtscheid al drie maanden lang vrij en ongehinderd hun kerkgang naar Vaals hadden kunnen verrichten.

Deze keer hielp het. Tijdens de bespreking van deze brief op de vergadering van 14 maart achtten de Hoogmogende Heren het ogenblik gekomen om de luitenant-drossaard van het Land van 's-Hertogenrade aan te schrijven dat de kerken weer opengesteld konden worden.[413] Ook aan de magistraat van Aken zou dit bericht worden meegedeeld en de verwachting worden uitgesproken dat zij van hun kant ook alles zouden willen doen om de verbetering van de onderlinge betrekkingen te handhaven. Op de vergadering zelf werd de gedachte uitgesproken dat men, voor het geval het toch weer mis zou gaan, over andere en betere mogelijkheden beschikte om de gezagsdragers daar onder druk te plaatsen. Men zou immers beslag kunnen leggen op de opbrengst van "de considerabele tienden" die de geestelijkheid aldaar toekwamen in het Land van 's-Hertogenrade. Was dit een bekentenis achteraf, dat het van Luikse zijde voortdurend te berde gebrachte argument dat roomse mensen, die part noch deel hadden aan euveldaden die elders door anderen waren bedreven, geen object mochten worden van zo'n harde maatregelen, toch wel indruk had gemaakt?

De affaire kreeg echter nog een lange staart. Het proces dat tegen pastoor Bosten al in 1762 was aangespannen was nog steeds niet afgerond. In 1765 had de drossaard van het Land van 's-Hertogenrade, graaf van Bentinck, heer van Nienhuijs, zich er intensief mee bezig gehouden, en ook het college van schout en schepenen van Holset, Vaals en Vijlen had hetzelfde gedaan.[414] Men was weliswaar tot de bevinding gekomen dat de pastoor de hoofdschuldige was geweest van het hele gebeuren, maar verkeerde in onzekerheid over de straf die hem moest worden toegemeten. Beide instanties wendden zich daarom in de nazomer tot de autoriteiten in Den Haag. Zij wensten de zaak wegens het grote belang toevertrouwd te zien aan "een juridique faculteyt", die de vereiste neutraliteit bezat. Bij resolutie van 30 september 1765 legden de Staten-Generaal het inmiddels lijvig geworden dossier in handen van het college van 's Lands advocaten.[415] Deze heren namen ruimschoots de tijd en kwamen eerst op 17 januari 1766 met een omstandig advies gereed.

Het bevatte meer vragen dan antwoorden. Die vragen betroffen niet zozeer pastoor Bosten, als wel de vele anderen die een rol hadden gespeeld in de hele affaire. Allereerst was dat Cunegonda Mommers. Wat was er met haar gebeurd? Zat zij nog steeds vast en hoe ver was het proces tegen haar gevorderd? Waarom was de koster al na twee dagen weer vrijgelaten en hoe

was er verder tegen hem geprocedeerd? Hoe zat het met de vader van de koster, en hoe met de broer van de pastoor, diens kapelaan? En tenslotte hoe ver was men gevorderd met het onderzoek naar de vele rellen, die zich hadden voorgedaan, en hoe dacht men de schuldigen te treffen, die buiten Staats gebied woonden? Bij resolutie van 20 januari beslisten de Hoogmogende Heren dat het onderzoek en de besluitvorming over al deze zaken naar de verschillende gerechtelijke instanties moesten worden terugverwezen.[416]

Het college van schout en schepenen wist reeds op 21 februari 1766 een uitvoerig antwoord te verschaffen op de gestelde vragen en op 24 februari voegde De Jacobi de Cadier er het zijne aan toe.[417] Cunegonda Mommers was na haar uitlevering evenals pastoor Bosten naar Maastricht gevoerd en verbleef daar al vier jaar in hechtenis op het oude stadhuis. De luitenant-drossaard releveerde vooral dat men van Akense zijde wegens de zwakke geestesvermogens van de vrouw om uiterste clementie had gevraagd, en hij zelf was het geheel eens met het door zijn voorganger ingenomen standpunt dat dit inderdaad gewenst was. Hij was nochtans de mening toegedaan dat zij in hechtenis moest blijven, zolang het proces tegen de pastoor niet was afgesloten.

De rapportage over de overige schuldigen behoeft hier niet geanalyseerd te worden.[418] Belangwekkender is wat mede op basis van een tweede advies van het college van 's Lands advocaten, dat op 25 juli 1766 werd uitgebracht, uiteindelijk als vonnis over pastoor Bosten geveld werd. De Staten-Generaal legden op 1 september 1766 dit vonnis vast en belastten het college van schout en schepenen met de tenuitvoerlegging ervan.[419] Het vonnis was buitengewoon zwaar. De pastoor werd "ten eeuwigen dage" verbannen, niet alleen uit zijn woonplaats, maar uit heel het gebied van de Staatse Landen van Overmaas en zelfs uit "het geheele district van de Generaliteit zonder ooit daar weeder binnen te komen, op poene van swaardere straffe". Dat was nog niet alles, want hij werd tevens veroordeeld tot alle proceskosten en zou in hechtenis blijven totdat hij aan deze eis zou hebben voldaan.

Bij de tenuitvoerlegging van dit vonnis rezen nieuwe complicaties. In de loop van oktober werd de pastoor vanuit zijn voorlopige verblijfplaats in Maastricht overgebracht naar het cachot op het oude stadhuis met de verplichting dat hij zelf zou opkomen voor de kosten van zijn verblijf die op een schelling per dag werden vastgelegd. Hijzelf kwam daar tegen in beroep en diende bij het college van schout en schepenen het verzoek in om tegen borgtocht vrijgelaten te worden.[420] Hij was bereid heel zijn inboedel en heel zijn inkomen ter beschikking te stellen om zo aan de hem opgelegde boete te voldoen. Op 30 november lag een door hem ondertekende staat van deze goederen op tafel.[421] Het spreekt vanzelf dat het college van schout en schepenen zich tot de hoogste gezagsdragers in Den Haag wendden om te vernemen, wat zij daarmee aan moesten.

Op 26 januari 1767 was het dan eindelijk zo ver dat de Hoogmogende Heren de al zo lang voortslepende processen konden afsluiten.[422] Het gebeurde opnieuw op basis van adviezen die 's Lands advocaten kort tevoren verstrekt hadden.[423] Ik wil de vonnissen hier kort samenvatten. De arme Cunegonda Mommers werd veroordeeld om, zoals het oordeel luidde "anderen ten exempel en afschrik door den scherprechter aan de kaak, alhier binnen Vaals, te worden vastgebonden, en met twaalf roeden om den hals omhangen, en zo geduurende een uur te blijven geëxponeert". Verder zou ook zij net als de pastoor ten eeuwigen dage verbannen worden uit heel het gebied staande onder de Generaliteit, en tenslotte zou ook zij moeten opkomen voor de kosten van het proces. Overwegingen dat zij nauwelijks toerekeningsvatbaar was gebleken hadden kennelijk geen gewicht in de schaal gelegd. Veel ernstiger werden geacht de "zeer kwaade en pernicieuse gevolgen, strekkende tot stoornisse en bespottinge van den publicquen Gereformeerden Godsdienst, ende bedieninge der Heilige Sacramenten, welke in een land van justitie niet konnen worden geleeden, maar anderen ten exempel rigoureuselyk behooren te worden gestraft".

Soortgelijke zware straffen vielen ook andere schuldigen, die in Vaals woonachtig waren, ten deel. Voor de bestraffing van delinquenten buiten Staats grondgebied was men uiteraard aangewezen op de welwillende medewerking van andere autoriteiten en de bereidheid daartoe was, blijkens de toedracht der gebeurtenissen in de voorbije jaren, niet bijster groot gebleken. Wat pastoor Bosten betreft werd in de genoemde resolutie uitdrukkelijk vastgelegd dat de drossaard van het Land van 's-Hertogenrade zorgvuldig moest nagaan, of de door de pastoor overgelegde staat van zijn goederen wel voldoende betrouwbaar was en of hij mogelijk nog over andere goederen beschikte. Het resultaat van dit onderzoek zou met het oog op een 'finale dispositie' naar Den Haag gestuurd moeten worden.

Erg gunstig is dit onderzoek voor de pastoor niet verlopen. Zijn goederen bleken ten enen male onvoldoende om de zeer hoge kosten die hem ten laste waren gelegd daaruit te kunnen bestrijden. Men bleef onverbiddellijk in de eis dat hij in Maastricht vastgehouden zou worden totdat het bedrag was voldaan. Uit de stukken blijkt dat dit tot een hoogte van ruim tienduizend gulden was gestegen.[424] Er kwam enige hulp uit de kring van zijn collega's. Onder datering van 31 augustus 1767 ging er een schrijven uit van de aartsdiaken van Haspengouw, onder wiens bevoegdheid de parochie Vaals ressorteerde, naar de geestelijken binnen zijn ressort met de oproep een royale bijdrage te willen storten voor een fonds tot vrijkoop van de arme pastoor.[425] De gelden moesten verzonden worden naar de pastoor van de Sint Nicolaas in Maastricht en deze zou zich dan met de afdracht verder belasten. Was ook de opbrengst daarvan te gering? Feit is dat pastoor Bosten zijn vrijlating te danken had aan prins Willem V van Oranje, tot wie de pastoor op 10 januari 1768, toen nog altijd in de gevangenis, een verzoekschrift richtte.[426] Hem werd gratie verleend op voorwaarde dat hij op

Staats grondgebied geen herderlijke functie meer zou uitoefenen. De mogelijkheid daartoe was hem trouwens al ontnomen door het banvonnis dat al eerder over hem was uitgesproken. De bediening van de parochie kon hij overlaten aan zijn broer.[427] Het laatste contingent militairen verdween pas in november 1768.[428] Daarmee waren de laatste sporen van het drama dat met de doop op 14 april 1762 was begonnen beslist nog niet uitgewist. De herinnering aan de zware straffen die leden uit de parochiegemeenschap van Vaals hadden getroffen bleef nog lang levendig.[429]

Geloofsovergangen

Het ligt voor de hand dat in de regelmatig zo gespannen sfeer tussen de aanhangers van de verschillende geloofsovertuigingen in Vaals geloofsovergangen steeds moeilijk hebben gelegen. Niettemin kwamen zij voor. Aan de oorsprong ervan lagen dikwijls de gemengde verbintenissen en huwelijken die ondanks alle tegenstellingen en conflicten bleven aangegaan worden. Hiervoor kwamen we er al voorbeelden van tegen. We signaleerden daar ook al de zorg, die kerkelijke overheden, daarin gesteund door burgerlijke gezagsdragers, zich getroostten om ze tegen te gaan. De beduchtheid om langs die weg overgangen van de ene naar de andere te zien plaatsvinden speelde daarbij bij alle kerkgenootschappen een rol. Een visitatieverslag van 1713 van gereformeerde zijde zegt er het volgende van: "Weegens ongelijke houwelijken wiert ook op de meeste plaetsen seer gedoleert, als strekkende tot verderf van de gereformeerden, die daardeur tot de paapse superstitie wierden vervoerd. Immers sagh men de kinders daartoe geduurich weggesleept, of het veroorsaakte een geduurig oneenigheijt tusschen de ouders, waardoir het getal der gereformeerden verminderde, en gemeenten geruineert wierden".[430] De neerslag van deze geloofsovergangen kan worden nagegaan in de lidmatenlijsten die van de meeste gereformeerde gemeenten bewaard zijn gebleven. Dat geldt, zij het in beperkte mate, ook voor die van Vaals.[431]

Jammer genoeg geeft de lidmatenlijst van de Nederduits gereformeerde gemeente, die al in 1624 een aanvang neemt en de hele Staatse tijd bestrijkt, niet veel meer dan namen en nog eens namen. De verschillende predikanten, die aan de samenstelling van deze lijst een bijdrage hebben geleverd, tekenden hier en daar slechts de plaatsen van herkomst aan, maar voorzagen de namen, in tegenstelling tot hun collega's elders, niet van kanttekeningen. Slechts zegge en schrijven twee maal komen we een aantekening tegen van een 'bekering'. Het gaat dan om 'bekeerlingen', die hun geloofsbelijdenis hebben afgelegd.

Voor het eerst treffen we zo'n aantekening aan in 1684. Daar worden twee namen genoemd uit de familie van de Blanchetestes en vervolgens de mededeling dat zij "in ordentlicher Versammlung die Absagung des Römischen und Bekenntnis des Glaubens der Reformierten Religion"

hebben gedaan. Iets dergelijks vinden we dan nog in 1704. Opmerkelijk is dat we op deze lijst tot twee maal toe een aantekening vinden over 'bekeringen' van Mennonieten. Deze doen hun naam van 'stillen im Lande' eer aan, want hun aanwezigheid in Vaals, die toch tot eigen gemeentevorming leidde, heeft nauwelijks sporen achtergelaten. Van een archief is niets bewaard gebleven. Hier en daar komen we hen in de registers van andere kerkgenootschappen tegen. Zo ook hier. In 1784 is sprake van "zwei ehemalige Glïeder der Mennonitengemeinde die zu Mitglieder unserer Reformierten Gemeinde aufgenommen wurden". In 1789 komen we weer een enkeling tegen, bij wie iets dergelijks wordt aangetekend. Of daarmee voor deze gereformeerde gemeente het totaal van deze geloofsovergangen is weergegeven, is natuurlijk niet zeker. Wel kan worden geconcludeerd dat zij tot de hoge uitzonderingen behoorden. De sociale druk heeft in heel de Staatse periode een rol gespeeld om dit soort eventualiteiten, die zowel in roomse als in protestantse kring slechts weerzin opriepen, tot een minimum te beperken.

Voor de lidmatenlijst van de Waalse gemeente, die we ook op dit punt onderzocht hebben, kwamen we tot dezelfde soort bevindingen. Op deze lijst is zelfs tot drie maal toe sprake van overgang van Mennonieten naar de Waalse gemeente.[432] In 1757 registreerde de toenmalige predikant ds Roques de overgang van drie broers. Hij deed dit als volgt: "Les trois fréres Bennighoven, Mennonites de Borcet, s'étant présentés à nous pour être reçus dans le sein de la vraie Eglise Chrétienne Réformée, témoignant le désir qu'ils avoient de renoncer au différent qui les séparait de notre Eglise, je les ai instruit pendant quelque temps, et aprés leur avoir fait faire leur confession de foy en présence de (volgen enkele namen) je les ay reçeu à la Communion le 16 Juillet 1757". Had deze predikant bijzondere talenten om mensen tot dit soort overgangen te brengen? Of was het tenslotte de solidariteit van de drie gebroeders die de doorslag heeft gegeven? We kennen de omstandigheden niet waarin deze overgangen plaatsvonden.

Ook op de lidmatenlijst van zijn opvolger ds Guérin komen we nog twee aantekeningen over 'bekering' van Mennonieten tegen. Op 31 december 1775 tekende hij aan dat een zekere François de Graaf "a embrassé notre Religion", en van Sibylle de Leuvenig heet het in 1783 "née dans la Religion Mennonite, a fait sa confession de foi et a reçu le Saint Baptéme le 7 Avril á Vaels".

De lidmatenlijsten van de Waalse gemeente vermelden over het algemeen ook niet meer dan de namen van hen die de belijdenis deden. Aantekeningen omtrent de overgang van rooms-katholieken komen we niet tegen. Slechts helemaal aan het eind treffen we een gedetailleerde aantekening aan uit het jaar 1797, dus eigenlijk al van over de grens van het Staatse tijdvak. Daarin komt niet alleen de nieuwe tijd om de hoek kijken, maar worden bovendien enkele onthullingen gedaan over de procedure, die bij dergelijke overgangen werd gebezigd. We laten daarom de tekst hier volgen: "1797,

Mr Narcisse Gancel de Louviers, officier dans l'armée de la République Francaise, né et élevé dans le sein de l'Eglise Catholique Romaine, m'ayant témoigné le vif désoir d'abjurer les erreurs de la dite Eglise et d'être reçu membre dans notre communion. Je l'ai admis en conséquence à mes instructions pendant un certain tems, et après un examen sévére ... j'en ai reçu son abjuration, signée le 11me May 1797.[433] Volgt nog een N.B.: "La ditte abjuration se trouve parmi les papiers de l'armoire qui est en dépot chez moi. H. Payen, Pasteur". Of er zich in die kast meer van dat soort documenten bevonden is niet meer te achterhalen. De kast en de inhoud ervan is al lang verdwenen, en ook in het archief van de gemeente is niet ook maar iets te vinden dat lijkt op een dossier met stukken betreffende geloofsovergangen. We moeten opnieuw concluderen dat zij in Vaals gedurende heel de Staatse tijd tot de hoge uitzonderingen hebben behoord.

Geloofsovergangen in de andere richting, dus naar de roomse kerk toe, zijn nog moeilijker in de greep te krijgen. Echte documentatie ontbreekt. Het is min of meer bij toeval dat men er hier en daar in de parochieregisters van Vaals sporen van tegenkomt. Bij de registratie van het overlijden van Henricus Altdorff op 13 september 1745 werd aangetekend "ex Lutheranismo olim conversus ad fidem orthodoxam" (vroeger uit het lutheranisme bekeerd tot het ware geloof),[434] en in hetzelfde register vindt men enkele vroegtijdig gestorven kinderen die geboren werden uit gemengd gehuwde ouderparen.[435] De overleden kinderen werden dus gerekend deel uit te maken van de parochiegemeenschap en op het eigen kerkhof begraven. Hun namen zijn dan ook in de regel te vinden in het doopregister. Men moet er natuurlijk van uitgaan dat de kinderen uit dergelijke huwelijken, die rooms gedoopt werden en in leven bleven, deel zijn gaan uitmaken van dezelfde gemeenschap. De aanzet tot een dergelijke aanwas vindt men vanzelfsprekend ook in het huwelijksregister, vooral wanneer van huis uit protestantse moeders de stap zetten. Als voorbeeld daarvan noem ik een als dochter van Fredericus geregistreerde bruid Catharina, die op 17 december 1661 in het huwelijk trad met een roomse echtgenoot. Daarvan wordt aangetekend dat het huwelijk met toestemming van de aartsdiaken van Aken in de besloten tijd werd ingezegend, nadat de bewuste Catharina, zoals het heet, op dezelfde dag "praestavit votum fidei catholici eo quod cum parentibus suis haeretica fuerit" (legde de eed van het katholieke geloof af omdat ze met haar ouders ketters was).[436] Het had vanzelfsprekend ook wel wat vriendelijker gezegd kunnen worden, maar zover was de pastoor toen nog niet. Het aantal van dergelijke overgangen zal weliswaar niet groot geweest zijn, maar toch groot genoeg om de consistories van de verschillende protestantse gemeenschappen met een aanhoudende zorg te belasten. Dat vormt ook de verklaring voor het getouwtrek bij de geboorte van kinderen uit ongelijke verbintenissen over de vraag in welke kerk die kinderen gedoopt moesten worden. In de vorige paragraaf hebben we gezien tot welke excessen dat kon leiden.

Nu we hierboven enkele gegevens ontleend hebben aan de overlijdens- en begrafenisregisters van de parochie Vaals wordt het tijd wat nader kennis te gaan maken met de begraafplaatsen van Vaals.

De begraafplaatsen van Vaals

Een laatste paragraaf in deze reeks 'Allerhande' moet gewijd zijn aan de plaatsen, waar de verschillende religieuze gemeenschappen in Vaals, vooral gedurende de Staatse tijd, hun dierbare overledenen hebben begraven. We zullen de beschouwingen die daarover hier gaan volgen openen met een analyse van de overlijdens- en begraafregisters die voor Vaals bewaard zijn gebleven.

De oudste registers komen van de rooms-katholieke parochie. Er zijn enkele brokstukken bewaard uit de jaren 1600 tot 1602. De eigenlijke reeks begint in 1641, loopt tot 1677 en begint opnieuw in 1702 om dan door te gaan tot het eind van de Staatse tijd.[437] Daar sluiten de negentiende-eeuwse en twintigste-eeuwse registers op aan. Voor zover valt na te gaan bleef het kerkhof dat rond de oude kerk was aangelegd gedurende heel de Staatse periode onder eigen rooms beheer. Daar werden de meeste afgestorvenen begraven. Die de daarvoor vereiste gelden op tafel konden leggen lieten zich ook in Vaals binnen de kerk begraven. Ook voor het begraven op het kerkhof moest een taxe betaald worden, maar degenen die deze niet konden betalen werden van de arme begraven. Dat was overal elders zo het geval.

Veel bijzonderheden geven de bewaard gebleven registers niet prijs. Hier en daar maken zij melding van een bijzetting binnen het kerkgebouw.[438] Zonder meer kan worden aangenomen dat in de korte periode, waarin het statuut van het simultaneum ook in Vaals van kracht was, daarvoor regelingen getroffen moesten worden met de gereformeerde gemeenten. De koster van de dominante kerk moet daarbij de voornaamste rol gespeeld hebben. Er moest gezorgd worden voor het openen der graven en het weer op orde brengen van de vloer van het kerkgebouw nadat de bijzetting had plaats gehad. Hij had daarbij nog meer taken te vervullen. Naar het schijnt was het uitluiden van de doden, ook van de rooms-katholieken onder hen, gedurende heel de Staatse periode voorbehouden aan de gereformeerde koster. De omstandigheid dat vanaf 1672 twee kerkgebouwen aanleunden tegen de ene toren, die als eigendom van de burgerlijke gemeente beschouwd werd, leek het recht daartoe te verlenen aan de koster van de dominante kerk.

Een aanwijzing voor het laatste vinden we in het verslag van een consistorievergadering van 7/8 juli 1749.[439] Op die vergadering maakte de toenmalige gereformeerde koster, Hendrik Schmalhausen,[440] de wens kenbaar dat hij persoonlijk voor de daaraan verbonden werkzaamheden wel enige vergoeding mocht krijgen. Het consistorie kon het daarmee slechts in beperkte mate eens zijn. Bij die gelegenheid werd vastgelegd dat hij voor de

eigen gemeenteleden het overluiden als een verplichting die onder zijn aanstelling viel diende te beschouwen. Dat lag uiteraard wel wat anders bij roomse en lutherse afgestorvenen, maar ook voor hen moest als regel gelden dat hij dat kosteloos moest doen als een dienstverlening aan buren. Voor mensen, die van elders een beroep op hem moesten doen mocht hij wel een en ander in rekening brengen. Voor het overluiden bij deze begrafenissen moest hij worden ingeschakeld tegen een vergoeding van acht schellingen. Wensten de nabestaanden in dit soort gevallen zelf het luiden van de klokken op zich te nemen, dan moesten zij daarvoor een aangepaste, ook financiële overeenkomst met de koster treffen.

Voor het gebruik van het rond de kerk gelegen kerkhof moest natuurlijk ook een regeling getroffen worden. Hoe de regeling tot stand is gekomen dat aan de rooms-katholieken het beheer over dit kerkhof is gelaten heb ik niet kunnen achterhalen. Het lijkt mij nauwelijks aannemelijk dat dit in de tijd van de harde confrontatie, en dan vooral in de jaren 1663-1672, zo geweest is.[441] We weten maar al te goed met welk een fanatisme van protestantse zijde geageerd werd tegen de aanwezigheid van kruisen op de graven en hoeveel weerzin ook andere rooms-katholieke gebruiken in die kringen opriepen.[442] Het lijkt mij daarom aannemelijk dat het beheer van het kerkhof eerst tijdens het Franse intermezzo weer aan de roomsen is toegevallen en dat daarin na de Vrede van Nijmegen geen verandering meer is gekomen. Of toen ook het plaatsen van kruisen weer onbelemmerd kon plaatsvinden moet ik in het midden laten. Zeker is dat op tal van plaatsen in de betreffende registers sprake is van bijzettingen in wat heette "nostro coemeterio" (op ons kerkhof) of "in coemeterio nostrae ecclesiae (op het kerkhof van onze kerk).

De beide gereformeerde gemeenschappen van Vaals beschikten niet over eigen kerkhoven. Jammer genoeg zijn er slechts voor de tweede helft van de achttiende eeuw registers bewaard gebleven. Die van de Nederduitse gemeente nemen in 1748 een aanvang, die van de Waalse lopen vanaf 1743.[443] Zij vertonen bij onderlinge vergelijking enkele opmerkelijke verschillen. De Nederduitse gemeente hield er verschillende registers op na. Een "Toten-Register der Hochdeutsche Reformierten Gemeinde in Aachen de anno 1748", een "Todten-Register von der Reformierten Gemeinde in Vaals", en een register van overledenen "welche in der Reformierten Kirche begraben werden".

Zo eenvoudig als deze omschrijvingen lijken te suggereren ligt het echter niet. Om met het laatste te beginnen, het onthult tegelijk wie daar de voornaamste bemoeienis bij had, want het draagt de naam van de al eerder genoemde Henricus Schmalhausen, "in der Zeit Schulmeister, Vorleser und Kuster zu Vaals". Het door hem en zijn opvolgers bijgehouden register bevat tal van notities over bijzettingen in de kerk, hier en daar voorzien van plaatsbepalingen als "unter der Mannsbänke", maar tamelijk regelmatig wordt ook melding gemaakt van begrafenissen "auf dem Kirchhof".

De vraag is dan natuurlijk welk kerkhof daarmee bedoeld kan zijn. Toch het rond de kerken gelegen kerkhof en dus met toestemming van de beheerder, de rooms-katholieke parochie? Dat wordt nergens met evenzoveel woorden vastgesteld. Men moet er rekening mee houden dat een groot aantal gemeenteleden elders overleed en ook elders begraven werd. Dat betreft dan mensen die in Aken, Burtscheid of Eupen overleden en op een kerkhof in hun eigen woonplaatsen begraven werden. Ook dat was echter geen vaste regel. Het komt ook regelmatig voor dat in het register wordt opgetekend dat mensen die in Aken overleden zijn, in Vaals werden begraven. Dat geldt ook voor andere plaatsen, ook andere dan de hier genoemden. Zo werd een overledene uit Lövenich in Vaals begraven. Zeker is ook weer dat er notities betrekking hebben op overledenen uit Vijlen. De toevoeging auf dem Kirchhof begraben zal dan wel in deze gevallen verwijzen naar het kerkhof aldaar. De aantekening die in de bekende inventaris van de DTB-registers op het Maastrichtse Rijksarchief te vinden is als zou dit derde register in zijn geheel op inwoners van Vijlen betrekking hebben is in zijn algemeenheid zeker niet juist.[444] Ook in dit register komen de namen voor van inwoners van Vaals en andere plaatsen.

Ook de Waalse gemeente beschikte niet over een eigen kerkhof. De meeste doden uit deze gemeente werden in de eigen kerk begraven. Het oudst bewaard gebleven register draagt dan ook als titel: "Enterremens qui se sont faits dans le temple de Vaels pendant le ministère de moi Jaques Lamberg".[445] Deze predikant geeft telkens in de door hem geregistreerde gevallen nauwkeurig de plaats aan waar de overledene werd bijgezet. Zijn register opent met een overledene die op 8 april 1743 "a été enterré dans le parquet du coté du banc des diacres". Een teraardebestelling op 11 november van dat jaar vond plaats "sous le premier banc fermé á gauche en entrant par la grande porte de l'église".

Dit soort mededelingen zijn zo talrijk dat ze ons bij wijze van spreken een blik gunnen in het bewuste kerkgebouwtje. Ze onthullen ons bij voorbeeld dat er een aparte bank was voor de vreemdelingen, een royaal middenpad dat voerde naar wat al werd genoemd, het "parquet", en dat er zich in de kerk een galerij bevond, kennelijk met de opzet meer plaatsruimte te scheppen.

Vanaf 1750, na de dood van ds Lamberg,[446] verandert de opzet van het register en wordt er ook mededeling gedaan van overledenen die buiten het kerkgebouw elders in Vaals begraven werden. Tot onze verbazing is daarbij als regel sprake van het "cimetiére des Luthériens", dat in de meeste gevallen wordt aangeduid met de naam Guldenplug. Op een totaal van 57 overledenen, die in de periode van 1751 tot 1797 werden geregistreerd wordt veertien maal melding gemaakt van dit kerkhof. Niettemin vormde dit een minderheid, want in dertig gevallen is sprake van een begrafenis "dans l'église wallonne de Vaels". Een aantal gemeenteleden werd elders begraven. Zesmaal gebeurde dat in Burtscheid met de aantekening dat de overledene

werd begraven "sur le cimetiére des Réformés", terwijl twee maal melding wordt gemaakt van een begrafenis in Aken en hetzelfde in Eupen, en eenmaal in Hodimont en Linnich. In een enkel geval is niet duidelijk, waar dit gebeurde.

De lutherse gemeente beschikte dus wel over een eigen kerkhof. Het bevond zich op Duits grondgebied. Het was gelegen aan de tegenwoordige Monheimerallee en gaat terug tot een schenking in 1605, toen een weduwe uit haar bezit een perceel tot dat doel beschikbaar stelde.[447] De overlijdensregisters van de gemeente maken er regelmatig melding van. Deze gaan verder terug dan die van de beide gereformeerde gemeenten. Het oudste opent in 1686 en loopt dan tot in 1705 om dan vanaf 1726 de rest van de Staatse tijd te bestrijken. "Auf unserm Kirchhof beerdigt" komen we in een aantal gevallen tegen. Hier en daar vinden we ook de toenmalige benaming, die enigszins afwijkt van die in het Waalse register. Hier heet het "auf dem Guldenplan", soms ook in het dialect "am gulden plöen". Dat het daarbij nogal eens om minvermogenden ging licht op in een aantekening uit 1702, waar te vinden is "am gulden plöen in summa paupertate" (in de grootste armoede). Uit een aantekening van 1791 wordt weer duidelijk dat in dat jaar ook een baron begraven werd "auf unserm Gottesacker".[448] Zoals ook in de overige registers het geval is wordt nogal eens melding gemaakt van overledenen, die elders in plaatsen als Aken en Burtscheid begraven werden, al of niet onder toevoeging dat het gebeurde "auf dem dortigen Gottesacker", soms ook onthullend dat dit gebeurde "auf Gemeindekosten".

De lutherse gemeente beschikte lange tijd niet over het recht om overledenen binnen de eigen kerk te begraven. Dat recht werd haar echter op 15 september 1770 bij wijze van uitzondering door drossaard Willem Brull verleend. Dat gebeurde op uitdrukkelijk verzoek van de gemeente, die de op 13 september overleden predikant Zacharias Ennichmann in de kerk wenste te begraven.[449] De toestemming werd verleend "voor deeze reyze en sonder eenige consequentie en onder voldoening van de gewone kerkregten aan de Gereformeerde Kerke, alwaar de begravinge zoude moeten gebeuren". De gereformeerde gemeente mocht dus geen schade ondervinden. Geen wonder, dat deze zelf de betreffende stukken in de eigen acten in extenso opgenomen heeft.

Er kwamen nog meer van dit soort gevallen, maar het bleven uitzonderingen. Toen het enig kindje van ds Johann Wolff, oud ongeveer dertig maanden, in de pastoriekeuken ernstige brandwonden opliep en op 13 oktober 1776 aan de gevolgen overleed, werd opnieuw het verzoek ingediend om het lichaampje in het kerkhuis of in de kelder er onder te mogen begraven. Ouderlingen en diakenen waren de woordvoerders van de gemeente. Hun verzoekschrift hield de verzekering in dat een en ander zou plaatsvinden "sonder eenige consequentie et praestatis praestandis", een duidelijke verwijzing dus naar de eerder in hetzelfde verband gevallen beslissing. Ook de toestemming, die op 16 oktober werd verleend, bevatte

een uitdrukkelijke verwijzing naar die van 15 september 1770.[450] De betreffende stukken werden opnieuw door de gereformeerde gemeente in het actenboek opgenomen. Toen ds Wolff zelf in september 1785 overleed, werd dezelfde vergunning gevraagd en verkregen.[451] De gereformeerde acten maken van dit derde geval geen melding meer. Mogelijk moet de verklaring van deze omissie door de anders zo attente notulist hierin gezocht worden, dat men op dat moment andere zorgen aan het hoofd had en door de vele daaraan verbonden beslommeringen in beslag werd genomen.

Wat was immers het geval? Het consistorie van de gereformeerde gemeente had op de vergadering van 8 augustus 1784 vastgesteld dat de eigen kerk zo vol was geraakt met graven dat er nauwelijks nog een plaats te vinden was.[452] Ds Vetter stelde toen in het vooruitzicht dat hij aan de classis op de eerstvolgende bijeenkomst de vraag zou voorleggen, of men zelf het recht bezat voor een periode van tien jaar het begraven binnen de kerk stop te zetten, of dat men voor een dergelijke maatregel toestemming van de overheid zou moeten krijgen. Het meest wenselijk zou zijn de beschikking te krijgen over een eigen kerkhof.

Daarmee was een proces in gang gezet dat nog vele jaren in beslag zou gaan nemen. Op 5 december had men na het beraad van de classis de zekerheid gekregen dat men zonder toestemming van de bevoegde overheid niets zou mogen ondernemen om een aanvaardbare oplossing voor de problemen die gerezen waren te bereiken.[453] Het gebrek aan ruimte was inderdaad heel groot. Er kwamen gevallen voor dat men halfvergane lichamen weer moest opgraven om plaats te scheppen en vooral in de kringen van nabestaanden wekte dat de nodige beroering.[454]

Een van de betrokkenen was een vooraanstaand inwoner van Vaals, de lakenfabrikant Johann Arnold von Clermont.[455] Deze was luthers, gehuwd met Maria Sophia Elisabeth Emminghaus. Het huwelijk was op 8 oktober 1754 gesloten in Aken, waar het paar toen nog woonde.[456] Er kwamen zestien kinderen uit voort. De meesten werden in Aken geboren, de overigen in Vaals of beter Vaalsbroek, welke heerlijkheid in bezit was gekomen van de zeer welvarende fabrikant. Al de kinderen werden gedoopt in Vaals.[457] Drie van deze kinderen stierven op jeugdige leeftijd, resp. op 26 augustus 1768, 4 februari 1770 en 2 mei 1775.[458] Zij werden alle drie begraven in de gereformeerde kerk. Toen echter op 13 mei 1783 de vrouw, nog maar 50 jaar oud, overleed, werd zij niet bij de kinderen bijgezet, maar in de Waalse kerk begraven.[459] Welke motieven de heer daartoe hebben gebracht is niet duidelijk, maar hij had in die tijd verschillende botsingen met leidende figuren van de gereformeerde gemeente en dit kan dus in het geding zijn geweest.

Was het ook om die reden dat hij in 1785 andere plannen ging koesteren, of behoorde hij tot de mensen, die steeds meer bezwaren hadden tegen het begraven in de kerken? Feit is dat hij een verzoekschrift, dat hij in dat jaar naar de hoogste gezagsdragers in den lande, de Staten-Generaal, deed uitgaan, waarin hij wat wij heden ten dage milieuhygiënische motieven

zouden noemen aanvoerde, om van de Hoogmogende Heren toestemming te vragen op terreinen binnen de heerlijkheid van Vaalsbroek een grafkelder voor zich en zijn verwanten te mogen oprichten en daarheen ook de lichamen van zijn dierbare overledenen te doen overbrengen. Deze toestemming werd hem bij resolutie van 13 december 1785 verleend.[460] Voor de buitenwacht hield hij een en ander nog geruime tijd verborgen, maar hij liet onmiddellijk een begin maken met de bouw van een eigen grafkelder op Vaalsbroek.

Dat had als zodanig niets van doen met de plannen die binnen de gereformeerde kring zelf werden gekoesterd. Ds Vetter had op de consistorievergadering van 17 april 1785 toegezegd dat hij op de eerstvolgende bijeenkomst van de schepenbank het verzoek zou indienen een eigen begraafplaats toegewezen te krijgen.[461] Dat gebeurde inderdaad niet lang daarna, maar een antwoord bleef uit. Kennelijk zagen de heren bestuurders geen mogelijkheden om aan deze wens tegemoet te komen, ook al zullen zij als lidmaten van de gereformeerde gemeente de problemen goed hebben gekend. Zelfs een in 1786 herhaald verzoek bleef onbeantwoord. Zoveel werd daarmee wel duidelijk dat van die kant nauwelijks iets te verwachten viel, ook al hield men de zaak aanhangig, zoals blijkt uit het actenboek van de gemeente. Temidden van de spanningen, die hierdoor werden veroorzaakt, moet het als een overrompeling hebben gewerkt, toen Von Clermont in de loop van januari 1787 de van hogerhand verkregen toestemming openbaar maakte en op 29 januari de lichamen van zijn dierbare overledenen liet opgraven en naar de nieuwe grafkelder in Vaalsbroek deed vervoeren.[462] Hij had de stukken over de hem verleende vergunning enkele dagen eerder overgelegd.[463] Zo kwam het consistorie op de hoogte van de inhoud, waarin als voorwaarde was vastgelegd dat de gereformeerde gemeente geen schade mocht lijden. De Hoogmogende Heren hadden uitdrukkelijk verordend dat voor ieder lijk dat in Vaalsbroek zou worden bijgezet de gebruikelijke taxe betaald zou moeten worden aan, zoals het heette, "de dominante Kerk". Het consistorie haastte zich ook deze keer de bewuste stukken in extenso op te nemen in het actenboek en tekende erbij aan dat men zich in voorkomende gevallen daarnaar zou regelen.[464]

Op de vergadering van 29 april 1787 liet het consistorie de afwachtende houding ten aanzien van de schepenbank varen, omdat van die kant toch niets zou komen.[465] Besloten werd eigen initiatieven te gaan ontplooien om een geschikt perceel voor een eigen kerkhof te verwerven. Er zou uitgezien worden naar een terrein van 50 tot 60 roeden, waarvoor men bereid was twee rijksdaalders per roede uit te trekken. Nader beraad zou dan moeten uitmaken, aan welk fonds de benodigde gelden onttrokken konden worden. Het duurde nog maanden voordat men een geschikt terrein, dat ook te koop was, op het spoor was gekomen. Tegen het eind van het jaar 1787 was het dan eindelijk zo ver.[466] Het ging om een alleszins geschikt terrein dat gemeenschappelijk eigendom was van een aantal leden van een en dezelfde familie. Toen de penningmeester van de gemeente, Franz Schmalhausen, er in de

loop van februari op uitgestuurd werd om in overleg te treden met een van de eigenaars, die in Gemmenich woonde, werd al gauw duidelijk dat deze voor zijn aandeel het dubbele bedong van wat men zelf daarvoor in gedachte had, en hij voor zich en zijn medebezitters het recht wenste te behouden nog een vol jaar het terrein aan eventueel andere gegadigden, die meer wilden bieden, te verkopen. Een duidelijke schrikreactie op deze bevindingen bepaalde de gang van zaken op een vergadering van 27 februari.[467] Men besloot vooralsnog naar andere mogelijkheden uit te gaan zien en daarbij de drossaard van het land in te schakelen om met diens hulp een ander geschikt terrein te vinden.

Veel heeft ook diens bemiddeling niet uitgehaald. De drossaard verwees weer naar de plaatselijke autoriteiten, en toen de schepenbank er dus weer bij betrokken werd, wist deze niets anders te suggereren dan in overleg te treden met de pastoor en diens achterban over de eventuele mogelijkheid een stuk van het kerkhof voor de protestanten te reserveren. Dat zou dan met de nodige omzichtigheid aangekaart moeten worden om de ophef, die onherroepelijk zou volgen, zo veel mogelijk in te perken. Gemeente-secretaris Hasenclever[468] bood zich aan om deze delicate taak op zich te nemen. Het consistorie werkte daarop een voorstel uit om het tussen de beide kerken gelegen deel van het kerkhof met een door de protestanten te financieren muur af te zonderen voor de overledenen uit hun midden. Er verliep weer een vol jaar tussen hoop en vrees.[469] Pas tegen het eind van 1789 was duidelijk geworden dat men van roomse zijde niet genegen was het door ds Vetter en de zijnen gewenste deel van het kerkhof af te staan.

Men zag zich bijgevolg genoodzaakt de eerder afgebroken besprekingen met de eigenaars van het terrein dat men eerder op het oog had te hervatten. Die verliepen echter weer niet gunstig, want op een vergadering van 9 december 1789 moest men vaststellen dat dezen hun prijs opnieuw verhoogd hadden en nu zes rijksdaalders per roede bedongen en hooguit bereid bleken tot een vraagprijs van vijf rijksdaalders terug te zakken.[470] Besloten werd toen de zaak opnieuw aan te houden en uit te gaan zien naar andere geschikte terreinen.

Andere mogelijkheden kwamen inderdaad in het vizier, toen de al genoemde heer von Clermont een terrein aanbood. Tijdens de onderhandelingen die volgden liet deze doorschemeren dat hij weliswaar genegen was de beproefde gemeente te hulp te komen, maar slechts node afstand zou doen van zijn bezit. Hij verbond daaraan bovendien zoveel voorwaarden, dat de onderhandelingen afgebroken moesten worden. Voor de tweede maal viel men terug op in een eerder stadium gelegde contacten. Na veel vijven en zessen wisten partijen tenslotte elkaar te vinden op een perceel dat voor een prijs van 200 gulden hollands ter beschikking kwam. De betreffende stukken onthullen niet waar dit perceel gelegen was, maar naar alle waarschijnlijkheid ging het om een stuk grond dichtbij de pastorie.[471] Het werd dus toch een kerkhof dat grensde aan het roomse kerkhof op de kerkheuvel.

Voor de aankoop van dit perceel voorzag het consistorie geen problemen. Op 17 februari 1790 ging een schrijven uit naar de Raad van State om toestemming te vragen het geld te ontlenen aan de diaconiekas.[472] Het zou immers niet moeilijk zijn het op termijn terug te storten met de heffing van zes schellingen voor ieder lijk dat op de nieuwe begraafplaats ter aarde besteld zou worden. Bij diezelfde gelegenheid werd aan de Raad van State gevraagd het begraven binnen het kerkgebouw te verbieden of de animo daartoe te verminderen met de daaraan verbonden taxe op te trekken tot tien ducatons. Op 23 juni konden de heren vaststellen dat de gevraagde vergunning hun verleend was en men in Den Haag voor het begraven in de kerk gekozen had voor de verhoging van de taxe.

Het consistorie wenste helemaal op safe te spelen. Daarom had het inmiddels een verzoekschrift voor de Staten-Generaal in gereedheid gebracht om het normaal aan de verkopers toekomende zogenaamde jus retractus teniet te doen. Bedoeling van deze manoeuvre was zich te wapenen tegen mogelijke kwaadwilligheid op het laatste moment van die zijde. Toen men echter via contacten in Den Haag vernam dat een dergelijk verzoek weinig kans van slagen bood, besloot men de procedure niet aan te gaan en de zaak op zijn beloop te laten.[473] Het duurde nog geruime tijd, voordat alle formaliteiten konden worden afgerond en het bewuste terrein in gereedheid gebracht was voor de nieuwe bestemming. De acten van 11 december 1791 vermelden dat het toen zover was en het kerkhof in gebruik was genomen.[474] Dat laatste was zelfs al een aantal maanden het geval. Het begrafenisregister vermeldt, dat op 21 maart 1791 het eerste lijk op het nieuwe kerkhof werd begraven.[475] Uit dezelfde bron blijkt, dat aan het begraven binnen de kerk ook een eind was gekomen. Dat moet dan een beslissing van het consistorie zelf zijn geweest. Uitdrukkelijk werd immers vastgelegd, dat op 28 juli 1790 het laatste lijk in de kerk werd bijgezet.[476]

De al genoemde milieuhygiënische overwegingen, die mensen van verschillende geledingen in Vaals vragen hadden doen stellen bij het eeuwenoud gebruik om doden in de kerken te begraven, kregen in de tijd van de Franse heerschappij in dit deel van Nederland de nodige versterking. De zogenaamde Franse Tijd duurde immers voor het grondgebied van de huidige provincie Limburg langer dan voor de rest van Nederland. Deze begon met de inval van de Republikeinse legers uit Frankrijk en de verovering van deze gewesten, die met de capitulatie van de vesting Maastricht op 5 november 1794 werd voltooid. Eerst met de terugtrekking van de Franse bezetting uit Maastricht op 5 mei 1814 werd deze periode afgesloten. Die duurde dus bijna volle twintig jaar. De staatkundige implicaties van dit alles zullen hierna nog ter sprake komen. Hier is het voldoende op te merken, dat binnen het departement van de Nedermaas, waartoe Vaals en omgeving was gaan behoren, de Franse wetgeving van kracht werd.[477] De algemene maatregelen, die al door de Republikeinse bewindvoerders waren getroffen om aan het begraven in de kerken een einde te maken en de aanleg van

nieuwe kerkhoven buiten de bebouwde kom verplichtend te stellen kregen een hoogtepunt in het door keizer Napoleon uitgevaardigde decreet van 23 prairial an 12 (12 juni 1804).[478] Het begraven in kerken, tempels, synagogen, publieke kapellen, kortom in alle soort gebouwen, al of niet bestemd voor de eredienst, werd streng verboden. Kerkhoven binnen de bebouwde kom moesten vervangen worden door nieuwe, die op een precies omschreven afstand van alle voor bewoning bestemde gebouwen gelegen waren. De minister van Binnenlandse Zaken, Jean-Antoine Chaptal, liet op 8 messidor an 12 (27 juni 1804) aan de prefecten van de departementen een hele reeks instructies uitgaan om de uitvoering van dit keizerlijk decreet over de hele uitgestrektheid van het keizerrijk te verzekeren.[479] De instructies bevatten o.m. de samenstelling van een overzicht met de nauwkeurige opgave van de stand van zaken voor alle plaatsen binnen de verschillende departementen.

De tenuitvoerlegging van deze instructie liep in het departement van de Nedermaas enige vertraging op, omdat er een bestuurswisseling plaatsvond aan de top. De nieuwe prefect, Jean-Baptiste Roggieri, die op 31 januari 1806 aantrad,[480] heeft zijn opdracht met voortvarendheid aangepakt en slaagde er in op 9 september van hetzelfde jaar de voltooide staat met opgave van alle kerkhoven binnen het departement naar Parijs op te sturen.[481] Volgens deze staat lagen er in Vaals c.a. niet minder dan vijf verschillende kerkhoven, alle aangeduid met de omschrijving "dans l'enceinte de la commune". Het waren achtereenvolgens: het rooms-katholieke kerkhof van Vaals zelf, dat gelegen was op het noorden rond de twee kerken met een omvang van 300 m. naar alle kanten, omgeven door een haag van vier tot vijf decimeter dikte, het kerkhof van Holset, vervolgens dat van Vijlen, en tenslotte dat van calvinisten en lutheranen samen, met het nabijgelegen kerkhof van de joden, met een omvang van omstreeks vijf aren voor elk van deze twee laatsten. Opmerkelijk is, dat in de omschrijving calvinisten en lutheranen samen worden genoemd. Dat zou op zijn minst kunnen inhouden, dat op het kerkhof, dat slechts enkele jaren eerder in gebruik was genomen, protestanten begraven waren ongeacht hun confessionele binding. Of dat gebeurd is krachtens een dienaangaande gesloten overeenkomst heeft geen sporen achtergelaten. In de genoemde staat wordt nog vermeld, dat het begraven op de kerkheuvel met veel ongemak gepaard ging. Door het keizerlijk decreet zou daaraan een eind moeten komen door de oprichting van een algemeen kerkhof, dat alle genoemde kerkhoven moest gaan vervangen. Zij waren zonder uitzondering gelegen binnen de bebouwde kom.

Op 24 november 1807 ging er van de prefect een schrijven uit naar het gemeentebestuur van Vaals om het aan te zetten uit te gaan zien naar een terrein, dat geschikt zou zijn voor de aanleg van een dergelijk algemeen kerkhof.[482] Dat moest dan gaan voldoen aan de wettelijk gestelde eisen. Van verschillende kanten kwamen daarop aanbiedingen binnen. Op 22 december worden er twee vermeld van de heer F.C. Sternbach, zelf lid van de

gemeenteraad. De eerste betrof drie percelen van elk 150 roeden groot, gelegen aan de Groene Driesch dicht bij de weg, die naar Pruisisch gebied voerde. De tweede had betrekking op een gebied op het zogenaamde Kerkveld aan de weg naar Laurensberg, eveneens op Pruisisch territorium. Sternbach achtte zelf al deze terreinen zeer geschikt voor het gestelde doel. Om zijn aanbiedingen nog aantrekkelijker te maken verklaarde hij zich bereid om voor het geval de keuze op een van deze percelen zou vallen er een muur om heen te bouwen. Die zou dan een hoogte krijgen van vijf voet en een breedte van twee voet met daarin uitgespaard twee toegangspoorten. Wel wenste hij zijn bezit in te ruilen tegen een tweetal stukken hei, het een op Vijlen, het ander op de zogeheten Ling. Hij kon op deze gebieden toch al rechten doen gelden, want hij had ze in huur voor een bedrag van 76 Franse kronen. Zij waren eigendom van de familie von Clermont. Dat wordt duidelijk uit de voorwaarde, die hij er aan verbond. Erfgenamen uit die familie moesten namelijk bereid zijn de eiken, die er op stonden, te verkopen en af te zien van het recht er nieuwe op te planten. De waarde van de percelen in het geding, zo besloot dit schrijven, bedroeg vier of vijf sous de roede.

In de raadsverslagen was verder niets meer te vinden over de wijze, waarop op deze aanbiedingen is gereageerd. Wel is er uitvoerig sprake van de gang van zaken met betrekking tot aanbiedingen, die kwamen uit de kringen van de genoemde familie von Clermont. Deze behoorde tot de belangrijkste grondbezitters in de gemeente en beschikte over de nodige invloed in de gemeenteraad. Op de zitting van 30 juni 1808 kon een geheel uitgewerkt plan worden besproken, dat namens Karl Theodor Arnold von Clermont, zelf lid van de raad, werd ingediend. Dat plan hield in een aantal landerijen, die in het bezit waren van de gemeente, in te ruilen tegen enkele stukken grond uit het bezit van deze heer, die geschikt zouden zijn voor de aanleg van het bewuste kerkhof. Volgens de bij die gelegenheid verstrekte beschrijving ging het om terreinen van exact 27 aren en 67½ centiaren, gelegen dichtbij een plaats de Twee Esschen geheten langs de weg naar de Linde en volkomen beantwoordend aan de door de wet gestelde eisen. De geschatte waarde van beide stukken grond in het geding bedroeg resp. 455,- en 415,12 gld. Het verschil in waarde tussen de in te ruilen percelen kon vereffend worden door de heer von Clermont op te laten komen voor de kosten van de verschillende formaliteiten, die moesten plaats vinden. De kosten voor de afsluiting van het kerkhof, neerkomend op een omheining door een haag en de constructie van een trap met toebehoren, werden begroot op een bedrag van 210 gld. Dat diende door de gemeente gedragen te worden. Na rijp beraad verklaarde de raad zich op de boven genoemde datum akkoord met de voorgenomen ruil.

Nadat op 27 juli daarvoor ook de goedkeuring van de Prefectuur was binnengekomen kon met voortvarendheid overgegaan worden tot het in gang brengen van de vereiste juridische procedures en toen ook deze achter de rug waren kon de aanleg van het kerkhof ter hand genomen worden.

Op 7 september werd door de raad met voldoening vastgesteld, dat de gemeente de beschikking had gekregen over een aan de voorschriften beantwoordend kerkhof. Er ging dan ook een verordening uit, waarin met ingang van 15 september 1808 verboden werd om nog lijken in de kerken bij te zetten en op de oude katholieke en protestantse begraafplaatsen nog lichamen te begraven. De hele procedure was rond, toen op 20 september de rekeningen in orde werden bevonden.[483]

Het rooms-katholieke begrafenisregister onthult, dat men zich van die zijde exact aan de termijn van 15 september heeft gehouden. Volgens dat register werd op 4 oktober het lijk van Hubertus Merckelbach er als eerste begraven.[484] De aantekening bevat dienaangaande enkele bijzonderheden, maar plaatst ons tevens voor een raadsel. Men oordele zelf: "Hubertus Merckelbach observatis a lege civili in novo coemeterrio im Kirchfeld die decima Septembris a RD Kraus, pastore galupensi ac totius cantonis, ex commissione Episcopi Leodiensis benedicto die quarta Octobris primus fuit sepultus" (Hubertus Merckelbach werd op 4 oktober als eerste begraven, conform de burgerlijke wet, op het nieuwe kerkhof op het Kerkveld, ingezegend op 10 september door de eerwaarde heer Kraus, pastoor van Gulpen en van het gehele kanton, in opdracht van de bisschop van Luik). Het kerkhof was dus op 10 september door de zogeheten kanton-priester Kraus in opdracht van de bisschop van Luik volgens het gebruikelijke ritueel plechtig ingewijd. Afgaande op de gebruikte omschrijving betrof de plechtigheid echter niet het nieuwe algemene kerkhof of een voor rooms-katholieken gereserveerd gedeelte daarvan, maar een op het kerkveld gelegen terrein. Dat zou dan toch op een van de door Sternbach aangeboden percelen zijn aangelegd. Zoals al werd opgemerkt is daarvan geen documentatie bewaard gebleven. Alle door mij verrichte onderzoekingen hebben deze althans niet aan het licht gebracht. Nochtans moet men aannemen, dat het toen ging om het begin van het huidige kerkhof aan de Seffenterstraat in Vaals. Insiders hebben mij verzekerd, dat het bedoelde kerkveld daar gelegen moet hebben.[485]

De conclusie moet dan ook getrokken worden, dat katholieken en protestanten van het jaar 1808 verschillende kerkhoven hebben geëxploiteerd. Dat van de protestanten moet dan nog het meest beantwoord hebben aan de oorspronkelijke algemene opzet, in zover de verschillende protestantse gemeenschappen er gelijkelijk hun doden hebben begraven.[486] Een deel van het beschikbare terrein is dan, mogelijk van het begin af aan, gereserveerd voor joodse afgestorvenen. De definitieve goedkeuring van dit algemene kerkhof werd op 3 oktober 1808 door de prefectuur verleend. Die van de keizerlijke kanselarij kwam eerst veel later af. Die werd uitgevaardigd op 23 november 1813. Zij werd op 9 december van dat jaar, dus vlak voor het scheiden van de markt, door de comptabiliteit van het departement geregistreerd.[487]

Er was toen echter al een ander beleid in voorbereiding. De nieuwe vorst, die in 1815 als koning Willem I over het Verenigd Koninkrijk de scepter zou gaan zwaaien, verleende op 22 december 1813 de toestemming om weer lijken te begraven in de kerken.[488] Hiermee werd het decreet van 12 juni 1804, waarbij dit verboden werd, ongedaan gemaakt. In Vaals heeft men van deze toestemming, praktisch zodra zij bekend werd, gebruik gemaakt. Het rooms-katholieke register vermeldt dat op 18 juli 1814 het lijk van een vijfjarig jongetje, Ludovicus Augustus Carolus de Sternbach, uitgerekend dus uit de familie Sternbach, begraven "in ecclesia nostra ad sinistram summi altaris" (in onze kerk links van het hoofdaltaar), onder uitdrukkelijke vermelding, dat dit gebeurde "cum licentia gubernatoris" (met toestemming van de gouverneur).[489] Het bleef, voor zover viel na te gaan, tot dit ene geval beperkt. Ook bij andere telgen uit deze familie, zoals op 17 december 1818, ontbreekt een dergelijke aantekening.[490] Wel vindt men vanaf omstreeks 1825 veelvuldig vermeld, dat de overledene begraven werd "in nostro coemeterio" (op ons kerkhof).

De toestemming om overledenen weer in de kerk te begraven was overigens "provisioneel" of voorlopig gegeven. De verordening van 22 december 1813 roept een commissie in het leven met de opdracht onderzoek te doen "of het begraven van lijken in de kerken zo schadelijk kon worden voor de gezondheid der levenden, dat hetzelve zoude behooren verboden te worden". Het eindrapport van deze commissie was van dien aard, dat bij KB van 4 september 1827 de concessie weer ongedaan gemaakt werd en "het begraven van lijken in kerken, kapellen, bedeplaatsen, hetzij publieke, hetzij aan gestichten of particulieren toebehorende" verboden werd. Bij hetzelfde besluit werd ook, nu weer geheel conform de Franse zienswijze, het aanleggen van kerkhoven "buiten de steden" verordend. De dorpen mochten dus wel weer hun rond de kerken gelegen kerkhoven gaan gebruiken. Vaals was dan wel geen stad, maar viel toch onder het verbod, omdat de uitzondering slechts gemeenten betrof met minder dan duizend zielen en Vaals had er meer.

Enkele maanden later werd op 8 maart 1828 door het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de Gedeputeerde Staten der Noordelijke Provinciën bekend gemaakt, dat de koning een beslissing had getroffen aangaande enkele hem met betrekking tot de kerkhoven voorgelegde vragen. Vastgesteld werd o.m. dat zij als zuiver burgerlijke instellingen beschouwd moesten worden en dat zij als zodanig onderworpen zouden zijn aan het toezicht van de politie op het onderhouden van de voorschriften omtrent het begraven en de begraafplaatsen. Uitdrukkelijk werd ook bij die gelegenheid geproclameerd, dat het voormalige keizerlijke decreet van 23 prairial an 13 (12 juni 1804) op enkele uitzonderingen na per 1 januari 1829 weer van kracht zou worden.

Er volgde op 10 maart nog een aanvullend antwoord op de vraag "of de begraafplaatsen zullen zijn algemeen voor alle gezindheden zonder

onderscheid, dan of elke godsdienstige gezindheid eene afzonderlijke begraafplaats zal kunnen aanleggen?". Het antwoord luidde, dat de beslissing omtrent het burgerlijk karakter van de begraafplaatsen gehandhaafd bleef, maar dat er op die begraafplaatsen afzonderlijke ruimten voor mensen van dezelfde gezindheid konden worden aangelegd en ingericht. Wanneer men van die zijden uit behoefte zou hebben aan de aanleg van eigen kerkhoven, dan kon dat worden toegestaan, mits de aanleg ervan uit de eigen middelen bekostigd werd, de burgerlijke gemeente er geen nadeel van zou ondervinden, en "die afzonderlijke begraafplaatsen in alle gevallen aan het toezigt en de policie van het plaatselijk bestuur" onderworpen "zijn en blijven".

Is de hypothese, die we hiervóór hebben weergegeven juist, dan zal het duidelijk zijn, dat de hier bedoelde voorzieningen in Vaals al in de Franse tijd waren getroffen. De rooms-katholieken hadden er hun eigen kerkhof, onderscheiden van het algemeen kerkhof, dat voor belijders van andere godsdiensten een bestemming had gekregen. In 1808 hebben de roomsen naar het zich laat aanzien gebruik gemaakt van de toen al voorhanden mogelijkheden. Het is in ieder geval dit kerkhof, dat in 1842 een aanzienlijke uitbreiding kreeg. Toen kon een perceel van 90 roeden worden aangekocht voor een prijs van 9 francs de roede. Het werd op 24 april door de toenmalige deken van Gulpen, A.L. van der Velpen, in tegenwoordigheid van veel belangstellenden ingezegend en in gebruik genomen. Pastoor J.L. Straaten, die dit optekende in het overlijdensregister, voegde er een pro memorie aan toe, dat luidde: "10 Sept.1808 Anlagung Sieh.Reg". Dat is zoveel als een bevestiging van bedoelde hypothese.[491]

In 1884 werd van dit kerkhof weer een klein gedeelte verkocht aan de familie Tyrell, die, in navolging van wat eerder op Vaalsbroek door de familie von Clermont was gebeurd, er een monument deed plaatsen dat dienst moest gaan doen als mausoleum voor overleden familieleden. Ook in de twintigste eeuw was men erop uit door aankopen van verschillende percelen, vooral aan de zuidzijde van het bestaande kerkhof, weer ruimte ter beschikking te krijgen voor de steeds groeiende bevolking. Dat gebeurde in de jaren 1909, 1911, 1916 en 1921. In 1916 ging het om een terrein gelegen aan de Grensstraat, waarop zich een pand bevond, dat eerst na een verkoop aan het kerkhofbeheer in 1988 werd gesloopt.

Met dit al was een omvangrijk terrein ter beschikking gekomen voor de gemeente Vaals. Dat betreft dan uiteraard de rooms-katholieke bevolking. De protestanten hebben hun eigen kerkhof behouden. Het wordt begrensd door het kerkhof van de joodse gemeenschap en een algemeen kerkhof van beperkte omvang. Het oude kerkhof rond de Nederduits-hervormde kerk is geheel ontruimd. Vermeldenswaard in dat verband is dat een tweetal grafstenen uit de jaren 1677 en 1704 herplaatst zijn tegen de gevel van de huidige Pauluskerk. Een en ander werd mogelijk, toen in 1833 bij de vergroting van het toen nog bestaande oude rooms-katholieke kerk-

gebouw een begin werd gemaakt met de ruiming van het kerkhof ter plaatse, welke ruiming in de twintigste eeuw voltooid werd.

Hiermee zijn we aan het eind gekomen van deze reeks allerhande. Het wordt tijd om terug te keren tot de staatkundige veranderingen, die zich in Vaals en omgeving met de komst van de Fransen voltrokken.

XII. INGRIJPENDE VERANDERINGEN BEPAALD DOOR WISSELENDE POLITIEKE CONSTELLATIES

Ja, inderdaad ingrijpende veranderingen als gevolg van een hele reeks politieke wisselingen in enkele tientallen jaren. De eerste in de reeks was de Franse Tijd, die voor de huidige provincie Limburg, en dus ook voor Vaals, aanzienlijk langer duurde dan voor de rest van Nederland. In deze jaren werd een eind gemaakt aan de staatkundige verbrokkeling die deze gebieden eeuwenlang had gekenmerkt. Daarvoor in de plaats kwam een bestuurlijke en administratieve eenheid, die, zij het onder verschillende soevereiniteiten, bepalend zou blijven tot op de dag van vandaag. Op de Franse Tijd volgde na een korte tussenperiode de tijd van het Verenigd Koninkrijk, die duurde van 1815-1830. Daaraan kwam abrupt een einde door de Belgische Opstand in 1830, waarvan de naweeën voortduurden tot in 1839. Het grondgebied van de huidige Nederlandse provincie Limburg werd gedurende die jaren, met uitzondering van Maastricht, vanuit Brussel bestuurd. In 1839 kwam een eindregeling tot stand, die het Verenigd Koninkrijk uiteen deed vallen in twee zelfstandige koninkrijken: Nederland en België. Ook Vaals keerde daarmee terug onder Nederlandse soevereiniteit. Het bleef een grensplaats met alle eigenheden en eigenaardigheden die deze kwalificatie insluit. Enkele daarvan zullen in het hier volgende overzicht van de genoemde periodes aan het licht komen.

De Franse Tijd (1794-1814)

Het is uiteraard ondoenlijk in enkele regels een karakteristiek te geven van deze beslissende jaren.[492] We zullen hier moeten volstaan met enkele gegevens omtrent de bestuurlijke indeling van deze gebieden om vervolgens alle aandacht te wijden aan de betekenis die het bestuur van de Fransen gekregen heeft voor de kerkelijke verhoudingen, in het bijzonder in Vaals. De staatkundige verhoudingen werden vastgelegd door het verdrag van Den Haag, dat op 16 mei 1795 afgesloten werd tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en de Franse Republiek.[493] De vroegere Staatse gebieden maakten sindsdien deel uit van deze Franse Republiek. Dat betekende ook dat de bestuurlijke indeling, die voor de hele uitgestrektheid van de Republiek werd ingevoerd, ook hier werd uitgebouwd. Voor de eveneens geannexeerde Zuidelijke Nederlanden - het huidige België - werd de departementale indeling doorgevoerd.[494] Het grondgebied van de tegenwoordige

Belgische provincie Limburg en het grootste deel van de Nederlandse provincie van die naam werden omgevormd tot het departement van de Nedermaas met als hoofdstad Maastricht. De nabijgelegen gebieden tussen Maas en Rijn kregen de benaming van departement van de Roer met als hoofdstad Aken. De gebiedsdelen van de huidige provincie Limburg, die onder Pruisisch, Oostenrijks, Guliks of Kleefs gezag hadden gestaan, maakten er deel van uit. Deze bestuurlijke indeling zou ingrijpende gevolgen hebben voor een plaats als Vaals. De grens tussen beide departementen kwam immers in de onmiddellijke omgeving te liggen.

Voor al deze gebieden, die omschreven werden als 'départements réunis à la patrie' werd de Franse wetgeving bepalend. Ook de kerkelijke wetten werden er van kracht. Dat hield onder meer in dat de officiële scheiding van kerk en staat werd doorgevoerd en aan iedere bevoorrechting van een bepaalde godsdienst een einde kwam.[495] Voor de wet waren zij voortaan alle gelijk. In het bijzonder voor de rooms-katholieke kerk in onze gewesten hield dat in dat zij voortaan de gelijke was van de gereformeerde kerk, die tot dan toe de eerste plaats had ingenomen. De daaraan voor de rooms-katholieke bevolking verbonden voordelen kregen echter nauwelijks de kans om te beklijven, omdat de vele anti-kerkelijke en anticlericale maatregelen van de Franse republikeinen ook aan deze gewesten werden opgelegd. De opheffing van talrijke kerkelijke instituten en de confiscatie van omvangrijke kerkelijke bezittingen maakten er deel van uit.

Om zich desondanks van de steun van de geestelijkheid te verzekeren werd aan de geestelijke leiders van de verschillende kerken in de loop der jaren een hele reeks beloften en eedsformules opgelegd om langs die weg hun loyaliteit ten opzichte van het Republikeins bewind te toetsen en vast te leggen.[496] Het hoogtepunt in deze reeks vormde de wet, die na de Staatsgreep van de zogenaamde "fructidoriens" op 19 fructidor an 5 (5 september 1797) werd uitgevaardigd. Door deze wet werden alle dienstdoende geestelijken verplicht een plechtige eed af te leggen van haat tegen het koningschap en trouw aan de Republiek en haar grondwet. Op het niet nakomen van deze verplichting werden zware sancties gesteld. Ook de vergunning om geestelijk dienstwerk te mogen verrichten werd er afhankelijk van gemaakt. Over heel de uitgestrektheid van de Republiek barstte onder de rooms-katholieke geestelijkheid een heftige polemiek los over het al of niet geoorloofd zijn van deze eed, waarbij vooral de formule van haat tegen het koningschap het meest omstreden onderdeel ging vormen. Ook in het departement van de Nedermaas raakte de geestelijkheid sterk verdeeld in voor- en tegenstanders.[497] Velen weigerden en doken onder om zich aan de strafmaatregelen van het bewind te onttrekken. Hele reeksen van deze maatregelen volgden om de eedweigeraars te treffen. Velen van hen werden het land uitgezet of, zo zij behoorden tot de al of niet vermeende aanstokers van het verzet, tot deportatie veroordeeld.

Wat dat voor de praktijk betekende blijkt uit de vele lijsten met de namen van geestelijken uit onze streken die door dit soort strafmaatregelen werden getroffen. Op een lijst van 4 november 1798 treffen we de namen aan van de pastoors van Margraten, Slenaken, Gulpen, Holset en Vijlen. De naam van de toenmalige pastoor van Vaals, Johan Michael Schönen, komen we er niet tegen, maar ook hij moet tot de eedweigeraars behoord hebben, want ook in Vaals werd de kerk gedurende lange tijd aan de eredienst onttrokken.[498] De pastoor bleef echter vanuit een schuilplaats diensten in de parochie verrichten, zoals blijkt uit de bewaard gebleven registers over deze jaren.

Opmerkelijk is dat de heftige discussies, die in rooms-katholieke kringen gevoerd werden over de al of niet geoorloofdheid van eden en beloften geen parallellen kregen in de kringen van de protestantse bedienaren. Voor zover viel na te gaan hebben alle predikanten in onze streken de verschillende beloften, die van hen gevraagd werden, ook de eed van haat, afgelegd. Zij hebben zich daarbij geconformeerd aan de directieven die zij vanuit Maastricht hadden ontvangen.[499] Onder hun collegae aldaar heerste de overtuiging dat het omwille van het voortbestaan van de gemeenten wenselijk was de voorgeschreven eed van haat af te leggen. Het was in geweten toegestaan dit te doen, omdat met de voorgeschreven formule slechts beloofd werd geen enkele poging te ondernemen tot het herstel van het koningschap. Dat, zo meende men, kon men, ondanks het zwaargeladen woordje haat, zonder problemen beloven. De diensten bleven dan ook aan protestantse kant onverminderd voortgang vinden, zowel bij de gereformeerden als bij de lutheranen. Het siert zonder meer de blijvers onder de predikanten dat zij daarmee door gingen, omdat zij in hun levensonderhoud moesten voorzien met een van Republikeinse zijde karig toegemeten honorarium. Er moest op andere instanties en personen een beroep gedaan worden om hun minstens een passend levensonderhoud te verzekeren. De overige ambtsdragers kregen het nog moeilijker, omdat iedere vorm van geldelijke ondersteuning met het wegvallen van het Staatse bewind was verdwenen.

Tot de bedoelde blijvers in Vaals behoorden de predikant van de Nederduits gereformeerde gemeente, ds Karl Wilhelm Vetter, die al vanaf 1767 in functie was, en zijn collega van de lutherse gemeente, ds Peter Heinrich Grünewald, die eveneens al een lange diensttijd achter de rug had.[500] De predikant van de Waalse gemeente, ds Henry Payen, hield het echter na een kort pastoraat, dat in 1794 was begonnen, voor gezien, en liet zich in 1797 naar Delft beroepen.[501] Hij zou de laatste predikant zijn van deze gemeente. In de gegeven omstandigheden bleek het onmogelijk een nieuwe predikant voor deze buitenplaats aan te trekken. Het aantal gemeenteleden liep in deze jaren tot een minimum terug.

Een aanmerkelijke verbetering trad in, toen in 1799 het bewind van de drie consuls aantrad. De spoedig tot eerste consul opgeklommen Napoleon Bonaparte slaagde er in de loop van 1801 in met het hoofd van de rooms-katholieke kerk, paus Pius VII, een overeenkomst aan te gaan die als

Concordaat op paaszondag, 18 april 1802, plechtig werd afgekondigd.[502] Het behelsde een complete reorganisatie van de bisdommen binnen het grondgebied van de Republiek. De oude bisdommen werden opgeheven en nieuwe kwamen er voor in de plaats en alle bisschoppen van het oude bestel werden vervangen door andere. Voor hun begrenzing werd als beginsel gehanteerd dat de territoria van deze bisdommen moesten samenvallen met één of meer departementen.

Voor onze streken bracht dit mee de opheffing van het oude bisdom Roermond en van het bisdom Luik, en de oprichting van een nieuw bisdom Luik dat zich over twee departementen, het departement van de Nedermaas en dat van de Ourthe, uitstrekte.[503] Vaals kwam onder dit bisdom te ressorteren. Het lag aan de uiterste grens, want het departement van de Roer werd het grondgebied van een nieuw bisdom, waarvan de zetel in Aken werd gevestigd. Het Concordaat van Napoleon legde weliswaar vast dat de rooms-katholieke godsdienst aangehangen werd door de grote meerderheid van de Franse burgers, maar handhaafde een van de voornaamste verworvenheden van de Revolutie: de gelijkheid voor de wet van alle religieuze overtuigingen. Dat betekende dus nu dat de verschillende protestantse confessies op één lijn werden geplaatst met de rooms-katholieke.

Deze gelijkheid kreeg niet alleen in Vaals, maar ook in Aken en Burtscheid concrete gestalte. Voor de rooms-katholieke parochie kwam er een eind aan de beproeving van de kerksluiting, die volgens een aantekening in een der registers vier volle jaren en tien maanden had geduurd.[504] Pastoor Schönen werd echter niet gehandhaafd. Bij de reorganisatie van het parochiewezen, die door de nieuwe bisschoppen in de eerste jaren van hun bewind werd doorgevoerd, kreeg de nu succursale geheten parochie als desservant de vroegere pastoor van Voerendaal, Michael Pluymakers, toegewezen. Pastoor Schönen werd verwezen naar diens vroegere standplaats, maar hij wenste daar geen genoegen mee te nemen. Hij had met dit verzet succes, want hij kon in Vaals blijven. De *Almanach du département Meuse Inférieure* noemt zijn naam als pastoor van Vaals voor de jaren 1805, 1806, 1807 en 1808.[505] In 1808 hield ook de bisschop van Aken zich bezig met de succursale.[506] Er zou daar een hulppastoor zijn aangesteld zonder zijn medeweten. En hij had daarin gekend moeten worden, omdat een deel van het territorium van de succursale binnen zijn bisdom gelegen was. Kennelijk had men bij het vastleggen van de grenzen van de bisdommen onvoldoende rekening gehouden met de oude begrenzingen der parochies.

Ook de protestantse gemeenschappen in Vaals kregen de terugslag van de veranderde omstandigheden te bespeuren en dat dan vooral nog in negatieve zin, omdat het aantal kerkgangers aanzienlijk verminderde. Ook in Aken en Burtscheid heerste nu immers onverkort het regiem van de vrijheid. De gereformeerde en lutherse gemeenten hadden officiële erkenning verworven en daarmee het recht op openbare uitoefening van de eredienst. Op 22 december 1802 berichtte ds Vetter, die zelf nog steeds in Aken woonde, zijn

geloofsgenoten in Vaals dat het stadsbestuur van Aken de vrijgekomen Sint Annakerk,[507] die deel uitmaakte van een opgeheven kloostercomplex, aan de protestantse eredienst had toegewezen. Er zou nog wat gedaan moeten worden aan de inrichting, maar zodra de werkzaamheden voltooid zouden zijn zou er de eredienst, afwisselend met die van de lutheranen gehouden gaan worden, de ene zondag dus de gereformeerde eredienst, de andere de lutherse. Hij zou zich bijgevolg genoodzaakt zien de bediening in Vaals te beëindigen, tenzij men zich daar tevreden zou stellen met zijn komst om de veertien dagen. In dat geval zou hij bereid zijn, zolang de omstandigheden het toelieten, de combinatie met Vaals in stand te houden. Men moest in Vaals wel genoegen nemen met dit voorstel, want het was voorlopig de enige mogelijkheid. Op 17 juli 1803 werd de kerk in Aken plechtig in gebruik genomen.[508] Enkele dagen later kwamen de wederzijdse afspraken rond en kon met de uitvoering ervan een begin gemaakt worden.

In deze constellatie kwam geen verandering, toen bij keizerlijk decreet van de 2e complementaire dag van het jaar 13 (19 september 1805) de officiële organisatie van de protestantse kerken in de departementen van de Nedermaas en de Roer rond kwam.[509] Bij die gelegenheid werden voor heel de regio slechts tien predikanten toegestaan. Het sprak daarom vanzelf dat Vaals er slechts één kreeg toegewezen. Deze moest dan maar gelijkelijk de zorg op zich nemen voor alle protestanten ter plaatse, ongeacht hun confessionele overtuiging. Dus niet alleen voor de Duits- en Franstaligen der gereformeerden, maar ook voor de lutheranen.[510] Deze laatsten kregen geen eigen predikant meer. De gemeente werd geheel conform deze opzet ondergebracht onder de consistoriale kerk, die in Maastricht werd opgericht. Het moest maar eens uit zijn met de confessionele verschillen, waar althans deze wetgever geen of onvoldoende begrip voor op kon brengen.

Door de omstandigheden werd deze regeling overigens ten zeerste vergemakkelijkt, toen ook voor het departement van de Roer in Stolberg een consistoriale kerk werd opgericht en ook voor Aken slechts één predikant werd toegelaten. Deze zou eveneens zijn zorgen gelijkelijk moeten gaan uitstrekken tot de gereformeerde en lutherse gelovigen binnen de stad.[511] Dat was voor de al eerder genoemde ds Grünewald geen punt, en net als zijn gereformeerde collega wenste ook hij vast te houden aan zijn verbinding met Vaals. Er kwam een wat ingewikkelde regeling tot stand om vanuit Aken, de woonplaats van beide predikanten, de voortgang van de diensten in Vaals te blijven verzorgen.

Dit samenwerkingsverband kreeg in Vaals in 1806 nog een uitbreiding op het terrein van het onderwijs. Zowel de gereformeerde als de lutherse gemeente hadden toen hun eigen onderwijzer verloren. Op 3 december van dat jaar kwam er een overeenkomst tot stand om samen voor een opvolger te gaan zorgen, die aan de kinderen van beide gemeenten, zonder bijzonder acht te slaan op hun confessie, onderwijs zou gaan geven.[512] Al werd dit niet met evenzoveel woorden vastgelegd, dit onderwijs zou ook toegankelijk zijn

voor kinderen van buiten de eigen kring. Wel werd vastgelegd dat de eerste aan te stellen onderwijzer uit lutherse kring moest worden aangetrokken, terwijl bij de eerstvolgende vacature iemand uit gereformeerde kring zou moeten volgen. Men slaagde erin een zekere Kreuzer uit Eschweiler aan te trekken. Bij het uitblijven van een honorering van Staatswege zou hij volgens een regeling van 25 februari 1807 gehonoreerd worden op basis van bijdragen vanuit de Vaalser bevolking.[513] Zelfs roomsen waren bereid daaraan mee te werken. Er kwam ook nog een regeling tot stand om de muzikale talenten van de man in te schakelen voor de eredienst van beide gemeenschappen, in het bijzonder voor het bespelen van het orgel. In 1813 werd hij opgevolgd door Johann Adolph Kattenbusch, die op dezelfde voorwaarden zijn aanstelling kreeg.[514] Volgens de eerder gemaakte afspraak was hij van gereformeerde overtuiging.

De tot dan toe heimelijke gemeente van Burtscheid kreeg ook in deze jaren de wind in de zeilen. De eigen predikant verwierf nu een officiële status en reeds in 1803 kwamen de geldmiddelen ter beschikking om een eigen kerkje te bouwen. Dat kon op 30 september 1804 plechtig in gebruik genomen worden.[515] Ook in deze gemeente werden in overeenstemming met de geest van de tijd de confessionele verschillen uitgewist.

In tegenstelling tot de gang van zaken bij de zustergemeenten was de Waalse gemeente gedoemd tot een armzalig bestaan. Het eigen kerkje stond leeg en werd verwaarloosd en het uitzicht op een nieuwe predikant was verdwenen. Voorzover gemeenteleden nog wensten deel te nemen aan de eredienst waren zij op anderen aangewezen. In deze tijd, waarin de Franse taal hooggenoteerd stond, bracht dat voor hen de moeilijkheid mee te moeten wennen aan het gebruik van een andere taal in de eredienst. Dat zal wel voor deze of gene een onoverkomelijke moeilijkheid zijn geweest. Voor iemand die het weten kon waren dat er echter hooguit twee of drie, omdat de overige gemeenteleden voldoende met het Duits overweg konden.[516]

Ernstiger was dat onder de overgebleven gemeenteleden grote verdeeldheid heerste over het beheer van de goederen en bezittingen, waarover de gemeente beschikte. Er was zelfs sprake van het niet geringe bedrag van 23.000 frs. Ds Payen had bij zijn vertrek de administratie van deze bezittingen toevertrouwd aan een ouderling en een diaken. Het waren Henry Schmalhausen en Jean Samuel Wasmuth, die beiden in Burtscheid woonden.[517] Dezen gingen daarbij eigenzinnig te werk en weigerden, toen zij daarop werden aangesproken, verantwoording af te leggen aan hun achterban in Vaals.[518] Ook aan enige bemoeienis van de consistoriale kerk van Maastricht hadden zij geen boodschap, omdat zij zouden ressorteren onder de consistoriale kerk van Stolberg. In de felle discussies, die daaromtrent werden gevoerd, speelden de binnen de gemeente vanouds gehanteerde formules en benamingen een grote rol. Was het de gemeente van Vaals geweest, die met de min of meer zelfstandige gemeenten van Aken en Burtscheid in een soort unie was opgenomen en daarin de voornaamste plaats had inge-

nomen, of was het de gemeente van Aken en Burtscheid, die noodgedwongen had moeten samenkomen in Vaals? De eerste voorstelling werd vooral in Vaals en Maastricht aangehangen, de tweede in Burtscheid en Stolberg. Zelfs ds Payen had bij gelegenheid voet gegeven aan deze laatste zienswijze met zich te presenteren als "pasteur de l'église d'Aix et de Borcet qui se receuille à Vaels".[519] Hij kon natuurlijk toen niet weten welk gebruik men daarvan zou gaan maken. Toen men in 1813 eindelijk besloten was met elkaar in overleg te treden en uit te gaan zien naar mogelijkheden de gemeente te handhaven en zelfs met een nieuwe predikant te voorzien, liep de Franse Tijd ten einde. Daarmee werden de toen bestaande vragen overgeheveld naar een toen nog volkomen nieuw tijdperk.

Het Verenigd Koninkrijk (1815-1830)

Nog voordat de grote mogendheden in Londen besloten hadden tot de samenvoeging van de noordelijke en zuidelijke Nederlanden om zo een bolwerk te vormen tegen mogelijk nieuwe expansiedrang vanuit Frankrijk, had het voorlopig bewind[520] al op 19 januari 1814 een richtlijn uitgevaardigd, die erop gericht was een bijdrage te leveren tot vermindering van 's lands financiële verplichtigingen "door combinatie en afschaffing van predikantsplaatsen, overal waar zulks zonder nadeel voor de belangen van de godsdienst" zou kunnen plaatsvinden".[521] De Waalse gemeente van Vaals kon zonder meer tot deze categorie gerekend worden. De numerieke verhoudingen in Vaals rechtvaardigden immers geenszins de gedachte aan een eventuele heroprichting van deze gemeente.

Een visitatieverslag van 1815 becijferde het aantal zielen van de gereformeerde gemeente in Vaals op 203, waaronder er 60 lidmaten waren, aan welk getal in de loop van dat jaar nog 8 konden worden toegevoegd.[522] Met de 119 lutheranen, waaronder 50 lidmaten te vinden waren, vormde het protestantse contingent alleszins een behoorlijk deel van de bevolking, waarvan het totaal op ca 2.200 werd geschat. Men tastte echter in het duister over het aantal Waalse gelovigen. omdat de papieren daaromtrent in Burtscheid berustten. Mensen die het weten konden kwamen voor Vaals zelf niet verder dan een achttal, terwijl het in Aken en Burtscheid hooguit om enkelingen ging. Voor de nieuwe bewindvoerders in Den Haag was dit voldoende om Franstaligen en Duitstaligen bij elkaar te voegen. Bij KB van 16 april 1816, nr. 56, werd dit op gezag van koning Willem I vastgelegd.[523] Voortaan was er nog slechts sprake van de "Fransch-Hoogduitsche" of simpelweg de "protestantsche gemeente" van Vaals. De Evangelisch-lutherse gemeente behield weliswaar haar zelfstandigheid, maar werd onder hetzelfde overkoepelend orgaan gebracht als de gereformeerde gemeenten.

De organisatie daarvan was inmiddels uitgebouwd volgens het Algemeen Reglement voor het Bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden dat op 7 januari 1816 was uitgevaardigd.[524]

De officiële benaming was voortaan dus Nederlandsch Hervormde Kerk. Bij het al genoemde KB van 16 april werd een Provinciaal Kerkbestuur voor Limburg opgericht, waaronder twee classes, die van Brussel en die van Maastricht, aan welke laatste de classicale bevoegdheden voor de provincies Limburg en Luik waren toevertrouwd.

Nog geen jaar later liet koning Willem I blijken welke bevoegdheden hem krachtens dit reglement waren toebedeeld of liever welke bevoegdheden hij zichzelf had toebedacht. Na 49 jaar trouwe dienst had de bejaarde predikant, ds Vetter, zijn demissie aangeboden en op 3 september 1816 was hem het emeritaat verleend.[525] Het consistorie in Vaals had de wens te kennen gegeven, dat Z. M. de benoeming van een opvolger nog enige tijd zou uitstellen om de gemeente de gelegenheid te geven de keuze zorgvuldig voor te bereiden. Dit temeer, omdat ds Vetter zich bereid had verklaard nog enige tijd de diensten waar te blijven nemen. Men was in bespreking gekomen met verschillende kandidaten, waaronder de jonge Theophil Hackländer, zoon van een predikant te Rondorf bij Elberfeld, de meeste kansen maakte. Diens beroepingsprocedure was bijna rond, toen ds Vetter het bericht ontving dat bij KB van 11 maart 1817 ds Johann Conrad Neumann tot predikant voor Vaals was benoemd en of men maar zo goed wilde zijn daaraan de kerkelijke sanctie te verlenen.[526] Deze predikant was werkzaam geweest in Kranenburg en vandaar door de koning in 1816 benoemd voor Valkenburg, maar hij was daar als gevolg van complicaties niet van de grond gekomen en werd daarom maar naar Vaals gedirigeerd. In Vaals begreep men dat men zich daarbij maar had neer te leggen en op 3 mei 1817 kwam de formalisering van deze benoeming rond.[527] Het duurde nog enkele weken voordat de predikant de uitoefening van zijn functie officieel kon aanvragen, maar nadat hij op 1 juni was geïnstalleerd was het zo ver.[528]

Hij ontpopte zich als een energiek leider van zijn gemeente. Het samenwerkingsverband met de Evangelisch-lutherse gemeente en haar predikant ds Grünewald werd zonder problemen gecontinueerd, zij het dat het aandeel van ds Neumann nu tot Vaals beperkt bleef. De zondagse predikbeurten werden beurtelings door beide predikanten verzorgd, maar ds Neumann stond erop dat hij voortaan iedere zondag zelf de namiddagdiensten in zijn kerk zou verzorgen. Deze zouden dan overwegend het karakter krijgen van catechisatie, die vooral voor jongeren was bedoeld. Ds Grünewald had geen moeite zich daarmee akkoord te verklaren.[529] Berichten uit deze jaren maken duidelijk dat ook de gelovigen van beide kerkgenootschappen de weg naar elkaar hadden gevonden en zonder veel problemen de diensten bijwoonden dan wel in de eigen kerk dan wel in die van de andere gemeente.

Van meet af aan gaf ds Neumann ook te kennen dat hij alle verantwoordelijkheid wenste te dragen voor de restanten van de Waalse zustergemeente. Hij vond daarbij opnieuw de vroegere ambtsdragers in Burtscheid op zijn weg. Het begon al met een wat geïrriteerde briefwisseling, die volgde op de mededeling van de benoeming van de nieuwe predikant.[530]

De heren in Burtscheid gaven te verstaan dat zij daar geen boodschap aan hadden. Zij wensten de gemeente van Vaals alle goeds toe, maar verklaarden zelf deel uit te maken van een andere jurisdictie. Aldus liet diaken Wasmuth weten die zich met nadruk presenteerde als "un des conducteurs de l'église Wallonne d'Aix et Borcette".

De zaak begon zich toe te spitsen, toen ds Neumann op 20 april 1819 namens zijn gemeente zich bereid verklaarde de leegstaande kerk aan de burgerlijke gemeente, die toen dringend behoefte had aan een schoolgebouw, voor een schappelijke prijs te verkopen.[531] De vraag was, of hij daartoe wel het recht bezat. Vanuit Burtscheid werd hem te verstaan gegeven dat dit niet het geval was. Het Vaalser consistorie diende daarop op 30 april bij de landsregering het verzoek in de zaak voor de rechter te mogen brengen, welke volmacht haar bij KB van 22 september 1819, nr. 4, werd verleend. Op bevel van hogerhand werd het Provinciaal Kerkbestuur te Maastricht daarop ingeschakeld. Er volgde een jarenlang slepende discussie, waarbij al de reeds eerder van stal gehaalde standpunten tot in den treure herhaald werden.

In de loop van 1822 kwam dan eindelijk een oplossing in zicht. Op een bijeenkomst in Burtscheid werd op 2 mei besloten de bezittingen en de beschikbare kapitalen in twee evenredige parten te verdelen over Burtscheid en Vaals.[532] Het kerkgebouw werd aan de gemeente van Vaals overgedragen, die daarmee nu de volledige bevoegdheid kreeg er over te beschikken naar het haar goeddacht. Het werd niet nodig geoordeeld een deel van de bezittingen naar Aken over te hevelen, omdat daar geen lidmaat meer was overgebleven en de Duitstalige gemeente rijk genoeg was. De gemeente van Vaals kon daarentegen, een versterking van haar middelen goed gebruiken, omdat de behoeften groot waren en velen aangewezen waren op de ondersteuning door de diaconie. In Burtscheid was de situatie niet veel beter. De overeenkomst werd door beide regeringen bekrachtigd. De Nederlandse deed dit op 2 september, de Pruisische op 1 oktober 1822.[533] In Vaals betekende dit het definitieve einde van de Waalse gemeente.

Het overleg met het Provinciaal Kerkbestuur in deze aangelegenheid leverde nog een staartje op, in zoverre de heren in Maastricht wat directer geconfronteerd werden met het samenwerkingsverband dat in Vaals al zoveel jaren functioneerde. Het moet bij hen de nodige bevreemding hebben opgewekt, want bij schrijven van 16 augustus 1822 stelde men daarover een aantal vragen.[534] Het antwoord dat reeds op 25 augustus gereed kwam is onthullend voor de volledige acceptatie, die het samenwerkingsverband had gekregen.[535] Daarin werd verwezen naar een besluit van 1 juli 1817, niet lang nadat ds Neumann zijn werkzaamheden in Vaals was begonnen. Men had toen besloten de gemeenten in elkaar te doen opgaan. Dat werd nu als volgt gemotiveerd: "De redenen voor dit laatste besluit des kerkeraads waren de wensch der Herv. en Luth. te Vaals niet in twee afgezonderde vergaderingen, maar in één als broederen onder elkanderen hunnen openbaren Godsdienst uitteoeffenen: de redelykheid van dezen wensch, welke van zelven spreekt;

de vrees voor partyzucht en ongenoegen, 't welk niet uitblyven kon, wanneer wy op den redelyken wensch der Herv. en Luth. geen acht sloegen, ons van de Luth. afscheurden en alle Zondagen onzen byzonderen Godsdienst in de Herv. kerk te Vaals oeffenden". Bijzonder reliëf kreeg nog de omstandigheid dat men voor deze diensten kon beschikken over een gezamenlijke organist, die al vanaf 1806 in functie was. Zou men er toch op uit zijn iedere zondag een dienst in de eigen kerk te willen houden, dan zou daarvan, zo verzekerde men, het gevolg zijn dat men "den eenen zondagmorgen het orgel (zou) hebben kunnen gebruiken, den anderen niet, 't geen ten minsten zeer onaangenaam ware". Men gaf tenslotte de verzekering dat men deze regeling, die voorzover men wist algemene instemming had gevonden, wenste te handhaven "salva approbatione" van hogerhand en men citeerde daarvoor de richtlijn van Petrus: "Zyt dan alle menschelyke ordening onderdanig".[536] Het Provinciaal Kerkbestuur had verder geen bedenkingen. Men kon natuurlijk niet vermoeden dat deze overeenkomst nog maar enkele jaren later verstrekkende gevolgen zou krijgen. Voordat we tot de beschrijving daarvan overgaan moet hier eerst een korte passage gewijd worden aan de situatie van de rooms-katholieke kerk tijdens het bewind van koning Willem I.

In de officiële status, die deze kerk met het Concordaat van Napoleon gekregen had, kwam geen verandering van betekenis. In het zuidelijk deel van het Verenigd Koninkrijk bleef dit concordaat van kracht. De koning had er zijn zinnen op gezet ook voor het noordelijk deel van zijn koninkrijk een soortgelijke regeling te treffen. Er werden onderhandelingen geopend en na moeizaam verlopen besprekingen kwam er inderdaad in 1827 ook voor dit deel van het koninkrijk een concordaat uit de bus.[537] Daarin was een bisschopszetel voor Den Bosch voorzien, waaraan als territorium de provincies Noord-Brabant, Zeeland en Gelderland, werden toegewezen, en een tweede in Amsterdam, waaraan de rest van Nederland onderworpen werd verklaard. Voor de provincie Limburg kwam bijgevolg geen verandering. Het hele grondgebied van deze provincie was na de oprichting van het Verenigd Koninkrijk onder het bisdom Luik gebracht.[538] Ook in de situatie van de parochie of succursale Vaals kwam geen enkele verandering. Als gevolg van omstandigheden, in het bijzonder de tegenstand van direct betrokkenen, is dit concordaat niet meer ten uitvoer gebracht. De Belgische Opstand heeft aan iedere mogelijkheid daartoe een eind gemaakt.

Belgische Opstand (1830-1839)

Veel valt er over deze jaren niet te berichten. Als gevolg van deze opstand kwam het Provinciaal Kerkbestuur van Limburg enigszins in de lucht te hangen, nadat het hele grondgebied van deze provincie onder het bewind van de Belgen kwam en slechts Maastricht als een soort enclave voor koning Willem I behouden bleef.[539] Een aantal protestantse gemeenten

namen daarom het initiatief om op 15 augustus 1832 in Sittard samen te komen om daar nadere voorzieningen te treffen voor het functioneren van een op die situatie afgestemd provinciaal bestuur. De gemeente van Vaals liet daarop weten dat zij geen medewerking aan dit initatief meende te kunnen geven.[540] Ook Eijsden en Gulpen werkten niet mee. Niettemin heeft de gemeente van Vaals zich in de daarop volgende jaren geconformeerd met de besluiten die in Sittard werden genomen.[541] Zij wenste niet beroofd te blijven van iedere mogelijkheid tot beroep op hogere organen en de daaraan verbonden voordelen.

Dat bleek ook nodig tijdens de verwikkelingen die volgden op het overlijden van ds Grünewald op 21 februari 1835, waardoor de Evangelisch-lutherse gemeente verweesd raakte.[542] Aanvankelijk was alles nog pais en vree, want toen de gemeente een beroep deed op ds Neumann om tijdens de vacature de diensten waar te nemen en het onderricht van de kinderen op zich te nemen, liet deze weten dat hij dit Verzoek "mit Freude" accepteerde. Of daarmee ook dienstverlening in Aken bedoeld was is niet waarschijnlijk. Vermoedelijk hebben daar de predikanten uit de omgeving de diensten waargenomen.

De moeilijkheden kwamen toen een nieuwe predikant in de persoon van ds Friedrich Wilhelm Bornscheuer op 14 januari 1836 zijn intrede deed in Vaals en enkele dagen later was geïnstalleerd. Was het op eigen initiatief, of was de nieuwe predikant erin gekend? We weten het niet, maar feit is dat het consistorie van de lutherse gemeente al op 11 januari liet weten dat het maar uit moest zijn met de aparte zondagse namiddagvieringen in de hervormde kerk, en dat ook deze voortaan volgens het patroon van de morgendiensten om beurten in een van beide kerken gehouden moesten gaan worden.[543] Nog voordat de andere partij daarop had kunnen reageren kwam er een tweede schrijven van 20 januari binnen, waarmee de indruk werd gewekt dat de nieuwe predikant en de zijnen moeite hadden om de aangegane overeenkomsten te blijven nakomen en ze maar liever beëindigd wensten te zien.[544] Was het de achterban in Aken, die daartoe geprest had? Het blijft allemaal in het duister.

Er volgde een zeer geladen discussie, waarin de verwijten over en weer steeds heftiger werden en ook maatregelen ten koste van elkaar niet uitbleven.[545] Op 1 april 1836 werd de dienstverlening van de organist Kattenbusch aan de luthersen beëindigd, nadat deze al een tijdlang hadden geweigerd hun aandeel in het zogenaamde "Organisten-Gehalt" te betalen. Zij bleven dat ook weigeren ondanks herhaalde aandrang van hervormde zijde. Ook toen ds Neumann tegen zijn zin het gevoelen van de meerderheid van het consistorie ging volgen en het aanbod deed het verzoek van 11 januari in te willigen had dit geen effect meer. De luthersen wensten duidelijk zich af te scheiden en weer de eigen diensten te gaan houden.[546]

Zij wensten ook geen rekening te houden met mogelijke interventies van het Provinciaal Bestuur en verklaarden gehoorzaamheid verschuldigd te

zijn aan de eigen hogere organen, die in Keulen resideerden. De predikant voelde zich bovendien sterk, omdat het salaris voor het Nederlandse deel van zijn gemeente uitbetaald werd in Brussel en niet in Den Haag. Hij had zich in verband met zijn benoeming voor Vaals gericht tot de bewindvoerders van het ogenblik, en die bevonden zich in Brussel. De hervormde gemeente was van deze situatie op de hoogte en zag daarom ervan af een beroep te doen op het Provinciaal Bestuur en de classis van Maastricht, wel wetend dat de tegenpartij niet bereid was rekening te houden met welke interventie dan ook van die zijde. De toestand bleef dus voorlopig zoals die was.

In dezelfde jaren, waarin zich deze affaire afspeelde waren ook de bezittingen van de vroegere Waalse gemeente weer op het tapijt verschenen. Eind 1835 had een bakker in Vaals, een zekere Braun, de wens te kennen gegeven het vroeger door de Waalse schoolmeester gebruikte pand te kopen. Op 10 december 1835 werden de voorwaarden daartoe vastgelegd,[547] o.a. een vraagprijs van 1.600 gld, en niet lang daarna leek de zaak in kannen en kruiken. Er kwam echter op het laatste ogenblik een kink in de kabel, toen een vooraanstaand kerklid het pand eveneens wenste te kopen en naar hij beweerde zich al eerder had gemeld.[548] Als gevolg van deze complicatie werd besloten de zaak niet door te laten gaan.

Er werd toen prompt overgeschakeld op onderhandelingen over een eventuele verkoop van het Waalse kerkje aan dezelfde bakker. Reeds op 8 januari werden daartoe de voorwaarden vastgelegd.[549] Het zou alleen moeten gaan om het kerkje en de aanleunende gebouwtjes en wat ruimte voor en achter deze panden. Er zou minstens 2.000 frs bedongen moeten worden, omdat men vreesde dat een lagere prijs geen genade zou vinden bij het gouvernement. Men kreeg te horen dat de koning der Belgen of op zijn minst de regering te Brussel de transactie zou moeten goedkeuren. Toen men via een bevriende relatie in Brussel te horen kreeg, hoe men dat moest aanpakken, ging er een schrijven uit naar de minister van Binnenlandse Zaken,[550] en nadat van die zijde toestemming was verkregen, werden op een vergadering van 5 december 1836 de voorwaarden nog eens scherper geformuleerd.[551] Wel rezen er nog problemen bij het Provinciaal Bestuur, en toen die dan eindelijk uit de weg waren geruimd kon de verkoop van het gebouw aan de bakker op 2 oktober 1837 worden afgesloten.[552] Hij legde een bedrag van 2.230 frs op tafel, welk bedrag de bestemming zou krijgen, zoals het al in het schrijven naar Brussel heette: "à l'entretien et soulagement de nos pauvres". Van de verkoop was een deel van de percelen uitgesloten, evenals de banken en ander meubilair. Ook deze roerende goederen werden tenslotte te gelde gemaakt.

Er bleven nog jaren problemen met de bewuste bakker over de manier, waarop de door hem gekochte gebouwen ten opzichte van de omringende percelen moesten worden afgebakend. Er moest zelfs nog een deurwaarder aan te pas komen om hem tot uitvoering van de aangegane verplichtingen te dwingen.[553] Wie heden ten dage op de betreffende plaats komt zal niet

vermoeden dat daar ooit een kerkgebouw heeft gestaan. De bazuinende engel op het dak houdt echter ook nu nog de herinnering aan dit brok kerkelijk verleden vast.

Weer onder Nederlands gezag (1840 tot op heden)

Na de eindregeling van het Belgisch-Nederlandse conflict, die in een aantal in 1839 gesloten overeenkomsten werd vastgelegd, kwam de helft van de provincie Limburg weer onder Nederlands gezag. De hervormde gemeente van Vaals bracht nu wel de problemen met de lutherse geloofsbroeders voor het forum van het Provinciaal Kerkbestuur. Dat gebeurde prompt nadat zij op 10 december 1839 bericht had ontvangen dat de Evangelisch-lutherse gemeente weer onder de bevoegdheden van dit orgaan van de Nederlandse hervormde kerk was gebracht. Met een lang en fel requisitoir van 17 februari 1840 werd de zaak aanhangig gemaakt met een verklaring waarom dit niet eerder was gebeurd.[554] Men wrong zich in allerlei bochten om duidelijk te maken dat de benaming "Organisten-Gehalt" of "Organistentractement" in 1821 was gehanteerd om de eigenlijke opzet het aan Kattenbusch als gemeentelijk onderwijzer toegekende salaris op het niveau te houden van wat hem tot dan toe voor zijn activiteiten als schoolmeester vanwege de beide gemeenten was toegekend. De lutherse gemeente had het echter doen voorkomen als honorarium voor de diensten die de schoolmeester in beide kerken als organist had bewezen. Omdat daaraan voor de lutherse gemeenschap in 1836 een einde was gekomen, achtte zij zich niet verplicht alsnog voor de achterstallige betalingen op te komen. Dat was echter wel het standpunt dat door de andere partij werd verdedigd. Zij trachtte dit met een hele reeks stukken ten overstaan van het Provinciaal Kerkbestuur aan te tonen om vervolgens van die kant te verkrijgen dat de lutherse gemeente onder druk zou worden geplaatst alsnog aan de verplichtingen te voldoen.

Groot was de verbazing, toen dit bestuur op 27 oktober 1840 liet weten de schuldvordering ongegrond te vinden en de eis bijgevolg van de hand wees.[555] Op 15 november liet daarop het consistorie van de hervormde gemeente weten dat het zich bij deze uitspraak niet wenste neer te leggen en hoger beroep aantekende op de instantie die krachtens het Algemeen Reglement met de zaken van opzicht en tucht belast was.[556] Het heeft allemaal niets meer uitgehaald en slechts bijgedragen tot verharding van de onderlinge betrekkingen tussen de twee gemeenten.

In deze sfeer was het bij voorbaat uitgesloten dat een fervente poging van het Provinciaal Kerkbestuur alsnog een verzoening tussen beide partijen teweeg zou kunnen brengen. Uitgerekend op 15 november 1840 werd nochtans die poging ingezet. De Heerlense predikant ds L.A. Preusser, legde in een schrijven aan de twee kerkenraden, in opdracht van genoemd kerkbestuur, alle nadruk op de geestelijke verwantschap die bepalend zou moeten

zijn voor de onderlinge verhouding tussen de gemeenten van beide confessies.[557] Hij citeerde daarvoor een voorschrift dat op 6 juli 1821 was uitgegaan van het Directoraat Generaal voor de Hervormde Eredienst. Dat luidde: "De Gemeenten en Predikanten in Limburg behooren vooral dit beginsel in het oog te houden, dat zij niet uitsluitend tot het Hervormde of luthersche of eenig ander afzonderlijk Protestantsch Kerkgenootschap kunnen geacht worden te behooren, maar wel tot "de algemeene Protestantsch Christelijke kerk".

Het Provinciaal Kerkbestuur onderschreef dit ten volle, en Preusser voegde er dan ook aan toe dat volgens dit voorschrift "de kerkenraden van Vaals zich niet behooren te hegten aan hunnen naam van luthersch of Gereformeerd om zich van elkander te verwijderen, maar waar het mogelijk is zich beschouwen moeten als slechts eene gemeente uit te maken met twee Leeraren, en zich alzoo ten nauwste aan elkanderen behooren te houden". Daarom ook volgde er een dringende oproep om de uren van dienst zo op elkaar af te stemmen dat de kerkgangers van de twee gemeenten er bij gebaat zouden zijn. Pas in dit verband werd de aangelegenheid van de organist ter sprake gebracht. Ook daaromtrent werd dezelfde wens geuit. Het zou beide gemeenten tot voordeel, ook in financieel opzicht, strekken, wanneer de vroeger geldende regelingen weer van kracht zouden worden. Men drong erop aan dat dit spoedig zou plaatsvinden.

De daarop volgende reacties ademden beide de sfeer van vervreemding en wantrouwen die tussen de twee gemeenten gegroeid was. Slechts met heel veel goede wil viel er de bereidheid in te beluisteren om de weg naar elkaar weer in te slaan. Op de kernvraag naar een spoedige regeling werd in het geheel niet geantwoord. Daarom deed het Provinciaal Bestuur in een tweede schrijven van 8 januari 1841 zelf maar een voorstel dat duidelijk geïnspireerd was op de regeling die eerder van kracht was geweest.[558] Voorgesteld werd: "Dat op Son- en feestdagen de openbare Godsdienst in de beide Protestantsche kerken plaats hebbe bij afwisselende beurten op den voormiddag, en bij afwisselende beurten op den namiddag zoo dat de openbare Godsdienstoeffening stilstaat in eene kerk als dezelve plaats heeft in de andere kerk". De vraag rijst overigens of de heren wel wisten dat in 1836 de moeilijkheden juist begonnen waren met het voorstel ook de namidagdiensten alternerend plaats te doen vinden.

De aan deze regeling verbonden voordelen werden in dit schrijven breed uitgemeten. Ook de kerkdiensten zouden wat de aantallen kerkgangers betreft daarin delen. De twee gemeenten zouden immers vanwege hun geringe omvang bij gescheiden diensten nooit volle kerken krijgen. De voorgestelde regeling zou echter een uitgebreider auditorium meebrengen. En, zo liet men daarop horen: "Eene talrijke schaar bij den openbaren Godsdienst is altijd stigtelijk en opwekkend voor Gemeente en Leeraar beide". Als was men nog niet duidelijk genoeg geweest liet men vervolgens weten: "Daarom moeten wij de tegenwoordige regeling der uren, welke de gemeente verdeelt, des te meer afkeuren en menen daarin te moeten opmerken gehegtheid aan

den naam van Gereformeerd en luthersch, of eene neiging om zich van elkander te verwyderen".

Het haalde allemaal niets meer uit. Van hervormde zijde liet men op 13 januari 1841 weten dat men in de voorgestelde regeling niets meer zag.[559] De schuld werd daarvoor met een verwijzing naar de gang van zaken in 1837 bij de tegenpartij gelegd. Die had immers een voorstel in dezelfde richting, waar toen al de eigen predikant geen voorstander van was geweest, getorpedeerd. Nu stond de kerkenraad unaniem achter de predikant, die van geen nieuw voorstel in die richting wilde weten. Het antwoord van de lutherse gemeente van 17 januari 1841 was eveneens volstrekt afwijzend.[560] Men had zich veel moeite getroost de door het Provinciaal Bestuur aangevoerde argumenten te weerleggen. Daarbij stond men vooral stil bij de voordelen die voor het aantal kerkgangers te verwachten zouden zijn. Dat men zich daarop toch vooral niet moest verkijken, zo luidde het advies. Er waren immers drie categorieën onder de gereformeerden te onderscheiden. De betreffende passages laat ik hier wegens het belang ook voor de hier gehanteerde uitgangspunten in hun geheel volgen: "1) Diejenigen aus der reformirten Gemeinde, welche in unserer Kirche mehr Erbauung finden, kommen ohnehin wie vor zu uns; 2) die, welche überhaupt sich über allen Kirchengottesdienst erhoben dunken werden, wie vor, ausbleiben; 3) diejenigen endlich, welche an den 'Namen' haften (in welcher Confession gäbe es deren nicht?) werden auch in Zukunft, sollte, vorgeschlagenerweise der Gottesdienst alternieren, sich von unserer Kirche fern halten".

Daarentegen toonde diezelfde werkelijkheid dat er vanuit Aken, Burtscheid en de hele omgeving gedurende de zomer of bij gunstige weersomstandigheden, tal van geloofsgenoten naar de diensten in Vaals bleven komen. 'Die zouden ongetwijfeld wegblijven, wanneer aan de nu vastgelegde uren getornd zou gaan worden. Men zou dan immers niet zeker weten op welke dagen er wel en op welke niet de diensten in de eigen kerk zouden plaatsvinden.

Ook ten aanzien van de besparingen die een gemeenschappelijke organist zou meebrengen was men van lutherse zijde geneigd dit sterk te relativeren. De gemeente was erin geslaagd een ander te vinden en kwam daarmee beslist niet duurder uit. Bovendien moest men niet uit het oog verliezen dat een man als Kattenbusch ooit plaats zou moeten maken voor een ander. Het was beslist geen vergezochte veronderstelling dat zijn opvolger als onderwijzer wel eens rooms-katholiek zou kunnen zijn. Juist op dit punt had de parochie in deze jaren al initiatieven ontplooid om eigen onderwijs te verzekeren. Dan was het nog maar de vraag of er een aangetrokken zou kunnen worden, die over dezelfde muzikale kwaliteiten beschikte, en zelfs wanneer dit het geval zou zijn, of hij die ook ter beschikking zou willen en kunnen stellen voor de protestantse eredienst. De daartoe vereiste toestemming zou hij, en dat wist men zeker, nooit krijgen.

Het was allemaal volkomen duidelijk. Van de beide partijen viel niets meer te verwachten. Het Provinciaal Kerkbestuur trok daaruit dan ook de enig juiste conclusie. Op 5 mei werd in de notulen van een vergadering op die dag vastgelegd dat men de zaak als afgedaan wenste te beschouwen.[561] De twee gemeenten gingen verder als twee gescheiden gemeenten. Die scheiding werd zelfs compleet, toen de lutherse gemeente van Vaals samen met die van Maastricht op 19 september 1842 bij de regering in Den Haag het verzoek indiende met de lutherse gemeenten in de andere provincies verenigd te worden.[562] Zij zouden graag onttrokken worden aan het gezag van de kerkelijke instanties in Maastricht en van de hervormde synode. De motivering was veelzeggend en getuigend van een veelvoud van opgekropte gevoelens. Zij zouden zich namelijk, zo werd betoogd "onder het Hervormde kerkbestuur in een ongelijken, ondergeschikten en gedrukten toestand bevinden". Het om advies gevraagde Provinciaal Kerkbestuur was het daarmee vanzelfsprekend volstrekt oneens en adviseerde naar Den Haag het verzoek "van de hand te wijzen". Het werd nochtans door koning Willem II bij besluit van 16 november 1842 ingewilligd.[563]

Enigszins bevreemdend blijft het dat in het boven geanalyseerde schrijven van de lutherse gemeente met geen enkel woord gesproken wordt over de verplichtingen, die ds Bornscheuer elders, en dan met name in Aken, had na te komen. Het moge dan waar zijn dat een aantal van zijn geloofsgenoten uit die stad in Vaals waren blijven kerken, de overgrote meerderheid zal dat niet gedaan hebben en ook voor hen moesten diensten gehouden worden. Het voorstel om in Vaals slechts om de veertien dagen diensten in de eigen kerk te houden bracht dan toch het voordeel mee dat dat ook in Aken in samenwerking met de gereformeerde predikant aldaar zou kunnen gebeuren. Ook dienaangaande functioneerde toch een samenwerkingsverband. Daarvan wordt in het bewuste schrijven met geen woord gerept. Ik heb niet kunnen achterhalen op welke wijze de lutherse predikant in Aken zijn verplichtingen is blijven nakomen.[564] Dat is ook hier niet het belangrijkste. Het belangrijkste is dat in Vaals de scheiding, die zich feitelijk al in 1835 had voltrokken, tot in onze tijd is blijven voortbestaan. De veranderingen, die zich in de laatste jaren hebben voltrokken zullen in de hier volgende epiloog nog ter sprake worden gebracht. Hier zij nog slechts opgemerkt dat in de politieke constellatie die rond 1840 was ontstaan sindsdien geen verandering van betekenis meer is gekomen. We kunnen daarom gevoeglijk ons verhaal hier beëindigen.

EPILOOG

Mogen moeten we de in het vorige hoofdstuk beschreven samenwerkingsverbanden oecumenisch noemen? Het antwoord moet, dunkt mij, negatief zijn. De getroffen regelingen ademen te zeer de geest van de tijd, die door vervlakking gekenmerkt werd. De confessionele tegenstellingen werden in sterke mate verdoezeld, al kwamen zij toch telkens weer, soms op de meest onverwachte momenten, om de hoek kijken. Van een welbewust en volhardend streven naar hereniging was toentertijd nauwelijks sprake. Wel kwamen ook toen problemen op de voorgrond, die we maar al te goed ook vandaag de dag kennen. De feitelijke gang van zaken, die eindigde met de terugkeer tot confessionele vooringenomendheden ten opzichte van elkaar, die continuering van de samenwerkingsverbanden onmogelijk maakten, moge ons daarom tot waarschuwing zijn.

Deze studie ging voor een belangrijk deel over kerkgebouwen, en was erop gericht langs dat vertrekpunt nader kennis te maken met degenen, die er voor de kerkgang gebruik van maakten. Vanuit hedendaagse oecumenische bekommernis werd daarbij ook de aandacht gericht op de onderlinge verhoudingen tussen de verschillende kerkelijke gemeenschappen. Om het beeld te vervolledigen volgen daarom hier nog enkele regels over de ontwikkelingen in het recente verleden.

Van de drie kerkvolken, die hier de revue passeerden, is er nog slechts één, die voor de eredienst op dezelfde plaats samenkomt als in de Staatse tijd. Dat is de Hervormde Gemeente Gulpen-Vaals. Alleen al uit de benaming blijkt dat ook deze gemeente veranderingen heeft ondergaan.[565] Voor een deel hingen deze samen met de woonplaats van de predikant en daarmee met de bewoning van de pastorie. Ds Neumann was de eerste predikant, die in Vaals zijn vaste woonplaats had.[566] Hij bewoonde daar de pastorie, die al zoveel eerder was gebouwd, maar die heel lang voor andere doeleinden was gebruikt, omdat de predikanten in de regel in Aken woonden. Gedurende lange tijd was het pand verhuurd en door anderen bewoond. Daar kwam dus een eind aan, toen ds Neumann zich in Vaals vestigde. Ook diens opvolgers bleven de pastorie bewonen. Daar kwam pas weer een eind aan in jaren zestig van de twintigste eeuw, hetgeen mede het gevolg was van de veranderingen die de gemeente al eerder had ondergaan.

Op 8 februari 1956 werden de afzonderlijke predikantsplaatsen te Gulpen en te Vaals opgeheven. Daarvoor in de plaats kwam er slechts één predikantsplaats voor de combinatie van de gemeenten Vaals en Gulpen. Deze behielden een grote mate van zelfstandigheid, en hadden o.m. de zorg voor het onderhoud van de kerkgebouwen op beide plaatsen. De predikant, die als eerste voor deze combinatie beroepen werd, was ds Dirk Jan Blikkendaal (1956-1962). Volgens de bij de combinatie aangegane overeenkomst bleef hij de pastorie van Vaals bewonen. Van daaruit begaf hij zich naar Gulpen om daar op zon- en feestdagen de diensten te verrichten.

Zijn opvolger, ds Willem van Waasbergen (1962-1969) woonde aanvankelijk nog in Vaals, maar vond de pastorie minder geschikt en vestigde zich in Gulpen. De toename van zijn activiteiten aldaar werd door hem als voornaamste motief aangevoerd. Er ontstonden daarover in Vaals problemen, die hoog opliepen. Zij werden beëindigd met een compromis: de predikant zou voorlopig in Gulpen blijven en daar slechts een huurwoning gebruiken, totdat de gemeente van Vaals de nodige voorzieningen zou hebben getroffen om de pastorie beter bewoonbaar te maken.

Daar bleef het niet bij. Na het vertrek van ds Van Waasbergen kwamen besprekingen op gang met de opzet de beide gemeenten tot één gemeente samen te voegen. Dat gebeurde krachtens de overeenkomst van 14 april 1970. Bij die gelegenheid werd de boven al vermelde benaming gekozen.[567] Het zwaartepunt lag toen al lang in Gulpen. Vandaar dat voor deze plaats werd gekozen als woonplaats van de predikant. Overeengekomen werd dat voor de pastorie van Vaals een passende bestemming gezocht zou worden. Sindsdien is zij voor verschillende, overwegend kerkelijke, doeleinden in gebruik gebleven.

De evangelisch-lutherse gemeente Vaals is heden ten dage nauwelijks nog met Vaals verbonden. Haar leden kerken al sinds een royaal aantal jaren niet meer in Vaals. Het kerkgebouw heeft dan ook een andere bestemming gekregen. Daar zijn heel wat verwikkelingen aan vooraf gegaan.[568] In Heerlen en omgeving kwamen in verband met de opkomst van het mijnbedrijf rond de eeuwwisseling steeds meer mensen van Duitse afkomst te wonen. Daaronder waren talrijke evangelisch-luthersen en als gevolg daarvan namen de activiteiten van de predikant van Vaals in de mijnstreek steeds meer toe. Onder ds Johann Gottfried Kupfernagel (1919-1932) kwamen er een tweetal noodkerken, een in Heerlen, een in Rumpen.[569] De predikant verhuisde in 1925 naar Heerlen. De gebouwen in Vaals werden steeds minder gebruikt en geraakten als gevolg daarvan in verval. Daarom ook stelde zich na het vertrek van ds Kupfernagel de vraag of de gemeente Vaals weer een eigen predikant zou kunnen krijgen. Dat bleek vooral om financiële redenen onmogelijk. Besloten werd op 29 augustus 1932 dat beide gemeenten slechts één predikant zouden krijgen, die zijn woonplaats in Heerlen zou behouden.

De op die basis beroepen predikant, ds Fritz Paul August Thoms (1933-1945), zag zich genoodzaakt veel energie te steken in een grondige restauratie van het kerkgebouw in Vaals.[570] Deze vond plaats in de jaren 1937 en 1938. De plechtige inwijding op 19 juni 1938 werd daarna aangegrepen om op grootse wijze het 200-jarig bestaan van de kerk te vieren.[571] De gemeente Vaals zag echter, vooral na Wereldoorlog II het ledental zo sterk teruglopen dat ds Antonie Jacobus Allan (1951-1992) zich in 1955 genoodzaakt zag de diensten in het kerkgebouw te beëindigen.[572] Na voor verschillende doelstellingen gebruikt te zijn werden kerk en pastorie in 1979 eigendom van de burgerlijke gemeente Vaals. Sinds 1983 is de Stichting

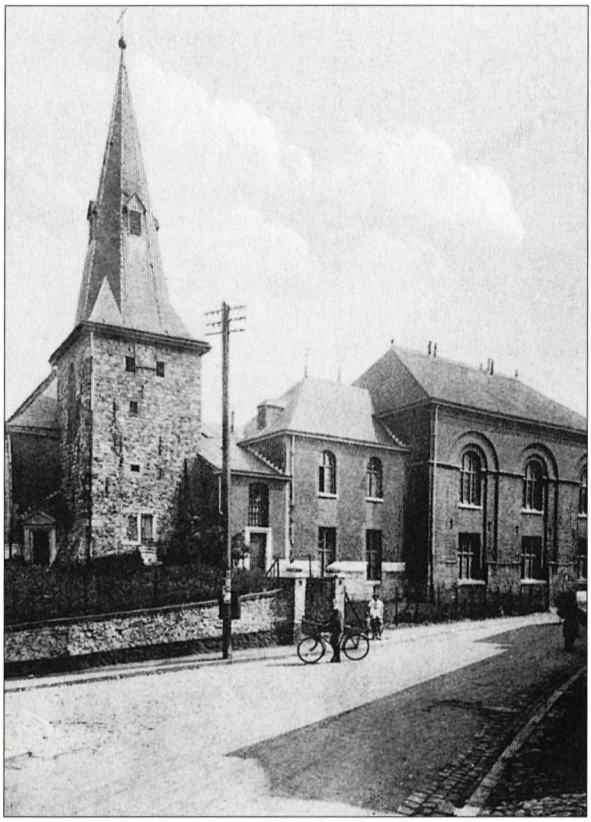

De Nederlands hervormde kerk en het R.K. Patronaat in Vaals op een ansichtkaart uit het begin van de 20e eeuw. Uit: De Maasgouw 114 (1995), col. 202.

Museum Vaals er de beheerder van. De verschillende collecties zijn er zo ondergebracht dat het kerkinterieur met de fraaie meubelstukken voor een belangrijk deel bewaard is gebleven.

Daarentegen valt van het interieur van de vroegere Waalse kerk weinig meer terug te vinden. Sinds 1850 zijn er een aantal woningen in gevestigd. Slechts op het dak is nog steeds de windwijzer met de bazuinblazende engel zichtbaar gebleven. Iets dergelijks moet ook worden vastgesteld voor de kerkruimte, die de Mennonieten als geloofsgemeenschap in Vaals gebruikt hebben. Voor wie het weet zijn er nog enkele sporen van het kerkelijk gebruik aan het bouwwerk, dat als het Verwes aangeduid werd, zichtbaar gebleven. De Mennonieten zelf zijn al lang uit de Vaalser gemeenschap verdwenen. Niemand weet exact te zeggen, wanneer dat gebeurd is en wanneer dus bijgevolg de kerkgang beëindigd werd.

Ook voor de rooms-katholieke gemeenschap zijn veel dingen veranderd.[573] We beperken ons hier tot de mededeling dat in 1892 onder het pastoraat van pastoor Johannes Petrus Cornelius Hubertus Voragen (1872-1909) een begin werd gemaakt met de bouw van de monumentale neogotische kerk van de H. Paulus aan de Kerkstraat, die in 1893 gereed kwam en op 24 oktober 1893 door bisschop F.A.H. Boermans plechtig werd geconsacreerd. In het daardoor vrijgekomen oude kerkje werd een verdieping aangebracht in verband met de nieuwe bestemming tot patronaats-gebouw. Ook deze bestemming moest in een veranderd tijdsgewricht worden opgegeven, en in 1967 werd het gebouw in zijn geheel afgebroken. De hervormde kerk kwam daardoor geheel vrij te liggen en komt op de fraai aangelegde heuvelpartij veel beter tot haar recht. Het rondom gelegen kerkhof was al eerder aan de veranderingen ten offer gebracht.

In verband met de enorme bevolkingsaanwas, die Vaals vooral na de Tweede Wereldoorlog te verwerken kreeg, moest in een nieuwbouwwijk een tweede parochiekerk worden gebouwd. Dat gebeurde onder de bouwpastoor P.J.H. Peters (1952-1980). Deze kerk, toegewijd aan de H. Jozef, kwam in 1958 gereed. De twee parochiekerken van Vaals ondervinden nu uiteraard ook de gevolgen van een sterk verminderd kerkbezoek. In de

gewone weekends zijn zij nog maar matig bezet. Het behoort tot de malaise, die zich overal, ook aan protestantse zijde, heden ten dage afspeelt. Vraagt men naar de onderlinge betrekkingen tussen de verschillende kerkelijke gemeenschappen in Vaals dan moet jammer genoeg geconstateerd worden dat zij nogal afstandelijk zijn. Echte oecumenische bekommernis komt men slechts bij enkelingen tegen. Met de gedachte aan de vele wrijvingen en conflicten die zich in het verleden hebben voorgedaan zou men wensen dat deze door hartelijker betrekkingen waren vervangen.

Welke gevoelens daarbij overheersend zouden moeten zijn werd door Klaus Hemmerle, bisschop van Aken, in 1978 onder woorden gebracht, toen de evangelische gemeente het feit herdacht dat zij 175 jaar geleden de beschikking kreeg over de kerk van de H. Anna.[574] In het voorwoord voor een bij die gelegenheid verschenen boekje beschrijft hij, hoe hij kort na zijn benoeming tot bisschop een wandeling door de stad maakte en vlakbij de dom de Annakerk passeerde en tot de ontdekking kwam dat deze uiterlijk rooms-katholieke kerk de oudste protestantse kerk was in de bisschopsstad. Het viel hem niet moeilijk, zo schrijft hij, die belevenis te verbinden "mit einem sympathischen brüderlichen Gedenken" en de wens te uiten dat de verkondiging van het ene Evangelie zowel in de ene als in de andere kerk er toe zou bijdragen de mensen vrij en gelukkig te maken en dat datzelfde Evangelie de christenen dichter bij elkaar zou brengen en uiteindelijk één maken. Hij vermeldt dat hij, niet in het minst om de pijnlijke verdeeldheid van de christenheid, zich tot wapenspreuk een passage uit het hogepriesterlijk gebed van Jezus bij het Laatste Avondmaal had gekozen: "Omnes unum, ut mundus credat" (Dat allen één zijn, opdat de wereld gelove). De schrijver van deze studie kan zich van ganser harte daarbij aansluiten, en om daartoe een bijdrage te leveren kwam ook dit overzicht van de geschiedenis van gescheiden christenen in Vaals tot stand.

Bijlage

PASTOORS VAN VAALS

1620-1636 Laurentius Beussenius
1636-1641 Henricus van Berghe
eerder was hij pastoor van Holset 1624-1636
1640-1677 Sigerus van Thenen
Thenen, een buurtschap bij Wittem; elders Sigismundus Athenen of Siger van Thienen
1678-1692 Goswinus Berks
was eerder beneficiant van Würselen bij Aken
1692-1702 Cornelis Schinck
beneficiant van Beggendorf, na 1702 pastoor van Burtscheid
1702-1741 Peter Radermacher
werd vanaf 1738 geholpen door Nicolaas Herberts, vermoedelijk pastoor van Holset
1741-1768 Jan Willem Bosten
vestigde zich na verbanning in 1768 in Aken
legde op 27 april 1751 de eerste steen voor nieuwe kerk
1768-1780 Frans Hendrik Bosten
broer van voorgaande, jarenlang diens kapelaan
1780-1797 Nicolaas Kreutz of Creutz
tot in 1780 kapelaan te Burtscheid
1797-1808 Michael Schönen
1808-1826 Johannes Stephanus Laas
was ruim vier jaar pastoor in Holset, werd pastoor in Vaals en bedankte in 1826, stierf nog in hetzelfde jaar
1826-1835 Renier Schmetz
1836-1839 Johan Hendrik Adolf Rouillon
werd in 1839 deken van Heerlen

PREDIKANTEN VAN NEDERDUITS (HOOGDUITS) GEREFORMEERDE GEMEENTE

1649-1696 Georgius Ulricus Wenningius
eerste predikant Vaals
was vanaf 1645 predikant van de kruisgemeente Aken en bleef deze gemeente bedienen na de incorporatie van de kerk te Vaals
eerste diensten vonden er plaats 11 en 21 maart 1949
bleef voorzover valt na te gaan tijdens het Franse intermezzo van
1672-1678 in tegenstelling tot zijn collegae elders op zijn post
1691-1730 Johann Konrad Hahnstein
was Hausprediger te Busch, kreeg op 2 september 1791 zijn instrumentum vocationis, maar werd eerst op 12 september in Vaals geïnstalleerd

kreeg wegens zwakzinnigheid in 1711 een hulppredikant, maar bleef tot aan zijn dood in 1730 ordinarius

1711-1719 Johann Wilhelm Brandt
was tevoren predikant te Keulen aan de kruisgemeente aldaar
kreeg in 1715/17 een eigen woning in Vaals
vertrok in 1719 naar Wesel

1719-1725 Heinrich Nikolaus Rückersfelder
kwam van Leer in Oost-Friesland, waar hij rector en buitengewoon predikant was geweest
vertrok in 1725 naar Frankfort

er is in 1721 nog sprake van een hulppredikant Nikolaus Jager, die op 3 juni 1721 was beroepen, maar wiens aanstelling door de Raad van State werd geweigerd
hij was toen hofpredikant in Nassau-Dietz

1725-1747 Johann Jakob Becher
kwam als kandidaat theologie van Solms-Braunsfels werd na de dood van Hahnstein ordinarius en legde in 1747 het ambt neer

1747-1754 Carolus Fredericus Engels
was vanaf 1737 predikant in Gemünd
vertrok in 1754 naar Den Haag

een zekere Kranshaar werd in 1754 beroepen, maar bedankte voor de eer

1754-1767 Gerard van Hennessum
was predikant in Göttingen
ging in 1767 naar Bremen

1767-1817 Wilhelm Karl Vetter
kwam van Lissa in Groot-Polen
in 1817 werd hem het emeritaat verleend

1817-1857 Johann Konrad Neumann
mislukt predikant in Valkenburg werd hij door toedoen van instanties in Den Haag predikant te Vaals

WAALSE PREDIKANTEN IN VAALS

1649-1663 Jean Sanisson
eerste predikant van Vaals

1663-1687 Thomas Boot
geïnstalleerd 10 juni 1663 door Jean Sanisson
overleed in Vaals 22 januari 1687

1688-1717 Pierre Farjon

geïnstalleerd door Rhinées Pielat, predikant te Rotterdam
overleed in Vaals in de nacht van 13 op 14 september 1717

1718-1754 Marc Antoine de Campdomere
geïnstalleerd 5 juni 1718 door Frédéric de Faucheur, predikant te Maastricht
overleefde twee van zijn hulppredikanten, hoewel hij het werk zelf niet aankon; het waren:

1735-1739 Otto Henri de la Broue
geïnstalleerd op 10 juli 1735 door Frédéric Guillaume de la Brouwe, predikant te Breda
in 1739 beroepen naar Tholen

1740-1749 Jacques Lamberg
geïnstalleerd door Daniel Maillard de Pleinchamps, predikant te Nijmegen
overleed 12 maart 1749 als gevolg van een noodlottig ongeval

1750-1763 Théodore Guillaume Roques
geïnstalleerd door Jan George Caron, predikant te Dalhem
in 1763 beroepen naar Bazel

1764-1792 Jean Pierre Guérin
geïnstalleerd door Théodore Vermeer, predikant te Dalhem
met emeritaat in 1792
overleed 8 mei 1793

1795-1797 Jacques Henri Payen

EVANGELISCH-LUTHERSE PREDIKANTEN

1647-1655 Johann Erasmus Blum
was werkzaam als predikant te Stolberg
in 1655 naar Amsterdam

1655-1662 Johann Daniel Ulmann
vanaf 1646 predikant te Aken en Maastricht
in 1655 Vaals in combinatie met Aken en Burtscheid

1662-1691 Johann Heinrich Thamerus
was werkzaam als predikant te Stolberg
combineerde in Vaals Aken en Burtscheid
vertrok in 1691 naar Maastricht

1686-1701 Bernhard Heinrich Empfychoff
was aanvankelijk hulppredikant te Vaals
vertrok in 1701 naar Dortmund, waar hij 13 augustus 1713 overleed

1702-1705 Heinrich Michels

1705-1722 Conraad Smid

1722-1726 Matthias Lyssow
was heimelijk predikant te Keulen vertrok in 1726 naar zijn geboorteland Denemarken, waar hij zijn werkzaamheden voortzette

1726-1746 Johann Heinrich Schmid
was predikant te Hamm bij Dortmund
was bouwheer van de nieuwe kerk
vertrok in 1746 naar Creuzberg aan de Werra

1746-1770 Zacharias Ennichmann
was predikant te Menzrath bij Monschau
overleed te Vaals 14 september 1770 en werd in de kerk begraven

1771-1775 Carl Johann Gottfried Wiethaus
werd na drie vergeefse beroepen in 1771 aangesteld in 1775 oneervol ontslagen

1775-1785 Johann Wolff
was predikant aan een lutherse gemeente bij Londen
overleed te Vaals in 1785 en werd in de kerk begraven

1786-1835 Peter Heinrich Grünewald
was voorheen werkzaam in Hunx bij Wesel
combineerde Vaals met Aken en Burtscheid
overleed in 1835 en werd in Aken begraven

1836-1882 Friedrich Wilhelm Bornscheuer
werkte voorheen als hulppredikant te Burtscheid
overleefde lange tijd de moeilijkheden met de gereformeerde gemeente Vaals
overleed te Vaals 15 mei 1882

MENNONISTISCHE PREDIKANTEN

Mennonisten of doopsgezinden zouden in Maastricht rond 1652 godsdienstvrijheid hebben verworven; zeker is dat zij eerst in 1654 of 1655 een gemeente hebben gevormd, vooral ten dienste van inwijkelingen uit het Guliker land. Er zijn aanwijzingen voor dat een diakonieboek in 1670 een aanvang nam en een tweede in 1721. Geen van beide is bewaard gebleven. Duitstalige gemeenteleden woonden in de streek rond Aken, in het bijzonder te Burtscheid. Vandaar dat men de afstand tot Maastricht te moeilijk begon te vinden, vooral toen in het begin van de achttiende eeuw het aantal toenam door nieuwe leden uit het land van Gulik. Mennonisten uit Aken en Burtscheid kregen in diezelfde tijd met steun van de Staten-Generaal vaste voet te Vaals en verwierven daar een kerkhuis, gelegen in het centrum van het dorp. Omstreeks 1740 wordt het omschreven als "klein, met leeme wanden opgehaald en met een rietdak gedekt". Volgens niet eensluidende berichten zouden zij vanaf het begin van deze eeuw een eigen predikant hebben gekend. Het waren naar alle waarschijnlijkheid de volgende:

1705-1710 Jacobus van Hoorn
als proponent begonnen, later "leeraar te Botschert (Burtscheid)" of (bij) Maastricht, omstreeks 1710 predikant te Amsterdam;

1711-1747	Jan Hilgers in 1747 overleden;
1747-1787	Pieter Staal afkomstig uit Gouda, waar hij in 1746 tot proponent was bevorderd; woonde in Burtscheid, kreeg daarover problemen met de gemeenteleden in Maastricht en verhuisde daarheen, keerde weer terug naar Burtscheid en verkreeg na veertig jaar trouwe dienst in 1787 emeritaat; moet omstreeks 1803 zijn overleden;
1787-1791	Cornelis De Haan vertrok in 1791 naar Huizen;
1792-1795	Bernardus Cremer als proponent begonnen vertrok hij in 1795 naar Kleef; sindsdien kon geen nieuwe predikant meer worden aangesteld.

Bronnen en literatuur

Onuitgegeven bronnen

's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief (ARAH)
notulen van de vergaderingen van de Staten-Generaal en bijbehorende stukken (StG);
notulen van de vergaderingen van de Raad van State en bijbehorende stukken (RvSt) liassen (Maastricht e.d.)

Maastricht, Rijksarchief in Limburg (RAL)
archieven van de Landen van Overmaas (LvO);
DTB-registers;
Frans archief (FA);
gedeponeerde archieven:
archieven van de Classis Maastricht (ClMa);
archieven van de Nederduits hervormde gemeente Vaals (archNHGVa);
archieven van de Evangelisch-lutherse gemeente Vaals (archELGVa);

Maastricht, Gemeentearchief (GAM)
DTB-registers;

Amsterdam: Waals archief te Amsterdam;
archieven Maastricht en Vaals;

Inventarissen

ms inventaris Landen van Overmaas;
R.J.I. Goossens, A.M.S.van Hees, *Beschrijving van de doop-, huwelijks- en overlijdensregisters ter inzage op het Rijksarchief in Limburg*, Maastricht 1980;
cartularium archieven van de Classis Maastricht;
ms-inventaris van de archieven der Nederlands Hervormde Gemeente te Vaals;
ms-inventaris van de archieven der Evangelisch-lutherse Kerk te Vaals;
ms-inventaris van het Waals archief te Amsterdam; (tegenwoordig ondergebracht in UB Leiden)

Klappers op de DTB-registers op het Stadsarchief te Maastricht;
H.Hardenberg, *Inventaris der archieven van het arrondissement Maastricht en van het departement van de Nedermaas (1794-1814)*, 's-Gravenhage 1946;

LITERATUUR

Algemeen

Algemene Geschiedenis der Nederlanden, onder redactie van D.P. Blok, M. Cloet, H.F.J.M. van den Eerenbeemt (e.a.), 15 delen, Haarlem 1981vv.;
R.R. Post, G.A.M. Abbink en J. van Laarhoven, *Handboek van de kerkgeschiedenis*, 5 dln, Nijmegen-Utrecht 1962-1974.

Regionaal

Limburg's Verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815, onder redactie van E.C.M.A. Batta e.a., 2 dln Maastricht 1960-1967;
Rheinische Geschichte, hrsg.von Franz Petri und Georg Droege, 3 Bde, Düsseldorf 1978-1979;
J. Habets, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, 3 dln, Roermond 1875-1892;
J. Habets en W. Goossens, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond* enz., 4e deel, Roermond 1927.
P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*, Hilversum 2000 (Maaslandse Monografieën, 63).

Volgens tijdperken

J.A.K. Haas, *De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied*, Assen 1978;
P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat. en Kerk te Maastricht, 1632-1673* (Maaslandse Monografieën nr. 21), Assen/Amsterdam 1975;
J. Daris, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège*, dln 5, 6 et 7 (17e-19e s.), Bruxelles 1980 (anast.herdruk);
W.A.J. Munier, *Limburgse simultaankerken*, in: Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw, 9 (maart 1981) 12-15 (ter oriëntering);
P.J.H. Ubachs, *Het Echtreglement voor de Generaliteit in de eerste jaren*, in: Munsters in de Maasgouw enz. (Werken LGOG nr. 9), Maastricht 1986, 213-228;
P.J.H. Ubachs, *Ongewilde Revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk 1794-1814*, PSHAL 130, Maastricht 1994;
S. Graumann, *Französische Verwaltung am Niederrhein. Das Roerdepartement 1798-1814*, Essen 1990;
A. Minke, *Un prélat concordataire dans les départements réunis: Mgr Zaepffel, évêque de Liège (1802-1808)*, Louvain-la-Neuve 1985; Kl. Friedrich, *Marc Antoine Berdolet (1740 bis 1809), Bischof von Colmar. Erster Bischof von Aachen*, Mönchengladbach 1973.

Lokaal Vaals, Aken en Burtscheid

L. Aalders, *De drie kerken der reformatie in Vaals*, in: Jaarboekje der Limburgsche Protestantenvereeniging (JrbLPV), 13 (1926) 13-48; L.Aalders, *Verhinderde kerkgangen (17e eeuw Vaals)*, in: (JrbLPV), 15 (1928) 112-116;
L. Aalders, *L'église éteinte, dite l'Eglise Wallonne réformée de Vaals*, in: Bulletin de la Commission d'Histoire des Eglises Wallonnes des Pays-Bas, 4e série (1930) 6-12;
C.F.M. Deeleman, *De hervorming te Aken (1524-1820)*, in: (JrbLPV), 10 (1923)13-48;
P.M.H. Doppler, *Doop eener klok te Vaals in 1729*, in: de Maasgouw (Msg) 41 (1921) 31;
H. Mosmans, *Pastoors van Vaals*, in: Msg 51 (1931) 3-5, met aanvullingen van J. Janssen, t.a.p., 20;
W.A.J. Munier, *De neerslag van het Echtreglement in de trouwregisters van Margraten en Vaals*, in: Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis (NAK), 75 (1995) 31-65;
Fr. Neubauer, *Werden und Wachsen der nördlichen Gemeinden des Kirchenkreises Aachen*, in: Gemeindebuch des Kirchenkreises Aachen, Aachen 1959, 1-4;
N. Scheps, *Lutherse kerk in Vaals tweehonderdvijftigjaar geleden in gebruik genomen*, in: De Hoeksteen, 16 (1987) 141-144;
E.C.J.G. Thewissen, *De reacties van de inwoners van Vaals en Valkenburg op de politiek van Willem I en de Belgische Opstand 1815-1840*, doctoraalscriptie RU Utrecht juli/aug.1981;
J.M. van der Venne, *De kerk en pastorie te Vaals (in 1663)*, in Msg 80 (1961) 177-180;
J.Th.H. de Win, *De geschiedenis van Vaals*, Vaals 1941;
De evangelisch-lutherse kerk Vaals 1737-1987, Uitg.werkgroep-jubileum, voorwoord van J.van der Meij, Vaals 1987.

Aken in het bijzonder

H. v. Asten, *Die religiöse Spaltung in der Reichsstadt Aachen und ihr Einfluss auf die industrielle Entwicklung in der Umgebung*, in: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins (ZAGV), 68 (1956) 77ff.;
E. Beckers, *Die Reformation in Aachen 1555-1618*, Pädagogische Hochschule Rheinland, Abt. Aachen;
A. Brecher, *Die kirchliche Reform in Stadt und Reich Aachen von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts*, Munster 1957;
W. Kaemmerer, *Geschichtliches Aachen*, 4. Aufl., Aachen 1975;
H. Korth, *Die Evangelische Gemeinde Aachen in Vergangenheit und Gegenwart. Gemeindebuch des Kirchenkreises Aachen*, Aachen 1959;
E. Pauls, *Zur Geschichte des Klosters und der Kirche zur hl. Anna in Aachen*, in: ZAGV 30 (1908) 82ff. ;
H. Schilling, *Bürgerkämpfe in Aachen zu Beginn des 17.Jahrhunderts. Konflikte im Rahmen der alteuropäischen Stadtgesellschaft oder im Umkreis der frühbürgerlichen Revolution*, in: Zeitschrift für historische Forschung, 1 (1974), lff. ;

P. Staudle, *150 Jahre Annakirche, Sonderbeilage des Evangelischen Kirchenblattes 'Der Weg' zur 150-jährigen Jubelfeier der Aachener Annakirche am 17.Juli 1953* (ook separaat uitgegeven);
K.W. Vetter, Pro Memoria die Protestanten in Aachen betreffend. Verfasst von Pfarrer Vetter (1767-1817) (Als Ms aus dem Gemeindearchiv veröffentlicht durch das Presbyterium), Aachen 1881;
W. Wolff, *Festschrift zur Jahrhundert-Feier der Bekenntnis-Freiheit und der Weihe des ersten Gotteshauses der Evangelischen Gemeinde zu Aachen am 17.Juli 1903*, hrsg. im Auftrage des Presbyteriums der Ev.Gemeinde in Aachen.

Andere plaatsen

W.A.J. Munier, *De protestantse aanwezigheid in een Limburgs dorp. Kanttekeningen bij enkele zeventiende-eeuwse lidmatenlijsten van de gereformeerde gemeente van Eijsden (1656-1700)*, in: Munsters in de Maasgouw enz. (Werken LGOG nr. 9), Maastricht 1986, 229-259;
W.A.J. Munier, *Politieke reformaties in de heerlijkheid Eijsden in de zeventiende eeuw*, in Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland (AGKKN), 28 (1986) 218-254;
W.A.J. Munier, *Aantekeningen bij de doop-, huwelijks- en overlijdensregisters van Breust-Eijsden in de Staatse tijd (1656-1795)*, in: PSHAL 120 (1984)245-283;
T.L. Korporaal, *Veilig onder dit dak. Impressies uit de geschiedenis van de Hervormde gemeente te Gulpen*, uitg.College van Kerkvoogden Herv.Gemeente te Gulpen-Vaals z.j. (1987);
W.A.J. Munier, *Kanttekeningen bij de oudste lidmatenlijst van de hervormde gemeente Gulpen*, in: Jaarboek 1995. Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal, Valkenburg a/d Geul 1995;
A.M. Postma-van Leeuwen, *Hervormde Gemeente van Heerlen 1649-1949*, Zaltbommel 1949;
W.A.J. Munier, *De luidklokken van de Pancratiuskerk in Heerlen en het klokkensimultaneum omstreeks 1759*, in: Het Land van Herle (Lv Herle), 37 (1987) 53-70 en 89-102;
W.A.J. Munier, *Van papen en geuzen in de basiliek van Meerssen gedurende de Staatse tijd (1632-1794)*, in: PSHAL 124 (1988) 5-72 (ook separaat uitgegeven);
W.A.J. Munier, *Kanttekeningen bij enkele lidmatenlijsten van de gereformeerde gemeente van Valkenburg in de Staatse tijd*, in: Msg 103 (1984) 127-139;
J.G.M. Notten, *Zevenhonderd jaar kerk in Valkenburg. Parochie H.H. Nicolaas en Barbara 1281-1981*, Valkenburg 1981;
W.A.J. Munier, *De beginfase van het z.g. simultaneum in de kerk van de H.H. Nicolaas en Barbara. te Valkenburg (1632-1687), katholieken en protestanten in strijd om het bezit van een kerkgebouw*, Valkenburg 1985;
W.A.J. Munier, *Het einde van het simultaneum in de kerk van de H. H. Nicolaas en Barbara te Valkenburg (1795-1819)*, in: PSHAL 118 (1982) 285-324.

Ter algemene oriëntering

Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht 1632-1932, Maastricht 1932 (met bijdragen van verschillende hand);
T.L.Korporaal, *Na duisternis licht. Protestanten in Zuid-Limburg op weg naar 2000*, Eindhoven 1994.

Kaarten

W.A.J. Munier, *Kerkelijke circumscriptie van (de tegenwoordige provincie Limburg en de omliggende gebieden (1559-1801)*, Assen-Amsterdam 1976 (Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden II: Serie kerkhistorische kaarten, 2; alle afleveringen met uitvoerige toelichting);
W.A.J. Munier, *Kerkelijke circumscriptie van (de tegenwoordige provincie Limburg en de omliggende gebieden (1801-1821)*, Assen-Amsterdam 1987 (II: Serie kerkhistorische kaarten, 3);
W.A.J. Munier, *Kerkelijke circumscriptie van (de tegenwoordige provincie Limburg en de omliggende gebieden (1821-1840)*, Assen/Maastricht 1991 (II: Serie kerkhistorische kaarten, 4);
Kleine Atlas voor de geschiedenis van de beide Limburgen, Hasselt-Maastricht 1989.

Noten

1 Voor een algemeen beeld van het hier besproken tijdvak volsta ik met een verwijzing naar het Handbuch der Kirchengeschichte, Bd IV: Reformation, Katholische Reform und Gegenreformation, van Erwin Iserloh, Josef Glazik, Hubert Jedin, Freiburg 1967 met uitvoerige informatie over de hier vermelde episodes uit de zestiende eeuw en uitgebreide literatuuropgave.

2 Voor het volgende werd vooral gebruik gemaakt van: Rheinische Geschichte, hrsg. von Franz Petri und Georg Droege, Bd 2: Neuzeit, Düsseldorf 1976, met daarin vooral de bijdragen van Franz Petri, Im Zeitalter der Glaubenskämpfe (1500-1648), 1-218, en van Max Braubach, Vom Westfälischen Frieden bis zum Wiener Kongress (1648-1815), 219-366.

3 Voor de geschiedenis van het protestantisme in Aken zie: Reformationsgeschichte der Länder Jülich, Berg, Cleve, Meurs, Mark, Westfalen und der' Städte Aachen, Cöln und Dortmund, von Johann Arnold von Recklinghausen, 1-2 Theil, Elberfeld 1818 (Neudruck 1977), 255-279. Een van de oudste bronnen voor de geschiedenis van het gereformeerde christendom in de stad is een manuscript van de predikant Karl Wilhelm Vetter, Pro Memoria die Protestanten in Aachen betreffend. Verfasst von Pfarrer Vetter (1767-1817) (Als Ms aus dem Gemeindearchiv veröffentlicht durch das Presbyterium), Aachen 1881, 36 blz. De hier vermelde episodes komen alle daarin voor.

4 Von Recklinghausen, 256.

5 Rhein.Geschichte, Petri, 73.

6 Rhein.Geschichte, Petri, 70-76, waar de economische betekenis van de talrijke Nederlandse inwijkelingen wordt benadrukt. Daar is ook een kaartje te vinden met hun spreiding over het Rijnland.

7 Zie daarover: W. Nijenhuis, Varianten binnen het Nederlandse Calvinisme in de zestiende eeuw, in: TvG 89 (1976) 358-372.

8 Rhein.Geschichte, Petri, 74.

9 T.a.p., 75.

10 T.a.p., 101.

11 T.a.p., 101-102. De oudste archivalia van de gereformeerde gemeente gaan tot deze periode terug. Enkele restanten daarvan trof ik aan in het archief van de Waalse gemeente dat vanuit het Hospice Wallon te Amsterdam is ondergebracht in het archief van UB Leiden, inv.nr. 819 (1595-1827), waarin een lijst van stukken voorkomt die teruggaan tot 1580.

12 Von Recklinghausen, 264.

13 Rhein. Geschichte, Petri, 101.

14 Bijzonderheden over deze Jülich-Klevische Erbfolgestreit in: Rhein. Geschichte, Petri, 104-111.

15 De stad bleef van 1614-1632 bezet door Spaanse troepen.

16 Von Recklinghausen, 269-270.

17 Rhein. Geschichte, Petri, 155.

18 Zie de overzichten bij Von Recklinghausen voor Burtscheid, 279-285 en voor Eupen, 285-288, en Rhein.Geschichte, Petri, Der Rheinische Protestantismus zwischen Luthertum und Calvinismus, 70-83 en literatuuropgave, 206-207.

19 Ter oriëntering: H.H.E. Wouters, Het Limburgse Maasdal gedurende de tachtigjarige en de dertigjarige oorlog. Met inleiding en vervolg 1543-1663, in: Grensland en bruggehoofd. Historische studies met betrekking tot het Limburgse Maasdal en, meer in het bijzonder, de stad Maastricht (Maaslandse Monografieën nr. 11), Assen 1970, 157-419, vooral 329vv.

20 Von Recklinghausen, 280.

21 Hij werd op 14 oktober 1633 tot rentmeester van het Land van 's-Hertogenrade aangesteld; ARAH, StG, commissieboek 12271, ff. 193-194. We zullen hem nog vele malen tegenkomen.

22 Hun namen trof ik aan bij E. Hubert, Les églises protestantes du duché de Limbourg pendant le XVIIIe siécle. Etude d'histoire politique et religieuse, Bruxelles 1907, 29.

23 T.a.p., 35.

24 Over deze Spaanse Successieoorlog en de betekenis ervan voor het Rijnland: Rhein.Geschichte, Braubach, 259-265.

25 Enkele bijzonderheden daarover trof ik aan in het Waals archief, inv.nr. 807, ff. 122-123 en ff. 135-138 met de volledige tekst van de betreffende resolutie van de Staten-Generaal van 20 augustus 1706 en in het onder aant. 3 genoemde geschrift van ds Vetter, 16.

26 Von Recklinghausen. 282.

27 T.a.p., 282-283.

28 Zijn aanstelling dateert van 22 augustus 1688: Waals archief inv.nr. 805.

29 Enkele aantekeningen over de problemen die zich daarbij voordeden in een bundel resoluties van het consistorie van Vaals, t.a.p., inv.nr. 817, ff 132-138.

30 De afvaardiging van ds Kramer naar Utrecht om mede namens de Waalse gemeente te proberen de onderhandelingen in gunstige zin te beïnvloeden en het behoud van het gereformeerde christendom te bereiken had geen succes; zie daar erover inv.nr. 817, ff 156-157.

31 De integrale tekst van deze verordening van 17 augustus 1713 is als bijlage opgenomen in de publicatie van de Pro Memoria van ds Vetter, blz. 28-36.

32 Hubert, a.w., 51 en 55, aant. l

33 T.a.p., 65 en aant. 2.

34 T.a.p., 95, aant. 2 een schrijven van de graaf van Rechteren, waarin hij mededeling doet van het vruchteloze van deze pogingen.

35 T.a.p., 97 en aant. 2 met de bedoelde verordening van 26 mei 1716.

36 Uitvoeriger beschreven door Wouters, a.w., De veldtocht langs de Maas, 329-336.

37 De protocollen van deze beëdigingen zijn bewaard gebleven in: ARAH, StG 5899 (1633); zie over het verzetten van de wet mijn artikel: De calvinisering van de colleges van schout en schepenen in de Landen van Overmaas vanaf de verovering van Maastricht in 1632 tot aan het eind van de zeventiende eeuw, in: PSHAL 123 (1987); 42-145.

38 Wouters, a.w., Afbrokkeling van de Staatse machtspositie, 336-342.

39 Wouters, a.w., 355-356.

40 Munier, Calvinisering, 70-71.

41 ARAH, StG commissieboek 12272, f. 250.

42 Uitvoerig over dit zo moeizaam verlopen proces: J.A.K. Haas, De verdeling van de landen van Overmaas, 1644-1662. Territoriale desintegratie van een betwist grensgebied, Assen 1978.

43 Wouters heeft de jaren 1648-1661 omschreven als de jaren van het bittere condominium, a.w., 382-389. De omschrijving komt mij minder juist voor, omdat zij een niet-bestaande overeenkomst tussen de beide strijdende partijen suggereert. Aan de bitterheid van deze jaren valt overigens niet te twijfelen.

44 R.J.I. Goossens en A.M.S. van Hees, Beschrijving van de doop-, huwelijks- en overlijdensregisters ter inzage op het Rijksarchief in Limburg, Maastricht 1980, 330. Vanzelfsprekend geldt dit ook voor de nog oudere registers die hier onder aant. 11 vermeld worden. Daar is o.a. sprake van een doopregister dat teruggaat tot 1580.

45 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.6.

46 J. Habets, Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan, dl 1, Roermond 1875, 442; in het bewuste verslag staat letterlijk: "nulli haeretici sed aliunde et ex urbe Aquensi huc adventant".

47 Nochtans schrijft ook ds Vetter in zijn Pro Memoria dat de eerste predikant voor Vaals vooral benoemd werd ten gerieve van de protestanten van over de grens. Naar zijn zeggen gold voor Vaals in 1649 dat "noch keine Reformierte in diesem Orte anzutreffen war". Geen wonder dat de Staten-Generaal de eerstbenoemde predikant verplichtten "om te predicken in de hoogduijtsche tale", RAL, AC1Ma, Acta inv.nr. 6 (1632-1669), onder 7 november 1648.

48 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.17. Enkele bijzonderheden omtrent de bevolking van Vaals, Holset en Vijlen zijn te vinden bij: J.M.H. Mosmuller en R.M.M. Bertrand, Een schets van de bevolkingsontwikkeling in zuidelijk Zuid-Limburg, circa 1650-1795, in: Jaarboek 1993, Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal, Valkenburg 1993, 36-57; de cijfers voor de verschillende parochies, resp. blz. 49-50 en 53. Voor Vaals bedroeg het aantal communicanten in 1658/'73 380, Vijlen 500, terwijl Holset slechts 60 parochianen telde.

49 Aldus in een advies van 3 oktober 1644, Haas, Verdeling enz., 9-10.

50 De verwijzing naar de Meierij van 's-Hertogenbosch werd in deze jaren regelmatig gehanteerd: V.A.M. Beermann, Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648, Nijmegen 1940, 3-5.

51 Op 10 juli 1648 gaven de Hoogmogende Heren via hun gedeputeerden in Maastricht groen licht om de benoemingsprocedure voor enkele plaatsen in werking te brengen, RAL, actaClMa, inv.nr. 6, f. 333.

52 Zie daarover de eerste aantekeningen in de notulen van de herstelde classis van Maastricht, RAL, acta ClMa, inv.nr. 6, f. ll.

53 W.A.J. Munier, De beginfase van het z.g. simultaneum in de kerk van de H.H. Nicolaas en Barbara te Valkenburg (1632-1687). Katholieken en protestanten in strijd om het bezit van een kerkgebouw, Valkenburg 1985. Inmiddels is verschenen: W.A.J. Munier, Het simultaneum in de Landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1858) (Maaslandse Monografieën, 61), Leeuwarden 1998.

54 Dat gebeurde op een consistorievergadering van de Maastrichtse gemeente op 17 juli, waar men opnieuw een dringend beroep deed uitgaan naar de Staten-Generaal; zie daarvoor een Voorslach gedaen aan Gedeputeerden van haere HogMog de Staten Generael aengaende de kercken van Landen van Overmase, in: GAM, archHGMa, inv.nr. 1, ff 333-334.

55 ARAH, StG 3254, f. 476.

56 RAL, actaClMa, inv.nr. 6, f. 12.

57 Von Recklinghausen, 276-277.

58 In het oudste notulenboek van de kerkenraad van Vaals (RAL, archNHGVa, inv.nr. 1 (1649-1664) ontbreken de eerste bladzijden, zodat we op aantekeningen van elders zijn aangewezen. Nochtans vinden we deze datum op tal van plaatsen in de archieven van de gemeente vermeld.

59 Dit militair machtsvertoon komt later nog ter sprake.

60 Enkele bijzonderheden over hem in het achter deze studie geplaatste lijst van pastoors te Vaals.

61 RAL, DTB-registers, 134.1, blz 36.

62 GAM, archNHGMa, inv.nr. 42, f. 143.

63 Deze vormden toen hun voornaamste contactadressen in Maastricht, omdat andere structuren nog ontbraken.

64 GAM, archNHGMa, inv.nr. 5 (1632-1649), ff. 352-353, duidelijk inhakend op de uit Den Haag ontvangen suggesties.

65 Het gebeurde bij resolutie van de Staten-Generaal van die datum; de eerste classicale vergadering vond plaats onder deelname van de twee Vaalser predikanten op 20 juli, RAL, archClMa, inv.nr. 6, ff. 14-20. Deze classis restaurata rekende van het begin af heel resoluut de Waalse gemeente van Vaals tot haar leden.

66 Het Waals archief te Leiden bewaart onder inv.nr. 820 enkele stukken over de beëindiging van deze abnormale situatie.

67 Enkele bijzonderheden over Sanisson, alsook de datum van zijn installatie, in: Livre synodal contenant les articles résolus dans les Synodes des Eglises Wallonnes des Pays-Bas, t.I, La Haye 1896, n.l. Over het optreden van ds Brelius zijn geen bijzonderheden te vinden in de acten van de Maastrichtse gemeente.

68 Over de verstrengeling van het protestantisme aan weerskanten van de grens worden we uitvoerig ingelicht in een bundel studies van een in april 1983 in Verviers gehouden congres: Protestantisme aux frontiéres. La Réforme dans le duché de Limbourg et dans la principauté de Liège (XVIe-XIXe siécles), Aubel 1985, vooral in de bijdrage van Philippe Denis, Les réfugiés protestants du pays de Liège au XVIe siécle, 81-98.

69 De Win stelt het in zijn boekje over de geschiedenis van Vaals zo voor als zou de kerk vanaf maart 1649 tot in 1671 aan de katholieken ontnomen zijn, a.w., 56. Dat is dus pertinent onjuist voor de jaren tot 1663. Dat jaar vormde, zoals we hierna zullen zien, een belangrijk keerpunt. Eerst in 1673 kwam daar weer verandering in. Ook het boek van M. Franssen toont onvoldoende kennis van zaken.

70 Het doel van de Maasveldtocht van Frederik Hendrik was alsnog de zuidelijke gewesten te winnen voor de opstand. In deze opzet paste het niet de overwegend rooms-katholieke bevolking door dit soort door protestantse instanties fel bepleite maatregelen bij voorbaat tegen zich in te nemen.

71 Aldus in het visitatieverslag van 1658, Habets, a.w., I, 442.

72 Dat was slechts van korte duur, zoals hierna nog zal blijken.

73 De synode van Dordrecht heeft in 1619 het in zwang gekomen gebruik om de namiddagdienst vooral te wijden aan inleiding en commentaar op de Heidelbergse catechismus bekrachtigd; W. Verboom, De catechese van de Reformatie en de nadere Reformatie, Amsterdam, 1986, 113.

74 De mededeling van het visitatieverslag van 1658 dat er in Vaals geen gefundeerde altaren en geen jaardiensten waren beantwoordt mogelijk aan de toen ontstane situatie, maar geenszins aan de bewaard gebleven documentatie over speciale renten die verbonden waren aan het altaar van de H. Moeder Anna en de naamlijsten van overledenen voor wie jaardiensten gehouden werden over de jaren 1641-1677, RAL, DTB-registers, 134.1, blz. 104-114, 140, 143-144 en 186.

75 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 1, f. 17.

76 L. Aalders ontleende er de titel aan voor een opstel in het Jaarboekje LPV, 15 (1928) 112-116.

77 Ik wijdde er een omvangrijk artikel aan in: PSHAL 123 (1987) 42-145. Mijn onderzoek wees uit dat deze beleidsnorm gedurende heel de Staatse periode in de Landen van Overmaas consequent werd gehandhaafd. Dit in tegenstelling tot de gang van zaken in de Meierij van Den Bosch, waar op tal van plaatsen katholieken in functie bleven of werden benoemd voor allerlei officiële posten.

78 RAL, LvO, inv.nr. 9385.

79 T.a.p.

80 Zie onder noot 77.

81 RAL, LvO, inv.nr. 9431 onder genoemde datum.

82 Nog uitdrukkelijk vermeld in het al genoemde visitatieverslag van 1858, Habets, a.w., I, 442.

83 Een rekeningenstaatje vermeldt daarvoor aanzienlijke bedragen, RAL, DTB-registers, 134.1, blz. 132-133. Het ging dan ook blijkens een aantekening in het overlijdensregister, t.a.p., blz. 116 om een zo goed als complete nieuwe toren; bij een overledene van 31 december 1649 wordt meegedeeld dat hij uitgeluid werd met een klok "in nova turri".

84 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 1, ff. 232-233.

85 Met zijn tienen brachtten zij dan ook ruim 705 gld bij elkaar.

86 ARAH, RvSt, inv.nr. 1701 (1650), ff. 11-12; hier en daar wordt in hun verslag de indruk gewekt dat de Waalse gemeente in het geheel niet over de mogelijkheid beschikte "om onder dack te predicken". Elders echter is sprake van de kerkruimte, "daer de nederlandsche en fransche gereformeerden predicken, als oock eerst de papisten hunnen dienst doen, hetgeen zo niet verder kan"; zie RvSt, inv.nr. 68, f. 454 onder 28 november 1650.

87 Zie noot 48.

88 In het verbaal staat de aantekening: "'twelck is geapprobeert", hetgeen niet geheel juist is, of slechts slaat op de toezegging, niet op het bedrag.

89 ARAH, RvSt, inv.nr. 68, f. 454.

90 Nog steeds volgens de eerder genoemde Specification.

91 Een beleidslijn die ook zijn opvolgers handhaafden, zij het dat de daarvoor gekozen vormen nogal wat variaties vertonen.

92 RAL, archNHGVa, acta consistorii, inv.nr. 1, f. 18.

93 T.a.p., f. 57.

94 Het boekje van De Win bevat dan ook weinig 'kerkelijke' informatie.

95 RAL, DTB-registers,inv.nr. 134.1, blz. 36.
96 T.a.p., blz. 42.
97 T.a.p., blz. 51.
98 T.a.p., blz 84; de hier volgende notities werden ontleend aan hetzelfde huwelijksregister, waar de aangehaalde omschrijvingen regelmatig voorkomen.
99 Zie daarover mijn artikel: De toepassing van het Echtreglement in de Landen van Overmaas en de neerslag ervan in de trouwregisters 1656-1683, in: PSHAL 121 (1985) 69-103.
100 De tekst van de transactie is bij mijn weten niet bewaard gebleven. Nadere bijzonderheden over deze schuurkerk komen we hierna nog tegen.
101 De tekst van het Partagetractaat als bijlage bij Haas, De verdeling enz., 294-314.
102 T.a.p., 308.
103 T.a.p., 308.
104 Haas, a.w., 158vv.
105 T.a.p., 169.
106 T.a.p., 173vv. De tekst van dit capitulatieverdrag van 1632 bij: P.J.H. Ubachs, Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673 (Maaslandse Monografieën 21), Assen 1975, 442-444.
107 K. Brandi, Der Augsburgische Religionsfriede vom 25. September 1555, Göttingen 1927-2.
108 Haas, a.w., 191. De tekst van dit interimakkoord bij: C.J. Luzac, De Landen van Overmaas, inzonderheid sedert 1662, Leiden 1888, 74-77.
109 RAL, archClMa, inv.nr. 6, ff. 68-70.
110 Het stuk onder inv.nr. 280 in genoemd archief.
111 De preciese betekenis van dit 'onlangs' heb ik niet kunnen vaststellen. Er zou over dit kruisbeeld nog heel wat te doen zijn. Het Waals archief te Leiden noemt onder inv.nr. 820 onder nr. 44 een apart daarover aangelegd dossier, dat echter niet bewaard is gebleven. Het boek van M. Franssen wijdt een paragraaf aan deze crucifix-kwestie: a.w. 50-51.
112 Enkele bijzonderheden over deze twee kerken en hun verhouding tot de abdij van Rolduc bij: Ch. de Clercq, Rolduc. Son abbaye, ses religieux, son séminaire (1661-1860), Kerkrade 1975, 2; passim.
113 Zie daarvoor de verschillende kaartjes bij Haas, a.w.
114 De tekst van het reglement voor het Land van 's-Hertogenrade dat in dit stadium werd uitgewerkt is te vinden in: PSHAL 50 (1914) 250-256.
115 Het reglement voor het Land van Valkenburg, t.a.p. 232-242; voor dat van Dalhem, 242-250.
116 ARAH, StG 5837-I met de missive van 5 maart 1663 aan de predikant zich in Gulpen te vestigen en de plaats in te nemen op de pastorie "soo ras den Pastoor aldaer ingevolge van de ordres sal hebben geevacueert".
117 De lidmatenlijst van deze nieuwe gemeente staat in facsimile afgedrukt bij: T.L. Korporaal, Veilig onder dit dak. Impressies uit de geschiedenis van de Hervormde gemeente te Gulpen, z.pl. 1987, 12. Ik wijdde aan deze lidmatenlijst: Kanttekeningen bij de oudste lidmatenlijst van de hervormde gemeente Gulpen (1663) en het optreden van haar eerste predikant, in: Msg 116 (1997), 185-204.
118 Haas, a.w., 240vv.

119 ARAH, StG 3268, f. 5; Haas, a.w., 242.

120 In de tekst van het Partagetractaat werd als zodanig 15 januari 1662 genoemd.

121 J.A.K. Haas, De conferentie van Aken in 1663. Mijlpaal in de verbrokkeling van de Landen van Overmaas, in: "Van der Nyersen upwaert". Bundel M.K.J.Smeets (Werken LGOG nr. 7), 191-104.

122 ARAH, StG 3269, ff. 113v-121v.

123 ARAH, StG inv.nr. 5837-1 daarbij ook het al genoemde bevelschrift aan de predikant van 's-Hertogenrade om zich naar Gulpen te begeven en de plaats in te nemen van de pastoor aldaar.

124 T.a.p. in hetzelfde dossier. Op 19 maart was de verordening in Aken bekend gemaakt aan deken en kanunniken van het kapittel van O.L.Vrouw en die hadden op hun beurt de stedelijke overheid gealarmeerd over de aantasting van hun rechten.

125 De reacties van de Staten-Generaal komen uitvoerig ter sprake in het notulenregister ARAH, StG 3269, passim; de verklaring van de schepenbank in inv.nr. 5837-I.

126 Een deel van de woning lag op Akens gebied. In het boek van M. Franssen, 72, bevindt zich een situatieschets met de middeleeuwse parochiekerk en de pastorie in de Akenerstraat, 1663.

127 ARAH, StG 3269, f. 316.

128 Ook dit stuk in het dossier t.a.p., inv.nr. 5837-I.

129 ARAH, StG 3269.

130 T.a.p., f. 286 en f. 335.

131 Het hier volgende is ontleend aan het verbaal van de gedeputeerden in: ARAH, StG inv.nr. 8977; een copie bevindt zich in de bibliotheek van het RAL, Dok. 281. Met behulp daarvan is het verloop van de onderhandelingen goed te volgen.

132 ARAH, StG 8977, f. 63.

133 T.a.p., ff. 88-90.

134 T.a.p., ff. 101-103.

135 T.a.p., f. 238.

136 J.M. van de Venne wijdde een artikel aan de daar voor de rooms-katholieke parochie bereikte resultaten: De kerk en pastorie te Vaals (in 1663), in: Msg 80 (1961) 177-180.

137 ARAH, StG 3270, f. 68, 223, 255. Deze overeenkomst werd zo belangrijk geacht dat de tekst op twee plaatsen in de Loketkast van het archief van de Staten-Generaal werd opgeborgen, ARAH, nr. 12548.407 en nr. 12579.77; een exemplaar is ook te vinden in RAL, LvO, inv.nr. 9657.

138 Volgens De Win, a.w., 56, zou in 1663 de grens een stuk naar het oosten verlegd zijn, zodat de Pauluskerk nu op Staats gebied kwam te liggen. Dit is pertinent onjuist.

139 In de notulen van de vergaderingen van de Staten-Generaal heb ik geen enkele reactie op dit voorstel kunnen vinden.

140 Het voordeel van een officiële, zij het mondelinge, toezegging dat de predikant in Aken mocht blijven wonen woog op tegen de concessies die gedaan waren naar de pastoor toe. Bij later ondernomen pogingen om de predikant van woonplaats te doen veranderen legde deze zeldzame omstandigheid telkens zwaar gewicht in de schaal.

141 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.1, blz. 174-177.

142 T.a.p., blz. 58.

143 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 1, f. 179; bij die gelegenheid werd de harde politieke beleidslijn nog eens uitgezet, zoals blijkt uit de volgende passage: "ist auffm Kirchhoff zu Holset vogdgeding gehalten im gegenwart vom Mh drossardt Ittersom und zugleich das Echtreglement und andere Resolutionen von Ihre HoEdMog publiciret worden, unter anderen das die Altaren aus den Kirchen, die creutz von den Kirchhoffen und sogenante Heilig häussig von den strassen solten weggeschaffet worden müssen".

144 Dat sluit niet uit dat soortgelijke maatregelen al eerder in praktijk kwamen en eventueel weer teniet gedaan werden. Von Recklinghausen, 265 maakt melding van een Sendgericht van 1598 dat het dopen van kinderen en de inzegening van huwelijken voorbehield aan de priesters.

145 RAL, actaClMa, inv.nr. 6, f. 168v onder art. 9. Op die vergadering werd voorlezing gedaan van "seeker geschrift", waarmee vermoedelijk bedoeld is het in het archief van de classis onder inv.nr. 91 bewaard gebleven Relaes van den tegenwoordighen staet der kercken tot Acken.

146 T.a.p., f. 189 art.12.

147 Ook in achttiende-eeuwse documentatie kwam ik voortdurend sporen tegen van de weinig tolerante houding van de Akense geestelijkheid, die er mede oorzaak van was dat in protestantse kring tegen het eind van de eeuw uitgezien werd naar een verandering van regime.

148 Munier, Calvinisering, 94vv. Wel maken de protocollen van de schepenbank al op 8 maart 1662 melding van de beëdiging van de schepenen ter plaatse "als oprechte en ongeveijnsde ledemaeten van de ware Christelijcke religie; RAL, LvO, inv.nr. 9431, onder die datum.

149 Ook aan de hand van peilingen in de achttiende eeuw kwam ik tot deze conclusie; zie daarvoor mijn artikel: Peter Holman en zijn benoeming tot schepen van Gulpen in 1753, in: PSHAL, 126 (1990) 111 -119.

150 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2 (1665-1705), f. 366; zie ook ARAH, StG 3280, ff. 184vv.

151 T.a.p., f. 367.; zijn afvaardiging en activiteiten in Den Haag zijn op de voet te volgen in StG 3280. Zijn commissie aldaar f. 184v.

152 T. a. p., f. 226 op 30 september na ontvangst van een missive van de agent van 26 september, die melding maakt van "ein sehr vigoreuse Resolution".

153 T.a.p., f. 236.

154 T.a.p., ff. 195-196.

155 T.a.p., ff. 339-340.

156 Zie hiervoor noot 133.

157 ARAH, StG inv.nr. 8977, f. 91.

158 We komen zijn naam dan ook voortdurend tegen in de acta van het consistorie.

159 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 1, f. 189.

160 T.a.p., f. 188.

161 De permanente vertegenwoordiger van de gemeenten in de Landen van Overmaas, mr Willem van der Cruck, had dit volgens de acta weten te bereiken.

162 T.a.p., f. 189.

163 T.a.p., f. 191. Ook bij latere plaatsing van andere gestoeltes bleef dat steeds een punt van overweging; zie b.v. Acta consistorii, inv.nr. 2, f. 270 en f. 286.

164 RAL, archClMa, inv.nr. 6, f. 219 onder art.13.

165 Zie daarover het verslag van de vergadering van 9 augustus 1667, t.a.p., f. 229 onder art.10.

166 Aldus het verslag van de Commissarissen-Instructeurs van 1667 in: ARAH, RvSt, inv.nr. 1703, ff. 24-27 met bijzonderheden over hun bezoek aan Vaals. In hetzelfde archief zijn onder inv.nr. 1704-II, vooral onder nr. 59, een aantal stukken te vinden die betrekking hebben op de bouw van de gereformeerde kerk in Vaals. Een bestek bevindt zich daaronder.

167 In de acta van het consistorie van Vaals komt deze mogelijkheid hier en daar voorzichtig ter sprake. Er is echter lange tijd overwegend sprake van "Vergrösserung oder reparation der Kirch".

168 Von Recklinghausen, 271 deelt mee dat bij deze brand in 1656 het beste deel van de stad in de as gelegd was.

169 Zie daarvoor het in noot 166 genoemde dossier nr. 59 en het verbaal van de Commissarissen-Instructeurs van 1669 in: ARAH, RvSt inv.nr. 1703, ff. 81-90, alsmede de reactie daarop in inv.nr. 90, ff. 22-23.

170 Op 23 november 1668 kwamen de Staten-Generaal daaraan tegemoet met de toezegging een derde van de eerst vrijkomende prebende van Sint Servaas daarvoor te reserveren, ARAH, StG 3278, ff. 390v-391r; blijkens een aantekening in PSHAL, 51 (1915) 197 was daaraan in 1673 nog geen gevolg gegeven.

171 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, ff. 332-333.

172 Deze bijzonderheden zijn ontleend aan het in noot 169 genoemde verbaal.

173 Hij was ook de bouwheer van het nieuwe stadhuis te Maastricht dat in 1664 gereed kwam, en verbleef in verband daarmee geruime tijd in deze stad.

174 ARAH, RvSt, inv.nr. 1703, f. 86.

175 Vermeld in het verbaal van de Raad van State, inv.nr. 1703, f. 89. Volgens een mededeling van ds Wenningius op de classisvergadering van 14 mei 1669 hadden de Staten-Generaal een bedrag van 1200 rijksdaalders voor de aankoop van de benodigde materialen toegestaan; RAL, archClMa, inv.nr. 6, f. 299. Ging het daarbij om het al veel eerder gevoteerde bedrag van 3.000 gld.? De ordonnantie van de Raad van State over dit bedrag kwam pas op 12 juli 1670 af, ARAH, RVSt, inv.nr. 91 onder die datum.

176 ARAH, RvSt, inv.nr. 90, f. 112. Uit gegevens van later datum blijkt dat de vloer in het oude kerkje onaangetast was gebleven.

177 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, onder die datum wordt de plechtigheid gedetailleerd beschreven.

178 De staat is te vinden onder de stukken in: ARAH. RvSt, inv.nr. 1704-II.

179 Een tweede staat geeft daarvan de nodige specificatie.

180 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, f. 445; zie ook onder 2 mei.

181 De bezorgdheid daarover blijkt op verschillende plaatsen in de acta, te beginnen in de marginale aantekeningen van 1672: "Persecution der Religions-Verwanten" en "Valckenburg erobert" en verschillende onderbrekingen van de diensten.

182 T.t.p., f. 370. Volgens een mededeling aldaar werd de preekstoel in de toren ondergebracht.

183 De vroegste sporen daarvan komen in de acta voor vanaf eind 1669, maar helemaal duidelijk zijn deze niet. De Nederduits-Gereformeerde gemeente probeerde zich toen nog met hand en tand te verzetten tegen een publieke eredienst van de lutherse gemeente. In 1670 had echter de transactie met de Waalse gemeente en de eigenaar, de pastoor van Holset zeker plaatsgevonden; zie de acta consistorii van 26 oktober 1670, t.a.p., f. 390 en f. 840.

184 Volgens een mededeling van 30 november was afwijzend beschikt op het bedoelde voorstel, t.a.p., f. 392.

185 T.a.p., f. 439.

186 Hij zou aan deze gewoonte vast blijven houden en dat stelde hem in staat ieder jaar nauwkeurig aan te geven, hoeveel huwelijken hij van katholieken en protestanten in Vaals had bevestigd. In 1691 vormden die van de eerstgenoemden de meerderheid. Op een totaal van 15 huwelijken waren er 9 van roomse paren.

187 RAL, DTB-registers, resp.inv. nrs 134.1,2,4 en 6-7

188 T.a.p., 134.1. blz. 3-7 en 6-7.

189 T.a.p., 134. 17-18.

190 Voor de tekst zij verwezen naar: Groot placcaetboek voor Holland en Zeeland, II, 's-Gravenhage 1660, 2429-2448; voor een algemene oriëntering naar: P. J. H. Ubachs, Het Echtreglement voor de Generaliteit in de eerste jaren, in: Munsters in de Maasgouw. Archeologie en Kerkgeschiedenis in Limburg. Bundel voor pater Munsters M.S.C. (Werken LGOG nr. 9), 213-228, en voor een vergelijking met de praktijk elders naar: M.J.H.A. Lijten, Het Echtreglement en de naleving daarvan in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, in: een bundel studies aangeboden aan prof.mr. J.P.A. Coopmans onder de titel: Brabants recht dat is..., Assen / Maastricht 1990, 165-179, en een studie van mijn hand: Peilingen naar de neerslag van overheidsmaatregelen betreffende de huwelijkssluiting in de DTB-registers van Stad en Meierij van s-Hertogenbosch gedurende de Staatse periode (1629-1795), in NAK 76 (1996) 128-188.

191 Zie blz. 117

192 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.1, blz. 84vv.

193 T.a.p., inv.nr. 134.6, blz. 169vv.

194 T. a. p., blz. 197-201.

195 Zie mijn artikel: De toepassing van het Echtreglement in de Landen van Overmaas, in: PSHAL 121 (1985) 69-103.

196 Voor hem was het ongetwijfeld van belang dat hij na 1663 in tegenstelling tot zijn collegae een zekere legale status bleef behouden. Natuurlijk bleef ook hij gebonden aan de plakkaten van het land.

197 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.1, blz. 97.

198 T.a.p., inv.nr. 134.6, blz. 199.

199 Het Echtreglement beschouwde degenen, die niet aan de voorschriften beantwoordden, als levend in concubinaat. Dat komt geheel overeen met de bevindingen die we eerder opdeden voor de praktijken, waaraan protestanten in Aken onderworpen waren.

200 T.a.p., inv.nr. 134.6, blz. 199.

201 T.a.p., inv.nr. 134.1, blz. 97.

202 T.a.p., resp. inv.nr134.6, blz. 199 en 134.1, blz. 97.

203 T.a.p., resp. inv.nr. 134.1, blz. 97 en 134.6, blz. 199.

204 Het dubbele van het normale gemiddelde in voorgaande jaren. Ik heb geen verklaring kunnen vinden voor deze aanwas.

205 Voor de doop in deze periode kan men terecht in inv.nr. 134.1, blz. 26-81 en 124-131, en voor de overlijdens in 134, blz. 114-123. In het doopregister wordt wel enige verwarring zichtbaar in de aantekeningen van mei tot augustus 1663. Vandaar ook een aantal: "hic extra ordinem ex oblivione notata".

206 In de doopboeken werden dan ook in de regel dergelijke kinderen als illegitimi geregistreerd. Het spreekt vanzelf dat dit voor kinderen die geboren werden uit de hier besproken huwelijken niet gebeurde. Naar katholieke opvatting waren immers de huwelijken die alleen voor de pastoor waren gesloten geldige huwelijken.

207 De omschrijving heb ik ontleend aan: H.H.E. Wouters, Het Franse intermezzo te Maastricht, 1673-1678, in: Msg.92 (1973) 132-165.

208 RAL, archNHGVa, inv.nr. 2, f. 445.

209 T.a.p., f. 446vv waar onder de noemer "Historica" de hier vermelde feiten geregistreerd werden. Ds Cramer had daarbij, zoals blijkt op f. 440, de normale dienst verricht "sonder des Königs consent und order".

210 T.a.p., f. 446.

211 T.a.p., f. 446.

212 T.a.p., f. 447.

213 T.a.p., f. 448.

214 T.a.p., f. 449.

215 T.a.p., f. 450.

216 T.a.p., f. 451. Een slot gelegen in de buurt van Heidelberg, in het bezit van de heer van Wylendonck. Vetter maakt daar uitdrukkelijk melding van.

217 De voornaamste bijzonderheden over de belegering van Maastricht bij Ch. Thewissen's bijdrage in Limburgs Verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815, II, Maastricht z.j.,323-327.

218 Bijzonderheden over deze belangrijke diplomaat bij: L. Augustus, De rol van graaf d'Estrades, gouverneur van Maastricht, bij de geheime vredesonderhandelingen van 1674-1675, in: Campus liber. Bundel Wouters (Werken LGOG nr. 8), 226-245.

219 Hun rol wordt beschreven in het onder noot 207 genoemde artikel van Wouters, 132v; zie ook de betreffende registers van de beide Maastrichtse gemeenten: GAM, archNHGMa, inv.nr. 4 (1668-1682) en archWGMa, inv.nr. 1 (1646-1733), waarin ook de Franse ontwerpovereenkomst en bijbehorende interventies te vinden zijn.

220 De Nederlandse tekst van de ontwerpovereenkomst en de marginale notities van koning Lodewijk XIV in bijlage in het onder noot 105 genoemde werk van Ubachs, 445-449. Ik citeer hier naar de originele Franse tekst.

221 Het waren de Sint Matthijs en de Sint Jan. Zie daarover W. Bax, Onze Hervormde Gemeente en haar beide kerkgebouwen. De St. Matthiaskerk. De St.Janskerk, in: Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht 1632-1932, Maastricht 1932, 249-262.

222 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, f. 462.

223 T.a.p., f. 463.

224 Uit verschillende notities in de registers blijkt dat de pastoor de nu door hem gebruikte kerk als zijn eigendom beschouwde, precies zoals dit van protestantse zijde was gedaan met de door hen met steun van de gezagsdragers aan de katholieke eredienst onttrokken kerkgebouwen.

225 Uitvoerig daarover de notities in: RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, ff. 466-467.

226 De Duitstaligen wensten niet meer dan 25 rijksdaalders daarvoor uit te geven.

227 Ds Wenning deelt zelf mee dat de gouverneur in woede uitbarstte, toen hij vernam van de krenterigheid van zijn gemeente.

228 In het Waals archief te Leiden kwam onder inv.nr. 804 vermoedelijk het origineel van deze oekase te voorschijn.

229 T.a.p., f. 468.

230 T.a.p., f. 470.

231 T.a.p., ff. 484-485.

232 T.a.p., f. 486.

233 T.a.p., f. 510.

234 T.a.p., f. 478.

235 In de notities van ds Wenning komen voortdurend klachten voor over de overlast die doelloos rondtrekkende legerafdelingen veroorzaakten. Hij zag zich met de zijnen meer dan eens genoodzaakt over te gaan tot huisdiensten, meestal in Aken en Burtscheid, of soms uit te wijken naar plaatsen als Weiden en Stolberg.

236 GAM, doopregister, inv.nr. 172 van 1673.

237 De koopacte is in het archief van de evangelisch-lutherse gemeente, dat eveneens in het RAL is gedeponeerd, onder inv.nr. 59.3 bewaard gebleven. Hij staat in facsimile afgedrukt in het boekje: De evangelisch-lutherse kerk Vaals 1737-1987, Vaals 1987, 18. In de koopacte wordt apart melding gemaakt van de blauwstenen vloer, die tot de inventaris behoorde. In genoemd dossiertje is ook een kwitantie te vinden van de huur over de jaren 1674 en 1675.

238 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.1 onder de genoemde data.

239 De titel van het nieuwe in 1677 aangelegde trouwregister (inv.nr. 134.4) kondigt dit reeds aan: Liber matrimoniorum parochialis ecclesiae de Vaels. Nomina eorum qui a me temporali pastore Goswino Bercks copulati ab anno 1677.

240 The peace of Nimegue 1676-1678/79, Amsterdam 1978. De tekst van het verdrag in: 367-375.

241 T.a.p., 371.

242 ARAH, StG 3298, f. 344 waar een bespreking wordt gewijd aan een eerste daaraan gewijde mémoire van de Franse gezant in Den Haag, de comte d'Avaux, van 17 oktober 1678. Deze werd het begin van een scherpe notawisseling tussen deze gezant en Casper Fagel, de griffier van de Staten-Generaal; een aantal stukken in: StG inv.nr. 6786.

243 De Franse opvatting zou weerklank vinden bij het katholieke volksdeel, in het bijzonder bij de geestelijkheid, en daar bijdragen tot de overtuiging dat de Staatse overheid niet nakwam hetgeen zij in Nijmegen was overeengekomen.

244 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, f. 553.

245 T.a.p., f. 544.

246 T.a.p., f. 551.

247 T.a.p., f. 559. Het ging om een bedrag van 300 gld., waarvan nauwkeurig werd aangegeven dat 100 gld. besteed moesten worden voor de eigen armen, 100 voor die van de Waalse gemeente, terwijl de besteding van de resterende 100 aan de gemeente werd overgelaten.

248 T.a.p., f. 527 en f. 555.

249 In het verbaal van de Commissarissen-Instructeurs van 1681, ARAH, RvSt, inv.nr. 1705, f. 59, werd geconstateerd dat de nieuwe kerk "in Julio 1673 onder de fransche regeeringe door de Roomschgesinden is geoccupeert ende gepossideert geworden tot den 27. Junii 1680".

250 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, ff. 572-573.

251 T.a.p., f. 573.

252 T.a.p., f. 574.

253 T.a.p., f. 590.

254 T.a.p., f. 593.

255 Na het intensief gebruik van de voorgaande jaren had het kerkje een onderhoudsbeurt dringend nodig. De kosten ervan werden met een collecte bestreden; Waals archief te Leiden, inv.nr. 804.

256 RAL, archClMa, inv.nr. 11, f. 190 art.21.

257 Waals archief te Leiden, inv.nr. 820, in welk dossier een aantal stukken over deze affaire te vinden is.

258 J. Loosjes, De luthersche Gemeente te Maastricht, in: Gedenkboek Maastricht enz., 361-378.

259 T.a.p., 362.

260 RAL, archClMa, inv.nr. 6, f. 142; een en ander hield uiteraard ook de gereformeerde gemeente bezig, zoals blijkt uit: archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 2, f.614.

261 Gedenkboek Maastricht enz., 364.

262 Een copie van deze resolutie werd zorgvuldig bewaard in het archief van de gemeente; RAL, archELGVa, inv.nr. 58.9. Een facsimile in het onder noot 237 genoemde boekje, 32.

263 Gedenkboek Maastricht, 366.

264 RAL, archELGVa, inv.nr. 61.1.

265 T.a.p., inv.nr. 61.4.

266 De onderhandelingen met het kapittel komen hierna ter sprake.

267 Nadere bijzonderheden hierover in mijn artikel: Calvinisering, 107.

268 De door de commissarissen-deciseurs in 1682 daarover ingebrachte stukken zijn te vinden in: ARAH, StG inv.nr. 12553.78-2. De complete lijsten met de namen en woonplaatsen van de schouten en schepenen in de Staatse partages heb ik opgenomen in: Calvinisering, 111-119.

269 T.a.p., 114.

270 Zie hiervóór blz. 117

271 RAL, LvO, inv.nr. 3308, ff. 149v-150.

272 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.4.

273 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.4, blz. 12 en 134.6, blz. 206.

274 Ik acht het niet uitgesloten dat de beide paren zich slechts na lang aandringen van de pastoor zich bij hem presenteerden.

275 = van Burtscheid. Hij was pastoor van Vaals van 1692 tot 1702 en werd van daar naar Burtscheid verplaatst.

276 T. a. p., blz. 14

277 Dat zou dan slaan op over de grens gelegen delen van de parochie Vaals.

278 Voor al de hier volgende gevallen volsta ik met een algemene verwijzing naar inv.nr. 134.4 onder de betreffende data.

279 In Vaals heeft ds Wenning voor een aantal jaren zeker een apart register voor roomse paren aangelegd en vermoedelijk hebben zijn opvolgers dit voorbeeld gevolgd. Er is echter geen enkel van dit soort registers bewaard gebleven. Hetgeen slechts te betreuren valt.

280 RAL, DTB-registers, inv.nrs. 20-21.

281 Ik wijdde daarom aan beide plaatsen een aparte studie: De neerslag van het Echtreglement in de trouwregisters van Margraten en Vaals, in: NAK 75 (1995) 31-63

282 Dit contrasteert dan weer sterk met de situatie in de provincie Noord-Brabant. Op het Rijksarchief in Den Bosch bevinden zich de copieën van dergelijke schepenbankregisters uit tal van plaatsen.

283 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.22, waar deze stukken als bijlagen worden omschreven.

284 De bruid was weliswaar afkomstig uit Sippenaeken, maar de bruidegom uit Vijlen en het paar was daar woonachtig.

285 Een eenvoudige becijfering van het aantal huwelijken in het rooms-katholieke register en dat in het schepenbankregister maakt dit duidelijk.

286 RAL, archClMa, inv.nr. 6,f.; de klachten bleven onverminderd voortduren en bereikten onder ds Ennichmann (1746-1770) een hoogtepunt. We vinden zijn naam vele malen in de acta van de classis. De ironie van de geschiedenis wil dat juist deze predikant in 1759 wist te bereiken dat hem in dat jaar officieel het recht werd verleend de huwelijken van de zijnen in te zegenen.

287 ARAH, StG 3311, f. 561 en onder noot 264.

288 Het rekwest van 9 oktober 1696 wordt vermeld in ARAH, StG 3334, f. 267.

289 T. a.p., f. 478; zie ook StG 8992 onder nr. 22. Een copie van deze resolutie in het archELGVa onder inv.nr. 61.4.

290 ARAH, StG 3435, f. 52.

291 Enkele stukken over hun bevindingen in ARAH, StG 5855.

292 ARAH, StG 3435, f. 131; een copie van dit stuk onder inv.nr. 58.3 in het archELGVa.

293 In het onder noot 237 vermelde boekje, 43-47 wordt het wezenlijke van de bouwgeschiedenis weergegeven met gebruikmaking van de daarover in het archief bewaard gebleven stukken. Ook enkele bouwtekeningen worden in het boekje afgedrukt.

294 Zijn portret is in het boekje op blz. 28 weergegeven.

295 In het archELGVa worden onder inv.nr. 182 zowel een gedrukt als een handgeschreven exemplaar van dit boekje bewaard.

296 Noch in de acten van de classis, noch in die van het consistorie van de gereformeerde gemeente Vaals trof ik enig spoor van reactie op dit gebeuren aan.

297 RAL, LvO inv.nr. 9656; in de inventaris van dit archief wordt het stuk abusievelijk in 1799 gedateerd.

298 Ook het argument van de wederzijdse geluidshinder dat van lutherse zijde was aangevoerd om toestemming te krijgen voor de bouw van een nieuwe kerk heeft hier kennelijk geen gewicht in de schaal gelegd.

299 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.2, blz. 349.

300 De DTB-registers maken daar op verschillende plaatsen melding van.

301 Er, staat met evenzoveel woorden dat het vroeger hing "supra januam vestibuli veteris ecclesiae" en nu werd aangebracht "in medio navis forinsecus plateam versus".

302 Zie onder noot 111.

303 RAL, LvO inv.nr. 9651;ook in archELGVa, inv.nr. 58.2. In het boekje De Evangelisch-lutherse kerk, 25.

304 De tekst van deze resolutie is te vinden in: RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.21, blz. 77-78.

305 RAL, LvO inv.nr. 9519, ff. 518-519; een afschrift in archELGVa inv.nr. 57.27.

306 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.21, blz. 79.

307 T.a.p., inv.nr. 134.10-13.

308 Ook voor deze huwelijken vindt men dus een dubbele registratie.

309 Voor de periode 1727-1798 telde ik slechts 12 huwelijken die in Vaals werden ingezegend, 6 maal gebeurde dat in Aken, 3 maal in Burtscheid en telkens een maal in een hele reeks plaatsen in de omgeving als Stolberg, Dreiborn of Monschau, maar ook in ver afgelegen plaatsen als Mülheim en Düsseldorf.

310 RAL, archNHGVa, Acta consistorii, inv.nr. 1 onder de aangegeven data; zie ook onder noot 279.

311 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134,4, blz. 85-87.

312 De tekst van deze resolutie werd opgenomen in de acta van de classis, inv.nr. 222-II (1750-1768) 22 juni 1750 onder art.34 met de aantekening dat de Staten-Generaal aan alle classes een groot aantal exemplaren van het betreffende plakkaat had toegezonden "opdat ieder predikant in die Classen daervan genoegsaem zoude worden voorsien".

313 RAL, archClMa, inv.nr. 249, ff. 252-253 art.19.

314 Ik heb de registratie van dit huwelijk jammer genoeg niet kunnen vinden.

315 T.a.p., ff. 261-262.

316 Zie b.v. in deze acta ff. 266-268 onder 3 oktober 752 art.7.

317 T.a p., f. 347 art. 11, waar men aantekent dat de luitenant-drossaard eindelijk beloofd had zijn belofte om de lutherse predikant streng aan te spreken na te zullen komen. Men nam daarop het besluit de zaak uit de acten te doen verdwijnen.

318 In de acten van de gereformeerde gemeente is geen enkele reactie op deze interventie te vinden. Men bleef slechts herhalen: "Het proclameeren en trouwen geschiedt hier volgens haer HoMo Echt Reglement"; t.a.p., f. 388 art.25.

319 RAL, DTB-registers, inv.nr. 314. 18, blz. 5. Het huwelijk vond plaats op 3 juli 1787.

320 T.a.p., inv.nr. 134.18, blz. 18.

321 T.a.p., inv.nr. 134.18, blz. 39.

322 Er was immers geen katholieke partij bijbetrokken, of was ook hier een soort echtreglement van katholieke signatuur in het geding?

323 T.a.p., inv.nr. 134.12, blz. 81-87.

324 T.a.p., inv.nr. 134.12, blz. 71.

325 T.a.p., inv.nr. 134.12, blz. 82.

326 Jos. Liese, Das klassische Aachen, I: Johann Arnold von Clermont (1728-1795), sein Geschlecht und sein Schaffen im "Vaalser Paradies", in: Aachener Beiträge zur Heimatkunde, 17 (1936) 1-172.

327 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.21; de hier vermelde gegevens werden ontleend aan de bij de betreffende huwelijksacte behorende stukken in inv.nr. 134.22.

328 Zie: NNBW, IV, Leiden 1918, 151-153.

329 Zie het betreffende doopregister van de Nederduits hervormde gemeente van Maastricht, in: GAM.

330 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.18, blz. 19.

331 Een goed overzicht is te vinden bij: F. Claeys Bouuaert, Les déclarations et serments imposés par la loi civile aux membres du clergé belge sous le Directoire (1795-1801) (Bibliotheca Ephemeridium Theologicarum Lovaniensium, vo1.XV), Wetteren 1960.

332 De lijst van zijn lotgenoten uit het kanton Wittem is opgenomen in: J. Habets-W. Goossens, Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond, Roermond 1927, 129-130.

333 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.4.

334 T.a.p., inv.nr. 134.4.

335 In verschillende delen van deze acta zijn voorin de handtekeningen van de predikanten uit de betreffende periode te vinden als een bewijs dat zij de z.g. formulieren van enigheid onderschreven; zie b.v. RAL, archClMa, inv.nr. 11 (1703-1713).

336 Zie onder vorige noot; een dergelijke lijst ook onder inv.nr. 186 van hetzelfde archief. Het in 1655 uitgevaardigde Schoolreglement was er uitdrukkelijk op gericht de scholen in te schakelen bij de protestantisering. Zie daarover: H. Roosenboom, Tot voltreckinge der reformatie. Onderwijs als protestantiseringsinstrument in de Meierij van 's-Hertogenbosch, in: De dynamiek van religie en cultuur. Geschiedenis van het Nederlands katholicisme, onder red. van Marit Monteiro e.a., Kampen 1993, 261-282.

337 T.a.p., inv.nr. 220-I waar zijn naam voorkomt op een lijst van predikanten, die door de classis Maastricht werd meegedeeld aan de Gelderse synode, van 18-27 augustus 1680 in Harderwijk gehouden. De lijst is in het verslag van deze synode opgenomen.

338 In het onder noot 117 genoemde boekje doet Korporaal daarover enkele mededelingen op p.39. In 1760 woonde er nog één lidmaat in Vijlen en vroeg de toenmalige predikant zich terecht af of het nog zin had daar om de veertien dagen dienst te verrichten.

339 Dit was overigens een landelijk verschijnsel dat samenhing met de onvoldoende salariëring van de schoolmeesters; zie voor hun functioneren in de hollandse samenleving: A.Th. van Deursen, Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de gouden eeuw, Amsterdam 1991, 137-147.

340 RAL, archClMa, inv.nr 6 t.a.p.

341 Ter oriëntering: M.G. Spiertz, Jansenisme in en rond de Nederlanden 1640-1690, in: Traiecta, 1 (1992) 144-167.

342 L. Ceyssens, Pour une histoire plus poussée et plus explicite de l'antijansénisme, in: Actes du colloque sur le jansénisme organisé par l'Academia Belgica, Rome, 2 et 3 novembre 1973, Louvain 1977, 1-25 met uitgebreide literatuuropgave.

343 J.F. Thomas, La querelle de l'Unigenitus, Paris 1950; J. Roegiers, Van Unigenitus (1713) tot Mirari vos (1832): Noord- en Zuidnederlandse katholieken tussen jansenisme en ultramontanisme, in: Traiecta, 1 (1992), 49-66.

344 J. Daris, Histoire du diocése et de la principauté de Liége pendant le XVIIe siécle, Bruxelles 1980 (anast.herdruk van de ed. van 1877), 5 XVIIe siécle, t.II, 389.

345 Daris, a.w., t.II, 390.

346 Daris, a.w., 6 1724-1852, 1ère partie, 63vv.; de hier volgende bijzonderheden zijn daar uitvoeriger beschreven.

347 Daris, t.a.p., 70.

348 Het hier genoemde stuk is opgenomen in een dossiertje in; RAL, LvO, inv.nr. 9654; zie ook inv.nr. 9444 enkele stukken over dezelfde aangelegenheid.

349 RAL, LvO, inv.nr. 9654.

350 Het recht van placet was in de tijd van het vorstelijk absolutisme één van de hete hangijzers. De Staten-Generaal spiegelden zich aan de elders gegeven voorbeelden.

351 Von Recklinghausen, a.w., 277.

352 Deze bijzonderheden ontleend aan het beraad van de Raad van State over deze aangelegenheid, ARAH, RvSt, inv.nr. 166, f. 1758.

353 T.a.p., inv.nr. 165, ff. 1055-1056; de missive van de classis in inv.nr. 675-II.

354 Zie onder noot 352.

355 ARAH, RvSt, inv.nr. 183, f. 537. Volgens de door de classis verstrekte inlichtingen was ds Hannstein al drie jaar geheel onbekwaam de dienst te verrichten. Men had daarom liever voor hem een emeritaat verkregen. De Raad van State besliste echter anders en hield hem pro forma in functie.

356 T.a.p., f. 538.

357 Bijzonderheden over deze pastoriebouw bij T.L. Korporaal, Na duisternis licht. Protestanten in Zuid-Limburg op weg naar 2000, z.pl. 1994, 83.

358 ARAH, RvSt, inv.nr. 184, f. 865 en f. 990.

359 Dat jaartal staat dan ook boven de deur van het pand aangegeven.

360 RAL, archClMa, inv.nr. 13 (1719-1739), ff. 17-18.

361 Een uitvoerig en gedetailleerd verzoekschrift van de kruisgemeenten lag reeds op 22 december 1719 bij de Raad van State op tafel, die het op haar beurt weer terugstuurde naar de classis Maastricht om van die kant advies te ontvangen; t. a. p., ff. 22-28.

362 De gemeente Vaals produceerde niet minder dan 22 stukken om het standpunt van de tegenpartij te ontzenuwen, die allen weer de revue passeerden en van commentaar werden voorzien. Geen wonder dat het bericht naar Den Haag dat op 12 maart werd goedgekeurd een tweeslachtig karakter droeg; t.a.p., f. 34.

363 De tekst van de resolutie van de Raad van State onder datering van 8 mei 1720 t.a.p., ff. 59-62.

364 RAL, archClMa, ta.p., ff. 121-122.

365 RAL, LvO, inv.nr. 9443.

366 Enkele stukken hierover in genoemd dossier.

367 De hier volgende gegevens werden ontleend aan een door W. Swenne samengesteld boekje: De restauratie van het Techemacher orgel (1772) in de hervormde kerk te Vaals 1984-1986, Vaals 1968, waar door H.van der Harst de geschiedenis van dit orgel wordt beschreven, 9-13.

368 Een facsimile van het verzoekschrift en het daarop gegeven appointment t.a.p., 10.

369 De gebeurtenissen rond dit kruisbeeld werden uitvoerig beschreven in het hierna genoemde verslag van Abraham van den Heuvel van 12 augustus 1738. Het bevindt zich onder een aantal stukken over de conflicten in Vaals in ARAH, StG, inv.nr. 5857-1.

370 Het stuk bevindt zich eveneens in genoemd dossier.

371 Het waren J.J. Becker, predikant van Aken en Vaals, Henrich Leimbach, predikant van Burtscheid, en O.H. de la Broue, predikant van de Waalse gemeente "qui se receuille á Vaels", zoals het heette. Zij hadden kennelijk alle drie te lijden van de overlast die hun en hun gelovigen werd aangedaan.

372 Het verslag van deze commissarissen is te vinden in: ARAH, StG, inv.nr. 9026. Reeds op 19 augustus rapporteerden zij omstandig over de gebeurtenissen in Vaals naar Den Haag. Ook het onder noot 111 genoemde dossier zal wel daarop betrekking hebben gehad.

373 Met nadruk werd gesteld dat er geen maatregelen tegen de pastoor genomen moesten worden.

374 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.2, blz. 349.

375 T.a.p., inv.nr. 134.2, blz. 197.

376 Zie ter oriëntering mijn bijdrage: De luidklokken van de Pancratiuskerk in Heerlen en het klokkensimultaneum, in: Land van Herle, 37 (1987) 53-70.

377 RAL, LvO, inv.nr. 373.

378 Ook van de onderhoudsplichten werd nauwkeurig opgave gedaan.

379 Een verklaring van pastoor en burgemeesters van Vijlen dienaangaande bevindt zich in het onder noot 377 genoemde dossier.

380 Een aantal stukken over deze affaire in: RAL, inv.nr. 9669. Men beriep zich later op de clausule van de overeenkomst die in 1664 was gesloten en waarbij de abdis zich verplichtte bij veranderde omstandigheden de klok weer terug te brengen. In 1667 was hier al naar geïnformeerd.

381 Enkele stukken hierover t.a.p, en inv.nr. 9658.

382 T.a.p., inv.nr. 9659.

383 T.a.p., inv.nr. 9445; enkele stukken, waaraan de hier volgende gegevens ontleend zijn.

384 RAL,archClMa, inv.nr. 249 (1739-1774)., ff. 235-236 art.22 onder 27 juli 1756.

385 ARAH, StG inv.nr. 3532, ff. 115-117; zie ook voor 1757 inv.nr. 3537, o.a., ff. 662-663.

386 Het voornaamste is weergegeven door Habets, a.w., II,306-314. Nochtans is door hem voornamelijk het materiaal in Maastricht benut en nauwelijks dat uit Den Haag. Waar nodig zal dat hieronder wel gebeuren. De gebeurtenissen rond 14 april 1762 hebben stromen inkt bij de verschillende instanties doen vloeien.

387 Zie mijn opstel in: Munsters in de Maasgouw, 255vv.

388 Deze gebeurtenissen worden gedetailleerd beschreven in de naar Den Haag gestuurde berichten, die bewaard zijn in: ARACI, StG, inv.nr. 5864-I; zie ook RAL, LVO, inv.nr. 4920, passim.

389 Zie diens attesten uit een later stadium t.a.p., inv.nr. 4920. De data zijn niet te vinden in de doopregisters van de Vaalser gemeente. Een en ander wijst erop dat de gemeente van Burtscheid er eigen doopregisters op na hield, ook wanneer de plechtigheden in Vaals hadden plaatsgevonden; extracten met bijzonderheden over beide kinderen zijn vermoedelijk daaraan ontleend. Het echtpaar woonde op wat bekend stond als "den groenen Driesch".

390 De hier volgende bijzonderheden zijn ontleend aan de onder noot 388 genoemde stukken.

391 Deze bijzonderheid komt regelmatig voor in de talrijke stukken die over het door haar gepleegde delict bewaard zijn gebleven.

392 Over dit en andere soortgelijke voorvallen en de daders ervan zijn talrijke bijzonderheden bewaard.

393 Afschriften in de beide onder noot 388 genoemde dossiers.

394 ARAH, StG, inv.nr. 3556, ff. 762v-767; afschriften van deze resolutie worden in duplo bewaard in RAL, LvO, inv.nr. 4920. Er zouden er nog vele volgen.

395 Talrijke stukken over de participatie van dit garnizoen zijn vooral in inv.nr. 4920 te vinden.

396 De registers van de parochie Vaals vormen een weerspiegeling van de verwarring die daar plaatsvond; RAL, DTB-registers, inv. nrs 134.1-4. In het doopregister b.v. staat onder 26 mei 1762: "Baptizata est de meo consensu Aquisgrani in basilica BMV a D. Vicario ad Sanctum Foillanum etc.". Soortgelijke gegevens zijn ook te vinden in de trouw- en overlij-

densberichten. In de laatste wordt na 10 mei 1762 voorlopig niet geregistreerd dat de overledenen voorzien waren van de sacramenten der stervenden.

397 De missives onder 24 juni 1762 zijn te vinden in: RAL, LvO, inv.nr. 4920. Daar ook een gedrukt exemplaar van de verordening die op 25 juni uitging "von Wegen Burgermeistern, Scheffend und Rath dieses Königlichen Stuhls und des Heiligen Römischen Reiches der freyen Stadt Aachen". Uiteraard kwamen deze stukken ook in Den Haag terecht.

398 Men verzocht daarom om de nodige consideratie tegen deze "schwagsinnige Person". Op 3 juli zouden drie doctoren dit met de overlegging van hun attesten bevestigen en ook als hun mening ten beste geven: "Het is gemeene praat dat de pastoor dit bot en onnoozel mensch heeft misbruikt"; t.a.p., inv.nr. 9420.

399 Een en ander gebeurde op 1 juli 1762; zie het bericht hierover op 2 juli, t.a.p. Van de ene kant stelde men in het vooruitzicht: "Wij sullen niet naalaaten ten opzigte van de swaksinnigheijd en eenvoudigheijdt derselver persoon de behoorlijke reflectie te neemen". Van de andere kant liet men weten: "Wij hebben conform de resolutie HoMo niet gemanqeert aanstonds de Roomsch Catholijke kercke daerom te ontsluijten en de sleutelen van gemelde kercke bij absentie van den Heer Pastoor en Cappellan aan den Koster over te geven". In het licht van het hier volgende vraagt men zich wel af welke consideratie men ten opzichte van Cunegonda Mommers bedoeld heeft.

400 ARAH, StG, inv.nr. 3557, ff. 438v-439.

401 Zijn commissie in het commissieboek in ARAH, StG, inv.nr

402 Een z.g. commissoriaal van 18 mei 1763 bevat een zeer gedetailleerd overzicht van deze tweede reeks incidenten, t.a.p. inv.nr. 3560, ff. 507v-512.

403 Een exemplaar van dit edict in RAL, LvO, inv.nr. 4920.

404 ARAH, StG, inv.nr. 3560, ff. 512v-514v de tekst van deze resolutie en de maatregelen die erop volgden.

405 T.a.p., inv.nr. 5864-II getuigenverklaringen over deze mishandelingen.

406 De door hem gevoerde briefwisseling over deze incidenten en de reacties daarop vanwege de Staten-Generaal op de vergaderingen van 30 januari en 3 februari 1764 in: StG, inv.nr. 3562, resp. ff. 116-117 en f. 131. Over Vaals bericht het doopregister 134.2 bij een doop op 4 februari 1764: "NB haec prolis baptizata est in territorio aquensi in schola in den Sand quia illo tempore ecclesia parochialis interdicta fuerit a Statibus hollandicis propter tumultus inter hollandos et aquenses". Deze plaats wordt naast andere uitwijkmogelijkheden ook in de andere registers regelmatig genoemd.

407 Het was een zekere Magis, die als resident van de bisschop van Luik in Den Haag verbleef; Habets, a.w., II, 311.

408 ARAH, StG, inv.nr. 3562, ff. 478v-480 en ff. 693-694; een samenvatting ook bij Habets, t.a.p.

409 Habets, t.a.p., 311-312.

410 Enkele stukken hierover in: ARAH, StG, inv.nr. 3563, f. 198 en f. 298; ook inv.nr. 5864-I1 en RAL, DTB-registers. inv.nr. 44.3 historische aantekeningen, ff. 69-73.

411 RAL, Gedrukte resoluties onder die datum, blz. 602-603.

412 ARAH, StG, inv.nr. 3565, f. ll., 38.

413 T.a.p., ff. 334-336; zie ook RAL, DTB-registers, inv.nr. 44.2, blz. 69-73.

414 Tal van stukken hierover in de onder noot 388 genoemde dossiers.

415 ARAH, StG, inv.nr. 3566, ff. 343v-344.
416 T.a.p., inv.nr. 3568, ff. 75-78; daar is sprake van "een seer opereus en wijdloopig proces".
417 T.a.p., resp. f. 199 en ff. 223v-224; bijzonderheden over de harde detentie, waaraan vooral de pastoor onderworpen was, bij: G.C. Ubaghs, Geschiedkundig overzicht van Gulpen en deszelfs onderhoorige plaatsen, in: PSHAL, 2 (1865) 281-347, vooral 307-308.
418 Zij worden in tal van stukken met naam en toenaam vermeld, zodat het mogelijk is het tegen hen gevoerde proces en het tegen hen uitgesproken vonnis tot in details te volgen.
419 T.a.p., ff. 250-253 en de processtukken in de genoemde dossiers, een hele reeks verbalen en decreten draagt de litt. A t/m P; de processtukken lopen in de tientallen.
420 Een aantal stukken hierover in: RAL, LvO, inv.nr. 9429. Jammer genoeg zijn de criminele rollen van deze schepenbank over deze jaren niet bewaard gebleven, zodat de bemoeienis van deze heren niet voldoende uit de verf komt.
421 Zie daarvoor de betreffende dossiers. Enkele bijzonderheden over deze bezittingen in: RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.1, blz. 135-139, 165-167, 187-194, en 134.2, blz. 203-204, 207-213; het opmerkelijke is dat deze bezittingen dank zij de overeenkomst in 1663 voor de kerk behouden bleven.
422 Een afschrift van deze resolutie met bijbehorende stukken is te vinden in: RAL, LvO, inv.nr. 4920.
423 Ook deze stukken zijn te vinden in het betreffende dossier.
424 Een algemene staat vermeldt een bedrag van ruim 10000 gld. en uit de stukken wordt duidelijk dat dit bedrag nog niet alle geldelijke strafbepalingen omvatte.
425 Zie het onder noot 417 geciteerde artikel van Ubaghs, onder bijlage VII, 340-342 het bewuste stuk ondertekend door notaris Lambert Thoist te Luik; het artikel bevat enkele onjuistheden en is onheus ten opzichte van protestanten. Zie ook Habets, a.w., II, 314.
426 Zie onder noot 420.
427 Deze Frans Hendrik Bosten werd zonder al te veel problemen zijn opvolger als pastoor van Vaals. Ook van Staatswege werd hem zijn medeplichtigheid aan de gebeurtenissen van 1762 nauwelijks aangerekend. Men vond het kennelijk wel welletjes.
428 ARAH, StG, inv.nr. 3575, ff. 391v-392 en de resolutie van 4 no vember 1780, ff. 477-478.
429 Het overlijdensregister van Vaals, 134.2, bericht onder 7 april 1780 het overlijden van deze Frans Hendrik en vermeldt dat hij ongeveer tien jaar pastoor was geweest, nadat hij omstreeks zeven jaar als deservitor had gefunctioneerd.
430 RAL, archClMa, inv.nr. 27 het visitatieverslag over 1713. Deze verslagen werden, zoals gebruikelijk, de heren van de Staten-Generaal ter hand gesteld om bij hen de geëigende maatregelen teweeg te brengen.
431 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.6, blz. 231-248.
432 T.a.p., inv.nr. 134.17 (1663-1746), blz. 122-127; (1743-1746) blz. 128; inv.nr. 18 (1754-1797), blz. 41-45.
433 T.a.p., inv.nr. 134.18, blz. 45.
434 T.a.p., inv.nr. 134.2, blz. 288.
435 T.a.p., o.a. op blz. 340 onder 24 januari 1792.
436 T.a.p., inv.nr. 134.1, blz. 96.
437 T.a.p., blz. 145-146, 114-128, en inv.nr. 134.2, blz. 263-346.

438 Ik vond er een aantal over in inv.nr. 134.2, blz. 298 onder 25 mei 1759 overleed Maria Ortmans uit Berg, waarbij werd aangetekend: "hic ante scamnum communicantium in ecclesia tumulata".

439 RAL, ANHGVa, inv.nr. 4 (1720-1770) onder genoemde datum.

440 We komen de naam Schmalhausen vele malen tegen in de registers van de verschillende protestantse gemeenschappen van Vaals. Dit vormt een aanwijzing dat de familie behoorde tot de sedentaire gezinnen die enkele generaties van protestanten van verschillende confessie hebben opgeleverd.

441 Het rooms-katholieke overlijdensregister vertoont voor deze jaren geen enkele onderbreking. Hooguit komen er wat schommelingen van de aantallen in voor. Wel bevatten de aantekeningen geen bijzonderheden over de plaats van teraardebestelling noch over de wijze waarop deze werd verricht en wie er de voornaamste rol in vervulde.

442 Vooral na 1663 moesten de kruisen op kerkhoven en langs de wegen volgens de plakkaten van het bewind verwijderd worden en vooral kerkelijke instanties hebben er scherp op gelet of en in hoeverre deze voorschriften werden nagekomen. In het bijzonder de acten van de classis van Maastricht leggen daarvan op tal van plaatsen getuigenis af.

443 RAL, DTB-registers, resp. inv.nrs. 134.6, blz 179-186, 7, blz. 70-78, 9, blz. 2-63, en inv.nr. 134.17, blz. 131-133 en 18, blz. 46-53.

444 Zie onder noot 44, de blz. is 330 en verwijst naar de omschrijving van het betreffende deel.

445 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134,17-18.

446 Bijzonderheden over zijn begrafenis, die op 20 maart 1749 in Aken plaats vond, zijn te vinden in een attestatieregister in het Waals archief te Leiden, inv.nr. 806. Volgens dit register werden broeders Alexianen ingeschakeld bij het opbaren en vervoeren van het lijk, hetgeen zou wijzen op een soort samenwerking van katholieken en protestanten in dit soort aangelegenheden.

447 Zie daarover: Aachener Beiträge, Aachen 1930, 31 Anm. 6, waar over dit kerkhof te vinden is: "Engel Amya, Witwe, ubergibt 18. September 1605 den 'Guldenplan' der lutherischen Gemeinde als Begrabnistätte". Merkwaardig is dat in het archief van de lutherse gemeente van Vaals geen enkel dossier over het beheer van dit eigen kerkhof bewaard is gebleven.

448 RAL, DTB-registers, inv.nrs. 134,11-13 over de periode 1686-1798. Hoewel het register zelf geen enkele nadere plaatsaanduiding bevat moeten voor insiders de verschillende benamingen in dit register voldoende zijn geweest. Men heeft mij verzekerd dat zij verwijzen naar een perceel op Duits grondgebied.

449 RAL, AELGVa, acta consistorii, inv.nr. 4,ff. 125-128. Voor de luthersen, die zich dat konden permitteren, was het begraven in de gereformeerde kerk tot dan toe het normale patroon. De eigen begrafenisregisters wijzen dit uit en volgens gereformeerde opvatting diende dit zo te blijven.

450 T.a.p., ff. 155-156 en archELGVa, inv.nr. 58.21; zie ook: De evangelisch-lutherse kerk Vaals enz., 25,

451 Het vreemde is dat de datum van zijn overlijden en bijzetten in de kerk nergens vermeld wordt. Hij moet omstreeks 20 september gestorven zijn, zoals te concluderen valt uit enkele stukken in het archELGVa, inv.nrs. 58.1 en 64.4.

452 RAL, archNHGVa, inv.nr. 4, f. 190art.4.

453 T.a.p., inv.nr. 4, f. 191 art.4.; in de acta ClMa is niets over deze aangelegenheid te vinden. Mogelijk heeft het contact alleen mondeling plaatsgehad.

454 Het gemeentebestuur onderkende bij gelegenheid ook de gevaren voor de volksgezondheid, Dat blijkt b.v. uit een algemene verordening van 28 september 1781, die uitging naar de verschillende kosters, met voor hen de aanwijzing dat de graven minstens vier voet diep moesten zijn om infectie van de lucht te voorkomen. Dat werd in het bijzonder van de lichamelijke overblijfselen van overledenen, die het slachtoffer waren geworden van besmettelijke ziekten, als een reëel gevaar gezien; RAL, LvO, inv.nr. 9660.

455 Hij was een tijdlang substituut-schout en schepen van de gemeente geweest; zijn beëdiging vond plaats op 3 juni 1765 na zijn admissie op 14 mei van dat jaar vanwege de Staten-Generaal, RAL, LvO, inv.nr. 9446.

456 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.12, blz. 76.

457 T.a.p., inv.nr. 134.6, passim; zij werden allen geboren en gereformeerd gedoopt in de jaren 1755-1774.

458 T.a.p., inv.nr. 134.13, blz. 115-116.

459 T.a.p., blz. 121.

460 De hier bedoelde stukken staan in extenso in: RAL, archNHG Va, acta consistorii, inv.nr. 4, ff. 210-212.

461 T.a.p., f. 192, art.3-4.

462 Het overlijdensregister 134.18 vermeldt onder 29 januari "die Leichen sind ausgegraben und Fr. Schmalhausen bringt copiam von der Vergunstigung". Het Waals register 134.18 zegt van de overledene zonder meer: "Elle a été transporté le 29 Janvier 1787 pour être mise dans le tombeau á Vaalsbroek". Haar man werd er vele jaren later bijgezet op 5 december 1795, 67½ jaar oud. "Das Gedëchtnis des Gerechten bleibt in Seegen", wordt hem in het eigen register nog nagegeven.

463 Zij werden op de vergadering van 28 januari 1787 besproken en gewogen op de gevolgen, RAL, archNHGVa, acta consistorii, inv.nr. 4, f. 208.

464 T.a.p., ff. 213-214.

465 T.a.p.; dat werd hier met evenzoveel woorden uitgesproken.

466 T.a.p., f. 215.

467 T.a.p., f. 216.

468 Hij was al vanaf 1771 in functie, RAL, LvO, inv.nr. 9447.

469 Op 1 oktober 1788 was men zelfs van gedachte, dat een akkoord tussen beide partijen niet lang op zich zou laten wachten, RAL, archNHGVa, acta consistorii, inv.nr. 4, ff. 219-220.

470 T.a.p., f. 229. Ook de hier volgende bijzonderheden over de aanbiedingen, die daar ter sprake kwamen, zijn aan het verslag van deze vergadering ontleend.

471 Franssen, a.w., 53 lokaliseert het "ten westen van de pastorie van de Hervormde gemeente", maar geeft daarbij geen enkele begrenzing in de tijd. Volgens mijn bevindingen bestond dit eigen kerkhof slechts een beperkt aantal jaren.

472 T.a.p., f. 231; het verzoek aan de Raad van State en de bijbehorende stukken in: RAL, LvO, inv.nr. 9661. Onderzoekingen in het ARAH, archief van de RvS om de behandeling van de aanvraag op het spoor te komen hebben geen resultaat opgeleverd. Uit het verslag van de

vergadering van het consistorie op 23 juni blijkt, dat toen een positief antwoord uit Den Haag in Vaals was binnen gekomen; RAL, archNHGVa, acta consistorii, inv.nr. 4, f. 233.

473 Het stuk lag al gereed en werd in extenso in de acten opgenomen; t.a.p., ff. 238-239.

474 T.a.p., f. 651.

475 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.8, blz. 16.

476 T.a.p. staat: "noch in der Kirche begraben". In de Waalse kerk ging het begraven binnen het gebouw gewoon door. Het was dus kennelijk een onderonsje tussen Duitstalige lutheranen en calvinisten. Bij wijze van uitzondering werd op 16 december 1795 nog een lijk in de gereformeerde kerk begraven.

477 De meeste hier volgende gegevens over de Franse wetgeving betreffende de begraafplaatsen zijn ontleend aan een aparte bundel in het Frans archief (FA) in het RAL, inv.nr. 2796; daarin een eigen dossier over Vaals.

478 De gedrukte tekst van dit decreet is daar te vinden, en uiteraard ook in de verschillende edities van de Franse wetten.

479 T.a.p.

480 H.Hardenberg, Inventaris der archieven van het arrondissement Maastricht en van het departement van de Nedermaas, 's-Gravenhage 1946, LXIV; bijzonderheden over hem, t.a.p., LXXXII-LXXXIII.

481 Deze "Etat des lieux consacrés aux inhumations" bevindt zich in RAL, FA inv.nr. 2797 en geeft bijzonderheden over kerkhoven voor heel de uitgestrektheid van het departement van de Nedermaas.

482 De meeste van de hier besproken stukken bevinden zich in het in noot 477 genoemd dossier. Ook extracten uit de verslagen van de raadsvergaderingen, waarop deze zaken in behandeling kwamen. De originelen daarvan berusten vanzelfsprekend in het GAVaals of in archieven van de betrokken partijen.

483 Ook deze gegevens zijn aan het bedoelde dossier ontleend.

484 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.5 onder genoemde datum. Daaraan voorafgaand de mededeling over een teraardebestelling op 8 september 1808: "Mathias Recht et observatis a lege civili praescriptis in coemeterio fuit sepultus, et quidem ultimus".

485 Franssen, a.w., 53 schrijft dan ook simpelweg: "In het jaar 1808 werd de begraafplaats aan de Seffenterstraat, toen in het Kirchfeld genaamd, aangelegd".

486 Uit een aantekening over een op 7 december 1808 gehouden consistorievergadering wordt duidelijk, dat men zich min of meer noodgedwongen bij de verhuizing naar het nieuwe kerkhof neerlegde; RAL, archNHGVa, inv.nr. 4, f. 235.

487 Ook deze stukken bevinden zich in het aan Vaals gewijde dossier in: RAL, FA, inv.nr. 2796.

488 Zie voor de hier genoemde maatregelen van het nieuwe bewind: G. Luttenberg, Register der Wetten en besluiten betrekkelijk het openbaar bestuur in de Nederlanden, 1796-1839, Zwolle 1840, onder de 8ste titel: Algemeene en Plaatselijke Policie, Veiligheid en Openbare orde, het trefwoord: Begraafplaatsen, begraven van lijken enz., 73-120.

489 RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.5, blz. 116.

490 T.a.p., blz. 122.

491 Al de hier volgende details zijn ontleend aan: RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.2, blz. 172-173, behoudens de mededeling over de twee grafstenen, die te vinden is in het boek van M. Franssen, a.w., 54.

492 Nu tweehonderd jaar na dato publiceerden P.J.H. Ubachs, en I.M.H. Evers, Ongewilde Revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk 1794-1814, in: PSHAL 130 (1994) 5-252, waarin een bibliografie voor de Franse Tijd in de beide Limburgen, 187-208 met niet minder dan 240 nummers. Onder de nrs 165, 166 en 168 de bijdragen van W.A.J. Munier en E.M.Th.W. Nuyens tot de Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden.

493 Ubachs, a.w., 23.

494 Uitvoerig beschreven in: H. Hasquin (red.), België onder het Frans bewind, 1792-1815, Brussel 1993.

495 Een goede oriëntering biedt: J. Leflon, La crise révolutionnaire, Paris 1949.

496 F. Claeys Bouvaert, Les déclarations et serments imposés par la loi civile aux membres du clergé belge sous le Directoire (1795-1801) (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium, vol.XV), Wetteren 1960. Over een van de ferventse voorvechters van de geoorloofdheid van de eed van haat in onze streken is een goede inleiding te vinden bij: C. de Clercq, Simon-Pierre Ernst (1744-1817) et ses correspondants, in: Annales du XXXIVme Congrés de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique, Verviers 1954, 139-188.

497 J. Habets-W. Goossens, Geschiedenis van het bisdom Roermond, IV, 135.

498 De departementscommissaris Nicolas Girard wees ook deze pastoor van Vaals aan als in aanmerking komend voor deportatie; Th. van de Beeck en J. Grauwels, De boerenkrijg in het departement van de Nedermaas (Werken LGOG, nr. 3), 69, aant. 143. Over hem publiceerde ik: De bewogen loopbaan van een pastoor in de grensparochie Vaals in de Franse tijd: Johann Michael Schönen (1795-1808), in: Msg 114 (1995) 186-212.

499 Die waren vastgelegd op een buitengewone vergadering van de Maastrichtse gemeente op 13 oktober 1797; GAM, archNHGMa, inv.nr. 14 (1792-1815) enkele stukken onder genoemde datum.

500 Enkele bijzonderheden, over hen op de hierna volgende lijsten.

501 Waals archief te Leiden, inv.nr. 818, Actes consistoriales 1777-1823, ff. 131-132.

502 Zie voor het hier volgende: Het concordaat met voor- en naspel, 1799-1802, in: PSHAL 130 (1994) 74-91; de tekst van het concordaat: C. Mirbt, Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus, Tübingen 1924-4, 419-420.

503 W.A.J. Munier, Het concordaat van Napoleon en de opheffing van het oude bisdom Roermond, in: PSHAL 98/99 (1962/63) 147-214.

504 Bij de inzegening van een huwelijk op 5 augustus 1802 tekende pastoor Schönen aan: "Die quinta Augusti primo publice in ecclesia posteaque cultus divinus in ea non fuit servatus per quatuor annos et decem menses sacro matrimonii vinculo in Domino conjuncti...", RAL, DTB-registers, inv.nr. 134.4, blz. 240.

505 Habets-Goossens, a.w., 148; nadere bijzonderheden bij Franssen, a.w., 186. Zie voor de voortzetting van zijn pastoraat Franssen, a.w., 180. Hij geraakte echter ernstig in conflict met zowel de bisschop van Luik als met diens collega in Aken en zag zich als gevolg daarvan in 1808 genoodzaakt zijn ontslag in te dienen. In 1817 waagde hij het een verzoek om financiële tegemoetkoming te verwerven bij koning Willem I, maar dit werd afgewezen. Deze bijzonderheden kregen een plaats in het door mij onder noot 498 genoemde artikel.

506 K. Friedrich, Marc Antoine Berdolet (1740 bis 1809), Bischof von Colmar, erster Bischof von Aachen, sein Leben und Wirken unter besonderer Berücksichtigung seiner pastoralen

Vorstellungen (Veröffentlichungen des bischöflichen Diözesanarchivs Aachen, 32), Mönchengladbach 1973, 402 onder nr. 660 een brief van 18-1-1808 met enkele bijzonderheden over deze territoriale verhoudingen.

507 RAL, ANHGVa, inv.nr. 5 (1722-1816) f. 210 de notulen van 27 december 1802 onder art.6.; bijzonderheden over deze kerk in: Festschrift zur 175-Jahr-Feier der Weihe des ersten Gotteshauses der Evangelischen Gemeinde in Aachen im Jahre 1978, Aachen 1978, vooral 8-13.

508 Een beschrijving van de plechtigheid t.a.p. 13; een in de kerk aangebrachte herinneringsplaat viel ten offer aan WO II; een brief van 25 juli 1803 bracht de dank van de gemeente te Aken tot uitdrukking aan de gemeente Vaals voor de zo lang genoten gastvrijheid; RAL, ANHGVa, inv.nr. 5, f. 219.

509 Een goede samenvatting bij: A. Minke, Un prélat concordataire dans les départements réunis: Mgr Zaepffel, évêque de Liège (1802-1808) (Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 6e serie, fasc.27), Louvain-la-Neuve/Bruxelles 1985, La restructuration des communautés protestantes, 261-265.

510 De onder noot 508 bedoelde gedenkplaat bracht dit als volgt op treffende wijze tot uitdrukking: "Templum hocce Deo et Jesu Christo sacrum die XVII Mens.Jul. MDCCCIII inauguratum et Communi Cultus Utriusque Evangelii usui destinatum est".

511 Zie het onder noot 507 genoemde boekje, 13.

512 De tekst van deze overeenkomst werd opgenomen in de acta van de vergadering op die dag; RAL, ANHGVa, inv.nr. 5, ff. 227-228 onder art.5; onder art.7 de reactie van lutherse zijde.

513 Een "Subscriptions-Liste" is te vinden bij de acta, t.a.p., ff. 229-230 en ff. 230-232. Bedoelde Kreuzer was werkzaam van 1806-1813; enkele stukken betreffende zijn vertrek naar Monschau ff. 249-251.

514 Talrijke stukken daarover zijn opgenomen in de acta, t.a.p., ff. 253-264; hij begon zijn activiteiten op 14 november 1813. Bijzonderheden over zijn functioneren in Vaals bij: Fr.G.H.M. Crutzen, De onderwijsvernieuwing in een aantal Zuid-Limburgse gemeenten tussen 1815 en 1822, in: Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal Jaarboek 1993, Valkenburg a/d Geul 1993, 75-148, over Vaals vooral 91-105.

515 Von Recklinghausen, 265.

516 De hierna te noemen diaken Jean Samuel Wasmuth zou dat bij gelegenheid te berde brengen.

517 Blijkens een stuk van 14 november 1808 aan de president en leden van het Comité van Directie te Maastricht werd over beiden toen nog zeer gunstig geoordeeld; RAL, archClMa, inv.nr. 256, nr. 234; een aantal stukken over hen uit hetzelfde jaar ook in het Waals archief te Leiden, inv.nr. 818, ff. 177-184.

518 Talrijke stukken over deze onenigheden en ruzies in de archivalia van de Vaalser gemeenten en de acten van de consistoriale kerk te Maastricht.

519 Bij gelegenheid presenteerden de heren in Burtscheid zich ook als "Préposés de la Diaconie Wallonne de Vaels, Aix la Chapelle et Borcette". Een en ander maakt duidelijk hoezeer de grenzen van de verschillende gemeenten in elkaar overliepen en hoe moeilijk de kluwen rond de "église éteinte" in feite was.

520 Welke rol dit voorlopig bewind speelde wordt uiteengezet in: P.J.H. Ubachs, De Nedermaas niemandsland (1814-1815), in: PSHAL 100 (1964) 149-226.

521 RAL, archClMa, inv.nr. 357 onder genoemde datum.

522 T.a.p., inv.nr. 25. Vallen de daarin voorkomende cijfers mee, die van de gemeente Aken vallen omstreeks dezelfde tijd tegen. In zijn onder noot 3 genoemde verslag becijferde ds Vetter het aantal gereformeerde huishoudens in Aken op 30, waarvan er 5 bestonden uit gemengd gehuwden; daar kwamen dan bij 18 lutherse huishoudens, waarvan er 3 bestonden uit gemengd gehuwden, en tenslotte nog twee doopsgezinde gezinnen.

523 Daarvan wordt mededeling gedaan in het laatste verslag van de consistoriale kerk te Maastricht dal. 24 mei 1816, RAL, archCl Ma, inv.nr. 357, ff 69-83 met de mededeling dat deze was opgegaan in de nieuw-opgerichte instituten.

524 Zie voor de betekenis van dit Reglement: J.C.A. van Loon, Het Algemeen Reglement van 1816, Wageningen 1942, en in breder perspectief: Th.L. Haitjema, De Nieuwere Geschiedenis van Neerlands Kerk der Hervorming. Van Gereformeerde Kerkstaat tot Christus belijdende Volkskerk, 's-Gravenhage 1964, 93-104.

525 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6 (1816-1867), f. 2vv, gevolgd door een aantal stukken over zijn opvolging.

526 Uitvoerig daarover in mijn artikel in: PSHAL 118 (1982) 320-321; de stukken over de benoeming van Neumann in ARAH, HE, inv.nr. 21, exh.ll-3.1817/676; zie ook RAL, archClMa, inv.nr. 133, o.a. nr. 57, waarmee ds Vetter op 29 april 1817 bericht dat hij de zondag tevoren de laatste dienst had verricht.

527 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6, ff. ll-12.

528 RAL, archClMa, inv.nr. 5 (1816-1838) f. 50.

529 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6, f. 15.

530 RAL, archClMa, inv.nr. 133.

531 RAL, ANHGVa, inv.nr. 5, f. 33; ook de hier volgende gegevens zijn aan deze bundel ontleend, in het bijzonder het belangrijke KB van 22 september 1819; zie de acten van 9 december, f. 35 onder art.2.

532 T.a.p., ff. 45-47 op basis van een voorontwerp van 9 november 1821 en ff. 58-62; talrijke stukken ook in het Waals archief te Leiden, i n v. n r s 819 e n 8 2 0.

533 RAL, ANHGVa, inv.nr. 5, 62.

534 Het stuk werd opgenomen in de acten van 26 augustus, f. 51 onder art.l.

535 T.a.p., ff. 52-54.

536 1 Petr. 2,13.

537 Uitvoerig toegelicht door: P. Albers, Geschiedenis van het Herstel der Hiërarchie in de Nederlanden, 1-2, Nijmegen 1903-1904; het eerste deel is zo goed als geheel gewijd aan de moeizame onderhandelingen die voorafgingen aan de totstandkoming van dit Concordaat. De tekst ervan is opgenomen als bijlage XXIII, 534-545.

538 Zie daarover mijn artikel: Die preussisch-niederländische Grenzregelung unter König Wilhelm I. und die kirchliche Einteilung der Provinz Limburg, in: Niederrheinisches Jahrbuch, 8 (1965) 62-77.

539 Voor de gevolgen van deze ontwikkeling met betrekking tot de rooms-katholieke kerkorganisatie, die hier wegens gebrek aan relevantie voor Vaals niet besproken wordt, zij verwezen naar: W.A.J. Munier, Complicaties bij de uitoefening van de kerkelijke jurisdictie in Limburg 1830-1840, in: Msg 97 (1978) 67-82, en: Dez., De dekenale indeling der parochies in de omgeving van Maastricht van omstreeks 1803 tot 1853, in: PSHAL 103/104 (1967/68) 3-20 met bijbehorend kaartje.

540 Een copie van het schrijven is opgenomen in: RAL, ANHGVa, inv.nr. 6, ff. 134-136; men kon het niet eens zijn met een vergadering die zich het recht aanmatigde in de plaats te treden van gevestigde instituten. Het verslag van deze zogeheten Algemeene vergadering van Gedeputeerden van alle Protestantsche gemeenten in Limburg bevindt zich in: RAL, PB, Handelingen inv.nr. 48 (1832 -1841) onder datering van 15 augustus 1832.

541 De algemene vergadering had al besloten de gemeente Vaals een copie van alle stukken toe te sturen. Zoals blijkt uit de Handelingen van het Provinciaal Bestuur werd eerst in 1837 de onderlinge relatie geformaliseerd.

542 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6, f. 156 met een mededeling over dit overlijden van lutherse zijde, waar met grote vanzelfsprekendheid sprake is van de "Kirchenrath von Aachen, Burtscheid und Vaals". Daar ook het antwoordschrijven van ds Neumann.

543 T.a.p., f. 164 de tekst van dit schrijven.

544 T.a.p., f. 166 onder art.2.

545 T.a.p., ff. 168-173 de voornaamste in het hier volgende weergegeven stukken.

546 Vanaf 1 april 1836 gebeurde dit ook aan gereformeerde zijde.

547 T.a.p., f. 161.

548 T.a.p., ff. 162-163 onder art. 3.; een definitieve regeling over het schoolgebouw kwam eerst in 1844 rond; zie f. 258 en f. 261.

549 T.a.p., f. 163 onder art.4.

550 T.a.p., f. 182, onder art.3 de tekst van het bewuste schrijven onder datering van 15 augustus 1836.

551 T.a.p., f. 185 onder art.3.

552 T.a.p., ff. 193-194 onder art.2; een aantal stukken over deze transactie ook in het archief van het Provinciaal Bestuur, RAL, PB, Handelingen, inv.nr. 48, vooral in het jaar 1837 en in een apart dossier, inv.nr. 11797, doss.758; dito in het Waals archief te Amsterdam, inv.nr. 820.

553 Eerst in 1842 verdwijnt zijn naam uit de acten van de hervormde gemeente.

554 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6, ff. 230-233.

555 T.a.p., ff. 242-243; zie ook RAL, PB Handelingen, inv.nr. 48 onder deze datum, waar ook het stuk zelf in extenso te vinden is. Opmerking verdient dat in dit officieel schrijven nog steeds sprake is van een 'gereformeerde' gemeente in Vaals.

556 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6,ff. 250-252; ook ten overstaan van deze instantie werd de hele zaak nog eens in den brede uiteengezet.

557 T.a.p., ff. 243-244.

558 Een copie van dit schrijven in: RAL, AELGVa, onder inv.nr. 2.408.

559 RAL, ANHGVa, inv.nr. 6, f.

560 RAL, AELGVa, onder inv.nr. 2.405.

561 RAL, PB Handelingen, inv.nr. 48 onder deze datum.

562 RAL, AELGVa, inv.nrs. 2.239, 2.340 en 2.386 enkele stukken betreffende dit verzoek.

563 Het wezenlijke van dit KB is te vinden bij: J. Loosjes, De luthersche Gemeente te Maastricht, Gedenkboek Maastricht 1632-1932, 377; zie ook RAL, AELGVa, inv.nr. 2.466.

564 Wel vond ook in Aken een officieel erkende splitsing -van goederen en bezittingen plaats; t.a.p., 6.1.

565 Voor het hier volgende is vooral gebruik gemaakt van de aan deze gemeente gewijde bijdrage van T.L. Korporaal in diens boek: Na duisternis licht. Protestanten in Zuid-Limburg op weg naar 2000, Eindhoven 1994, 80-85.

566 Korporaal wekt t.a.p. ten onrechte de indruk als zou de pastorie al sinds het begin van de achttiende eeuw tot in het eind der zestiger jaren van de twintigste eeuw onafgebroken dienst hebben gedaan als woonplaats van de Vaalser predikanten.

567 Op 30 augustus 1987 is ook de Gereformeerde Kerk Gulpen-Vaals in het kader van het Samen-op-Weg proces gefedereerd met deze Hervormde Gemeente, Korporaal, a.w., 147.

568 Naar het wezenlijke beschreven in: De evangelisch-lutherse kerk Vaals 1737-1987, 26-27.

569 A.w., 37.

570 A.w., 37-38.

571 Het eigen archief bevat daarover in de inv.nrs. 14, 24 en 36 enige documentatie.

572 A.w., 39-40.

573 Het boek van M. Franssen, Acht eeuwen St. Pauluskerk Vaals bevat daarover tal van bijzonderheden.

574 Zie het onder noot 507 genoemde boekje, 6-7.

M. Flokstra

Ambt en Land van Kessel

Deze bijdrage behandelt zowel de ambtman als de landscholtis van het Ambt van Kessel. De ambtman vertegenwoordigde de hertog van Gelre in de landsheerlijkheden die gezamenlijk het Ambt Kessel vormden. De landscholtis fungeerde als plaatsvervanger van de ambtman bij de plaatselijke schepenbanken. Na een beknopte situering en een schets van de geografische ontwikkeling van het Ambt en Land van Kessel, worden vooreerst de verschillende bestuursfuncties voorgesteld: de ambtman en de landscholtis, met daarbij de gerichtsbode als rechtstreekse ondergeschikte van de ambtman. Welke benoemingscriteria golden er voor de kandidaat-ambtman, welke taken oefende hij uit en hoe was zijn salaris samengesteld? Hoe was verder zijn verhouding tot de landscholtis en de gerichtsbode? Op deze en soortgelijke vragen zullen we in deze bijdrage een antwoord proberen te formuleren.

In 1987 verscheen het uitstekende proefschrift van Jan Kuys, *De ambtman van het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)*.[1] Een vergelijking ligt dan ook voor de hand. Vandaar dat ervoor gekozen is de bevindingen van deze auteur te toetsen aan de situatie in het ambt Kessel. Onze bijdrage besluit met een uitvoerig chronologisch overzicht van de verschillende ambtmannen van Kessel, geplaatst tegen de achtergrond van de politiek-institutionele ontwikkeling van het Ambt.

Als beginpunt van deze studie geldt de akte van 1279 betreffende de verkoop van het graafschap Kessel aan de graaf van Gelre. Reeds in de eerste helft van de dertiende eeuw immers waren territoriale ambten in het toenmalige graafschap Gelre een feit.[2] Om praktische redenen is het eindpunt van de studie komen te liggen aan het einde van Ancien Régime.

Het jaar 1675 speelde als een keerpunt in de geschiedenis van het Ambt Kessel een grote rol. Tenslotte werden toen de heerlijke rechten verkocht en verloor het ambt zijn identiteit. Daardoor verloren zowel de ambtman als de landscholtis als zodanig hun respectieve functie bij de plaatselijke schepenbanken. Na dat jaar spreekt men van de 'ambtman nieuwe stijl': de functie bestond nog wel, maar de inhoud van zijn werkzaamheden kreeg een geheel ander karakter: van een zuivere justitiële functie verschoof het accent naar de administratieve taken binnen het hele Land van Kessel.

Het onderzoek is grotendeels gebaseerd op ongepubliceerde bronnen die in overheidsarchieven berusten, zowel in binnen- als buitenland, met name in Arnhem, wat betreft de archieven van het hertogelijk archief, in Maastricht en Brussel voor de Spaanse periode en tenslotte in Düsseldorf voor de Pruisische tijd. In het archief van het Gelderse Hof en de Rekenkamer zijn talloze rekeningen bewaard gebleven. Naast overheidsarchieven werden ook heerlijkheids- en familiearchieven doorgenomen. Bovendien is er intensief gezocht naar aanstellingsakten, ambtsbrieven, en bijlagen of kwitanties bij de ambtmansrekeningen, en vanzelfsprekend ook naar correspondentie van de diverse ambtmannen.

De klemtoon ligt op het beroepsmatig functioneren van de ambtmannen, wat impliceert dat alleen aandacht besteed is aan hun ambtelijke loopbaan. Hun privé-leven moet, op een enkele uitweiding na, buiten deze beschouwing blijven.

De ambtmannen van Kessel waren tot dusver nog niet het voorwerp van uitgebreid onderzoek. Naast het artikel van E. Slangen[3] en Ed. Rosenkrantz[4] plaatste J. Linssen in de Maasgouw van 1962 eveneens een artikel over *Ambtmannen van Kessel.*[5] Hierin komt duidelijk naar voren dat hij grotendeels gegevens geput heeft uit Roermondse archivalia. Jammer genoeg haalde hij de twee functionarissen, de ambtman en de landscholtis meermaals door elkaar. In de publicatie van M. Flokstra en met Th.J. van Rensch in de *Horster Historiën* komen de middeleeuwse ambtmannen van Kessel uitvoerig aan bod.[6] Onderhavige bijdrage mag dan ook beschouwd worden als een vervolg op en een uitdieping van die publicatie, waaruit we de voornaamste elementen overnemen. Zij is de neerslag van het onderzoek over de ambtmannen van Kessel in de periode van 1500 tot 1794, dat sinds 1988 is verricht.

Een overzicht van of een gids voor de geschiedenis van dit gebied bestaat niet. Slechts hier en daar vindt men publicaties van zeer uiteenlopende kwaliteit, die bovendien erg afhankelijk zijn van de tijd, waarin deze werken verschenen zijn. Dankzij belangrijke bronnenpublicaties van de hand van I.A. Nijhoff, P.N. van Doorninck met J.S. van Veen, Th. J. Lacomblet en L.A.J.W. baron Sloet zijn wij in staat de hoofdzaken te onderscheiden van de bijzaken. Verder zijn de nieuwe inventarissen van bijvoorbeeld het Hoofdgerecht van Roermond en de Staten van het Overkwartier van de

hand van G.H.A. Venner en de verhandeling van E. Aerts over de geschiedenis en het archief van de Rekenkamers te Brussel zeker een aanwinst.[7]

I Het ambt en land van Kessel

1. Omvang en vroegste ontwikkeling

Om inzicht te krijgen in het geografisch gebied tussen Peel en Maas, ofwel het gebied van Kessel en Helden tot Venray en Geysteren, dient men zich eerst te verdiepen in de middeleeuwse politiek-juridische situatie. De volgende vragen dienen zich dan aan: Wie waren de (lands)heren? Vormde dit gebied één geheel of was het sterk versnipperd?

Voor het ontstaan van het Ambt Kessel moet men minstens teruggaan tot het jaar 1279, toen Hendrik, graaf van Kessel, op 27 september verklaarde dat hij aan graaf Reinald van Gelre verkocht had "ons graafschap met kasteel te Kessel, getrouwen, ministerialen, wastijnsigen, laten, hoge en lage jurisdictie".[8] Deze akte verduidelijkt niet, welke plaatsen buiten Kessel tot dit graafschap behoorden en/of welke hoge en lage jurisdictie gerechtigheden deel uitmaakten van de transactie. Met andere woorden: hieruit is niet op te maken hoe groot het Kesselse graafschap aan de linkerkant van de Maas was.

Vóór 1279 was het geografisch Land van Kessel versnipperd: enerzijds waren er delen in bezit van de graaf van Kessel, anderzijds was er ook een groot deel in bezit van de graaf van Gelre. Daarnaast waren er vrije heerlijkheden, waar een plaatselijke potentaat de heerlijke rechten bezat. Pas veel later werd dit onsamenhangend gebied aaneengesmeed tot het Land van Kessel, dat in zijn geheel binnen de invloedssfeer van Gelre kwam te liggen.

Aan het eind van de dertiende eeuw bezat de graaf van Gelre de landsheerlijkheid van het gelijknamige graafschap, dat zich sinds 1339 hertogdom mocht noemen. Het was verdeeld in diverse ambten, waarover een ambtman ook wel drost of drossaard genaamd, namens de landsheer het hoogste gezag uitoefende. Eén van deze gebieden was het Ambt Kessel.

Volgens de oudst bewaarde rekening van het graafschap Gelre (1294-1295) strekte de Gelderse invloed in het Land van Kessel zich niet verder uit dan van Kessel tot Rode (= Venray).[9] Tevens komen we de oudst bekende rentmeesters van dit gebied tegen, te weten: Hendrik van Brine, Herman van Crikenbeech en Theodorus van Groenouwen.[10] Laatstgenoemde maakte in zijn rekening melding van de inkomsten van verpachte domeingoederen. De functie van rentmeester valt echter buiten het raamwerk van dit artikel.

Voor een duidelijk onderscheid tussen het Ambt en Land van Kessel is het noodzakelijk te weten waaruit deze twee delen bestaan. Het Ambt Kessel ligt binnen de grenzen van het Land van Kessel en omvat in totaal acht gerichtsbanken, met name Venray, Wanssum, Swolgen met Broekhuizenvorst, Sevenum, Bree, Blerick, Baarlo en Kessel met Helden (zie kaart).

Deze gerichtsbanken behoorden tot de Gelderse landsheerlijkheid, die vertegenwoordigd werd door een ambtman.

Het Land van Kessel, een term die als aardrijkskundige benaming voor het gehele gebied gebruikt wordt, ligt aan de linkerzijde van de Maas tussen de dorpen Kessel in het zuiden en Geysteren in het noorden en omvat een twintigtal dorpen en/of kerspels: Kessel, Helden, Bree, Baarlo, Blerick, Sevenum, Horst, Grubbenvorst, Lottum, Broekhuizen, Broekhuizenvorst, Ooijen, Blitterswijck, Swolgen, Oirlo, Meerlo, Tienray, Wanssum, Geysteren en Venray. Van deze twintig dorpen of kerspels waren er negen

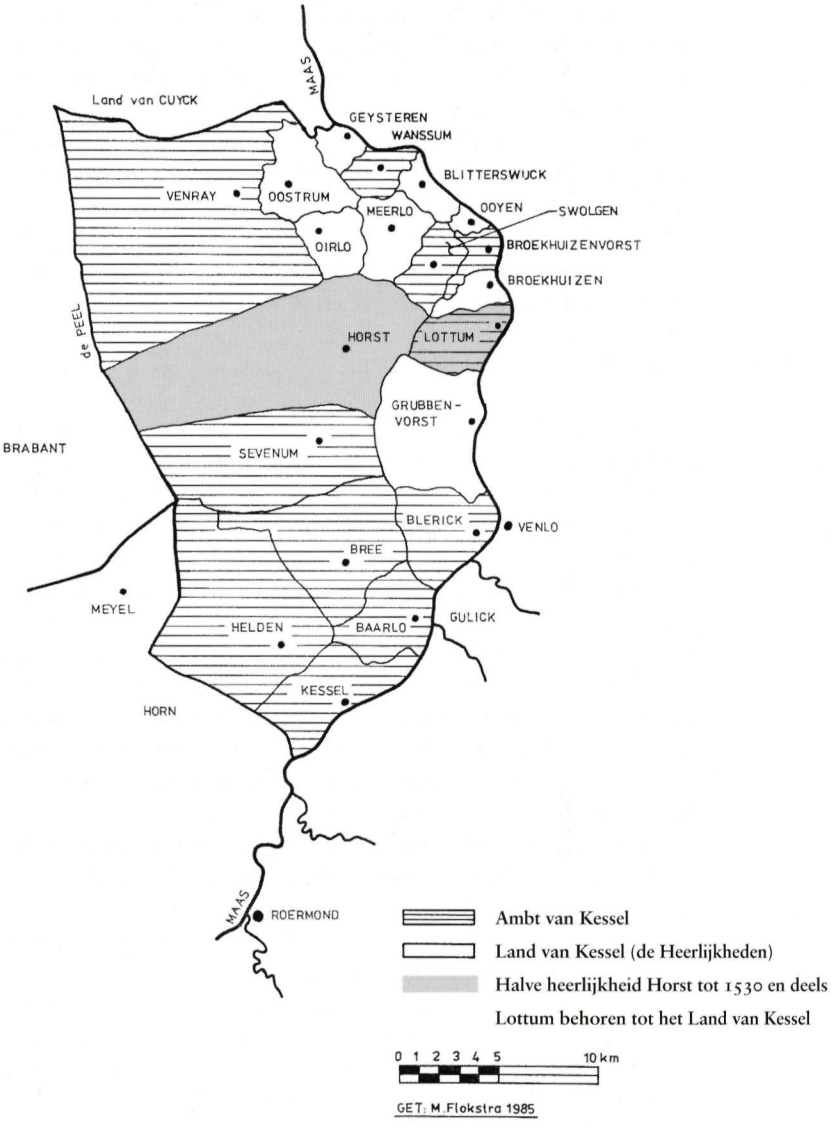

Ambt en land van Kessel in de vijftiende eeuw. Tekening: M. Flokstra, 1985.

zelfstandige heerlijkheden : Geysteren, Oostrum, Oirlo, Blitterswijck, Meerlo-Tienray, Ooijen, Broekhuizen, Grubbenvorst en Horst. Deze vielen voor wat betreft de rechterlijke organisatie onder gezag van plaatselijke heren, die verantwoordelijk waren voor het functioneren van de gerichtsbanken aldaar.

Venray, dat onder het Ambt Kessel viel, nam tot het begin van de vijftiende eeuw een aparte positie in met de benaming "eigenheit Rode of Rade", welke benaming nadien vervaagde. Naast Venray nam ook Lottum een aparte positie in, want de graaf van Gelre oefende na 1271 het voogdijschap uit over de bezittingen van het Sint-Quirinus Stift te Neuss, waaronder ook Lottum ten dele viel. Op 23 augustus 1271 droeg Hendrik, graaf van Kessel, zijn voogdijrechten gelegen aan de Neusserzijde van de Niers over aan de aartsbisschop van Keulen over.[11] Omdat in deze oorkonde uitdrukkelijk gesproken wordt over de ligging van het gebied aan de zijde van de Niers, kan men concluderen dat het Lottumse bezit van het St. Quirinus Stift onder de voogdijschap van de graaf van Kessel bleef. Tussen 1271 en 1294 kwam de voogdij over Lottum in handen van de Gelderse graaf, maar of dit plaats vond in 1279 blijft een open vraag. De rekening van 1294-1295 levert een van de eerste schriftelijke vermeldingen van de betrekking tussen Lottum en de Gelderse graaf.

2. Van graafschap tot ambt

Natuurlijk rijst de vraag of het Ambt Kessel territoriaal overeenkomt met het oude graafschap Kessel. De graven van Kessel komen vanaf het einde van de elfde eeuw in oorkonden voor, maar over de oorsprong van dit geslacht valt weinig te melden. Hun bezittingen en rechten waren zowel aan de oostelijke als aan de westelijke zijde van de Maas gelegen, waar ook de burcht Kessel lag. De graven van Kessel hadden nauwe betrekkingen met de graaf van Gelre. Zo kwam Willem, graaf van Kessel, die vanaf 1232 tot 1264 genoemd wordt, een aantal keren in gezelschap van de graaf van Gelre voor. Hij trad dan op als getuige. Op 16 november 1263 was hij eveneens aanwezig, toen graaf Otto van Gelre de verkoop van de Spralandse tienden te Oostrum goedkeurde, die Gerard van Ooij, heer van Spraland, verkocht had aan de Munsterabdij te Roermond. Deze goedkeuring vond naar alle waarschijnlijkheid plaats op de Kesselse burcht aan de Maas.[12]

De enige dorpen van dit graafschap die in oorkonden van de graven van Kessel expliciet worden genoemd zijn Kessel en Baarlo.[13] Het lijdt weinig twijfel, dat ook Helden en allicht nog enkele andere dorpen tot het graafschap hebben behoord. In de reeds vermelde akte van 27 september 1279, opgemaakt te Blerick, verkocht graaf Hendrik van Kessel voor 1500 mark "comitatum nostrum cum castro Kessele" (ons graafschap met het kasteel Kessel) aan graaf Reinald I van Gelder[14]. Kennelijk hechtte de graaf van Gelre geen belang aan de Kesselse graventitel, want in geen enkele akte liet Reinald zich nadien graaf van Kessel noemen.

De verkoopakte uit 1279 geeft op veel vragen geen bevredigend antwoord. Slechts in vage bewoordingen wordt uiteengezet, wat de graaf van Kessel aan de graaf van Gelre verkoopt. Er worden geen gebieden of dorpen in deze akte genoemd. Vroeger was men van mening, dat de grenzen van het later genoemde Land van Kessel overeenkwamen met die van het oude graafschap. Dat dit beslist onjuist is, blijkt uit het feit dat zowel vóór als ná de verkoop in 1279 diverse heerlijkheden in het Land van Kessel onder de invloedssfeer van Gelre kwamen, zoals bijvoorbeeld de heerlijkheid Oostrum met de burcht Spraland in 1257.[15] Van ná de verkoop dateren, slechts met een leenverhouding, de heerlijkheden Geysteren in 1304[16], Grubbenvorst in 1311[17] en Broekhuizen zelfs pas tussen 1386 en 1402.[18]

Tegelijk met de koop stelt de graaf van Gelre een zekere Godefridus Birth (Berch) aan tot "castelein", kasteelbewaarder of beheerder van de burcht Kessel.[19] In de bevestigingsbrief van Godefridus van dezelfde datum in 1279, noemde hij zich "castellanus in castro de Kessel", welke titel erfelijk werd verleend aan hem en zijn twee niet met name genoemde zonen.[20] De kastelein kreeg voor zijn diensten een jaarlijkse vergoeding van 30 Keulse marken, waarvan 20 marken uit de tol afkomstig waren. De 30 marken waren aflosbaar met de som van 300 marken. Helaas ontbreekt het aan voldoende oorkondemateriaal om precies te zeggen, wat de werkelijke functie van de kastelein te Kessel buiten het dorp Kessel inhield. Na de overdracht in 1279 wordt het verworven gebied in Gelderse bronnen aangeduid als het Land van Kessel en weer later wordt het Ambt Kessel genoemd.

Reinald, graaf van Gelre was gehuwd met Ermgard, dochter van Walram IV, hertog van Limburg. Op 18 juni 1282 werd zij door de Duitse koning beleend met het hertogdom Limburg.[21] Vanaf die tijd noemden Reinald en Ermgard zich graaf en gravin van Gelre en hertog en hertogin van Limburg. Na Ermgards dood in juni 1283 kreeg Reinald haar bezittingen in vruchtgebruik, doch hierover ontstond tussen de naburige landsheren grote onenigheid. In 1286 hertrouwde Reinald met Margaretha, dochter van Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen. Over en weer werden voorwaarden opgesteld en stonden edellieden borg voor de beloften van Reinald.[22] Zo golden bepaalde inkomsten uit onder andere Kessel en Rode (men bedoelde het Land van Kessel) als waarborg voor de huwelijksgift.[23]

Als buitenstaander zag Jan, heer van Cuyck, op 31 oktober 1286 dit geografisch gebied reeds als een eenheid. Hij verklaarde dat hij noch de hertog van Brabant vijandelijkheden zouden plegen in "dat lant van Kessele en dat daer to behoort, noch in dat eigenheit van Rode (= Venray), dat des greven van Gelren is, ende dat dar to behoort".[24] Ondanks deze mooie beloften brak in 1288 een oorlog tussen Gelder en Brabant uit. Deze oorlog staat bekend als de Limburgse Successieoorlog, die uiteindelijk werd beslecht door de slag bij Woeringen. Reinald, graaf van Gelre, raakte tijdens dit gevecht in gevangenschap van de overwinnaar, de Brabantse hertog. Na langdurig onderhandelen deed Reinald op 15 oktober 1289 afstand van zijn

Limburgse erfenis. Hij kwam vrij, maar de schuldenlast tengevolge van de oorlog was vrij groot. Reinald was vanwege de financiële problemen genoodzaakt zijn graafschappen Gelre, Zutphen en Kessel in 1290 voor de duur van tenminste vijf jaar te verpanden aan zijn schoonvader Gwijde, graaf van Vlaanderen. Dertien Gelderse steden, waaronder ook Kessel, bekrachtigden deze verpanding.[25] Dit is een van de spaarzame vermeldingen van het graafschap Kessel na de verkoop van 1279.

Kessel wordt verschillende malen met de term "oppidum" aangeduid. Zelfs schijnt er een oorkonde in het hertogelijk archiefdepot op kasteel Buren bestaan te hebben, waarin aan Kessel stadsrechten werden verleend.[26] Of deze akte ooit door de graaf van Gelre bekrachtigd is, weten we niet en evenmin of ze Kessel ooit bereikte. De stedelijke ontwikkeling bleef (goeddeels) achterwege, ondanks de ligging aan de Maas en opbrengsten van de daaraan verbonden tol. De graaf van Gelre heeft later nog eens geprobeerd om stadsrechten te schenken aan een dorp aan de linkerzijde van de Maas. In 1314 wilde de graaf aan het Gelderse steunpunt Wanssum deze rechten toekennen.[27] Doch zowel het achterland als de stedelijke ontwikkeling waren voor Wanssum te gering. Tenslotte is in 1317 getracht om het iets verderop gelegen Geysteren stadsrechten te geven, maar uiteindelijk gold hier hetzelfde.[28] Deze onderneming komt wel erg vreemd over, want de heerlijke rechten over Geysteren waren in bezit van de familie Van Straelen en niet in handen van de Gelderse graaf. Men gaat toch geen stad stichten in andermans gebied? En tussen Geysteren en Gelre bestond er slechts een leenverhouding,[29] doch dat impliceert niet dat de graaf van Gelre zich zonder goedkeuring van de familie Van Straelen hier een stedelijke ontwikkeling kon laten beginnen.

In het gebied tussen Kessel en Venray beschikte de graaf van Gelre over her en der verspreid gelegen rechten, zoals heerlijke rechten, voogdijrechten, tiendrechten, grondbezit, horigen, ministerialen en leenmannen om er maar een paar te noemen. Kortom, dit complex van rechten en goederen werd later samengesmeed tot één gebied, het Ambt Kessel. Voor het beheer van de domeingoederen stelde de graaf van Gelre eerst rentmeesters aan, van wie we enkelen met naam kennen uit de rekening van 1294-1295.

In de oudst bekende rekening van de scholtis van het Land van Kessel en Rode, daterend uit 1323-1325, worden in die jaren de volgende plaatsen tot het Ambt van Kessel gerekend: Kessel, Helden, Baarlo, Blerick, Maasbree (Brede), Sevenum, Swolgen, Wanssum en Venray.[30] Daarnaast is er een rekening van ontvangsten in het Overkwartier uit het boekjaar 1344-1345, met een aantal posten over het ambt Kessel en Venray,[31] net zoals in de twee verschillende rekeningen van het hertogdom Gelre uit de jaren 1346-1347[32] en 1348-1349.[33] Naar het zich laat aanzien betreffen deze posten de domeingoederen van de hertog van Gelre.

3. De zelfstandigheid van het land van Kessel, 1394-1402

Een uitvoerige verhandeling over deze periode in de geschiedenis van het hertogdom Gelre is reeds eerder gepubliceerd in De Maasgouw.[34] Vandaar dat we deze periode slechts in het kort weergeven. De onderlinge strijd tussen Mechteld en Maria van Gelre, die bekend staat als de vete van de Heeckerens en Bronkhorster, kende op 28 april 1374 een rustpauze, ondanks het feit dat het verdelingsverdrag tussen de partijen uiteindelijk niet werd uitgevoerd.[35] Op 21 december van datzelfde jaar, bevestigden Willem, hertog van Gulik en van Gelre, en zijn echtgenote Maria, hertogin van Gelre, de privilegiën van "den ritteren ind knechten uit dem lande van Kessel".[36] In 1379 deed Maria's zus Mechteld afstand van het hertogdom Gelre ten gunste van haar jonge neef Willem van Gulik.[37] Tenslotte bevestigden Willem van Gulik en Maria van Gelre in 1380 opnieuw de rechten van "de luden in onse landen van Kessel" alsook in Kriekenbeek.[38] Na de dood van hertog Willem op 13 december 1393 verwierf zijn gelijknamige zoon naast het hertogdom Gelre ook het hertogdom Gulik, die tot 1423 verenigd bleven.

Willems jongere broer Reinoud was een vurige jongeling, die soms niet te stuiten bleek. Zijn ouders hadden heel wat te stellen met hem. Hij was lastig en vervelend en in zijn ogen leefde hij in onmin met zijn vader. Van Doorninck en Molhuysen publiceerden in 1903 een brievenboek met een aantal brieven tussen Reinoud en zijn ouders. Hierin worden levendige taferelen beschreven die zich destijds in de familie hebben afgespeeld.[39] Na de dood van hun vader moest Reinoud zich tevreden stellen met een veel kleiner deel uit de erfenis. Toch kreeg hij het voor elkaar dat hij van zijn broer in het Gulikse de burcht en stad Munstereifel, ten zuiden van Keulen, de stad Euskirchen, het land en ambt van Norvenich en "dat lant van Kessel mit den halve hues ende dorpe ter Horst" in bezit kreeg.[40] Met andere woorden: het Land - bedoeld werd het Ambt - Kessel was vanaf dat moment een zelfstandig gebied, los van het hertogdom Gelre. Reinoud liet zich in de oorkonden regelmatig "heer zu Munster ind Eyfflen" noemen, maar slechts één keer, in 1401, noemde hij zich "comes de Kessel". Hierover later meer.

Voor het Ambt Kessel gold dat slechts de rechtsmacht werd overgedragen aan heer Reinoud. Voor het ambtelijke bestuur ter plaatse had dit weinig consequenties. Het maakte weinig uit of de hertog het beheer voerde of zijn opvolger. De onderhorige leengoederen, gelegen binnen het Land van Kessel, mochten alleen voor zijn leenhof of leengerecht verkocht en bezwaard worden. De moeilijkheid is, dat we niet weten, welke leengoederen aan Reinoud toekwamen.

4. Het ambt Kessel een Frans leen

In 1400 bevestigde Reinoud als nieuwe landsheer de rechten en privileges "ons lands van Kessel".[41] Eén van de gevolgen van de boedelscheiding in 1394 was, dat hertog Willem reeds vóór 1401 aan zijn jongere broer Reinoud het "graafschap Kessel" in leen had gegeven.[42] Merkwaardig is, dat hierbij nog steeds gesproken wordt van het graafschap Kessel, terwijl men het ambt Kessel bedoelt. Een en ander heeft te maken met de politieke verhoudingen tussen de grootmachten Frankrijk en Engeland, waarbij Gelre de Franse zijde koos.

Op 2 juni 1401 verklaarde hertog Willem als leenheer en tussenpersoon te willen bewerkstelligen dat zijn broer Reinoud voor het graafschap Kessel leenhulde zou brengen aan de koning van Frankrijk.[43] Blijkens deze akte hield Reinoud het Ambt van Kessel in leen van zijn broer Willem. Nog in hetzelfde jaar treffen we hiervan een bevestiging aan. Reinoud droeg het graafschap Kessel op aan de Franse kroon.[44] Dit is de enige oorkonde, waarin hij zich noemt naar dit gebied: "Reginaldus, secundogenitus Juliacensis et Gelrensis, comes de Kessel", dus graaf van Kessel. Toch moet hierbij worden opgemerkt, dat het gaat om een concept van de beleningsakte aan de koning van Frankrijk. Deze akte is bovendien ongedateerd en niet bezegeld. Deze gang van zaken zien we ook bij de burcht Ter Horst. Tegelijkertijd met het Ambt Kessel droeg hij immers deze burcht op aan de broer van de Franse koning, de hertog van Orléans.[45] De situatie omtrent Ter Horst ligt evenwel anders. Reinoud had slechts één helft van dit kasteel tot zijn beschikking. De andere helft was in bezit van de heren van Broekhuizen, die dit deel in leen hielden van de heren van Meerlo.[46] Hoewel deze twee akten in het Parijse archief niet gedateerd en evenmin bezegeld zijn, blijkt uit een andere bron dat Reinoud op 25 augustus 1401 aan zijn broer Willem verklaarde, dat hij akkoord ging met hetgeen zijn broer en de Franse koning hadden besloten namelijk, "die sachen zu eynden as dairumb in Vranckrijch zu riden ... ind unse besegelde brieve dairup zu geven".[47]

Willem overleed op 16 februari 1402 en aangezien hij kinderloos bleef, werd hij opgevolgd door zijn broer Reinoud. Dit betekende het einde van de zelfstandigheid van het Land van Kessel, want Reinoud kreeg naast het hertogdom Gulik ook de beschikking over het hertogdom Gelre. Na de dood van hertog Reinoud, die in 1423 eveneens kinderloos overleed, kwam er een eind aan de personele unie tussen de hertogdommen Gulik en Gelre, die nadien zelfs zeer vijandig tegenover elkaar kwamen te staan. Adolf van Berg was Reinoud als hertog van Gulik opgevolgd en werd in 1425 door de Duitse koning ook met Gelre en Zutphen beleend.[48] Hij eiste na zijn belening het hertogdom Gelre voor zich op, maar leek slecht op de hoogte van wat er in 1418 door de vier Gelderse kwartieren was afgesproken. Deze kwartieren hadden zich immers blijvend met elkaar verbonden, ook wanneer de hertog kinderloos zou overlijden. Zij zagen niets in Adolf van Berg en hadden een andere kandidaat gevonden in de persoon van Arnold van Egmond, die in vrouwelijke lijn een verwant was van hertog Reinoud.

Arnold verplichtte zich ertoe, geen oorlog te voeren en geen delen van het hertogdom te verkopen of te verpanden zonder toestemming van de ridderschap en de steden.[49] Tevens ging hij akkoord met de toewijzing van een aantal raadslieden. Uit elk kwartier werden vier edellieden gekozen, die de hertog met raad en daad in het bestuur van het hertogdom Gelre bijstonden. Dit werd ook wel de Raad van zestien genoemd.[50]

Op de vraag hoe de situatie in het Land Kessel was, antwoordt slechts één stuk, gedateerd 19 november 1427, in het archief van de Weense charters te Brussel.[51] Het gaat om een verklaring van een aantal Brabantse edelen, die in de Brabantse leenboeken gevonden zouden hebben, dat de hertog van Gelre bepaalde leengoederen van de hertog van Brabant in leen hield, waaronder het "greefschap van Kessele". Het is niet duidelijk waarop de Brabantse edelen hun bewering zouden kunnen staven. Tot nu is er geen enkele akte van belening gevonden, die betrekking zou kunnen hebben op een leenverhouding tussen het graafschap Kessel en Brabant. Wat wel gevonden werd, is een andere leenverhouding. Walram van Kessel droeg namelijk op 24 december 1289 de burcht van Brüggen als leen over aan de hertog van Brabant.[52]

Al in augustus 1493 had Karel van Egmond, hertog van Gelre, een afgevaardigde naar de Franse koning gestuurd, met name Reyner, heer van Broekhuizen. De afgezant kreeg alle onkosten vergoed, maar ook uitbetalingen aan "heralden (herauten), passavanten, baden en spoilluden" om de koning gunstig te stemmen.[53] Frankrijk vond in Gelder een betrouwbare bondgenoot; samen waren zij felle tegenstanders van de expansiedriftige Bourgondische heersers. Ondanks Karels langdurige gevangenschap in Frankrijk vertrok hij in 1499 naar de Franse koning om de nodige financiële en materiële steun te verkrijgen voor de strijd tegen hun gemeenschappelijke tegenstander. Karel verkreeg de gevraagde hulp. Hij kon ook op de steun van het Overkwartier rekenen, want de ridderschap en steden aldaar, alsook de ambtman van Kessel, verklaarden op 5 februari 1503 dat zij met elkaar waren verbonden en trouw zouden blijven, ook als de landsheer tijdelijk buiten het hertogdom verbleef.[54] De steun van Frankrijk bleek niettemin onvoldoende te zijn, want in het jaar 1505 heerste er een crisis. Na de zegetocht van Filips de Schone moest Karel zeer nadelige onderwerpingsverklaringen tekenen, waarbij belangrijke, strategisch gelegen plaatsen, onder andere Arnhem, onder het bewind van Filips de Schone kwamen. Pas na de dood van Filips in 1506 sloeg Karel duchtig terug.

Voor het hertogdom Gelre was de situatie omstreeks 1528 ronduit ongunstig. Door het wegvallen van zijn bondgenoot, de koning van Frankrijk, moest Karel in 1528 overgaan tot onderhandelingen met keizer Karel V. Bij het verdrag, dat in Gorkum gesloten werd, bleef Karel landsheer van Gelre. De keizer dwong echter de bepaling af dat, indien Karel zonder wettige nakomeling zou overlijden, hijzelf hertog van Gelre zou worden.[55]

Op 26 november 1528 verklaarde hertog Karel aan een aantal vooraanstaande edelen, waaronder Johan van Rossem, heer van Broekhuizen, dat hij volmacht had gegeven om Margaretha van Oostenrijk, die als landvoogdes vanwege keizer Karel V handelde, te verzoeken het verdrag van Gorkum te bekrachtigen.[56] Daarna volgt inderdaad de bekrachtiging.

In tegenstelling tot zijn gedachte bleef dit verdrag met keizer Karel V de hertog parten spelen en trachtte hij er onderuit te komen. Hertog Karel wilde dat na zijn dood het hertogdom aansluiting zou vinden bij Frankrijk, maar de ridderschap en de steden van de vier Gelderse kwartieren waren een andere mening toegedaan. Het kwartier van Roermond weigerde in 1537 de overeenkomst tussen Frankrijk en de hertog goed te keuren.[57] De gezamenlijke kwartieren van het hertogdom hadden een vergelijkbare situatie reeds in 1418 meegemaakt en besloten opnieuw een landsheer naar eigen keuze aan te stellen, wanneer er geen wettige erfopvolger voorhanden was.

De erfopvolging werd onderwerp van gesprek op de landdagen en na langdurige debatten wensten uiteindelijk de volledige ridderschap en steden aansluiting bij het hertogdom Kleef, Gulik en Berg. Willem, hertog van Kleef, werd tot nieuwe Gelderse hertog verkozen.[58] Karel ging mokkend akkoord, en op 27 januari 1538 sloot hij met de Gelderse ridderschap een overeenkomst over de opvolging. Nog tijdens het leven van hertog Karel werd Willem, hertog van Kleef, als nieuwe Gelderse hertog ingehuldigd.[59] Karel leidde nadien een teruggetrokken bestaan. Als een gebroken man stierf hij op 30 juni 1538.

Over de ontstane situatie in het hertogdom, dat sedert 1538 een nieuwe landsheer had gekregen, had keizer Karel V een andere mening. Hij ging vanwege de bepaling in het verdrag van Gorkum uit 1528 niet akkoord met de overgang van het hertogdom Gelre naar de Kleefse vorst. Hij kwam eerst met een vreedzame oplossing, maar deze mislukte. Uiteindelijk greep de keizer in en trok in augustus 1543 met een grote legermacht naar het Overkwartier. Een spoor van vernieling achterlatend begaf hij zich richting Kleef. Hij sloeg zijn tentenkamp op bij Venlo. Willem van Kleef meende, dat het een verloren zaak was en besloot zich tijdig over te geven. Op 7 september 1543 maakte hertog Willem van Kleef (ook wel Willem de Rijke genoemd) in het legerkamp van keizer Karel V bij Venlo een knieval. Hij verloor zijn rechten op het hertogdom Gelre, dat daarmee ook zijn onafhankelijkheid kwijtraakte. De overgave had tot gevolg, dat op 12 september 1543 het zogeheten Traktaat van Venlo werd gesloten, waarbij Gelre als laatste gewest bij de Nederlanden werd gevoegd, maar wel in een vrij autonome positie.[60]

De Tachtigjarige Oorlog had voor de geschiedenis van het hertogdom Gelre en het Ambt Kessel grote gevolgen. Drie van de vier Gelderse kwartieren scheidden zich af van de Spaanse koning en sloten zich als zelfstandig gewest aan bij de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Het Gelderse Overkwartier bleef onder de heerschappij van de koning van Spanje, als hertog van Gelre. In 1580 verplaatsten de koningsgezinden het Hof van Gelre van Arnhem naar Roermond.

Berck
Issem
Gelre
Vaghdie
Camp
Wachtendonck
Kempen
Kes
sel
Die Peel
Gel
dr iæ
Pars
Veenlo
Brughe
Dulcken
Gelabeeck
Weert
Comitat
Hoern
Ruremondt
Abbati
æ Thor
Dalen
Wassenbergh
Maes Eyck
Vucht
Susteren
Hynsbergh
Erkelant
Stochem
Sittart
Gangelt
Rangeray
Lynnich
Aldenhauen
Comitatus
Valcke
Valckenbergh
Wyck
Dvcat

II De functionarissen van het ambt Kessel

1. De functie van ambtman

De hoogste functionaris van het ambt was de ambtman. Hij was eigenlijk een zetbaas van de hertog binnen diens ambtsgebied. Inzake het verkrijgen van de ambtmansfunctie blijkt dat de stellingen van Jan Kuys over de ambtman in het kwartier Nijmegen zonder meer overdraagbaar zijn op het ambt Kessel. Volgens Kuys moest de kandidaat voldoen aan vier voorwaarden: grondbezit in het ambt, het inwonerschap en schildboortig en van Gelderse afkomst zijn. Maar het belangrijkste criterium, dat voor de hertog het zwaarst woog, was de vraag of de kandidaat-ambtman over voldoende financiële middelen kon beschikken. De hertog had immers een chronisch gebrek aan geld en hij was niet altijd direct bij machte om het tekort op de ambtmansrekeningen aan te zuiveren. Daarom moest de kandidaat-ambtman over de mogelijkheid beschikken, het tekort (voorlopig) uit eigen zak voor te schieten. Dikwijls werd een negatief saldo verhoogd en uiteindelijk omgezet in een pandovereenkomst.

Wanneer wij de bovengenoemde punten toetsen bij de ambtmannen van het Land van Kessel, dan blijkt dat bijna steeds aan alle criteria voldaan werd. De eis van het inwonerschap werd meestal praktisch opgelost, doordat kasteel Ter Horst fungeerde als ambtswoning. De schildboortigheid of

Linker pagina: Het land van Kessel, uit de "Brusselse Atlas" van Christian Sgroten, 1573 (RAL, kaartencollectie, cat.nr. 781).

Tekening van het kasteel van Horst, door G. Slits, docent te Rolduc van 1855 tot 1888 (RAL, archief Derde Rolduc, inv.nr. 1507).

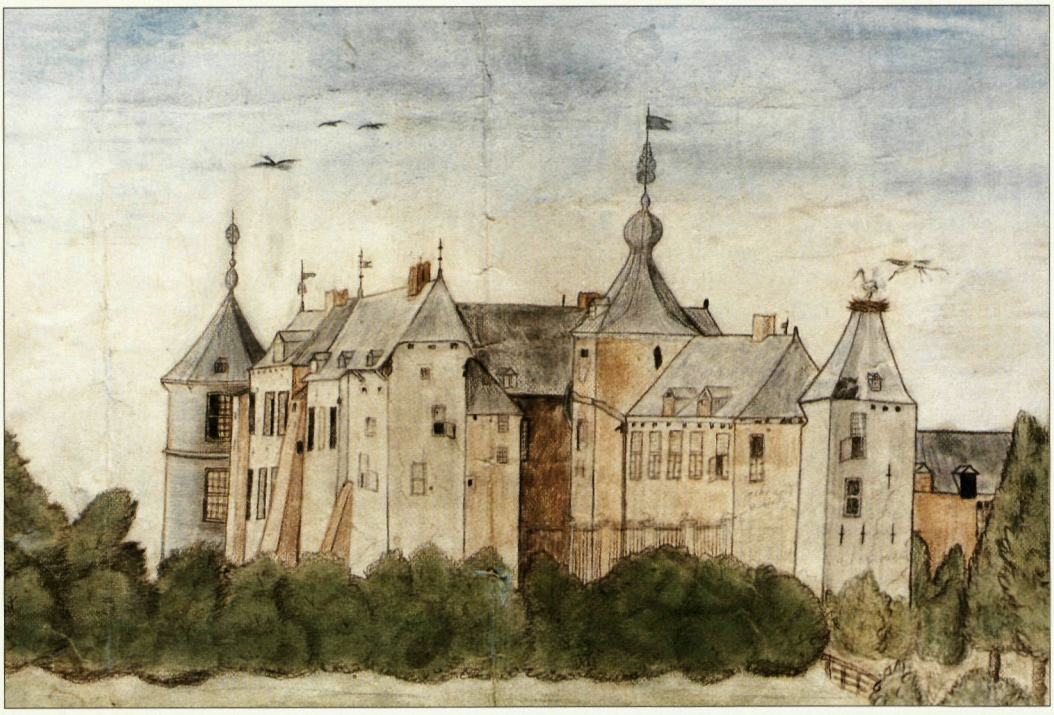

de Gelderse afkomst speelden in latere tijd, evenmin als het grondbezit, nauwelijks een rol. Denken we maar aan meester Hendrik van Salsborch, die afkomstig was uit Hamburg en aan diens opvolger Johan van Wittenhorst, die afkomstig was uit het hertogdom Kleef. De kredietwaardigheid was inderdaad de belangrijkste factor voor het verkrijgen van het ambtmanschap.

2. De taken van de ambtman

De hoofdtaak van een ambtman, ook wel eens drost of drossaard genaamd, was aldus de zorg voor de landsheerlijke rechten. Eveneens vielen onder zijn competentie de handhaving van de rechtspraak, de openbare orde en de veiligheid binnen zijn ambt, terwijl hij in tijden van oorlog belast was met militaire zaken en een grote rol speelde bij de legerorganisatie. Blijkens de landsvrede van 1359 tussen de hertogdommen Gelre en Kleef moest de ambtman van Kessel bij een eventuele schending van dit verdrag twintig mannen leveren voor het herstel van de vrede.[61]

Bij geschiktheid kreeg de kandidaat van de landsheer een benoemingsakte met de hoofdpunten, waarop de ambtman zijn functie diende te vervullen. Zo blijkt uit de benoemingsakte van Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren, daterend van 18 april 1431, dat hij "bescheide" rekening moet doen, met name vanwege de zogenaamde vijf-mark-breuken en alle andere breuken, renten, pachten, tijnsen en schattingen zoals gewoonlijk.[62] De ambtman deed zijn intrede in het kasteel, dat ten dele als dienstwoning beschikbaar was. Mocht hij gevangen genomen worden of zijn dienstwoning verliezen, hetzij door bezetting, brand of oorlogsomstandigheden dan zou de hertog hem vrijwaren van alle geleden kosten en hem daarbij juridisch bij staan. De latere ambtsbrieven zijn van gelijke strekking. De benoemingsakte van Johan Vincent Schellart van Obbendorp, gedateerd op 26 februari 1656, wijst uit dat hij namens de hertog van Gelre "onse saeken, hoogheden, heerlickheden beschudden, beschermen ende verdedighen" moest; verder diende hij "onse onderdanen aldaer recht ende justitie te doen ende administreren aen allen den genen die het hem versueken sullen, ende in saeken t'sijnder kennisse staende de keuren ende breuken te maenen, in te vorderen, opbeuren ende ontfanghen" alsmede elk jaar zijn rekening over te leggen in de Rekenkamer te Roermond.[63] Daarnaast werden ook de financiële aspecten nader omschreven, waarbij bijvoorbeeld moet gedacht worden aan de manier, waarop de ambtman zijn voorganger opvolgde en de hoogte van het bedrag waarmee het ambt belast werd.

De ambtman had soms ook bemoeienissen met het beheer van de hertogelijke domeingoederen. Dit was echter pas in 1543 of iets eerder het geval, want in 1406 benoemde de hertog van Gelre een zekere Arnt van Lomme tot rentmeester over zijn domeingoederen gelegen in zowel Rade (= Venray) als in het Land van Kessel.[64] Daarbij zij nog opgemerkt dat in

1435 de in Venray gelegen domeingoederen verpand werden aan ambtman Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren, vanwege een geldlening van 6.000 Rijnse guldens.[65] Over het beheer van de resterende domeingoederen gelegen in het Land van Kessel ontbreekt tot nu toe ieder spoor. Doch het overgrote deel van deze domeingoederen was reeds verpand aan de graaf van Meurs, hetgeen bekend staat sedert 1364 als de Meurse Pandschap. Hier vielen bijvoorbeeld onder de inkomsten uit de plaatselijke tienden, tollen en accijnzen. De rekening van ambtman Johan van Wittenhorst uit 1543, bevat een volledige lijst van de goederen die gerekend worden tot de Meurse Pandschap.[66]

De gecombineerde functie van ambtman en rentmeester van het land van Kessel komt in de rekening uit 1543 voor het eerst naar voren. Hertog Karel van Egmond had in 1535 toestemming verleend aan zijn ambtman Johan van Wittenhorst om diens "diener en schriever" Johan van Daill de jaarlijkse renten te laten innen uit de domeingoederen gelegen in het Land van Kessel. Deze kreeg hiervoor een jaarlijkse vergoeding van 35 guldens.[67] Het blijkt echter, dat de ambtman verantwoordelijk bleef en over beide functies rekenschap moest afleggen. Tot 1578 bleef deze situatie in het Land van Kessel gehandhaafd. De inning van deze inkomsten ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog was zeker niet gemakkelijk. Of dit de reden is geweest om deze gecombineerde boekhouding en functie te gescheiden is niet duidelijk.

Aangezien kasteel Horst de vaste residentie was van de ambtman, is het weinig verwonderlijk dat deze in de vijftiende eeuw namens de hertog van Gelre ook de heerlijke rechten over de halve heerlijkheid Horst uitoefende.[68] Jaarlijks diende de ambtman verantwoording af te leggen aan de hertog. Deze ambtelijke rekeningen werden nagerekend en afgesloten met een zogeheten afhoring.

Volgens de benoemingsakten uit de vijftiende eeuw, waarin de rechten en plichten van de ambtman precies waren omschreven, mocht hij zelf de scholtissen en schepenen in zijn gebied aanstellen of ontslaan. Een uitzondering vormde het bodeambt; de benoeming van de gerichtsbode bleef in handen van de hertog. Pas in het begin van de zestiende eeuw zou hierin verandering komen.

De ambtsrekeningen geven een levendig beeld van de werkzaamheden van een ambtman. De grote post voor reiskosten bewijst dat hij vaak van huis was. Verder had hij veel werk met de inning van de hertogelijke cijnzen, renten en gerechtelijke boeten in de diverse plaatsen van het ambt. Bij de vermelding van de inkomsten en uitgaven wordt steeds een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de verschillende dorpen. De ambtman was betrokken bij bestuurlijke en militaire zaken, maar de voornaamste taak was wel de justitiële taak. Deze omvatte onder meer het vervolgingsbeleid met bestraffing van misdadigers; overigens bracht dit het meeste geld op, want de boetes waren niet gering. Daarentegen vormde de criminaliteitsbe-

strijding een flinke kostenpost. De berechting van misdadigers valt onder de criminele ofwel strafrechtspraak. Namens de landsheer moest de ambtman en/of landscholtis zorg dragen dat de ingezetenen recht geschiedde. Door het slachtoffer werd een klacht ingediend tegen de verdachte en bij een eventueel vonnis van de schepenen bij de gerichtsbank trad de ambtman of de scholtis als uitvoerder van het vonnis op. De veroordeelde werd bij een minder zware misdaad belast met een boete. Een gedeelte hiervan kwam toe aan de landsheer en dit vinden we dan ook terug bij de inkomsten van de ambtmansrekeningen onder de zogeheten breuken. Deze breuken waren een belangrijke inkomstenbron.

Dikwijls trad de ambtman op bij de vrijwillige rechtspraak, zoals het vastleggen van een testament, een huwelijkscontract of het transport of bezwaring van een onroerend goed. Op verzoek zegelde hij namens de plaatselijke gerichtsbank, vanwege het feit dat deze niet over een eigen schepenbankszegel beschikte. De oorkonde of akte gaf ten aanzien van het transport een schriftelijk bewijsstuk. Met zo'n bewijsstuk in handen kon men eenvoudig tot in lengte van dagen zijn rechten bewijzen. Voor het Land van Kessel komt een stroom van deze akten pas in de tweede helft van de veertiende eeuw op gang.

3. Het salaris van de ambtman

Voor zijn diensten ontving de ambtman een vast salaris en een tegemoetkoming in de onderhoudskosten van het kasteel Horst. In de vijftiende eeuw bestond zelfs de situatie, dat de ambtmannen van Kessel namens de hertog van Gelre ook de heerlijke rechten over de halve heerlijkheid Horst uitoefenden.

In de benoemingsakte van de ambtman werd eveneens zijn salaris geregeld. Dit loon, "gehalt", "wedde" of "gagie" werd betaald uit de inkomsten van het ambt. In de oudste ambtmansrekening van het ambt Kessel, uit het boekjaar 1409-1410, nam de ambtman onder de uitgaven een post op "Item van mijn ampt- ind huysgehaltz wegen Ther Horst C gulden".[69] Naast deze post van het huishoudgeld wordt ook aangegeven hoeveel geld de hertog hem nog schuldig bleef. De achterstallige betaling bleek in 1410 opgelopen te zijn tot ruim 700 gulden.

Bij de aanstelling van Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren, in 1431 was bepaald dat hij een jaarsalaris van 130 Rijnse gulden zou genieten en daarenboven uit de breuken nog eens 160 Rijnse guldens ontvangen. Hij mocht gebruik maken van de visserij en kreeg, net zoals zijn voorgangers, het nodige voer voor de paarden en hout voor zijn verwarming. De ambtman moest dan wel de kost geven aan de "poertener", "wechter" en de "moelener", maar het loon voor deze lieden kwam voor rekening van de hertog.[70] Ook deze post keert steeds terug in de genoemde rekeningen.

Blijkens deze rekeningen kwam het vaker voor dat de ambtman de tekorten op de exploitatierekening van het Ambt Kessel voorfinancierde, tot op het moment dat de hertog bij machte was dit bedrag aan te zuiveren. Vanaf 1543 constateren we in de rekeningen van de ambtman dat hij ook de functie van rentmeester van de hertogelijke domeinen vervulde binnen zijn ambt.[71] Na de splitsing in 1578 van deze gecombineerde functie is de post omtrent "wedden, onderhalt ende beloninghe ordinaris" van de ambtman terug te vinden in de rekening van de rentmeester van de domeinen.[72] Deze uitgavenpost kwam in 1675 voor de rentmeesters te vervallen, maar viel daarna onder het beheer van de landrentmeester-generaal.[73]

In 1703 noteerde de rentmeester van Kessel dat Johan Albert Schellart van Obbendorp 72 ponden uitbetaald kreeg voor zijn onderhoud en gagie, benevens 300 gulden voor het onderhoud van "ses peerden, als oock op ieder peerdt eenen man", 46 ponden voor hooi en 8 pond voor kleding.[74] Deze vergoeding komt ook voor bij de ambtmannen uit het geslacht Van Wittenhorst.[75] Doordat de functie sinds 1675 eigenlijk niet meer bestond, maar de lening van 70.000 ponden nog steeds niet was afgelost, bleef de situatie voor de geldschieter gehandhaafd.

Het salaris van de ambtman uit de familie Schellart van Obbendorp bleef ongewijzigd[76], maar op de vraag wie het salaris van de plaatsvervangende ambtman betaalde, is niet direct een antwoord te geven. Normaal gesproken verwacht men deze betalingspost terug te vinden in de landrentmeestersrekeningen, net zoals de betaling van Johan Albert Schellart van Obbendorp, heer van Geysteren. De betaling van zijn plaatsvervanger, Hendrik Ignatius Schenck van Nydeggen, komt echter niet voor in deze rekeningen, wat het vermoeden sterkt dat de eigenlijke ambtman, de heer van Geysteren, het salaris van zijn plaatsvervanger moest betalen. Doch absolute zekerheid is hieromtrent niet te geven.

Omstreeks 1731 overleed Johan Albert Schellart van Obbendorp; nadien werd er geen nieuwe ambtman 'oude stijl', door het Pruisische landsbestuur meer benoemd, maar zijn bovengenoemde plaatsvervanger bleef wel op post. Tijdens de ambtsperiode van Hendrik Ignatius Schenck van Nydeggen kwamen de twintig dorpen in het land van Kessel, na het overlijden van de heer van Geysteren, overeen dat zij gezamenlijk het zogeheten jaarlijkse "tractament of gehalt" van hun ambtman zouden betalen. Vanaf 1733 komt deze betalingspost dan ook voor in de dorpsrekeningen onder de "ordinaire" en/of "extra-ordinaire uitgaven". Onder deze post treft men eveneens de betalingen aan van de scholtis, schepenen en andere functionarissen van het dorpsbestuur.[77] Het salaris van de ambtman werd per dorp naar rato omgeslagen volgens een bepaalde verdeelsleutel, de matricule. Het exacte bedrag dat de ambtman jaarlijks als salaris van de twintig dorpen in het land van Kessel ontving, is bekend. Aan de hand van de dorpsrekeningen is getracht dit te achterhalen, de archivalia van de dorpen Blitterswijck, Oirlo en Geysteren geen uitsluitsel brachten. Uit deze

onvolledige informatie is af te leiden dat aan de ambtman een bedrag van 150 gulden werd uitbetaald.[78]

In elk dorp kreeg hij zijn jaarlijks "tractament of gehalt" en gaf hij hiervoor een ondertekende kwitantie. Wat in het oog springt, is de bijdrage van bijvoorbeeld Tienray, dat een bedrag van bijna tien stuivers moest afdragen. Dat kwam neer op een stuiver per huis of huisgezin [*er waren dus maar tien huizen in Tienray!*]. Later in de achttiende eeuw werd er nog een extra bedrag aan toegevoegd, het opgeld. Dit diende tot dekking van het verlies door de wisselkoers, tengevolge van de uitbetaling in Hollandse of in Kleefse munten. Iets vergelijkbaars deed zich voor in 1775, toen het *Landesadministrationskollegium* aangaande de betaling van het salaris van de ambtman van Kessel bepaalde met welke munteenheid men diende te rekenen.[79] De jaarlijkse betalingen door de dorpen aan de ambtman zijn tot het einde van het Ancien Régime in de dorpsrekeningen opgenomen.

4. De landscholtis van het ambt Kessel

Tot het takenpakket van de scholtis behoorde de zorg voor de landsheerlijke rechten, die hij namens de hertog uitoefende, zoals het voorzitten van de gerichtsdagen bij de plaatselijke gerichtsbanken en voorts het berechten van overtredingen, misdrijven en kleinere vergrijpen. De functie van scholtis werd vaak door de graaf of hertog aan een andere persoon vergeven. Doch wanneer de ambtman, zoals dat bij sommigen in de veertiende en vijftiende eeuw voorkwam, zelf eveneens de functie van scholtis uitoefende, kon hij een geschikte kandidaat voor deze functie benoemen. De functie van scholtis is in vele opzichten vergelijkbaar met die van de ambtman, maar hiërarchisch ressorteerde de scholtis onder de ambtman. De positie van de landscholtis was enerzijds merkwaardig te noemen, omdat hij twee heren moest dienen. Het contact met de ambtman was natuurlijk veel intensiever dan met de hertog, maar van laatstgenoemde kreeg de landscholtis ook opdrachten.

In de rekening van 1323-1325 is er sprake van een scholtis Johannes van Brede,[80] terwijl in 1352 het ambt in bezit was van ambtman Johan van Broekhuizen. In de vijftiende eeuw zijn er meer personen bekend, die het schoutambt van Kessel hebben bekleed. Zo is er in 1407 sprake van Derick van der Heyden,[81] die in 1417 nog in functie was.[82] Johannes van Schelberg wordt in 1425[83] en in 1431 vermelden.[84] Hendrik van Merwijck komt vanaf 1431 geregeld in de stukken voor.[85] Hij voerde in 1444 tevens de titel van burggraaf van Geysteren, en was aldus de rechterhand van ambtman Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren.[86] Toen Johan van Broekhuizen in 1450 op reis ging naar het Heilig Land bleef de landscholtis, Hendrik van Merwijck, achter en fungeerde als plaatsvervanger van de ambtman. Hendrik moet tot minstens 1452 in dienst zijn gebleven.[87]

De verwarring tussen de functies van ambtman en landscholtis is groot. Ook al zien we in de praktijk dat zij beiden zich duidelijk manifesteerden bij de plaatselijke gerichtsbanken. De betiteling van landscholtis of scholtis van het Land van Kessel roept vragen op voor wat betreft de betekenis van de functie van "richter". Want kunnen we elke richter in het Land van Kessel, die we in de stukken aantreffen, identificeren met de landscholtis? Of behartigde de richter in kwestie slechts de zaken in een kleiner deel van het land van Kessel? Dit zou men kunnen afleiden uit de aanwezigheid van een richter bij de plaatselijke gerichtsbanken, zoals op 1 november 1353 bij de schepenen van Helden, waarbij richter Godaert Cox optrad, terwijl de ambtman Johan van Broekhuizen op verzoek van de schepenen de akte met zijn zegel bekrachtigt.[88] Of men de genoemde richter dezelfde of een gelijkaardige competentie mag aanmeten als een landscholtis, blijft verder een open vraag.

Over het salaris van de landscholtis is eigenlijk nauwelijks iets bekend. Uit onderzoek in de jaarlijkse rekeningen van de rentmeester van het Ambt Kessel blijkt bijvoorbeeld in 1580 dat de scholtis "tot belonungh van zijn officie" gebruik maakte van de "bijenstandt" (het plaatsen van bijenkorven op de woeste gronden) in het Land van Kessel, met uitzondering opnieuw van die in Venray.[89] Voorts genoot de scholtis van een bepaald percentage, dat in 1551 zelfs opliep tot twee derden van de inkomsten van de vijfmark-breuken.[90]

Ook had de landscholtis van Kessel soms bemoeienis met de legerorganisatie, zoals blijkt in 1432 wanneer Hendrik van Merwijck zich als aanvoerder van tweehonderd "voetruteren" uit de landen van Kessel naar Hinsbeck moest begeven.[91]

5. De gerichtsbode van het ambt Kessel

Tot de directe ondergeschikten van de ambtman behoort de gerichtsbode, zij het dat de persoon in kwestie werkzaam was bij de plaatselijke schepenbank c.q. gerichtsbank. De functie van gerichtsbode is vergelijkbaar met die van de huidige politieagent en deurwaarder en bestond hoofdzakelijk uit het aanbrengen van overtredingen en het dagvaarden van de procespartijen. Bij elke gerichtsbank in het Ambt Kessel was er een bode en later, in de zeventiende eeuw, komt het bij de gecombineerde gerichtsbanken, zoals Kessel met Helden en Swolgen met Broekhuizenvorst voor, dat elk dorp een gerichtsbode kreeg aangewezen. Naast het dagvaarden had de bode ook als taak de reeds veroordeelden voor te leiden, die in het afgelopen jaar een "breuk" hadden betaald. Gezamenlijk moesten de veroordeelden op een bepaalde dag de opgelegde boete die zij al betaald hadden, voor de schepenen verklaren en bevestigen. Zowel deze aanzegging als de verklaringen voor de schepenen dienden als bijlagen voor de rekenschap van de ambtman. Op deze wijze werden de boetes administratief verwerkt, zodat de Gelderse Rekenkamer dit kon controleren.[92]

Gegevens omtrent de gerichtsboden vinden we in de jaarlijkse rekeningen van de ambtmannen, vanaf 1543-1578 en ná 1578 in de rekeningen van de rentmeester van het Ambt Kessel. Opmerkelijk is de aanstelling van de gerichtsbode Reyner van Zeller, die op 5 oktober 1517 door hertog Karel van Egmond werd benoemd. De hertog benoemde Reyner van Zeller te Blerick als gerichtsbode voor het leven, maar Reyner mocht het "badeambt" ook laten uitvoeren door een plaatsvervanger.[93] Bij de benoeming, op 20 mei 1532, van Henrick van Stadtloen als gerichtsbode te Bree in opvolging van zijn vader Bernard, ontbreekt deze omschrijving voor het bedienen door een plaatsvervanger evenwel.[94] Hij heeft dit ambt tot zijn dood in 1581 of 1582 bekleed, want in de rekening van Johan van Heijde van Asch blijkt hij vervangen te zijn door Marten Schenck.[95]

Onderzoek heeft aangetoond dat de hertog had toegestaan dat zowel de stadhouder van het Overkwartier als de ambtman de gerichtsbode bij de gerichtsbanken in het Ambt Kessel mocht aanstellen. Daarin kwam in 1675 verandering, want na de verkoop van de heerlijke rechten van het Ambt Kessel verviel deze functie niet, maar de ambtman was niet meer bevoegd de gerichtsbode te benoemen; vanaf dat moment kwam dit recht toe aan de nieuwe heer.

Dat de functie van gerichtsbode niet altijd zonder gevaren was, mag duidelijk zijn. Hij werd meer dan eens belaagd met bedreigingen en mishandelingen. In 1646 behandelde de schepenbank te Kessel zo'n geval, waarbij de veroordeelde, een zekere Gaert van Hingen, een boete kreeg opgelegd.[96]

Een aardige bijkomstigheid vormt de betaling aan de gezamelijke gerichtsboden des "Ampts Kessel" in 1713: vanwege voor de rentmeester van de domeinen verrichte werkzaamheden kreeg elk één gulden uitbetaald. In deze lijst ontbreekt alleen de gerichtsbode van Venray.[97]

Een uit de late achttiende eeuw stammend stuk, dat een functieomschrijving van de gerichtsbode bevat, leert dat hij :

1. Rooms katholiek moest zijn en
2. van onberispelijk gedrag,
3. afstand moest bewaren tegenover de ingezetenen, zodat zijn gezag niet in gevaar kwam,
4. bekwaam moest zijn in lezen en schrijven.

Van ambtswege diende hij zich daarenboven te houden aan de volgende voorschriften :

1. hij mocht geen publicaties of bekendmakingen verrichten zonder opdracht van de scholtis,
2. hij moest alle plakkaten en ordonantien publiceren in opdracht van de scholtis en voorts daarvan de boekhouding bij te houden,
3. hij was verplicht om de gevangenen in de gevangenis te leiden en cipierswerkzaamheden te verrichten,
4. hij diende erop toezien dat "geene brandende tabakspijpe" binnen de dorpen bij de huizen, schuren of stallingen werd gerookt.[98]

III De ambtmannen "oude stijl"

1. De ambtmannen van het ambt Kessel tot 1446

In 1343 kreeg Venlo stadsrechten van hertog Reinald II, die kort daarna stierf. Hij liet twee minderjarige zonen achter, Reinald en Eduard. Over de erfopvolging was er nauwelijks discussie, want Reinald, de oudste, werd algemeen erkend als nieuwe hertog. Maar over het voogdijschap over de kinderen en de erfenis ontstond wel onenigheid. Uiteindelijk leidde dit tot een aantal regelingen. In 1352 stond Reinald III aan zijn broer Eduard onder andere het Land van Kessel af. Reinald werd in 1361 na een langdurige strijd door Eduard gedwongen afstand te doen van het hertogdom ten gunste van zijn broer en deze werd nadien als landsheer erkend.[99]

Voor de hoogste ambtenaar in het land van Kessel, de ambtman, had hertog Reinald in 1352 reeds een afstandsverklaring uitgevaardigd. Op 9 juli van dat jaar verzocht hij aan Johan van Broekhuizen, heren Willems zoon "onsen amptman in den lande van Kessel ... huldinghe te doen van den scholteampt van den lande van Kessel" aan zijn broer Eduard van Gelre.[100] De regeling hieromtrent had dus echter alleen betrekking op het schoutambt en dus niet op het ambtmanschap van Kessel. De volgende passage in deze oorkonde, waarbij hertog Reinald hem na drie jaar na diens benoeming, zijn eed "quyt (schelden) van alre huldinghen die gij ons gedaen hebt van allins amptswegen" leert ons dat Johan van Broekhuizen reeds in 1349 tot zowel ambtman als scholtis benoemd was. De oorkonde uit 1352 is de eerste vermelding van een ambtman van Kessel. Bovendien stellen we vast, dat reeds vanaf 1349 twee aparte functies werden gecumuleerd.

Nadien komen we Johan van Broekhuizen als ambtman van Kessel nog slechts een keer tegen, namelijk op 1 november 1353, wanneer hij een transportakte namens de richter en schepenen van Helden bekrachtigt.[101] In 1360 blijkt dat Johan ambtman was van Venlo.[102]

De gegevens uit de veertiende eeuw omtrent ambtmannen en scholtissen zijn zeer gering in aantal en onvolledig. Johan werd, voor zover we kunnen nagaan, in 1363 opgevolgd door Willem van Baerle.[103] Op verzoek van de schepenen van Horst zegelde Reyner van Buerlaer in 1399 een oorkonde, waarbij hij betiteld werd als: "Reyner van Buerlaer, ritter amptman des gemeyne lantz van Kessel".[104] In 1400 trad hij als getuige op voor Reinoud van Gulik en Gelre, heer van Munstereifel, toen deze de privilegiën van het Land van Kessel bevestigde. Hij komt dan echter voor zonder enige betiteling, zodat we geneigd zijn te denken dat hij niet meer in functie was als ambtman van Kessel.[105] Reynier van Buerlaer moet omstreeks 1400 als ambtman zijn afgetreden en werd opgevolgd door Johan van Broekhuizen (1405-1418). In een akte van 12 augustus 1405 wordt ambtman Johan van Broekhuizen immers omschreven als "senescallus" van het graafschap - bedoeld was het ambt - Kessel en "capitaneus" van het Huis ter Horst.[106] Hij beloofde dit gebied en het kasteel na het overlijden van hertog Reinoud

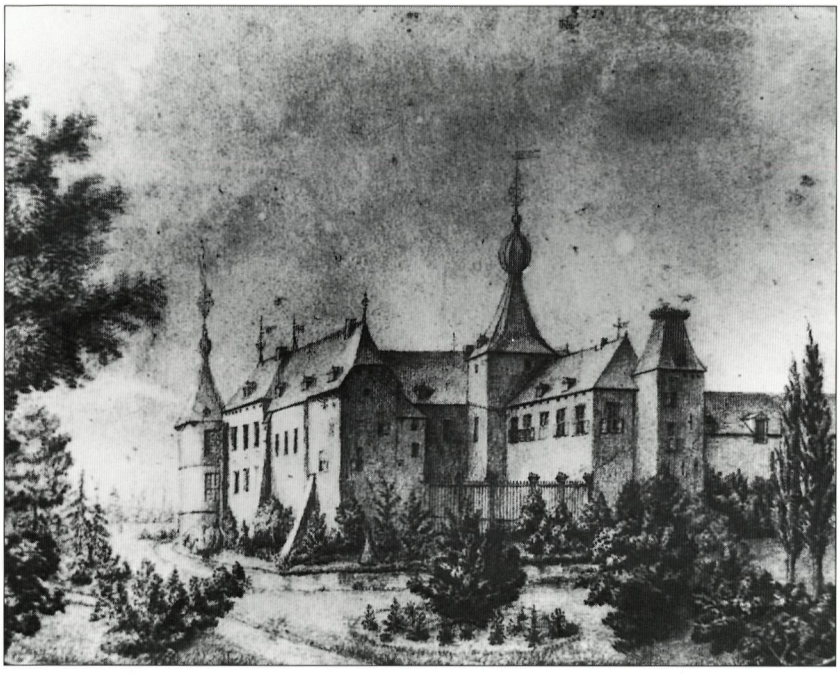

Tekening van het kasteel van Horst, door G. Slits, docent te Rolduc van 1855 tot 1888 (RAL, archief Derde Rolduc, inv.nr. 1507).

beschikbaar te houden voor de hertogin, Maria van Harcourt, en na haar dood voor Lodewijk van Orléans. Ruim een half jaar eerder waren zowel het ambt Kessel als het kasteel Ter Horst als onderpand aangewezen bij het opstellen van het huwelijkscontract tussen de Gelderse hertog en de Franse prinses.[107] In het hertogelijk archief te Arnhem bevinden zich een aantal rekeningen uit de ambtstermijn van Johan van Broekhuizen, meer bepaald over de jaren 1409-1414.[108] Deze geven een prachtig en gedetailleerd beeld van zijn werkzaamheden, maar het zou te ver voeren hier dieper op in te gaan.

Na de dood van Johan van Broekhuizen, die omstreeks 1418 kinderloos overleed, vererfde de vordering van ruim 4127 Gelderse guldens met de functie van ambtman van het Ambt Kessel op zijn neef Arnt, heer van Blitterswijck.[109] Op verzoek van de schepenen van Baarlo zegelde Arnt als ambtman "des lants van Kessel" in 1419 een verkoopakte.[110] In 1420 voldeed hij aan het verzoek om een akte te zegelen namens de schepenen van Kessel en Helden, die zelf geen zegel hadden.[111]

Arnt van Blitterswijck gaf er al na enkele jaren de voorkeur aan zijn functie van ambtman te gelde te maken. Met goedvinden van de hertog verkocht hij in 1424 zijn vordering op het Ambt Kessel aan Willem van Broekhuizen, die sedert 1415 heer van Geysteren, Spraland, Oirlo en Oostrum was en daarnaast erfhofmeester van het hertogdom Gelre.[112] Door zijn overlijden in 1427 ging zijn nalatenschap over op zijn jongere broers Johan en Sweder. Laatstgenoemde volgde zijn broer Willem op als ambtman van Kessel, zijn ambtstermijn duurde van 1427 tot 1430.[113]

Kort na dat jaar werd hij opgevolgd door zijn broer Johan, die al in 1405 heer van Loo bij Alpen was en die na Willem van Broekhuizens dood alle heerlijkheden uit diens erfenis verwierf.[114] Verder wist hij ook het ambt van erfhofmeester te bemachtigen. Het bij deze functie horend harnas haalde Johan van Broekhuizen persoonlijk op bij zijn broer op kasteel Ammerzoden.[115] Waarom Sweder van Broekhuizen afstand deed van het ambtmanschap van Kessel is niet bekend, maar geld heeft vermoedelijk een grote rol gespeeld. Johan van Broekhuizen, heer van Loo en Geysteren, werd op 18 april 1431 benoemd tot ambtman van Kessel.[116] Feitelijk had hij zijn taak al eerder aanvaard, want op 5 april 1431 was hij als drost van Kessel aanwezig op het priesterkoor van de kerk te Venray, toen daar een getuigenverhoor werd gehouden over Venrayse tiendrechten van de Munsterabdij te Roermond.[117]

2. De verpanding van het ambt Kessel, 1446

Op 2 juli 1446 verpandde de hertog van Gelre het ambtmanschap Kessel en de halve heerlijkheid Horst aan Johan van Broekhuizen voor een lening van 1500 Rijnse guldens.[118] Johan was nu heer en meester in zijn ambtsgebied en hoefde vanaf die tijd ook geen rekenschap meer af te leggen over inkomsten en uitgaven aan de hertog. Dit hield ook in, dat Johan de inkomsten van alle breuken mocht behouden. Uitgezonderd waren eventuele pondschattingen, een vermogensbelasting die op beperkte schaal door de steden en ridderschap werd toegestaan aan de landsheer. Over Johans ambtstermijn zijn er, met onderbrekingen, ambtsrekeningen bewaard gebleven over de jaren 1431-1442, maar na de verpanding in 1446 droogt deze informatiebron natuurlijk op.[119]

Ondanks zijn pandschap op het Ambt Kessel, waarover hij geen rekenschap meer behoefde af te leggen, moest hij in 1449 nog 'bescheiden' rekenschap doen voor zijn ambten zowel binnen Goch als Kessel "van allen broecken, renten ende opkomingen ende sunderlinge van den broecken van Helden". Tegelijkertijd gaf de hertog hem daarvoor een compensatie. Op 31 oktober 1449 ontving Johan een zogeheten recesbrief van hertog Arnold.[120] Wanneer de rekening was goedgekeurd, kreeg de ambtman een recesbrief als bewijs dat de zaak goed was afgesloten. Dit zou erop kunnen duiden, dat het pandschap op het ambt Kessel wellicht door de hertog voordien toch was afgelost, maar zekerheid hebben wij daarover niet. Immers Johan diende daarna geen rekeningen meer in. Een andere mogelijkheid is dat het ging om een oude afrekening, over de periode vóór 1446.

Het gelijktijdig bekleden van twee ambtmanschappen was zeer uitzonderlijk. Bij Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren, hebben we te maken met zo'n uitzondering, want Johan was behalve ambtman van Kessel tevens ambtman van Goch.[121] Ook Walraven van Wittenhorst (1585-1611) en nadien zijn zoon Johan (1611-1614) waren ambtman van twee verschillende ambten, namelijk Kessel en Montfort.[122]

Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren besloot in 1450, een zogenaamd Jubeljaar, op bedevaart te gaan naar Rome en het Heilig Land.[123] Hij bereikte Jeruzalem en hij ging "voirt na Sunte Katherinen" - een klooster in de Sinaï - "dair hi ind wege ende velde doet bleef".[124] Zijn overlijdensdatum is geruime tijd vóór 10 december 1451 te situeren, want op die dag handelde zijn weduwe, Anna van der Straten, vrouwe van Wissen, met de erfgenamen de erfenis af volgens de bepalingen van Johans testament.[125]

Uit de boedel erfde Johans zus Gerarda, die met de Kesselse burchtheer Willem van Kessel getrouwd was, het ambtmanschap van Kessel en de daarmee verbonden halve heerlijkheid Horst. Het is mogelijk dat de erfgenamen van Johan reeds bij de boedelscheiding problemen voorzagen ten aanzien van het Ambt Kessel. In de akte werd daar al rekening mee gehouden door de volgende bepaling: "Oick offt saeck weer dat Willem van Kessell aen den ampt van Kessell ind den anderen aen den renthen van Rade van onsen ghenedighe heren van Gelre enigen last off indracht aen queme, ... dat soelen die erffgenamen voirgenoemd sementlick den anderen helpen draghen". Uiteindelijk greep de hertog in en trok de opvolging van het ambt Kessel aan zich. Hij weigerde Willem, heer van Kessel, aan te stellen als Johans opvolger in het Ambt Kessel. De hertog vond, dat hijzelf en zijn onderdanen door Johan benadeeld waren, waardoor deze het ambt verbeurd had. Van de bepaling dat zij elkaar zouden helpen is ook niet veel van terecht gekomen. Tegen dit optreden van de hertog bleef de familie Van Kessel zich fel verzetten en bij diens opvolgers stelde zij alles in het werk, overigens zonder succes, om alsnog tot ambtman van Kessel te worden benoemd.

3. De ambtmannen na 1451

In de plaats van Johan van Kessel, erfgenaam van Johan van Broekhuizen, stelde hertog Arnold de uit Roermond afkomstige Arnt de Wilde van Merssen aan. Hij komt vanaf 24 februari 1454 tot in 1456 voor met de titel van richter of scholtis van het Land van Kessel.[126] Arnt de Wilde van Merssen moet vóór 15 juni 1456 tot ambtman van Kessel zijn benoemd, want op die datum vangt zijn rekening aan. In verband met zijn benoeming vermeldt hij in de rekening van 1456/1457 een post die vermoedelijk te dateren is op 17 mei 1456: "Item due ich dat aempt aen nam ende die lantscepenen ter Horst waeren, soe yst gewoenlick dat der aemptman dat gelaegh gyldt". Hij betaalde voor dit gelag meer dan drie gulden en bracht die in rekening bij de hertog.[127]

Na een korte ambstermijn werd Arnold de Wilde van Merssen reeds op 25 maart 1457, overigens met goedkeuring van de hertog, opgevolgd door Dirk van der Horst, die Arnolds vordering op het Ambt Kessel had ingelost,[128] en toen als ambtman werd benoemd.[129] Dirk was al kamerling en raadsman van de hertog, die hem vrijwaarde tegen de aanspraken van de

erfgenamen van Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren. In de ambtsbrief van Dirk van der Horst staan de rechten en plichten zoals gebruikelijk nauwkeurig omschreven. Kennelijk had de ambtsbrief van Johan van Broekhuizen uit 1431 model gestaan. Jaarlijks diende hij rekening en verantwoording van zijn beheer aan de hertog af te leggen. Van Dirk van der Horst zijn de ambtsrekeningen bewaard gebleven over de periode 1457-1461.[130]

Als trouwe aanhanger van hertog Arnold had Dirk zijn bedenkingen bij de machtsovername door Arnolds zoon, hertog Adolf. In 1467 werd Dirk omwille van een geldlening door hertog Adolf in zijn functie als ambtman van Kessel gehandhaafd.[131] Toch was er een bepaalde onvrede tussen hen beiden, zodat Dirk van der Horst het hertogdom Gelre uiteindelijk moest verlaten. Hij trad in dienst van de hertog van Kleef en werd "eyn Amptman tot Cranenburgh".[132] Maar toen Arnold in 1471 met Bourgondische steun terugkeerde, koos Dirk opnieuw de zijde van de oude hertog. De oorlog ging niet ongemerkt aan hem voorbij. Uit een brief van de hertog van Kleef aan de stad Doesburg, gedateerd 20 februari 1472, weten we, dat het huis Ter Horst was ingenomen door Reiner, heer van Broekhuizen, en dat er plannen werden gesmeed om het kasteel voor de oude hertog Arnold te heroveren.[133] In oktober 1472 verpandde Arnold het drostambt Kessel en de halve heerlijkheid Horst aan Dirk voor een lening van 1200 Rijnse gulden.[134] Dirk is zijn heer tot het laatst toe trouw gebleven. Op 20 februari 1473 benoemde Arnold zijn ambtman Dirk van der Horst tot één van de uitvoerders van zijn laatste wilsbeschikking.[135]

Dirk van der Horst koos na het overlijden van hertog Arnold de zijde van Bourgondië en kon dan ook aanblijven als ambtman van Kessel onder de Bourgondische overheersers: zowel tijdens de regering Karel de Stoute als onder diens opvolger Maximiliaan van Oostenrijk behield hij wegens zijn trouwe dienst zijn functie. De oude ambtman met een loopbaan vanaf 1457, voelde echter dat het stilaan tijd werd het kalmer aan te doen. Dirk, getrouwd met Eva van Sevell, had een zoon, maar deze was vanwege een geestelijke stoornis niet in staat zijn vader op te volgen.[136] Op 20 februari 1484 gaven Maximiliaan van Oostenrijk en zijn zoon Filips de Schone aan Dirk toestemming om bij testament over zijn goederen te beschikken.[137] Op 15 mei 1484 droeg hij zijn functie over aan Thijs van Merwijck.[138] Dirk is vóór 23 juni 1491 overleden, want op die dag sloot zijn weduwe met de ambtman Thijs van Merwijck een overeenkomst, waarbij zij hem de halve heerlijkheid Horst, die zij met haar echtgenoot sinds 1472 in pand had, overdroeg.[139] Thijs moest voor deze overdracht 1200 Rijnse gulden pandsom betalen en verkreeg daarmee de rechten op de halve heerlijkheid Horst.

Vervolgens kwam Thijs in 1493 met zijn oom Thijs van Kessel, tot een akkoord over de oude aanspraken op het Ambt Kessel, die nog voortvloeiden uit de erfenis van Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren.[140] Karel, hertog van Gelre, verklaarde op 8 september 1493 dat hij aan Thijs

van Merwijck honderd gulden schuldig was, vanwege uitbetaling van soldij aan het krijgsvolk.[141]

De Bourgondische hertog had het land van Cuyk, dat sinds 1400 in handen was van de Gelderse hertogen, in bezit genomen en bij Brabant gevoegd. De nauwe banden tussen de inwoners van het land van Kessel met het land van Cuyk en de stad Grave bestonden nog en er werd volop handel gedreven. Eveneens waren bijvoorbeeld de ambachtslieden uit dit deel van het Overkwartier aangewezen op de verbindingen over land via het land van Cuyk naar Nijmegen. Er waren omstreeks 1495 diverse onenigheden tussen Geldersen en Bourgondisch gezinden uit het Land van Cuyk. De scholtis van Boxmeer had een dienaar van de drossaard van het Land van Kessel gevangen genomen. In 1495 kwamen de afgevaardigden van Gelre en Bourgondië overeen, dat de inwoners van beide landen vrij waren om te "moigen staen wandelen ind keeren to water ind to lande, to peerde off to voit", mits zij geen "harnas" en of een "geweer" (verdedigingswapens) droegen. Op 16 april van datzelfde jaar bevestigde de hertog van Gelre dit verdrag.[142]

Op 10 april 1509 gaven de scholtis en de schepenen met een aantal inwoners van de stad Grave een verklaring over de verschillende ambtmannen van Kessel.[143] Daarin wordt gesproken, dat zij zowel Dirk van der Horst hebben gekend als Thijs van Merwijck, die in 1500 overleed, en voorts Arnt van Boecholt[144] tot circa 1509, die tijdelijk met geweld werd afgezet door "des konijncks luijde van Castilien". In zijn plaats werd Philips van Someren "opt Huys ther Horst gesat", maar na diens vertrek keerde Arnt van Boecholt terug.[145] Arnt werd omstreeks 1511 opgevolgd door Hendrik van Salsborch, afkomstig uit Hamburg.[146]

In 1513 kwam er opnieuw een bestand tussen de strijdende partijen. Dit hield in, dat het huis en de heerlijkheid Geysteren in Bourgondische handen zouden blijven, terwijl de rest van dat "gantze landt van Kessell" aan de hertog zou toevallen.[147] Welke gevolgen dit had voor de ambtman en zijn directe medewerkers is niet geheel duidelijk.

Van ambtman Hendrik van Salsborch is een rekening bewaard in het hertogelijk archief. Het betreft zijn zogeheten achtste rekening, die de periode 1513 tot 1517 beslaat.[148] De rekening bevat naast de normale uitgaven en inkomsten uitvoerige gegevens over de uitgekeerde soldij en onderhoud van krijgsvolk. Meester Hendrik van Salsborch was de aangewezen persoon om in het begin van 1518 als afgevaardigde van hertog Karel de onderhandelingen over de huwelijksvoorwaarden te voeren voor het huwelijk van de hertog met Elisabeth, dochter van Hendrik, hertog van Brunswijk-Lüneburg.[149] De besprekingen werden met succes afgerond, en op 26 augustus 1518 werd het huwelijkscontract gesloten.[150] In de tussentijd fungeerde de scholtis als vervanger van de ambtman.

Voor de belangen van het hertogdom reisde hertog Karel in 1519 nogmaals naar de Franse koning. De weg die hij volgde, liep via het land van

Kessel. Uit één van de rekeningen blijkt dat hij voor de overtocht over de Maas voor zijn gevolg aan de Broekhuizense veerman één gulden moest betalen.[151]

In juli 1523 berichtte Hendrik van Salsborch aan hertog Karel, dat hij ontslag wilde nemen om in Hamburg lid te worden van de stedelijke raad.[152] Opnieuw kreeg hertog Karel de vrije beschikking over het ambt. Hij benoemde in 1523 de Kleefse edelman Johan van Wittenhorst tot ambtman. Deze leende de hertog 2.000 gulden, die in 1585 nog steeds niet waren afgelost. Hij bleef tot 1538 in functie.[153] Eveneens in 1523 verpandde de hertog de halve heerlijkheid van Horst aan Edwart van Bocholt[154], doch deze verpanding werd ruim een jaar later door Johan van Wittenhorst, ambtman van Kessel overgenomen.[155]

Grafzerk van het echtpaar Johan I van Wittenhorst († 1569) en Josina van Wees († 1572), in de kerk van Horst.

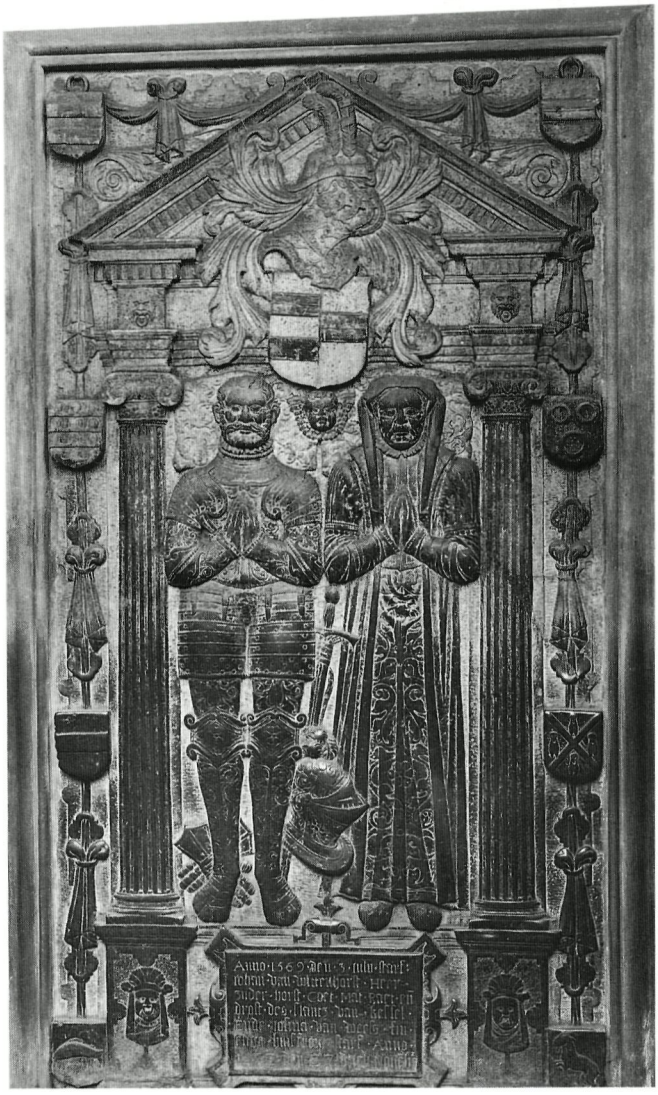

4. Ambtmannen ná 1543

Tijdens het bewind van Willem van Kleef als hertog van Gelre (1538-1543) werd Dirk van der Lippe genaamd Hoen, heer van Afferden, Blijenbeek en half Grubbenvorst, aangesteld tot ambtman van het Ambt Kessel.[156] De ambtman van Kessel had geen bemoeienissen noch zeggenschap in de heerlijkheden in het Land van Kessel, dus degene die niet tot het Ambt Kessel behoorden. Voor de bescherming tegen allerlei vreemde troepen kwam het landsbestuur tot een oplossing. De heerlijkheden moesten vanaf een bepaalde tijd een geldelijke bijdrage leveren en genoten zodoende de bescherming van het hertogdom. Alle onderheren (dit zijn de plaatselijke heren) van het Overkwartier kwamen bijeen voor het vaststellen van deze bijdrage. De uitvoering van dit besluit om de heerlijkheden te laten bijdragen in de gewone lasten van de landsheer kwam tot

stand in 1545.[157] De heerlijkheden in het Land van Kessel werden gezamenlijk voor 1758 ponden aanslagen.[158] Pas in 1548 bevestigde Karel V dit besluit.[159]

Al in 1543 trad Johan van Wittenhorst, heer van Horst, opnieuw in functie als ambtman van Kessel.[160] In 1551 had Johan een verschil van mening met de Rekenkamer van Gelre in Arnhem over de hoogte van een aantal declaraties. Deze instelling speelde de beoordeling van de handelwijze van de ambtman door aan het Hof van Gelre. Het Hof vond zijn declaraties buiten alle proporties en verzocht derhalve de ambtman naar Arnhem te komen voor nadere uitleg. De heer van Horst reisde voor deze zaak maar liefst vier keer naar deze stad en werd flink aan de tand gevoeld.[161] Hoe deze zaak afgelopen is, weten we niet, maar de heer van Horst heeft het zeker niet makkelijk gehad. Uiteindelijk greep keizer Karel, als hertog van Gelre, in en stelde Johan van der Voert, die reeds als scholtis in het Ambt Kessel fungeerde, voor de duur van zes jaar tot ontvanger van de hoge breuken aan. Aldus ging een deel van de taak van ambtman voor een korte periode over naar de scholtis. Laatstgenoemde diende ook hiervan rekenschap af te leggen en kreeg twee derden van de opbrengst als beloning. Voor zijn rekenschap moest de scholtis naar de Rekenkamer in Brussel reizen. Hij was in de winter van 1554 hiervoor tien dagen onderweg. De positie van Johan van Wittenhorst kwam door deze gang van zaken wel erg in het gedrang. Toch bleef hij gehandhaafd. Uit de rekening van Johan van der Voert, scholtis van het Land van Kessel daterend van 1554 blijkt, dat Johan van Wittenhorst de 10de penning van de breuken opeiste.[162] Het salaris dat de scholtis beurde was voldoende, want de posten omtrent de hoge breuken waren uitgebreid, zodat we gerust kunnen stellen, dat de scholtis zeer ijverig was bij het innen ervan [achterhalen van deze delicten]. Veel belangrijker is, dat de rekening van de scholtis een lijst van de overtredingen of misdrijven bevat, die bestraft werden met deze hoge breuken, ook vijfmark-breuken genoemd.[163] Deze kwamen op het volgende neer:

1. Van onrechte commer geslaegen off gedaen t'hebben.
2. Van continuatie van baedongen aen die bancke van 's heeren wegen.
3. Van onrechte clachte t'doen aen erfftaell.
4. Van onrechte pendonge ende besaetinge.
5. Van ene onrechte aenspraick op erfftaell.
6. Van civile bruecken ende keuren van gevecht etc.
7. Van enen onrechten aenfanck op erfftaell.
8. Van ene onrechte antwordt op erfftaell.
9. Van enen verniet gerichtelicke kontschappen t'brengen ende dat versuempt ende niet en achtervolcht, die wordt vellich in twee vijff marck nae oelden registeren. Ende alle crimineell ende lijfflicke bruecken ende delicten staen tot des heeren handen ende gnaeden.

Tot zijn dood in 1569 was Johan van Wittenhorst ambtman en rentmeester van het Land van Kessel.[164] Hij werd in die hoedanigheden door

zijn gelijknamige zoon Johan junior in 1570 opgevolgd.[165] In deze troebele tijden koos ambtman Johan van Wittenhorst uiteindelijk voor de opstandelingen. Het artikel van Jos Schatorjé over Wittenhorst versus Oranje toont duidelijk de loyaliteit van Johan van Wittenhorst tegenover het Spaanse bewind.[166] Wat zijn beweegredenen zijn geweest om alsnog de zijde van Oranje te kiezen, is niet bekend, al had hij diverse bezittingen en familierelaties in het Hollandse.[167] Na de verwoesting van kasteel Ter Horst in 1579 door Maarten Schenck van Nydeggen, van Blijenbeek te Afferden, bood Van Wittenhorst zijn diensten aan de broer van Willem de Zwijger, graaf Jan van Nassau, stadhouder van Gelre. Na het vertrek van Johan van Wittenhorst benoemde de koning van Spanje op 8 januari 1580 ene Adriaen van der Lindt tot ambtman van Kessel.[168]

In 1578 was de Rekenkamer de mening toegedaan dat een gecombineerde boekhouding en functie van ambtman en rentmeester niet langer houdbaar waren. Zij adviseerde de koning dan ook in die zin, en na beraad stelde deze op 28 september 1578 een zekere Johan Heijde van Asch aan tot rentmeester van Kessel.[169] Hij was de nieuwe ontvanger van de diverse inkomsten uit de domeingoederen in het Land van Kessel. Eveneens zien we dat de boekhouding vanaf die tijd gescheiden werd.

Er zijn slechts enkele vermeldingen van Adriaen van der Lindt als ambtman. Hij bleef alleszins tot aan zijn dood op 13 augustus 1585 in dienst. Hierna kwam opnieuw een lid van familie Van Wittenhorst in beeld, zij het met een paar vreemde onderbrekingen. Aan de zogenaamde "spontane" benoeming van Walraven van Wittenhorst hing alvast een luchtje, want hij maakte gebruik van het pandschap van zijn grootvader, dat als nog op het Ambt van Kessel rustte en nog steeds niet was ingelost. Wellicht was dit één van de oorzaken, die de koning deed besluiten hem tot ambtman van Kessel te benoemen. In 1585 legde Walraven van Wittenhorst de eed van trouw af en hij zou het ambt naar behoren bedienen.[170]

Walraven blijkt in 1587 te zijn vervangen door Wilhelm von Spiringh.[171] Maar op 25 juli 1599 legde ene Derick de Berwouts, heer van Namêche (graafschap Namen), de eed af als ambtman van Kessel.[172] Het is onduidelijk of deze laatste twee personen ook daadwerkelijk als ambtman in functie zijn geweest. Wellicht hebben zij gefungeerd als waarnemers of plaatsvervangers, want over de periode waarin Walraven van Wittenhorst als ambtman te boek staat, zijn er rekeningen bewaard gebleven en deze lopen van 1585 tot en met 1604.[173] Bovendien is er een merkwaardige rekening door hem opgemaakt, die loopt over de periode vanaf 13 augustus 1585 tot 13 augustus 1601 en dus zestien jaar beslaat.

In 1604 kreeg Walraven vervolgens een speciale opdracht van aartshertog Albrecht om zijn functie in Middelaar uit te oefenen.[174] Het drostambt van Kessel werd tijdelijk waargenomen door Marten van Broekhuizen, heer van Ooijen. Hij werd door de aartshertogen voor vier jaar benoemd en resideerde ambtshalve op kasteel Ter Horst. Over zijn ambtsperiode is een rekening

bewaard gebleven.[175] Na het verstrijken van deze periode nam Walraven zijn plaats weer in. Dat bleek echter van korte duur te zijn, want op 29 november 1609 droeg Walraven van Wittenhorst zijn pandschapsrechten op het ambt Kessel over aan zijn zoon Johan. Eveneens kwam hij met zijn zoon overeen, dat deze ook de bediening van het ambtmanschap van Kessel overnam tegen betaling van een jaarlijkse som van 300 gulden.[176] De aartshertogen bevestigden op 31 oktober 1610 de overdracht van het ambtmanschap van Kessel dat door Walraven van Wittenhorst aan zijn zoon Johan was overgedragen.[177] Johan liet deze goedkeuring bij het landsbestuur vastleggen en betaalde aan Simons van Sanleen, ontvanger van exploten, aan zegelrecht vijf gulden en tien stuivers.[178] Een aantal ambtmansrekeningen van Johan van Wittenhorst berust in het archief van de Rekenkamer te Brussel.[179] Hij bleef in functie tot zijn dood.

Uit de inkomsten van de criminele breuken genoot de ambtman de zogeheten tiende penning. Daarentegen verkreeg de landscholtis integraal de inkomsten uit civiele breuken. Tussen de ambtman en de landscholtis ontstond over de inkomsten van deze breuken een verschil van mening. In 1622 spande de landscholtis, Hendrik Schenck voor het Hof te Roermond een proces aan. Bij beschikking van 15 juni 1622, kregen beide partijen veertien dagen de tijd om met bewijzen aan te tonen, hoe een en ander in elkaar zat.[180] Drie dagen later verklaarde de scholtis, dat in het jaar 1597 door de "landtschepenen des geheelen Ampts" was afgesproken dat de civiele breuken toebehoorden aan het scholtisambt. Hendrik van der Locht "landtschriever des ampts Kessel" tekende de verklaringen op van alle oudste schepenen van de gerichtsbanken in het Ambt Kessel.[181] In deze zaak kreeg de scholtis uiteindelijk gelijk.

De Land- en Stadsrechten van het Overkwartier, die in 1620 in werking traden, geven aan op welke tijden er geen recht werd gesproken. Zo blijkt, dat geen gedingen werden gehouden: acht dagen vóór en na Pasen en Pinksteren, in de oogsttijd van 20 juli tot 1 september en voorts van 20 december tot 14 januari. Bovendien werd het gebruikelijk om 's morgens om negen uur met de rechtspraak te beginnen, in plaats van in de middag. Maar van veel groter belang is de volgende zinsnede : "in soe verre in eenighen ampter op twee plaetsen op eenen dach gedinght word, sal 't zelve verandert, ende op een van de plaetzen eenen dach gedinghsdach verordnet worden". Als er bijvoorbeeld in de gerichtsbanken van Sevenum en Venray tegelijkertijd een gedingsdag gepland was, dan moest één van de banken naar een andere dag uitwijken.[182] Tenslotte kon de ambtman en/of de landscholtis niet overal tegelijk zijn.

5. De laatste ambtmannen vóór 1675

Het ambtmanschap kwam door beëdiging op 12 juli 1639 in handen van Marcelis van Gelder, heer van Arcen.[183] Over zijn activiteiten als drost van Kessel berusten in Brussel twee rekeningen van 12 november 1639 tot

20 december 1656.[184] Marcelis van Gelder overleed in 1656.[185] Hij was gehuwd met Johanna Maria van Lutsenraedt (Lutsenrode tot Clarenbeek), die als weduwe de financiële aspecten van het lopend boekjaar voor het Ambt Kessel voor haar rekening nam. Dit kreeg zijn beslag op 11 augustus 1657.[186]

De vraag wie de opvolger van de heer van Arcen als ambtman van Kessel zou worden, blijkt met een aardig stukje politiek omringd te zijn. Voor het zover was, gaan we terug naar 1651, het jaar waarin de heer van Arcen zijn testament maakte. Met toestemming van de koning mocht hij het drostambt van Kessel, vanwege een pandsom, nalaten aan zijn zoon Johan Godefridus. Doch door zijn vroegtijdige dood in 1656 en de minderjarigheid van zijn zoon, die nog rechten studeerde aan de universiteit van Keulen, kon deze hem voorlopig niet als ambtman opvolgen. De douairière van Arcen bedacht een oplossing en vroeg bij de commissie van de Rekenkamer, dat haar zoon Johan Godefridus van Gelder voor drie tot vier jaren een plaatsvervanger zou mogen aanstellen. Zij suggereerde Andries Schenck, landscholtis van Kessel, als ambtman ad interim te benoemen.[187] Haar verzoek werd gehonoreerd, maar tegen de verwachtingen in kreeg deze oplossing plotseling een heel andere wending. De commissie koos namelijk uiteindelijk voor een ander als ambtman, te weten Johan Vincent, zoon van Adam Schellart van Obbendorp, heer van Geysteren.

De heer van Geysteren, wist de koning van Spanje gunstig te stemmen, omdat hij de vorst een lening van 70.000 ponden had gegund. De Staten van het Gelderse Overkwartier hadden unaniem een andere kandidaat als opvolger van de overleden drost voorgedragen.[188] De koning benoemde, ondanks het advies van de Staten, de zoon van de heer van Geysteren.

Voor het Hof van Gelre te Roermond maakte de douairière van Arcen een proces aanhangig en eiste de pandsom op. Er zat niets anders op dan dat de heer van Geysteren alle uitstaande kapitalen, die de heer van Arcen in de vorm van leningen had uitstaan op het Ambt Kessel, afloste. Hij betaalde op 8 augustus 1657 een bedrag van ruim 5.100 gulden aan de weduwe, waarmee de familie Van Gelder uit het ambt van Kessel was uitgekocht.[189]

Johan Vincent Schellart van Obbendorp trad in functie als ambtman van Kessel op de dag waarop de weduwe van Marcelis van Gelder de financiële kant afwikkelde.[190] Hij legde ook op die dag in Roermond de eed als ambtman af.[191] Over zijn ambtsperiode zijn vier rekeningen bewaard gebleven. Ze hebben betrekking op de boekjaren 1657-1674.[192] Bovendien zijn er over een aantal boekjaren bijlagen bij die rekeningen bewaard, zij het dat deze in ander archiefbestanddeel berusten, onder de zogeheten acquits van de Rekenkamer.[193]

In 1672 voelden zowel de ambtman als de scholtis de behoefte om alle breuken in het ambt Kessel te laten registreren en zij verzochten de toenmalige landschrijver, Paulus Paderborn, om deze klus te klaren. De landschrij-

ver schreef echter op 2 juli 1672 aan de ambtman, dat hij voor deze activiteit een salaris of vergoeding wilde hebben.[194]

6. De verkoop van de heerlijke rechten in het Ambt Kessel

In de jaren 1674-1675 ging de koning van Spanje onder bepaalde voorwaarden over tot de verkoop, van de heerlijke rechten in het Ambt Kessel.[195] Hier waren tien dorpen bij betrokken: Kessel, Helden, Venray, Baarlo, Blerick, Bree (= Maasbree), Sevenum, Swolgen, Broekhuizenvorst en Wanssum. Uit het overzicht blijkt, dat Baarlo tweeherig werd; pas in de achttiende eeuw werd dit ongedaan gemaakt.

De nieuwe onderheren, zoals Johan Reyner Bouwens van der Boyen te Helden en Venray en Frederik Bertram van Laer tot Hoenlo te Baarlo, kregen geen zetel in de Staten van het Overkwartier op grond van hun zojuist gekochte heerlijkheden. Zij konden zich niet kwalificeren, want de eisen voor toelating tot de Staten van het Overkwartier waren niet gering. Om daaraan te voldoen moest men tot de adel behoren en tevens in het bezit zijn van een riddermatig goed. Als aspirant-lid diende men zijn edele afkomst te bewijzen. Sedert 1608 moest dat gebeuren met behulp van een opgezworen kwartierstaat, die ten minste acht adellijke kwartieren moest bevatten, vier aan vaders- en vier aan moederszijde. Voorts diende men het katholieke geloof te belijden. De nieuwe bezitters van de heerlijkheden waren verplicht een leenverhouding aan te gaan met de koning van Spanje, als hertog van Gelre.

Door de verkoop van de heerlijke rechten van de dorpen in het Ambt Kessel, verloor de ambtman zijn rechtsgebied en daarmee ook zijn bestaansrecht. Wat overbleef was slechts een loze functie. De verkoop van de heerlijke rechten had nog meer consequenties voor de ambtman: hij behoefde vanaf 1675 geen rekenschap meer af te leggen. Vandaar dat deze bron na dit tijdstip dan ook opdroogt.

De domeingoederen binnen het voormalige ambtsgebied Kessel bleven daarentegen eigendom van de koning. Hiertoe behoorden onder andere de hertogelijke tienden, die waren voortgesproten uit de nieuw ontgonnen gronden tot op de dag van de verkoop van de heerlijke rechten. Of wel van het moment af dat de hertog toestemming verleende tot verkoop van de woeste gronden. De domeingoederen werden voortaan beheerd door aparte rentmeesters, zodat het takenpakket van de ambtman nog sterker werd ingekrompen. Toch werd de functie van ambtman van Kessel behouden, en dit vooral vanwege de overwegingen van financiële aard: de lening van 70.000 ponden, die in 1703-1704 nog steeds niet was ingelost.

In het land van Kessel vormden de gerichtsbanken, die tot 1675 onder het beheer van de ambtman stonden, samen het ambt Kessel. Hieronder vielen de acht "dinckbanken" Kessel met Helden, Baarlo, Blerick, Sevenum,

Bree, Wanssum, Swolgen met Broekhuizenvorst en Venray, terwijl de tien andere gerichtsbanken van Geysteren, Oostrum, Oirlo, Meerlo met Tienray, Blitterswijck, Ooijen, Broekhuizen, Horst, Lottum en Grubbenvorst onder een eigen, plaatselijke heer ressorteerden. Ook hier zijn er weer specifieke uitzonderingen. Zo blijkt, dat de jurisdictie van Oostrum onder de heer van Geysteren viel, maar het dorp beschikte wel over een eigen gerichtsbank. Het dorpsbestuur van Oostrum viel daarentegen onder Venray. Daarnaast is er het fenomeen van het kerspel Tienray. Hier bestond tot de Franse tijd een zelfstandig dorpsbestuur dat, hoe klein ook, als zodanig in de stukken van het Ambt Kessel in al zijn facetten meedraaide. Rechterlijk hoorde Tienray onder de heerlijkheid Meerlo.

De functionarissen bij al die gerichtsbanken werden door de plaatselijke heren aangesteld. Naar aanleiding van allerlei klachten die meestendeels de gebrekkige rechtskennis van zowel scholtissen als schepenen aan de kaak stelden - soms konden de schepenen niet eens schrijven of lezen -, vaardigde de koning in 1750 een edict uit waardoor iedere heer beknot werd in zijn heerlijke rechten.[196] Voortaan mocht hij immers slechts een schout en schepenen aanstellen, mits deze waren goedgekeurd door het Hof van Gelre. De plaatselijke heer behield bijgevolg slechts een soort voordrachtsrecht, in plaats van zelfstandig te kunnen handelen in zijn heerlijkheid. De aspirant-functionaris diende bij Hof van Gelre een proeve van bekwaamheid af te leggen alvorens hij in functie kon treden. Het Hof toetste de voorgedragen persoon op zijn kennis en zijn familieverhoudingen, Zo wilde de heer van Swolgen in 1786 de bekende A.A.J. van Douveren aanstellen als scholtis van Swolgen,[197] maar het Hof weigerde dit omdat Van Douveren een zwager was van de zittende secretaris. Ongeveer een maand later werd F.H.J. Herckenrath zonder enig beletsel aangenomen als scholtis van Swolgen.[198]

De situatie van de ambtmannen ná 1675 is heel anders dan in de periode daarvoor. Het takenpakket van de ambtman in het Ambt Kessel bij de plaatselijke gerichtsbanken werd in 1675 abrupt afgebouwd, omdat de heerlijke rechten in het Ambt Kessel door de koning van Spanje, als hertog van Gelder, waren verkocht. De nieuwe lokale heren stelden, elk in zijn rechtsgebied een functionaris aan de scholtis, die dezelfde taak kreeg toegewezen als de voormalige ambtman van Kessel. In de praktijk komt het voor dat de scholtis zijn functie op meerdere plaatsen tegelijk uitoefende. In een adreskalender van 1787 treft men meerdere voorbeelden hiervan aan. Zo was Antoon van Douveren scholtis van de gerichtsbanken in Broekhuizen, Blitterswijck, Lottum, Meerlo en Tienray en tenslotte bij Swolgen en Broekhuizenvorst, terwijl een familielid van hem, Johan van Douveren, scholtis was in Horst, Sevenum en Maasbree.[199]

De ambtman "nieuwe stijl" oefende nog slechts een bestuurlijke taak uit; hij was een tussenpersoon tussen de verschillende dorpsbesturen en hogere instanties zoals de Staten van het Overkwartier en het Hof van

Gelre. Er is nauwelijks archiefmateriaal over de ambtmannen ná 1675 omdat zij aan de landsheer kennelijk geen rekening hoefden af te leggen.

Wat nog restte waren zijn taken op het bestuurlijke vlak, zoals het voorzitterschap bij de landsvergaderingen, waarbij de afgevaardigden (schepenen) van alle gerichtsbanken in het gehele land van Kessel bijeen kwamen, voor algemeen beleid en de militaire activiteiten. Verder moest hij zorg dragen voor bepaalde herendiensten. Vanaf 1675 spreekt men van de ambtman "nieuwe stijl", die bij lange na niet meer die taken en opdrachten van de landsheer opgedragen kreeg als zijn voorganger vóór 1675. Verder bleef zijn functie onaangetast. Wanneer de koning van Pruisen, als hertog van Gelder, een drietal heerlijkheden verkreeg, Broekhuizen[200] in 1744 aankocht, Bree[201] (Maasbree) op 21 mei 1746 door een vonnis van het Hof van Gelre in bezit kreeg, en nadien nog de heerlijkheid Helden verwierf[202], zou men verwachten dat de oude functie van de ambtman ten dele hersteld zou worden. Echter door het Pruisische bestuurscentralisatie beleid verviel het beheer over de zo juist genoemde heerlijkheden naar de zogeheten Kriegs- und Domänenkammer gevestigd te Geldern.

IV De ambtmannen "nieuwe stijl"

1. De ambtmannen ná 1675

Van de ambtmannen nieuwe stijl, dus van ná 1675, is een vijftal met naam bekend. Johan Albert Schellart van Obbendorp volgde in 1699 zijn overleden vader op.[203] Verder is er Hendrik Ignatius Schenck van Nydeggen, heer van Ooijen en Broekhuizenvorst. Reeds vóór zijn overlijden op 18 maart 1747[204] komt zijn zoon Maximiliaan Theodorus Arnold Schenck van Nydeggen, eveneens heer van Ooijen en Broekhuizenvorst, voor als ambtman van Kessel.[205] Maximiliaan werd in 1763 na zijn dood opgevolgd door ambtman De Brun zu Langenfeld te Wanckum. Deze bleef slechts voor den duur van negen maanden in functie.[206] De Brun werd opgevolgd door ambtman Maijer (Meijer), die tot 1779 de functie uitoefende.[207] In 1780 werd Maijer opgevolgd door Norbert Coninx, van wie bekend is, dat hij later in de functie van syndicus van de Staten werd benoemd.[208]

2. Het Land van Kessel onder de Pruisische monarchie (1713-1794)

Tijdens de Spaanse successie-oorlog (1702-1713) werd het Gelders Overkwartier in het najaar van 1702 overrompeld door Staatse troepen, terwijl in 1703 de Pruisische troepenmacht Geldern en omgeving bezette. Het Land van Kessel werd in die bezettingsjaren vanuit Den Haag als Generaliteitsland bestuurd. Het zittend bestuursapparaat, met de ambtman en de rentmeester, werd grotendeels gehandhaafd. Louis Caris die sedert 1695 als rentmeester van de domeinen in het land van Kessel fungeerde,[209] overleed

vóór 1703. Zijn functie werd eerst door zijn neef Jean Baptista du Rieux waargenomen en op advies van een commissie werd hij door de Raad van State op 15 juni 1703 benoemd tot rentmeester van Kessel.[210] Erg lang heeft hij er evenwel niet van genoten, want op 8 maart 1704 werd diens opvolger, Jean Baptist de Mares, door de Staten benoemd tot rentmeester van Kessel.[211]

Het vredesverdrag van Utrecht maakte op 11 april 1713 een einde aan de Spaanse Successieoorlog. Het belangrijkste gevolg voor het Overkwartier was de verdeling van het Spaans Gelders Overkwartier, waarbij Roermond en omgeving onder het bestuur van de Oostenrijkse Nederlanden kwamen. De souvereiniteit over de stad Venlo, het ambt Montfort en de heerlijkheid Stevensweert viel ten deel aan de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën. De stad Erkelenz kwam onder het beheer van Gulik, terwijl het overige, verreweg het grootste deel, werd toebedeeld aan Pruisen, dat reeds in 1703 onder leiding van Philip Carel van Wylich, baron van Lottum, de stad Geldern en omgeving had veroverd. Het Pruisisch Gelders Overkwartier omvatte de ambten Geldern, Straelen, Wachtendonk en Kriekenbeek, gelegen in het tegenwoordige Duitsland en de ambten Middelaar en Kessel in het Noordlimburgse. Het vormde sedertdien een apart gewest onder Pruisen.

In mei 1713 werden door de Pruisische gouverneur-generaal Johan Sigismund von Heiden en de geheimraad Von Hymmen slechts twee functionarissen in het nieuw verworven gebied beëdigd.[212] Het waren de viceambtman van Kessel, Hendrik Ignatius Schenk van Nydeggen, plaatsvervanger van de ambtman graaf Johan Albert Schellart van Obbendorp, heer van Geysteren, en scholtis Franciscus Bisterfeld, die plaatsvervanger was van de ambtman van Kriekenbeek, graaf Johan Frederik Wilhelm van Schaesberg.

Na de ratificatie van het Traktaat van Utrecht werd het aan Pruisen toegewezen deel van het Gelders Overkwartier, inbegrepen het ambt Kessel, door de Staten Generaal der Verenigde Provinciën op 5 juni 1713 overgedragen aan de afgevaardigden van de koning van Pruisen en "sulx op de landtsvergaderinghe tot Sevenum, alwaer van ieder dorp de gecommitteerde schepenen sijn present geweest".[213] Voorafgaand aan de overdracht in juni 1713, had een commissie van de koning van Pruisen elk dorp in het Land van Kessel bezocht. Deze afvaardiging had onder andere betrekking op de eed van trouw aan de koning als nieuwe landsheer, doch alle functionarissen van de gerichtsbanken weigerden dit. Zij waren immers benoemd door de plaatselijke heer als de bezitter van de jurisdictie en hadden aan hem reeds de eed van trouw aflegd. Zo blijkt dat de commissie als volgt de dorpen bezocht, te weten Baarlo op 19 mei 1713, Blerick op 20 mei en Meerlo op 22 mei van dat jaar.[214]

Op 13 september 1713 vond op het Marktplein te Geldern de inhuldiging van de koning van Pruisen plaats. Hij was niet zelf aanwezig, maar de gouverneur Von Heiden beloofde namens de koning de privileges en rechten te handhaven. Daarbij verwees hij naar de overeenkomst tussen keizer

Karel V en de Staten van Gelre uit 1543. Bij de inhuldiging waren van de ridderschap uit het ambt Kessel aanwezig: baron Emanuel Conrard van Baexen, heer van de Raay te Baarlo, Emanuel Franz baron von Rhoe d' Opsinnich, heer te Elmpt en van De Steegh te Grubbenvorst, Eduard Bernard baron von Bocholt, heer van de Spieker te Geysteren, graaf Philip Frederik Ambrosius Schellart van Obbendorp, proost te Aken, heer van Oostrum en Spraland, graaf Johan Albert van Schellart, heer van Geysteren en ambtman van Kessel en baron Caspar van Merwijck, heer van Kessel.[215] In 1730 wordt graaf Johan Albert Schellart van Obbendorp als Oberst-ambtman van Kessel genoemd,[216] terwijl Hendrik Ignatius Schenk van Nydeggen, sedert 1719 heer van Ooijen, in de functie van ambtman van Kessel voorkomt.[217]

Op 20 mei 1713 legde Hendrik Ignatius Schenck de eed van trouw aan de koning van Pruisen af als plaatsvervanger van de ambtman van het Land van Kessel.[218] Ondanks deze eedaflegging als trouwe dienaar, ontbreken verdere inlichtingen over het feitelijk functioneren van de ambtman in de achttiende eeuw. Wat deze functie op dat moment nog inhield, is niet geheel duidelijk. Slechts uit secundair archiefmateriaal komt een en ander naar voren. Het laat zich voorlopig aanzien, dat de achttiende-eeuwse ambtman als tussenpersoon fungeerde tussen enerzijds het Pruisisch landsbestuur en anderzijds de plaatselijke gerichtsbanken in het Land van Kessel.

3. De landdagen of ambtsvergaderingen

Het Ambt Kessel was niet alleen een territoriale geografische eenheid, waar de ambtman (drost) als hoogste ambtenaar namens de landsheer uitvoering gaf aan zowel de jurisdictie als aan bestuurlijke taken, het was ook een gemeenschap van belanghebbenden, gevormd door de geërfden (grondbezitters) van het ambtsgebied. De afgevaardigden van alle plaatselijke gerichtsbanken in het Land van Kessel traden gezamenlijk naar buiten ter behartiging van hun gemeenschappelijke belangen. Zij wendden zich bijvoorbeeld tot het Hof van Gelre en de Staten van het Overkwartier met verzoekschriften over allerlei belangen die het volledige land aangingen, zoals de betaling van de bede of onraadsgelden en de verplichte diensten ten behoeve van de vestingswerken. Zo traden in 1574 de "gemeijne lantschepen ind geswaren" der acht dingbanken gezamenlijk op voor het toentertijd armlastige Venray. Zij stonden garant voor een lening van 1.500 daalders tegen een jaarlijkse rente van 6 % (90 daalders) ten gunste van het klooster Dalheim. Vanwege het gebrek aan een "gemeijnen schepenamptz segell" lieten zij de ambtman en scholtis van het Land van Kessel namens hen deze akte bezegelen.[219] Voor zo'n besluit tussen de dorpen is overleg nodig geweest, maar wanneer in het Land van Kessel de ambtsvergaderingen beginnen, is niet bekend. Deze vergaderingen werden in de regel te Sevenum belegd, maar ook in andere dorpen komen deze vergaderingen voor, zoals Horst in 1597,[220] Arcen in 1652,[221] en Broekhuizen in 1707.[222]

Eigenlijk was het een oud gebruik dat de ambtsvergaderingen in Sevenum behoorden plaats te vinden, want volgens een verzoek van de landschepenen aan het Hof van Gelre te Roermond wilden zij een uitspraak omtrent de residentie van de ambtman. Dit rekest kwam er vanwege de bijzondere positie die Johan van Wittenhorst, heer van Horst innam, want in de periode 1570-1611 bekleedde hij twee ambten, het Ambt Kessel en dat van Montfort. De ambtman verkoos echter het kasteel Montfort als verblijf, en verwachtte van de Kesselse landschepenen dat zij zich naar Montfort zouden begeven om daar de ambtsvergadering bij te wonen. Dat druiste natuurlijk in tegen de gewoonte, "want die landtschepenen plaegh doen vergaederen binnen Sevenum voor die parochie kercke op seeckere plaetse van ouden tijden en alnoch hedensdaeghs onder eenen grooten vuijtgebreeden Lindeboom".[223] De heer van Horst dacht de landschepenen te slim af te zijn en plantte bij het Huis Ter Horst een aantal lindebomen met het idee om vervolgens de ambtsvergaderingen in Horst te laten plaatsvinden, maar op een enkele uitzondering na bleef Sevenum de reguliere vergaderplaats.

Deze ambtsvergaderingen werden ook wel landdagen genoemd. Dit lijkt vreemd, vooral wanneer men dit begrip aantreft in de dorpsrekeningen. Het begrip "landdag" wordt immers doorgaans geassocieerd met de landdagen van de Staten van het Overkwartier, die in de Spaanse tijd in Roermond en vanaf 1713 voor het Pruisische Overkwartier in Geldern plaats hadden. Uit onderzoek blijkt, dat het om het gehele Land van Kessel ging en niet alleen om het ambt, vandaar de benaming "landsvergadering". De onkostenvergoedingen te Sevenum werden doorberekend in de plaatselijke schatheffersrekeningen. Vooral in de bijlagen van de rekeningen zien we gedetailleerde voorbeelden, wanneer die landdagen werden gehouden en hoeveel verteringskosten er werden ingebracht. Voor de landsvergaderingen in de achttiende eeuw is een aantal convocaties bewaard gebleven uit de jaren 1752, 1753, 1757 en 1759.[224] De vergaderingen werden in die periode meestal gehouden in het huis van Peter Nabben te Sevenum. Voordien, tussen 1682 en 1701, werden deze vergaderingen gehouden bij een zekere Alef Nabben eveneens te Sevenum.[225] De uitnodiging werd slechts in één exemplaar opgemaakt, waarna een bode langs alle dorpen in het Land van Kessel ging om ze voor gezien te laten ondertekenen.[226] Net zoals in het ambt Montfort werden de ambtsvergaderingen bijeengeroepen door de ambtman en werden de convocaten door hem, in een paar bekende gevallen, eigenhandig uitgeschreven.[227] Enkele besluiten van deze vergaderingen bevinden zich in de protocollen van de geërfden in de plaatselijke dorpen.[228]

4. De ambtmansbode

Tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) kwam de ambtmansbode uit Sevenum vaker langs bij de dorpsbesturen dan gebruikelijk. Er waren tenslotte dringende zaken, die de veiligheid van het gebied in gevaar

brachten, doordat er vreemde krijgslieden gelegerd waren. De ambtman hield nauwgezet de troepenbewegingen in de gaten, terwijl de dorpen gebaat waren bij het leveren van proviand en andere benodigdheden aan deze soldaten ter voorkoming van plunderingen. Zo kreeg de (vice-)ambtman Hendrik Ignatius Schenck de Nydeggen van secretaris Joris van de Staten van het Overkwartier, die op last van de Raad van State der Verenigde Nederlanden handelde, een uitvoerige instructie over de te maken lijst van het aantal Pruisische soldaten die in het Ambt Kessel gelegerd waren en hoeveel de dorpen aan kosten van proviand en andere onkosten betaalden of nog moesten bijdragen. De ambtman moest zijn antwoord binnen de acht dagen terugsturen en de papieren dienden voorzien te zijn van alle schepenbankzegels van het Land van Kessel.[229] Of Schenck werkelijk een overzicht heeft ingediend, weten we niet, maar het Land van Kessel werd kort nadien in 1713 toegevoegd aan het Gelders-Pruisisch Overkwartier.

In de bijlagen van de schatheffersrekeningen komen veelvuldig lijsten voor met betrekking tot de activiteiten van de landsbode uit Sevenum. Deze bode kreeg voor het brengen van de brieven een kleine vergoeding, namelijk drie stuivers. Vaak treft men vage omschrijvingen aan in de bijlagen, maar in december 1704 ging de ambtmansbode op pad om de "soldaeten uijt den oorlogh" te helpen.[230] Er komen ook andere omschrijvingen voor zoals "quijtslagh te verkrijgen" of om het "kooren en stroo te coomen betaelen" en aankondigingen van de landsvergadering en/of landsdag.[231] In 1707 moest het land van Kessel 100 gulden extra afdragen en dit bedrag werd keurig à rato per dorp omgeslagen. Het dorpje Ooijen moest 14 stuivers, 2 oort en 2 heller betalen, terwijl Venray een bijdrage van 22 gulden 4 stuivers en 2 oort kreeg opgelegd. De andere dorpen zitten naar verhouding tussen deze twee uitersten in.[232] Op 23 augustus 1723 hield men een landdag te Sevenum over de schade wegens de heersende droogte,[233] terwijl de landschepenen van Kessel in 1738 aan Willem Lenders de opdracht gaven om naar de dorpen te gaan, die niet op de landdag aanwezig waren, en aldaar de schade op te nemen ten gevolge van militaire acties.[234] Kortom, over allerlei zaken werd er gesproken, maar vooralsnog zijn er slechts spaarzame gegevens bekend.

Tot besluit

In het Land van Kessel lagen een aantal hoge heerlijkheden met een eigen heer. De overige dorpen, ook wel kerpels genoemd, vormden samen het Ambt Kessel, waar de Gelderse graaf, later hertog, reeds in de dertiende eeuw de heerlijke rechten bezat. In 1279 kocht de Gelderse graaf van Hendrik, graaf van Kessel, diens graafschap met de burcht Kessel aan de Maas. Hoe groot dat gebied precies was, blijkt niet uit de verkoopakte.

Bij de inrichting van de Gelderse bestuurlijke organisatie stelde de graaf een zogeheten "castelein" (kasteelbewaarder) aan. Wat zijn bemoeienissen met het zojuist gekochte graafschap Kessel waren, is niet duidelijk.

In ieder geval had de kastelein geen bemoeienis met het beheer van de domeingoederen, zoals blijkt uit de oudste Gelderse rekening van 1294-1295. Hiervoor had de graaf destijds al een aantal rentmeesters aangesteld.

Boven het niveau van plaatselijke scholtissen en/of richters stelde de landsheer een ambtman aan, die namens hem de heerlijke rechten uitoefende. Deze hiërarchie komt pas in 1349 tot uiting, wanneer er voor het eerst sprake is van een ambtman in het Ambt Kessel. De ambtman bekleedde bovendien tegelijkertijd het scholtisambt.

De ambtmannen werden over het algemeen uit de Gelderse ridderschap gerecuteerd. Men kan zich afvragen hoe strikt de hand werd gehouden aan de benoemingsvereiste van schildboortigheid. Voor de landsheer was het belangrijkste criterium hoe dan ook dat de kandidaat-ambtman over voldoende financiële middelen beschikte om het bijna structurele tekort op de exploitatie van de ambtsrekening voor te schieten. Dikwijls werd zo'n negatief saldo verhoogd en uiteindelijk omgezet in een pandovereenkomst. Deze verpandingen zijn een interessant fenomeen, zeker wanneer men bedenkt dat de ambtman daardoor niet meer verplicht was tot enige rekenschap. In de zestiende eeuw werd een borgsom van 1.000 gulden of meer geëist om het ambt te mogen uitoefenen. Dit bedrag bleef op het ambt rusten tot de functionaris werd opgevolgd.

Inhoudelijk omvatte het takenpakket van de ambtman naast de uitoefening van de rechtspraak diverse bestuurlijke en militaire activiteiten. Tussen 1543 en 1578 was de ambtman van Kessel tevens betrokken bij het beheer van de domeingoederen. Hieraan kwam een einde door de aanstelling van een aparte rentmeester. De ambtman behield zijn zuivere juridische taken. Voor hem en zijn landscholtis bleef deze situatie gehandhaafd tot in 1674-1675, toen de koning van Spanje als hertog van Gelre overging tot de verkoop van de heerlijke rechten in het Ambt Kessel. De kopers van de nieuwe heerlijkheden waren verplicht een leenverhouding aan te gaan met de landsheer.

Het beheer en de inrichting van de plaatselijke schepenbanken kwamen daardoor voor rekening van de nieuwe heer. Hij stelde voortaan de scholtis - ook schout geheten - en de schepenen bij de gerichtsbank aan. De functie van de ambtman werd door dit alles zeer uitgehold : de ambtman "nieuwe stijl" van na 1675 verloor immers het belangrijkste deel van zijn bevoegdheden. Wat nog restte, waren zijn taken op het bestuurlijke vlak, zoals het voorzitterschap bij de landsvergaderingen, waarbij de afgevaardigden (schepenen) van alle gerichtsbanken in het gehele Land van Kessel bijeenkwamen voor het algemeen beleid en de militaire activiteiten. Verder bleef de ambtman zorg dragen voor bepaalde diensten, maar zijn functie was min of meer verworden tot een eretitel.

Bijlage 1

AMBTMANNEN VAN HET AMBT KESSEL, 1349-1675

1. **Johan Willemszoon van Broekhuizen, tak Wickraedt, 1349-1353.**
   1. RAG, Hert. archief, Charterverzameling, inv.nr. 648 (1352 juli 9).
   2. RAL, Archief klooster Keizerbos te Neer, Cartularium 1226-1762, f. 140-141v. (1353 november 1).

   Literatuur: I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnhem (1833), Deel 2 nr. 55.

1357 oktober 13
Johan van Broekhuizen, Willemszoon, tak Wickraedt.
Bron: Algemeen Rijksarchief Brussel, Charters Brabant, nr. 1585.
Diameter 26 mm.
Randschrift: + S: IOHIS : DE : BROECHUSE : MILES
Schildhoofd: beladen met hermelijnstaartjes (5:6), links een ring.
Schildvoet: drie kruisjes (2:1).

2. **Willem van Baerle, 1363-1368.**
   1. RAL, Archief klooster Keizerbos te Neer, Cartularium 1226-1762, f. 104-105 (1363 februari 5).
   2. RAG, Hertogelijk archief, Charterverzameling, inv.nr. 380 (1368 november 1).

1368 november 1
Willem van Baerle.
Bron: RAG, Hertogelijk archief, Charterverzameling, inv.nr. 380.
Diameter 28 mm.
Randschrift: ..... WIL[LEM] VA..... rest onleesbaar.
Schildhoofd: een klimmende leeuw omgeven door vier hermelijnstaartjes.
Schildvoet: leeg.

3. **Johan ter Porten, 1377 - 1381.**
   1. RAL, Archief klooster Keizerbos, Cartularium 1226-1762, f. 105v.-106 (1377 januari 26).
   2. RAL, Archief van de kartuizers van Roermond, inv.nr. 234, f. 3-4 (1381 okt. 2).

4. **Johan van Kessel, 1391.**
   RAL, Huisarchief Kessel, inv.nr. 292 (1391 december 11).

5. **Reyner van Buerlaer, 1397-1399.**

1. RAL, Archief van de kartuizers van Roermond, inv.nr. 234, f. 1 (1397 januari 16). Idem, oorspronkelijk, inv.nr. 34.
2. Kerkarchief Birgelen, Ohne Urk. nr. (1399 juli 1).

1412 november 10
Reyner van Boerle.
Bron: RAL, Archief Kruisherenklooster te Venlo, inv.nr. 121.
Diameter 25 mm.
Randschrft: S : [R]einer (rest onleesbaar).
Schild met balk die beladen is met (3:2) hermelijnstaartjes.
Linker vrijkwartier eveneens een hermelijnstaartje.

6. **Johan van Broekhuizen, 1405-1418.**

1. HSAD, Landesarchiv Jülich-Berg I, Akten 2 B 1, f.18v. (1405 augustus 12).
2. RAL, Archief van de heerlijkheden Meerlo-Tienray, inv.nr. 60 (1418 februari 4). Afgedrukt in: M. Flokstra, *Het verdwenen kasteel Blitterswijck*, in: Castellogica, Verkenningen en Mededelingen van de Nederlandse kastelenstichting, Doorn (1997), Band I, 222.

1412 juni 23
Johan van Broekhuizen.
Bron: GA-Venlo, Archief Oud archief Venlo, voorheen charters RAL.
Diameter 23 mm.
Randschrift: S. IOHAN VA BRUECHUSE
Schildhoofd: een barensteel met drie hangers beladen met 4:3) hermelijnstaartjes.
Schildvoet: leeg.

7. **Arnt van Blitterswijck, heer van Blitterswijck, 1419-1424.**

1. RAL, Archief Huis Scheres-d'Olne te Baarlo, inv.nr. 169 (1419 juni 18).
2. RAG, Hert. archief. Inventaris regestbeschrijving zie Gids Hertogelijk archief I.15 Oude beschrijving van archivalia uit het Gelderse hertogelijke archiefdepot Buren, meestal verloren gegaan, naar de inventarissen in het Koninklijk Huisarchief, door R. Wartena, regest 478 (1424 september 17).

1449 februari 1
Arnt, heer van Blitterswijck.
Bron: RAL, Archief heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv.nr. 369.
Diameter 26 mm.
Randschrift: S: ART ..... WICK
Schildhoofd: ingehoekt drie punten naar boven en vier naar beneden.
Schildvoet: leeg.

8. **Willem van Broekhuizen, heer van Geysteren, Oostrum en Spraeland, 1424-1427.**
Idem, R. Wartena, regest 478, "Commissie Willem van Broichuysen, Erfhofmeester van Gelre, gepasseert bij hertog Arnold van Gelre om te sijn drossaert s'Lands van Kessel ende van den Horst om 4127 guldens die hij hem schuldig was" (1424 september 17).

1415 juli 22
Willem van Broekhuizen, heer van Geysteren, Oirlo en Oostrum, erfhofmeester van Gelre.
Bron: Archiv Schloss Haag, Urk. 1034.
Diameter 25 mm.
Randschift: ..... Bruchuse .....
Schildhoofd: een barensteel met drie hangers beladen met 4:3 hermelijnstaartjes.
Schildvoet: leeg.

9. **Sweder van Broekhuizen, 1427-1430.**
RAG, Hert. archief, Rekeningen Overkwartier vóór 1473, inv.nr. 1580 (1431-1432), f. 11. "Item is to weten dat Zweder mijn brueder yn sijnre lester rekenyngen mijne gnedige here schuldich bleeff nae vytwisinge der bueke, die ic an mij genomen hebbe ende geboeren mij to berichten XXX gulden".

1436
Sweder van Broekhuizen.
Bron: GA-Arnhem, Oud archief Arnhem, inv.nr. 5809, regest 760.
Diameter ± 25mm.
Randschrift: onleesbaar.
Schildhoofd: met 4:3 hermelijnstaartjes.
Schildvoet: leeg.

10. **Johan van Broekhuizen, heer van Loe, Geysteren, Spraland en Oostrum, 1431-1451.**
1. RAL, Archief Munsterabdij Roermond, inv.nr. 2, f. 61v. (1431 april 5).
2. Archiv Schloss Harff, Urk. 420 (1451 december 11). Afschrift in Archiv Schloss Haag Geldern, Urk. 1038; GA-Venray, Oud archief Venray inv.nr. 132.Tekst afgedrukt door M. Flokstra, *Geysteren in de middeleeuwen*, in: Castellogica, Band II, 43-44, bijlage VII.

1433 oktober 28

Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren, erfhofmeester van Gelre, ambtman van Goch en Kessel.

Bron: HSAD, Archiv Kleve-Mark, Urk. 1484.

Diameter 30 mm.

Randschrift: S : IAN VAN BRUECHUSEN

Schildhoofd: een barensteel met drie hangers en 4:3 hermelijnstaartjes.

Schildvoet: leeg.

11. Arnt die Wilde van Merssen, 1456-1457.

1. RAG, Hert. archief, Rekeningen Overkwartier vóór 1473, inv.nr. 1591, f. 10v. (1456 mei 17).

1454 augustus 17

Arnolt (Arnt) de Wilde van Merssen.

Bron: GA-Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 1624 C.

Diameter 26 mm.

Randschrift: [S : AR]NOLT : DE : WILD+VA+MER[SEN]

Schild beladen met 2:1 naar rechts gekeerde hondenkoppen.

12. Dirk van der Horst, 1457-1484.

1. RAG, Hert. archief, inv.nr. 196, f. LXIIIV-LXVI (1457 maart 25).
2. RAL, Archief Rekenkamer te Roermond, aanwinst 1925, Charters nr. 1.

1484 mei 15.

Dirk van der Horst.

Bron: RAL, Archief Rekenkamer te Roermond, charters aanwinst 1925, inv.nr. 1.

Diameter 26 mm.

Randschrift: S: Derich een heer ter Horst

Schild een gekromde vis naar rechts gekeerd.

13. Thijs van Merwijck, 1484-1500, overleden vóór 27 oktober 1500.

1. Archiv Schloss Haag, Urk. 2666 (1484 mei 15).
2. I.A.Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Deel 6, 1e stuk, Arnhem (1859), nr. 296.

1494 augustus 18
Thijs van Merwijck
Bron: RAG, Hertogelijk archief, Charterverzameling, inv.nr. 1019, zegel 1.
Diameter 28 mm.
Randschrift: + S . TIJS. VAN. MERWICK
Schildhoof: beladen met 5:4 hermelijnstaartjes.
Schildvoet: leeg.

14. Arnt van Bocholtz, 1500-1511.

1. RAL, Archief Kruisheren te Venlo, inv.nr. 214, f. 151-152 (1503 mei 19).
2. GA-Venlo, Archief parochie Maasbree, Kerkenboek C, nr. 1-11 (1509).

15. Philips van Someren, 1509.

ARA-Brussel, Weense charters, Doos X, nr. 376 (1509 april 10).

16. Meester Hendrik van Salsborch, omstreeks 1511-1523.

1. RAG, Hert. archief, Rekeningen Overkwartier ná 1473, inv.nr. 1727.
2. I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnhem (1862), Deel VI-II, nr. 1216 (1523 juli 20).

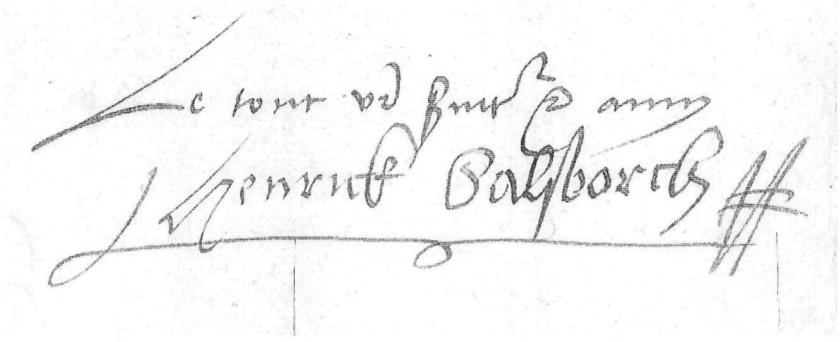

1520 augustus 15
Handtekening van Meester Hendrik van Salsborch.
Bron: GA-Venlo, Archief kasteel Arcen, Doos 28 nr. 1557.

17. Johan van Wittenhorst, heer van Horst, 1523-1569.
RAG, Archief Rekenkamer inv.nr. 3579, regest 554 (1523 juli 31). Hert. archief XIV-Libri, Deel XIV, f. 59-61; RAL, 01.002/1 Archief Gelderse Rekenkamer te Roermond, inv.nr. 591, f. 1-2v.; Gedrukt bij A. Steffens, *Geschiedenis der aloude Heerlijkheid en der heeren van Ter Horst in het Land van Kessel*, Roermond (1888), 226-228, bijlage 26.

18. Dirk van der Lippe genaamd Hoen, heer tot Grubbenvorst, vóór 1 juli 1543.
HSAD, Archiv Kleve-Mark, Urk. 2820 (1543 juli 1). "unnsem amptmann unnsers lantz Kessell". Hoe lang hij precies heeft gefunctioneerd is niet bekend.

1536 maart 9
Dirk van der Lippe genaamd Hoen, heer tot Grubbenvorst.
Bron: Archiv Schloss Haag, Urk. 2077.
Diameter 27 mm.
Randschrift: S. DERICH. VAN DER LIPP. GENA(N)T HOE(N)

19. Johan van Wittenhorst, junior, heer van Horst, 1569-1580.
1. RAG, 0012 Archief Gelderse Rekenkamer te Arnhem, inv.nr. 3608 boekjaar 1569-1570.
2. Idem, inv.nr. 2249 (1570 maart 4).

1565 februari 19
Johan van Wittenhorst, heer van Horst.
Bron: RAG, Archief Hof van Gelder te Arnhem, inv.nr. 1053 brief nr. 3516.
Diameter 15 mm.
Randschrift: JVW
Schild met twee dwarsbalken.

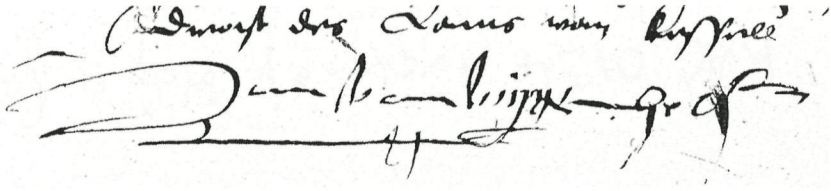

1568 september 15
Handtekening van Johan van Wittenhorst, heer van Horst.
Bron: RAG, 0124 Archief Hof van Gelre te Arnhem, inv.nr. 1054 brief nr. 3916.

20. **Adriaen van der Lindt, 1580-1585.**
RAL, 01.002/1 Archief Rekenkamer te Roermond, inv.nr. 591, f. 2-2v. (1580 januari 8). Hij is op 13 augustus 1585 overleden.

21. **Walraven van Wittenhorst, heer van Horst, 1585-1609.**
RAL, 01.002/1 Archief Rekenkamer te Roermond, inv.nr. 591, f. 3 (1585 augustus 13).

22. **Wilhelm von Spiringh, 1587.**
RAL, Archief Rekenkamer te Roermond, aanwinst 1895, Losse stukken 1-268, akte 29 november 1587.

23. **Derick (Derck) de Berwouts, heer van Namesch, 1599.**
Idem, nr. 68 (1599 juli 25).

24. **Marten van Broekhuizen, heer van Ooijen (Broekhuizenvorst), 1604-1608.**
RAL, Archief Rekenkamer te Roermond, inv. nr. 593, f. IIII-VII (1605 juni 18). Plaatsvervanger van Walraven van Wittenhorst.

1610 maart 15
Marten van Broekhuizen, heer van Ooijen.
Bron: HSAD, Archiv Abtei Siegburg, Akten 329A folio 12.
Diameter 30 mm.
Randschrift: S. MARTEN VAN BROECKHUISEN
Schildhoofd: beladen met 5:4 hermelijnstaartjes.
Schildvoet: leeg.

25. Johan van Wittenhorst, heer van Horst, 1609-1633.
ARA-Brussel, Archief van de Rekenkamer te Brussel, I-263, inv.nr. 51005, f. CLXXXIIIv.-CLXXXIVv. (1609 november 29).

Johan van Wittenhorst, heer van Horst in de begrafenisstoet van aartshertog Albrecht in 1622 te Brussel in: Jacobus Francquart, Pompa Fvnebris optimi potentissimique principis Alberti Pii, Brussel 1623, Prostant apud Joannem Momartium, plaat 34..

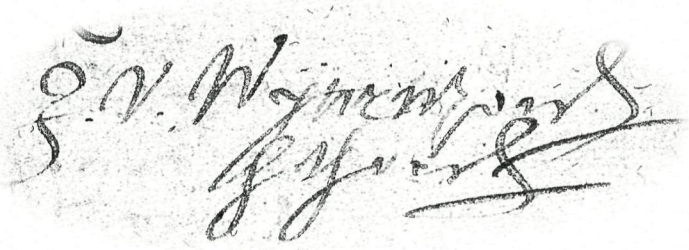

1622 november 18
Handtekening van Johan van Wittenhorst, heer van Horst.
Bron: RAL, Archief Schepenbank Baarlo, inv.nr. 3123.

26. Marcelis van Gelder, heer van Arcen, 1639-1656.
ARA-Brussel, Archief van de Rekenkamer te Brussel, I-002, inv.nr. 13449, f. I-IIv. (1639 juli 12).

27. Johan Vincent Schellart van Obbendorp, heer van Geysteren, 1657-1675.
ARA-Brussel, Archief van de Rekenkamer te Brussel, I-002, inv.nr. 13452, f. IIIv.-IV (1657 augustus 11).

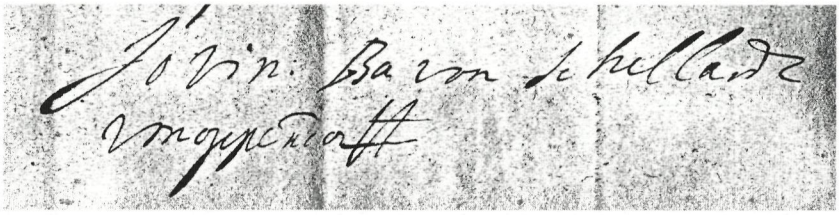

1672 maart 19
Handtekening van: Johan Vincent Schellart van Obbendorp, heer van Geysteren.
Bron: Algemeen Rijksarchief Brussel, A128 Archief Rekenkamer te Brussel, Acquits, bijlagen van de ambtmansrekeningen van Kessel, nr. 3035-6.

1699 februari 27
Johan Albert Schellart van Obbendorp, heer van Geysteren.
Bron: Algemeen Rijksarchief Brussel, I-263 Archief Rekenkamer te Brussel, inv.nr. 51.007 achterin.
Diameter 27 mm.
Schild met een naar rechts gekeerde leeuw.

Ambtmannen van het Ambt Kessel, ná 1675.

28. Johan Albert Schellart van Obbendorp, heer van Geysteren, 1699-1730.
ARA-Brussel, Archief van de Rekenkamer te Brussel, I-263, inv.nr. 51007, achterin ongefolioeerd (1699 februari 27).

29. Hendrik Ignatius Schenck van Nydeggen, heer van Ooijen, 1713-1737.
HSAD, Landesarchiv Geldern, Admin. Kolleg, Nr. 4, f. 67 (1713 mei 20). plaatsvervangend ambtman voor Johan Albert Schellart van Obbendorp, heer van Geysteren, Spraland en Oostrum, Ambtman van Kessel.

30. Maximiliaen Theodorus Arnold Schenck van Nydeggen, heer van Ooijen, 1737-1763, volgt zijn vader op.

31. De Brun zu Langenfeld, Wanckum, 1764.
Slechts 9 maanden in dienst.
Gemeentehuis Sevenum, Oud archief Sevenum, inv.nr. 264 Bijlagen van de schatheffersrekeningen betaling over de bediening van het Ambt Kessel voor den duur van negen maanden (1764 december 25).

32. Maijer (Meijer), 1763-1779.
RAL, 01.049 Archief Schepenbank Wanssum, inv.nr. 115, f. 7 nr. 14
Op quitantie van den heere Amptman Maijer voor sien jaerlicks gehalt betalt 4 gulden 10 stuivers (1779).

33. Nobert Coninx, 1780-1797.
RAL, 01.049 Archief Schepenbank Wanssum, inv.nr. 116, f. 7 nr. 14:
"Op quitantie van den heere Amptman N. Conigh betaelt voor sien jaerlicks gehalt 4 gulden 10 stuivers" (1780).

Bijlage 2

LANDSCHOLTISSEN VAN HET AMBT KESSEL, 1323-1675

1. **Johannes van Brede, scholtis 1323-1325.**
   RAG, Hert. archief, Afdeling Buren, aanwinst 1884, inv.nr. 2.12.

2. **Johan Willemszoon van Broekhuizen, tak Wickradt 1349-1353.**
   1. I.A.Nijhoff, Deel II, nr. 55 (1352 juli 9)

3. **Johan ter Porten, richter, 1381.**
   RAL, Archief klooster Keizerbos te Neer, inv.nr. 234, f. 3-4.

4. **Godert van Kessel, pastoer van Breydel onsen Richter inden lande van Kessel, 1387 maart 21.**
   GA-Roermond, Archief Huisarmen, inv.nr. 1624 A, regest 148.

5. **Ziegher van Kessel in ghene Loe, schout van Kessel en Helden, 1402.**
   RAL, Archief Kruisherenklooster te Venlo, inv.nr. 127, regest 67.

6. **Diederick (Dirk) van der Heyden, 1407-1417**
   1. RAL, Archief klooster Keizerbos, Cartularium 1226-1762, f. 111-112v. (1407 februari 20).
   2. RAL, Archief Kruisheren Venlo, inv.nr. 214 Cartularium, f. 113-113v. (1417 juli 12).

7. **Johannes van Schelbergen, "Scelbergen", 1425-1431.**
   1. Birgelen, Kerkarchief "scholtis inder tijt des lants van Kessel", (1425 nov. 16).
   2. RAL, Archief Kruisheren Venlo, inv.nr. 214, f. 114v.-115.

8. **Hendrik van Merwijck, 1431-1452.**
   1. RAL, Archief Munsterabdij, inv.nr. 2, f. 61v.-62 (1431 april 5).
   2. RAL, Archief klooster Bethlehem Oostrum, inv.nr. 11 (1452 december 12).

9. **Arnold de Wilde van Merssen, in 1454 landscholtis en in 1456 ambtman.**
   1. RAL, Archief klooster Maria Weide te Venlo, inv.nr. 77 (1454 februari 24).
   2. Idem, inv.nr. 214, f. 116v.-117 (1456 maart 17).

10. **Goirt van Kessel, "den men heyt Roffart, scoltis slands van Kessel", 1458-1460.**
    1. RAL, Archief Kruisheren Venlo, inv.nr. 214, f. 134v.-135v. (1458 maart 17).
    2. RAL, Archief van de Kartuizers te Roermond, inv.nr. 113 (1460 september 7).

11. **Mathijs van Kessel, Janszoon scholtis in het Land van Kessel, 1464.**
RAL, Archief Kruisheren te Venlo, inv.nr. 214, f. 90-90v. regest 274 (1464 juli 24).

12. **Gaidert van Kessel, des scholtedens ende rijchter slands van Kessel, 1477.**
GA-Roermond, Archief Huisarmen, inv.nr. 1624, f. LXXV-LXXVI Regest 771 (1477 september 22). Mogelijk dezelfde als nr. 10.

13. **Johan van Lathem, 1473.**
RAG, Hert. archief, Charterverzameling inv.nr. 2463 (1473 september 1).
I.A.Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Deel V, Arnhem (1859), 21.

14. **Claes van Egeren, 1485.**
K. Janssen de Limpens, *Gelderse Wijssenissen*, 369.

15. **Johan Haghen, 1489**
RAL, Archief van de Kartuizers van Roermond, inv.nr. 234, f. 9-10.

16. **Goert van Kessel, 1499.**
RAL, Archief Kruisheren Venlo, inv.nr. 214, f. 136v.-137 (1499 juli 25).

17. **Frederik van Dalhem, 1500.**
RAG, Hert. archief, XIV-Libri, Deel 6, f. 12v. (1500 december 8).

18. **Gerit van Merwijck, stathelder ind scholtis slands van Kessel, 1513-1516.**
1. RAG, Hert. archief, Rekeningen Overkwartier ná 1473, inv.nr. 1727, f. 80v.
2. RAL, Archief klooster Mariaweide te Venlo, inv.nr. 131 (1516 augustus 29).

19. **Jacob Golstein, 1519**
RAG, 0124 Archief Hof van Gelder, Civiele procesdossier 1546, nr. 11, f. 59 (1519 april 10), f. 61-62 (1519 augustus 12).

20. **Jaspar van Dailhem (Dalen), 1523 - 1550.**
Volgt in 1523 zijn vader op. Hij is vóór 10 oktober 1550 overleden.
1. RAG, Hert. archief XIV-Libri, Deel 6, f. 12v. (1523 februari).
2. RAL, Archief kartuizers van Roermond, inv.nr. 234, f. 13-14 (1537 mei 14).
3. RAG, 0124, Archief Hof van Gelder inv.nr. 1047 nr. 1295 (1550 oktober 10).

21. **Meerten Scunck (Schenck ?), schout van het Land van Kessel, 1530-1531.**
1. GA-Roermond, Oud archief Roermond, inv.nr. 1593 (1530 sept 14).
2. RAG, 0124 Archief Hof van Gelder te Arnhem, Civiele procesdossier, 1546 nr. 11, f. 57 (1531 april 30).

22. Johan van der Voirt (Voort/Voert), 1550-1575.
1. RAG, 0012 Archief Gelderse Rekenkamer te Arnhem, inv.nr. 5807
2. RAL, Archief kasteel de Borcht (d'Erp) te Baarlo, aanwinst 1927, inv.nr. 119 regest 33 (1575 december 12).

23. Sollicitatie van Nicolaes van Egeren, 1559.
RAG, 0124, Archief Hof van Gelder, inv.nr. 2466.

24. Derick Anthoni, 1579-1584.
1. RAG, 0124 Archief Hof van Gelder, inv.nr. 1057 nr. 5112 (1579 april 13). Reeds vóór 3 april 1579 scholtis "der landen van Kessell".
2. RAG, 0124 Archief Hof van Gelder, inv.nr. 1058 (1584 februari 12).

25. Dederick Schenck van Nydeggen, 1582-1602.
RAL, 01.002/1 Archief Rekenkamer van Roermond, inv.nr. 569, f. XXI (1582 -1602).

26. Hendrik, zoon van Dederick Schenck van Nydeggen, 1591-1634.
1. RAL, Archief Rekenkamer te Roermond, inv.nr. 575, f. LXIII-LXIIIv. (1591-1602).
2. RAL, Archief Schepenbank Kessel, inv.nr. 14 Gerichtsprotocol, gedinge op 26 juni 1634.

27. Peter de Bruin, scholtis 1637-1639.
1. GA-Venray, Archief Schepenbank Swolgen, inv.nr. 18 no. 36 (1637 november 12).
2. Idem, inv.nr. 11 Gedingen 1625-1674, ongenummerd (1639 juli 24).

28. Andries Schenck van Nydeggen, (1631)-1641-1669.
Op 5 maart 1631 benoemd tot substituut-landscholtis door de Staten Generaal.
Lit: M.J. Janssen, *Bijdragen tot de geschiedenis van het ambt Kessel*, in: De Maasgouw, 32 (1910), 60-61. Heeft zich bekend gemaakt in die functie aan de schepenbank van Swolgen-Broekhuizenvorst op 13 maart 1631.
RAL, 01.025 Archief Ambt Kessel, inv.nr. 1, f. 75.

29. Johan Adam Schenck van Nydeggen, 1669-1675.
RAL, 01.004 Archief Hof van Gelder te Roermond, inv.nr. 1, f. 29-29v. (1669 september 4).
Tot de verkoop van de landsheerlijkheden in het Ambt Kessel.
Daarna krijgen alle dorpen afzonderlijk een scholtis.

Afkortingen:

ARA	Algemeen Rijksarchief in Brussel
RAG	Rijksarchief in Gelderland
RAL	Rijksarchief in Limburg
GA	Gemeentearchief
HSAD	Hauptstaatsarchiv zu Düsseldorf
PSHAL	Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg
VROA	Verslagen 's Rijks Oude Archieven

Noten

1 J. Kuys, *De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)*, Nijmegen 1987.

2 Idem, 22. Waarbij de rekening van het graafschap over de jaren 1294-1295 een eerste momentopname laat zien van de ambtsorganisatie binnen het graafschap Gelre, dat reeds ingedeeld was in zogeheten officia ofwel ambten. Zie hiervoor L.S. Meihuizen, *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295*, Arnhem (1953).

3 E. Slangen, *Bijdragen tot de geschiedenis van het Land van Kessel*, in: PSHAL 16 (1879), 78-145.

4 Ed. Rosenkrantz, *Bijdrage tot de geschiedenis der graven van Kessel*, in: De Maasgouw 1896-1901 in afleveringen.

5 J. Linssen, *Ambtmannen van Kessel*, in: De Maasgouw 81 (1962), 17-26.

6 M. Flokstra en Th. J. van Rensch, *Geschiedenis van de heerlijkheid Horst tot het begin van de zestiende eeuw*, in: Horster Historiën, Deel 2, Horst (1988), 31-94.

7 1. I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnhem 1830-1875, zes delen.
2. Th.J. Lacomblet, *Urkunden für die Geschichte des Niederrheins*, Neudruk Aalen 1966, vier delen.
3. L.A.J.W. Baron Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot op den slag van Woeringen, 5 juni 1288*, Den Haag 1872-1876.
4. J.J.S. Baron Sloet, *Register op de leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en graafschap Zutphen, Deel Overkwartier*, Arnhem 1904.
5. P.N. van Doorninck en J.S. van Veen, *Acten betreffende gelre en Zutphen 1107-1415*, Haarlem 1908.
6. G.H.A. Venner, *Inventaris van het archief van de Staten van het Overkwartier van Gelder 1404-1794*, Maastricht 1980. Idem, *Inventaris van het archief van het Hoofdgerecht Roermond 1459-1796*, Maastricht 1987.
7. E. Aerts, *Geschiedenis en archief van de Rekenkamers*, Brussel 1996.

8 ARA, Brussel, Manuscrits divers nr. 3, f.176; Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Abt. Haus-Hof und Staatsarchiv, Niederlandische Urkunden, Urk. vom 27 september 1279.

9 L.S. Meihuizen, *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295*, Arnhem (1953).

10 Idem, in tekst van de rekening, 24-26.

11 R. Kottje, *Das Stift Sint Quirin zu Neuss*, Düsseldorf (1952), 27 (noot 127). *Die Regesten der Erzbischöfe von Köln im Mittelalter*, Band 3, Bonn (1913), nr. 2452-2453 (1271 augustus 23). Volledige tekst afgedrukt bij W.A. van Spaen, *Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland*, Utrecht (1802), Deel 2, 71-72.

12 RAL, Archief van de Munsterabdij te Roermond, afschrift in inv.nr. 2, f. 64v.-65 (1263 november 16). - H. Clevis en J.A. Coldeweij, *De graven van Kessel*, in: Castellogica, Verkenningen en Mededelingen van de Nederlandse kastelen stichting, Doorn, Band I, 71-86 en 91-100.

14 zie noot 8.

15 P.N. van Doorninck en J.S. van Veen, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1107-1415*, Haarlem (1898), 298-299 (1257 augustus 1).

16 Idem, 113-114 (1304 juli 8).

17 Idem, 319-320 (1311 mei 20).

18 M. Flokstra, *Middeleeuwse heren van Broekhuizen*, in: PSHAL 133 (1997), 155-162.

19 RAL, 16.1111, Huisarchief Kessel, inv.nr. 256 (1279 oktober 27).

20 RAG, Hertogelijk archief, inv.nr. 25 Waardenburgse kroniek, f. 35 v.

21 L.A.J.W. baron Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen*, Den Haag (1872-1876), oorkonde nrs. 1053-1056. RAG, Hertogelijk archief, Charters uit München teruggekeerd, inv. nrs. 24-28.

22 Rijksarchief te Namen, Charters Namur, nr. 191; Lille, Archives Départementales du Nord, B405 nr. 2732. In 1997 ondergebracht in een nieuw bestand: Musée nr. 91 (1286 mei). L.A.J.W. baron Sloet, Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen tot 1288, Den Haag (1872-1876), nr. 1101;
J. Kleintjes in: Limburgs Jaarboek 27 (1921), 21-23; L.Ph.C. van den Bergh, Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche geschiedenis. Opgezameld uit de archieven te Rijssel en op gezag van het gouvernement uitgegeven, Utrecht(1849), Deel 1, Nr. XII, 20-25.

23 Rijksarchief te Gent, Charters der graven van Vlaanderen, Fonds De Saint Genois, nr. 412, Sloet, Oorkondenboek nr. 1109 (1286 juli 4).

24 RAG, Hertogelijk archief, Charterverzameling, inv.nr. 54 (1286 oktober 31); I.A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, Arnhem (1830), Deel I, oorkonde nr. 3.

25 Rijksarchief te Gent (België) Archief fonds J. De Saint Genois, inv.nr. 550; L.Ph.C. van den Bergh, *Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche geschiedenis opgezameld uit de archieven te Rijssel (Lille)*, Leiden (1842), 51 (1290 april) waarbij graaf Reinoud van Gelder belooft zich aan het oordeel van Gwijde graaf van Vlaanderen te zullen onderwerpen wanneer er geschillen zouden ontstaan omtrent de graafschappen van Gelder, Zutphen en Kessel. Vergelijk Archives du Nord te Lille, Oorkonden bestand B1421, Musée nr. 177 (1290 februari).

26 G. Venner, *Die Roermonder Haupturteile für das Erkelenzer Stadtgericht*, Studien zur Geschichte der Stadt Erkelenz vom Mittelalter bis zur frühen Neuzeit, Keulen (1976), 171.

27 P.J. Meij, *Gelderse charters uit München teruggekeerd*, Den Haag (1953), regest 57 (1314 november 14).

28 Idem, regest 60 (1317 augustus 1).

29 RAG, Hertogelijk archief, aanwinsten 1941, inv.nr. A I a, 1, f. 27-27 v. Volledige tekst afgedrukt door: P.N. van Doorninck en J.S. van Veen, *Acten betreffende Gelre en Zutphen, 1107-1415*, Haarlem (1908), 113-114 (1304 juli 8).

30 RAG, Hertogelijk archief, Afdeling Buren, aanwinst 1884, voorlopig inv.nr. 2.12 (1323-1325).

31 Idem, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier vóór 1473, inv.nr. 1374 Rekening van Jacobus Voecht, sluiter te Gelre over het boekjaar 1344-1345.

32 Idem, 0238, Hertogelijk archief, Aanwinsten VROA 1953 II,2 afkomstig van ARA, Brussel, Archives Chambres des Comptes nr. 2661 en 46.920 Rekening van Matthias de Kessele over het boekjaar 1346/1347.

33 RAG, 0238, Hertogelijk archief, Aanwinsten VROA 1953 II,3 afkomstig van ARA, Brussel, Archives Chambres des Comptes nr. 6675 Rekening van Arnoldus Feronis, sluiter te Gelre over het boekjaar 1348-1349.

34 M. Flokstra, *Reinoud van Gulik en het Ambt Kessel (1394-1402)*, in, De Maasgouw 118 (1999), 215-226.

35 Th.J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, Düsseldorf (1853), Herdruk Aalen (1966), Band 3, Oorkonde nr. 755 (1374 april 28).

36 RAL, 01.025, Archief Domeinadministratie Ambt Kessel en Broekhuizen, charters Ambt Kessel IAIII, oorspronkelijk (1374 december 21); GA Venlo, Oud archief Venlo, regest 18, Afschrift in: Privilegienboek III, nr. 141. Volledige tekst afgedrukt door K.J.Th. Janssen de Limpens in: *Rechtsbronnen van het Gelderse Overkwartier van Roermond*, Utrecht (1965), 139.

37 Th.J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, Düsseldorf (1853), Herdruk Aalen (1966), Band 3, Oorkonde nr. 834; RAG, Hertogelijk archief, Archief hertogin Mechteld, inv.nr. 70 (1379 maart 24).

38 RAL, 01.025, Archief Domeinadministratie Ambt Kessel en Broekhuizen, charters Ambt Kessel IAIII, oorspronkelijk (1380) zegels beschadigd. Volledige tekst afgedrukt door K.J.Th. Janssen de Limpens in: *Rechtsbronnen van het Gelderse Overkwartier van Roermond*, Utrecht (1965), 139-140. Köln, Historisches Archiv Stadt Köln, Haupturkundenarchiv (HUA) 1/3332 (1380 juli 27).

39 P.N. van Doorninck en P.C. Molhuysen, *Briefwisseling der hertogen van Gelre en Gulik 1389-1393*, Haarlem (1903), vergelijk nr. 78-80; 88-89; 104-105 en 115.

40 RAG, Hertogelijk archief, Charterverzameling, inv.nr. 596; I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland*, Arnhem (1839), Deel 3, Oorkonde nr. 190 (1394 juni 1).

41 K.J.Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond*, Utrecht (1965), 140-141 nr. 3, Privilegiën van Reinoud van Gelre en Gulik voor het land van Kessel (1400 september 18).

42 R. Knipping, *Mitteilungen der K. Preussischen Archivverwaltung*, Heft 8, Leipzig (1904), 67 regest 73 en 75. A. Hulshof, *Oorkonden aangaande de betrekkingen der Geldersche vorsten tot Frankrijk*, in: Werken Gelre IX, Arnhem (1912), 74-75, Oorkonde XXXI (1401 juni 2). Parijs, Archives Nationales, Doos J nr. 28.

43 Idem, 69-75, Oorkonde XXX en XXXI (1401 juni 2), Doos J nr. 24 en 28.

44 Idem, 76-77, Oorkonde XXXII ongedateerd volgens A. Hulshof gemaakt te Parijs op 2 juni 1401, Doos J nr. 25.

45 Idem, 78-81, Oorkonde XXXIII ongedateerd (1401 juni 2).

46 RAL, Archief van de heerlijkheden Meerlo en Tienray, inv.nr. 60; Oorkonde is afgedrukt bij: M. Flokstra, *Het verdwenen kasteel Blitterswijck*, in: Castellogica, Verkenningen en mededelingen van Nederlandse kastelen stichting, Doorn (1997), 222 (1418 februari 4).

47 HSAD, Archiv Jülich, Urk 528 (1401 augustus 25).

48 J.H. Böhmer, Regesta Imperii, XI, Sigmund 1410-1437, nr. 6293 (1425 mei 24).

49 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, Arnhem (1847), Deel 4, inleiding VIII-IX.

50 L. van Hout, *Herzog Arnold und seine Räte* (1423-1465), in: Gelre-Geldern-Gelderland, Geschichte und Kultur des Herzogtums Geldern, Geldern (2001), 169-176.

51 ARA, Brussel, Archief Weense charters 512, Doos IX, nr. 264 (1427 november 19), vergelijk het stuk uit Doos X, nr. 361.

52 Idem, Cartulaires des duchés de Brabant, nr. XV f. 95 (1289 dec. 24).

53 RAG, Hertogelijk archief, XIV-Libri, Deel III, f. XLVIII v. (1493 augustus 23).

54 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, Arnhem (1859), Deel VI-I, nr. 386 volledige tekst (1503 februari 5). RAL, Archief Staten van het Overkwartier, inv.nr. 481, oorspronkelijk, afschrift in inv.nr. 501, f. 49-52 (regest 60).

55 I.A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden, Arnhem (1862), Deel VI-II, inleiding, CLXIV-CLXXV, vredeshandeling te Gorkum (1528). ARA, Brussel, Archives des Chambres des Comptes, Brussel (1837), Band 1, nr. 107.

56 RAL, Archief Staten Overkwartier, Regest 77 (1528 november 26).

57 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, Arnhem (1875), Deel VI-III, nr. 1905 (1537).

58 GA Nijmegen, Oud archief Nijmegen, inv.nr. 3687, regest 508 (1538 januari 27).

59 Idem, inv.nr. 555 (1538 februari 4).

60 Verdrag tussen keizer Karel V en Willem, hertog van Gulik, Gelre en Kleef daterend van 7 september 1543 in W. Teschenmacher, *Annales Cliviae etc. codex diplomatus*, p. 165. Voor het tractaat zie: Verdrag en tractaat van Venlo 1543 in de werken van Gelre nr. 43, Hilversum (1993), 271-275 volledige tekst van het tractaat van 12 september 1543 naar het origineel van Brussel in het Archief Weense charters, doos XII nr. 426.

61 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, Arnhem (1833), Deel 2, nr. 89 (1359 jan. 25).

62 Archivberatungsstelle Rheinland zu Brauweiler, Archiv Schloss Harff, Urk. 302, L. Korth, *Das Gräflich von Mirbach'sche Archiv zu Harff*, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 57 (1894) 1-5. Afschriften in: Archiv Schloss Haag, Urk. 2663 en RAG, Hertogelijk archief inv.nr. 196, f. LVII-LIX v.(1431 april 18).

63 ARA, Brussel, I.002, Archief van de Rekenkamer van Brussel, inv.nr. 13452, f. I-IV (1656 februari 26).

64 RAG, Hertogelijk archief, Varia Doos III, 7 (1406 juli 12).

65 HSAD, Archiv Kloster Mariensande te Straelen, Urk. 3 (1435 mei 16) oorspronkelijk. Afschrift in RAG, Archief Rekenkamer te Arnhem, inv.nr. 403, f. X v.-XII v.

66 RAG, Archief Rekenkamer te Arnhem, inv.nr. 3579, f. VI (1543-1544).

67 Idem, inv.nr. 3579, f. 6 (1535 juli 10).

68 M. Flokstra en Th.J. van Rensch, *Geschiedenis van de heerlijkheid Horst tot het begin van de zestiende eeuw in: Horster historiën*, Horst (1988), 31-94.

69 RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier vóór 1473, inv.nr. 1576, f. 11 (1409-1410).

70 Archivberatungsstelle Rheinland zu Brauweiler, Archiv Schloss Harff, Urk. 302, L. Korth, *Das Gräflich von Mirbach'sche Archiv zu Harff*, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 57 (1894), 1-5. Afschriften in: Archiv Schloss Haag, Urk. 2663 en RAG, Hertogelijk archief inv.nr. 196, f. LVII-LIX v. (1431 april 18).

71 RAG, Archief Rekenkamer te Arnhem, inv.nr. 3579.

72 RAL, 01.002/1, Archief van de Gelderse Rekenkamer te Roermond, inv.nr. 569, 2e rekening van Johan Heyde van Asch over het boekjaar 1581-1582.

73 RAL, 01.025, Archief Domeinadministratie Ambt Kessel en Broekhuizen, inv.nr. 4, f.111-112 v.

74 Idem, inv.nr. 4, f.111-112 v. Rekening van de domainen vant Ampt van Kessell voor de erffgenaeme van wijlen Johan Baptista du Rieux in sijn leven ontfanger der selve domainen beginnende 1 januari 1703 tot en met 31 december 1704.

75 Idem, 01.002/1, Archief van de Gelderse Rekenkamer te Roermond, inv.nr. 574, f. XLIIII r. - XLIIII v.

76 Idem, 01.025, Archief Domeinadministratie Ambt Kessel en Broekhuizen, inv.nr. 4, f.111-112 v.

77 Gemeentehuis Sevenum, Oud archief, inv.nr. 135 nr. 151, Bijlage van de schatheffersrekeningen over het boekjaar 1733.

78 Gemeentehuis Helden, Oud archief, inv nr. 231. Bijlage van de dorpsrekeningen (1732 mei 2).

79 RAL, 01.043, Archief Schepenbank Ooijen, inv.nr. 43 (1775 mei 11).

80 RAG, Hertogelijk archief, Afd. Buren, aanwinst 1884, inv.nr. 2.12.

81 RAL, Archief klooster Keizerbosch te Neer, Cartularium 1226-1762, f.111-112 v. (1407 februari 20).

82 Idem, Archief van het Kruisherenklooster te Venlo, inv.nr. 214, f. 113-113 v. (1417 jul 12).

83 Birgelen, parochiearchief, Urkunde ohne nr. (1425 nov. 10) "Johannes van Scelbergen scholtis inder tijt des lants van Kessel".

84 RAL, Archief van het Kruisherenklooster te Venlo, inv.nr. 214, f. 114 v.-115 (1431 augustus 9).

85 Idem, Archief Munsterabdij te Roermond, inv.nr. 2, f. 61 v. - 62 (1431 april 5). Waarbij Hendrik van Merwijck als getuige optreedt zonder titulatuur.

86 Familiearchief Weichs de Wenne te Geysteren, J.B. Iven, Inventaris van het Huisarchief Geysteren en Schinnen, Köln 1810, f. 80 (1444 juni 14).

87 RAL, Archief klooster Bethlehem te Oostrum, inv.nr. 11 (1452 december 12), waarbij op verzoek van de schepenen van Oostrum Hendrik van Merwijck 'als onsen richter ind Borchsaet tot Geijsteren' een akte bezegelt. Volledigheidshalve zij nog opgemerkt, dat Hendrik geen eigenaar was van het kasteel Geysteren. Zie voor verdere gegevens betreffend dit kasteel: M. Flokstra, *Geysteren in de Middeleeuwen*, in: Castellogica, Verkenningen. Mededelingen van de Nederlandse kastelen stichting, Doorn (1988), Band II, 19-48.

88 RAL, Archief klooster Keyserbosch te Neer, Cartularium 1226-1762, f. 140-141 v. (1353 november 1).

89 Idem, 01.002/1, Archief van de Gelderse Rekenkamer te Roermond, inv.nr. 569, f.19-19 v.

90 RAG, 0012, Archief van de Gelderse Rekenkamer te Arnhem, inv.nr. 5807, f. 3-3 v.

91 RAG, Hert. archief, Rekeningen Overkwartier vóór 1473, inv.nr. 1581, f. (11) 6 v. (1432 april 8). Waarbij Hendrik van Merwijck zonder verdere titulatuur wordt vermeld.

92 ARA, Brussel, A128, Archives des Chambres des Comptes, Acquits of Kwitanties, Bijlagen van de Rekening van de ambtman van Kessel, inv.nr. 3035-6.

93 RAG, 0012, Archief van de Gelderse Rekenkamer te Arnhem, inv.nr. 3602 (1517 oktober 5).

94 Idem, inv.nr. 3602 (1532 mei 20). Zijn vader Bernardus van Statloen secretaris van de heer van Arcen werd op 7 oktober 1517 aangesteld tot gerichtsbode van Bree, zie hiervoor Hertogelijk archief, XIV-Libri, Deel IX, f.82.

95 RAL, 01.002/1, Archief van de Gelderse Rekenkamer te Roermond inv.nr. 569, f. XXI v.

96 Idem, Archief Schepenbank Kessel, inv.nr. 14 (1646 juli 26).

97 Idem, 01.025, Archief Domeinadministratie Ambt Kessel en Broekhuizen, inv.nr. 4, bijlage 20.

98 Idem, Archief van de heerlijkheden Blitterswijck en Wanssum, inv.nr. 167.

99 W. Jappe Alberts, Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid, Assen (1978), 79-84.

100 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, Arnhem (1833), Deel 2, nr. 55. RAG, Hert. archief, charterverzameling, inv.nr. 648 (1352 juli 9).

101 RAL, Archief klooster Keizerbosch te Neer, Cartularium 1226-1762, f.140-141 v. (1353 november 1).

102 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, Arnhem (1833), Deel 2, nr. 99. RAG, Hert. archief, charterverzameling, inv.nr. 367 (1360 september 1).

103 RAL, Archief klooster Keizerbosch te Neer, Cartularium 1226-1762, f.104-105 (1363 februari 5).

104 Birgelen, Kerkarchief, Oorkonde zonder inventaris nummer (1399 juli 1).

105 Idem, 01.025, Archief Domeinadministratie Ambt Kessel en Broekhuizen, charters Ambt Kessel IAIII, nr. 38 oorspronkelijk (1400 september 18); GA Venlo, Oud archief Venlo, afschrift in inv. nr. 141, regest 33; GA Roermond, Oud archief Roermond, regest 178. Tekst volledige afgedrukt door K.J.Th. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen van Gelders Overkwartier van Roermond*, Utrecht (1965), 140-141 nr. 3.

106 HSAD, Landesarchiv Jülich-Berg I, Akten 2B 1, f.18 v. (1405 augustus 12).

107 Idem, Urk. 553 (1404 nov. 2).

108 RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier vóór 1473 voorlopige inv.nrs. 1576-1579. Rekeningen van Johan van Broekhuizen als ambtman van het Land van Kessel en Ter Horst 1409-1414.

109 M. Flokstra, *Een bijdrage over de heren van Blitterswijck in de veertiende en vijftiende eeuw*, in: Castellogica, Verkenningen, mededelingen van de Nederlandse Kastelenstichting, Doorn (1983-1987), Band I, 208-209.

110 RAL, Archief Scheres-d'Olne, inv.nr. 169 (1419 juni 18).

111 Idem, Archief klooster Keizerbosch te Neer, charters (1420 februari 6).

112 RAG, Hertogelijk archief, Inventaris regestbeschrijving, zie *Gids Hertogelijk archief I.15: Oude beschrijving van archivalia uit het Gelderse hertogelijke archiefdepot in kasteel Buren, meestal verloren gegaan naar de inventarissen in het Koninklijk Huisarchief*, samengesteld door R. Wartena, regest nummer 478, "Commissie Willem van Broichuysen erfhofmeester van Gelre, gepassert bij hertoge Arnoldt van Gelre om te sijn drossaert 's Lands van Kessel ende van den Vurst (= Horst) om 4127 guldens die hij hem schuldig was" (1424 september 17).

113 RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier vóór 1473, inv.nr. 1580 (1431-1432), f.11. "Item is to weten dat Zweder mijn brueder yn sijnre lester rekenyngen mijne gnedige here schuldich bleeff nae vytwisinge der bueke, die ic an mij genomen hebbe ende geboeren mij to berichten XXX gulden".

114 RAG, Gelderse leenkamer, inv.nr. 2 (B), f.168 (1429 maart 8).

115 GA Arnhem, Oud archief Arnhem, inv.nr. 5455, f. 6-7. Uitspraak van ridderschap en steden van Gelre in een geschil tussen hertog Arnold en Johan van Broekhuizen, heer van Loe en Geysteren 1437-1439.

116 Archivberatungsstelle Rheinland zu Brauweiler, Archiv Schloss Harff, Urk. 302, L. Korth, *Das Gräflich von Mirbach'sche Archiv zu Harff*, in: Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein 57 (1894) 1-5. Afschriften in: Archiv Schloss Haag, Urk. 2663 en RAG, Hertogelijk archief inv.nr. 196, f. LVII-LIX v.(1431 april 18).

117 RAL, Archief Munsterabdij te Roermond, inv.nr. 2, f. 61 v. - 62 (1431 april 5).

118 Archiv Schloss Harff, Urk. 392; RAG, Hertogelijk archief, inv. nr. 196, f. LX-LXv. (1446 juni 2).

119 RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier vóór 1473, inv.nr. 1580-1587 (1431-1442).

120 Archiv Schloss Harff, Urk. 411; RAG, Hertogelijk archief, inv.nr. 196 folio LXv-LXI (1449 oktober 31).

121 Th.J. Lacomblet, *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins*, Düsseldorf (1853), Herdruk Aalen (1966), Band IV, 172 in de voetnoot. HSAD, Archiv Kleve-Mark, Urk. 1463 (1431 juli 17).

122 RAL,01.002/1 Archief van de Rekenkamer te Roermond, aanwinst 1895, inv.nr. 645-646 Rekening ambtman Walraven van Wittenhorst van het drostambt Montfort lopend over de jaren 1583-1590.

123 HSAD, Archiv Kleve-Mark, Lehen Generalia 3, f. 67 v. (1450 maart 29). "her Johan van Broichuysen, Ritter here to Loe ind to Geisteren ons to kennen gegeven hevet, dat hij to sijnne heb kortz to Rome wert to rijden". Voor Johans testament zie RAG, Familiearchief Van Broekhuizen, inv.nr. 140 (1450 mei 15). Een uitvoerig regest van dit testament zie M. Flokstra, *Geysteren in de middeleeuwen*, in: Castellogica, (1988), Band II, 46.

124 RAG, Hertogelijk archief inv.nr. 25, f. 45 v.; P.N.van Doorninck, *Gelderse kronieken*, Arnhem (1904), 47-56 als kroniek IV, Mr.J. Gerdes, *De heerlijkheid Waardenburg*, in: Gelderse Volks-Almanak (1874), 7-40.

125 Archiv Schloss Harff, Urk. 420 origineel, zegels verloren (1451 december 11). Afschriften in: Archiv Schloss Haag, Urk. 1038; GA Venray, Oud archief Venray, inv.nr. 132. Tekst is afgedrukt door M. Flokstra, *Geysteren in de middeleeuwen*, in: Castellogica, Band II, 43-44, bijlage VII.

126 RAL, Archief klooster Maria Weide te Venlo, inv.nr. 77, regest 209 (1454 februari 24); GA Roermond, Cartularium Huisarmen inv.nr. 1624, f. LXXIX (september 17); RAL, Archief van het Kruisherenklooster te Venlo, inv.nr.126, regest 250, afschrift in inv.nr. 214, f.116 v.-117 (1456 maart 17) Arnoldt die Wijlde van Mersen, richter ende scholttet des lants van Kessel".

127 RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier vóór1473, inv.nr. 1591, f. 10 v. Rekening van ambtman Arnt die Wilde van Mersen over de periode 15 juni 1456 tot en met 2 februari 1457.

128 Idem, inv.nr. 1592, f. 6 (1457).

129 RAL, Archief Rekenkamer van Roermond, charters nr. 1 aanwinst 1925 (VROA 1925 II); Afschrift in: RAG, Hertogelijk archief inv.nr. 196, f. LXIII v.-LXVI (1457 maart 25).

130 RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier vóór 1473, inv.nr. 1593-1598, rekeningen van de ambtman Dirk van der Horst, 1457 tot en met 1461.

131 RAG, Hertogelijk archief, inv.nr. 1.6 (1467 maart 25).

132 Idem, inv.nr. 196, f. LXVIII v.

133 GA Doesburg, Oud archief Doesburg, inv.nr. 52 brievenlijst 13 (1472 februari 20).

134 Archiv Schloss Haag, Urk. 2665; Afschriften in RAG, Hertogelijk archief inv.nr. 196, f. 69-69 v.; RAL, Archief familie Van Wittenhorst, inv.nr. 120, f. 217-218 (1472 oktober 10).

135 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, Arnhem (1847), Deel 4, Oorkonde nr. 544 (1473 februari 20).

136 M. Flokstra en Th.J. van Rensch, *Geschiedenis van de heerlijkheid Horst tot het begin van de zestiende eeuw*, in: Horster Historiën, Heerlen (1988), 73.

137 RAG, Hertogelijk archief, inv.nr. 196, f. 70-71.

138 Archiv Schloss Haag, Urk. 2666, RAL, Archief Rekenkamer te Roermond, aanwinst 1925 (VROA 1925 II, 678), nr. 1 (1484 mei 15).

139 Archiv Schloss Haag, Urk. 2667 (1491 juni 23).

140 Archiv Schloss Harff, Urk 793 (1493 mei 1). In 1491 had Thijs van Kessel bepaalde rechten op dit ambt verkocht aan Otto Schenck van Nydeggen, Ridder heer tot Walbeck, zie RAG, Hertogelijk archief, inv.nr. 196, f. LXIv-LXII (1491 december 9).

141 RAG, Hertogelijk archief, XIV-Libri, Deel III, f. 107 en Deel VIII-I, f. 2 (1493 september 8).

142 Idem, XIV-Libri, Deel III, f.131 v. -134 (1495 april 16).

143 ARA, Brussel, Weense charters, Doos X nr. 376 (1509 april 10).

144 RAL, Archief van het Kruisherenklooster te Venlo, inv.nr. 214, f.151-152 (1503 mei 19).

145 GA Venlo, Archief parochie Maasbree, "Kerkenboek C", nr. 1-11 (1509).

146 RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier ná 1473, inv.nr. 1727 (rekening lopend over de jaren 1513-1517).

147 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, Arnhem (1859), Deel VI-I, nr. 720 (1513 juli 31).

148 RAG, Hertogelijk archief, Rekeningen Overkwartier ná 1473, inv.nr. 1727 achtste rekening van meester Hendrik van Salsborch (1513-1517).

149 I.A. Nijhoff, Gedenkwaardigheden, Arnhem (1862), Deel VI-II, nr. 920 (1518 juli 4).

150 Idem, nr. 928 (1518 augustus 26). W.J.J. Böhmer, *Elisabeth von Braunschweig-Lüneburg, die letzte Herzogin von Geldern (1494-1572)*, in Die Veröffentlichungen des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, Herdruk Geldern (1974), 733-833, Band 2.

151 RAG, Hertogelijk archief, Archief van de hertogen Karel en Willem II, inv.nr. 1085, f. 71 derde post, rekening over het boekjaar 1519/1520.

152 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, Arnhem (1862), Deel VI-II, nr. 1216 (1523 juli 20/ december 31) een twaalftal brieven, vergelijk nr. 1219 (1523 juli 31).

153 RAG, Archief Rekenkamer van Gelder te Arnhem, inv.nr. 3579, regest 554 (1523 juli 31); Hertogelijk archief XIV-Libri, Deel XIV, f. 59-61; RAL, 01.002/1 Archief van de Gelderse Rekenkamer te Roermond, inv.nr. 591, f.1-2 v.; Gedrukt door A. Steffens, *Geschiedenis der aloude Heerlijkheid en der heeren van Ter Horst in het Land van Kessel*, Roermond (1888), 226-228, bijlage 26.

154 I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden*, Arnhem (1862), Deel VI-II, nr. 1229 (1523 september 15).

155 Idem, nr. 1319 (1524 november 6).

156 HSAD, Archiv Kleve-Mark, Urk. 2820 (1543 juli 1).

157 Archiv Schloss Haag, Akten 1989, f. 99 v., deze akte grijpt terug op de tijd van Willem van Kleef als hertog van Gelder (1545 augustus 27).

158 RAG, 0012, Archief Rekenkamer van Gelder te Arnhem, inv. nr. 2071, f. XIIv.-XIII (1548).

159 GA Zutphen, Oud archief Zutphen, inv.nr. 2359, regest nr. 2170 (1548 juni 26).

160 RAG, Archief van de Gelderse Rekenkamer te Arnhem, inv.nr. 3602-3606, rekeningen lopend over de jaren 1543-1569.

161 RAG, Archief van het Hof van Gelder te Arnhem, inv.nr. 2464 (1551).
162 ARA, Brussel, I.002, Archief van de Rekenkamer, inv.nr. 13456, Rekening van de scholtisampt van Kessel Jan van der Voert, 12 juli 1554.
163 RAG, 0012, Archief van de Gelderse Rekenkamer te Arnhem, inv.nr. 5807, f. 3 - 3 v.
164 Idem, inv.nr. 3608-3616 Rekeningen lopend over de jaren 1569-1578.
165 Idem, Hertogelijk archief, Charterverzameling, inv.nr. 2249 (1570 maart 4). Akte waarbij Johan van Wittenhorst, heer van Horst de eed van ambtman van Kessel aflegt.
166 J. Schatorjé, *Wittenhorst versus Oranje*, in Horster Historiën, Horst (1988), 117-144.
167 F.A. Holleman, *Dirk van Assendelft schout van Breda en de zijnen*, Zutphen (1953).
168 RAL, 01.002/1, Archief van de Gelderse Rekenkamer te Roermond, inv.nr. 591, f. 2-2 v.
169 Idem, inv.nr. 569, f. 1-1 v., vermeld in zijn rekening over het boekjaar 1581-1582. Zijn eerste rekening lopend over 1578-1581 is kennelijk verloren gegaan.
170 Idem, inv.nr. 591, f. 3.
171 RAL, Archief van de Rekenkamer te Roermond, aanwinst 1895, Losse stukken 1-268, (1587 november 29).
172 Idem, Losse stukken 1-268, nr. 68 (1599 juli 25).
173 Idem, Rekeningen van het drostambt Kessel, inv.nr. 591-592 lopend over de periode 13 augustus 1585 tot en met 15 november 1604.
174 Idem, inv.nr. 593, f.I-VIII.
175 Idem, inv.nr. 593, lopend over de periode van 17 november 1604 tot en met 16 november 1608.
176 ARA, Brussel, I.263, Archief van de Rekenkamer, inv.nr. 51005, f. CLXXXIII v.-CLXXXIIII v. (1609 november 29).
177 Verslagen Rijks- oude archieven, Den Haag (1901), 523.
178 RAL, 01.002/1, Archief van de Rekenkamer te Roermond, aanwinst 1895, inv.nr. 174, f. VI v.
179 Idem, inv.nr. 594-595 lopend over de jaren 1612-1619.
180 Idem, Rechterlijke stukken, nr. 24 (1622 juni 15).
181 RAL, 01.029, Archief schepenbank Baarlo, inv.nr. 3119 (1622 juni 18).
182 Het Gelderse Land- en Stadsrecht van het Overkwartier van Roermond 1620, Herdruk Arnhem (1996), 16.
183 ARA, Brussel, I.002, Archief van de Rekenkamer, inv.nr. 13449, f. I-II v. (1639 juli 12).
184 Idem, inv.nr. 13449-13450 (1639-1656).
185 RAL, Archief Staten van het Overkwartier, inv.nr. 306, f. 84 "Marsilius van Gelder, heere tot Arssen, drossart des ampts Kessel, obijt Anno 1656".
186 ARA, Brussel, I 002, Archief van de Rekenkamer, inv.nr. 13451 (1656-1657).
187 Idem, I 263, inv.nr. 51.008, akte nr. 50 (1657 januari 9).
188 RAL, Archief Staten van het Overkwartier, inv.nr. 537 (1657) 1 omslag.
189 ARA, Brussel, Archief van de Rekenkamer, I 263, inv.nr. 50.972, f. 209-209 v. (1657 augustus 8).
190 M.J. Janssen, *Historie der aloude heerlijkheid Spraeland-Oostrum (Venray), van de O.L. Vrouwe kapel met het mirakuleus beeld en het gilde aldaar*, in: PSHAL 13 (1896-1897), 44. In maart 1657 werd Johan Vincent Schellart van Obbendorp benoemd als drost van het Land van Kessel: J.B. Sivré, *Inventaris van het oud archief der gemeente Roermond, 4e stuk, 1e aflevering*, pagina 159-162.

191 ARA, Brussel, I.002, Archief van de Rekenkamer, inv.nr.13452, f. III v.-IV (1657 augustus 11).

192 Idem, inv.nr. 13452-13455 (1657-1674).

193 Idem, Archief Acquits (kwitanties) des Chambres des Comptes de Bruxelles, toegangs nr. A128-A131.

194 ARA, Brussel, A128, Acquits (kwitanties) des Chambres des Comptes de Bruxelles, inv.nr. 3035-6 Bijlage van de ambtmansrekening 1672, folio 1.

195 RAL, 01.004, Archief Hof van Gelder te Roermond, aanwinst 1953, inv.nr. 222. Leenregister 1674, folio 1-4 v.

196 HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof I, Generalia 32 II, f. 295-299 (1750 juli 29).

197 HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof I, Generalia nummer 21 IV, f. 24-24 v. (1786 februari 14).

198 Idem, nummer 21 IV, f. 25-25 v. (1786 maart 16).

199 L.A.H. Peters, *Pruisisch Gelder in de achttiende eeuw, Enige aspecten van bestuur en volkshuishouding*, in: PSHAL 105-106 (1969-1970), Maastricht (1971), 150.

200 HSAD, Landesarchiv Geldern, Urk. 115 (1744 juni 30). M. Flokstra, Register op de leenaktenboeken van het Pruisisch Overkwartier van Gelder 1713-1794, Maastricht (1991), 148 nr. 153/7 de heerlijkheid en huis Broekhuizen.

201 Idem, Justizhof IV nr. 5, f. 169-170 v. (1746 mei 21).

202 Voor Helden, zie M. Flokstra, *Register op de leenaktenboeken*, Maastricht (1991), 159.

203 ARA, Brussel, I 263, Archief van de Rekenkamer te Brussel, inv.nr. 51.007, achterin ongenummerd (1699 februari 27).

204 H. Ferber, *Geschichte der Familie Schenck van Nydeggen*, Köln-Neuss (1860), 76.

205 RAL, 01.035, Archief Schepenbank Grubbenvorst, inv.nr. 3432 Bijlage van de schatheffersrekening 1738 nr. 74. Het tractament voor M.T.A. Schenck van Nydeggen, 7 guldens, 12 stuivers en 5 deut.

206 Gemeentehuis Sevenum, Oud archief inv.nr. 264. Gemeentearchief Venray, Archief Schepenbank Swolgen, inv.nr. 182 (1764).

207 Idem, inv.nr. 280 voor het gehalt van ambtman Maijer de resterende maanden van het boekjaar 1764.

208 Gemeentehuis Sevenum, oud archief inv.nr. 180 nr. 227, Bijlage van de schatheffersrekening 1780. RAL, 01.035, Archief Schepenbank Grubbenvorst, inv.nr. 3453/1 rekening 1780. L.A.H. Peters, *Pruisisch Gelder in de achttiende eeuw. Enige aspecten van bestuur en volkshuishouding*, in: PSHAL 105-106 (1969-1970), 191.

209 ARA, Brussel, Archief van de Rekenkamer, I.002 inv.nr. 6720, f. II - V v. (1695 juni 21).

210 RAL, 01.025, Archief Domeinadministratie Ambt Kessel en Broekhuizen, inv.nr. 4 Rekening van de rentmeester voor de erfgenamen van Jean Baptist du Rieux, over het boekjaar 1703, f.1-3 v. (1703 juni 15).

211 ARA, Brussel, Archief van de Rekenkamer, I.002 inv.nr. 6734, f. 3 (1704 maart 8).

212 HSAD, Landesarchiv Geldern, Admininstrationskolleg, nr. 74 I, f. 31 v.

213 RAL, 01.029, Archief Schepenbank Baarlo, inv.nr. 3105, f. 259 (1713 juni 5).

214 De Commissarissen van den koning van Pruissen nemen na den Utrechter vrede bezit van het Land van Kessel, 1713 in: De Maasgouw 2 (1880), 322-323. RAL, 01.029, Archief Schepenbank Baarlo, inv.nr. 3105, f. 258-259 (1713 mei 19). GA Venlo, Archief kerspel Blerick blijkt dezelfde tekst te bestaan, maar dateert van 22 mei 1713.

215 Fr. Nettesheim, Geschichte der Stadt und des Amtes Geldern, Herdruk Kevelaer (1963), 248.

216 HSAD, Landesarchiv Geldern, Justizhof IV, nr. 504 (1730 juli 27).

217 L.A.H. Peters, *Pruisisch Gelder in de achttiende eeuw Enige aspecten van bestuur en volkshuishouding*, in: PSHAL 105-106 (1969-1970), 135 voetnoot 13.

218 HSAD, Landesarchiv Geldern, Administrationskolleg nr. 4, f. 67 (1713 mei 20).

219 GA Venlo, Kerkarchief St. Aldegudis te Maasbree, inv.nr. 78 (1574 januari 16).

220 Gemeentehuis Sevenum, oud archief, inv.nr. 40 boekjaar 1597. Idem, inv.nr. 42 boekjaar 1602.

221 Idem, inv.nr. 66 boekjaar 1652. De reden dat zo'n vergadering in Arcen plaats vond is, dat Marcelis van Gelder, heer van Arcen was en daar ook verbleef.

222 Idem, inv.nr. 220 Bijlage van Gijsbert Raedts uitgave gedaan namens de gemeente in 1707 die berekend zijn in het boekjaar 1708.

223 ARA, Brussel, I-112, Archief Raad van State, inv.nr. 833 (1657 januari 9).

224 Gemeentehuis Sevenum, inv.nr. 21 Convocaten van de landsvergaderingen te Sevenum, 1752, 1753, 1757 en 1759.

225 Gemeentehuis Sevenum, Oud archief, inv.nr. 88 boekjaar 1682 lantschepen vergaedert bij Alef Nabben. Idem, inv. nr. 104 op 12 juni 1701 in het huys van Alef Nabben op de landt-dagh.

226 G.H.A. Venner, *Ambtsvergaderingen in het Ambt Montfort*, in: Rechtshistorische Opstellen aangeboden aan Prof. Mr. A.Fl. Gehlen, Maastricht (1998), 203 (Werken LGOG 16).

227 Idem, Ambtsvergaderingen, 194.

228 Gemeentehuis Helden, Oud archief, inv.nr. 1 "Geerffde protocol tot Helden, 1721-1775", f. 26-27.

229 RAL, 16.1110, Archief van de familie Van Wittenhorst te Horst, inv.nr. 133 (1713 januari 13).

230 Gemeente archief Venlo, Archief Schepenbank Blerick, Bijlage van de schatheffersrekening, 3 december 1704.

231 Idem, bijlagen van de schatheffersrekening 2 augustus 1704 en 18 november 1704.

232 Idem, bijlagen over de schatheffersrekening over het boekjaar 1707.

233 RAL, 01.035, Archief Schepenbank Grubbenvorst, inv.nr. 3434/2. Dorpsrekening over het boekjaar 1723.

234 RAL, 01.033, Archief Schepenbank Broekhuizenvorst, inv.nr. 291 (1738 maart 15).

W.P.A.M. Hendrix

De neolithische grafkelder van Stein

In 1963 werd te Stein tijdens een omvangrijke opgraving van een Bandkeramische nederzetting een bijzondere stenen structuur ontdekt die als een grafkelder uit de Nieuwe Steentijd werd geïnterpreteerd. Zoals zo vaak het geval is met belangwekkende archeologische vondsten, werd deze grafkelder bij toeval ontdekt. Vanwege het regionale en nationale belang van deze grafkelder is hij op de plaats, waar hij is gevonden, bewaard door er een gebouw overheen te zetten.

In deze publicatie wordt getracht een totaalbeeld van de grafkelder te geven: van zijn ontdekking tot en met de plaats die hij inneemt in de prehistorie van Noordwest-Europa.

Stein is gelegen aan de rand van het Maasdal, ca. 20 km ten noorden van Maastricht. Het oude dorp Stein is ontstaan aan en in de 15 tot 20 m hoge helling die de overgang vormt van een middenterras van de Maas naar het huidige Maasdal. Het oostelijk gelegen achterland wordt gevormd door de Graethei of het Graetheidegebied, een groot, glooiend en met löss bedekt terras, momenteel gedomineerd door een omvangrijk industrieel complex (DSM). Het dal van het beekje de Ur onderbreekt bij Stein de van zuid naar noord lopende helling langs de terrasrand, met aan de noordzijde op het middenterras een relatief vlak terrein bedekt met löss. Dit kaapvormige terrein wordt begrensd door steile hellingen naar het Urdal in het zuiden en naar het Maasdal in het westen (afb. 1). Het hooggelegen terrein is ca. 25 ha groot en staat bekend vanwege de bijzondere rijkdom aan vondsten uit diverse perioden van de voorgeschiedenis. Momenteel is dit terrein nagenoeg geheel volgebouwd met woonhuizen. Dit is een gevolg van de enorme behoefte aan woningen in dit sterk geïndustrialiseerde gebied na de Tweede Wereldoorlog. Midden in de woonwijk, 'Keerend' genaamd, staat een onopvallend gebouw, dat bij nadere beschouwing de indruk wekt van een mausoleum (afb. 19). Het gebouw is opgetrokken over de neolithische grafconstructie heen en vervult momenteel een functie als museum.

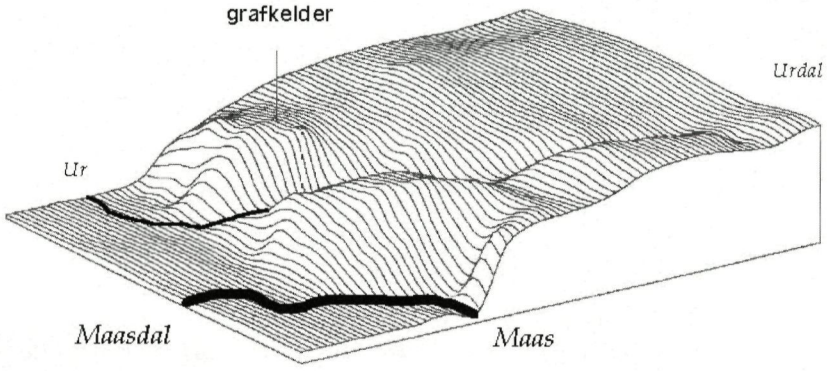

1. Ligging van de grafkelder gezien vanuit het zuid-westen

In de jaren twintig van de vorige eeuw verrichtte H.J. Beckers, huisarts te Beek, archeologisch onderzoek op het terrein. Hier deed hij bij de bouw van woningen aan de Keerenderkerkweg een van de eerste vondsten van de Bandkeramische cultuur in Nederland. Naast Bandkeramiek trof Beckers sporen aan van andere culturen uit de Steentijd, zoals een 'Robenhausien-graf', momenteel gerekend tot de Michelsberg-cultuur. Onlangs is deze oude vondst nader onderzocht en gepubliceerd door Verhart en Wansleeben (1997). Ook werden er sporen uit de IJzertijd ontdekt, o.a. een aantal crematiegraven. Verder bleek het terrein overblijfselen te bevatten uit de Romeinse tijd. Boven langs de steile terrasrand lag een omvangrijk grafveld uit de Merovingische periode dat in de jaren dertig door de Beekse arts opgegraven is (Beckers en Beckers 1940).

Toen eind jaren vijftig en begin jaren zestig plannen werden gemaakt voor bebouwing van het terrein, wist pater A.J. Munsters M.S.C. de professionele archeologie voor dit terrein te interesseren. Hij kon prof.dr. P. Modderman ervan overtuigen dat een archeologische opgraving op het terreindeel met Bandkeramische sporen noodzakelijk was alvorens met de huizenbouw begonnen werd. Het onderzoek van Beckers in de jaren twintig had immers aangetoond dat zich hier de resten van een Bandkeramische nederzetting in de bodem bevonden. Dat onderzoek had ertoe geleid dat tot de jaren vijftig de Bandkeramische nederzetting Stein-Keerenderkerkweg bekend stond als de best onderzochte nederzetting uit die periode in Nederland. Modderman verrichtte zijn onderzoek in 1962 en 1963 met de doelstelling na te gaan of de fenomenen die in de toen pas onderzochte Bandkeramische nederzettingen te Sittard, Geleen en Elsloo waren geconstateerd ook in Stein aanwezig waren. Daarnaast was het een eenmalige gelegenheid een opgraving op dit terrein te kunnen uitvoeren. Het onderzoek vond plaats door grote oppervlakten bloot te leggen waardoor de structuur van de Bandkeramische gebouwen afzonderlijk en in hun onderling verband konden worden bestudeerd (Modderman 1970). Het onder-

2. Overzicht van de opgraving in 1963 waarbij de grafkelder werd ontdekt

zoek naar de Bandkeramiek te Stein verliep succesvol en bracht in april 1963 een bijzondere vondst aan het licht. In een van de opgravingputten stootte men op een keienvloer die niet in het Bandkeramisch beeld paste en bijzondere aandacht van de onderzoekers kreeg (afb. 2). De keienvloer werd gedetailleerd onderzocht en bleek tot een neolithische grafkelder te behoren uit een later tijdvak dan de Bandkeramiek (afb. 3).

De vondst van de grafkelder was uniek voor Nederland. Het is een aardige anekdote dat het allereerste artikel in de Analecta Praehistorica Leidensia handelt over de neolithische grafkelder van Stein (Modderman 1964). Een stichting werd geformeerd rond pater A.J. Munsters M.S.C., die zich inspande om het archeologisch monument ter plaatse te bewaren. De toenmalige Archeologiestichting Stein slaagde in haar opzet door in 1967 een gebouw over de grafkelder heen te bouwen: het Archeologisch Reservaat Stein (afb. 19). De opbouw van de grafkelder werd ten behoeve van de aanschouwelijkheid voor eenderde deel gereconstrueerd.

Zo ontstond in een gewone woonwijk een zonderling gebouw dat een bijzonderheid uit onze voorgeschiedenis herbergt, ter plaatse ontdekt en bewaard voor het nageslacht. In vier kleine wandvitrines werd een beperkt aantal vondsten uit diverse perioden van de voorgeschiedenis van Stein tentoongesteld.

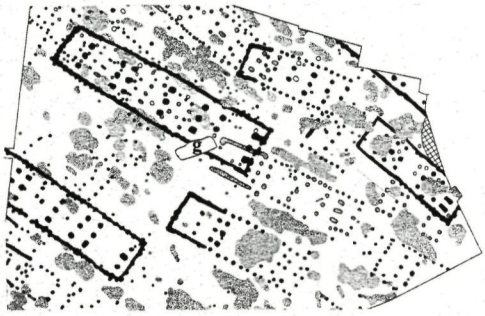

3. Bij de aanleg van de grafkelder (g) is de 2000 jaar oudere plattegrond van een Bandkeramisch gebouw doorsneden (Modderman 1970)

De opstelling bleef lange tijd vrijwel ongewijzigd bestaan, totdat in 1994 een aanbouw werd gerealiseerd met een aantal noodzakelijke voorzieningen. In dat kader werd door schrijver dezes een nieuw ontwerp gemaakt voor de inrichting van het museumgedeelte. Nieuwe vitrines van groter formaat maakten het mogelijk de talrijke mooie archeologische vondsten van Stein en omgeving voor het publiek te ontsluiten. Deze konden eindelijk uit de beslotenheid en duisternis van het rijke archeologisch depot in de kelders van het gemeentehuis worden bevrijd.

4. Voor het verwijderen van de teelaarde werd in 1963 een dragline gebruikt

1. De grafkelder

De grafkeldervloer

De vloer die op 3 april 1963 op ca. 0,5 m onder maaiveld werd ontdekt, bestaat uit grote en kleine Maaskeien, voornamelijk kwartsieten, ingebed in een lösspakket (afb. 5 en 16). De keienvloer is ca. 5,5 m lang en 1,75 m breed met een WZW-ONO oriëntatie. De meeste stenen zijn zorgvuldig geplaatst. In het noordoostelijke deel liggen grote en kleine keien door elkaar, met daartussen potscherven. In dit deel is bij de eerste ontdekking een vijftal keien van zijn plaats geraakt door het openleggen met de dragline. Deze keien zijn bij de beschrijving van de vloer buiten beschouwing gelaten. De keien zijn waarschijnlijk alle uit het toenmalige zomerbed van de Maas afkomstig. Deze rivier stroomt momenteel op ca. 800 m afstand ten zuidwesten van de grafkelder (afb. 1).

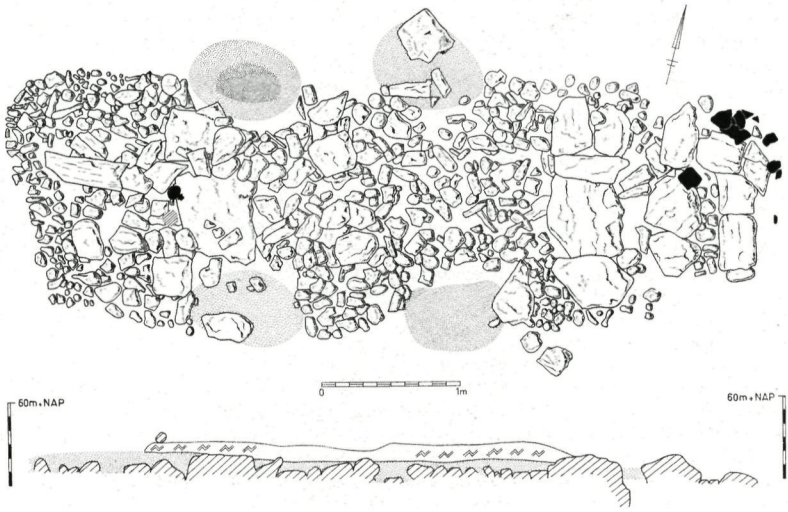

5. Plattegrond van de vloer van de grafkelder. Zwart: aangetroffen aardewerk, rechts de pot, links het kruikje met een stervormige kraaghals (Modderman 1964)

Het oppervlak van de vloer van de kelder is in drieën verdeeld: een zuidwestelijke ruimte, een middenruimte en een noordoostelijke ruimte (afb. 5). De afscheidingen worden enerzijds geaccentueerd door een viertal insnoeringen of uitsparingen in de keienvloer en anderzijds door de ligging van een aantal grote keien. Een tweetal grote keien is deels ingegraven met de platte kant naar boven. Eén ligt bij de insnoering tussen de zuidwestelijke ruimte en de middenruimte, de andere nabij de overgang van de middenruimte naar de noordoostelijke ruimte. Ze kunnen als drempels hebben gefungeerd.

6. De keienvloer van de grafkelder werd zeer nauwgezet onderzocht door prof. dr. P. Modderman en zijn opgravingteam

De uitsparingen op vier plekken langs de lange zijde van de vloer creëren ongeveer een vierkant. De bodemverkleuringen op deze plekken wijzen op kuilen voor houten palen die de bovenbouw van de grafkelder hebben geschraagd. In twee paalkuilen waren de kernen van de palen nog te herkennen. Een aantal palen werd blijkbaar gesteund door enkele grotere stenen. De gedeeltelijke reconstructie van de grafkelder visualiseert de houten dakondersteuning en de bovenbouw van de zuidwestelijke ruimte. De plaatsen van de andere dakondersteunende palen zijn gemarkeerd door lage houten palen (zie ook afb. 20).

De crematieresten

In de lengterichting van de vloer loopt een iets dieper gelegen, smalle geul met een breedte van ca. 0,35-0,55 m. Mogelijk vormde deze strook de kern van het graf. De aangetroffen concentraties van crematieresten wijzen erop, evenals de positie van enkele grote keien.

De crematieresten en andere vondsten lagen niet direct op de keienvloer maar hiervan gescheiden door een dunne laag grijze aarde van enkele centimeters dikte. De menselijke overblijfselen uit de grafkelder bestaan uitsluitend uit crematieresten. Deze resten werden in twee grote hopen gecalcineerde (door crematie met calciumverbindingen verrijkte) botten aangetroffen. Eén lag direct ten zuidwesten van de drempelsteen van de noordoostelijk ruimte, de andere direct ten zuidwesten van de drempelsteen van de zuidwestelijke ruimte. In de nabijheid van laatstgenoemde crematiehoop bevond zich een opmerkelijke concentratie schedelresten. In 1979 onderzocht dr. G. Maat van het Anatomisch-Embryologisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit te Leiden de ruim 4100 gram crematieresten. Uit dit onderzoek weten we dat het sterk gefragmenteerde en sterk gecalcineerde witgrijze overblijfselen betreft. Tekenen van verkoling werden niet aangetroffen. De fragmentjes bleken goed geconserveerd en op grond van anatomische kenmerken konden de botstukjes gesorteerd worden. De crematie had dus plaatsgevonden op een temperatuur waarbij de skeletten tot in de grootste details in tact zijn gebleven.

Het onderzoek leverde de volgende resultaten op:

- het betreft ten minste vijf volwassen personen, want van vijf verschillende atlassen (halswervels) werd een 'fovea dentis' (gewrichtsgleuf in de atlas waar de draaier in draait) gevonden van volwassen proporties;
- het gaat voornamelijk om jong volwassenen vanwege de grote hoeveelheid dik schedeldakmateriaal, alsmede de proporties van de craniële (aangezichts) en postcraniële (achterste schedelgedeelten) schedelresten; craniële crematieresten vormen een opvallend groot aandeel, namelijk 74% van het totale gewicht (4100 gram);

- veel schedelbeenderen vertonen een gevorderde staat van pneumatisatie (het ontstaan van luchthoudende holten in beenderen);
- minstens één individu had de leeftijd van 20 jaar bereikt, te concluderen aan de hand van één 'synostosis spheno-occipitalis' (botverbinding of schedelnaad tussen wiggebeen en achterhoofdsbeen);
- er is minimaal één man aangetroffen op basis van een 'processus frontalis ossis zygomaticus' (het naar boven gerichte uitsteeksel van het jukbeen ter verbinding met het voorhoofdsbeen) met een sterk ontwikkelde 'processus marginalis' (uitsteeksel op uitsteeksel van jukbeen);
- er werden geen kenmerken van hoge ouderdom aangetroffen en aan de 'tabula interna' (binnenste botlaag) van platte schedelbeenderen werden maar sporadisch synostosen (botverbinding tussen twee beenstukken door middel van beenweefsel) waargenomen;
- het betreft verder minstens één kind, want er was één 'os parietale' (wandbeen van de schedel) met het 'meetpunt bregma' (snijpunt van twee schedelnaden) van 2,9 mm dikte; dit kind had een leeftijd van meer dan twee jaar, want het os toont aan dat de grote fontanel (vliezig deel van het schedeldak bij zeer jonge kinderen) gesloten is geweest;
- op basis van de hoeveelheid botmateriaal zijn geen beduidend hogere aantallen van volwassenen en kinderen af te leiden.

De bevindingen van dit onderzoek weerleggen de eerdere verhalen omtrent een graf van meer dan 30 personen. Het is echter niet uit te sluiten dat in de grafkelder ook lijkbegraving heeft plaatsgevonden. Lijken zouden geheel vergaan kunnen zijn in de ontkalkte lössbodem ter plaatse. Zekerheid hieromtrent is niet te geven.

Tussen de crematie bevonden zich ook dierlijke resten o.a. een wervel van een grote vis.

Aardewerk

In de noordoostelijke ruimte werden aardewerkscherven ontdekt. Deze scherven behoren tot één pot die vervaardigd is uit klei, verschraald met grofkorrelige kwarts (afb. 8). Het oppervlak is glad met horizontale streken. De pot is gebakken onder oxiderende omstandigheden (met toelating van zuurstof) vanwege de lichtbruin tot lichtroodbruine kleur. De vorm toont een s-vormig profiel, met ronde buik en een naar buiten staande rand en een opvallende uitstekende voet. De hoogte bedraagt 22,8 cm.

7. Het kruikje met kraaghals tijdens zijn ontdekking

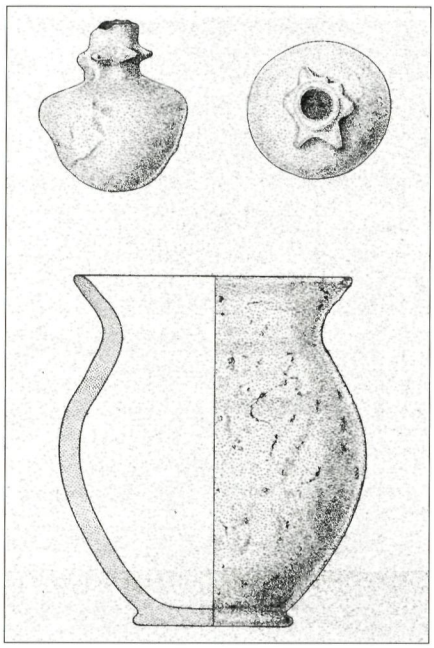

8. Het kruikje met kraaghals en de grote pot uit de grafkelder, schaal ca. 1:5 (Modderman 1964)

In de crematiehoop van de zuidwestelijke ruimte bevond zich een kruikje of flesje met een stervormige kraaghals, geheel intact met enkele beschadigingen door het gebruik. Het is gemaakt van klei en verschraald met fijnkorrelige kwarts. Het oppervlak is redelijk glad maar ook oneffen. Het kruikje is onder oxiderende omstandigheden gebakken met vergelijkbare kleuren als de grotere pot, maar vertoont daarnaast een zwarte roetplek. Het kruikje of kraaghalsflesje met een hoogte van 11,1 cm dankt zijn naam aan de korte hals met een kraag met een zestal uitsteeksels in stervorm. Het heeft geprononceerde schouders en een ronde bodem (afb. 7 en 8).

Vuurstenen en benen spitsen

In beide crematiehopen werden vuurstenen en benen spitsen gevonden. De aangetroffen vuurstenen spitsen behoren tot de zogenoemde 'transversaalspitsen' (afb. 9). De veelal grijsblauwe en witte kleur en het craquelé (barststructuur) wijzen erop dat de spitsen blootgesteld zijn geweest aan vuur, mogelijk tijdens de crematie. Modderman (1964) vermeldt 96 transversaalspitsen. Verhart (1981) heeft de vuurstenen spitsen uit de grafkelder van Stein uitvoerig bestudeerd en komt op een aantal van 104 pijlspitsen of fragmenten. De lengte van de spitsen varieert tussen 11 en 28 mm en de breedte tussen 12 en 23 mm. Omdat een klein deel van de spitsen een lichte verbrandingsgraad heeft, kon hiervan de vuursteensoort worden bepaald.

De gebruikte vuursteen wordt gekenmerkt door een transparante en glasachtige vuursteensoort met onregelmatige, lichtgrijze, grofkorrelige insluitsels. De kleur varieert van bruin tot lichtgrijs en de cortex (huid van de steen) is donkergeel en enigszins grofkorrelig. Op basis van de cortex moet deze vuursteen uit de Maastrichtse kalksteen afkomstig zijn. Een specifieke winplaats voor de vuursteen kan niet worden aangeduid.

Fragmenten van 11 benen spitsen die van ribben zijn vervaardigd werden aangetroffen (afb. 10). Ze hebben een spitse top die voorzien is van twee weerhaken. De schacht van de benen spitsen heeft geen duidelijk eind

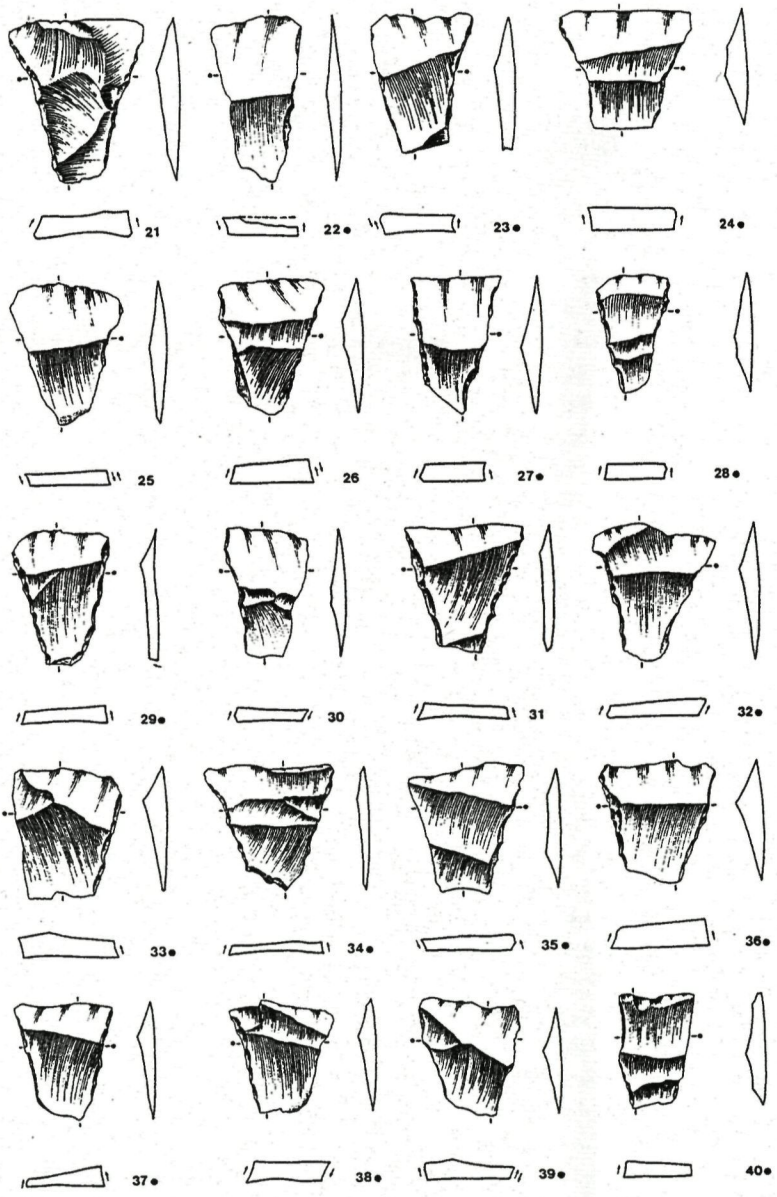

9. Een selectie van de 61 complete transversaalspitsen uit de grafkelder, schaal 3:4 (Verhart 1981)

waardoor hun lengte niet te bepalen is. Sommige ribben zijn slechts aan één kant aangepunt en kunnen daarom ook als steekwapens of steekgereedschap worden geïnterpreteerd.

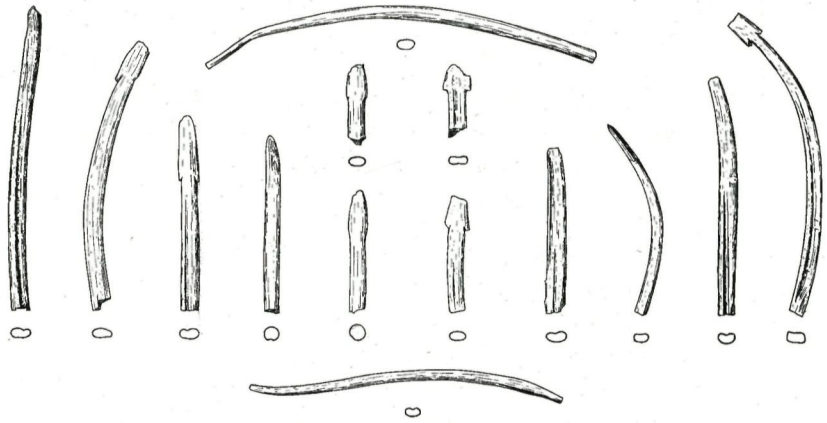

10. Benen spitsen uit de grafkelder, schaal ca. 1:3 (Modderman 1964)

Kraal

Tussen de crematieresten werd een zeer kleine kraal gevonden, van onherkenbaar materiaal (diameter 3 tot 4 mm; breedte 2,5 mm).

Geslepen vuurstenen bijl

Een geslepen vuurstenen bijl heeft mogelijk eveneens tot de inhoud van de grafkelder behoord. De bijl is 13,8 cm lang en in zeer goede staat (afb. 11). Het is echter niet geheel zeker of deze bijl tot de oorspronkelijke grafinventaris heeft behoord, omdat hij op de storthoop terecht moet zijn gekomen toen de dragline voor het eerst op de grafkeldervloer stootte. Pas een maand later werd de bijl naast de grafkeldervloer gevonden, nadat de eerste opgravingput met de grafkeldervloer was dichtgeschoven en een nieuwe put ernaast werd aangelegd. De kanten van de nieuwe put bestonden uit losse grond en bij het rechttrekken ervan trof men de bijl aan. Alle slijp- en polijstsporen op de bijl zijn goed zichtbaar. Gezien zijn gaafheid en het ontbreken van verwering wordt een oppervlaktevondst uitgesloten en mag worden aangenomen dat de bijl opzettelijk mee begraven is.

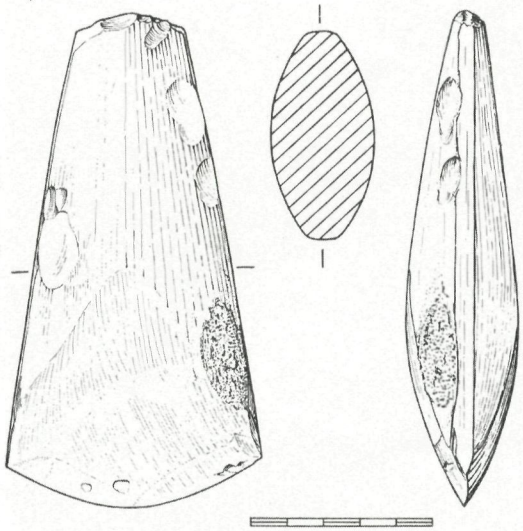

11. Geslepen vuurstenen bijl uit de grafkelder, schaal ca. 1:2 (Modderman 1964)

2. Vondsten uit de directe omgeving van de grafkelder

Dokter Beckers heeft bij zijn onderzoek naar Bandkeramiek aan de Keerenderkerkweg in 1927 een aantal kleinere opgravingputten aangelegd op slechts 30 m afstand ten oosten van de grafkelder. Hij heeft de keienvloer dus net gemist. Er was in het terrein dan ook waarschijnlijk geen enkele aanwijzing dat zich daar een dergelijk archeologisch fenomeen zo dicht onder de bouwvoor zou kunnen bevinden. Zoals reeds eerder vermeld, trof Beckers naast Bandkeramiek wel een 'Robenhausien-graf' aan (Beckers en Beckers 1940, Verhart en Wansleeben 1997). Modderman (1964) gaat nader in op deze vondst, die ca. 90 m ten noordoosten van de grafkelder is gedaan. Het 'Robenhausien-graf' bestond uit twee naast elkaar gelegen hopen crematie en op 30 cm afstand lag een keurcollectie vuurstenen artefacten (grote krabbers en geretoucheerde klingen) die als grafgiften werden beschouwd. Modderman (1964) wijst erop dat de crematie en de vuurstenen artefacten mogelijk niet tot dezelfde periode of cultuur hebben behoord. In de directe omgeving zijn door Beckers en later door Modderman immers crematiegraven uit de vroege IJzertijd gevonden. De vuurstenen artefacten zijn in relatie tot de grafkelder interessant ook al behoren ze mogelijk niet bij de crematie. Helaas zijn de 'klingfragmenten' van dit vondstcomplex in de oorlogsjaren verloren gegaan en kan niet meer worden achterhaald of het eventueel transversaalspitsen zijn geweest. Inmiddels heeft recent C14-onderzoek van de crematie uitgewezen dat ze dateert uit de overgang van de Midden- naar de Late Bronstijd, ofwel uit het begin van de Urnenveldentijd. GrA12262 geeft 2950 (50 BP en GrA12263 geeft 2940 (50 B (schriftelijke mededeling J. Lanting RUG). Gekalibreerd is de crematie dus te dateren in de periode tussen 1200 en 1050 v. Chr. De veronderstelling dat de vuurstenen artefacten en de crematie niet bij elkaar horen, zoals aangegeven door Modderman (1964) en Verhart en Wansleeben (1997) wordt hierdoor bevestigd. De crematie behoort dus tot het urnenveld.

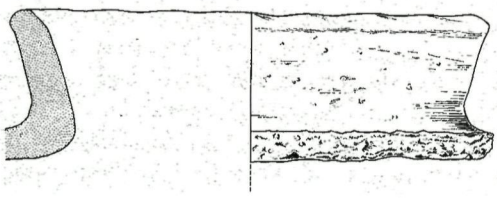

12. Potrand gevonden in de directe omgeving van de grafkelder, schaal 1: 4 (Modderman 1964)

Op slechts 1 m afstand aan de noordoostkant van de grafkelder werd in 1963 een ronde kuil gevonden. De kuil was gevuld met een laag grijze aarde, afgedekt met een laag keien. Modderman geeft aan dat deze kuil met de grafkelder te maken heeft. In 1963 werden ten noordwesten van de grafkelder op een afstand van 20 m op 50 cm diepte ook nog fragmenten van een potrand gevonden, die tot een zeer grote pot heeft behoord en die volledig vergelijkbaar is met het aardewerk dat in de grafkelder is gevonden (afb. 12).

3. Interpretatie

De constructie en ligging van de grafkelder

Omdat de grafkeldervloer bij de ontdekking slechts gedeeltelijk in een opgravingput te zien was, was het mogelijk het bodemprofiel boven de vloer te documenteren en te onderzoeken. De grond boven en rond de stenen vloer zag er over het algemeen donker uit. De vulling van de grafkelder tekende zich iets donkerder af en de laag vlak boven de vloer was donkerder dan de bodem in de directe omgeving, maar de overgang was zeer geleidelijk en een scherpe grens was niet waarneembaar. Het was duidelijk dat de stenen vloer op de bodem van een kuil aangelegd was en dat de sporen van de wanden onzichtbaar geworden waren door de intensieve bodemprocessen die kenmerkend zijn voor löss. Het betreft hier dus een grafkelder waarvan de vloer uit keien is vervaardigd en de wanden en het dak uit organisch materiaal hebben bestaan.

Het is mogelijk dat de wanden van de grafkelder geen of weinig versterking nodig hebben gehad. Löss laat het uitgraven van kuilen met rechte wanden toe en slechts bij sterke waterinstroming kalven steile lösswanden af. De kuilconstructie werd waarschijnlijk afgedekt door een houten dak. Mogelijk is de constructie later onvoldoende sterk gebleken en moest er een reparatie worden uitgevoerd. De herstelwerkzaamheden omvatten de plaatsing van vier zware palen waarvoor de keienvloer plaatselijk moest worden verwijderd. Ook werden houten wanden aangebracht achter de vier houten palen. Modderman (1964) is van mening dat er geen reden was om de 1,75 m brede kamer al bij de bouw te versmallen door de plaatsing van dikke palen. Hij ziet in de wirwar van stenen en de fragmenten van de pot in de noordoostelijke ruimte aanwijzingen voor een renovatie van de grafkelder. Verder heeft hij de indruk dat de ruimte was 'opgeruimd', wat gevolgen zou hebben gehad voor een aantal stenen en de pot. De eventueel aanwezige crematieresten zouden daarbij in een andere ruimte van de grafkelder zijn ondergebracht. Dit is in overeenstemming met de positie van de crematieresten in de smalle geul in het midden van de keienvloer. In elk geval wijzen de vier paalkuilen erop dat de ruimte voorzien was van een overdekking waardoor het gebruik van de term 'grafkelder' gerechtvaardigd is. De grafkelder van Stein behoort tot het type van de galerijgraven.

Vervolgens moet men zich de vraag stellen hoe diep de grafkelder oorspronkelijk is geweest en hoe heeft hij er boven het maaiveld uitgezien? De vloer is aangetroffen op een diepte van 0,5 tot 0,6 m onder het huidige maaiveld. Men dient er rekening mee te houden dat door landbouwkundig gebruik en daarmee gepaard gaande erosie van de lössbodem een gedeelte van de oorspronkelijke bovengrond verdwenen is. Voor het onderhavige, zeer licht hellende terrein is de dikte van de afgespoelde bodemlaag moeilijk

te bepalen. Het terrein waarop de Bandkeramische nederzetting is opgegraven, is bedekt met een lösspakket ter dikte van slechts 0,90 m. Daaronder bevinden zich de Pleistocene grinden en zanden van de Maas. Op basis van de topografische kaart van het begin van de 20ste eeuw (schaal 1:25.000) kan worden vastgesteld, dat het grafkelderterrein destijds als bouwland in gebruik was en derhalve mogelijk onderhevig is geweest aan erosie. Naast afspoeling van bodemmateriaal vond wellicht ook een proces met een tegengesteld effect plaats, namelijk plaggenbemesting. De leesbare diepte voor de Bandkeramische bodemsporen in Stein bevond zich 0,60-0,65 m beneden maaiveld, terwijl dit op andere plaatsen in het Graetheidegebied maar 0,30-0,40 m, hoogstens 0,50 m bedroeg (Modderman 1970). De relatief dikke, grijszwarte bovengrond in Stein kan worden verklaard door een eeuwenlange bemesting met plaggen vanuit de aangrenzende oude woonkern Keerend. Dit zou betekenen dat het terrein in de loop der tijd langzaam opgehoogd is. Plaggenbemesting op lössgronden in Nederland is echter een weinig bekend en slecht onderzocht fenomeen, in tegenstelling tot plaggenbemesting vanuit potstallen op zandgronden.

De effecten van de processen van erosie en bodemophoging zijn niet te kwantificeren waardoor een reconstructie van de oorspronkelijke situatie ten tijde van de aanleg van de grafkelder vrijwel onmogelijk is.

In het huidige archeologisch reservaat bevindt de bodem van de grafkelder zich ongeveer 1,3 m onder de vloer van de nieuwbouw, waardoor het kelderkarakter van de grafconstructie sterk wordt benadrukt. Dit is het gevolg van het hogere bouwpeil van het gebouw ten opzichte van het maaiveld bij de aanleg. Het is overigens zeer waarschijnlijk dat de grafbouw oorspronkelijk duidelijk boven het maaiveld waarneembaar is geweest. Een onduidelijk aspect vormt ook de ligging van de ingang van de grafkelder. Sporen daarvan zijn niet aangetroffen. Het mag zelfs niet worden uitgesloten dat de toegang in het dak aanwezig is geweest. Een maquette van de gereconstrueerde grafkelder van Stein in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden geeft een aardig beeld van de oorspronkelijke situatie van dit grafmonument (afb. 13).

13. Maquette van de grafkelder van Stein (Rijksmuseum van Oudheden te Leiden)

De markante landschappelijke ligging van het grafmonument bovenop een plateau, in dit geval op ca. 250 m van het Urdal aan de zuidkant en op ca. 300 m van de steile terrasrand van het Maasdal aan de westkant is kenmerkend (afb. 1). Ook een beek in de onmiddellijke nabijheid is karakteristiek, overigens zonder dat de constructie in het beekdal zelf is aangelegd. Een vergelijkbare ligging is bekend van Duitse grafconstructies (Niedertiefenbach, Calden, Altendorf en Lohra) en van 'allées couvertes'

(overdekte galerij of gang) in het Bekken van Parijs. Het is opmerkelijk dat voor Bandkeramische nederzettingen ook veelal soortgelijke terreinen werden uitgekozen. Zo zijn vaker Bandkeramische vondsten gedaan bij opgravingen van Duitse Steinkisten.

Vergelijking van de grafconstructie

Met behulp van de voorwerpen uit de grafkelder verrichtte Modderman (1964) een uitvoerig typechronologisch onderzoek. Doel hiervan was de culturele context van de grafkelder vast te stellen. Hierbij gebruikte hij vondsten uit Frankrijk, Duitsland, België, Denemarken, Zweden, Ierland, Groot-Brittannië en uiteraard Nederland. Zijn eerste gedachten gingen uit naar de Seine-Oise-Marne-cultuur (SOM-cultuur). Deze cultuur beperkt zich weliswaar tot het Bekken van Parijs, maar is verwant met verschijnselen elders in Europa: de Horgener cultuur, de Westfaals-Hessische Steinkisten, het Maas-Neolithicum van België, de megalithen van het Skogsbo-type in Zweden en de 'alleés couvertes' in Bretagne. De mate waarin de grafkelder van Stein in deze culturen past, illustreerde hij door de typische elementen ervan afzonderlijk te vergelijken met de vondsten van elders.

14. Grafkelder in Lohne-Züschen (Duitsland)

Alvorens de voorwerpen uit de grafkelder nader te beschouwen, dient de grafkelder zelf aan een vergelijkend onderzoek te worden onderworpen. De grafkamer moet ongetwijfeld worden gerekend tot de Westeuropese 'Steinkisten' van Duitsland en de 'alleés couvertes' van Frankrijk. Het ontbreken van de grote stenen waarmee gewoonlijk de wanden en het dak zijn gebouwd, moet geheel worden toegeschreven aan het ontbreken van dit materiaal in Stein en verre omgeving. Een vergelijkbaar exemplaar is opgegraven bij Bonnières-sur-Seine (F). Afhankelijk van de locale omstandigheden werden 'allées couvertes' overigens niet alleen gebouwd met megalieten, maar werd ook gebruik gemaakt van kunstmatige en natuurlijke holten en, indien nodig, van hout. De grafkelder van Stein vertoont de klassieke driedeling van de 'allée couverte'. Van de Westfaals-Hessische 'Steinkisten' komen alleen de kleine exemplaren voor vergelijking met de Steinder grafkelder in aanmerking. Het betreft 14 constructies die niet alleen in Hessen gevonden zijn, maar ook in het Rijnland, Neder-Saksen, Saksen en Thüringen. De grafkelder te Stein is ook vergelijkbaar met een exemplaar in Wéris (B). Modderman (1964) heeft een vergelijking met de kleinste van de twee dolmens te Wéris niet nader uitgewerkt, omdat zijn collega's S.J. de Laet en M.E. Mariën hem erop hadden gewezen daarmee voorzichtig te zijn. Het is immers niet zeker dat de toenmalige restauratie daarvan betrouwbaar is.

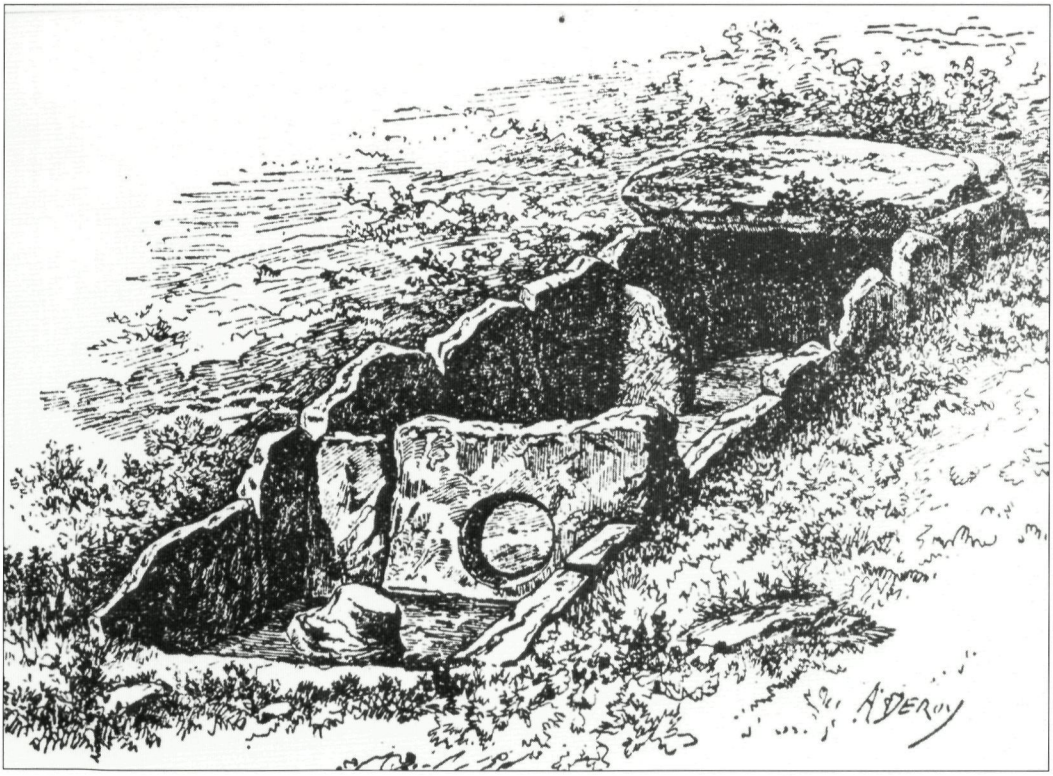

15. Een 'alleé couverte' uit het Bekken van Parijs.

Uitzonderlijk in het geval van de grafkelder van Stein is dat alle doden waren gecremeerd. De enige bekende parallel daarvoor is tot nu toe de 'Steinkist' van Lohra in Hessen. Gevallen van zowel lijkbegraving (inhumatie) als crematie zijn bekend van verschillende grafkamers, zoals Gudensberg (Hessen, D.), Bennungen (Saksen, D.) en van enkele 'allées couvertes' in Frankrijk.

Crematies uit dezelfde periode zijn bekend uit Duitsland en Nederland. Ook neolithische crematies uit Groot-Brittannië en Ierland kunnen worden vermeld, zoals van de Clyde-Carlingford cultuur die geheel binnen het Megalithische patroon past. Maar ook de Windmill Hill cultuur kende crematies in haar Long Barrows en zo ook de Boyne cultuur en de Dorchestercultuur. Het gebruik de doden van Stein te cremeren kan herleid worden tot een wijd verspreide verandering in het begrafenisritueel in de onderhavige periode.

Vergelijking van de voorwerpen

De pot uit de noordoostelijke ruimte (afb. 8) is te vergelijken met het aardewerk van de Seine-Oise-Marne-cultuur (SOM-cultuur). In de vakliteratuur wordt wel de aanwezigheid van grofwandig aardewerk vermeld, maar zelden afgebeeld. Hierdoor wordt de vergelijking bemoeilijkt. Vergeleken met de neolithische vondsten uit de Belgische Maasregio heeft de Steinder pot rondere vormen. De bodem van de pot is echter karakteristiek voor SOM-aardewerk. De twee afzonderlijke scherven van potbodems van Vaucelles hebben een zelfde uitstekende rand. Het aardewerk van een nederzetting op de Güntersberg bij Gudensberg (D.) bestaat voor 90% uit dikwandig aardewerk, verschraald met kwartskorrels. De dikke potbodems vertonen vaak een uitstekende voet. De potranden zijn iets naar buiten gebogen en daardoor goed gescheiden van de buik van de pot. Het aardewerk van Altendorf, heeft nauwe verwantschap met dat van de Güntersberg en een relatie met Stein is mogelijk. Onder het aardewerk van de Vlaardingen cultuur bevinden zich bodemscherven, die goed vergelijkbaar zijn met die van Stein.

Het kruikje of flesje met stervormige kraaghals (afb. 7 en 8) is het meest opmerkelijke voorwerp uit de grafkelder van Stein. Met betrekking tot de bijzondere kraagvorm noemt Modderman (1964) drie parallellen. Bij Mellemballe, nabij Odense (DK), is een dergelijk voorwerp gevonden in een veenwinning. Bij Oldenburg (D) is de hals van een dergelijk kruikje opgebaggerd, tezamen met potscherven van de Trechterbeker cultuur. Dit kruikje heeft een zevenpuntige kraag. Een onbeschadigd exemplaar stamt eveneens van deze vindplaats. Een derde stervormig kruikje met kraaghals komt uit de 'allée couverte' van Mélus in Bretagne (F). De kraag van dit flesje heeft negen punten.

Afgezien van de stervormige kraaghals kan het kruikje van Stein op typologisch vergeleken worden met kruikjes uit Haselünen (D), Meppen (D), Kleinenknethel (D) en andere plaatsen. Ze worden alle gekenmerkt door geaccentueerde schouders en een korte hals. Onversierde exemplaren met een korte hals komen voor ten westen van de Wezer. Kraaghalskruikjes zijn bekend uit gesloten vondsten van de Bernburger cultuur in Midden-Duitsland. Er zijn indicaties dat dergelijke kruikjes slechts gedurende enkele eeuwen gangbaar zijn geweest. Op typologische gronden kan worden gesteld dat het kruikje met kraaghals van Stein nauw verwant is met het hunebed-aardewerk van Noordwest-Duitsland en Nederland.

Uit de 'Steinkisten' van Lohne (D) en Altendorf (D) zijn kraaghals-kruikjes met een bolronde vorm en lange hals bekend. Daarnaast komen uit deze graven twee typologisch afwijkende kruikjes die verwant zijn met vondsten uit Vlaardingen.

Kraaghalskruikjes zijn ook gevonden in Neuwied (D), Neustadt/ Eyserheimer Mühle (D) en Lohra (D). Dat uit Lohra mist zijn hals, maar een compleet exemplaar van de Güntersberg maakt het waarschijnlijk dat het kruikje van Lohra van hetzelfde kleine en ronde type is. Het kruikje van de Güntersberg is in de hals versierd met kleine inkepingen. Tenslotte kan een vondst worden vermeld uit de nabijheid van Stein. Dat exemplaar kwam te voorschijn bij baggerwerkzaamheden ten zuiden van Maastricht, bij de Hoogenweerth. Het gaat om het bovenste fragment van een kraaghals-kruikje. Het stamt uit een kuilvormige verkleuring op ca. 2,30 m onder het maaiveld en ging vergezeld van botten waarop snijsporen herkenbaar zijn. Dit vondstcomplex wordt op basis van het aangetroffen aardewerk in relatie gebracht met de grafkelder te Stein (Brounen et al. 1990).

Het kruikje met kraaghals wijst erop dat de bouwers van de grafkelder van Stein contact hadden met noordelijker gelegen streken. Het is niet uitgesloten dat het kruikje door uitwisseling hier terecht is gekomen. Dat is op zich niet verwonderlijk, want vondsten van Trechterbeker (TBR) aardewerk en bijlen van het noordelijk type komen voor in Stein en naaste omgeving (Modderman 1964). Meer relaties kunnen worden aangetoond tussen de Trechterbeker cultuur en de Westfaals-Hessische 'Steinkisten'. Misschien werden via laatstgenoemde groep contacten met de Vlaardingen cultuur onderhouden.

In de grafkelder van Stein is een groot aantal transversale vuurstenen spitsen gevonden (afb. 9). Hetzelfde fenomeen zien we in de SOM-cultuur. In Franse grafkamers, die zijn uitgehouwen in rotsbodem, zijn 2000 transversale pijlspitsen aangetroffen tegenover een verwaarloosbaar aantal van 58 bladvormige spitsen. Een ander voorbeeld is Mournouards (F). De Vlaardingen en de Trechterbeker cultuur vertonen hetzelfde beeld. Daarentegen zijn transversale spitsen niet talrijk in de Duitse 'Steinkisten' en de aangetroffen spitsen zijn er gewoonlijk driehoekig van vorm.

De resultaten van de studie van Verhart (1981) naar de transversale spitsen uit de grafkelder van Stein zijn reeds ter sprake gekomen. Verhart heeft de complete spitsen uit Stein (n=61) vergeleken met de spitsen uit de hunebedden D19 en D20 (n=22) te Drouwen (NL). De spitsen van Stein zijn eenvormiger en gedrongener dan die van Drouwen. Daarnaast zijn de spitsen van Drouwen aanmerkelijk langer en niet met zoveel zorg vervaardigd als die van Stein.

Voor de benen spitsen (afb. 10) geeft Modderman (1964) aan dat het moeilijk was parallellen te vinden. Benen spitsen worden wel in publicaties vermeld, maar nadere gegevens ontbreken meestal. Twee benen spitsen zijn bekend uit de context van de 'Steinkisten', uit Lohne-Züschen (D). Hun vorm is echter wat zwaarder en minder elegant dan die van Stein: hun punt is korter en de schacht is dikker. Ook zijn benen spitsen bekend uit Rimbeck (D) en Sorsum (D). Van de 'allées couvertes' zijn benen spitsen van werpsperen (pointe de sagaie) gerapporteerd uit Montigny-Esbly (F), die overigens minder fijn zijn uitgevoerd.

De enkele kleine kraal, die in de grafkelder van Stein is gevondenen waarvan het gebruikte materiaal niet bekend is, wijst naar de 'allées couvertes' waar kralen veelvuldig voorkomen.

16. De vloer van de grafkelder van Stein.

De geslepen vuurstenen bijl, die wellicht tot de inventaris van de grafkelder te Stein mag worden gerekend (afb. 11), kan vergeleken worden met parallellen in Frankrijk. Onder het rijke materiaal van Montigny-Esbly (F) bevinden zich enkele goed vergelijkbare bijlen. Ook is een identieke bijl bekend uit Mournouards (F). In Duitsland is een bijl van hetzelfde type gevonden in de bekende 'Steinkiste' van Lohne-Züschen (D). De overige bijlen uit Duitse 'Steinkisten' zijn gering in aantal, kleiner en van een ander type.

4. De Stein-groep

De enorme verspreiding van vondsten die vergelijkbaar zijn met de voorwerpen uit de grafkelder van Stein is indrukwekkend. Dit is echter niet zo verwonderlijk vanwege de overeenkomsten tussen de SOM-cultuur, de Westfaalse-Hessische 'Steinkisten', de Horgener-cultuur en de andere genoemde culturen. De voorwerpen uit de Steinder grafkelder bevestigen de verwantschap van genoemde culturen. Er zijn weliswaar regionale verschillen, maar als men deze niet te zeer benadrukt is het duidelijk dat de grafkelder van Stein integraal deel uitmaakt van de culturele context van de volkeren die Noord-Frankrijk, België, Zuid-Nederland en West-Duitsland bewoonden vóór de opkomst van de bekerculturen. Over hun begrafeniscultus zijn wij het best geïnformeerd en het lijkt niet onmogelijk dat het onderzoek van de Vlaardingen-cultuur ons een beeld van hun manier van leven kan verschaffen, ook al is dat in een andere leefomgeving.

Modderman (1964) geeft aan dat de C14-datering niet kan worden gebruikt voor de houtskool en de crematieresten van de grafkelder te Stein. De reden is dat een deel van het vulmateriaal van de grafkelder mogelijk verontreinigd was door afval uit de Bandkeramische nederzetting als gevolg van dierlijke activiteiten. Een monster van gegarandeerde zuiverheid kon volgens hem niet worden genomen, reden waarom hij de indirecte wijze van datering verkoos. Op basis van de analyse van de voorwerpen en de C14-dateringen van de vergeleken vondstcomplexen concludeerde Modderman dat de grafkelder van Stein in de 26ste eeuw vóór Christus geplaatst moet worden.

Een latere C14-analyse van een brok houtskool uit de Steinder grafkelder gaf echter een datering van 4780 ± 60 BP (GrN 4831; Verhart 1981), ofwel na kalibratie (Stuiver et al. 1998) tussen 3650 en 3525 v. Chr. Louwe Kooijmans (1983) vermeldt dat deze C14-analyse waarschijnlijk een hogere ouderdom aangeeft dan het moment van bouw en gebruik. Dit laatste zou kunnen samenhangen met de eerder genoemde vermenging met afval uit de Bandkeramische nederzetting die ca. 2000 jaar eerder op dit terrein aanwezig was (afb. 3).

Inmiddels is een nieuwe C14-techniek ontwikkeld specifiek voor de ouderdomsbepaling van verbrand botmateriaal. Met behulp hiervan is de crematie van de grafkelder van Stein, aanwezig in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, onlangs opnieuw onderzocht door drs. J. Lanting van het Groninger Instituut voor Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen Het gecremeerde bot uit de grafkelder van Stein heeft een C14-datering opgeleverd van 4570 ± 60 BP (GvA-16185; schrift. meded. J. Lanting d.d. 5 okt. 2000). Gekalibreerd betekent dit dus een jaartal tussen 3425 en 3325 v. Chr., duidelijk jonger dan de houtskooldatering, zoals overigens al verwacht werd.

Verhart (1981) noemt de transversale vuurstenen spitsen een gidsartefact voor het Midden-Neolithicum. In dit verband moet worden opgemerkt dat benen pijlspitsen of spitsen van werpsperen eveneens duidelijke culturele elementen van onderhavige gemeenschap vormen.

Louwe Kooijmans (1983) gaat nader in op de positie van het 'Midden-Neolithicum van Limburg' tegenover de reeds gedefinieerde culturen van Noordwest-Europa tijdens het derde millennium vóór Christus. Hij introduceert het begrip 'Stein-groep', genoemd naar het vondstcomplex van de grafkelder van Stein (afb. 17). In collectieve zin stelt hij voor te spreken van het 'Stein-Vlaardingen-complex', waarbij hij de mogelijkheid van de aanduiding "Wartberg-Stein-Vlaardingen-complex" voor de toekomst niet uitsluit.

Tot de Stein-groep worden gerekend de vondstcomplexen te Koningsbosch (Van Haren en Modderman 1973), Groot-Linden-Kraaienberg (Louwe Kooijmans 1983), Toterfout 1 en 2 (Louwe Kooijmans 1983), Geistingen (B; Louwe Kooijmans 1983), Maastricht-Randwyck (Panhuysen en Dijkman 1987) en Maastricht-Hoogenweerth (Brounen et al. 1990). Daarnaast kan een aantal oppervlaktevondsten uit Wijchen en Neer, uit het dekzandgebied en uit Stein zelf (Oude Rengerink en Scholte Lubberink 1992) ertoe gerekend worden.

Louwe Kooijmans (1983) wijst erop dat het verspreidingsgebied van de Stein-groep ruwweg samenvalt met het voorkomen van bijlen gemaakt van Lousberg-vuursteen. De bekendste en naamgevende winplaats van deze vuursteen ligt nabij Aken. In dit verband dient ook gewezen te worden op de studie naar de verspreiding van Lousberg-vuursteen in Nederland en België door Modderman (1980). Modderman geeft in deze publicatie aan dat Lousberg-bijlen naar Nederlandse maatstaven in het Midden-Neolithicum moeten worden geplaatst (ca. 3400 - 2300 v.Chr.). Verder vermeldt hij dat hij uit Nederland geen aanwijzingen heeft voor de aanwezigheid van Lousberg-bijlen binnen de context van de Michelsberg-cultuur.

Van Es et al. (1988) merken op dat het beeld van het Midden- en Laat-Neolithicum ten zuiden van de grote rivieren in Nederland nog steeds vaag is. Sommige vondsten vertonen een combinatie van elementen uit de Vlaardingen cultuur of -groep, de Frans-Belgische Seine-Oise-Marne-cultuur en de Duitse Wartberg-groep. In tegenstelling tot de situatie in Noord-Nederland is nog steeds zeer weinig bekend van de interne structuur en landschappelijke ligging van nederzettingen uit het Midden-Neolithicum in Zuid-Nederland. De als 'nederzetting van de Stein-groep' aangeduide plaatsen zijn niet meer dan 'plekken' waar een aantal scherven en vuurstenen werktuigen zijn verzameld. Overigens staat ook de grafkelder van Stein voorlopig op zichzelf.

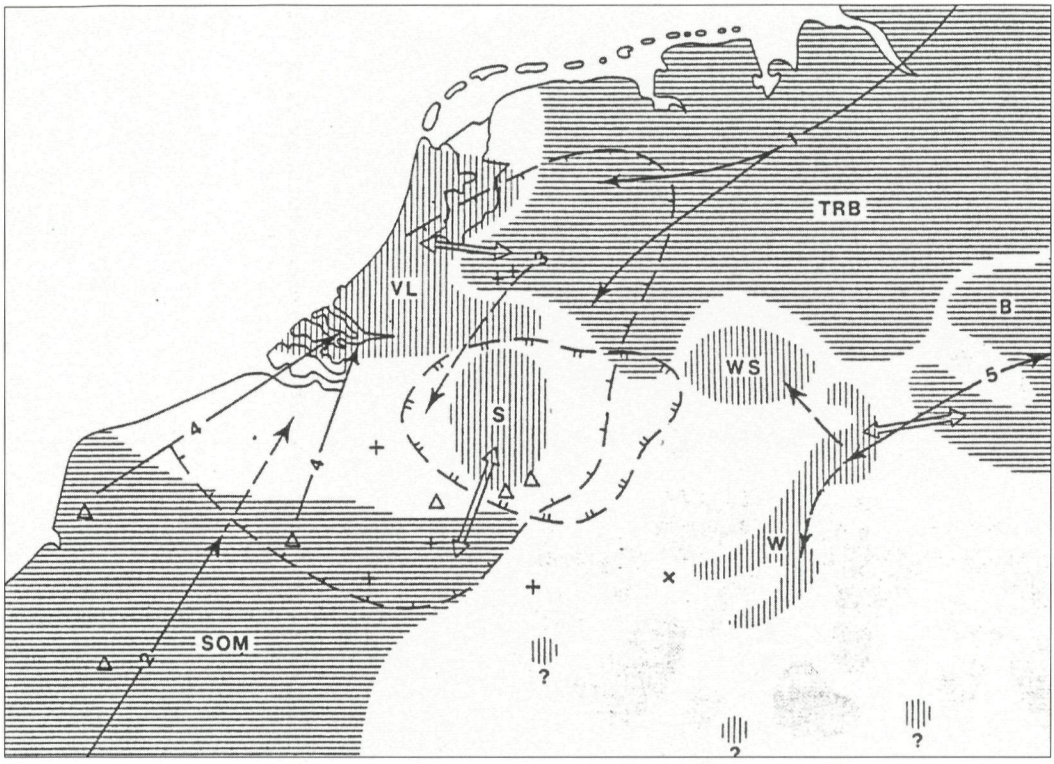

Legenda

- *SOM, TRB, Bernburg (B)*
- *VL, Stein (S), Wartberg (W), Westfaalse steenkisten (WS)*
- *Buren-bijlen*
- *bijltjes uit Lousberg-vuursteen*
- *vuursteenmijnbouwcentra*
- *„lange afstand-handel":*
  1) *Skandinavische bijlen*
  2) *Grand Pressigny-bijlen*
  3) *Knophamerbijlen*
  4) *vuursteen van Hekelingen-3*
  5) *„Wiedaer Schiefer"*
- *externe relaties van aardewerk van VL, Stein en Wartberg*
- *bergland*

17. Culturele eenheden en culturele relaties in Noordwest-Europa in de periode 2700 tot 2100 v.Chr. (Louwe Kooijmans 1983)

18. Het vrijleggen van het kruikje met kraaghals op de vloer van de neolithische grafkelder te Stein (1963).

5. Slotbeschouwing

De Midden-Neolithische grafkelder van Stein is een bijzonder monument dat ter plaatse geconserveerd is door er een gebouw overheen te plaatsen (afb. 19). Het is enig in zijn soort in Nederland, maar past binnen een ruimere Europese context.

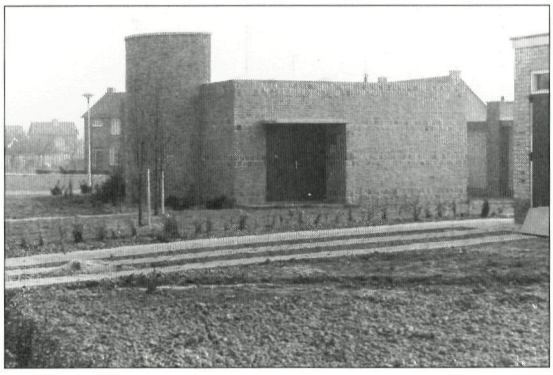

19. De grafkelder werd in 1967 geconserveerd door er een gebouw overheen te plaatsen

De grafkelder is nauwgezet onderzocht door prof. dr. P. Modderman en de aangetroffen fenomenen en voorwerpen zijn door hem uitvoerig vergeleken met andere Midden-Neolithische vondsten in West-Europa. Voornamelijk op typologische gronden dateert hij de grafkelder in de 26ste eeuw vóór Christus. De crematie uit de grafkelder is onlangs echter vroeger gedateerd met behulp van een nieuwe C14-analysetechniek en leverde een ouderdom

op tussen 3425 en 3325 v.Chr. Een eerdere C14-datering van houtskool uit de grafkelder valt nog iets ouder uit (ca. 3600 v.Chr.), waarschijnlijk als gevolg van verontreiniging door ouder afval uit de Bandkeramische nederzetting ter plaatse. Onderzoek van de crematieresten toonde aan, dat in de grafkelder ten minste 5 volwassenen en een kind begraven zijn geweest. Uit de hoeveelheid crematie is bovendien af te leiden dat het niet om een beduidend hoger aantal individuen kan gaan. Het waren voornamelijk jong volwassenen en er werden geen kenmerken aangetroffen van hoge ouderdom. Onder de jong volwassenen bevond zich minimaal één man. Schedelresten vormen een opvallend groot aandeel, namelijk 74%, van het totale gewicht (4100 gram).

20. De neolithische grafkelder van Stein

De sterke relaties met de Westfaals-Hessische 'Steinkisten' (D) en de Nederlandse Vlaardingen cultuur zijn duidelijk. Prof.dr. L. Louwe Kooijmans introduceerde in 1983 het begrip 'Stein-groep', als onderdeel van het 'Stein-Vlaardingen-complex', die zich met de Wartberg-groep en de Westfaals-Hessische Steinkisten in het grote overgangsgebied bevinden van de Frans-Belgische Seine-Oise-Marne-cultuur en de Noord-Nederlandse en Noordwest-Duitse Trechterbeker cultuur (afb. 17).

De indrukwekkende verspreiding van vondsten die vergelijkbaar zijn met het Steinder complex kan worden toegeschreven aan de centrale geografische positie van de 'Stein-groep'. Toekomstige vondsten zullen moeten uitwijzen of de termen 'Stein-groep' en Stein-Vlaardingen-complex' houdbaar zijn en of een term 'Wartberg-Stein-Vlaardingen-complex' te rechtvaardigen is.

Dankwoord

Met dank aan dr. T. Panhuysen voor zijn grondige redactionele bewerking van het manuscript hetgeen de kwaliteit en leesbaarheid ervan aanzienlijk deed toenemen en aan dr. L. Verhart (RMO Leiden) voor het kritisch doornemen van het manuscript en zijn constructieve inhoudelijke opmerkingen. Ook dank aan huisarts drs. R. Leclercq voor zijn hulp bij de verklaring van de anatomische termen, aan drs. J. Lanting (RU Groningen) voor informatie over de C14 -analyse en aan prof. dr. C. Bakels (IP Leiden) voor de toezending van het onderzoeksrapport over de crematie uit de grafkelder.

Literatuur

Brounen, F.T.S., J. Knippels & J.Orbons,1990: Maastricht, Neolitische afvalkuilen en sporen van bijlproductie bij Hoogenweerth, in: H. Stoepker (red.), Archeologische Kroniek van Limburg over 1988 en 1989, PSHAL 126 (1990) 212-213.
Es, W.A. van, H. Sarfatij en P.J. Woltering, 1988: Archeologie in Nederland, Amsterdam.
Haaren, H.M.E. van en P.J.R. Modderman, 1973: Ein mittelneolithischer Fundort unter Koningsbosch, Prov. Limburg, in: Analecta Praehistorica Leidensia 6 (1973) 1-50.
Hendrix, W.P.A.M., 1997: Un caveau funéraire du Néolithique moyen à Stein, in: Le sécret des dolmens, ouvrage d'Exposition. Musée des Mégalithes Wéris-Durbuy, Belgique, 87-98.
Louwe Kooijmans, L., 1983: Tussen SOM en TRB. Enige gedachten over het Laat-Neolithicum in Nederland en België, in: Bull. Mus. Royaux Cinquantenaire Bruxelles 54 (1983) 55-68.
Maat, G.J.R., 1979: Onderzoek van de crematieresten van de neolitische grafkelder te Stein, Intern rapport Anatomisch-Embryologisch Laboratorium der Rijksuniversiteit te Leiden, Leiden.
Modderman, P.J.R., 1963: Opgravingen te Stein, in: De Maasgouw 82 (1963) 129-132.
Modderman, P.J.R., 1964: The Neolithic Bureal Vault at Stein, in: Analecta Praehistorica Leidensia 1(1964) 3-15.
Modderman, P.J.R., 1970: Linearbandkeramik aus Elsloo und Stein, in: Analecta Praehistorica Leidensia 3 (1970).
Modderman, P.J.R., 1980: De verspreiding van Lousberg vuursteen in Nederland en België, in: Westerheem 29 (1980) 216-219.
Munsters, A.J., 1968: Geschiedenis van het Archeologisch Reservaat te Stein, Ongepubliceerd manuscript, Stein.
Munsters, A.J. 1968. Een rondleiding in het Archeologisch Reservaat, (Heruitgave 1993 door de Archeologiestichting p. Munsters), Stein.
Munsters, A.J., 1988: Het Archeologisch Reservaat te Stein, in: Heemkundesnippers Maasstreek (Elsloo) 4, 22-26.
Oude Rengerink, J.A.M. en H.B.G. Scholte Lubberink, 1992: Stein, uitbreidingsplan Sanderboutlaan / Elserveld / Meeldert; een archeologische kartering, inventarisatie en waardering. RAAP-rapport 62, Amsterdam.
Panhuysen, T. en W. Dijkman, 1987: Maastricht. Afvalkuilen uit Neolithicum en IJzertijd te Randwijck, in: H. Stoepker (red.), Archeologische Kroniek van Limburg over 1986, in: PSHAL 123 (1987) 216.
Stuiver, M. e.a., 1998: INTCAL98 Radiocarbon Age Calibration, 24,000 - 0 cal BP, in: Radiocarbon 40 no. 3 (1998) 1041-1083.
Verhart, L.B.M., 1981: De transversale spitsen uit de grafkelder van Stein, in: Westerheem 30 (1981) 5-18.
Verhart, L.B.M.en M. Wansleeben, 1997: Do we have cremation graves of the Michelsberg culture in The Netherlands ?, in: Analecta Praehistorica Leidensia 25 (1997) 91-99.

Aspecten van historische betrekkingen tussen Maastricht en Luik

Hierna volgen de bijdragen aan het gelijknamige symposium dat op initiatief van de Kring Maastricht van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap op 8 oktober 2000 plaats vond in de Statenzaal van het Gouvernement te Maastricht, ter gelegenheid van de presentatie van het Handboek voor de geschiedenis van Limburg, van br. dr. P.J.H. Ubachs.

Willibrord Rutten
De migratie naar Luik, circa 1850-1910

P.H. Wijnands
Was Maastricht tot het begin van de twintigste eeuw een tweetalige stad?

Erwin Steegen
Schippers tussen Luik en Maastricht aan het einde van het Ancien Regime

A.Fl. Gehlen
Charles de Méan (1604-1674) en het costumiere recht te Maastricht

Gedurende een periode van circa negen jaar werkte br. dr. P.J.H. Ubachs als de spreekwoordelijke monnik op zijn studeerkamer in De Beyart aan een gedurfd project, namelijk de samenstelling van een nieuwe algemene geschiedenis van zowel Belgisch, als Nederlands Limburg. Nieuw, omdat prof. dr. W.J. Alberts hem ruim dertig jaar eerder met een soortgelijke krachttoer was voorgegaan.[1] Toen Ubachs' eindtekst zonder veel strubbelingen de redactie van de *Maaslandse Monografieën* passeerde, en daar aan een Belgische hooggeleerde heer de waarderende kwalificatie: '*een geslaagd huzaren-*

stukje' ontlokte, wilde het bestuur van de Kring Maastricht van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap van de aanstaande presentatie van het boek iets feestelijks maken. Niet in de laatste plaats, omdat dr. Ubachs lange tijd als bestuurslid en vice-voorzitter aan de Kring verbonden was geweest en hij ook in later jaren steeds met raad en daad had klaar gestaan. In samenwerking met het hoofdbestuur van LGOG, dat zijn erelid óók graag wilde fêteren, organiseerde 'Maastricht' een symposium in de Statenzaal van het Nederlands-Limburgse Gouvernement.

Het thema van de studiemiddag stond al vroeg vast en vloeide naadloos voort uit de algemene invalshoek die dr. Ubachs had gekozen voor zijn onderzoek: de historische relaties van Nederlands Limburg met de aanpalende Belgische en Rijnlandse regio's. De auteur had met zijn *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*[2] een duidelijk doel voor ogen, namelijk de geschiedenis te schrijven van een gebied, een cultuurlandschap, dat de politieke grenzen van de huidige tijd zou overschrijden. Waar de titel van Alberts' studie sprak van de *beide Limburgen*, opteerde Ubachs voor een kloek en krachtig *Limburg*. Meer dan bij Alberts vormden voor hem de streken tussen Luik en Nijmegen, tussen Diest en Erkelenz, een historisch-culturele eenheid, waarvan de politieke, kerkelijke en maatschappelijke geschiedenis een grote onderlinge samenhang vertoonde.

Deze achtergrond verklaart titel en onderwerp van het symposium: 'Aspecten van historische betrekkingen tussen Maastricht en Luik'. In een volle Statenzaal heette op 8 oktober de voorzitter van de Kring Maastricht, drs. J.J.F. Schmitz, een ieder welkom. Vervolgens leidde drs. Ph.

Maarschalkerweerd, vice-voorzitter van LGOG en daarnaast rijksarchivaris in Limburg en gemeentearchivaris van Maastricht, met geestige en ter zake commentaren het historisch debat. Aansluitend volgde de officiële aanbieding van de eerste exemplaren van het handboek aan de gouverneurs van Belgisch- en Nederlands Limburg, respectievelijk mw. H. Houben-Bertrand en mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst. Een geanimeerde receptie sloot de feestelijke middag af.

Namens het Bestuur van de Kring Maastricht,

Mw. drs. I.M.H. Evers, secretaris

1 *Geschiedenis van de beide Limburgen* (Maaslandse Monografieïn, 15, 17), Assen 1972, 1974. Alberts rondde het onderzoek voor zijn boek af aan het eind van de jaren 1960.

2 P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* (Maaslandse Monografieën, 63), Hilversum 2000. 544 blz., ills., tabn., krtn. ISBN 90-6550-097-9.

WILLIBRORD RUTTEN

De migratie van Maastricht naar Luik en vice versa (19e en begin 20e eeuw)

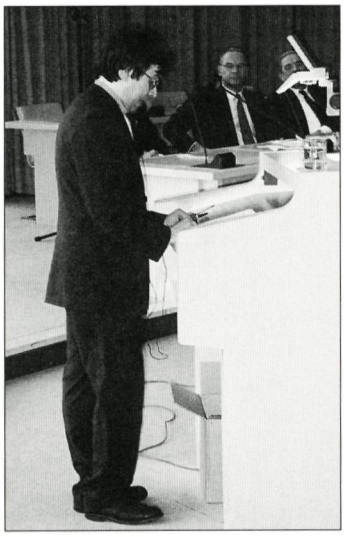

Limburgers hebben zich in het verleden niet bepaald onderscheiden als het meest vooruitstrevende deel van 'de natie'. Gesteld voor de keuze tussen traditie of verandering koos Limburg gewoonlijk voor behoud. Dr. Pierre Ubachs doet daarvan in zijn *Handboek voor de geschiedenis van Limburg* uitgebreid verslag: de scheiding van kerk en staat en al die andere vruchten van de Franse revolutie, de integratie in de nationale staat, de uitbreiding van het kiesrecht, de opkomst van de mijnindustrie, wat betreft de Limburgers van toen had het allemaal niet gehoeven.[1] Debet aan die conservatieve keuze was het agrarische karakter van het gewest. Het achterlopende ontwikkelingspeil heeft waarschijnlijk ook een rol gespeeld, alsmede het feit dat het Maasdal eeuwenlang de speelbal is geweest van de Europese mogendheden. Hoe het ook zij, één van de verklaringen waarmee het *Handboek* terecht afrekent, is de misvatting dat dit conservatisme verband zou houden met de excentrische ligging van Limburg. Ubachs wijst erop dat je moeilijk kunt spreken van een geografisch isolement:

'Ook de mensen in het naar alle kanten openliggende Limburg waren steeds mobiel en, als zij in hun geboorteplaats bleven, via verwanten en kennissen betrokken bij gebeurtenissen buiten hun streek. De mensen vertrokken om elders een bestaan op te bouwen, in een ander dorp, een andere stad, een andere streek, soms ver van Limburg gelegen. Een pachter pachtte een hoeve in een ander dorp. Een seizoenarbeider trok jaarlijks tientallen en soms honderden kilometers op en neer tussen zijn woonplaats en zijn seizoenswerk, de dienstplicht dwong jonge mannen tot vele maanden en soms

jaren legerdienst in garnizoenen buiten Limburg, een meisje volgde bij haar trouwen haar man, een kloosterling vertrok naar zijn klooster of naar zijn missiegebied in verre landen, een priester van het bisdom ging naar zijn seminarie en later naar de hem aangewezen standplaats, een bedevaartganger reisde naar ver weg gelegen genadeoorden al naargelang zijn beurs het toeliet, handelaars als de Kempische teuten en de leden van de Venrayse schaapscompagnieën trokken door Europa en de randfiguren in de maatschappij zwierven hun hele leven van plaats tot plaats.'[2]

Er waren dus allerlei wegen waarlangs Limburgers in contact kwamen met andere mensen en andere streken en op die manier konden nieuwe ideeën doordringen. Zo is het bijvoorbeeld gegaan met Willem Vliegen, de latere SDAP-voorman, die in 1882 als drukkersgezel in Luik werkte. De vonk van het socialisme sprong bij hem over toen hij op een zondag, wandelend met zijn meisje op de Boulevard d'Avroy, verzeild raakte in een optocht van Waalse socialisten, die voor algemeen kiesrecht demonstreerden.[3] De mobiliteit van de mens is een niet te onderschatten factor in de maatschappijgeschiedenis. Impulsen tot maatschappelijke verandering komen dikwijls tot stand door invloeden van buiten.

Zoals Willem Vliegen waren er meer die in Luik en omgeving een bestaan probeerden op te bouwen. Terloops haalt Ubachs het voorbeeld aan van de werkers die in de negentiende en twintigste eeuw vanuit Belgisch-Limburg en in mindere mate vanuit Nederlands-Limburg naar de fabrieken in Wallonië gingen.[4] In het licht van de historische betrekkingen tussen Maastricht en Luik, is het interessant om die migratiestroom naar Wallonië verder uit diepen.

Ooit beweerde de invloedrijke journalist en boekhandelaar Mathias Kemp (1890-1964), een broer van de dichter Pierre Kemp, dat een niet gering percentage van Limburgs hoofdstad van Waalse afkomst was en dat huwelijken tussen personen van beide 'volken' vrij veel voorkwamen, ook nog in 1925, het jaar waarin de Limburgse Liga werd opgericht.[5] Kemp was één van de kopstukken van de Limburgse Liga, een vereniging van malcontente Maastrichtenaren en andere Limburgers die de toenemende Hollandse invloed op Limburg probeerden te keren. De Franstalige invloeden daarentegen werden door Kemp cum suis gekoesterd en in dat licht moeten we zijn uitspraak over het Waalse element dan ook beschouwen. In de beeldvorming is sprake van een intensief verkeer tussen Maastricht en Luik. Wat blijft er over van dit beeld bij nader onderzoek?

Sprekend over de migratie van Maastricht naar Luik en vice versa, ontkomt men er niet aan om ook het Luikerland erbij te betrekken, zoals het ook moeilijk is Maastricht van zijn ommeland te scheiden. Afgezien van het feit dat in de Belgische statistieken Maastricht niet altijd losgeweekt kan worden van de rest van Limburg, is het toevallig ook nog eens keer zo dat het interurbane migratieverkeer deel uitmaakte van een groter systeem in het gebied tussen Maas en Rijn. Deze bijdrage is niet meer dan een eerste verkenning van de contouren van dit systeem. Ik zal me daarbij voorname-

lijk baseren op wat ik daarover in de Franstalige literatuur en in gedrukte bronnen ben tegengekomen. Het accent ligt op de periode 1830-1910.

Eerder maakte dr. Rudolf Philips een terreinverkenning van de migratie in Maastricht en Zuid-Limburg in de tijd daarvoor, vanaf de achttiende eeuw tot en met de Franse tijd.[6] Het migratieverkeer ging vooral na 1770 een grotere rol spelen dankzij de economische voorspoed in Maastricht. De Luiks-Staatse stad was in de achttiende eeuw, afgezien van de Franse belegering en bezetting in 1748-49, een 'oase van rust'. Er werd volop gebouwd aan de vestingwerken en het garnizoen dat omvangrijk was, bracht heel wat geld in het laatje. Opmerkelijk groot was het migratieverkeer met Staats-Brabant en met andere gewesten in de Republiek. De migratiestroom op middellange afstand hield ook wel verband met Aken, Gulik en de Rijnlandse gewesten ten oosten en het Land van Loon ten westen van Maastricht.

Het migratieverkeer met het Luikerland was echter relatief bescheiden. Dat blijkt uit genealogische gegevens, maar ook uit de Maastrichtse en Luikse poorterboeken, waarin nieuwe burgers werden geregistreerd.[7] Ondanks de toenemende welvaart was de migratie van de stad Luik naar Maastricht niet meer zo hoog als in de zeventiende eeuw. De Luikenaren maakten in de achttiende eeuw 2 procent uit van het totale aantal nieuwe poorters, in plaats van 7 procent in de eeuw daarvoor.[8] In werkelijkheid was de omvang van de migratie vanuit Luik naar Maastricht waarschijnlijk wel wat groter. Loonarbeiders, ambachtsgezellen, handwerkers en bezitlozen zijn niet meegeteld, want de onderlaag van de stedelijke samenleving komt niet voor in de burgerboeken.[9] Meer dan globale tendensen kan men uit de burgerboeken niet afleiden.

Dat geldt a fortiori voor de Luikse poorterregisters, die zeer incompleet zijn overgeleverd.[10] In de zeventiende en achttiende eeuw, een periode van bijna tweehonderd jaar, hebben slechts 17 Maastrichtenaren in Luik het burgerrecht verkregen. Op een totaal van 1.522 ingeschreven nieuwkomers is dit een verwaarloosbaar getal.

Voorlopig kunnen we concluderen dat er onder het *Ancien Régime* geen sprake was van een intensief migratieverkeer van Maastricht naar Luik en omgekeerd. De politieke binding ten spijt was de Luiks-Staatse stad, gezien in het perspectief van de migratie, meer georiënteerd op de Republiek en het Rijnland, hetgeen natuurlijk niet uitsluit dat er met Luik economische, culturele, meer in het bijzonder kerkelijke en intellectuele betrekkingen werden onderhouden, maar daar gaat het hier niet om.

De Franse tijd

In de Franse tijd maakten Maastricht en Luik deel uit van hetzelfde keizerrijk, de een als hoofdstad van departement Nedermaas, de ander als hoofdstad van het departement Ourthe. Men zou zich kunnen voorstellen dat beide Maassteden sindsdien meer op elkaar betrokken zijn geraakt, maar daar is nog weinig onderzoek naar gedaan. Het staat vast dat nogal

wat Franstalige ambtenaren het Maastrichtse bestuursapparaat kwamen versterken, maar deze functionarissen kwamen blijkens hun geboorteplaats veelal uit Frankrijk zelf.[11] Zij vervingen de inheemse ambtenaren die zoveel tegenwerking kregen vanuit de bevolking dat ze hun functies neerlegden.[12] Ook de Franstalige migranten die in 1792 in het Maasgebied verzeild raakten op de vlucht voor het geweld van oorlog en revolutie, waren autochtone Fransen.[13] Vooralsnog zijn er geen aanwijzingen voor een intensivering van het migratieverkeer tussen Maastricht en Luik in de tijd van Napoleon.

De negentiende eeuw

De ontwikkeling van Maastricht als industriestad in de negentiende eeuw gaf de trek naar Maastricht nieuwe impulsen. Toch heeft de industrialisatie over het algemeen niet geleid tot het aantrekken van vreemd volk van elders, althans niet in die mate zoals later in de Mijnstreek het geval was. Het gros van de industriearbeiders kwam uit Maastricht zelf of uit de omliggende dorpen. De geboorteoverschotten waren zo groot dat de arbeidsreserve nooit uitgeput raakte.

Het aantrekken van vreemde arbeiders bleef beperkt tot de vaklieden. Pie Regout (1801-78), de grondlegger van het Maastrichtse fabrieksimperium, haalde zijn glasblazers, -slijpers en graveurs weg bij zijn Waalse concurrent, de glas- en kristalfabriek van Val-Saint-Lambert in Seraing-sur-Meuse, gelegen negen kilometer stroomopwaarts vanaf het centrum van Luik. Deze vaklui kwamen veelal oorspronkelijk uit Vonêche, een dorp van nog geen achthonderd inwoners (anno 1840) in de provincie Namen, waar een beroemde kristal- en glasblazerij had gestaan. De *Cristallerie de Vonêche* verschafte ooit werk aan vijfhonderd werklieden, maar de manufactuur moest in 1830 zijn poorten sluiten. Via Seraing zijn deze Naamse vaklieden in Maastricht terechtgekomen.[14] Ook de vaklieden voor de aardewerkfabriek van Regout, onder andere de ovenstokers werden uit het buitenland gehaald. De meeste pottenbakkers en porseleinschilders kwamen uit Andenne, in de provincie Namen. Ook de spijkerfabriek van de gebroeders P. en T. Regout & J.G. Lambriex, opgericht in 1834 was aangewezen op Luikse vaklieden. Ze kwamen vooral uit de plaatsen in de omtrek van Luik zoals Bellaire, Beyne, Chaudfontaine, Jupille en Vaux-sous-Chèvremont. De spijkersmeden werden weggelokt door een hoger loon te betalen dan in België. Bovendien hadden ze vrij wonen.[15] Petrus Regout had ook nog een geweerfabriek, opgericht in 1842. De geweermakers waren afkomstig uit de Luikse wapensmederijen.[16]

Zoals zo vaak, gingen immigratie en een zekere mate van ruimtelijke segregatie hand in hand. Blijkens de volkstelling van 1840 woonden de Waalse arbeiders op een kluitje in het Boschstraatkwartier, in panden die door de werkgever gratis ter beschikking waren gesteld.[17] De helft van de bewoners van de Maastrichtse Boschstraat was import; ongeveer eenderde van die allochtonen kwam uit de Franstalige gebieden. Niet zelden brachten

deze buitenlandse arbeiders hun gezin mee. Dat blijkt uit de geboorteplaatsen van de kinderen, zoals die vermeld staan in het volkstellingsregister. De oudere kinderen waren in Wallonië geboren, in plaatsen als Vonêche, Seraing en Luik, terwijl de jongere broers en zussen in Maastricht ter wereld kwamen.

De Waalse kolonie in het Boschstraatkwartier telde ruim driehonderd mannen, vrouwen en kinderen. Maar ook her en der verspreid over de stad woonden er nog immigranten uit Wallonië. Hun sociale profiel was minder proletarisch dan dat van hun landgenoten in het Boschstraatkwartier, want er zat bijvoorbeeld ook een advocaat, een rechter, een lakenfabrikant en een horlogemaker tussen. Maastricht telde anno 1840 alles bij elkaar achthonderd burgers van Waalse afkomst, een kleine 4 procent van de bevolking. Het leeuwendeel, ruim vijfhonderd, kwam uit de *provincie* Luik, waarvan bijna tweehonderd uit de *stad* Luik. De overigen kwam uit de Waalse provincies Namen, Henegouwen en Luxemburg. Ook de Zuid-Brabantse import heb ik voor de helft erbij gerekend, waarbij ik voor het gemak heb aangenomen dat er evenveel Waalse als Vlaamse migranten uit deze provincie kwamen.

Herkomst van de bevolking van Maastricht naar geboorteplaats. Anno1840 Bron: GAM, Registers volkstelling 1840

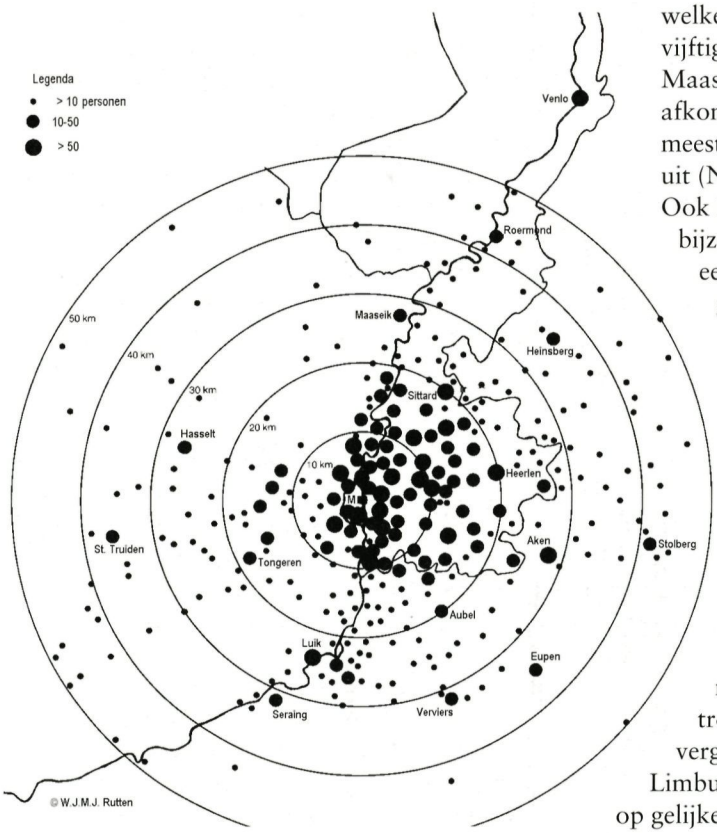

Cartogram 1 laat zien uit welke plaatsen in een straal van vijftig kilometer rond Maastricht de immigranten afkomstig waren. Verreweg de meeste immigranten kwamen uit (Nederlands) Zuid-Limburg. Ook Belgisch Limburg, in het bijzonder de Maaskant was een belangrijk rekruteringsgebied van nieuwkomers. Pas op de derde plaats kwam de provincie Luik. Gelet op de dichtheid van de bewoning en de geringe afstand zou men een grotere toeloop vanuit het Beneden-Maasgebied (Basse Meuse) en het Land van Herve verwachten, maar het aantal migranten uit deze contreien was bescheiden, zeker vergeleken met plaatsen in het Limburgse heuvelland, die toch op gelijke afstand lagen.

Binnen de ring van 10 tot 20 kilometer waren Aubel (18 immigranten) en de gemeenten in de Voerstreek, die toen nog deel uitmaakte van de provincie Luik, de voornaamste plaatsen waarvandaan men naar Maastricht migreerde.[18] Binnen de ring van 20 tot 30 kilometer was Luik verreweg de belangrijkste rekruteringsplaats (190 personen). Kleinere contingenten kwamen uit Jupille (12) en Beyne (11). Eupen leverde 16 immigranten, maar het behoorde destijds nog bij Pruisen. Net buiten de ring van 30 kilometer waren de industriesteden Seraing (42) en Verviers (12) de belangrijkste gemeenten van herkomst. Nogal wat Maastrichtse immigranten kwamen uit de stad Namen (57), Vonêche (57) en Andenne (14), waarvandaan Regout zijn vaklui betrok. Deze plaatsen, op meer dan 50 kilometer van Maastricht, staan niet op deze kaart.

We weten nu hoeveel Luikenaren er rond 1840 in Maastricht woonden. Hoe zat het met de migratie in omgekeerde richting? De provincie Luik was sinds 1800 in de greep van de industrialisatie, met Verviers en Luik als de belangrijkste centra. De bevolking van deze industriesteden groeide explosief door massale immigratie. Historici van de universiteit van Luik hebben sinds 1985 prachtige studies gepubliceerd over de migratie in de tijd van de Industriële Revolutie. Dr. Claude Desama onderzocht Verviers, dr. René Leboutte richtte zich op de industriële zone in het Maasdal tussen Luik en de Nederlandse grens en dr. Suzy Pasleau nam Seraing, voorstad van Luik, voor haar rekening.[19] Uit hun studies blijkt dat het gros van de arbeiders werd gerekruteerd uit een gebied met een straal van niet meer dan 15 kilometer rond de industriële centra.[20] De Nederlandse grens lag zeker 10-15 km verderop, waardoor Limburg buiten de kern van het rekruteringsgebied lag. Eigenlijk geldt voor heel het Luikse industriegebied dat de buitenlandse immigratie niet van groot belang was, althans in deze fase van de Industriële Revolutie. De twintigste eeuw is een heel ander verhaal. Alleen de Basse-Meuse, de zone stroomafwaarts vanaf Argenteau tot aan de Nederlandse grens bij Visé, betrok iets meer immigranten uit Limburg en Nederland. Ondanks de nabijheid was het Nederlandse aandeel in de totale bevolking van de Basse-Meuse in 1846 toch maar 4 procent. Pas als we de taalgrens oversteken en in de Voerstreek belanden, neemt het Nederlandse aandeel flink toe naar 15 procent en meer.

Ook in Seraing, de *boom town* in het Luikse industriebekken, was het Nederlandse contingent klein. In 1846 telde Seraing 10.540 inwoners, waaronder 113 Nederlanders, 67 mannen en 46 vrouwen. Er waren relatief veel Limburgers bij (78 procent). Op den duur werden het er steeds meer. In 1866 zaten er 211 Nederlanders in Seraing. Ik heb de indruk dat de Limburgers onder hen veelal retourmigranten waren, kinderen van Waalse families, maar geboren in Maastricht toen vader in dienst was van de glas- en aardewerkfabrieken van de firma Regout.[21] Dit strookt ook met de uitkomsten van het onderzoek van drs. Constance van Es naar de migratie te Maastricht 1850-1920. De meeste migranten vertrokken binnen één jaar weer naar elders.[22]

De buitenlandse migratie naar de stad Luik is onderzocht door Dominique Hanson.[23] De Nederlandse migratie naar Luik, zegt Hanson, is altijd belangrijk geweest vanwege de nabijheid van Maastricht, dat voor Nederlanders als een tussenstation functioneerde op de route naar Luik. Volgens de volkstelling die in 1846 in België is gehouden, leefden er in Luik meer Nederlanders dan Duitsers of Fransen. De stad telde 1.978 Nederlanders, dat is 2 à 3 procent van de bevolking. Hoeveel er daarvan oorspronkelijk uit Maastricht kwamen, is aan de hand van de statistieken niet vast te stellen. Wel kunnen we eruit afleiden dat de Nederlandse immigranten in Luik voornamelijk uit Limburg kwamen, uit 'le Limbourg cédé', zoals het Nederlandse gedeelte van Limburg nog heel lang werd betiteld in officiële Belgische uitgaven. De Limburgers domineerden de Nederlandse kolonie in Luik. Hun contingent telde 1.400 personen, 70 procent van het totaal.

Er gingen bijna drie keer zoveel Limburgers (1.400) naar Luik als omgekeerd inwoners van de provincie Luik (500) naar Maastricht. De aantrekkingskracht van Luik op de Limburgers was groter dan die van Maastricht op de mensen in het Luikerland. 'De vurige stede' had dan ook veel te bieden: niet alleen werkgelegenheid in de fabrieken en mijnen, die overigens net

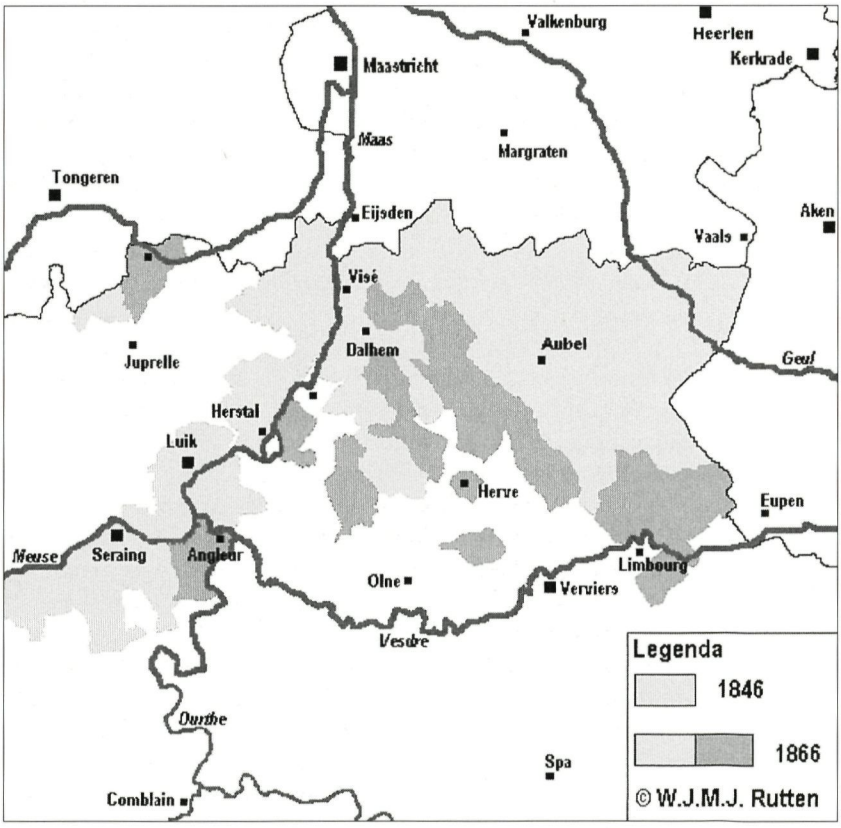

Gebieden in de provincie Luik met 1 procent of meer inwoners van Nederlandse afkomst. Situatie 1846 en 1866
Bron: Volkstellingen Koninkrijk België

buiten de stad waren gevestigd, maar ook werkgelegenheid in de handel en dienstverlening. Evenals Brussel en Antwerpen was Luik een belangrijke markt voor Limburgse dienstbodes. Bovendien was het een cultuurcentrum van betekenis. Sinds 1817 had Luik een universiteit. Ook het Luikse rooms-katholiek grootseminarie werd door Limburgse priesterstudenten bezocht.[24]

Tot zover wat de Luikse historici te melden hebben over de Nederlandse migratie naar de provincie Luik. Zij hebben zich vooral geconcentreerd op de industriegebieden. Om het beeld te completeren is voor heel de provincie Luik in kaart gebracht waar de Nederlanders zaten. Mijn bron is de volkstelling van 1846 (zie cartogram 2). Alle gemeentes waar het aandeel van de Nederlanders uitkwam boven 1 procent zijn gearceerd. De kaart laat zien waar de Nederlanders zoal terechtkwamen. Natuurlijk in het Luikse industriebekken, maar ze concentreerden zich ook in het Land van Herve, een agrarisch gebied, met veel huisnijverheid.

We weten nu hoe de contouren van het migratiegebied eruit zagen rond 1840-1850. Hoe heeft 'le champ migratoire', waar onze Luikse collega's zoveel over geschreven hebben, zich na 1850 verder ontwikkeld? Eerst behandel ik de migratie van Luik naar Maastricht en daarna de stroom in omgekeerde richting.

In de tweede helft van negentiende eeuw liep het percentage van de Maastrichtse bevolking dat in België was geboren terug met meer dan helft. Van bijna 9 procent in 1840, via 6 à 7 procent rond 1860 naar minder dan 3 procent rond 1890. In andere Limburgse gemeenten deed hetzelfde verschijnsel zich voor.[25] Deze 'ontmenging van de naties', zoals ik het maar even betitel, is door de geograaf dr. Hans Knippenberg toegeschreven aan de staatkundige scheiding van Limburg in een Nederlands en een Belgisch gedeelte. Hij beschouwt de ontmenging als een symptoom van de integratie van Limburg in het Koninkrijk der Nederlanden.[26] Maar wat Maastricht betreft is de verklaring zo eenvoudig niet, want er was ook minder import van Limburgers uit het Heuvelland. Dit blijkt uit onderzoek naar de herkomst van de huwelijkspartners in Maastricht. Tussen 1830 en 1910 werd het een stad van, voor en door Maastrichtenaren. Op de Maastrichtse huwelijksmarkt opereerden steeds minder allochtonen, of ze nu uit het Heuvelland kwamen, uit 'Holland' of uit het buitenland. Het blijkt dat van de mensen die rond 1830 in Maastricht trouwden iets meer dan vijf procent van Waalse afkomst was. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog - rond 1910 - blijkt nog maar 2,5 procent van de bruidegoms en minder dan één procent van de bruiden uit Wallonië afkomstig te zijn.[27] Huwelijken tussen personen uit Maastricht en personen uit Wallonië kwamen niet zo vaak voor als Kemp suggereerde.

Hoe is deze ontwikkeling te verklaren? De reductie van de omvang van het garnizoen sinds de opheffing van de vesting in 1866 is in ieder geval een factor van betekenis geweest. Het garnizoen was van oudsher samengesteld uit soldaten en officieren uit alle windstreken. Daar komt nog een andere factor van sociaal-economische aard bij: op den duur was het voor de Maastrichtse industrie niet meer nodig vaklieden uit het buitenland te halen, eenvoudig omdat zij hun kennis en vaardigheden hadden overgedragen aan de rest van het personeel. Al in 1840 hadden zeker vijf jonge glasslijpers van Maastrichtse origine het vak onder de knie. Deze tendens zette zich voort. De fabrikanten Clermont & Chainaye, die in 1851 nog een aardewerkfabriek in Maastricht oprichtten, rekruteerden hun vaklieden uit het personeelsbestand van concurrent Regout. Import van arbeidskrachten uit het buitenland was niet meer nodig. Dit blijkt ook uit de samenstelling van het personeelsbestand van de Société Céramique anno 1910. Het personeel kwam voornamelijk uit Maastricht of het waren pendelaars uit dorpen in de directe omgeving, zoals Amby, Borgharen, Heer en Heugem. De Luikse arbeiders zijn op de vingers van twee paar handen te tellen: nog geen twee dozijn was van Waalse afkomst, waarvan er zeven geboren waren in de stad Luik. Op een vlottend bestand van bijna drieduizend werknemers is dat een gering percentage. Er waren trouwens geen pendelaars onder deze buitenlanders. Zij hadden zich allemaal metterwoon gevestigd in Maastricht of directe omgeving.[28]

Of de rijksgrens, zoals Knippenberg suggereert, al vóór de Eerste Wereldoorlog steeds meer een barrière begon te worden, hetgeen zou verklaren waarom de toeloop van vreemdelingen stagneerde, is nog maar de vraag. Als dat waar is, dan zou men ook aan de Belgische kant van de grens er iets van hebben moeten merken. Hoe heeft de Nederlandse migratie naar België zich na 1850 ontwikkeld? Het aandeel van de Nederlanders onder de bevolking van België blijft tot de wisseling van de negentiende en de twintigste eeuw ongeveer op hetzelfde niveau staan. Per 1.000 inwoners komen er 7 à 8 oorspronkelijk uit Nederland. Kijken we naar afzonderlijke provincies dan ontwaren we grote verschillen (zie tabel 1).

Tabel 1: Nederlanders in België en de Belgische provincies Luik en Limburg, 1846-1930. Absolute cijfers en in procenten van de totale bevolking

	Prov. Luik			Belg. Limburg			Heel België		
Jaar	Man	Vr	%	Man	Vr	%	Man	Vr	%
1846	2.343	2.437	1,1	2.775	2.933	3,1	15.575	15.632	0,7
1856	6.040		1,2	5.466		2,9	33.013		0,7
1866	3.690	4.064	1,4	2.204	2.596	2,5	15.625	18.229	0,7
1880	4.359	4.787	1,4	2.109	2.119	2,0	18.699	22.692	0,7
1890	5.107	5.691	1,4	1.851	2.160	1,8	20.847	26.612	0,8
1900	5.071	6.086	1,4	1.925	2.296	1,8	24.016	30.475	0,8
1910	11.231		1,3	4.406		1,6	64.660		0,9
1920	6.784		0,8	3.358		1,1	47.248		0,6
1930	9.505		1,0	6.168		1,7	74.060		0,9

Bron: Volkstellingen van het Koninkrijk België
Opmerkingen: De percentages hebben betrekking op mannen en vrouwen samen.
Met 'Nederlanders' worden bedoeld inwoners van België die in Nederland zijn geboren.

Het aandeel van de Nederlanders in de bevolkingen van de provincies Luik en Belgisch Limburg lag voortdurend boven het nationaal gemiddelde, wat gezien de geografische situatie volstrekt logisch is. Belgisch Limburg ziet echter in de tweede helft van de negentiende eeuw het aantal Nederlanders gestaag afnemen. In 1846 waren het er nog 5.700 ofwel 3,1 procent van de bevolking, in 1900 waren het er nog maar 4.221, ofwel 1,8 procent. In de provincie Luik woonden in 1846 nog geen 5.000 Nederlanders, maar hun aantal groeide gestaag tot ruim 11 duizend in 1900 en hield vanaf 1866 gelijke tred met de explosieve bevolkingsaanwas in die provincie. Ook de stad Luik zag het Nederlandse contingent meer dan verdubbelen: van nog geen 2.000 (2,6 %) in 1846 naar bijna 5.300 (3,2 %) in 1910.[29] We concluderen dat de rijksgrens de migratie naar Luik toen nog geen parten speelde. Er is geen reden om aan te nemen dat men in het verkeer met Belgisch Limburg wel hinder van de grens ondervond.

Welk profiel hadden deze Nederlandse immigranten? Het waren lang niet allemaal Limburgers die het Nederlandse contingent in de provincie Luik kwamen versterken. In 1866 blijken er evenveel immigranten uit Limburg (3.875) afkomstig te zijn als uit andere Nederlandse provincies (3.879). We moeten ook niet denken dat deze Nederlandse immigranten allemaal in de sector van de zware industrie van Wallonië terecht kwamen. Zo waren volgens een telling uit 1876 hooguit 300 Nederlanders werkzaam in

de Luikse steenkoolmijnen.[30] De aanwas van de Nederlandse immigranten was tussen 1846 en 1866 vooral opmerkelijk in het arrondissement Verviers (zie tabel 2). Men ziet de Nederlanders als het ware oprukken naar het zuiden (zie cartogram 2). Deze immigranten kwamen overigens vooral uit Nederlands Limburg (tabel 3). We veronderstellen dat in het Land van Herve nogal wat arbeidsplaatsen in de rurale sector beschikbaar kwamen door de massale migratie van de autochtone bevolking naar de textielmetropool Verviers. Blijkbaar werden die plekken ingenomen door boerenknechten en dagloners uit onder andere het (Nederlands) Limburgse heuvelland.

Tabel 2: Nederlanders in de provincies Luik en Belgisch Limburg, per arrondissement in 1846 en 1866. Absolute cijfers en index

Arrondissementen	1846	1866	1866 (1846=100)
	Aantal	Aantal	Index
Luik	3.664	5.695	155
Verviers	951	1.926	203
Huy	101	84	83
Waremme	54	49	91
Hasselt	733	636	87
Maaseik	2.873	2.464	86
Tongeren	2.102	1.700	81

Bron: Volkstellingen van het Koninkrijk België

Hierboven heb ik uiteengezet dat Zuid-Limburg voor Maastricht aan betekenis inboette als rekruteringsgebied van huwelijkspartners. We weten nu ook hoe dat komt. De migratiestroom vanaf het Zuid-Limburgse heuvelland heeft zich in de loop van de negentiende eeuw verlegd in zuidelijke richting over de Belgische grens heen en in oostelijke richting over de Duitse grens heen. Ik denk dat een verlegging van de richting van de migratiestroom ook ten grondslag heeft gelegen aan de zogenaamde ontmenging van de naties langs de grens tussen Nederlands en Belgisch Limburg. De werkers uit Belgisch Limburg vertrokken voortaan en masse naar het Luikerland. Nederlands Limburg was qua werkgelegenheid voorlopig niet meer zo interessant.

Terwijl langs de grens tussen Belgisch en Nederlands Limburg de economische vervlechting afnam, zien wij langs de grens tussen Zuid-Limburg en Luik het tegenovergestelde gebeuren. Vooral in de jaren 1880 tot 1914 was de geografische mobiliteit bijzonder hoog, waarbij opvalt dat de vrouwen een even groot aandeel hadden in deze beweging als de mannen.[31] Blijkbaar was er in Luik een enorme vraag naar dienstbodes. In de periode 1884-1913 hebben bijna 22 duizend migranten uit Nederland zich in de provincie Luik gevestigd. Per saldo was er een overschot van zo'n vijfduizend mannen en vrouwen. Ruim 17 duizend zijn in de genoemde periode weer teruggegaan naar Nederland. De retourmigratie was omvangrijk. Dit verschijnsel laat zich het best bestuderen door de levensloop te volgen van individuele migranten.[32]

Tabel 3: Nederlanders in de provincies Luik en Belgisch Limburg. Percentages van de totale bevolking in ieder arrondissement; 1846 en 1866

	In Nederland geboren		Waarvan geboren in Ned. Limburg	
Arrondissement	1846	1866	1846	1866
Luik	1,6 %	2,0 %	1,1 %	0,9 %
Verviers	0,9	1,4	0,5	0,9
Huy	0,1	0,1	0,0	0,0
Waremme	0,1	0,1	0,1	0,0
Hasselt	0,9	0,8	0,7	0,4
Maaseik	7,8	6,3	5,3	3,1
Tongeren	3,0	2,3	2,7	1,4

Bron: Population: recensement général (15 octobre1846), Brussel: Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1849 en idem (31 décembre 1866), Brussel: Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1870.

Het keerpunt: WO I

De Eerste Wereldoorlog zette voorlopig een streep onder de Nederlandse migratie naar België. Het aantal personen met de Nederlandse nationaliteit kelderde in de provincie Luik van bijna 13.000 in 1910 naar amper 5.000 in 1920 (zie tabel 4).[33] Veel Nederlanders keerden veiligheidshalve terug naar hun vaderland. In hun kielzog volgden honderdduizenden Belgische vluchtelingen. De situatie van vóór 1914 heeft zich nooit meer volledig hersteld. Door allerlei formaliteiten te verlangen bemoeilijkten de overheden het internationale personenverkeer. Dit gaf echter niet de doorslag. Belangrijker was de ontwikkeling van de Limburgse economie die

mede door toedoen van de Eerste Wereldoorlog in een stroomversnelling raakte. Vooral de steenkolenmijnbouw in Zuid-Limburg was de motor van de groei. De vraag naar extra arbeidskrachten was enorm. Limburgers hoefden niet meer naar het buitenland uit te wijken om een bestaan op te bouwen. De opkomst van de buurtspoorwegen en een nieuw vervoermiddel als de fiets namen trouwens ook de noodzaak weg om te verhuizen naar de werkplek. Pendelarbeid werd steeds belangrijker. Niet voor niets werden de dienstregelingen van de Belgische buurtspoorwegen ook in (Nederlands) Limburgse couranten afgedrukt.

Tabel 4: Vreemdelingen met de Nederlandse nationaliteit in de provincies Luik en Limburg en in heel België, 1890-1977. Absolute cijfers en in procenten van de bevolking

	Heel België		Prov. Luik		Prov. Belg. Limburg	
1890	56.306	0,9 %	14.364	1,9 %	4.595	2,1 %
1900	63.293	0,9	14.145	1,7	4.716	2,0
1910	71.019	1,0	12.939	1,5	4.902	1,8
1920	39.112	0,5	5.378	0,6	2.757	0,9
1930	65.200	0,8	7.036	0,7	5.258	1,4
1947	63.700	0,7	7.262	0,8	6.640	1,4
1961	50.135	0,5	5.911	0,6	7.129	1,2
1970	61.261	0,6	5.679	0,6	10.913	1,7
1977	71.090	0,7	4.996	0,5	13.989	2,0

Bron: Volkstellingen van het Koninkrijk België; Statistisch Jaarboek van België, uitgegeven door het Nationaal Instituut voor de Statistiek, 98 (1978), p. 43.

Na een licht herstel in de jaren twintig en dertig zette de dalende trend zich voort na de Tweede Wereldoorlog.[34] In 1977 woonden er minder dan 5.000 Nederlanders in de provincie Luik. Maar ook daar zijn sociaal-economische factoren debet aan. De regio zag na de Tweede Wereldoorlog zijn aantrekkingskracht op de internationale arbeidsmarkt verschrompelen als gevolg van een langdurige economische crisis. De stad Luik telde in 1961 nog maar 1.319 Nederlanders (0,9 %), een cijfer dat verder afnam naar 901 in 1970 (0,8 %). Pas de laatste jaren is er weer meer belangstelling van Nederlands-Limburgse kant voor vestiging in Luik of omgeving, vooral vanwege de relatief lage prijzen van het onroerend goed.

Conclusie

Het migratieverkeer tussen Maastricht en Luik is in de negentiende en twintigste eeuw, ondanks de geografische nabijheid, nooit heel intensief geweest. Het had niet iets vanzelfsprekends. Onder het Ancien Regime, toen beide steden politiek op elkaar betrokken waren, was het niet veel anders. De vermeende tweetaligheid van Maastricht ten spijt had de migratiestroom de neiging om bij de taalgrens af te buigen naar het oosten en het westen. Toch ging er verkeer over de taalgrens, in beide richtingen. Cultuurverschillen zoals de taal spelen wel een rol, maar als de economische nood maar hoog genoeg is, nemen migranten de taalproblematiek en de andere cultuurverschillen op de koop toe. Eerder constateerde Leboutte hetzelfde in relatie tot de Franse migratie naar de Vlaamse gewesten: 'La proximité culturelle joue également, mais pas prioritairement'.[35]

Noten

1 P.J.H. Ubachs, *Handboek voor de geschiedenis van Limburg*. Maaslandse Monografieën 63, Hilversum 2000, 346-352.

2 Ubachs, *Handboek*, 20-21.

3 Jos Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen 1862-1947*, Amsterdam 1994, 35.

4 Ubachs, *Handboek*, 21 (noot 10), 417-418.

5 Mathias Kemp, *De geest in Limburg. Met een inleiding van de Limburgsche Liga*, Sittard 1926, 8-9.

6 Rudolf Philips, *Een terreinverkenning omtrent de omvang en richting van de migratie in Maastricht en Zuid-Limburg tijdens de achttiende eeuw* in: Liber amicorum Edm. M.A.H. Delhougne, Roermond 1982, 137-170.

7 De Maastrichtse burgerboeken zijn uitgegeven door P.J.H. Ubachs, *Nieuwe burgers van Maastricht (14e eeuw-1795)*, Geleen 1993.

8 Dit cijfer betreft alleen nieuwkomers die in de stad Luik waren geboren.

9 P.J.H. Ubachs, *De burgerboeken van Maastricht, 1300-1795*, in: PSHAL 126 (1990) 22-50.

10 Juliette Rouhart-Chabot en Etienne Hélin, *Admissions à la bourgeoisie de la cité de Liège, 1273-1794*, Luik 1962.

11 Volgens de registres civiques van 1806. Zie Philips, Een terreinverkenning, p. 155.

12 P.J.H. Ubachs, met medewerking van Ingrid M.H. Evers, *Ongewilde revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk, 1794-1814*. PSHAL 130, Maastricht 1994, 44. Dr. Ubachs constateert dat een systematisch onderzoek naar de ontwikkeling en samenstelling van het ambtenarenapparaat in het departement Nedermaas nog ontbreekt.

13 Ubachs, *Ongewilde revolutie*, 14-15.

14 A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht*. Bijdragen tot de sociale en economische geschiedenis van het Zuiden van Nederland VII, Nijmegen 1959, 181, 185, 200-201

15 Maenen, *Regout*, 154-157.

16 Maenen, *Regout*, 136-137.

17 GAM, Registers volkstelling 1840.

18 De Voergemeenten waren tezamen goed voor 53 immigranten. Vooral 's-Gravenvoeren (25) en St. Martensvoeren (14) springen eruit.

19 Claude Desama, *Population et révolution industrielle. Evolution des structures démographiques à Verviers dans la première moitié du 19e siècle*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Fasc. CCXLIII, Luik 1985; René Leboutte, *Reconversions de la main-d'oeuve et transition démographique. Les bassins industriels en aval de Liège XVIIe-XXe siècles*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Fasc. CCLI, Luik 1988; Suzy Pasleau, *Industries et populations: l'enchaînement des deux croissances à Seraing au XIXe siècle*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, Fasc. CCLXXV, Luik 1998.

20 Desama, *Population et révolution industrielle*, 175-176, 192-193; Leboutte, *Reconversions de la main-d'oeuve*, 454-467; Pasleau, *Industries et populations*, 231-248.

21 Dit blijkt uit een vluchtig onderzoek in de demografische databank van Seraing die ik met instemming van de collega's in Luik mocht raadplegen.

22 Constance van Es, *Migratie te Maastricht 1850-1920*, Nijmegen: doctoraal scriptie Katholieke Universiteit, Nijmegen 1980, 97-102.

23 Dominique Hanson, *L' immigration étrangère à Liège dans la première moitié du XIXe siècle*, Mémoire de Licence, Université de Liège, Luik 1974; Dominique Hanson, *L' immigration étrangère à Liège (1920-1975): endogamie matrimoniale?*, in: Actes du colloque international amour et marriage en Europe, Luik: Musée de la vie Wallonne et Ministères de la culture belges, 1978, 192-205.

24 A.P.J. Jacobs, *Limburgse priesters in het bisdom Luik*, in: Régis de la Haye e.a. red., Religie aan de grens. Aspecten van de Limburgse kerkgeschiedenis, Delft 1997, 125-141.

25 W.J.M.J. Rutten, *Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (ca. 1830-1910). Verschuivingen in de herkomst van huwelijkspartners te Maastricht vóór en ná de scheiding van de beide Limburgen,* in: Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Maaslandse Monografieën 47, Leeuwarden-Maastricht, 1989, 95-124. Zie met name de cartogrammen op blz.100-101.

26 Hans Knippenberg, *The incorporation of Limburg in the Dutch state*, in: Hans Knippenberg en Jan Markusse ed., Nationalising and denationalising European border regions, 1800-2000, Dordrecht etc. 1999, 39-60.

27 Rutten, *Huwelijk en partnerkeuze*, 103-110.

28 SHCL, archief Société Céramique, deel 'Bevolking' voorl. nr. 377, jaren 1900 -10.

29 Hanson, *L'immigration étrangère (1920-1975)*, 192.

30 J. Van Scherpenzeel Thim, Rapport sur la situation de l'industrie minérale et métallurgique dans la province de Liège pendant l'année 1876, Luik 1877, 31-32, geciteerd bij René Leboutte, *Le livret d'ouvrier dans la province de Liège. Une soure méconnue en histoire sociale. Présentation et premiers résultats d'exploitation.* Collections d'Etudes publiées par le Musée de la vie Wallone 5, Luik 1988, 45. Anno 1876 waren in totaal 25.773 arbeiders in de Luikse mijnindustrie werkzaam waarvan 77,7 % van Waalse herkomst, 13,3 % Vlaams, 5,5 Duitsers en 2,5 % (643 personen) Nederlanders en Luxemburgers. De laatste zullen de Nederlanders in getal wel hebben overtroffen.

31 René Leboutte, *Les migrants en Wallonie, 1846-1939. Approche statistique*, in: Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis/ Revue Belge d'Histoire Contemporaine 21 (1990) 1-2, 303-349, aldaar 310-314.

32 Event history analysis is een methode die bijvoorbeeld wordt beproefd in het proefschrift van dr. Muriel Neven over het Land van Herve in de tweede helft van de negentiende eeuw. Voor een synopsis van deze studie zie Muriel Neven, *'Dynamique industrielle et reproduction familiale au sein d'une société rurale. Le Pays de Herve dans la seconde moitié du XIXe siècle'*, Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis/ Revue Belge d'Histoire Contemporaine 30 (2000), 311-315.

33 De verschillen tussen de tabellen 1 en 4 komen voort uit een verandering van de definitie van 'Nederlander'. De tabellen 1-3 verstaan onder 'Nederlanders' niet-oorspronkelijke inwoners van België die in Nederland zijn geboren, ongeacht hun nationaliteit. Tabel 4 verstaat onder Nederlanders: vreemdelingen in België met de Nederlandse nationaliteit, ongeacht het land waar ze geboren zijn.

34 Mike L. Samson, *De grensmigratie van Nederland met Duitsland en België na 1960. Een vooronderzoek*, Den Haag: Europees Onderzoeksinstituut voor Ruimtelijke Ordening en Stedebouw, 1979).

35 Leboutte, *Les migrants en Wallonie*, 308.

P.H. Wijnands

Was Maastricht tot aan het begin van de twintigste eeuw een tweetalige stad?

Over de vraag of Maastricht vroeger een tweetalige stad was zijn de meningen verdeeld zoals onder meer blijkt uit de volgende beweringen:

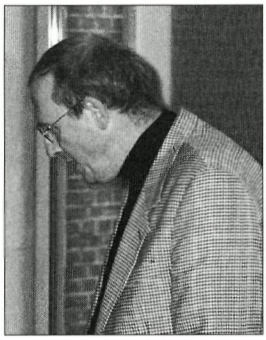

"Sinds het midden van de 18e eeuw nam de culturele verfransing van Maastricht toe. In de schouwburg, in de gegoede burgerij en in de mode imiteerde men Parijs. De ontwikkelde burgerij was sterk verfranst ten gevolge van de betrekkingen die ze onderhield met het internationale officierencorps en met de talrijke Hugenoten die zich in de stad hadden gevestigd. Ze bedienden zich gewoonlijk van de Franse taal." (M.G. Spiertz 1964: 241).

"Maastricht was toen nog (lees: 1800-1860) een uitgesproken tweetalige stad met een besliste voorkeur voor het Frans." (Prof.Dr J.J.M. Timmers 1978: 3).

"Na de scheiding van 1839, die Limburg halveert, is Maastricht wederom een verre grensstad, van de noordelijke gewesten gescheiden door wederzijds onbegrip en wantrouwen. Zij trekt zich terug in een Frans georiënteerd stedelijk patriottisme, dat bij voorkeur over de grenzen aansluiting zoekt." (Dr.Mr. H.H.E. Wouters 1962: 22).

"De beweerde tweetaligheid van Maastricht, Frans naast Nederlands, moet worden betwijfeld. Deze opvatting is in strijd met de gangbare mening, dat in het Maastricht van vóór 1914 alles Frans was wat de klok sloeg." (Dr. P.J.H. Ubachs 1991: 147).

Wat de taalwetenschapper opvalt in alle uitspraken waarin Maastricht wel of niet als een tweetalige, lees: Nederlands-Franse, stad wordt gepresenteerd, is het ontbreken van ook maar enig spoor van een poging tot het definiëren van het begrip tweetaligheid. Nergens wordt ingegaan op de vraag wat tweetaligheid nou eigenlijk is, en een dergelijke begripsbepaling is onvermijdelijk voor wie met enige gefundeerdheid iets wil stellen over de talensituatie in het Maastricht van voor de Eerste Wereldoorlog.

In de taalgemeenschap Maastricht coëxisteerden het Nederlands, het Maastrichts, en het Frans en aan elk van die drie talen was een specifieke deelverzameling van complementaire waarden verbonden. Zo een situatie noemt de linguïstiek 'Diglossie': de specifieke situatie waarin de ene taal wordt gebruikt is complementair aan die van de andere taal. Voor het identificeren van maatschappelijke waarden hanteert de sociolinguïstiek als parameters de zogenaamde domeinen: geïnstitutionaliseerde gedragsactiviteiten waarvoor situationele congruentie maatgevend is. Doorgaans worden als domeinen onderscheiden: gezin, vriendenkring, geloof, opleiding, beroep, handel/industrie, media, wetenschap, theater en verenigingsleven. Natuurlijk zien de meeste taalsociologen dat deze gebieden sociologisch tekort schieten omdat deze conceptualisering verhult dat de domeinen vaak in elkaar overlopen. Toch biedt deze notie voldoende houvast. Gerelateerd aan het begrip 'domeinen' is het concept 'maatschappelijke betrekkingen' dat als lager analyseniveau betrekking heeft op de wederkerige relaties tussen individuen en die relaties kunnen zijn georganiseerd in gesloten en open netwerken (Gumpertz, 1966: 27-28). In een gesloten netwerk wordt een specifieke taal met specifieke regels gebruikt. In een open netwerk zijn op grond van verschillende waarden en belangen verschillende talen mogelijk. Het laatste analyseniveau van de sociologische dimensie van taal zijn de interactiesoorten, onderscheiden in personele en transactionele spreeksituaties. De eerste betreffen formele situaties waarin de maatschappelijke status overheerst. De tweede informele alledaagse situaties.

In de verhouding tussen diglossie (= verdeling van de maatschappelijke communicatieve functies over twee of meer talen) en tweetaligheid onderkennen we vier soorten relaties:
1) diglossie en algemene tweetaligheid;
2) diglossie zonder algemene tweetaligheid;
3) tweetaligheid zonder diglossie en
4) noch tweetaligheid, noch diglossie.
Van het eerste kenmerk vinden we een treffend voorbeeld in Luxemburg. Vrijwel alle autochtone Luxemburgers (± 65% van de bevolking) spreken Letzeburgisch en Frans en de diglossie verdeelt beide talen, met af en toe ook het Duits, over eigen specifieke maatschappelijke functies, waarbij de 'lagere' taal, het Luxemburgs, pas de laatste jaren vanuit een eigen identiteitsstreven, ook hogere functies, zoals formele taal bij bepaalde nationale

plechtigheden, krijgt toebedeeld. Diglossie zonder algemene tweetaligheid komt voor in gemeenschappen die een zelfde geïnstitutionaliseerde territorium (staat) bewonen maar die bestaan uit groepen die vrijwel gescheiden van elkaar leven. De standaardvoorbeelden die in dat verband worden gegeven zijn die van de vroegere Franstalige elites in landen als Polen en Rusland. Die elites spraken Frans voor contacten *binnen de groep*, terwijl de grote massa een andere - soms niet verwante - taal sprak voor *hun* contacten binnen de groep.

Aangezien de meeste mensen van de elitegroepen en de meerderheid van de grote massa geen contact met elkaar hadden, vormden zij geen homogene spraakgemeenschap, dus hun taalrepertoire was discontinu, en àls ze contact hadden verliep dat via vertalers of tolken (een duidelijk teken van ééntaligheid binnen de groep). Aangezien de meerderheid van de elite én van de grote massa een leven leidde dat gekenmerkt was door uiterst beperkte rolrepertoires, was hun taalrepertoire ook te beperkt om een algemeen verbreide tweetaligheid te ontwikkelen. Toch hield de politiek van de staat in alle economische en nationale uitingen deze twee groepen samen in een eenheid die een hogere en een lagere klasse te zien gaf. Iedere klasse had zijn eigen taal die geschikt was voor de eigen beperkte belangen (J.A. Fishman, 1970).

Tweetaligheid zonder diglossie is een taalsituatie die alleen theoretisch kan worden bedacht. Het is nu eenmaal zo dat als twee talen voor dezelfde sociaal-communicatieve functies op een zelfde territorium worden gebruikt, een van die twee talen ervaren wordt als ballast. Noch tweetaligheid, noch diglossie, komt daarentegen wel voor, nl. in kleinere gemeenschappen die zich territoriaal hebben weten te organiseren en die slechts één taal zonder varianten gebruiken. We mogen evenwel stellen dat situaties van pure ééntaligheid eerder uitzondering zijn dan regel.

Maastricht was tot 1914 zeker een stad waarin de taalsituatie kon worden gekenmerkt als een diglossie zonder algemene tweetaligheid.

Dr. H. J. E. Endepols (1955) schrijft dat "het verschil tussen Noord-Nederland en Maastricht daarin bestond dat te Maastricht naast het Nederlands, het Frans een belangrijker rol speelde dan in het noorden, omdat dit Frans onder bepaalde omstandigheden moest gesproken, gelezen en geschreven worden. Want het was de taal van de tweede Heer van Maastricht, de Prins-Bisschop van Luik. Er was dus naast de officiële Nederlandse bestuurstaal een officiële Franse bestuurstaal, indien de Luiker rechten in het geding waren, processen voor de Luikse gerechtshoven moesten gevoerd worden, enz." (p 192).

Ook in allerlei andere omstandigheden kwam het Frans op bestuursniveau geregeld aan bod. Bijvoorbeeld in de teksten van gemeentelijke aanplakbrieven aan de bevolking, in de stedelijke recessen vanaf 1665, in de 19e-eeuwse bekendmakingen van de Gemeentelijke Spaarbank van

Maastricht, enz. Maastricht was in feite een echte *Vlaamse* stad. En waarom? Omdat ze, net zoals de vroegere Vlaamse steden, een beperkte bestuurlijke tweetaligheid kende. En ook omdat de bevolking er van huis uit een dialect sprak, maar de bovenlaag van die bevolking liever een echte prestigetaal hanteerde (het Frans) dan het maatschappelijk veel lager gewaardeerde Nederlands.

Maastricht ligt op slechts enkele kilometers afstand van het Franse taalgebied. Alleen al op basis van dit gegeven was het logisch dat de stad sterk de invloed onderging van de Franse taal en cultuur die vanuit het slechts 25 km verderop gelegen veel grotere Luik, Petite France de Meuse, op de Maastrichtenaren een onweerstaanbare aantrekkingskracht uitoefende. En waar langs de grens tussen het Nederlands en Frans, vinden we een andere grote Franstalige stad dan Luik die in de periode vóór 1850-1860 zo dichtbij het Nederlands zijn overdonderende invloed als vertegenwoordigster van de wereldtaal, kon doen gelden? Zeker niet in Brussel dat pas verfranste na 1860. Luik was tot 1930 (het jaar van een tweede wereldtentoonstelling) een bijna-wereldstad. Logisch dus dat het o zo dichtbij gelegen Maastricht tot zo lang de integratie (lees hier ook: inlijving) met Holland nog niet op gang was gekomen, cultureel, sociaal en economisch een onderdeel was van de Luikse periferie.

Ik noemde Maastricht een Vlaamse stad, maar was het Maastricht van voor 1914 echt een *Vlaamse* stad? Ja, en in een aantal opzichten zelfs nog Vlaamser dan Vlaams. En nu zijn we terug bij de domeinen en relationele activiteiten van de sociolinguïstiek: gezin, vriendenkring, godsdienst, opleiding, beroep, handel/industrie, verenigingsleven, theater, letterkunde en media. Met deze reeks is het mogelijk een vrij goed inzicht te krijgen in de voormalige taalsituatie in Maastricht.

Van Dirk Wilmars is de studie 'De psychologie van de Franstalige in Vlaanderen' (Standaard Uitgeverij, 1968). En als Maastricht inderdaad een Vlaamse stad was, moeten we in deze publicatie allerlei gegevens vinden die wij mutatis mutandis kunnen toepassen op Maastricht. En dat is ook zo. Net zoals in Brugge, Gent en Antwerpen was het Frans ook in Maastricht al vroeg aanwezig. Maar van een opkomst van het Frans was pas sprake vanaf 1700. Diezelfde constatering geldt ook voor de rest van Zuid-Nederland.

"De verfransing deed in Vlaanderen een nieuw type mens ontstaan, die uiterlijk en innerlijk anders was. Die cultuur won zoveel veld omdat ze vooral op nabootsing berustte, en een maximumresultaat gaf met een minimuminspanning. Men hoefde slechts na te bootsen om zich zeer voornaam voor te doen. Men kon uiterst beschaafd schijnen en het in het geheel niet zijn. Een dergelijke enigszins verwijfde cultuur had natuurlijk onmiddellijk groot succes bij de vrouwen. De jongedames uit de burgerij werden in het Frans opgevoed

door de Franse zusters Ursulinen die zich hier te lande kwamen vestigen, en nadien gevolgd werden door talrijke andere Franse kloosterorden. Generaties in het Frans taterende meisjes kregen een opvoeding doordrongen van de geest van 'le joli-joli'. Al die Franstaligen hebben in de 18de eeuw niet een kunstenaar van enige betekenis voortgebracht." (p 39).

"Zuid-Nederland was in de 18de eeuw cultureel zo laag gezonken dat het leek alsof er geen renaissance was geweest. Er werd niet meer aan echte wetenschap gedaan. Er drong ook niets door van de grote internationale filosofische stromingen." (p 39-40).

"In 1789 is slechts 3 pct. van de inwoners van Vlaanderen naar school geweest. Bij de hogere burgerij is het niet veel beter. Voltaire noemt in 1739 zijn verblijf in Brussel 'le séjour de l'ignorance' en 'l'éteignoir de l'imagination'." (p 40).

In 1786 schrijft een anonieme Franse journalist dat in Maastricht het Nederlands de *nationale* taal is, maar dat men er ook Luiks spreekt. "Handelaren, kooplieden en winkeliers beheersen beide talen en bijna iedereen die 'comme il faut' is, spreekt Frans." (Anonyme: 34).

De Zuid-Nederlandse samenleving was door de Spaanse en Oostenrijkse overheersing, zoals Wilmars schrijft, laag gezonken en ook Maastricht dat tot 1793 Luiks-Hollands was geweest deelde in de algemene malaise. En ondanks de Hollandse aanwezigheid in Maastricht begon ook daar "het Zuid-Nederlands hoe langer hoe meer te verschillen van het Noord-Nederlands. In Noord-Nederland leefde de taal en daarom veranderde ze. Het Zuid-Nederlands werd een verouderde taal die archaïsch aandeed. Het was alsof de tijd van het Nederlands hier voorbij was, zo algemeen werd het prijsgegeven. En toch had het Oostenrijks bewind niets gedaan om de kennis van de Franse taal te bevorderen. De ordonnantiën werden nog steeds in het 'Vlaams' afgekondigd. De taal van het gerecht en van de ambtenaren was nog altijd 'Vlaams'." (Wilmars: 41)

In de steden in Vlaanderen was dus, net zoals in Maastricht, de veruit belangrijkste bestuurstaal het Nederlands en niet het Frans. En ook na de komst van de Fransen in 1794 blijft Maastricht in alle opzichten vergelijkbaar met een Vlaamse stad want de volgende bevindingen van Dirk Wilmars gaan ook ten volle op voor de stad Maastricht:

"De kleine Franstalige minderheid, die voordien alleen bestond uit de adel en de hogere burgerij, werd tijdens het Franse bewind verruimd. Naast de conservatieve Franstalige elite, die politiek gezien meestal niet Fransgezind was, ontstond een jonge progressistische Fransgezinde elite, die de nieuwe gedachten voorstond. Zij hadden een brede kijk en lieten zich meer leiden door de Europese gedachtenstroming dan door lokale aangelegen-

heden. De jonge advocaten voelden zich aangetrokken tot die nieuwe opvattingen. De Franstalige minderheid werd daardoor aanzienlijk versterkt, want die vooruitstrevende nieuwelingen bekleedden in het maatschappelijk leven voorname functies. Uit die nieuwe elite kwamen de autochtonen die in het land een politieke rol zouden spelen. Vele machtsposities werden echter bezet door de Fransen zelf." (p 43)

Wat het laatste betreft vullen we voor Maastricht de namen in van bijvoorbeeld Destouvelle, Hennequin, Monachon, Cavelier, Loysel, Babut du Marès.

Ook tijdens het Hollands bewind van 1815 tot 1830 blijft Maastricht taalsociologisch een Vlaamse stad. A. de Jonghe (1943) noemt vooral Maastricht een 'burcht van verfransing'. Wat het notariaat, de rechtspraak en de advocatuur betreft, heeft hij daarin zeker gelijk want in die kringen zwaaien Walen en Fransen de scepter ten gerieve van Franstalige industriëlen en grootgrondbezitters. En als koning Willem I vanaf 1823 het onderwijs in de Vlaamse Zuidelijke Nederlanden wil vernederlandsen, komen de felste protesten niet uit Brussel, Antwerpen of Leuven maar uit Maastricht. Wie meent dat die protesten een eenmalige daad zijn geweest van een strijdlustige kleine groep Franse en Waalse immigranten, doet er goed aan te bedenken dat Maastricht na de indeling bij Holland, nog tot 1892 een lokale Franstalige pers kende terwijl in Vlaamse 19e-eeuwse steden als Kortrijk, Mechelen en Hasselt lokale dagbladen in het Frans ontbraken.

De Fransgezindheid van de stad Maastricht, maar ook van andere delen van Nederlands Limburg, was aan het eind van het Belgisch-Nederlandse koninkrijk (1830-1839) kennelijk groter dan in de rest van de Vlaamse Zuid-Nederlanden. Immers, ondanks de uittocht van vele leden van de Maastrichtse elite en van de indeling van Limburg bij Holland, hield het Frans in Maastricht stand tot aan het eind van de 19e eeuw. Dirk Wilmars noemt het een wonder dat het Franstalige Vlaanderen van de 19e eeuw, dat slechts bestond uit 5% van de totale bevolking, zoveel grote Franstalige schrijvers heeft voortgebracht (Verhaeren, Maeterlinck, De Ghelderode, etc.); het mag ook een wonder worden genoemd dat ook een stad als Maastricht met in 1830 niet meer dan 25.000 inwoners, veel Franstalige literatoren heeft voortgebracht, zij het niet van het kaliber van de zojuist genoemde auteurs. Wij denken hier aan André van Hasselt en Théodore Weustenraad, nota bene de grondleggers van de francofone Belgische literatuur, aan Servaas Dirks en François Xavier de Burtin, aan Louis Lamborelle en Auguste Visschers, aan Jos van Halen en Victor Arnould, aan Carl Smulders en Felix Babut de Marèts. Wat de rest van Nederlands Limburg betreft, want leeft een hoofdstad niet in symbiose met de overige steden uit haar bestuursgebied, denken we aan namen als

Charles Beltjens en Richard Quadvlieg, resp. afkomstig uit Sittard en Valkenburg en aan Wagener uit Roermond. Al deze Limburgers schreven vrijwel alleen in het Frans en ook al is de literatuur die ze hebben voortgebracht voor ons nu niet altijd even interessant, zij zou nooit ontstaan zijn als de makers ervan niet de gelegenheid hadden gehad het Frans ook hier in Limburg tot hun eigen taal te maken.

Wij noemden de letterkunde één van de sociolinguïstische domeinen. Een ander domein is de wetenschap en uiteraard ligt het voor de hand dat de Maastrichtse geleerde van weleer die om diverse redenen zo vertrouwd was met de wereldtaal Frans, in die taal publiceerde, ook als hij als historicus aan lokale geschiedschrijving deed. Wij noemen namen als Minckeleers, Crahay, Martens, Nijpels, Franquinet, de Ceuleneere en Kersten. Wat het verenigingsleven betreft hadden La Grande Société en La Société du Casino alleen het Frans als voertaal tot resp. 1835 en 1840. De Sociëteit Momus, gesticht in 1840, hanteerde het Frans, het Maastrichts en het Nederlands, maar tot 1878, d.w.z. tijdens het voorzitterschap van Louis Polis, gingen vrijwel alleen het Maastrichts en het Frans zij aan zij. Het Frans als taal van erkende toneelstukken en officiële plechtigheden, het Maastrichts als taal van de notulen, van lokale kluchten en van de carnavaleske evenementen. Pas na 1880 nam de invloed van het Nederlands toe, vooral ook omdat de toneel- en muziekgezelschappen vanaf dat moment vooral werden aangetrokken vanuit Holland en niet meer vanuit Luik, Brussel, Verviers en Frankrijk.

Tot aan de komst van de Franse revolutionaire legers in 1793 had Maastricht een rijk Franstalig toneelleven dat terugging tot 1675. Franse 'Troupes' kregen vaak contracten voor meerdere jaren. De grote motor achter het Franse 'théâtre' was het officierenkorps van het in de stad gelegerde garnizoen. De officieren vormden een internationaal gezelschap waarin het Frans de voertaal was. Naast het officierenkorps vormden ook de plaatselijke adel, de hoge ambtenaren en de gegoede burgerij het Maastrichtse schouwburgpubliek. Maastricht onderscheidde zich met zijn Franstalig toneel in zeer positieve zin van vele andere steden in de Zuidelijke Nederlanden. Volgens Frédéric Faber, auteur van *Histoire du Théâtre Français en Belgique*, kon voor wat de periode tot 1793 betreft, alleen het Maastrichtse toneelleven zich kwalitatief meten met dat van Brussel. Vele andere steden, zoals Namen en Luik, moesten daarbij ver achter blijven. Een opmerkelijke uitspraak! Tijdens en na het Franse bewind (1793-1814) leed het Franstalig toneel, het enige dat er was, een armoedig bestaan in een door onzekerheid en armoede gekwelde stad. In de hele 19e eeuw bleef het niveau van het Franstalig toneel ver onder dat van de eeuw daarvoor. Er vielen weinig hoogtepunten te beleven in een schouwburg die als een soort dependance gold van Luik en Verviers. Frans toneel bleef evenwel in tot aan

de Tweede Wereldoorlog en pas in 1927 werden de eentalige Franstalige opschriften in de schouwburg vervangen door Nederlandse.

Ook de kranten, de enige media van toen, vormen een sociolinguïstisch domein. Over de hele periode 1830 tot 1892 gezien, verschenen er in Maastricht twaalf Franstalige dagbladen. Natuurlijk waren de oplagen beperkt, maar dat was in heel de wereld zo. Nederlandstalige kranten bleven qua oplage en verschillende titels tot 1860 achter bij hun Franstalige concurrenten. Ook in de 18e eeuw moet in Maastricht de kennis van het Frans groot geweest zijn, want anders zouden de Franse uitgevers Dufour en Roux zich er natuurlijk niet hebben komen vestigen. Vanuit Maastricht gaven zij van 1772 tot 1793 in totaal 160 verschillende boeken uit. Daarnaast leefden zij van de verkoop van de boeken van andere uitgevers. Zij moeten dus ook een plaatselijke klandizie hebben gehad. Dat geldt in de 19e eeuw ook voor lokale uitgevers als Van Osch/America, Nijpels, Hollman en Bury-Lefèvre die vrij regelmatig Franse boeken/boekjes uitbrachten die behalve in Maastricht ook afzet vonden in het naburige België. Tot die uitgaven behoorde een relatief groot aantal gedichtenbundels en toneelstukken van de Franstalige Maastrichtse stadsdichter Auguste Clavareau, een Luxemburger van geboorte. Ook religieuze publicaties behoorden tot het werkterrein van de lokale Franstalige Maastrichtse uitgevers, hoewel deze op dat gebied nooit echt konden concurreren met de uitgeversgigant Romen et Fils (Romen en Zn) te Roermond.

In de wereld van het Maastrichtse priesterambt werd naast het Nederlands en Latijn ook het Frans gebezigd. Hoe kon het ook anders. Tenslotte was het Seminarie te Rolduc zelfs nog na 1839 een bastion van Franstaligheid. Daardoor leverde datzelfde Rolduc in de 19e eeuw vele priesters aan het aangrenzende Wallonië waar kennelijk door het opkomend socialisme het aantal priesterroepingen beduidend minder was dan in Nederlands-Limburg. Ook in de kloosterorden bediende men zich frequent van het Frans.

In handel en industrie werd eveneens de taal van Molière gebruikt en zelfs op zo een grote schaal dat we zonder terughoudendheid mogen stellen dat daar het Frans de dominante taal was. Dat was zeker zo bij Petrus Regout en vanaf 1850 bij de KNP die intern tot zelfs 1950 als enige managementtaal het Frans hanteerde. Ook in een belangrijk aantal kleinere industrieën, die evenals de grote, vaak gesticht waren met Belgisch kapitaal, gaf het Frans acte de présence, net trouwens als in de in de Maastrichtse binnenstad gelegen winkels. Natuurlijk zal het Frans vooral als schrijftaal zijn gebruikt maar aangezien de plaatselijke middenstand haar goederen vrijwel uitsluitend betrok uit het Franstalige België, zal wegens de Franse terminologie ook en zeker in de 19e eeuw, in de spreektaal veelvuldig een

Franse 'flux de bouche' te horen zijn geweest. Die zelfde 'flux de bouche' was zeker ook één van de vaardigheden van de zeer vele ambachtslieden die hun opleiding in Luik hadden genoten. Wie middelbaar onderwijs had gehad sprak so wie so een redelijke mondje Frans. Wie het tot universitaire studies had gebracht, en als Universiteiten kwamen voor de Maastrichtenaren vrijwel alleen Leuven en Luik (de laatste vanaf 1817) in aanmerking, beheerste de taal van het land van Marianne tot in de puntjes. Tot midden in de 19e eeuw was het Frans in Maastricht vaak onderwijstaal van het lager- en middelbaar onderwijs en in ieder geval bijna steeds één van de belangrijke vakken.

Voor de door ons onderscheiden sociolinguïstische domeinen blijven na de gegevens over media, wetenschap, godsdienst, bestuur, handel, industrie en opleiding, nog twee domeinen over, nl. gezin en vriendenkring. Deze kunnen we probleemloos koppelen aan de vermelde begrippen gesloten en open netwerken. Het lijdt geen twijfel dat het domein vriendenkring binnen de francofone Maastrichtse elite functioneerde als een gesloten netwerk. Als een wereld waarin de totale beheersing van het o zo moeilijke Frans gold als een belangrijke voorwaarde om van de leidinggevende elite deel te mogen uitmaken. Het in besloten kring hanteren van het Frans was voor de betrokkenen niet eens een moeilijke opgave, want anders zou Nederlands/Maastrichtse gemakzucht het zeker van het moeilijke hebben gewonnen. Nee, allen brachten in hun lokale vriendenkring óf het Frans in als moedertaal (Maastricht kende tot in het midden van de 19e eeuw vele Franstalige immigranten) en/óf het Frans als de taal waarin ze hun opleiding hadden gehad. Huwelijken tussen Franstaligen en Maastrichtenaren kwamen veelvuldig voor. Het is met betrekking tot bijvoorbeeld het domein gezin dus onjuist te stellen dat in de Maastrichtse families van weleer het Frans alleen als een tweede, goed gekende, vreemde taal zou zijn gebruikt. Naar de informele taal/talen die werden gebezigd is het weliswaar raden, maar de wetmatigheden van de taalsociologische realiteit accepterend, is de aanname dat het Frans ook informeel veel werd gebruikt, plausibel, zeker als we voor die hypothese ook kunnen steunen op de bewaard gebleven informele brieven geschreven tussen Maastrichtse vrienden. Op formeel taalniveau zijn er uit het verleden in ieder geval documenten te over om te concluderen dat het Frans ook daar markant aanwezig was.

Maastricht was dus tot 1914 een 'Vlaamse' stad, compleet met tweetalige straatnamen. Mathias Kemp (1947, p 128) die in zijn tijd erkend werd als een groot Limburg-kenner, voelde dat 'vervlogen' Vlaamse karakter nog heel goed aan want hij aarzelde niet om als pangermanist in zijn visie op het tweetalige verleden van Maastricht, gebruik te maken van het Vlaamse woord 'franskiljon'. Hij is zover wij weten de enige die voor die term koos. De francofonen van Maastricht waren inderdaad Vlaamse Franskiljons, statuszoekers die via het Frans de mensen ervan wilden overtuigen dat zij 'meer' waren.

Hun groep was echter, net zoals in Vlaanderen, nooit meer dan 5% van de bevolking. Maar zij waren als groep zo invloedrijk dat zij in een tijd dat de analfabete massa nog geen stemrecht had, wel hun stempel konden drukken op het totale maatschappijbeeld. Net zoals hun Vlaamse soortgenoten, spraken de Maastrichtse franskiljons vaak ook het plaatselijke dialect.

In Vlaanderen ontstond na 1830 nooit een dialectliteratuur. In Maastricht wel, terwijl toch zowel in de steden in Vlaanderen als in Maastricht, de francofone bourgeoisie overheerste. Hoe is dit cultureel verschil binnen de Nederlandstalige Zuidelijke Nederlanden te verklaren?

We constateren dat Maastricht zich in twee belangrijke opzichten onderscheidde van Vlaanderen. Ten eerste werd het Frans in Maastricht wel en in Vlaanderen niet beconcurreerd door een andere volwaardige cultuurtaal, zijnde het Nederlands van het trotse Holland. En ten tweede was er in Maastricht wel en in Vlaanderen niet de sterke invloed van de cultuurmodellen uit Luik.

Dat de bedreiging die van het Nederlands uitging voor de macht van de Maastrichtse francofone elite voor deze aanleiding is geweest om aan literatuur in het dialect te gaan doen, is zeer ongeloofwaardig. Immers vanuit de heersende francofone ideologie kon een dialect natuurlijk nooit een identitaire functie hebben. Ook niet binnen het stadspatriottisme waarin Maastricht zijn 'ver-weg-functie' voor Holland probeerde te verdoezelen.

Dus moet de verklaring voor het feit dat de francofone bourgeoisie van Maastricht (die voor minstens 90% de totale Frans- en Nederlandstalige elite vertegenwoordigde) zich zo graag bezighield met literatuur in het dialect, gezocht worden in de Luikse cultuurmodellen. In het nabije Luik namelijk vonden de vaak in die stad opgeleide Maastrichtse francofonen, een literatuur in het Luiker-Waals die door de Luikse elite tot ware hoogtepunten was gebracht en die een amusant bestanddeel was gaan vormen van de Luikse, ook elitaire, culturele identiteit. Nabootsing en navolging van dit model lagen voor de hand.

Vanaf het ontstaan van de Maastrichtse dialectliteratuur tot in de jaren 1870-1880 was die letterkunde een *francofone* aangelegenheid. Vrijwel alle namen die we in die periode in de literatuur in het Maastrichts aantreffen, zijn die van Maastrichtenaren die als eerste, soms enige, cultuurtaal het Frans gebruikten: Pastoor Delruelle, Pierre Egide Schols, Theodore Weustenraad, Alfred Loisel, Guillaume Franquinet, Krantz (de auteur van het blijspel 'Advokaot Plökvink', en Laurent Polis. Zelfs nog in 1897 schrijft Joseph Sijstermans van zijn gedicht 'de gaastram' van de dertig strofen er 28 in het Maastrichts en twee in het Frans.

De sociëteit Momus had tot officieel doel het bevorderen van het gebruik van het Maastrichts maar artikel 1 van het reglement van de 'kluchtspeulders' bepaalde dat "de kluchtspeulders bij alle gooi gelegenheden, veur heur eigen pleseer en veur dat van de Sociëteit, Fransse of Mastreechse stukken zal speulen." Tot 1878 hield in de Momus het Frans, zoals gezegd, gelijke tred met het 'Mestreechs'. En geen wonder: vrijwel alle leden waaronder zich ook leden uit België bevonden (bijvoorbeeld Antoine Perreau uit Tongeren) waren franskiljonse Maastrichtenaren die hun liefde voor het plaatselijke dialect nooit ten koste lieten gaan van hun liefde voor het Frans, getuige het Franstalige clublied *Chant Momusien* dat gezongen werd op de melodie van de *Marseillaise*. Voor de francofone Maastrichtenaren waren Frans en Maastrichts een continuüm waarin beide talen op basis van hun aparte specifieke functies elkaar afwisselden en aanvulden, en waarin het Nederlands slechts bij uitzondering aanwezig was als het in het bij Holland ingedeelde Maastricht echt niet anders kon.

De laatste Franstalige krant in Maastricht, *Le Courrier de la Meuse*, verdween in 1892. In de laatste nummers vinden we noch in de redactionele rubrieken, noch in brieven van lezers, ook maar enig spoor van treurnis en rouw om het ter ziele gaan van de laatste Franstalige Maastrichtse courant. Trouwens, in heel de 19e eeuw vinden we in de totale Franstalige Maastrichtse pers nergens verwijzingen naar de lokale sociale status van het Frans en de Franstaligen. Deze opmerkelijke vaststelling is al veel minder opmerkelijk als we, net zo als voor de Franskiljons in Vlaanderen, bedenken dat de Maastrichtse Franstalige en dialecttalige elite zich wat het Frans betreft, nooit zag als een identitaire groep, dus nooit als een cultuurgroep functionerend als een organisch geheel. Het ontbreken van enig francofoon lokaal-identitair besef bij de francofone Maastrichtenaren verklaart waarschijnlijk waarom deze groep in het Maastricht van de 19e eeuw nooit enige aanspraak heeft gemaakt op een 'status aparte'. De francofone mentaliteit was gekoppeld aan het Maastrichts verankerd in een lokaal minderheidsdenken. Zonder het Maastrichts wortelde ze in een grenzeloos meerderheidsdenken in het toenmalige Franstalige werelddorp. De houding die de Maastrichtse Franskiljons aannamen ten aanzien van het standaard Nederlands kwam overeen met het standpunt dat de francofone *Vlamingen* tegenover onze taal innamen. Ook in identitair, of liever non-identitair opzicht, gedroegen beide groepen zich op dezelfde manier.

In het Vlaanderen van nu leven nog steeds Franstaligen. En nog steeds heeft deze groep francofonen zichzelf niet voorzien van een identitaire groepsnaam. Natuurlijk konden de Vlaamse francofonen zich tot nu handhaven dankzij de Belgische staat waarin het Frans een belangrijke rol speelt. Maar inmiddels is het Frans officieel al bijna veertig jaar uitgebannen uit het Vlaamse territorium. Net zoals het Frans in 1839 officieel werd uitge-

bannen uit het Hollandse Limburg. De verklaring voor het nog steeds bestaan van de Vlaamse francofonen, moet derhalve vooral worden gezocht in de ontoereikende mate waarin het Nederlands er in Vlaanderen in slaagt voor echt iedereen een volwaardige cultuurtaal te zijn, getuige ook de allerlaatste ontwikkelingen rondom een nieuw soort Vlaams Nederlands dat afwijkt van het ABN en dat in Vlaanderen verkavelingsvlaams wordt genoemd. In tegenstelling tot Vlaanderen werd Maastricht in 1839 wél met een cultuurtaal met status begiftigd, nl. met het Nederlands van het trotse Holland. Tegen die concurrentie was het Frans in Maastricht uiteindelijk niet opgewassen. En in die concurrentie ligt dan ook de oorzaak van het verdwijnen van de Maastrichtse francofonie.

Het tweetalige verleden van Maastricht analyseren vraagt om een benadering vanuit andere dan Hollandse eentalige denkpatronen. Naast een Vlaams observatiemodel kunnen ook andere voorbeelden uitkomst bieden. Wij denken bijvoorbeeld aan de sociolinguïstische situaties in vele gewezen Franse en Britse protectoraten en koloniën waar de volkstaal het in vele moderne formele taalfuncties moet afleggen tegen de taal van de vroegere overheerser die de taal is geworden van de nieuwe, nationale, elites.

Passen we deze postkoloniale voorbeelden toe op de vroegere taalsituatie in Maastricht, dan kunnen we op basis van analogie stellen dat ook Maastricht minstens 200 jaar lang een diglossische tweetalige samenleving was.

Bibliografie

Anonyme. *L'homme sans façon ou lettres d'un voyageur allant de Paris à Spa*, 1786, z. uitgever.

Bourson, Ph. *Histoire de la Presse*, in: Patria Belgica, Encyclopédie Nationale ou exposé méthodique de toutes les connaissances relatives à la Belgique ancienne et moderne physique, sociale et intellectuele; sous la dir. de E. van Bemmel; (p. 357-382); Bruxelles, Bruylant - Christophe et Cie, 1875.

Bruwaene, van den L. *Le français à Bruxelles aux siècles passés*, Bruxelles, Rossel, 1980.

Collectif. *Le bilinguisme en Belgique: le cas de Bruxelles*, Bruxelles, Ed. de l'Université de Bruxelles, 1984.

Endepols, Dr. H. J. E. *Taaltoestanden te Maastricht op het einde der 18de en in het begin der 19de eeuw*, Gent, Erasmus, 1955 (overdruk uit Bijlagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde).

Faber, Frédéric. *Histoire du théâtre français en Belgique*, Bruxelles, Fr.J. Olivier/Paris, Maison Tresse, 1878.

Fishman, Joshua A. *Taalsociologie*, Ninove, Steppe/Brussel, Labor, 1970.

Gumpertz, John. J. *On the ethnology of linguistic change*, in: Bright, William (ed.) 'Sociolinguistics'. The Hague, Mouton, 1966.

Jonghe, de A. *De taalpolitiek van Willem I in de Zuidelijke Nederlanden*, Brussel, Van Steenlandt, 1943.

Kemp, M. *Limburgensia, beredeneerde bibliographie van boeken betrekking hebbende op Nederlandsch Limburg*, Maastricht, 'Veldeke', 1947.

Spiertz, M.G. *Maastricht in het vierde kwart van de 18e eeuw; kerkelijke politieke en sociale verhoudingen 1775-1801*, Assen, Van Gorcum & Comp. N.V./ Dr.H.J. Prakke en H.M.G. Prakke, 1964.

Timmers, Prof. Dr. J.J.M. *In het voetspoor van Ph. G.J. van Gulpen*, Heerlen, DSM, 1978.

Ubachs, P.H. *Tweeduizend jaar Maastricht*. Maastricht, Uitgeverij J.Schenk B.V., 1991.

Wandruszka, Mario. *Die Mehrsprachigkeit des Menschen*, München/Zürich, R. Piper Co. Verlag, 1979.

Wilmars, Dirk. *De psychologie van de Franstalige in Vlaanderen : de achtergrond van de taalstrijd*, Antwerpen/Utrecht, Standaard Uitgeverij, 1968.

Wouters, H.H.E. *Een bibliothèque voor den meesten luyster van de stadt*, in: Miscellanea Trajectensia, bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht. Maastricht. Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap gevestigd te Maastricht no 4, 1962.

Erwin Steegen

Schippers tussen Luik en Maastricht aan het einde van het Ancien Régime

Op 13 september 1760 werd "het Reglement voor de Schippers Ambagten van Luijck en Maastricht rakende het afvaren naar beneden de Maas" vernieuwd. Deze overeenkomst tussen het Luikse en Maastrichtse schippersambacht bekrachtigde de rechten waarover hun leden beschikten in de beide Maassteden.[1] *In praktijk betekende dit dat vooral Maastrichtenaren in Luik gingen laden, lossen of er passeren zonder tol te moeten betalen en dat zij toegang hadden tot de Luikse afzetmarkt. Natuurlijk gold het omgekeerde voor de Luikse schippers die Maastricht aandeden. Het lijdt geen twijfel dat wat de periode na de Tachtigjarige Oorlog betreft Maastrichtse schippers voordeel hadden bij deze regeling. De lange-afstands-handel verliep nagenoeg volledig van Luik naar Dordrecht en liet de Maastrichtse markt links liggen.*[2]

Alvorens een analyse van de Maasvaart aan te vatten, is het aangewezen de veranderingen die zich voordeden op het vlak van de verkeersinfrastructuur te duiden. De achttiende eeuw, althans wat West-Europa betreft, werd gekenmerkt door de uitbouw van steenwegennetwerken. In vele gevallen ging het om reeds bestaande aarden wegen die werden verhard, en in sommige gevallen om nieuwe steenwegen die in een haast loodrechte lijn twee of meerdere steden met elkaar verbonden. Door middel van het aanleggen van verharde wegen, werden steden beter op elkaar afgestemd en ontstonden er stedensystemen. In de Spaanse, later Oostenrijkse Nederlanden toonde het hertogdom Brabant zich koploper-wegenbouwer met enerzijds de uitbouw van een Noord-Zuid-as (van de Borinage en Namen, naar Brussel-Leuven, Mechelen, Antwerpen en verder naar de Verenigde Provinciën en met vooral de Hollandse steden), anderzijds met een Oost-West-as (Oostende, Gent, Antwerpen of Brussel-Leuven, naar Luik, Verviers, Aken, het Rijnland en verder oostwaarts). Het snijpunt van beide assen situeerde zich in het Leuvense dat als doorvoercentrum een nieuwe bloeiperiode tegemoetging.[3] De Noordelijke Nederlanden of de Verenigde Provinciën toonden zich slechts weinig initiatiefrijk om hun landschap van steenwegen te voorzien. Zij konden zich immers sedert de zeventiende eeuw beroepen op een uitgestrekt, sterk vertakt en efficiënt trek-

Het Bat, de westelijke Maasoever en de Maasbrug te Maastricht, gezien vanuit het zuidoosten. Tekening van Jan de Beijer, circa 1740.

vaartsysteem. Toch raakte dit eens zo revolutionaire systeem naarmate het einde van het Ancien Régime naderde, achterhaald.[4]

Bekijken we vervolgens de infrastructuurwerken vanuit het standpunt van Luik dan valt vooral de opportune houding van de Vurige Stede op.[5] Luik onderhield een drukke handelstrafiek op Dordrecht, Rotterdam en Amsterdam en lag strategisch ten aanzien van het Duitse hinterland. Wat de ligging ten opzichte van de Duitse gebieden betreft, kon Luik inpikken op de aanleg van steenwegen door de Provinciale Staten van de hertogdommen Brabant en Limburg. Deze verwezenlijkten een verharde route van Oostende via Brussel, Leuven, Tienen naar Sint-Truiden richting Luik, en aansluitend op het Luikse liep deze weg door het hertogdom Limburg (gelegen ten oosten van het prinsbisdom Luik) richting Aken. Verder hadden de Luikse handelaars via deze route voortaan een gemakkelijke toegang tot het Brabantse steenwegennetwerk en bijgevolg nieuwe doorvoermogelijkheden naar Holland. De oostwaarts gerichte transitohandel die de Zuidelijke Nederlanden op het oog had, vormde vooral een bedreiging voor de Hollandse stapelfunctie. Bewust van haar schakelfunctie porde Luik de Noordelijke Nederlanden aan om een steenweg aan te leggen van 's-Hertogenbosch via Eindhoven, het Kempenland, Hasselt en Tongeren naar Luik. Op die manier had Luik aansluiting op handelstrafiek Oostende-Aken en beschikte het over

twee landroutes naar de Hollandse steden.[6] Hierbij dient opgemerkt te worden dat de route 's-Hertogenbosch-Luik slechts ten dele werd gerealiseerd, maar wel in gebruik werd genomen. Ten slotte mogen we niet uit het oog verliezen dat Luik naast de transportmogelijkheden over land nog steeds over de Maasvaart kon beschikken.

In bovenstaand overzicht werd met geen woord gerept over Maastricht. In de literatuur die vooralsnog geproduceerd werd over de verkeersinfrastructuur en de distributiestromen van, naar of doorheen Maastricht is men het dan ook, met betrekking tot onderhavige tijdsspanne, over twee zaken eens:
1. Maastricht vindt geen aansluiting op het steenwegennetwerk;
2. de Maasvaart bereikt een dieptepunt.[7]

Tijdens de achttiende eeuw werd geen enkele bestaande weg vertrekkende uit Maastricht tot straatweg omgevormd zodat een vlotte doorstroom naar één van de internationale verkeersassen tot stand zou komen. Daar Maastricht onmogelijk over genoeg kapitaalkracht beschikte om een verkeersproject te financieren was de stad afhankelijk van hetzij de Staten-Generaal in Den Haag, hetzij de prinsbisschop in Luik. Eerstgenoemden toonden zich pas tot actie bereid indien er hogere belangen op het spel stonden, zoals eerder aangehaald de aantasting van de Amsterdamse stapelmarkt. De Luikse bestuurders hadden zich dan weer gekant tegen een steenweg 's-Hertogenbosch-Luik via Maastricht. Zij wierpen op dat de Maastrichtse vesting een vertraging van de verkeersstroom zou veroorzaken. Toch legde het prinsbisdom op de linker Maasoever een verharde weg van Luik naar Visé aan. Het zou wellicht niet al te veel moeite gekost hebben deze weg door te trekken tot aan de Sint-Pieterspoort in Maastricht, maar hier werd stellig van afgezien. Mogelijk schuilde er achter de Luikse manoeuvres de angst dat Maastricht een te duchten concurrent werd.

Was Maastricht nu werkelijk uitgesloten van het intenser wordende handelsverkeer dat zich voltrok tussen de steden die wel toegang hadden tot het steenwegennetwerk? Wellicht niet.

Een aantal initiatieven kon daadwerkelijk worden verwezenlijkt. Het tracé naar Venlo, maar vooral oostwaarts naar Aken werd dan wel niet geplaveid dan toch danig verbeterd. Hiernaast was er een opwaardering van de wegen in de onmiddellijke omgeving van Maastricht.[8] Voorts was het mogelijk de noord-zuid-route Luik-'s-Hertogenbosch te bereiken via aarden wegen naar Tongeren of Hasselt, terwijl men slechts enkele kilometers meer westwaarts ter hoogte van Oreye via de steenweg Luik-Sint-Truiden kon inpikken op het Brabantse netwerk. Dat men van en naar Maastricht steeds verplicht was om ten minste voor een gedeelte onverharde wegen te gebruiken, vertaalde zich vooral bij slechte weersomstandigheden in hogere transportkosten en minder snel verkeer. Er diende, weliswaar tot men de steenweg bereikte, extra paarden voor de vracht te worden gespannen en met name het onderhoud van paarden was de grootste uitgavenpost van voerlieden (50 à 65% van de totale transportkosten).[9] Bij droog wegdek daalden de extra

uitgaven. Het was immers niet ongebruikelijk dat voerlieden bij droog weer steenwegen links lieten ten einde geen bareelgelden te moeten betalen. Dit was een taks op het gebruik van bestraatte wegen, die gemakkelijk kon worden vermeden door te opteren voor parallellopende aarden wegen. Dat Maastricht niet geïsoleerd lag, blijkt verder uit de postverbindingen en de diligencedienst Brussel-Luik. De verpachting van deze dienst van personen en goederentransport was inclusief het recht om op Maastricht te rijden.[10] En ten slotte mogen we niet uit het oog verliezen dat Maastricht naast de transportmogelijkheden over land nog steeds over de Maasvaart kon beschikken.

Deze binnenscheepvaart over de Maas zou echter in de loop van de achttiende eeuw sterk teruglopen. Aan de grondslag van de neerwaartse tred zou in hoofdzaak de toegenomen heffing van tollen en douanerechten liggen.[11] Na 1715 moesten schippers die afvoeren in Luik of Maastricht en stroomafwaarts naar Dordrecht gingen niet minder dan vijf landsgrenzen (het prinsbisdom Luik, de Oostenrijkse-Nederlanden, de Verenigde Provinciën, de hertogdommen Gulik en Berg en het koninkrijk Pruisen) passeren waar zij overeenkomstig de heersende douanetarieven in-, uit- of doorvoerrechten betaalden. Hiernaast bestonden er tientallen plaatsen waar de schippers moesten aanleggen om tol te betalen, een tol die in vele gevallen nog uit de Middeleeuwen stamde, terwijl douanetarieven pas na afloop van de Tachtigjarige Oorlog werden ingesteld.[12] Vaak hadden de tollen een eerdere geringe aanslagvoet en stonden niet in verhouding tot de douanerechten die zwaarder wogen. De tolheffing vormde immers in de periode voorafgaand aan de Opstand geen noemenswaardige belemmering op het bloeiende Maasverkeer. Verder waren er op de diverse tollen talrijke uitzonderingsregels van toepassing. Zo konden Maasschippers uit Nijmegen nagenoeg het volledige traject van Luik tot aan de Waal volgen zonder aan tol onderhevig te zijn.[13] Indien tollen en douanerechten de ondergang betekenden van de Maasvaart, dan moeten we ons de vraag stellen of het meest voordehandliggend alternatief, namelijk het landtransport langs de noord-zuid-verbinding, zoveel minder werd belast. Maar ook hier zijn er tollen en douanekantoren. En bovenal was het gebruik van steenwegen onderhevig aan bareelgeld dat meestal om de vijf kilometer werd geïnd.[14] Toch was het wellicht de concurrentie van steenwegen dat de Maasvaart, of een deel ervan, deed teruglopen. Niet omdat transport over steenwegen zogenaamd minder werd belast, maar vooral omdat het sneller was, meer flexibel en veel minder onderhevig aan weersomstandigheden.[15] De transportsnelheid werd ruim verdubbeld tot ca. 12 kilometer per uur.[16] Flexibiliteit betekende dat paard en kar een ommetje maakten om bijkomende goederen te laden en te lossen, of dat goederen werden overgeslagen naar een ander voertuig, mogelijk zelfs rivierboten die langs de kant van het water lagen te wachten. Tenslotte had het klimaat minder invloed op verharde wegen, terwijl de Maasschippers kregen af te rekenen met te hoge waterstand (tijdens de wintermaanden) of te lage waterstand (in juli-augustus).[17]

Niet alleen de Maashandel vond een rivaal in het landtransport, ook in de Brabantse steden deden binnenschippers hun beklag over de in hun ogen oneerlijke concurrentie door de aanleg van steenwegen.[18] Later, na 1730, werden land- en scheepvaart meer complementair. Beide vormen van verkeersinfrastructuur bleken geschikt voor andersoortige handelsgoederen. Luxeproducten met een hoge waarde, consumptiegoederen met een klein volume en waren met een hoge versheidgraad lieten zich bij voorkeur over steenwegen transporteren. Omdat het wegverkeer aan bareelhuizen werd belast naargelang het aantal ingespannen paarden, en dus onrechtstreeks op het vervoerde gewicht, was het nadelig om over land zware materialen met een relatief lage waarde te transporteren. Deze goederen, bijvoorbeeld grondstoffen voor nijverheid, brandstof, bouwmaterialen etc. leenden zich veeleer voor de scheepvaart.[19] De tendens dat binnenschippers zich toelegden op slechts bepaalde goederensoorten lijkt zich ook te hebben voorgedaan op de Maas. De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden hanteerden aan het einde van de zeventiende en tijdens het eerste kwart van de achttiende eeuw afzonderlijke douanetarieven voor de afvaart van de Maas en de opvaart.[20] Voor de afvaart werden de volgende producten als de belangrijkste vermeld: hout als bouw- en brandstof, metalen als grondstof en afgewerkte producten, stenen waaronder Naamse steen, leisteen en mergelstenen, kolen, kalk, laken, linnen en wijn. Stroomopwaarts waren de voornaamste goederen: aardewerk, specerijen, uitheemse stoffen, koffie, thee, tabak, jenever en wol. Vermoedelijk kon men het peil van de afvaart tijdens de achttiende eeuw min of meer handhaven, maar werden de zogenaamde 'stroomopwaartse producten' in toenemende mate over land getransporteerd. Illustratief in dit opzicht is de afvaart van de Maasschipper Frederick Nolens van Luik naar Dordrecht met een lading bestaande uit spijkers, kolen en ijzerstaven. De lading vertegenwoordigde een bedrag van ruim 36.000 gulden, de retourvracht die onder het laadvermogen bleef, was nauwelijks een vierde waard.[21] De idee van lege of bijna lege retourvaarten wordt versterkt door de wijze waarop het Maastrichtse schippersambacht tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw

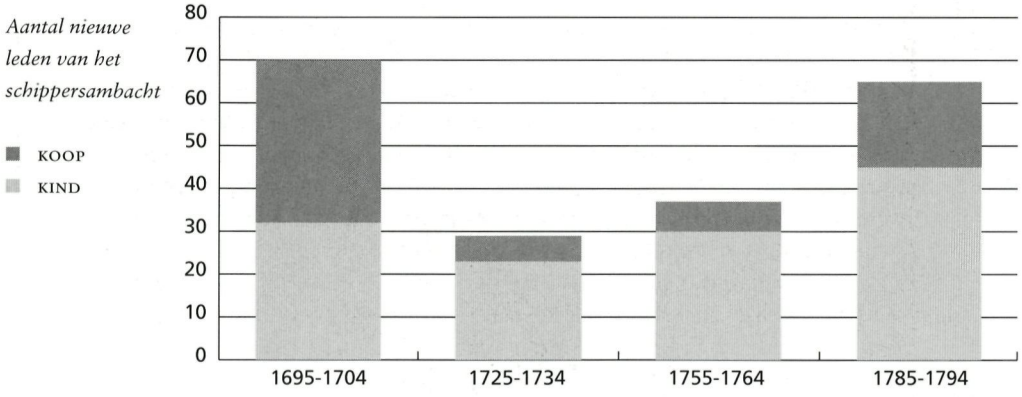

bron: GAM, Maastrichtse ambachten, inv.nr. 400

een bijkomende taks hief op schepen die de stad passeerden.[22] Schippers waren echter alleen aan deze taks onderhevig als ze stroomafwaarts voeren, de mogelijke retourladingen werden ongemoeid gelaten.

Indien de stelling doorgang vindt dat de uitbouw van een steenwegennetwerk het karakter van de Maasvaart veranderde, en ten minste voor een deel terugdrong, dan kunnen we dit mogelijk vaststellen aan de hand van de aantallen schippers verbonden aan de schippersambachten. Wat Luik betreft was er geen enkele bron voorhanden die hieromtrent meer gegevens verschafte, voor Maastricht was dat wel het geval.

Als we de grafiek overlopen zien we een duidelijke terugval van het aantal nieuwe schippers in de periode rond 1725, met vervolgens een geleidelijk herstel naarmate de tweede helft van de achttiende eeuw vorderde. De neerwaartse spiraal in de instroom van nieuwe schippers lijkt overeen te stemmen met de voortschrijdende uitbouw van het steenwegennetwerk, terwijl de heropleving mogelijk verband houdt met de omschakeling naar zwaarder vrachtverkeer, en slechts beperkte retourvrachten. Dit stemt min of meer overeen met de binnenscheepvaart in Oostenrijks Brabant, met name tussen de steden Brussel, Leuven en Mechelen.[23]

Als we nu de grafiek nauwkeuriger bekijken dan valt op dat vooral de nieuwe leden ('Koop') die het ambacht, dit wil zeggen de uitoefening van het schippersberoep, aankochten, in de hoek zitten waar de klappen vallen. De zonen van schippers ('Kind') konden voor een relatief laag intredegeld lid worden van het schippersambacht. De terugval van deze groep is duidelijk minder scherp, terwijl het herstel eens zo sterk is.

Maar er is meer aan de hand. In een verzoekschrift uit 1698 dat gericht was aan de stadsmagistraat, stelt het schippersambacht dat zij sedert enkele jaren met een toeloop van vreemde schippers te maken krijgen die het ambacht in Maastricht aankopen. De Maastrichtse schippers vragen het inschrijvingsgeld van 40 gulden naar 150 gulden op te trekken. De magistraat volgt de argumenten van de schippers ten dele en verklaart zich akkoord met een verdubbeling van het intredegeld.[24] De verhoging sorteert onmiddellijk effect. Wat op de grafiek niet te zien valt, wordt duidelijk wanneer we de afzonderlijke jaartallen in ogenschouw nemen. In 1698 waren er negen buitenstaanders die het ambacht aankochten, het jaar voordien waren dat er twaalf. In 1699, het jaar waarin de verhoging van de aankoopsom van kracht ging, waren er slechts twee aangekochte schippers. En tijdens de daaropvolgende jaren slechts één.

Het leidt geen twijfel dat de toenmalige schippers een toegenomen druk ondervonden op de uitoefening van hun beroep. Als reactie hierop verhoogden zij de drempel voor buitenstaanders en reserveerden de Maasvaart voor de eigen groep, voor de eigen familie.

Tabel: Herkomstgebied van personen die het Maastrichtse schippersambacht aankochten

Periode	Namen-Hoei		Hoei-Luik		Luik-Maastricht		Maastricht		Elders (niet a.d. Maas)		Onbekend[25]		Totaal
1695-1704	3	8%	5	13%	17	46%	1	3%	7	19%	4	11%	37
1725-1734	0	0%	0	0%	2	33%	0	0%	0	0%	4	67%	6
1755-1764	0	0%	0	0%	2	33%	1	17%	1	17%	2	33%	6
1785-1794	1	5%	0	0%	4	20%	5	25%	2	10%	8	40%	20
Totaal	4	6%	5	7%	25	36%	7	10%	10	15%	18	26%	69

Bron: GAM, Maastrichtse ambachten, inv.nr. 400

Als we de tabel bekijken betreffende 'het herkomstgebied van personen die het Maastrichtse schippersambachten aankochten' dan blijkt dat, over de gehele periode beschouwd, ruim de helft afkomstig was uit dorpen of steden gelegen aan de Maasoevers tussen Namen en Maastricht. Slechts 15% migreerde uit 'niet-Maasgebied'. In het geval van de Maas-gebonden migratie kwam meer dan 50% procent uit de zone tussen Luik en Maastricht, inclusief de stad Luik. En het was vooral hiertegen dat Maastrichtse schippers een dam dachten op te werpen. Ten opzichte van de periode 1695-1704 toen nog 45% van de totale migratie uit deze Maasstrook kwam, was de opzet in de daaropvolgende tijdsspanne vrij geslaagd te noemen.

Wie nu echter dacht dat Maastrichtse schippersgeslachten tijdens de achttiende eeuw de touwtjes stevig in handen hadden, komt bedrogen uit. De schippers bleven immers afhankelijk van de toegang tot de Luikse markt. Vanaf het tweede decennium van de achttiende eeuw duiken herhaaldelijk boycotpraktijken op tegen Maastrichtse schippers, stuurlieden en plechtsknechten die in Luik wensten af te varen. Hoewel de top van het Luikse schippersambacht zich hiertegen verzette, bleef de achterban weigeren op de tourbeurt van de Maastrichtenaren in te gaan.[26] Ook zij kozen voor een 'eigen-volk-eerst-strategie'. Dit hield in dat Maastrichtse schepen niet altijd van de nodige vracht voorzien werden. Verder bleven stuurlieden en arbeidskrachten uit Maastricht vaak letterlijk aan de kant staan. Meer dan eens beklaagden zij zich erover dat Luikse schippers hun geen werk verschaften en dat zij noodgedwongen 's avonds te voet van Luik naar Maastricht moesten terugkeren. De overheden dachten door het uitvaardigen van een 'Reglement tussen de schippers van Luik en Maastricht' in 1724 en 1760 een einde aan de misbruiken te kunnen maken.[27] Doch telkens weer doken nieuwe overtredingen op.

Als conclusie kunnen we stellen dat de Maastrichtse schippers tijdens de achttiende eeuw werden geconfronteerd met een veranderend karakter van de Maasvaart en waarschijnlijk met een gedeeltelijke achteruitgang van de handelstrafiek. Paradoxaal werd deze evolutie in gang gezet door de uitbouw van een steenwegennetwerk, nota bene een netwerk waar Maastricht op het eerste gezicht niets mee te maken had. In het geheel van bovenstaande transformaties wisten de Maastrichtse schippers de toegang tot het schippersberoep voor een selecte groep te vrijwaren, maar kregen zij tezelfdertijd af te rekenen met Luikse belangenconflicten.

Ten slotte nog dit: de invloed van Luik op Maastricht was in sommige gevallen ook omgekeerd. In het *Dictionaire Liégeois* werd het Maastrichtse woord "trekchuut" [trekschuit] opgenomen.[28]

Bijlage 1

INSCHRIJVINGEN VAN NIEUWE LEDEN IN HET REGISTER VAN HET SCHIPPERSAMBACHT (1695-1704, 1725-'34, 1755-'64, 1785-'94)

PERSOON	KOOP	KENNIS[29]	VADER	BIJZONDERHEDEN
WOUTERS, Jan	1695		WOUTERS, Wouter	
MALCHAIR, Henri	1695			Wandre (B-Lu)[30]
MEDA, Pierre	1695			Hermalle-sur-Argenteau (B-Lu)
BROUNS, Herman jr.		1695	BROUNS, Herman	Vader is knaap
MARINNE de, Laurens		1695	MARINNE de, Frans alias le COMPT	Vader is overleden
BERGH van den, Jan	1695			's-Gravenvoeren (B-Li)
HUPKENS, Dionijs		1696	HUPKENS, Reijnier	
HARTEN, Leonart	1696			St.-Pieter (NL-L)
LANTMEETER, Nicolaes		1696	LANTMEETER, Jan	Vader is overleden, N. Lantmeeter is 19 jaar
HARSE, Theodoor jr.	1696			Bouvery (B-Lu); vader is Theodoor Harse
CAMU le, Everared	1697			St.-Pieter (NL-L)
JONCKERS, Jan	1697			
SPITSMAIJ, Joseph	1697			Sclayn (B-N)
TIMMERKAMPS, Jan	1697			Wesel (D)
BAGET, Simon	1697			Jemeppe (B-Lu)
PALAET, Giel	1697			Luik (B-Lu)
CROIX la, Houbert	1697			Luik (B-Lu)
CORNELIS, Giel	1697			Jemeppe (B-Lu)
SCHEEN de, Gielis	1697			Lixhe (B-Lu)
PENNAS, Jean	1697			Namen (B-N)
CLEERDAIEN, Henri	1697			Saive (B-Lu)
ZOOT, Michiel	1697			Namen (B-N)
WILDERS, Coen		1697	WILDERS, Matthias	
WOULTERS, Lambricht		1697	WOULTERS, Woulter	Vader is overleden
PIOT, Henrij	1698		QUARITTE, Agnes weduwe van Jan Piot	H. Piot is nog minderjarig, zijn moeder koopt voor hem meester- en burgerschap
DREP, Nicolaes	1698			Hoei (B-Lu)
TILKIN, Balduin	1698			Luik (B-Lu)
MOREAU, Louis		1698	MOREAU, Piron	
MOREAU, Joannes		1698	MOREAU, Piron	
HARDI, Matthias	1698			
CLEERDAIEN, Hendrick jr.		1698	CLEERDAIEN, Henri	

PERSOON	KOOP	KENNIS[29]	VADER	BIJZONDERHEDEN
HUSTIN, Herman Servatius	1698			Hermalle-sur-Argenteau
BEAU le, Lambert	1698			Visé (B-Lu); vader is Houbert le Beau, den oude
ROIJ le, Giel den jongen	1698			Herstal (B-Lu)
STEVEN, Peter alias PANEIJE	1698			Jemeppe (B-Lu)
ALBERTS, Pieter	1698			Eschweil (D)
LOUVENAERTS, Pieter		1699	LOUVENAERTS, Frans	
FRANCOTT, Hendrick	1699			Dordrecht (N)
PITON, Nicolaes jr.	1699		PITON, Nicolaes	Lixhe (B-Lu)
BIEN de, Michiel		1699	BIEN de, Jean	
BIEN de, Godfroid		1699	BIEN de, Jean	
BIEN de, Jan jr.		1699	BIEN de, Jean	
GADET, Otto		1699	GADET, Glaude	
GADET, Peter		1699	GADET, Glaude	
GLADET, Glaude		1699	GADET, Glaude	
GLADET, Servaes		1699	GADET, Glaude	
WILLEMS, Reijner		1699	WILLEMS, Servaes	
BIEN de, Matthijs jr.		1699	BIEN de, Matthijs	
QUINET, Everardt		1699	QUINET, Anton	
HUPKENS, Gabriel		1700	HUPKENS, Joannes	
HUPKENS, Dionijs		1700	HUPKENS, Renier	
HUPKENS, Dionijs		1700	HUPKENS, Urbanus	
CARIS, Gerard		1700	CARIS, Bartholomeus	Vader is overleden
DAMEN, Johannes	1700			
WILLEMS, Gilet	1701			Heugem (NL-L); woont in Smeermaas
TIMMERCAMP, Lambricht		1701	TIMMERCAMP, Jan	Voogd is Heijsen Russen
STEVENS, Jan Matthijs		1701	STEVENS, Jan alias van Moulingen	Stiefvader is Jan Thilen
HEJARTS, Jacob		1702	HEJARTS, Jan	Vader is overleden
BIEN de, Houbricht		1702	BIEN de, Matthijs	
SURNIMON, Nicolaes		1703	SURNIMON, Jan alias Boursy	Maastricht; gedoopt in de St.-Nicolaaskerk
HOUBRICHT, Charle jr.		1703	HOUBRICHT, Charle	Vader is overleden
PHILIPAAR, Matthis	1703			Lixhe (B-Lu)
LIVREZ, Matthij	1703			Froidmont (B); woont nabij de blekerij van St.-Pieter
BEAU de, Jacques	1704			Visé (B-Lu)
MOEUSE de, Jean	1704			
SAINE de, Jean	1704			
MEUSE de, Jan	1704			Herstal (B-Lu)
KEUTERS, Hendrick	1704			

PERSOON	KOOP	KENNIS[29]	VADER	BIJZONDERHEDEN
BROUNS, Jan		1704	BROUNS, Aloff	
ERNOTTE, Johannes	1725			
PAGE le, Hendrick jr.		1726	PAGE le, Hendrick	
KONINCX, Dionisius		1726	KONINCX, Fransus	
HUBERT, Leonardus		1726	HUBERT, Lina	
TILMAN, Lambert jr.		1727	TILMAN, Lambert, weduwe van	
MALCHAIR, Hendrick jr.		1730	MALCHAIR, Henri	
RENIJ, Tossijn		1730	RENIJ, Jan	
RENIJ, Franciscus		1730	RENIJ, Jan	
RENIJ, Stephanus		1730	RENIJ, Jan	
CHERAT van, Willem		1731	CHERAT, Wouter	
DESAER, Martin	1731			Stiefvader is Melchior Stevens
STEVENS, Piter	1731			Vader is Melchior Stevens
SCHOENMAKERS, Matthijs	1731			
HEUR d', Hugo		1731	HEUR d', Johan, oom	Voogd is J. d'Heur, oom van H. d'Heur
MEUSE de, Jan Matthieu		1731	MEUSE de, Arnold	
LIMBORGH, Jacob Hendrick		1731	LIMBORGH, Jacob	
LIMBORGH, Johannes		1731	LIMBORGH, Jacob	
PAGE le, Thoma		1732		
NOLLÉ, Ambrosius		1732	NOLLÉ, Lambert	
NOLLÉ, Lambertus		1732	NOLLÉ, Lambert	
NOLLÉ, Matthias		1732	NOLLÉ, Lambert	
NOLLÉ, Jacobus		1732	NOLLÉ, Lambert	
STEVENS, Jacobus		1732	STEVENS, Melchior	
STEVENS, Johannes		1732	STEVENS, Melchior	
JEUKENS, Paulus	1733			Eijsden (NL-L)
ENGIS d', Jacobus		1733	ENGIS d', Jeacq, den jonge	
ESTIEN, Renier	1733			Cheratte (B-Lu)
ENGIS d', Arnold jr.		1734	ENGIS d', Arnold	
ERNOT, Jan jr.		1734	ERNOT, Jan	
WARNON, Tossin		1755	WARNON, Nicolaes	
HEUR d', Houbrich jr.		1755	HEUR d', Houbricht	
RENARD, Jean Lambert		1755	RENARD, Joseph	
JEUKENS, Petrus		1756	JEUKENS, Paulus	
BIEN du, Thomas jr.		1757	BIEN du, Thomas	
HUPKENS, Dionisius jr.		1757	HUPKENS, Dionisius	
HUPKENS, Urbanus Dionisius		1757	HUPKENS, Dionisius	
KONINCX, Franciscus Krinius		1757	KONINCX, Dionisius	
JEUKENS, Matthijs		1757	JEUKENS, Paulus	
BEAU le, Gilis		1757	BEAU le, Otto	

PERSOON	KOOP	KENNIS[29]	VADER	BIJZONDERHEDEN
PHILIPPI, Philippus	1757			Wandre (B-Lu)
WOUTERS, Hendrickus Lambertus		1758	WOUTERS, Jan Baptist	
WOUTERS, Antonius Lambertus		1758	WOUTERS, Jan Baptist	
WILDERS, Peter		1758	WILDERS, Merten	
CHERAT, Matthijs		1758	CHERAT, Leonard, weduwe van	
CHERAT, Willem		1758	CHERAT, Leonard, Weduwe van	
WOUTERS, Paulus	1759			Maastricht (NL-L)
DOBBELSTEIJN, Francois Joseph	1759			Bouvery (B-Lu)
SIMONS, Piter Fransus	1759			
SIMONS, Piter Matthias		1759	SIMONS, Piter Fransus	
WOUTERS, Steven	1760			
COMHAIR, Hendrick		1760	COMHAIR, Hendrick	
COMHAIR, Johannes		1760	COMHAIR, Hendrick	
PAGE le, Lodevikus		1760	PAGE le, Johannes Hendrick	
PAGE le, Arnoldus		1760	PAGE le, Johannes Hendrick	
FRANCOTTAIJ, Hubert	1761			Herstal (B-Lu)
LIMBORG, Johannes		1761	LIMBORG, Hendrick	
ENGIS d', Arnold Johannes		1762	ENGIS d', Matthijs	
HEUR d', Hugo jr.		1762	HEUR d', Hugo	
PAGE le, Johannes		1762	PAGE le, Lodevikus	
PAGE le, Matthijs		1762	PAGE le, Lodevikus	
PAGE le, Joseph		1762	PAGE le, Lodevikus	
PAGE le, Lambert		1762	PAGE le, Lodevikus	
MEDARD, Joannes Antonius		1763	MEDARD, Antonius Guilielmus	
SCHOENMAKERS, Johannes Dominicus		1763	SCHOENMAKERS, Matthijs	
RENARD, Nicolaes Joseph		1764	RENARD, Joseph	
BIEN du, Wilhelmus		1785	BIEN du, Matthieu Philip	
BIEN du, Johannes Hendricus		1785	BIEN du, Matthieu Philip	
BROECK van den, Patrick	1785			
SCHRIJNEMAKERS, Hendrick	1786			St.-Pieter (NL-L)
JOKEN, Johannes jr.	1786			Vader is Johannes Joken

PERSOON	KOOP	KENNIS[29]	VADER	BIJZONDERHEDEN
PINSMAIJ, Johannes Hubertus		1786	PINSMAIJ, Jean Pierre Francois	
MEERTENS, Gerard	1786			Eijsden (NL-L)
MUSCH, Petrus Servatius		1787	MUSCH, Petrus	
LEIJNEN, Henricus jr.		1787	LEIJNEN, Henricus	
JARDIN du, Joannes Simonis		1787	JARDIN du, Simon	
HUPKENS, Petrus Dionisius		1787	HUPKENS, Dionisius	
WILMOT, Matthias Thomas		1787	WILMOT, Francois	
CARIS, Adolph		1788	CARIS, Pieter	
DRESENS, Arnoldus	1788			
WILDERS, Pieter jr.		1788	WILDERS, Pieter	
TILMAN, Pieter Theodorus		1788	TILMAN, Johannes	
ENGIS d', Matthijs Fransus		1789	ENGIS d', Joannes	
HACKOUR, Pieter		1790	HACKOUR, Michiel	
SONNEVIL, Lambertus	1790			
MOLIN du, Philippus		1790	MOLIN du, Joannes	
MOLIN du, Joannes Donatius		1790	MOLIN du, Joannes	
PAGE le, Josephus Matthias		1790	PAGE le, Petrus	
PAGE le, Paulus		1790	PAGE le, Petrus	
BODEN, Arnoldus Hermanus	1790			
JARDIN du, Jacobus jr.		1790	JARDIN du, Jacobus	Vader is overleden
JARDIN du, Paulus		1790	JARDIN du, Jacobus	Vader is overleden
CARIS, Lambertus Casparus		1790	CARIS, Adolph	
CARIS, Johannes		1790	CARIS, Adolph	
PINSMAIJ, Joseph		1790	PINSMAIJ, Pierre Francois	
MEUSE de, Johannes		1790	MEUSE de, Arnoldus	Vader is overleden
MUSCH, Arnoldus		1791	MUSCH, Petrus	Vader is overleden
HUPKENS, Joannes		1791	HUPKENS, Gerardus	
KLASENS, Gerardus		1791	KLASENS, Pieter	
BAUJOT, Joannes Josephus Gerardus	1791			Andenne (B-N)
HUPKENS, Wijnandus		1791	HUPKENS, Gerardus	
CARIS, Nicolaes		1791	CARIS, Piter	
TILMAN, Pieter Theodorus		1791	TILMAN, Joannes	Vergelijk 1788 (?)
CARIS, Adolph jr.		1792	CARIS, Adolph	
WILMOT, Matthijs Thomas		1792	WILMOT, Francois	Vergelijk 1787 (?)
ENGIS d', Franciscus Matthijs		1792	ENGIS d', Joannes	Vader is overleden; vergelijk 1787 (?)
ENGIS d', Philip Matthijs		1792	ENGIS d', Arnoldus	
FRANSSEN, Pieter	1792			St.-Pieter (NL-L); vader is Pieter Franssen sr.
WOUTERS, Cornelis		1792	WOUTERS, Paulus	

PERSOON	KOOP	KENNIS[29]	VADER	BIJZONDERHEDEN
BAUJOT, Lambert		1792	BAUJOT, Francois Joseph	
NOLLÉ, Lambertus Hendricus Ambrosius		1792	NOLLÉ, Lambertus Dominicus	
NOLLÉ, Gabriel		1792	NOLLÉ, Lambertus Dominicus	
NOLLÉ, Joannes Matthias		1792	NOLLÉ, Lambertus Dominicus	
NOLLÉ, Josephus Gerardus		1792	NOLLÉ, Lambertus Dominicus	
SCHWARTZ, Antonij	1792			Brunau (D)
ENGIS d', Joannes Hendricus		1792	ENGIS d', Arnoldus	
HACKOUR, Michiel jr.		1792	HACKOUR, Michiel	
PHILIPPI, Philippus		1792	PHILIPPI, Joannes Carolus	
WIJNEN Lambertus, Michiel	1793			Maastricht (NL-L)
BERTRAND, Petrus Leonardus	1793			Maastricht (NL-L)
MOERS, Christianus	1793			Maastricht (NL-L)
LIMBORGH, Coenrard		1793	LIMBORGH, Hendrick	
GOFFIN, Francois Joseph	1793			Maastricht (NL-L)
EIJKENBOOM, Joannes Francis	1793			Heerlen (NL-L)
NOUMESTIT de, Wijnand	1793			
LEONARD, Laurentius	1794			Maastricht (NL-L)
TILMAN, Hubertus		1794	TILMAN, Lambert	
THIERRIJ, Jeacques	1794			Ans (B-Lu)
ENGIS d', Jacobus		1794	ENGIS d', Matthijs	
GILISSEN, Dionisius	1794			
BRAGARD, Gilis	1794			

Bijlage 2

GOUVERNEURS OF REGERENDE MEESTERS VAN HET SCHIPPERS-AMBACHT, 1694-1795

GOUVERNEURS	REGEERPERIODE
POST Thomas, overlijdt na 6 dec. 1695	1694 okt - 1695 dec
HUPKENS Frans, vervangt als ouderling Post Thomas (vanaf 27 dec.)	1695 dec - 1696 okt
HUPKENS Simon	1694 okt - 1696 okt
ENGIS D' Jacques[31]	1696 okt - 1698 okt 9
HUPKENS Simon	1696 okt - 1698 okt 9
BIEN DE Matthij	1698 okt 10 - 1700 okt
HUPKENS Simon	1698 okt 10 - 1700 okt
BIEN DE Matthij	1700 okt - 1703 jan
WALRAVEN Johan	1700 okt - 1703 jan
ENGIS D' Jacques	1703 jan - 1704 okt 9
DAMEN Johan	1703 jan - 1704 okt 9
BIEN DE Johan	1704 okt 10 - 1706 okt
WILLEMS Servaes	1704 okt 10 - 1706 okt
BIEN DE Machiel	1706 okt - 1708 dec
HUPKENS Reijnier	1706 okt - 1708 dec
BIEN DE Hubert	1708 dec - 1710 okt
HUPKENS Johannes	1708 dec - 1710 okt
DHEUR Jan	1710 okt - 1712 okt
HUPKENS Johannes	1710 okt - 1712 okt
WOUTERS Lambricht	1712 okt - 1714 okt
HUPKENS Reijnier	1712 okt - 1714 okt
WOUTERS Lambricht	1714 okt - 1716 okt
HUPKENS Reijnier	1714 okt - 1716 okt
DHEUR Jan	1716 okt - 1718 okt
MEUS DE Arnold	1716 okt - 1718 okt
DHEUR Jan	1718 okt - 1720 okt
HUPKENS Dionisius sr.	1718 okt - 1720 okt
WEERDTS Tossain	1720 okt - 1722 okt
MEUS DE Arnold	1720 okt - 1722 okt
ORBAN Johan	1722 okt - 1724 okt
HUPKENS Dionisius jr.	1722 okt - 1724 okt
BIEN DU Jeacq	1724 okt - 1726 okt
HUPKENS Dionisius jr., overlijdt tss. maa. 1725 en apr. 1726 (?)	1724 okt - 1725/1726
HUPKENS Dionisius sr., vervangt H.D. jr. ca. maa. 1725/apr. 1726	1725/1726 - 1726 okt
DHEUR Jan	1726 okt - 1728 okt
HUPKENS Dionisiur sr.	1726 okt - 1728 okt
MALCHAIR Hendrick	1728 okt - 1730 okt

GOUVERNEURS	REGEERPERIODE
HUPKENS Dionisius sr.	1728 okt - 1730 okt
WOUTERS Lambrech	1730 okt - 1732 okt
MEUSE DE Arnold	1730 okt - 1732 okt
BIEN DU Jeacq	1732 okt - 1734 okt
HUPKENS Simon	1732 okt - 1734 okt
PITTON Nicolaes	1734 okt - 1736 okt
MEUSE DE Arnold	1734 okt - 1736 okt
WOUTERS Bartholomeus	1736 okt - 1738 okt
MEUSE DE Matthij	1736 okt - 1738 okt
STASSEN Johan	1738 okt - 1740 okt
MEUSE DE Johan	1738 okt - 1740 okt
JEUKENS Paulus	1740 okt - 1742 okt
HUPKENS Simon	1740 okt - 1742 okt
STASSEN Johan	1742 okt - 1744 okt
MEUSE DE Arnold	1742 okt - 1744 okt
WILMOT Thoma	1744 okt - 1746 dec
MEUSE DE Arnold	1744 okt - 1746 dec
ROLAND Nicolaes	1746 dec - 1749 mei
MEUSE DE Matthij	1746 dec - 1748 mei
CHARON Thirij	1749 mei - 1750 okt
MEUSE DE Matthij	1749 mei - 1750 okt
MEDARD Petrus	1750 okt - 1752 nov
MEUSE DE Arnold	1750 okt - 1752 nov
PASCHE Thomas	1752 nov - 1754 okt
MEUSE DE Johannes Mattheus	1752 nov - 1754 okt
RENARD Joseph	1754 okt - 1756 okt
MEUSE DE Arnold	1754 okt - 1756 okt
JEUKENS Paulus	1756 okt - 1758 nov
MEUSE DE Johannes	1756 okt - 1758 nov
RENARD Joseph	1758 nov - 1760 okt
MEUSE DE Matthij	1758 nov - 1760 okt
PAGE LE Arnoldus	1760 okt - 1762 okt
MEUSE DE Johannes	1760 okt - 1762 okt
RENARD Joseph	1762 okt - 1764 okt
MEUSE DE Johannes Mattheus	1762 okt - 1764 okt
PHILIPPI Philip	1764 okt - 1766 okt
MEUSE DE Arnold	1764 okt - 1766 okt
PHILIPPI Philip	1766 okt - 1768 okt
MEUSE DE Arnold	1766 okt - 1768 okt
WOUTERS Lambert	1768 okt - 1770 okt
MEUSE DE Johannes Mattheus	1768 okt - 1770 okt
PHILIPPI Philip	1770 okt - 1772 jun

GOUVERNEURS	REGEERPERIODE
MEUSE DE Arnold, tot juni 1772	1770 okt - 1772 okt
HUPKENS Dionisius jr. (is dit jr. jr.?), vervangt Arnoldus De Meuse vanaf juni 1772	1772 jun - 1772 okt
PHILIPPI Philip	1772 okt - 1774 okt
HUPKENS Dionisius jr.	1772 okt - 1774 okt
PHILIPPI Philip	1774 okt - 1776 okt
HUPKENS Dionisius jr.	1774 okt - 1776 okt
PHILIPPI Philip	1776 okt - 1778 okt
HUPKENS Dionisius jr.	1776 okt - 1778 okt
PHILIPPI Philip, tot mei 1778	1778 okt - 1778 mei
PHILIPPI Johannes Carolus, vervangt Philip Philippi vanaf mei 1778	1778 mei - 1780 okt
HUPKENS Dionisius (jr.)	1778 okt - 1780 okt
PHILIPPI Johannes Philip	1780 okt - 1782 okt
HUPKENS Dionisius (jr.)	1780 okt - 1782 okt
PHILIPPI Philippus	1782 okt - 1784 okt
HUPKENS (Dionisius jr.)	1782 okt - 1784 okt
PHILIPPI Hubert, tot periode tussen mei en sep. 1786	1784 okt - 1786 sep
PHILIPPI Philippus, vervangt Hubert Philippi vanaf periode mei-sep. 1786	1786 sep - 1786 okt
HUPKENS Dionisius (jr.)	1784 okt - 1786 okt
BROECK VAN DEN Petrus	1786 okt - 1788 okt
HUPKENS Dionisius (jr.)	1786 okt - 1788 okt
MOLIN DU Jan	1788 okt - 1790 okt
HUPKENS Dionisius (jr.)	1788 okt - 1790 okt
NOLLÉE Lambertus Dominicus	1790 okt - 1792 okt
BODEN Arnoldus Hermanus	1790 okt - 1792 okt
FRANSSEN Pieter	1792 okt - 1794 okt
HUPKENS Dionisius (jr.)	1792 okt - 1794 okt
FRANSSEN Pieter	1794 okt - 1795 jul
HUPKENS Dionisius (jr.)	1794 okt - 1795 jul

Noten

1 Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht (GAM), Archief van de Maastrichtse ambachten en ambachtsbeurzen, inv.nr. 400, f. 33-41, Reglement tussen schippers van Luik en Maastricht, 13 september 1760.

2 J. Van Houtte, *Le tonlieu de Lith et le commerce sur la Meuse de 1551 à 1701. Résultats d'une recherche collective*, in: Economische Geschiedenis van België. Behandeling van de bronnen en problematiek. Handelingen van het Colloquium te Brussel, 17-19 nov. 1971 (Ie-Ve secties), Brussel 1972, 297-309. H. Nusteling, *Strijd om de binnenvaart*, in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (eds), Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813, Hilversum 1998, 162-165; E. Roebroeck, *Hoe hebben vaart en handel op de Maas zich ontwikkeld vanaf de Middeleeuwen tot het einde van de achttiende eeuw?*, in: Studies over de Sociaal-Economische Geschiedenis van Limburg, 15 (1970), 50-75; M. Yans, *Contribution à l'histoire économique liégeoise du XVIIIe siècle. Note sur la batellerie mosane dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, in: La Vie Walonne, 32 (1958) 256-265.

3 Zie B. Blondé en R. van Uytven, *Langs land- en waterwegen in de Zuidelijke Nederlanden. Lopend onderzoek naar het preïndustriële transport*, in: Het transport en het stedelijk netwerk in de Zuidelijke Nederlanden. Studiedag Antwerpen, 3 oktober 1998 (Bijdragen tot de Geschiedenis, 82) 1999, 135-158; B. Blondé, De transportwegen en de economische ontwikkeling in de regio Antwerpen-Mechelen-Lier (1710-1790), in: Acten van het Tiende Colloquium De Brabantse Stad, 23-24 september 1993 (Bijdragen tot de Geschiedenis, 78) 1995, 93-105; L. van Buyten, *Bijdragen van stad en platteland in de driehoek Mechelen-Brussel-Leuven tot het scheepsverkeer op de Leuvense Vaart* (1764-1794), in: M. Goossens (ed.), Van Brussel tot Siebenburg. Progress in Human Geography in Europe. Liber Amicorum Prof.dr. Herman van der Haegen, Leuven 1994 (Acta Geographica Lovaniensia, 34) 607-615.

4 J. de Vries, *Barges of Capitalism. Passenger transportation in the Dutch Economy* (1632-1839), Utrecht 1981, 59-62 en 328-331.

5 M. Martin, *Opkomst van de moderne stad. Ruimtelijke veranderingen in Maastricht 1660-1905*, Zwolle 2000, 29-31.

6 Zie L. Génicot, *Histoire des routes belges depuis 1704*, Brussel 1948; E. Hélin, *Luik en Brussel: van rivaliteit naar symbiose*, in: Hervé Hasquin (ed.), Oostenrijks België, 1713-1794. De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers, Brussel 1987, 437-466; F.E.M. Vercauteren, *De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best als deel van de verbinding met Luik (1740-1745)*, Nijmegen 1956; F.E.M. Vercauteren, *De aanleg van de straatweg Best-Lommel als deel van de verbinding 's-Hertogenbosch-Luik (1745-1818)*, Nijmegen 1958.

7 Zie W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen. Beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg (vanaf 1632 tot +/- 1918), II*, Assen 1983, 42-44; Roebroeck, *Maas*, pp. 64-74; Martin, Opkomst, pp. 26-34.; Nusteling, *Binnenvaart*, pp. 162-165.

8 Martin, *Opkomst*, p. 28.

9 B. Blondé, *Steenwegen, transportkosten, tijdsbesef, economische ontwikkeling en verkeerscongestie in de eeuw van de Verlichting. Het voorbeeld van de Brabantse steenwegen*, in: Tijdschrift voor Ecologische Geschiedenis, 1 (1997) pp. 18-26; K. Van der Jonckheyd, *Diligencediensten in Brabant in de achttiende eeuw*, Leuven 1995 (onuitgegeven licentiaatsverhandeling KUL).

10 Van der Jonckheyd, *Diligencediensten*, pp. 103-110 en 127.

11 Alberts, Limburgen, pp. 70-74; Roebroeck, *Maas*, pp. 55-70.

12 G. Devos, *Opperste Kamers voor Douanebetwistingen*, in: E. Aerts, M. Baelde, H. Coppens e.a. (eds), De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden (1482-1795), II, Brussel 1994 (Studia, 55), 803-808; J.L.F. Engelhard, *Het Generaal-Plakkaat van 31 juli 1725 op de convooien en licenten en het lastgeld op de schepen. Een studie over de heffing der in- en uitvoerrechten van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, hoofdzakelijk tijdens de achttiende eeuw*, Assen 1970.

13 N.A. Hamers, *Rond een Maasschipperse*, in: Liber Amicorum Ed.M.A.H. Delhougne, Roermond 1982, 203-246.

14 Van der Jonckheyd, *Diligencediensten*, pp. 76-79.

15 B. Blondé, *Steenwegen*, 18-26; Blondé en van Uytven, Land- en waterwegen, pp. 40 en 48.

16 De Vries, Barges, p. 72

17 J. Lyna, *Bijdrage tot de studie van het handelsverkeer in het Graafschap Loon, XVIIIe eeuw*, in: Verzamelde Opstellen,1930, 141-146; Roebroeck, *Maas*, pp. 73-74.

18 Van Buyten, *Mechelen-Brussel-Leuven*, pp. 607-615; R. van Uytven, *De scheepstrafiek tussen Leuven en Mechelen in de zeventiende en achttiende eeuw*, in: M. Goossens (ed.), Van Brussel tot Siebenburg. Progress in Human Geography in Europe. Liber Amicorum Prof. dr. Herman van der Haegen, Leuven 1994 (Acta Geographica Lovaniensia, 34) 617-625.

19 Blondé en van Uytven, *Land- en waterwegen*, 152; Blondé, *Steenwegen*, 22; van Buyten, *Mechelen-Brussel-Leuven*, 609-615.

20 *Liste van de Rechten van Syne Koninghlycke Majesteyt, die voortaen gelicht sullen worden op alle Coopmanschappen, Manufacturen, ende Waeren op- ende afvaerende de Riviere van de Maeze*, Duisburg, 1728.

21 Hamers, *Maasschipperse*, 239-241.

22 GAM, Maastrichtse ambachten, inv.nr. 400, o.a. f. 157.

23 Van Buyten, *Mechelen-Brussel-Leuven*, 607-615; van Uytven, Scheepstrafiek, 617-625.

24 GAM, Maastrichtse ambachten, inv.nr. 400, f. 11 e.v., 15 en 22 december 1698.

25 Onder de kop 'onbekend' vinden we waarschijnlijk heel wat Maastrichtse inwoners terug die reeds burger (door geboorte) waren op het moment dat zij schipper werden; dit in tegenstelling tot de kop 'Maastricht' waaronder verstaan wordt: inwoners van Maastricht die het burgerschap tegelijkertijd met de toegang tot het schippersambacht kochten.

26 GAM, Maastrichtse ambachten, inv.nrs. 400 (1724, 1760-1761, 1774) en 403 (1778-1779); Indivieze Raad, inv.nrs. 954-955.

27 GAM, Maastrichtse ambachten, inv.nr. 400.

28 E. Legros, *Les Wallons vus de Maastricht*, in: La Vie Walonne, 32 (1958) 54-60.

29 Zonen van meester moesten hun 'kennis' geven om lid van het ambacht te worden.

30 Plaats van afkomst. B = België, Li = provincie Limburg, Lu = provincie Luik, N = provincie Namen; NL = Nederland, L = provincie Limburg; D = Duitsland. Bron: GAM, Ambachten, inv.nr. 400.

31 Per regeerperiode is de eerstgenoemde (vermoedelijk) de Luikse, en de tweede de Brabantse gouverneur of regerende meester. Bron: GAM, Ambachten, inv.nr. 400 (op basis van de vermeldingen bij de inschrijving van nieuwe leden).

A.Fl. Gehlen

Charles de Méan en het costumiere recht te Maastricht

"Consuetudine etiam, seu jure non scripto, nonnulla apud Trajectenses servantur".

(Ch.de Méan, Observationes, 342.7).[1]

Wie zich verdiept in Maastrichtse civielrechtelijke procesdossiers uit de zeventiende en achttiende eeuw, treft in de schriftelijke stukken, die door advocaten en rechtsgeleerde adviseurs bij de toenmalige Maastrichtse gerechten werden overgelegd, veelvuldig verwijzingen aan naar wettelijke regels, rechterlijke uitspraken en rechtsgeleerde verhandelingen, die de betogen der juristen moesten ondersteunen.[2]

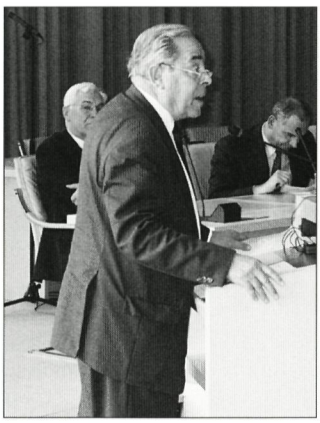

Onder de auteurs naar wier werken vaak werd verwezen, nam de Luikse rechtsgeleerde Charles de Méan (1604-1674) welzeker een vooraanstaande plaats in, omdat hij, meer dan wie ook van de zeventiende-eeuwse rechtsgeleerde schrijvers in de Lage Landen, vertrouwd was met de zo specifieke rechtsinstellingen en het geldende recht dier dagen te Maastricht.

Een bijeenkomst als die van vandaag, waarop historische relaties tussen de steden Luik en Maastricht aan de orde zijn, biedt een goede gelegenheid om de persoon van

Charles de Méan, diens werk en met name ook de betekenis van deze Luikse magistraat en rechtsgeleerde voor de rechtsvorming te Maastricht, eens nader te bezien.

Allereerst zal in het navolgende kort aandacht worden geschonken aan enkele belangrijke maatschappelijk functies die Charles de Méan als magistraat te Luik en te Maastricht heeft uitgeoefend. Wat meer uitvoerig zal daarna worden stilgestaan bij zijn rechtsgeleerd oeuvre. Diens talrijke, in een vijftal afleveringen in de jaren 1652-1668 te Luik verschenen "Observationes", waarin werd voortgebouwd op een verhandeling van zijn vader, Pierre de Méan, zullen daarbij binnen de gezichtskring worden getrokken.

In het daarop volgende deel van het betoog heeft het proces van rechtsvorming, zoals zich dat in de zeventiende eeuw in de vanouds tweeherige stad Maastricht voltrok, onze aandacht. Dat Charles de Méan aan dit rechtvormingsproces een niet onbelangrijke bijdrage heeft geleverd, zoals zal blijken, was een gevolg van het feit dat hij in de gerechtelijke rechtspraktijk te Maastricht als commissaris-deciseur van Luikse zijde, gedurende niet minder dan 35 jaar, onder meer meebesliste over civielrechtelijke geschillen, die ter stede in hoogste instantie aan een gerechtelijk oordeel werden onderworpen. Hij was daartoe bij uitstek gekwalificeerd wegens zijn intensieve bestudering van het Maastrichtse recht. Zijn studies op dit terrein werden door hem meer uitvoerig geëtaleerd in beschouwingen, die in het derde deel van zijn "Observationes" zijn ondergebracht. In de literatuur is aan dit onderdeel der "Observationes", op een enkele bemerking van de 19e-eeuwse auteur Crahay na, nooit enige aandacht geschonken, hoewel het voor de kennis van het oud-stedelijk recht van Maastricht van groot belang is.[3]

CHARLES DE MÉAN: MAGISTRAAT EN RECHTSGELEERDE

Charles de Méan, die in 1604 te Luik werd geboren, stamde uit een aanzienlijk Luiks geslacht.[4] Diverse van zijn voorouders bekleedden belangrijke functies in het Luikse prinsbisdom en ook zijn vader, Pierre de Méan, was een gewaardeerd vertrouwensman van zowel de prinsbisschop Ernst van Beieren (1581-1612) als van diens opvolger, Ferdinand van Beieren (1612-1650). Hij was onder meer raadsheer in de Geheime Raad en schepen in het hooggerecht ter stede. Zoon Charles behaalde de licentiaatsgraad in de beide rechten aan de Universiteit van Leuven en na een verblijf te Parijs vestigde hij zich te Luik, waar hij huwde met Jeanne van der Heyden à Blisia, dochter van een Luiks burgemeester.

Na het overlijden van zijn vader in 1638 werd Charles de Méan benoemd tot lid van zowel de "Conseil privé" van de prinsbisschop als van de Luikse "Conseil ordinaire".[5] Op 30 juli van hetzelfde jaar werd hij in de plaats van zijn vader door de prinsbisschop benoemd tot commissaris-deci-

Portret van Charles de Méan, door Michael Natalis, 1653 (GAM, cat.nr. 309)

seur te Maastricht.[6] Uit de genoemde functies vloeiden naast bestuurlijke taken vooral ook gerechtelijke werkzaamheden voort, die een degelijke kennis vereisten van niet alleen het gemene geleerde recht, maar zeker ook van de diverse regionaal of locaal bepaalde gewoonterechten ("costumen"), die in zwang waren in de onderscheiden rechtskringen, waarbinnen de genoemde gerechtelijke colleges jurisdictie uitoefenden.

Voordat de Méan in 1641, bij de jaarlijkse verkiezing der Luikse burgemeesters en raadsverwanten, voor de eerste maal tot burgemeester werd gekozen, deden zich in de stad al vele jaren lang ernstige troebelen voor op politiek en godsdienstig terrein.[7] Soms zelfs gewapend, stonden aanhangers van de prinsbisschop, getrouwe katholieken en de gegoede burgerij ("les Chiroux") enerzijds en anderzijds ontevredenen uit de volksmassa, vreemdelingen, republiekeinsgezinden en voorstanders van een grotere gewetensvrijheid ("les Grignoux") tegenover elkaar. De conflicten betroffen met name het vanouds gehuldigde beginsel van de Luikse neutraliteit in buitenlandse aangelegenheden, de inrichting van het kiesstelsel en de daarmee samenhangende medezeggenschap van het volk in bestuurlijke zaken en, na de verovering van Maastricht in 1632 door de "Hollanders", de uitoefening van de protestantse religie. Na een herverkiezing van de Méan tot burgemeester in juli 1646 laaiden de twisten opnieuw op, waarna - als gevolg ook weer van wapengeweld - de Méan, die door het volk werd gezien als een handlanger van de gehate prinsbisschop, besloot het burgemeestersambt neer te leggen. Definitief keerde hij het roerige strijdtoneel, dat de interne stedelijke politiek te Luik steeds weer opleverde, de rug toe.

Een nieuwe taak wachtte hem. In manuscript-vorm lag een door zijn vader, in opdracht van prinsbisschop Ferdinand van Beieren, geschreven ontwerp-tekst van een rechtsoptekening voor onder de titel: "Recueil des points marquez pour coutumes du Pays de Liège". Al in 1620 was Pierre de Méan door de Luikse vorst belast met het verzamelen, in kaart brengen en redigeren van de gewoonterechtelijke gebruiken in het prinsbisdom, waarvan het resultaat dan, na revisie, ter goedkeuring zou worden voorgelegd aan de Staten. In 1642, drie jaar na het overlijden van de ontwerper, werden ter beoordeling van het ontwerp gedeputeerden benoemd, onder wie ook de toenmalige burgemeester Charles de Méan. De overgelegde ontwerp-tekst werd door hen positief beoordeeld. Mede gezien de politieke tegenstellingen in de stad werd het beoogde "wetgevingsproject" echter door de Staten niet afgerond.[8] Als ereplicht, én jegens de prinsbisschop én jegens Pierre de Méan, werd de "Recueil" door Charles de Méan in 1650 in druk uitgegeven.[9] Hoe bruikbaar voor de Luikse rechtspraktijk dier dagen wellicht ook, kracht van wet had de optekening van het gewoonterecht niet, nu de vereiste goedkeuring van de Staten daaraan ontbrak.

Al in de opdracht van de "Recueil des points marquez" aan "Son Altesse Serenissime ... Prince Ferdinand" gaf Charles de Méan te kennen dat hij, wat het optekenen van het Luikse gewoonterecht betrof, voornemens was het werk van zijn vader voort te zetten. Nadere uitwerking, toelichting en verklaring waren immers noodzakelijk nu in de praktijk al was gebleken dat de verzameling aanleiding gaf tot foutieve interpretaties en misvattingen. In de periode 1652-1668 verscheen te Luik dan ook van zijn hand een volumineuze vijfdelige reeks werken in het Latijn onder de titel "Observationes et Res judicatae ad jus civile Leodiensium". De volledige reeks omvatte, in doorlopende nummering, een 725-tal "observationes".

Het eerste deel (Obs. 1-133) kende een vijftal tractaten.[10] Achtereenvolgens handelden zij over lenen, rechtsbetrekkingen tussen ouders en kinderen, overeenkomsten over inbreng van goederen ten huwelijk, over testamenten en het erfrecht bij versterf. In het tweede deel (Obs. 134-275) kwamen successievelijk aan de orde: het recht van hypotheek en de daarmee samenhangende gerechtelijke acties, inbezitneming en inlossing van panden, familierechtelijke naasting en voorkeursrechten uit overeenkomst, contractenrecht alsmede nog enige zaken van gemengde aard en een korte aanvulling op eerder gegeven uiteenzettingen.[11] Daaraan werden nog toegevoegd: de tekst van de uit 1572 daterende "Réformation de la justice" van prinsbisschop Gerard van Groesbeeck en de "Recueil des points marquez" van Pierre de Méan. Deel drie (Obs. 276-385) opende met de behandeling van een aantal kwesties van canoniekrechtelijke aard, gevolgd door uiteenzettingen over schenking onder de levenden en erfrechtelijke verkrijgingen krachtens testament of bij versterf ab intestato. Daarna werd aandacht geschonken aan rechterlijke uitspraken, hoger beroep en de tenuitvoerlegging van vonnissen en vervolgens uitvoerig ook aan het stedelijk recht te Maastricht, waarover hierna meer. Het deel sloot weerom met een appendix, waarin eerder gegeven "observationes" nader werden belicht.[12] Zowel deel vier (Obs. 386-530) als deel vijf (Obs. 531-725) bevatten een grote verscheidenheid aan rechtskwesties ("varii casus"), die veelal waren ontleend aan gerechtelijke procedures, waarbij hetzij vader hetzij zoon de Méan als rechters betrokken waren geweest.

Vier jaar na het overlijden van Charles de Méan verscheen in 1678 nog een zesde deel in de reeks onder de titel "Definitiones ad jus civile Romanorum, Leodiensium aliarumque gentium, canonicum et feudale". De editie van dit nog in zijn laatste levensjaren door Charles de Méan geschreven deel werd verzorgd door een van diens zonen, Pierre de Méan. Edities van de gezamenlijke delen met nog daaraan toegevoegd registers op de "Observationes" en "Definitiones" verschenen in 1669/1670, 1686 en 1740/1741. Laatstgenoemde uitgave was herzien door de bekende Luikse rechtsgeleerde Mathieu Guillaume de Louvrex.[13]

Het niet alleen volumineuze maar ook veelzijdige werk van Charles de Méan omvatte een indrukwekkende verzameling van de in het Luikse prinsbisdom toen bekende gewoonterechten. Daarnaast was een van de vele verdiensten van het werk ongetwijfeld dat bij menige "observatio" ook werd verwezen naar jurisprudentie. De beschouwingen over civielrechtelijke, leenrechtelijke en kanoniekrechtelijke aangelegenheden waren doorregen met talloze verwijzingen naar vele auteurs, waarbij de Méan niet schroomde menige opvatting te bekritiseren en op misvattingen te wijzen. Zijn kennis van zowel het costumiere als het gemene geleerde recht leidde in menig tractaat tot beschouwingen van rechtsvergelijkende aard.[14] Zijn rechtsgeleerde Brabantse tijdgenoot Pieter Stockmans betitelde Charles de Méan als "de Luikse Papinianus".[15]

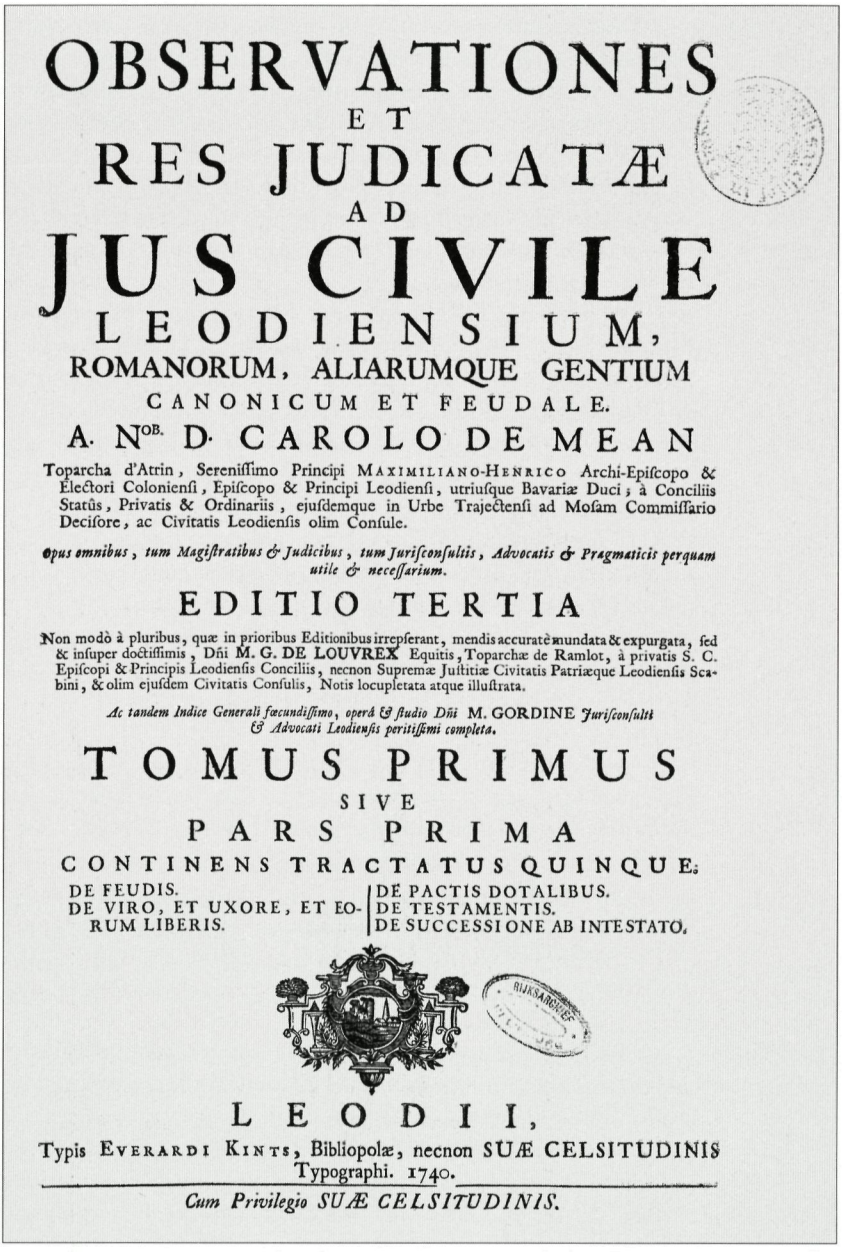

OBSERVATIONES
ET
RES JUDICATÆ
AD
JUS CIVILE
LEODIENSIUM,
ROMANORUM, ALIARUMQUE GENTIUM
CANONICUM ET FEUDALE.

A. NOB. D. CAROLO DE MEAN

Toparcha d'Atrin, Sereniſſimo Principi MAXIMILIANO-HENRICO Archi-Epiſcopo & Electori Colonienſi, Epiſcopo & Principi Leodienſi, utriuſque Bavariæ Duci; à Conciliis Statûs, Privatis & Ordinariis, ejuſdemque in Urbe Trajectenſi ad Moſam Commiſſario Deciſore, ac Civitatis Leodienſis olim Conſule.

Opus omnibus, tum Magiſtratibus & Judicibus, tum Juriſconſultis, Advocatis & Pragmaticis perquam utile & neceſſarium.

EDITIO TERTIA

Non modò à pluribus, quæ in prioribus Editionibus irrepſerant, mendis accuratè mundata & expurgata, ſed & inſuper doctiſſimis, Dñi M. G. DE LOUVREX Equitis, Toparchæ de Ramlot, à privatis S. C. Epiſcopi & Principis Leodienſis Conciliis, necnon Supremæ Juſtitiæ Civitatis Patriæque Leodienſis Scabini, & olim ejuſdem Civitatis Conſulis, Notis locupletata atque illuſtrata.

Ac tandem Indice Generali fœcundiſſimo, operâ & ſtudio Dñi M. GORDINE *Juriſconſulti & Advocati Leodienſis peritiſſimi completa.*

TOMUS PRIMUS
SIVE
PARS PRIMA
CONTINENS TRACTATUS QUINQUE:

DE FEUDIS.
DE VIRO, ET UXORE, ET EORUM LIBERIS.
DE PACTIS DOTALIBUS.
DE TESTAMENTIS.
DE SUCCESSIONE AB INTESTATO.

RIJKSARCHIEF

LEODII,
Typis EVERARDI KINTS, Bibliopolæ, necnon SUÆ CELSITUDINIS Typographi. 1740.

Cum Privilegio SUÆ CELSITUDINIS.

Titelpagina van de Observationes et res judicate ad jus civile [...], van Charles de Méan, deel 1, derde druk, 1740 (RAL, bibliotheek)

RECHTSVORMING TE MAASTRICHT TEN TIJDE VAN CHARLES DE MÉAN

Optekening van gewoonterecht op het terrein dat wij thans als privaatrechtelijk zouden aanduiden, had tot in het begin van de zeventiende eeuw in de tweeherige stad Maastricht nog nauwelijks plaatsgevonden. Belangrijke rechtsoptekeningen als de "Alde Caerte" van 1283 en de "Doghter Caerte" van 1356, alsook edicten en privileges uit de 14de en 15de eeuw, bevatten nagenoeg uitsluitend regels naar welke in de late Middeleeuwen bestuur en rechtspraak ter stede waren ingericht.[16] Het zogeheten "Statutenboek" van 1380 was bijna geheel van strafrechtelijke aard.[17]

De in de loop van de 16de eeuw door de beide stadsheren en de stedelijke magistraat getroffen regelingen handelden met name over de inrichting van de rechtspraak in hoger beroep, over de te Maastricht eeuwenoude vraag of burgers en lieden die zich in de stad vestigden tot de jurisdictie van de Luikse danwel tot die van de Brabantse stadsheer behoorden en over de afbakening van rechtsmacht tussen het indivieze stedelijk laaggerecht enerzijds en de beide hooggerechten anderzijds. Eerst in de loop van de zeventiende eeuw moesten de stadbestuurders te Maastricht zich ook gaan bekommeren over de optekening van regels die, naar oud gebruik, de rechtsbetrekkingen tussen de burgers onderling beheersten.

Na de inname van Maastricht in 1632 door de Staatse troepen onder leiding van Frederik Hendrik en het als gevolg daarvan in dat jaar gesloten capitulatieverdrag, waarin onder meer bepaald was dat de stad in den vervolge als "staet particulier" bestuurd zou worden door de Luikse prinsbisschop en de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden gezamenlijk, kwam voor het eerst meer expliciet de kwestie van optekening van de Maastrichtse "costuymen" aan de orde. Al spoedig na ondertekening van het capitulatieverdrag ontving het stadsbestuur van de Staatse Raad van Brabant te 's-Gravenhage het verzoek informatie te verschaffen over de "Rechten ende Costuymen" van de stad Maastricht. Op 4 januari 1633 werd prompt voldaan aan deze wens, doordat op die dag, onder de titel "Consuetudines Traiectenses" een geserreerd rapport over de vanouds te Maastricht in acht genomen regels van gewoonterecht naar Den Haag werd gezonden. Van het origineel, dat in het archief van de Raad van Brabant tot dusverre niet kon worden teruggevonden, werd door de toenmalige Maastrichtse notaris Jean Lhoys de Wonck een authentiek afschrift vervaardigd. Het manuscript van deze copie collationnée is enige jaren geleden in het gemeente-archief van Maastricht boven tafel gekomen.[18]

Door wie de "Consuetudines Traiectenses" werden geredigeerd, is uit het manuscript niet op te maken. Als ondertekenaars werden allereerst de namen van enkele leden van de stedelijke magistraat genoemd, voor het merendeel lieden met een licentiaats- of doctorsgraad in de beide rechten.[19] Daarenboven was het rapport nog door een tiental anderen getekend, die ter stede actief waren geweest of dat nog waren als burgemeester, schepen,

gezworene, rentmeester of anderszins. Als zodanig werden zij geacht welvertrouwd te zijn met het eigen stedelijk recht.

Met een enkel woord over deze optekening van Maastrichts costumier recht wordt hier volstaan. Allereerst werd in het rapport meer in den brede betoogd dat, evenals elders in de Nederlanden, ook de stad Maastricht, naast het gemene geleerde recht, van oudsher altijd eigen costumen en rechtsgebruiken had gekend.[20] Zo onder meer op het terrein van het erfrecht bij versterf, waarop bij overlijden van een gehuwd erflater, anders dan naar het gemene geleerde recht, de oorsprong van diens bezit aan onroerende goederen van groot belang was voor de erfrechtelijke weg die de onroerende goederen na het overlijden van de erflater volgden. Voor de vererving van die goederen maakte het immers groot verschil of deze afkomstig waren krachtens erfrecht of schenking van de ouders of verdere voorouders van de erflater danwel krachtens koop of andere titel van derden waren verkregen. Na aanduiding van de regels die in dezen te Maastricht vanouds in acht genomen waren, werd een en ander in de optekening geadstrueerd door verwijzing naar diverse gerechtelijke procedures, die te Maastricht in de vijftiende, zestiende en het begin van de zeventiende eeuw waren gevoerd en waarin overeenkomstig de desbetreffende gewoonterechtelijke regels was geoordeeld.

Ook andere regels van gewoonterecht, die afweken van het gemene recht, kwamen in de rechtsoptekening aan de orde. Zo erfden te Maastricht de langstlevende echtgeno(o)t(e) van zijn of haar huwelijkspartner alle roerende goederen, vorderingen, schulden alsmede het vruchtgebruik der onroerende goederen, volgens de optekening. Anders ook dan naar het gemene geleerde recht, had te Maastricht een gehuwd man de vrije beschikking over alle goederen van zijn vrouw en behoefde hij, ingeval van haar overlijden, de door haar ten huwelijk aangebrachte goederen niet aan haar erfgenamen te restitueren. Wanneer een verhuurd pand door de eigenaar werd verkocht, brak de verkoop niet de lopende huurovereenkomst. Afwijkend van het gemene recht waren eveneens de vormvereisten voor het opmaken van testamenten, gewoonterechtelijke regels met betrekking tot verjaring van aanspraken en de mogelijkheid om op iemand die voor een schuldenaar borg was gebleven verhaal te zoeken, ook al was de debiteur zelf nog niet aangesproken.

Deze en nog andere in de stad vanouds gehuldigde opvattingen van gewoonterecht werden in het rapport wel aangeduid, maar zeker niet diepgaand uitgewerkt. Voor hen die na de reductie van de stad in 1632 in naam van de Staten-Generaal in Maastricht in hoogste instantie zouden moeten oordelen over civielrechtelijke geschillen betekende de optekening niet veel meer dan een eerste globale oriëntatie, die weinig houvast bood voor de oplossing van meer ingewikkelde rechtsvragen, die zich in de praktijk aandienden.

In 1658, vijfentwintig jaar na de totstandkoming van deze optekening der vanouds te Maastricht in acht genomen "consuetudines", verscheen het derde deel van Charles de Méans "Observationes", waarin het hiervóór

reeds genoemde over het stedelijke recht van Maastricht handelende tractaat. In de door de Louvrex herziene editie van 1740/1741 in folio-formaat, besloeg dit tractaat 59 pagina's. Na een voorwoord ("Prefatio ad lectorem") volgde een achttiental uitvoerige "observationes" (nrs. 340-357). Daarachter waren dan nog opgenomen de franse tekst van de Charta Antiqua ("Alde Caerte") van 1283 en die van het Capitulatieverdrag van 1632, in welke teksten het tweeherig régime over de stad werd vastgelegd tussen eerst de Luikse prinsbisschop en de Brabantse hertog en later de prinsbisschop en de Republiek der Verenigde Nederlanden.

In de eerste "observatio" werd uitvoerig aandacht geschonken aan het fenomeen van de Maastrichtse tweeherigheid en aan de wijzen waarop daaraan in de loop der eeuwen vorm werd gegeven vooraleer in 1632, nu door de Luikse prinsbisschop en de Staten-Generaal van de jonge Republiek, werd overeengekomen hoe, op basis van gezamenlijke en indivieze zeggenschap, de Maastrichtse "staet particulier" zou worden bestuurd. In den brede werd daarna door de Méan in een leerstellig betoog ingegaan op de relatie tussen het vorstelijk gezag enerzijds en de aan dat gezag onderworpen onderdanen anderzijds. Met name de vraag of en inhoeverre een vorst zelf gebonden was aan door hem uitgevaardigde wetten en gesloten verdragen werd uitvoerig belicht.[21] In de daarop volgende "observatio" werd het terrein van de rechtspraak betreden en aandacht geschonken aan de beide in de stad vanouds ingerichte hooggerechten en het indivieze laaggerecht, alsook aan de sedert omstreeks het midden van de zestiende eeuw gecreëerde mogelijkheid om tegen vonnissen, die door deze gerechten waren gewezen, in hoger beroep te gaan bij commissarissen-deciseurs, die door de beide stadsheren op gezette tijden naar Maastricht werden gezonden. De rechters dienden zich in beginsel te richten naar hetgeen het gemene recht leerde, zo betoogde de Méan, tenzij te Maastricht de gewoonte of het ongeschreven recht op enig punt anders luidde.[22] Evenals in de hiervóór genoemde "Consuetudines Traiectenses" werd in de onderhavige "observatio" verder in hoofdlijnen aangeduid welke rechtsbetrekkingen niet door het gemene recht werden beheerst, maar door eigen stedelijke gebruiken en gewoonten. Voor de geldigheid van testamenten was aldus uiteengezet dat niet de vereiste solemniteiten van het Romeinse recht behoefden te worden gevolgd, maar dat te Maastricht een testament van kracht was, wanneer het was opgemaakt ten overstaan van een notaris en twee getuigen.[23] Aangaande de legitieme portie van kinderen werd betoogd dat hun wettelijk erfdeel niet als aangetast werd beschouwd, wanneer zij het hun toekomende niet als erfgenaam maar als legataris of anderszins hadden verkregen.[24] Voor de levering van onroerend goed en de vestiging of overdracht van zakelijke rechten op onroerend goed werd erop gewezen dat daartoe de inschrijving van de desbetreffende akten in de bij de Maastrichtse hooggerechten aangelegde registers vereist was.[25] Als afwijkend van het gemene recht vermeldde de Méan eveneens de in Maastricht geldende gewoonterechtelijke regel dat bij verkoop van een verhuurd pand

de rechten van de huurder geëerbiedigd moesten blijven gedurende de verdere looptijd van het huurcontract.[26] Zoals veelal elders in de Lage Landen het geval was, werden ook te Maastricht met name de rechtsverhoudingen op het stuk van het erfrecht bij versterf door het locale gewoonterecht beheerst. Het merendeel van de Méans beschouwingen in het onderhavige tractaat handelden dan ook over erfrechtelijke aangelegenheden.

In een tweetal "observationes" werd ingegaan op de erfrechtelijke gevolgen van het overlijden van een erflater met achterlating van zijn echtgeno(o)t(e) en hun gezamenlijke kinderen. Uitvoerig werd belicht hoe alsdan de onroerende goederen vererfden op de kinderen, onder de last van vruchtgebruik ten behoeve van de langstlevende der echtelieden (syteem van devolutierecht). Door de Méan werd daarbij niet alleen aandacht geschonken aan de in de stad Maastricht geldende rechten en verplichtingen van de eigenaren en vruchtgebruiker over en weer, maar ook werd aangegeven welke opvattingen in dezen te Luik en in Brabant in zwang waren.[27] Enkele volgende "observationes" hadden betrekking op de erfopvolging in onroerende goederen, die een kinderloos gestorven erflater tijdens zijn leven krachtens erfrecht of schenking van vaders- of moederszijde had verkregen. Ook op het stuk van de dan geldende "paterna paternis, materna maternis"-regel werd door de Méan gewezen op de onderlinge verschillen in gewoonterechtelijk opvattingen zoals die zich in Luik, Brabant en Maastricht openbaarden.[28] In een aantal beschouwingen kwam de verdeling van onroerende goederen, die door echtgenoten hetzij vóór hun huwelijk hetzij tijdens het huwelijk waren verkregen, aan de orde. Breedvoerig werd in de onderscheiden uiteenzettingen aandacht geschonken aan de rijke casuïstiek die zich in dezen in de praktijk zoal aandiende.[29]

Een van de Méans conclusies over gewoonterechtelijke opvattingen op erfrechtelijk terrein te Maastricht was, dat men zich in de rechtspraktijk aldaar nu eens richtte naar Luikse dan weer naar Brabantse gewoonten.[30]

Enkele "observationes" aan het slot van het tractaat handelden successievelijk over de mogelijkheid om ter stede in rechte op te treden door een arrest-procedure aan te spannen, over hetgeen te Maastricht voor recht gehouden werd bij terugbetaling van geleend geld ingeval van sterke waardedaling van geld en over het recht van "mainplévie", dat wel te Luik maar niet in Maastricht werd toegepast.[31] Het tractaat eindigde met een historische uiteenzetting betreffende de heerlijkheid Herstal, naar aanleiding van aanspraken op souvereiniteit aldaar, die in de loop der eeuwen door Brabant en Luik aan de dag gelegd waren.[32]

Zoals overal elders in het werk van Charles de Méan werd ook in diens uiteenzettingen in zijn tractaat over het Maastrichtse costumiere recht verwezen naar rechterlijke uitspraken, die het bestaan van deze of gene gewoonterechtelijke opvatting in de stad bevestigden. Enkele malen werd verwezen naar een uitspraak in hoger beroep gedaan in 1630 door de commissarissen-deciseurs van Luikse zijde, Pierre (Petrus) de Méan en Francois Morreus, over een kwestie van devolutierecht.[33] Voor het overige betroffen

de verwijzingen gerechtelijke beslissingen, die door Charles de Méan zelf, tezamen met zijn Luikse collega-commissaris-deciseur, Arnold baron de Kerckhem, in appel waren genomen of sententies, die door hen beiden tezamen met de beide afgevaardigde commissarissen-deciseurs van Staatse zijde in hoger beroep waren gewezen. Gezien het overwegend erfrechtelijk karakter der "observationes" in de Méans tractaat, betroffen nagenoeg alle verwijzingen problematiek inzake het devolutierecht dan wel casuïstiek in verband met de terugval van onroerende goederen van een erflater naar de zijde vanwaar die goederen waren gekomen.[34]

TOT BESLUIT

Omstreeks dezelfde tijd waarin de Méans verhandeling over het Maastrichtse recht in druk verscheen, was aan de stedelijke commissarissen-instructeurs en de beide stadspensionarissen opdracht gegeven alle recessen, die van oudsher in de stad op het stuk van bestuurlijke en gerechtelijke inrichting en betreffende recht en rechtsbedeling waren uitgevaardigd, in kaart te brengen en het geheel vervolgens in te richten als een "positieve wett". Al in 1656 was in dezen een eerste oproep namens de beide stadsheren gedaan, doch - ondanks diverse rappellen van met name Staatse zijde - duurde het nog tot 1 augustus 1665 aleer het zogeheten "Recueil der Recessen" met "trompetslagh op de puye van 't stadhuys" bekend kon worden gemaakt.[35] Of Charles de Méan aan het redigeren van deze "nieuwe" Maastrichtse recessen actief heeft deelgenomen, zoals door Crahay werd betoogd, kan gevoeglijk worden betwijfeld.[36] De auteur voerde voor zijn bewering geen bewijzen aan en van het redactionele werk zijn geen aantekeningen bewaard gebleven, voorzover tenminste tot dusverre bekend.[37] Gelet op het feit dat de opdracht tot inrichting van de bedoelde "wet" werd gegeven aan de commissarissen-instructeurs en de stadspensionarissen en ook de rappellen dienaangaande aan hen waren gericht, ligt het eerder voor de hand te veronderstellen dat het optekenen van de recessen en de samenstelling van de "Recueil" een zaak is geweest van een of meer van deze stedelijke functionarissen. Dat bij het redigeren van de diverse Capittels van de "Recueil" ook de desbetreffende "observationes" van de Méan binnen de gezichtskring werden getrokken, is zeer wel mogelijk geweest, maar niet kan worden aangegeven tot welke rechtsoptekeningen dit nu exact heeft geleid. Het belang van de Méan voor de rechtsvorming te Maastricht lijkt veeleer gelegen te zijn geweest in het feit dat zijn uitvoerige beschouwingen in diens "Observationes" een vruchtbare voedingsbodem zijn geworden voor rechterlijke beslissingen, die in civielrechtelijk zaken in de stedelijke gerechten moesten worden genomen. Tot aan het einde van de achttiende eeuw immers zijn in de Maastrichtse rechtspraktijk advocaten, rechtsgeleerde adviseurs en rechters in hun conclusies, memories, deducties, adviezen en motiveringen van vonnissen veelvuldig naar de Méans "Observationes" blijven verwijzen en daaruit citeren, met name ook ingeval van leemten in de wetgeving en bij duisterheid omtrent de inhoud van de in de "Recueil" opgenomen recessen.

Noten

1 Vertaling: "Te Maastricht worden sommige zaken ook beheerst door de gewoonte of het ongeschreven recht".

2 Zie over Maastrichtse civielrechtelijke procesdossiers: A.Fl. Gehlen, *"Visis actis". Eerste bevindingen bij de openlegging van het archief der Luikse commissarissen-deciseurs te Maastricht (1632-1794)*, in: Honoris Causa. Opstellenbundel aangeboden aan Prof.Mr. O. Moorman van Kappen, Nijmegen 1999, 49-60.

3 Vgl., L. Crahay, *Coutumes de la ville de Maestricht* (Bruxelles 1876), Préface, passim.

4 Zie over leven en werk van Charles de Méan: M. Falloise, in: *Biographie Nationale de Belgique*, XIV, Bruxelles 1897, kol. 183-197 met aanduiding van de uit de 19de eeuw daterende literatuur. Uitvoerig ook: A. Meyers, *Charles de Méan. Jurisconculte liégeois. Sa vie et ses oeuvres* (Cour d'appel de Liège, 1926).

5 Zie inzake de Luikse "Conseil privé": G. Hansotte, *Les institutions politiques et judiciaires de la principauté de Liège aux temps modernes* (Crédit Communal, Collection Histoire, Série in 8°, no. 73, 1987), 81-91; over de "Conseil ordinaire": dezelfde, Les institutions, 178-180; en meer uitvoerig: E. Poncelet, *Le Conseil Ordinaire, tribunal d'appel de la principauté de Liège*, in: Bulletin de la Commission Royal des Anciennes Lois et Ordonnances, 13, 1929), 133-257.

6 Een afschrift van het benoemingsbesluit in: GAM, Register der Ordonnantie des nieuwen regiments van beyde genaedige Heeren en Princen deser stadt Maestricht, begonnen Anno 1580 met de verdere ordonnantiën en recessen van tijdt tot tijdt gevolght 1580-1758 (herbonden Ao. 1714) (Inv. Luikse en Brabantse Commissarissen Deciseurs, nr 6), fol. 208v-209r.

7 Vgl. voor het politieke en godsdienstige klimaat in die tijd te Luik: J. Daris, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège*, 5, XVIIe siècle, Bruxelles 1980, Réproduction anastatique de l'édition de Liège 1877; Ferd. Henaux, *Histoire du pays de Liège*, II (1419-1870), Bruxelles 1980, Impression anastatique de l'édition de Bruxelles 1902, 387-457. Samenvattend: H. Houtman-De Smedt, *Ernst van Beieren en Ferdinand van Beieren*, in: I. Schöffer, H. van der Wee en J.A. Bornewasser (ed.), De Lage Landen 1500-1780, 4de druk, (Amsterdam 1988), 409-413.

8 Zie in dezen: E. Defacqz, *Ancien droit Belgique ou Précis analytique des lois et coutumes, observées en Belgique avant le Code civil*, I (Bruxelles 1873), 136.

9 R. Dekkers (in: Bibliotheca Belgica Juridica, Brussel 1951, 114) vermeldt slechts de druk van 1650, alsook de tekst die in Pars Secunda van Charles de Méans "Observationes" is opgenomen. Ook is de "Recueil" nog eens uitgegeven in 1700 te Luik bij Joseph-Louis de Milst, "imprimeur de son Alt. Seren. Elect." Laatstgenoemde editie kent de navolgende "Table des chapitres, ou titres des Coutûmes du Pays de Liège":
I. Des Gens mariez et de leurs enfans (11 art.);
II. De Traité de Mariage (11 art.);
III. Des Surceans du Pays, Bourgeois, Marchands et autres et de leurs privilèges (13 art.);
IV. Des Biens meubles et immeubles (9 art.);
V. Des Cens et Rentes (17 art.);
VI. Des Transports et autres oeuvres de Loy (33 art.);
VII. Des Hipotheques et droit d'icelles (64 art.);
VIII. Des Retraicts (25 art.);

IX. Des Prescriptions et Servitudes (18 art.);
X. Des Testamens (19 art.);
XI. Des Successions ab intestat (38 art.);
XII. Des Fiefs (10 art.);
XIII. Des Successions és Fiefs (10 art.);
XIV. Des cas criminelles, peines, amendes en resultantes (49 art.);
XV. Stil de proceder ès actions tant Personelles que reelles (26 art.);
XVI. Articles tirez des Privileges imperiaux de Maximilian I, Charles V, Ferdinand I, Maximilian II, empereurs (34 art.).

10 De opschriften luidden: 1. De feudis; 2. De viro et uxore et eorum liberis; 3. De pactis dotalibus; 4. De testamentis; 5. De successione ab intestato.

11 Ook het tweede deel bevatte vijf tractaten met als opschriften: 1. De hypothecis earumque actionibus; 2. De saisiniis et luitionibus; 3. Retractu gentilitio et conventionali; 4. Omni jure contractuum; 5. Miscellanea nonnulla brevemque priorum observationum appendicem.

12 De vijf tractaten van het derde deel droegen successievelijk als opschrift: 1. Quaestionum canonicarum; 2.Actuum inter vivos; 3. De jure testatae et intestatae successionis; 4. De judiciis etc.; 5. De jure urbis trajectensis reducti ad principia juris communis, cum appendice in singulis tractatibus ad priores observationes.

13 Zie R. Dekkers, (Bibliotheca, 114) voor de diverse edities.

14 Zie over de "Observationes" ook: Ph. Godding, *L'origine et l'autorité des recueils de jurisprudence dans les Pays-Bas Méridionaux (XIIIe-XVIIIe siècles)*, in: Rapport belge au VIIIe Congrès international de droit comparé. Centre interuniversitaire de droit comparé, Bruxelles 1970, 17-18.

15 P. Stockmans, Tractatus de jure devolutionis, Brussel 1667, Cap. II.8 ("Carolus de Mean, districtus illius (i.e. Luik, A.Fl.G.) et vicinarum ditionum Papinianus"). Aemilius Papinianus (einde 2de eeuw-212 n. Chr.) werd "als de grootste jurist beschouwd die Rome had voortgebracht; tot in onze dagen is hij sedert de herontdekking van het Romeinse recht geëerd als behorende tot de enkele juristen die de Europese beschaving heeft voortgebracht" (citaat ontleend aan: J.E. Spruit, *Enchiridium. Een geschiedenis van het Romeinse privaatrecht*. 3de druk, Deventer 1992, nr. 176).

16 Een uitzondering vormde een passage over het te Maastricht vanouds geldende devolutierecht opgenomen aan het slot van de 'Alde Caerte" (zie: L. Crahay, *Coutumes ... Maestricht*, 17-18. Zie voor de genoemde "Caerten" en de bedoelde edicten en privileges: A. Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht* (Assen 1981), 9-15 en de in het notenapparaat aldaar genoemde literatuur.

17 Tekst van het Statutenboek van 1380 bij: L. Crahay, *Coutumes ... Maestricht*, 26-126.

18 GAM., Rechterlijke archieven, evac.nr. 7438. Dank aan Mr. Th.J. van Rensch, archivaris te Maastricht,die mij op het manuscript attendeerde. Een op mijn verzoek ingesteld onderzoek bij het Rijksarchief in Noord-Brabant naar het origineel leverde geen resultaat op.

19 Genoemd werden: "J. Dillen, J.U. licentiatus ende brabants commissaris instructeur tot Maestricht, Nicolaes Nijsmans, J.U. licentiatus, Matth. Thisius, J.U.D., Leonardus Thisius, ex consul Traiectenses et ad presens scabinus, Leonardus Paludanus, J.U. licentiatus, Matthias Hermans, questorum Traiectensium scriba".

20 Zie over het gemene geleerde recht: P.L. Nève, *(Europaïsches) Ius Commune und nationales gemeines Recht: Verwechslung von Begriffen?*, in: G. Köbler und H. Nelissen (ed.), Wirkungen europaïscher Rechtskultur. Festschrift für Karl Kroeschell zum 70. Geburtstag, (München 1997), 871-884; dezelfde, *Enige opmerkingen over het voorkomen en de betekenis van de termen 'keizer(lijk) recht', 'gemeen recht' en 'geschreven recht' in Noordnederlandse bronnen 1500-1600*, in: J.-F. Gerkens e.a. (ed.), Mélanges Fritz Sturm etc., Liège 1999, 813-831.

21 Obs. 340. Vgl. over de verhouding "Vorst-Wet" en het adagium "Princeps legibus solutus": G.P. van Nifterik, Vorst tussen volk en wet, (Rotterdam 1999), 155-198.

22 Obs. 341.1-7.

23 Obs. 341.11.

24 Obs. 341.12.

25 Obs. 341.13.

26 Obs. 341.14

27 Obs. 342-343.

28 Obs. 344-346.

29 Obs. 347-349.

30 Obs. 342. 7: "Inter has Leodiensium et Brabantorum consuetudines vacillant Trajectensium mores".

31 Obs. 354-356.

32 Obs. 357. Zie over de heerlijkheid Herstal: E. Poncelet, *Herstal et Vivegnis. Souveraineté territoriale, règlements de seigneurie, chartes d'affranchissement*, in: Bulletin de la Commission royale d'Histoire de Belgique, 102, 1937), 77-139; P.L. Nève, *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden* (Assen 1972), 329-335.

33 Vgl. Obs. 342.9, 343.11 en 344.3 inzake de erfgenamen van Petrus Selis contra de erfgenamen van Gertrudis Coecken.

34 Behalve de verwijzingen in de vorige noot, betrof ook obs. 343.27 (de zaak: Hubertus Paquot contra Stephanus Mathot; uitspraak dd. Juli 1654) het devolutierecht. Zie voor het procesdossier in dezen: GAM., Archief Luikse commissarissen-deciseurs, nr. 291.
Voor wat het terugvalrecht betreft zijn van belang beslissingen van:
- Luikse commissarissen-deciseurs dd. 12 juni 1654 (Obs. 345.13);
- Commissarissen-deciseurs van beide heren:
* dd. 30 juli 1651, obs. 344.3 (de zaak Reyner van Eys contra de erfgenamen van Servaes Cleas)
Zie voor het procesdossier: GAM., Archief commissarissen-deciseurs van beide heren, nr. 50.
* dd. juni 1654, obs. 345.13.
* dd. 4 juli 1652, obs. 345.13.

35 Zie inzake een en ander: Th. J. van Rensch, *De totstandkoming van het Maastrichtse Recueil der Recessen*, in: A.M.J.A. Berkvens, A.Fl. Gehlen en G.H.A. Venner (ed.), Ten Werentliken Rechte. Opstellen over Limburgse Rechtsgeschiedenis. (Maastricht 1990), 29-42.

36 Vgl. L. Crahay, *Coutumes ... Maestricht*, XXVIII.

37 Aldus Th.J. van Rensch, *De totstandkoming*, 36.

Personalia van de auteurs

Marinus Flokstra (1950), volgde een middelbare technische opleiding. Thans werkzaam als technisch administrateur. Amateur historicus.
Adres: Kruidenlaan 116, 5803 BG Venray.

Prof.mr.dr. A.Fl. Gehlen (1933) studeerde rechtsgeschiedenis (notariële studierichting) aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Promoveerde in 1981 op het proefschrift *Het notariaat in het tweeherig Maastricht (1292-1794)*. Van 1962 tot 1998 werkzaam als candidaat-notaris en notaris, en van 1989 tot 1998 als bijzonder hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Universiteit Maastricht.
Adres: Gelein 16, 6419 DC Heerlen.

Ir W.P.A.M. Hendrix (1955) studeerde aan de Universiteit van Wageningen. Thans werkzaam bij Rijkswaterstaat directie Limburg.
Adres: Gerichtstraat 42, 6171 TD Stein.

Prof.dr. W.A.J. Munier (1919) studeerde van 1947-1951 kerkgeschiedenis aan de Gregoriana te Rome, en promoveerde aldaar in 1954 op een proefschrift over *Willem van Enckenvoirt. Een Nederlandse curieprelaat te Rome (1464-1534)* (Den Haag 1954). Is emeritus-hoogleraar kerkgeschiedenis aan de (inmiddels opgeheven) Universiteit voor Theologie en Pastoraat (UTP) te Heerlen. Publiceerde tal van studies onder meer betreffende de geschiedenis van Limburg, waaronder een drietal afleveringen van de *Historische Atlas van Limburg*, en een reeks over het zogenaamde simultaneum en de begeleidende verschijnselen in de Landen van Overmaas. Een eerste deel van een samenvattende studie verscheen in 1998 in de reeks Maaslandse Monografieën onder de titel: *Het simultaneum in de Landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1858)*. Het vervolgdeel zal in een reeks afleveringen van de *Publications* verschijnen.
Adres: Seminarieweg 26, 4854 PB Bavel.

Dr. W.J.M.J. (Willibrord) Rutten (1955) studeerde geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Promoveerde in 1997 aan de Landbouwuniversiteit Wageningen op het proefschrift getiteld *'De vreselijkste aller harpijen'. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de 18e en 19e eeuw : een sociaal-historische en historisch-demografische*

studie. Van 1982 tot 1984 werkzaam als wetenschappelijk assistent bij de Afdeling Agrarische Geschiedenis van de Landbouwuniversiteit Wageningen. Sedert 1985 werkzaam als hoofd afdeling onderzoek bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg; thans ook adjunct-directeur van het SHCL.

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht; e-mail: willibrord.rutten@history.unimaas.nl

Drs. L.S.J.M. Spronck (1936) studeerde nederlands en geschiedenis aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Van 1979 tot 1997 werkzaam als rector van het Jeanne d'Arc College te Maastricht.

Adres: Europalaan 49, 6226 CN Maastricht.

Drs. Erwin Steegen (1974) studeerde geschiedenis en archivistiek en hedendaags documentbeheer aan de Vrije Universiteit van Brussel (VUB). Werkt momenteel aan een proefschrift over detailhandel in Maastricht in de achttiende eeuw. Werkzaam als Aspirant van het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek,Vlaanderen, en verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Vrije Universiteit Brussel.

Adres: Heilige Geeststraat 30, B-3000 Leuven.

Dr. P.H.Wijnands (Maastricht 1946) promoveerde in 1997 in Parijs (Université Paris-XIII) in de taalwetenschappen op een proefschrift over taal, lexicon en identiteit in Franstalig Noord-Amerika. Hij is als docent Frans/Vertaalkunde verbonden aan de Vertaalacademie van de Hogeschool Zuyd te Maastricht. Van 1971 tot 1982 werkte hij in Brussel als taaladviseur bij de Belgische Vereniging van Banken. Hij publiceerde enkele tweetalige woordenboeken alsmede een contextueel woordenboek over Franstalige identiteit: *Dictionnaire des Identités Culturelles de la Francophonie* (Parijs 1993). Op de gebieden vertaalkunde, taal en identiteit verschenen van hem bijdragen in publicaties (tijdschriften, boeken) in onder meer Montréal, Winnipeg, Parijs, Rouen, Strasbourg, Brussel, Amsterdam en Luxemburg.

Adres: Pletzersstraat 33 A, 6213 HG Maastricht.

A.J.G. Hendricks, secretaris

Verslag over 1999

Leden

Het aantal leden	per 31-12-1997	per 31-12-1998	per 31-12-1999
Gewone leden	2.338	2.332	2.365
Gezinsleden	462	458	470
Studenten	17	17	19
Ereleden	17	18	19
Buitengewone leden	67	67	52
Ruilverkeer	141	140	139
Gemeenten	34	34	23
Gratis leden	22	22	21
Totaal	3.098	3.088	3.108

Beschermvrouwe

Hare Majesteit Koningin Beatrix.

Ereleden

Ereleden per 31 december 1999

H.K.H. Prinses Juliana, Soestdijk
Drs F.L. Augustus, oud-bestuurslid LGOG, Heerlen
Prof. dr S. Corsten, oud-directeur van de universiteits- en stadsbibliotheek te Keulen, Bad Godesberg
Drs B. Fasol, oud-voorzitter, oud-burgemeester gemeente Horst, Horst
Prof. mr A.Fl. Gehlen, oud-bijzonder hoogleraar Rechtsgeschiedenis der Limburgse territoria en oud-voorzitter redactie Publications, Heerlen
A.F. Henrar, oud-penningmeester van LGOG, Maastricht
J.M.H. Hoen, oud-voorzitter Sectie Genealogie LGOG, Beek
Dr J. Kremers, oud-commissaris van de koningin in Limburg, Bilthoven
D.F. Lunsingh Scheurleer, oud-inspecteur der roerende monumenten, 's-Gravenhage

Ing. E.M. Mastenbroek, oud-commissaris van de koningin in Limburg, Geleen
Prof. dr W.A.J. Munier, emeritushoogleraar van de universiteit voor Theologie en Pastoraat te Heerlen, Bavel
Prof. dr J.G.N. Renaud, emeritushoogleraar van de Rijksuniversiteit Utrecht, Amersfoort
Dr P.J.H. Ubachs, oud-wetenschappelijk bibliothecaris van de Stadsbibliotheek Maastricht, Maastricht
Dr H.J.C.G. Vandermeulen, oud-gouverneur van de provincie Limburg, Hasselt
Mr B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, commissaris van de koningin in Limburg, Maastricht
Drs J.H.M. Wieland, oud-voorzitter van LGOG, Lelystad
Mgr. F.J.M. Wiertz, bisschop van Roermond, Roermond
Commision Royale d'Histoire, Brussel.

LGOG Draagspeld, toegekend in 1999

G.A.H.J. Colleye, Nieuwstadt
J.Ph.W. Huinen, Maastricht.

Algemene Ledenvergaderingen en vergaderingen met besturen van Kringen, Secties en Commissies

De voor- en najaarsbijeenkomsten, zo genoemd omdat op één dag in het voorjaar c.q. het najaar twee vergaderingen plaatsvinden, worden beurtelings gespreid over de hele provincie Limburg georganiseerd. In de morgenuren vindt de vergadering met besturen van Kringen, Secties en Commissies plaats en in de namiddag de Algemene Ledenvergadering.

De Voorjaarsbijeenkomst vond op 29 mei 1999 in Horst (Kring Horst) plaats. De KSC-vergadering werd bezocht door 42 personen. Aan de orde kwam de Balans- en Exploitatierekening 1998, de stand van zaken betreffende het Limburghuis, de Plaquette en LGOG Draagspeld. Tenslotte kwam de Archeologische collectie van het LGOG in het Bonnefantenmuseum ter sprake.
De Algemene Ledenvergadering werd bezocht door 102 leden. Dezelfde punten van de ochtendcessie kwamen aan de orde. Dr J.G.C. Venner informeerde de aanwezigen over de stand van zaken betreffende het lesboek De geschiedenis van Limburg. Bij agendapunt bestuursverkiezing werden de drie genomineerde kandidaten met algemene stemmen gekozen, te weten A.J.G. Hendricks, secretaris, M.F.W. Simons, penningmeester en J.H.M.O. Truijen, voorzitter. Drs R. Fasol en Ph. Huinen ontvingen uit handen van de nieuwe Genootschapvoorzitter J. Truijen de LGOG Draagspeld.

Na afloop van de Algemene Ledenvergadering hield dr R. de la Haye, beheerder van de historische atlas van het Rijksarchief, de inleiding op de tentoonstelling "Verschoven grenzen". Hierna verrichtte drs B. Fasol, aan wie deze tentoonstelling was opgedragen, de opening. Deze expositie werd gehouden in de Oudheidkamer te Horst.

De Najaarsbijeenkomst was op 2 oktober 1999 te Weert (Kring Aldenborgh Weert). De KSC-vergadering telde 41 deelnemers. Aan de orde kwamen o.a. de Begroting 2000, het lesboek De geschiedenis van Limburg, de stand van zaken betreffende het Limburghuis en de notitie: Verjonging LGOG.
De Algemene Ledenvergadering telde 55 deelnemers. De agenda bevatte dezelfde onderwerpen als bij de KSC-vergadering. Bij het agendapunt Begroting 2000 werd het voorstel tot contributieverhoging aangenomen. Ook kwam de donatiemogelijkheid voor afzonderlijke Kringen aan de orde. Na afloop werd onder leiding van enkele gidsen van de VVV een stadswandeling gemaakt met bezoeken aan de grote Stadskerk Sint Martinus en het Jacob van Horne Museum. In het Museum werd door conservator drs J. van Cauteren uitleg gegeven over de recente aanwist van het Museum, de zogenaamde "Franciscaanse Nachtwacht".

BESTUUR

Samenstelling van het bestuur per 31 december 1999:

J.H.M.O. Truijen, Neeritter, voorzitter
A.J.G. Hendricks, Kessel, secretaris
M.F.W. Simons, Kerkrade, penningmeester
J.M. Prakken, Heerlen, vice-voorzitter
M.P.J. van den Brand, Venray, lid
Drs A.P.M. Gielen-van Bommel, Horst, lid
Drs J.M.T. Janssen-Daniëls, Sittard, lid
J.A. Knoors, Grevenbricht, lid
A.M.G.C. van Wegberg-Veugen, Weert, lid
Prof. mr A.M. J. A. Berkvens, Maastricht, adviserend lid
Prof. dr P.J.A. Nissen, Nijmegen, adviserend lid.

BUREAU

Bezetting per 31 december 1999:

A.F. Henrar, directeur. R.J.M. Bosch, W.J.G. Keune, J.G. Knubben, G.H.J.M. Willems.
Dhr G. Colleye, directeur Bureau LGOG heeft van de mogelijkheid gebruikt gemaakt om per 1 januari 2000 vervroegd uit te treden volgens de FPU-regeling. Het Genootschapbestuur bood hem op 17 december 1999 in het

Stadsjöttershoes een afscheidsreceptie aan. Gedurende 18 jaren is dhr. G. Colleye mede het boegbeeld geweest van LGOG. Als blijk van waardering voor zijn inzet en het uitdragen van de belangen van LGOG reikte de voorzitter, namens het Genootschapbestuur, hem bij deze gelegenheid de Draagspeld LGOG uit. In zijn plaats werd dhr. A.F. Henrar benoemd.
Dhr. Henrar, erelid LGOG, is jarenlang penningmeester geweest.
Het bureau verzorgde gedurende 1999 de secretariële ondersteuning van het Genootschapbestuur. Daarnaast behartigde men de ledenadministratie, de financiële administratie, de verzending van convocaten van kringen, Secties en Commissies, evenals de verzending van publicaties van LGOG en de Secties Archeologie en Genealogie. Ook de organisatie van de Voor- en Najaarsbijeenkomsten en de vergaderingen van het Genootschapbestuur werden door het Bureau voor haar rekening genomen.
Ten behoeve van de Commissie Studiereizen registreerde het Bureau de deelnemers, de indeling en de financiële afwikkeling van de meerdaagse studiereizen.
Ten behoeve van enkele andere verenigingen en stichtingen, waaronder Veldeke, verleende het Bureau service- en facilitaire diensten. Met ingang van 1 januari 2000 werd de dienstverlening aan Veldeke beëindigd.

ENIGE ACTIVITEITEN VAN LGOG

Samenwerking met andere instellingen

Prof. dr A.M. J. A. Berkvens, A.F. Henrar en prof. dr P.J.A. Nissen nemen, namens het LGOG, deel aan de voorbereidingscommissie Limburghuis. In september 1999 heeft prof. dr P.J.A. Nissen, op eigen verzoek, zich uit deze voorbereidingscommissie teruggetrokken. In zijn plaats heeft het Bestuur J.H.M.O. Truijen, voorzitter LGOG, benoemd.

Publicaties

In de loop van 1999 verscheen vier keer "De Maasgouw", het kwartaaltijdschrift van LGOG, jaargang 118. De belangrijkste artikelen in aflevering 1 waren: Régis de la Haye, Zegelstempels uit de koude grond. A. Hendricks, Enige bijzonderheden uit het leven van Karel Lodewijk Willem Joseph van Keverberg van Kessel. M. Schönlank-van der Wal, Middeleeuwse stenen doopvonten in Limburg. In aflevering 2: Jan Gerits, Het portret van Fransicus van Cauwenbergh (1662-1718), proost van Houthem Sint-Gerlach. W.E.S.L. Keyser-Schuurman, Wonen op stand en met stijl. Drie eeuwen interieurkunst in Limbrugse kastelen. Lou Spronck, De "Rij-al-oet wagel" in revisie. In aflevering 3: P.M.F. Janssen, "De Nieuwe Blauwe Bloem", Cultureel leven in Venlo tussen 1938 en 1957. Peter Geuskens, De bezettingsgraad van het adellijk kloostere "Vallis Coeli" te Dalheim van 1553 tot 1802. In aflevering 4: Drs Antoine Jacobs, Atheïstische agitatie in

Limburg: het optreden van vrijdenkersvereniging "De Dageraad"
M. Flokstra, Reinoud van Gulik en het Ambt Kessel (1394-1402).

Maaslandse monografieën
In samenwerking met het Sociaal Historisch Centrum wordt de serie Maaslandse Monografieën voortgezet, met als belangrijkste werk in 1999 uitgebracht: Landschappen van Maas en Peel, J. Renes.

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria:

De mede door LGOG bij de Rijksuniversiteit Maastricht ingestelde leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria wordt vanaf 30 oktober 1998 bekleedt door prof. dr A.M.J.A. Berkvens. Op 24 september 1999 vond de plechtige inauguratierede plaats. De receptie na afloop, waarop velen gebruikt maakten om professor A. Berkvens te feliciteren met deze benoeming, werd hem door het LGOG aangeboden.

COMMISSIES

Redactiecommissie Publications

Samenstelling per 31 december 1999: Prof. dr A.M.J.A. Berkvens, voorzitter; dr R.M. de la Haye, secretaris; leden: dr J.J. de Jong, dr M.L.G. Oosterbosch, dr T.A.S.M. Panhuijsen en mr Th.J. van Rensch.

Redactiecommissie De Maasgouw

Samenstelling per 31 december 1999: Prof. dr P.J.A. Nissen, voorzitter; drs Fr.J. Hermans, secretaris, leden: ir. A.W.J. Bruekers, drs J.H.M.M. van Hall, drs A.P.J. Jacobs, drs A.M.P.P. Janssen, drs A.-R. Orbons, drs J.M.W.C. Schatorjé en dr L.H.M. Wessels. De redactie vergaderde vier maal.

Commissie Lokale Geschiedenis

Samenstelling per 31 december 1999: Drs A.P.J. Jacobs, voorzitter; dr W.J.M.J. Rutten, secretaris; leden: ir L.E.F. van Basten Batenburg, drs J.M.T. Janssen-Daniëls, C.J.L. de Maeijer, drs P.J.A. van Meegeren, mr M. Richter en H.L.A. Tillemans.

De commissie vergaderde drie maal. Aan de orde kwam onder andere:
Het profiel van een provinciaal historisch consulent, aan te stellen door het Limburghuis.
De mogelijkheden bestuderen op welke wijze de lokale en regionale geschiedenis onder de aandacht van de studenten van de PABO's, HKS en Faculteit

Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht gebracht kan worden. De vervanging van De Pennestreek door de Limburgsche Aankondiger. Ir L.E.F. van Basten Batenburg vertegenwoordigt de commissie in het Landelijk Overleg Regionale Geschiedenis (LORG). Dhr H.L.A. Tillemans is redacteur van de Maasgouwrubriek De Limburgsche Aankondiger.

Commissie Studiereizen

Samenstelling per 31 december 1999: J.A. van der Heijden, voorzitter; P.A.F. Adriaens-Bremer, secretaris; leden: drs F.H.M.C. Adriaens, M.H.J. Bollen-Bussemakers, M.H.E. Freyser-Zeegers, S.M.G. van Heur-Boesten, M.F.W. Simons en drs H.J. Steeger. Adviseur: A.F. Henrar.
Het bestuur kwam vier maal in vergadering bijeen, de zakelijke reisleiders bovendien twee keer.

Reizen

In juni en juli werden vier vijfdaagse reizen georganiseerd naar Normandië waar de steden Beauvais, Caen en Bayeux bezocht werden, evenals de stranden van Arromanches. De nadruk lag op het typisch Normandisch karakter van de hier aanwezige Romaanse en gotische stijl. Aan deze reizen werd deelgenomen door 192 leden.
In het najaar werden twee driedaagse reizen naar Frans-Vlaanderen georganiseerd. Men bezocht de steden Doornik, Rijssel (Lille) en Kassel. Speciale aandacht was er voor de typische kenmerken van de Vlaamse cultuur in verleden en heden.
In samenwerking met de Historischer Verein Kreis Geldern werd een derde reis gehouden onder leiding van een lid van de Commissie Studiereizen. Deze drie najaarsreizen telden 144 deelnemers.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Samenstelling per 31 december 1999: Drs. A.M.P.P. Janssen, voorzitter, dr R.M. de la Haye, secretaris, en drs C. Schutgens, penningmeester.

Commissie Educatie

Samenstelling per 31 december 1999: Dr J.G.C. Venner, voorzitter; drs J.M.W.C. Schatorjé en drs A.P.M. Gielen-van Bommel.

Kascontrolecommissie

Samenstelling per 31 december 1999: L.M.J. van Heur, M.H.A. Lam-Jetten en drs B.M. Verstraelen-Kockelkoren.

Kringen

Kring Heerlen

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 1999: R. Braad, voorzitter, drs. L. Dicker, secretaris, T. Verhagen, penningmeester; drs M. van der Weerden, excursiecommissie en drs J. Krüll, excursiecommissie. De Kring telde per 31 december 1999: 357 leden. Het bestuur vergaderde vier maal.

Lezingen

12 januari 1999: drs K. Linders, *De paters aan de Akerstraat in Heerlen*
22 februari 1999: dr Th.W.M. van de Wiel, *De dodendans vanaf de Middeleeuwen*
8 maart 1999: drs J. Schreurs, *De opgravingen aan de Schelsberg te Heerlen van de oudste nederzetting van de Michelsbergcultuur in Nederland*
23 maart 1999: drs M. van Dijk, *Langs de Geleenbeek, de oudste levensader van Heerlen*
27 maart 1999: R. Braad en drs M. van Dijk, *Wandeling langs de Geleenbeek in de richting van Imstenrade met als vertrekpunt de Weltermolen*
26 april 1999: drs J. Krüll, *Wat stenen kunnen vertellen. Inscripties op Romeinse altaren en grafmonumenten*
1 juni 1999: drs A. Viersen, *Bouwhistorisch onderzoek en opgravingen bij de restauratie van kasteel Terworm*
5 oktober 1999: drs J. Notermans, *Vestingwerken Maastricht inclusief rondleiding op 9 oktober in de kazematten*
22 november: drs P. Brok en drs M. van Dijk, *Kunstschatten van Voerendaal en de kerk van Voerendaal*
21 december 1999: R. Braad, *Filmavond: Mijn stad, mijn verhaal, Heerlenaren vertellen over hun leven, het wonen en werken in en rondom de stad.*

Excursies

10 april 1999: Stevensweert en Wessem
5 juni 1999: Vianden
18 september 1999: Wassenberg, Waldfeucht en Heinsberg
30 oktober 1999: Wittem, Eys en Wahlwiller.

Overige activiteiten

Jaarlijkse Heemkundedag
In samenwerking met de Kring Land van Valkenburg en Heuvelland werd op 8 mei te Vaals in de Kopermolen de jaarlijkse Heemkundedag georganiseerd. Drs I.M.H. Evers hield een lezing over het thema: Beheer van een fotocollectie.

Voorzittersoverleg
Het voorzittersoverleg van de historische- en heemkundeverenigingen in Oostelijk Zuid-Limburg vond zes maal plaats. Een belangrijk onderwerp in dit overleg is de organisatie van een heemkundemarkt Oostelijk Zuid-Limburg in 2001. Inmiddels is er een stichting opgericht met de naam "Stichting Heemkundemarkt Oostelijk Zuid-Limburg", die de organisatie van deze heemkundemarkt op zich neemt. Op dit moment zijn projectgroepen werkzaam die de thema's uitwerken.

Kring Horst en Sevenum

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 1999: Drs J.M.W.C. Schatorjé, voorzitter, drs A.P.M. Gielen-van Bommel, vice-voorzitter, J.M.G. Kelleners, secretaris, C.L.G. Theeuwen, penningmeester, drs W.J. Moorman, J.Th.H. Sleutels en J.A. Smits. De Kring telde per 31 december 1999 152 leden. Het bestuur kwam in het verslagjaar negen maal in vergadering bijeen.

De Kring Horst en Sevenum herdacht in 1999, samen met de Oudheidkamer Horst en de stichting Gelders Overkwartier het 25-jarig bestaan. De voorbereiding en uitwerking van activiteiten voor dit 25-jarig jubileum liepen als een zilveren draad door het verenigingsjaar.

Lezingen

25 januari 1999: W. Rovers, Emigranten uit Oost-Brabant en Noord-Limburg 1848-1920
8 maart 1999: R. van der Heijden, Eten en drinken, ontwikkelingen in Limburg in de twintigste eeuw
12 april 1999: dr. G. Nijsten, *Volkscultuur in de late Middeleeuwen*
13 september 1999: drs J. Schatorjé, *Het Limburgs Museum in Venlo*
28 september 1999: M. Evers, *Goethes Weimar*
8 november 1999: dr H. Renes, *Landschappen van Peel en Maas*
13 december 1999: dr Ch. Caspers, *Bedevaarten in Noord-Limburg.*

Excursies

14 maart 1999: H. Gertrudiskerk te Beesel en kasteel De Borggraaf te Lottum
5 juni 1999: Voorjaarsexcursie naar Oudewater en het Archeon in Alphen aan de Rijn
30 september tot en Thüringen en omgeving. Bezocht werden Eisenach en de Wartburg, Erfurt,
met 3 oktober: Weimar en Schloß Friedenstein in Gotha
28 november 1999: Het vestingstadje Stevensweert.

Cursussen

In 1999 bood de Kring Horst en Sevenum een cursus Facetten van de Limburgse kunstgeschiedenis in de negentiende een twintigste eeuw aan. In deze cursus stonden drie thema's centraal: kunstenaar Charles Eyck, de discussies in de bisschoppelijke bouwcommissie tussen 1930 en 1963 en de Limburgse kerkenbouw van de jaren vijftig en zestig. De cursus werd verzorgd door dhr J. Pouls. 31 personen namen aan deze cursus deel.

Overige activiteiten

In de Oudheidkamer werd van 29 mei tot en met 25 juli de tentoonstelling over cartografie Verschoven grenzen. Historische kaarten van het Peel- en Maasgebied (16e tot en met 20ste eeuw) gehouden.
Ruim vijfhonderd personen bezochten deze tentoonstelling, die opgedragen was aan de scheidende voorzitter van het Genootschapbestuur, drs B. Fasol.

Kring Maas en Niers

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 1999: Drs H. Coopmans, voorzitter, M.H.A. Lam-Jetten, secretaris, W.S. van Dinter, penningmeester, T. Dinnessen en M.J.P. Simons-Martens. De Kring telde op 31 december 1999: 92 leden.

Het bestuur vergaderde in 1999 tien keer.

Lezingen

29 maart 1999: G. Verbeet, *De beide Limburgen, historisch langer gescheiden dan cultureel verenigd.*
4 november 1999: P. Bakkes, *Limburgs in familienamen*
16 december 1999: J. Walraven, *Gebruiken rond Kerstmis en Nieuwjaar.*

Excursies

12 juni 1999: Kevelaer met bezoek aan het Niederrheinisch Museum für Volkskunde und Kulturgeschichte.

Kring Maastricht

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 1999: Drs J.J.F. Schmitz, voorzitter, A.M.G.G. Stroom, vice-voorzitter, Prof. dr A.J. van der Linden, secretaris, H. Paping, penningmeester, drs P.A.J. Caljé, dr. P.Th.R. Mestrom en Mevr. dr. Z van Ruyven-Zeman. De Kring telde op 31 december 1999: 636 leden. Het bestuur vergaderde drie maal.

Lezingen

13 januari 1999: dr H.C.M. van Dijk, *Koorbibliotheek Onze Lieve Vrouwe Kerk te Maastricht*
1 februari 1999: drs J. Schatorjé, *Politiek rond de musea*
1 maart 1999: A. van Grevenstein, *Restauratieatelier Limburg*
12 april 1999: drs A. Jenniskens en drs J. Notermans, *Het beleg van Maastricht in 1748*
4 oktober 1999: drs P.M.M.A. Bronzwaer, *Geschiedenis van het Veldeke College*
1 november 1999: dr J. Perry, *Willem Vlieger, speurtocht naar een Limburgse socialist*
6 december 1999: prof. dr P.H.D. Leupen, *De geboorte van de Nationale Staat.*

Excursies

19 september 1999: Chateau St. Gerlachus.

Kring Roermond

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 1999: Ir J.L.M. Ramakers, voorzitter, R. Bannenberg, vice-voorzitter, drs P.C. van Duin, secretaris, M.G.W. Conradi-Prickaerts, penningmeester, W.J. Dupont en R.J.P.M. Vroomen. Op 31 december 1999 bedroeg het aantal leden 373. Het bestuur kwam een keer in vergadering bij elkaar.

Lezingen

5 januari 1999: J. Geraedts en T. Lupak, *Archeologie in Roermond 1997-1998*
2 februari 1999: drs C.J.M. Jansen-Rompen, *Typisch Limburgs: constructie of werkelijkheid?*
2 maart 1999: dr J. Venner, *Nederzettingsgeschiedenis van Midden-Limburg*
12 oktober1999: dr J. Venner, *Regionale geschiedenis in het voortgezet onderwijs,* deze lezing was vooral bestemd voor leerlingen en leerkrachten uit het voortgezet onderwijs
9 november 1999: J. Walraven, *Lodewijk XIV.*

Excursies

10 april 1999: Oranjestad Diest, de abdij van Averbode en de geboorteplaats van Ernest Claes, Zichem.

Kring Sittard

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 1999: Drs K. Schutgens, voorzitter, drs P. Boselie, secretaris, drs F. Keysers, penningmeester, K. Adams, J. Hendriks, R. Lauwers, J.M.E. Vleeshouwers. Het aantal leden per 31 december 1999 bedroeg 376. Het bestuur kwam twee maal in het verslagjaar in vergadering bijeen.

Aan de voormalige secretaris van de Kring, drs J. Kreukels, werd bij gelegenheid van zijn afscheid als gemeentearchivaris van Sittard een bundel aangeboden, waaraan ook vanuit de Kring Sittard is meegewerkt. De titel van deze bundel is Netwerken. Onder andere de huidige bestuursleden drs K. Schutgens, drs P. Boselie, drs F. Keysers, Lauwers en J. Vleeschouwers schreven een artikel, maar ook oud-bestuursleden als drs A. Janssen en J. Knoors.

Lezingen

27 januari 1999: drs J. Perry: *Willem Vliegen, speurtocht naar een Limburgs socialist*
25 februari 1999: in samenwerking met de Archeologische Vereniging Limburg drs A. Tol, *Opgravingen in het Hoogveld*
25 maart 1999: drs D. Takens, *De abdijgeschiedenis en bouwgeschiedenis van de kloosters te Merkelbeek en Mamelis*
22 april 1999: dr P.Th.R. Mestrom, *Limburgse uurwerken en uurwerkmakers*
16 september 1999: drs L. Spronck, *De kosmopolitische Zuidlimburgse letterkundige Frans Erens.*

Excursies

27 mei 1999: bezoek aan Spaubeek, St. Jansgeleen, het voormalige retraitehuis te Sweikhuizen en de St. Annakapel bij Oude Kerk; vervolgens waren er enkele lezingen in 't Roadhoes door J. Aussems: De heemkundevereniging Beek en drs J. Gerits: Schutterij St. Laurentius
12 juni 1999: Dagexcursie naar kastelen en kerken in het Wurmtal
25 september 1999: Dagexcursie naar stadhuis, Markiezenhof, St. Gertrudiskerk en synagoge van Bergen op Zoom.

Overige activiteiten

Op 6 en 7 november 1999 werd deelgenomen aan de internationale boekenbeurs te Maaseik in Cultureel Centrum Achterolmen.
Op 12 november 1999 vond de aanbieding plaats van het boek: Sittardse Cultuurdragers, waarin zeven eeuwen van cultuur in Sittard door Sittardenaren is beschreven. Hieraan werkten meerdere bestuursleden en oud-bestuursleden van de kring Sittard mee.
Op 4 december 1999 vond de Internationale Contactdag tussen de pater Sangerskring Maaseik, de Heimatvereinigung Selfkant en de Kring Sittard plaats. Ditmaal georganiseerd door de pater Sangerskring in Cultureel centrum Achterolmen te Maaseik. Daar werd door M. Wieërs hield een lezing over de Bokkenrijders, waarna men genoot van een achttiende-eeuwse maaltijd, bereid door mw I. Krawinkels.

Kring Het Land van Valkenburg en Heuvelland

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 1999: C.J.L. De Maeijer, voorzitter; drs L.J.J. Willems, secretaris, R. Spits-Vossen, penningmeester, drs E.J.C.G. Thewissen, ir. G.S.J.A. Xhonneux en P.J. Janssen, adviseur. Per 31 december 1999 bedroeg het aantal leden 176. Het bestuur vergaderde negen maal.

Lezingen

28 januari 1999: mr Starmans, *Verzet in Zuid-Limburg*
11 maart 1999: ir J.P. de Warrimont, *Middenpaleolitisch onderzoek in het Geuldal en het Heuvelland van Zuid-Limburg*
15 april 1999: dr A. Kurris, *De muzikale kracht van het Gregoriaans*
18 mei 1999: drs N. Zijlstra, *"Over de rooie", een geschiedenis van het vroege Maastrichtse socialisme aan de hand van een portret van Gerard Pieters*
15 juni 1999: H. Stohr, *Inleiding over de plaatsen Namen en Annevoie*
12 oktober 1999: drs P. Boselie, *Volksgeneeskundige recepten.*

Excursies

16 januari 1999: Rondleiding door kasteel Terworm onder leiding van F. van der Valk
19 juni 1999: Rondleiding door Namen onder leiding van H. Stohr
18 september 1999: Stadswandeling door Valkenburg onder leiding van drs L. Willems.

Jubileumactiviteiten

De Historische Kring sloot haar jubileumactiviteiten af met een lezing over het verzet en de realisatie van een Bokkenrijdersplaquette. De plaquette werd ontworpen en vervaardigd door frater Leo Disch van de abdij Benedictusberg te Mamelis en op zaterdag 13 november officieel onthuld. De plaquette werd aangebracht aan de gevel van het Streekmuseum te Valkenburg. Aan de onthulling ging een korte plechtigheid vooral. Drs L. Augustus hield een inleiding over de Bokkenrijderprocessen. Vervolgens sprak burgemeester C. Nuytens. De plaquette kon worden gerealiseerd dank zij de hulp van de gemeente Valkenburg aan de Geul, SNS-bank, Holland Casino, Stichting Historische en heemkundige Studies in en rond het Geuldal, Stichting Streekmuseum land van Valkenburg, Stichting Vrienden van het Streekmuseum en het LGOG.

Externe contacten

Evenals in voorgaande jaren onderhield de Kring de nodige contacten met andere verenigingen en instanties. Zo werd tezamen met de Kring Heerlen op 9 mei de jaarlijkse contactdag van de heemkundeverenigingen georganiseerd in Vaals. Gastvereniging was de heemkundevereniging Sankt Tolbert. Het programma stond in het teken van het conserveren en ordenen van foto's en andere beeldmaterialen. Drs I. Evers van het gemeentearchief Maastricht hield een inleiding over dit onderwerp. Elf verenigingen waren present. Sankt Tolbert had een kleine tentoonstelling ingericht over grensstenen en de heemkundevereniging Schimmert had een fototentoonstelling meegebracht.
Op 18 november werd de jaarlijkse gezamenlijke culturele avond met IVN Valkenburg en Veldeke Krink Vallekeberg gehouden in de aula van het cultureel centrum te Valkenburg. Namens onze Kring hield de secretaris een lezing over de Katakomben te Valkenburg. Daarnaast presenteerde dhr Pluijmen namens Veldeke een dialectquiz en verzorgde J. de Vries namens het IVN een voordracht over het gebruik van water door de eeuwen heen. Ook waren er diverse contacten met de gemeente Valkenburg aan de Geul. Namens onze Kring had drs L. Willems zitting in de gemeentelijke werkgroep Kunst in de Openbare Ruimte.

Kring Venlo

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 1999: T.F.J. van de Loo, voorzitter, M.J. Goedmakers, secretaris, J.G.M.G. van Kleef, penningmeester, J.L.H.M. Grubben ,T.H.M.E. Kerstjens-van Eyck, C.W.J.A. Klerken, P.A. Linssen en J. Trienekens. De Kring telde per 31 december 1999: 262 leden. Het bestuur vergaderde vijf keer.

Lezingen

26 januari 1999: P. Stassen, *Archeologische begeleiding van het proefproject Baggerbestek 3 van de Maaswerken*
19 april 1999: drs M. Dickhaut, *De Limburgse kunst 1900-1940*
17 mei 1999: H. Steeger: *Bonn, de voormalige hoofdstad*
11 oktober 1999: F. Holthuizen, *De doelstellingen en de werkzaamheden van LIVA; filmvoorstelling Oud Venlo*
8 november 1999: A. Schreuders-Derks, *Ein laeve langk in Limburg*
30 november 1999: R. van der Heijden, *De Limburgse eetcultuur 1900–1940.*

Excursies

19 juni 1999: Bonn, binnenstad, Bundestag, Haus der Geschichte
18 september 1999: Dordrecht, rondleiding Grote kerk en binnenstad, tentoonstelling Willy Sluiter
16 oktober 1999: Halve dagexcursie naar het streekmuseum De Moennik te Helden.
5 september 1999: Cultuurzondag gemeente Venlo: Behoud wegkruisen en kapellen

Kring Venray en omgeving

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 1999: G.J.H. Raaijmakers-Janssen, voorzitter, P.J.A. van Meegeren, secretaris, J.M.P. Ewalds, penningmeester, A.L. Kroft, G. Lucassen en V.E.J. Wijnhoven. De Kring telde op 31 december 1999 106 leden. In het verslagjaar kwam het bestuur negen maal bij elkaar.

De Kring Venray en Omgeving is aangesloten bij het Regionaal overleg heemkundeverenigingen. Er vonden in 1999 twee bijeenkomsten plaats.

Lezingen

18 januari 1999: J.M.P. Ewalds, *Vijfenveertig jaar Molukkers in Venray*
23 februari 1999: H. van den Broek, *Geschiedenis van de volksgeneeskunde*
22 maart 1999: R. van der Heijden, *De Limburgse eetcultuur 1900-1940*
26 april 1999: P.J. te Poel, *Jan van Steffenswert, een zelfbewuste ambachtsman....een kunstenaar*
29 mei 1999: broeder Lambertus en H. Raaijmakers, *Geschiedenis van de Mariabedevaart in Tienray*
6 september 1999: G. Lucassen, *Nederzettingsgeschiedenis van Venray*
J. Gootzen, *Introductie op de excursie naar Bronbeek en Doorwerth*
4 oktober 1999: Th. Janssen, *Honderd eeuwen Peelverhalen*
18 november 1999: H. Vriens, *Het verhaal van de Venrayse architecteur*
13 december 1999: dr R. de la Haye, *Kerkelijke archieven en genealogie.*

Excursies

29 mei 1999: kleine excursie naar Tienray, in samenwerking met de Heemkundevereniging Meerlo-Wanssum
18 september 1999: Arnhem, Bronbeek, museum voor de geschiedenis van het Nederlands Indische Leger en kasteel Doorwerth.

Overige activiteiten

De Kring is betrokken bij de oprichting van een Lokaalhistorisch Platform in Venray, een samenwerkingsverband van organisaties en verenigingen die werkzaam zijn op het gebied van geschiedenis en volkscultuur.
Op initiatief van de Kring is de Werkgroep Informatiepanelen Venray opgericht. Hierin hebben zitting vertegenwoordigers van de Kring, de Monumentencommissie, de VVV en de ANWB. Op 10 september 1999 is de eerste fase van het project afgerond. Er zijn zeven panelen met historische informatie geplaatst op karakteristieke gebouwen in het centrum van Venray.
Jaarlijks publiceert de Kring een jaarboekje waarin historische artikelen en het jaarverslag worden geplaatst.
De Kring neemt actief deel aan het debat over de Venrayse Ruimte, een door de gemeente georganiseerde openbare discussie over de toekomstige inrichting van de openbare ruimte. In het kader van het debat deed ons lid H. Vriens onderzoek naar specifieke kenmerken van de Venrayse architectuur.

Cursus

Evenals voorgaande jaren organiseerde de Kring Venray en Omgeving en de Volksuniversiteit Venray een Heemkundecursus. Docenten zijn J. Gootzen en H. Vriens. In 1999 werden de volgende cursussen gegeven: Heemkunde

III (Oirlo, geschiedenis van de psychiatrie, bedevaarten, Roermond, hoofdstad van het Overkwartier) en Wandelen door de historie I (Veltum, Kleef).

Kring "De Aldenborgh" te Weert

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 1999: W.J.H. Nouwen, voorzitter, drs B.M. Verstraelen-Kockelkoren, vice-voorzitter, drs J.F.A. Wassink, secretaris, J.E. Bongaarts, penningmeester; E.W.M. Delbos-Feijen, H.W. Hietbrink en drs L. Wiggers. De Kring telde per 31 december 1999: 229 leden.
Het bestuur vergaderde zes keer.

Commissie 60-jarig bestaan "De Aldenborgh"

Deze commissie ter voorbereiding van de activiteiten bestaat uit: drs B. Verstraelen, voorzitter; J. Bongaerts, secretaris; G. Smedts, Th. Schers, E. Delbos en P. Korten.
De Stichting voor de uitgave van een boek over de geschiedenis van Weert werd gevormd door: W. Nouwen, voorzitter; drs J. Wassink, secretaris, H. Hietbrink, penningmeester en P. Hermans.

Mw A. van Wegberg-Veugen had namens de Kring zitting in de commissie voor het gemeentelijk museum en tentoonstellingswezen te Weert.
C.H.J. Tubée vertegenwoordigde de Kring in het bestuur van de Stichting Weerter Publicaties. Drs P.M.E.F. Adriaens had zitting in de Monumentencommissie van de gemeente Weert. W.J.H. Nouwen had namens de Kring zitting in de Archeologische Begeleidingscommissie van de gemeente Weert.

Lezingen

16 maart 1999: Aukje Mennens, *Het Niers-Kendelproject en Archeologsiche monumentenzorg en ruimtelijke ordening*
22 februari 1999: drs E. Haanen, *Weert en de Brabantse revolutie*
22 maart 1999: W. Nouwen, *Weert en zijn bewoners in 1939, een tijdsbeeld*
7 juni 1999: dr G.C.M. Elegie S.C.J., *Gaan de weg, kapellen in het Weerter land: monumentjes van vroomheid*
15 november 1999: Th. M. Oberdorf en drs J. Verstraelen, *De bewoningsgeschiedenis van Sittard en Weert*
13 december 1999: drs A. Tol, *Het urnenveld van Kampershoek: een demografische en sociale analyse.*

Excursies

8 mei 1999: Münster, standswandeling en Vredeszaal, Nordkirchen: het Schloss
19 juni 1999: Kapellen in de gemeente Weert
8 juli 1999: Canterbury via de Euroshuttle
21 augustus 1999: Deventer, stadswandeling, en paleis Het Loo
18 september 1999: Roermond, Kartuizerkloostertuin en Caroluskapel, Sint Odiliënberg: de basiliek
21 november 1999: Maasstraat in Weert met o.a. het klooster van de Zusters Birgittinessen.

Bijzondere jubileumactiviteiten

Op 5 april werd er door de Kring De Aldenborgh een grote boekenbeurs georganiseerd in zalencentrum Poort van Limburg.
Hoogtepunt van het jubileumjaar was de presentatie van het boek, Weert. Het verleden van een stad. Het boek werd uitgegeven onder auspiciën van Kring De Aldenborgh. De feestelijke presentatie werd gehouden in de Paterskerk op de Biest te Weert. De voorzitter van de Kring De Aldenborgh hield een toespraak. Er was een voordracht "Walburgis van Niewenaer" door Karin Vossen. Het eerste exemplaar van het boek werd uitgereikt aan de burgemeester van Weert. Vervolgens opende de wethouder ven cultuur van de gemeente Weert de expositie "Van vuistbijl tot groeilamp". De conservator van het gemeentemuseum van Weert hield een inleiding op deze expositie die ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van Kring De Aldenborgh was georganiseerd.

Cursus paleologie

In samenwerking met het Gemeentearchief Weert werden er een cursus paleologie voor beginners en een voor gevorderden georganiseerd. Beide cursussen omvatten zeven lessen.

SECTIES

Archeologische Vereniging Limburg

Bestuur en leden:

J.M. Prakken, voorzitter; L. Wiggers, secretaris; ir. J.P. de Warrimont, penningmeester; R. Bloemen, drs W. H.M.N. Dijkman, H. Heijmans, C.J.M. Houben, A. Lupak, W. Luys, E. Puts, J. Schotten, G. de Schwartz, E.W.M. Verheggen-Crousen. Per 31 december 1999 bestond het ledental uit 406 leden.

Het bestuur kwam in het verslagjaar vier maal in vergadering bij elkaar. De bestuursvergaderingen werden bijgewoond door mw G. Jansen, beleidsmedewerker archeologie van de provincie Limburg, als adviserend lid. De AVL is aangesloten bij de Stichting voor de Nederlandse Archeologie. Drs L.Wiggers neemt namens de AVL deel aan de bijeenkomsten van de SNA. De voorzitter van de AVL, dhr Prakken, participeert in de commissie die over de archeologische collectie LGOG in het Bonnefantenmuseum adviezen zal uitbrengen aan het provinciebestuur.

Lezingen

5 januari 1999: J. Geraeds en T. Lupak, *Archeologie in Roermond 1997-1998*, LGOG Kring Roermond
7 januari 1999: W. Dijkman, *Gezaagd en versierd*, Natuur-Historisch Museum Maastricht
25 februari 1999: Adri Tol, *Opgravingen op het hoogveld te Sittard*, LGOG Kring Sittard
8 maart 1999: José Schreurs, *Vde opgravingen aan de Scheldestraat te Heerlen van de oudste nederzetting van de Michelsbergcultuur in Nederland*, LGOG Kring Heerlen en AVL
11 maart 1999: J.P. de Warrimont, *Het Midden-Paleolithicum in het Geuldal en het heuvelland van Zuid-Limburg*, LGOG Kring Valkenburg en het Heuvelland
16 maart 1999: Aukje Mennens, *Problemen, frustraties en successen: over de taak van de Rijksarcheoloog* (ROB, Stichting PM&K en AVL
1 juni 1999: A. Viersen, *Bouwhistorisch onderzoek en opgravingen bij de restauratie van kasteel Terworm*, LGLG Kring Heerlen en AVL
13 december 1999: Adrie Tol, *Molenakker en Kampershoek*, LGOG Kring Aldenborgh, Weert, Stichting PM&K en AVL.

Archeologie in Limburg

In 1999 verschenen de nummers 79, 80, 81 en 82: jaargang 23.
De belangrijkste artikelen in nummer 79 waren: E.P.M. Meijs en A.J. Groenendijk: Midden-Paleolithische vondst in een nieuwe geologische context G. Creemers, I. Masson-Loodts, A.J. Groenendijk en P.M. Vermeersch: Het geheim rond de vuursteenontginning in Rullen ontsluiert W. Hupperetz: Uitpakken 3: Een Merovingische pottenbakkersoven uit Kessel-Hout W. Dijkman: Nieuw archeologisch museumdomein in Sittard. Drs L. Wiggers: Jaarverslag AVL 1998. In nummer 80: B, van Gansewinkel: De gemeente en archeologie. W.P.A.M. Hendrix: De bandkeramische nederzetting Stein-Heidekampweg. J. de Vries: Een uit de Romeinse tijd daterend antithetisch paar grafleeuwen met prooi. R. Hulst en W. Dijkman: De Romeinse Maasoevers in Maastricht. M. Trier: Resten van een vroege-

IJzertijd nederzetting in Eschweiler-Weisweiler, Kreis Aken. M. Aarts: De beer van Artio. In nummer 81: G. Creemers Het verleden bevraagd: nieuwe afdelingen in het Gallo-Romeins Museum. J. de Vries: Wie is er afgebeeld in de sarcofaag van Simpelveld? Een herinterpretatie. X. van Dijk: Uitpakken 4: Een historische collectie uit Venlo. J. Smeets: 25 jaar Roerstreekmuseum te St. Odiliënberg. A. Tol: Opgravingen in het Hoogveld (Sittard), campagne 1998. In nummer 82: W. Hupperetz: Uitpakken 5: Een zilverblikhanger uit de Maas bij Venlo. M. Dijkstra en A. Tol: De middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van een akkergebied ten noorden van Weert. F. Brounen: Vroegneolitische Begleitkeramiek uit Limburg en Noord-Brabant J.P. Warrimont: De abri met gravures onder de kasteelruïne van Valkenburg H. Plettenberg: Opsporing verzocht.

Activiteiten

April 1999 Internetsite voor de AVL. In april is de AVL gestart met de ontwikkeling van een eigen website. Medio juli is een basisversie gepubliceerd. Op het programma staan o.a. informatie/leden van de AVL, een database met alle AVL-artikelen, nieuws etc. Een demonstratie van de website door J. v.d. Boorn heeft plaatsgevonden tijdens de ledenbijeenkomsten te Sittard en Venlo. De site is te bezoeken op: *<www.archeologie.net>*.
25 september 1999 SNA Contactdag te Amsterdam. De jaarlijkse Contactdag werd namens de AVL bijgewoond door dhr J. Prakken en R. Paulussen. Centraal op deze dag stond Artikel 9 van het Verdrag van Malta: De presentatie van het archeologisch erfgoed. Een verslag van deze bijeenkomst is te bevragen bij het secretariaat, er is ook een artikel gepubliceerd in de Archeo brief 13.
30 oktober en 6 november 1999 Ledenbijeenkomst AVL en correspondenten ROB. In samenwerking met de provincie Limburg heeft de AVL twee bijeenkomsten georganiseerd rond het thema: De amateurarcheoloog in het nieuwe bestel. De bijeenkomsten waren op zaterdag 30 oktober in museum Het Domein te Sittard (23 personen) en zaterdag 6 november in de aula van de Muziekschool te Venlo (20 personen). Hier werden naast een introductie op het thema en de kennismaking met de nieuwe beleidsmedewerker archeologie van de provincie mw G. Jansen, ook demonstraties gegeven van het AVLprogramma ArcReg (Archis) en de nieuwe internetsite.
1 december 1999 Bijeenkomst verenigingen voor amateur-archeologie bij de SNA te Amsterdam. Aan deze bijeenkomst werd namens de AVL deelgenomen door het DB. Agendapunten waren o.a. relatie ROB en amateur-archeologen, relatie provincie, profileren van verenigingen naar overheden, bevolking etc. en deskundigheidsbevordering.
8 december 1999 Bijeenkomst Werkgroep Archeologiedag Limburg 2000 te Roermond. Ter voorbereiding van de Archeologendag 2000, welke zal worden gehouden in het Limburgs Museum te Venlo, is op 8 december een werkgroep gestart met de voorbereidende werkzaamheden. Hieraan neemt namens de AVL het DB deel.

14 december 1999 Jaarlijkse contactbijeenkomst NCM te Roermond
Deze bijeenkomst stond in het teken van de nota Belvedere (relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening) en werd door leden van de AVL bezocht.
Startnotitie amateur-archeologen in het nieuwe bestel
De commissie Deskundigheidsbevordering amateur-archeologen heeft een startnotitie opgesteld betreffende de positie van de amateur-archeoloog in het nieuwe bestel. Der AVL participeert in deze commissie. Voorzitter is drs L. Wiggers, vanuit haar positie als bestuurslid van de SNA.
Namens de AVL zijn mw E. Puts en dhr R. Paulussen actief in deze commissie. De startnotitie is te bevragen bij het secretariaat. Er is ook een artikel gepubliceerd in Archeo Brief 13.

Werkgroep Archis

Archis staat voor: Archeologisch Informatie Systeem. De werkgroep tracht te bereiken dat zoveel mogelijk mensen worden gestimuleerd om vondsten in te voeren in het Archis systeem. Daarnaast heeft de werkgroep tot doel om elkaar te leren kennen door onderlinge contacten en te komen tot uitwisseling. Er is door enkele leden van de werkgroep, onder leiding van dhr H. Sizoo, gewerkt aan het ontwikkelen van een moderne Windows versie van het vereenvoudigde AVL-Archisformulier, aangevuld met ondersteunend kaart- en beeldmateriaal in hulpbestanden. De Windows-versie van de AVL vervangt de gedateerde DOS-versie van de ROB en leidt tot een soepele archeologische vondstregistratie en –melding vanuit Limburg. Door twee leden van de werkgroep, dhr R. Paulussen en dhr. H. Sizoo, is tijdens de ledenbijeenkomsten te Sittard en Venlo een demonstratie verzorgd van de moderne Windows-versie.

Werkgroep Educatie

Excursies
Op zaterdag 14 augustus excursie naar Hezerwatergroeve te Veldwezelt onder leiding van P.J. de Warrimont. De opgravingen in deze groeve van meerdere Neanderthaler kampementen hebben n 1998 veel belangstelling getrokken. Op meerdere niveaus in deze groeve worden vindplaatsen opgegraven door de Katholieke Universiteit van Leuven met een ouderdom tussen 130.000 en 50.000 jaar.
Op zondag 3 oktober heeft een middagexcursie plaatsgevonden naar het Gallo-Romeins Museum in Tongeren. Er werd een rondleiding verzorgd door educatief medewerkster Nancy Tilkin door de hernieuwde tentoonstelling van het museum. Aan de prehistorie, Gallo-Romeinse en Merovingische afdeling is een nieuwe invulling gegeven.

Cursus Archeologie
In september is voor de tweede maal de "acheo-cursus" van start gegaan, dit keer in museum Het Domein te Sittard. Doel van de cursus is het aanbieden van kennis (artefact gericht) van de archeologische perioden en culturen die in Limburg goed vertegenwoordigd zijn. Via demonstraties, dialezingen en ander beeldmateriaal wordt aandacht besteed aan de artefacten die in de Limburgse bodem gevonden worden. Met name de grondstof en typologie van stenen artefacten en aardewerk krijgt ruime aandacht. Voor jongere perioden ook de artefacten uit andere veel voorkomende materialen. Er bestaat voor de cursisten de mogelijkheid om eigen materiaal te determineren. De cursus is mede bedoeld als deskundigheidsbevordering voor het werken met Archis. Het betreft in totaal 9 dinsdagavonden.

Voor de cursisten van 1998 werd een verdiepingscursus georganiseerd van 5 cursusavonden. Deze cursus wordt gehouden in museum De Roerstreek te Sint Odiliënberg.

Opgravingen
Leden van de AVL konden deelnemen aan d volgende activiteiten:
Mousteriën nederzetting te Veldwezelt nabij Maastricht van 5 juli tot en met 13 augustus.
Vroeg Mesolitisch jagerskampje te Posterholt, 3 augustus tot 25 september
Michelsbergcultuur Schelberg, Heerlen 19 juli tot en met 3 september.

Sectie Genealogie

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 1999: A.F. Henrar, voorzitter; drs J.H.H. Verstraelen, vice-voorzitter; ing P.L.M. van Hoof, secretaris; P.J.M. van Enckevort, penningmeester; drs Th.P.M. Huijs, dr J.-W. Koten, W Schouten, J.H. Strijkers en A.M.G. van Wegberg-Veugen. De Sectie Genealogie telde per 31 december 1998: 817 leden, waarvan 511 van het LGOG en 308 sectieleden. Het bestuur kwam zes maal in vergadering bij elkaar. Twee bestuursleden nemen deel aan een commissie, welke samen met de NGV-afdelingen Zuid-Limburg en het Overkwartier van Gelder de tweejaarlijkse Genealogische Dag Limburg organiseert.

De jaarlijkse Regiodag werd op 22 mei 1999 gehouden te Urmond met als centraal punt het Terpkerkje. De regionale inbreng werd verzorgd door de Stichting Geschiedkunde "De Maaskentj" en door de Heemkundevereniging "De Maasstreek". In het programma waren opgenomen een rondwandeling in de historische omgeving en twee lezingen:
J.H. Strijkers: *De geschiedenis van Urmond.* J. Knoors: *Langs het lijnpad.*

Lezingen

21 april 1999: M. Verheijen, *Het nut van de kadastrale archieven ten behoeve van genealogisch onderzoek*
18 november 1999: P.J.H. Ubachs, *Wat was Limburg, genealogie in het licht van de Limburgse geschiedenis.*

Limburgs Tijdschrift voor genealogie

Gedurende het jaar 1999, jaargang 27, verscheen het tijdschrift vier keer. Namens de redactie van het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie hadden zitting in het bestuur J.H. Strijkers en A.M.G. van Wegberg-Veugen.

De belangrijkste artikelen in nummer 1 waren: mr A.M.A. Maassen: Afscheid van de Nederlandse Gulden. Harry Strijkers: Het dagboek van Leonardus Renier Wenmekers. J.M.H. Mosmuller: De oorsprong van de Nederlandse Mosmullers. A.J.W. van Loo: Stamboom ener familie Lerschen uit Simpelveld en Voerendaal. H.A. Dabekaussen: Genealogie van familie Dabekaus(s)en (Nederlandse tak). Irma Lommen-Salden: Landverhuizers uit de voormalige gemeente Limbricht. Franz Gommans: Die Ahnen Janssen-Wolters, Stameltern der Geschwister Janssen aus Goch. Uit nummer 2: drs R.J.G. Opdenakker en mr C.P.M. Cuypers: De familienaam Frenay tussen 1790 en 1920 te Maastricht. L.W.M. van Hout en C.J.W.A. Klerken: De oudste huwelijks dispensaties te Blerick. Jan H. Hanssen: Een vergeten doop te Maasbree. S.J.H. Francken: Gevormden te Mheer in het jaar 1729. M.J.J. Bergevoet: Het voormalig kerkhof aan de Ganzenstraat te Venlo Bert Verkooyen: Bijzonderheden uit het onderzoek naar de stamvaders Godefridus Verkoyen uit Helden en Jacobus Verkoyen uit Bergeyck. Uit nummer 3: H.J. Knoors: De Heraut slaat weer toe! mr A.M.A. Maassen: Een goudsmid Maassen in Maastricht. H.C.J.M. Kreijns: De familie Belten in de 15e, 16e en 17e eeuw. J.W. Hendrix: Legaten voor een afgebrande kerk in Grubbenvorst. mr Stefan J.H. Vrancken: Drie korte genealogische sprokkelingen. H.J. Weg: Nakomelingen van Frederick Wegh. Jan J.G. Albert: Nieuwe kwartierstaat Albert-Wevers. Uit nummer 4: mr A.M.A. Maassen: Een Jesuïtenstreek(je). H.L. Toonen: Léonard en Théophile Ubaghs. J.H.L. Odekerken: Wie was de laatste kluizenaar van Houthem? Jef Bartelet: Mijn voorvader zat in het leger. N.A. Hamers: Overspel en testamentaire uitsluiting. A.J.M. Schreuders: De familie van de Winckel uit Neeritter en haar relatie met de beroepen molenaar en klokkenmaker. Jan H. Hanssen: Het 17e eeuwse notarieel archief van de stad Maastricht en de familie Dolmans. Jan H. Hanssen: "Suster Cloots" springt uit de band.

Limburgs Genealogisch Archief

De stichting Limburgs Genealogisch Archief (LGA) heeft als doel, het verzamelen en beschikbaar stellen van materiaal ter vergemakkelijking van het genealogisch onderzoek en het stimuleren en verzorgen van publicaties zowel van onderzoekresultaten als van hulpmiddelen.

Samenstelling bestuur per 31 december 1999: A.F. Henrar, voorzitter; J.H.M. Hoen, secretaris; L.M.J. van Heur, penningmeester.

Activiteiten.

Op 4 september 1999 is de 2e CD-Rom verschenen. Deze schijf bevat plusminus 1.800.000 geneatomen uit plusminus 59.000 huwelijken, plusminus 256.000 dopen en plusminus 111.000 aktes van overlijden uit 73 Limburgse en 10 grensplaatsen (4 Belgische en 6 Duitse). De gegevens werden ingevoerd door ruim 50 vrijwilligers.
Het eerste exemplaar werd tijdens een feestelijke bijeenkomst uitgereikt aan drs. F. Maarschalkerweerd, Rijksarchivaris te Maastricht.

Op 4 september vond ook de "Limburg -dag van de Indicering" plaats in het Rijksarchief te Maastricht.
Omdat de hierna te noemen stichtingen een overeenkomstige doelstelling nastreven ten opzichte van het ontsluiten en geautomatiseerd beschikbaar stellen van archiefbronnen, werd besloten tot intensieve samenwerking.
De Intensieverklaring inzake de samenwerking tussen de Stichting Genealogisch Archief (LGA) te Geleen en de Stichting Geschiedkunde "De Maaskentj" (SMG) te Stein en Stichting Beheer Limburgse Archief Toegangen (BLAT) te Venlo werd ondertekend door:
A.F. Henrar, voorzitter en J.H.M. Hoen, secretaris, namens het LGA,
M. Notten, voorzitter en M.J.L. Wijnen, secretaris namens het SMG en
Th. Van Rensch, voorzitter en R. Braad, secretaris namens het BLAT.

12 december 1999 verscheen van de hand van Jo Ploum, deel VII in de serie Maaslandse geslachten: "D'r Ploum is nit Dooëd", een genealogisch overzicht van de familie Ploum in het verleden en heden. Tijdens een gezellige familiebijeenkomst in de Burght Herzogenrath werd het eerste exemplaar uitgereikt aan burgemeester Thijs Wöltgens van Kerkrade.

Sectie Monumenten

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 1999: Drs J.M. Wienk, voorzitter; ir M.H.L.M.F. Dickhaut, vice-voorzitter, drs F.E.R. Hovens, secretaris/penningmeester, ir L.E.F. van Basten Batenburg, en drs P. te Poel. Drs A.H. Jenniskens adviserend lid. De Sectie telde per 31 december 1999 334 leden. Het bestuur kwam zes maal in vergadering bij elkaar.

Op 21 maart 1999 vond er een Ledenvergadering plaats. Er werd afscheid genomen van mr H.J.O. Martens als voorzitter; drs J.M. Wienk werd als zijn opvolger verwelkomd.

Excursies

21 maart 1999: Château en kerk te Houthem Sint-Gerlach onder leiding van gastheer Camille Oostwegelen architect Jan Voorvelt
18 april 1999: Landelijke bouwkunst op de hoge zandgronden tussen Peel en Maas onder leiding van dhr Thijs Pubben
9 oktober 1999: Kasteel en kerk Wijnandsrade, molen van Hunnecum onder leiding van de heren Emile Coenen en Jean Delbressine.

Overige activiteiten

De Sectie maakt deel uit van de Limburgse Contactcommissie Monumentenzorg

A.J.G. Hendricks, secretaris

Verslag over 2000

Leden

Het aantal leden:	31-12-1999	31-12-2000
Gewone leden	2.314	2.444
Gezinsleden/Studenten	471	479
Ereleden	19	19
Leden zonder Kring	186	187
Ruilverkeer	87	51
Gemeenten	31	31
Diversen	11	9
Snuffelleden	0	58
Totaal	3.119	3.278

Beschermvrouwe

Hare Majesteit Koningin Beatrix.

Ereleden

Ereleden per 31 december 2000:

H.K.H. Prinses Juliana, Soestdijk.
Drs. F.L. Augustus, oud-bestuurslid LGOG, Heerlen.
Prof. dr. S. Corsten, oud-directeur van de universiteits- en stadsbibliotheek te Keulen, Bonn.
Drs. B. Fasol, oud-voorzitter, Horst.
Prof. mr. A. Fl. Gehlen, oud bijzonderhoogleraar Rechtsgeschiedenis der Limburgse territoria en oud-voorzitter redactie Publications, Heerlen.
A.F. Henrar, oud-penningmeester van LGOG, Maastricht.
J.M.H. Hoen, oud-voorzitter Sectie Genealogie LGOG, Beek.
Dr. J. Kremers, oud-commissaris van de koningin in Limburg, Bilthoven.

Prof. dr. W.A.J. Munier, emeritushoogleraar van de universiteit voor Theologie en Pastoraat te Heerlen, Bavel.
Prof. dr. J.G.N. Renaud, emeritushoogleraar van de Rijksuniversiteit Utrecht, Amersfoort.
Dr. P.J.H. Ubachs, oud-wetenschappelijk bibliothecaris van de Stadsbibliotheek Maastricht, Maastricht.
Dr. H.J.C.G. Vandermeulen, oud-gouverneur van de provincie Limburg, Hasselt.
Mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, commissaris van de koningin in Limburg, Maastricht.
Drs. J.H.M. Wieland, oud-voorzitter van LGOG, Lelystad.
Mgr. F.J.M. Wiertz, bisschop van Roermond, Roermond.
Commision Royale d'Histoire, Brussel.

LGOG Draagspeld

In het jaar 2000 werd aan de volgende leden de LGOG Draagspeld uitgereikt:
Drs. F.H.M.C. Adriaens, Commissie Studiereizen.
P.A.F. Adriaens-Bremer, Commissie Studiereizen.
J.F. van den Bergh, Kring Sittard.
A.A. Crolla, Kring Valkenburg.
L. Greweldinger, Kring Horst en Sevenum.
G.M. de Heus, Kring Valkenburg.
G. Verheyen, Kring Horst en Sevenum.
Drs. J.F.H.A. Wassink, Kring Weert.

Algemene Ledenvergaderingen en vergaderingen met besturen van Kringen, Secties en Commissies

De voor- en najaarsbijeenkomsten, zo genoemd omdat op één dag in het voorjaar c.q. het najaar twee vergaderingen plaatsvinden, worden beurtelings gespreid over de hele provincie Limburg georganiseerd. In de morgenuren vindt de bijeenkomst met besturen van Kringen, Secties en Commissies plaats en in de namiddag de Algemene Ledenvergadering.
De Voorjaarsbijeenkomst vond plaats op 20 mei 2000 in Gennep (Kring Gennep). De KSC-vergadering telde 47 deelnemers. Namens het gemeentebestuur van Gennep woonde dhr. G. Ehren, wethouder cultuur van de gemeente Gennep de beide bijeenkomsten bij. In zijn openingswoord verhaalt de wethouder in vogelvlucht enige hoogtepunten uit het rijke verleden van Gennep.Aan de orde kwam o.a. het Plan van aanpak LGOG vanaf 2000, de nieuwe huisstijl van het LGOG, voorstellen voor een nieuw financiële regeling voor de Kringen en het lesboek De geschiedenis van Limburg deel 1.

De Algemene ledenvergadering werd bezocht door 44 leden. Naast dezelfde punten als van de ochtendbijeenkomst kwamen voorts aan de orde de Balans en Exploitatierekening 1999, de Begroting 2001 en de stand van zaken betreffende het tot stand komen van het Limburghuis. Drs. J. Janssen-Daniëls verliet na negen jaar het Genootschapbestuur. In haar plaats werd drs. Ph. Maarschalkerweerd, archivaris van het Rijksarchief in Limburg, benoemd. Na afloop van de vergadering hield de secretaris van de gemeente Gennep een inleiding over de plannen en bouw van het nieuwe Stadskantoor, waarna een rondleiding door het historische stadhuis en het nieuwe stadskantoor gehouden werd.
De Najaarsbijeenkomst was op 7 oktober te Susteren (Kring Sittard). De KSC-bijeenkomst telde 44 deelnemers. Aan de orde kwam o.a. de financiële regeling tussen Genootschapbestuur, Kringen, Secties en Commissies, de stand van zaken rond het Limburghuis, het beschikbaar stellen van een gedeelte van de Collectie LGOG aan het Limburgs Museum en de Regiobijeenkomsten met de geschiedenisleraren van het voortgezet onderwijs met betrekking tot het lesboek De geschiedenis van Limburg deel 1.
De Algemene Ledenvergadering telde 98 deelnemers. Een bijzonder woord van welkom was voor de burgemeester van Susteren, dhr. H. van Mierlo, die het Genootschap van harte welkom heet in Susteren. Hij schets in het kort de hoogtepunten uit het verleden van Susteren. Naast de punten van de ochtendbijeenkomst komt de bestuursverkiezing aan de orde. Dhr. J. Prakken en mw. A. Van Wegberg-Veugen verlieten na acht jaar het genootschapbestuur. In hun plaats werden drs. L. Wiggers en mevr. J. Bongaarts benoemd. Aan het eind van de vergadering werd aan dhr. en mw. Adriaens, leden van de Commissie Studiereizen en aan dhr. J. van den Bergh, bestuurslid van de Kring Sittard, de LGOG-draagspeld uitgereikt. Na afloop van deze vergadering werd door dhr. J. Knoors een lezing gehouden: Koning Zwentibold, feit en fictie. Na afloop werd de Sint Amelbergakerk en de Schatkamer door veel deelnemers bezocht.

GENOOTSCHAPBESTUUR

Samenstelling van het bestuur per 31 december 2000:

J.H.M.O. Truijen, Neeritter, voorzitter.
A.J.G. Hendricks, Kessel, secretaris.
M.F.W. Simons, Kerkrade, penningmeester.
Drs. Ph. Maarschalkerweerd, Mheer, vice-voorzitter.
J.E. Bongaarts, Weert, lid.
M.P.J. van den Brand, Venray, lid.
Drs. A.P.M. Gielen-van Bommel, Horst, lid.
J.A. Knoors, Grevenbricht, lid.
Drs. L. Wiggers, Thorn, lid.
Prof. mr. A.M. J. A. Berkvens, Maastricht, adviserend lid.
Drs. A.M.P.P. Janssen, Sittard, adviserend lid.

Bureau

Bezetting per 31 december 2000:

A.F. Henrar, directeur. R.J.M. Bosch, E.A.J.G. van Eijsden, W.J.G. Keune, J.G. Knubben, Drs. A.P.Y.M. Mingels, gedetacheerd vanuit de Stichting Maastricht Vestingstad (SMV), Drs. E.P.M.B. Poulsen, G.H.J.M. Willems.

Wegens ziekte van G.H.J.M. Willems werd E.A.J.G. van Eijsden tijdelijk benoemd van 15 maart tot en met 15 mei, daarna werd J.M. Zuidema in deze functie benoemd van 4 mei tot en met 4 november. Vanaf 6 november vervult E.A.J.G. van Eijsden deze functie weer.

Het bureau verzorgde gedurende 2000 de secretariële ondersteuning van het Genootschapbestuur. Daarnaast behartigde het Bureau de ledenadministratie, de financiële administratie, de verzending van convocaten van Kringen, Secties en Commissies, evenals de verzending van publicaties van LGOG en de Secties Archeologie en Genealogie. Ook de organisatie van de Voor- en Najaarsbijeenkomsten en de vergaderingen van het Genootschapbestuur werden door het Bureau voor haar rekening genomen. Ter versterking van de afdeling Educatie werd het Bureau uitgebreid met een medewerker, Drs. E.P.M.B. Poulsen. Drs. A.P.Y.M. Mingels werd gedetacheerd vanuit Stichting Maastricht Vestingstad (SMV).
Voor de Commissie Studiereizen registreerde het Bureau de deelnemers, de indeling en verzorgde de financiële afwikkeling van de meerdaagse studiereizen. Ook werd een nieuwe lay-out door het Bureau ontwikkeld.
Voor enkele andere verenigingen en stichtingen verleende het Bureau service- en facilitaire diensten.

Collecties

Bibliotheek LGOG: Drs. J.M.C. Bruijnzeels, Stadsbibliotheek Maastricht.
Documentatie Limburgensia: Drs. E.P.M. Ramakers, Stadsbibliotheek Maastricht.
Historische Topografische Atlas: C.P.F. Andreas, Maastricht.
Iconografische Collectie: Dr. G.H.A. Venner, Rijksarchief Maastricht.

Enige activiteiten van LGOG

Samenwerking met andere instellingen

Prof. Dr A.M. J. A. Berkvens, A.F. Henrar en J.H.M.O. Truijen vertegenwoordigden het LGOG in de voorbereidingscommissie Limburghuis.

Publicaties

Publications. In augustus 2000 verscheen het Jaarboek 1998-1999, deel 134-135 in een vernieuwde lay-out. De inhoud bevat een zevental artikelen, te weten van de hand van Jos Perry: Jubeljaren, Staatsmijnen weerspiegeld in vier jubilea, A.M.J.A. Berkvens: Het Nieuwe Landrecht van Thorn. Verlicht absolutisme en codificatie onder het bewind van de vorstin-abdis Maria Cunegonda van Saksen (1776-1774), van dezelfde auteur: À propos van de affaire Laurent Timmermans. Enkele beschouwingen over de hervorming van het strafrecht en strafprocesrecht in Oostenrijks Opper-Gelre en de Zuidelijke Nederlanden in de tweede helft van de achttiende eeuw, A. Fl. Gehlen: Inrichting van het hoger beroep te Maastricht (16e-18e eeuw), P.J.H. Ubachs en A.M.G.G. Stroom: Een Franse Raad van Brabant in Maastricht, 1675-11678 en G.H.A. Venner: De ridderschap van het Overkwartier van Gelder 1590-1702. Daarnaast bevat deze Publications het jaarverslag van het LGOG over 1997 en 1998.

De Maasgouw. In de loop van 2000 verscheen vier keer De Maasgouw, het kwartaaltijdschrift van het LGOG, jaargang 119.
De belangrijkste artikel en in aflevering 1 waren: Manuël Boessen: "Geest der Provincie", Commissaris des Konings Van der Does de Willebois over de ontwikkeling van een Nederlands-nationaal gevoel in Limburg, 1856-1874. H.J.M. Hendrix: Benoeming van schout en schepenen te Grubbenvorst in 1560. R.J.A. Janssens: Verzet aan het front van Maasniel, 1945. De stunt van vijf "Notlazarette". R.H.C. van Maanen: Jeneverstokerijen in het kanton Venlo in 1818. In aflevering 2: Mr. F.J. Haffmans: Erich Wichman in Limbug. Wim Hupperetz: De stadstoren van Venlo herbouwd. A.M.A. Maassen en A.M.G.G. Stroom: De verkoop van de baronie Rijckholt in 1683. De afleveringen 3 en 4 waren themanummers onder de titel Feit en Fictie. Hierin stonden de volgende artikelen: J.W.J. Schreurs: De Drususberg te Merum-Herten. Herman Crompvoets: De "Gouden Helm" uit de Peel, feit en fictie. A.M.P.P. Janssen, Zwentibold, feit en fictie. Régis de la Haye: De schat van de Sint Servaaskerk te Maastricht. Alfons Bruekers: De luizenbos en de waterput. Een oude fabel met een onbedoelde moraal uit Nederweert. Eric Venbrux: De Slag op de Mookerheide in constructies van nationale, provinciale en lokale identiteit. In aflevering 4: Dr. J.H.J. Geurts: Gertuid Bolwater. Feit en fictie rond een vergeten heldin uit Venlo. Emile Haanen: Jan van der Croon. A.W.M. Bogers: Feit en fictie rond het Schinkemenke. L. Augustus: De Bokkenrijders. Anne-Roos Orbons: De Garderobbe achter den groeten toorn, alias de geheime kamer van kasteel Hoensbroek. Alfons bruekers: Houts Henke, de redder van de kroonprins. Feit en fictie rond een Mederweerter held uit de slag bij Waterloo. Wim Moorman: Rouwen Hèze, een leven in de marge. In aflevering 3 werd een nieuwe rubriek geopend:

Limburgs historisch actueel. In deze rubriek wordt informatie verstrekt uit de wereld van de Limburgse archeologie, genealogie, monumenten, geschiedenis en heemkunde.

Maaslandse Monografieën. In samenwerking met het Sociaal Historisch Centrum werd de serie Maaslandse Monografieën voortgezet. Een speciale uitgave werd nummer 63 in deze reeks: Handboek voor de Geschiedenis van Limburg, van de hand van dr. P.J.H. Ubachs.

Werken uitgegeven door het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. In 2000 verscheen als nummer 17 in deze serie Duizend jaar Sint-Martinusparochie, Facetten van de Geschiedenis van Venlo.

Lesboek De geschiedenis van Limburg deel I. Op 15 mei werd tijdens een feestelijke bijeenkomst in het Provinciehuis aan drs. M. Eurlings, gedeputeerde van Cultuur in de provincie Limburg het eerste exemplaar van het lesboek De geschiedenis van Limburg aangeboden. Een jarenlang gekoesterde wens kwam in vervulling. Onder de bezielende leiding van drs. J. Venner en in nauwe samenwerking met het Limburgs Museum kwam dit boekwerk tot stand. Door grote financiële bijdragen van het Provinciebestuur, het Anjerfonds en het LGOG kon een aantal exemplaren gratis aan de Limburgse scholen voor het voortgezet onderwijs beschikbaar gesteld worden. Ook de leden van het LGOG kregen een gratis exemplaar.
Naar aanleiding van deze uitgave werd in het najaar van 2000 een drietal bijeenkomsten georganiseerd voor de leraren geschiedenis van het voortgezet onderwijs. Meer dan 120 leraren woonden deze bijeenkosten, welke gehouden werden in Maastricht, Thorn en Venlo bij.

Bijzondere leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria:

De mede door LGOG bij de Rijksuniversiteit Maastricht ingestelde leerstoel Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria wordt vanaf 30 oktober 1998 bekleedt door prof. dr A.M.J.A. Berkvens. Ook bij diverse HOVO-cursussen Rechtsgeschiedenis in Limburg, georganiseerd door de Universiteit Maastricht, traden prof. dr. Berkvens en prof. mr. Gehlen op als docent.

COMMISSIES

Redactiecommissie Publications

Samenstelling per 31 december 2000: Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens, voorzitter, dr. R.M. de la Haye, secretaris, leden: dr. J.J. de Jong, dr. M.L.G. Oosterbosch, dr. T.A.S.M. Panhuijsen en mr. Th.J. van Rensch.

De redactiecommissie vergaderde in 2000 één maal. In overleg tussen de voorzitter en de secretaris van de redactie, het Bureau LGOG en Crasborn, Grafisch Ontwerpers te Valkenburg kwam een geheel nieuwe grafische vormgeving van het jaarboek tot stand. In de tweede helft van 2000 kwam het deel 134/135 (1998/1999) van het jaarboek uit. Het Rijksarchief in Limburg verleende, evenals vorige jaren, faciliteiten in de vorm van 100 uren diensttijd ten behoeve van het redactiesecretariaat.

Redactiecommissie De Maasgouw

Samenstelling per 31 december 2000: Drs. A.M.P.P. Janssen, voorzitter, drs. A.A.J.J. van Pinxteren, secretaris, secretaris, leden: ir. A.W.J. Bruekers, drs. Fr.J. Hermans , drs. A.P.J. Jacobs, drs. A.-R. Orbons, dr. G.H.A. Venner, dr. J.C.M. Wachelder en dr. L.H.M. Wessels. De redactie vergaderde vier maal. In de loop van het jaar 2000 werd afscheid genomen van de volgende redactieleden: prof. dr. P.J.A. Nissen, drs. J.H.M.M. van Hall en drs. J.M.W.C. Schatorjé.
Vanaf nummer 3 verscheen ter vervanging van De Limburgsche Aankondiger en het Blauwe Blaadje een nieuwe rubriek: limburgs historisch actueel, een rubriek met informatie uit de wereld van de Limburgse archeologie, genealogie, monumenten, geschiedenis en heemkunde, onder redactie van dr. A.P.J. Jacobs, A.F. Henrar en H.L.A. Tillemans.

Commissie Lokale Geschiedenis

Samenstelling per 31 december 2000: Drs. A.P.J. Jacobs, voorzitter, dr. W.J.M.J. Rutten, secretaris, leden: ir. L.E.F. van Basten Batenburg, C.J.L. de Maeijer, drs. P.J.A. van Meegeren, mr. M. Richter en H.L.A. Tillemans.
De commissie vergaderde vier maal. Aan de orde kwam onder andere: De vervanging van de Limburgsche Aankondiger door Limburgs Historisch Actueel en Een nieuwe missie voor de Commissie Lokale Geschiedenis.
Ir. L.E.F. van Basten Batenburg vertegenwoordigt de commissie in het Landelijk Overleg Regionale Geschiedenis (LORG).
Dhr. H.L.A. Tillemans is redacteur van de Maasgouwrubriek Limburgs Historisch Actueel.

Commissie Studiereizen

Samenstelling per 31 december 2000: J.A. van der Heijden, voorzitter, M.H.J. Bollen-Bussemakers, secretaris, leden: drs. J.W. Bertens, M.H.E. Freyser-Zeegers, A.F. Henrar, S.M.G. van Heur-Boesten en drs. H.J. Steeger.
Het bestuur kwam drie maal in vergadering bijeen. Tijdens de Algemene Ledenvergadering op 7 oktober in Susteren werd de LGOG draagspeld toegekend aan drs. F.H.M.C. Adriaens en mw. P.A.F. Adriaens-Bremer.

Reizen

In juni en juli werden vijf reizen georganiseerd naar Dresden en omgeving, waaraan door 232 leden werd deelgenomen. In Dresden werd o.a. een bezoek gebracht aan de Zwinger, de Semper Oper, het Albertinum, het Residenzschloss en de in aanbouw zijnde Frauenkirche. Verder stond op het programma: Pirna, de Bastei in de Sächsische Schweiz, de vesting Königstein, slot Moritzburg en Freiberg.

Commissie Limburgse Kerkgeschiedenis

Samenstelling per 31 december 2000: Drs. A.M.P.P. Janssen, voorzitter, dr R.M. de la Haye, secretaris, en drs C. Schutgens, penningmeester.

Commissie Educatie

Samenstelling per 31 december 2000: Dr. J.G.C. Venner, voorzitter, drs. J.M.W.C. Schatorjé en drs. A.P.M. Gielen-van Bommel.

Lesboek De geschiedenis van Limburg deel 1

Mei 2000 verscheen na een lange tijd van voorbereiding het lesboek De geschiedenis van Limburg deel 1 onder redactie van dr. J. Venner. Tevens verscheen de daarbij behorende docentenmap met vragen, opdrachten en suggesties voor onderzoeksopdrachten, werkstukken en profielwerkstukken.

Regiobijeenkomsten leraren

Om het lesboek De geschiedenis van Limburg onder de aandacht van de docenten geschiedenis van het voortgezet onderwijs te brengen werden drie bijeenkomsten georganiseerd: te Geulhem, Thorn en Venlo. Op deze bijeenkomsten werd uitvoerig stil gestaan bij de mogelijkheden van het lesboek en de docentenmap. Daarnaast was er gelegenheid om deel te nemen aan diverse activiteiten op educatief gebied. Van deze bijeenkomsten verscheen een brochure Op weg naar een Omgevingsgeschiedenis van Limburg.

Kascontrolecommissie

Samenstelling per 31 december 2000: L.M.J. van Heur, dr. N.J.G. Bollen en M.H.A. Lam-Jetten.

KRINGEN

Kring Heerlen

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2000: R. Braad, voorzitter, drs. L. Dicker, secretaris, T. Verhagen, penningmeester, R. Karsten, excursiecommissie en drs. J. Krüll, excursiecommissie. De Kring telde per 31 december 2000: 346 leden. Het bestuur vergaderde vijf maal.

Lezingen

18 januari 2000: drs. M. van Dijk, *Schutterij Sint Sebastianus vanaf 1800.*
22 februari 2000: drs. H. Buiter, *Nutsvoorzieningen voor een mijnstad: de geschiedenis van de Heerlense gemeentebedrijven / Nutsbedrijf Heerlen.*
20 maart 2000: J. Born, *Romeins Heerlen. In samenwerking met de Archeologische Vereniging Limburg.*
11 april 2000: drs. A. Janssen, *Zwentibold, historie of fictie?*
15 mei 2000: R. Braad, *Wandelen langs de Caumerbeek. Met wandeling op 20 mei.*
12 september 2000: J. Engelen: *Heerlen gezien door straatfotografen.*
16 oktober 2000: drs. J. Walraven, *Lodewijk / Louis XIV 1638-1715.*
14 november 2000: drs. M. van der Weerden, *Nationaal-socialisme in Limburg en het aangrenzende Duitse gebied in de jaren '30.*
4 december 2000: ir. J.P. de Warrimont, *Kampementen van Neanderthalers te Veldwezelt bij Maastricht. In samenwerking met de Archeologische Vereniging Limburg.*

Excursies

15 april 2000: Maaseik, Aldeneyck en Urmond.
3 juni 2000: Nijmegen, stadswandeling en rondleiding in het Valkhofmuseum.
16 september 2000: Lier bij Antwerpen met bezoek aan de Sint Gummaruskerk, begijnhof en Begijnhofkerk.
28 oktober 2000: Jülich, stadswandeling en Paffendorf, rondleiding.

Overige activiteiten

Jaarlijks Heemkundedag
Op zaterdag 27 mei werd samen met de kring Land van Valkenburg en heuvelland de jaarlijkse Heemkundedag georganiseerd te Klimmen. Het programma stond in het teken van Bewaren en conserveren van films.
F. Holthuizen, archivaris van het Limburgs Film en Video Archief (LiFA)

in Venlo gaf een presentatie, verlucht met filmfragmenten uit diverse Limburgse films, met als onderwerp: Het belang van filmarchivering voor de geschiedschrijving.

Voorzittersoverleg
Het voorzittersoverleg van de historische- en heemkundeverenigingen in Oostelijk Zuid-Limburg vond zeven maal plaats. Een belangrijk onderwerp in dit overleg was de organisatie van een heemkundemarkt Oostelijk Zuid-Limburg in 2001.

Kring Horst en Sevenum

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2000: Drs. J.M.W.C. Schatorjé, voorzitter, drs. A.P.M. Gielen-van Bommel, vice-voorzitter, J.M.G. Kelleners, secretaris, C.L.G. Theeuwen, penningmeester, drs. X.C.C. van Dijk en drs. W.J. Moorman. De Kring telde per 31 december 2000 155 leden.
Het bestuur kwam in het verslagjaar zeven maal in vergadering bijeen.

De Kring Horst en Sevenum herdacht in 1999, samen met de Oudheidkamer Horst en de stichting Gelders Overkwartier het 25-jarig bestaan. De voorbereiding en uitwerking van activiteiten voor dit 25-jarig jubileum liepen als een zilveren draad door het verenigingsjaar.

Lezingen

25 januari 2000: drs.A. Jenniskens, *Dreumel Alaaf, de eerste jaren van carnavalsvereniging D'n Dreumel.*
13 maart 2000: drs. F. Holthuizen, *Beheer en beschikbaarstelling van Limburgs historisch filmateriaal.*
14 april 2000: T. Janssen, *Honderd jaar Peelverhalen.*
11 september 2000: drs. F. Hermans, *De stadsontwikkeling van Venlo.*
13 november 2000: dr. A. Verhoeven (ADC), *Opgravingen op het Hoogveld in Hors*
11 december 2000: dr. L. Verharts, *List en bedrog, vervalsingen in de Nederlandse archeologie.*

Excursies

19 maart 2000: de Grote of St. Petrus' Banden kerk te Venray, onder leiding van H. Vriens.
13 mei 2000: Grave, kasteel Hernen de stad Nijmegen en het museum Het Valkhof.

23 september 2000: St. Truijden met de vroegmiddeleeuwse abdij, de Minderbroederkerk, de Onze Lieve Vrouwekerk en het Begijnhof en kasteel brouwerij Den Dool te Houthalen-Helchteren
22 oktober 2000: Het Limburgs Museum te Venlo.

Cursussen

In 2000 bood de Kring Horst en Sevenum een cursus Wegwijs in het archief: hulpmiddelen bij het archiefonderzoek aan, verzorgd door mr. Th. Van Rensch. De afsluiting vond plaats in het Rijksarchief in Limburg te Maastricht.
Op 15 april vond de uitgestelde excursie van de cursus archeologie 1996 plaats. Bestemming was het gebied Hoogveld-Oost te Horst.

Overige activiteiten

In 2000 verschenen aflevering 22 en 23 van INFO LGOG Kring Horst en Sevenum.
Op 12 mei werd in de Oudheidkamer de 15e bijeenkomst belegd in het kader van het regionaal overleg van Kring Horst en Sevenum en Venray en Omgeving met de lokale heemkundeverenigingen. Op 20 november was het 16e overleg te gast bij de Kring Venray en omgeving en werkgroep Ald Oeldere.
In het Weekend voor Genealogie en Regionale Geschiedenis, georganiseerd in de Oudheidkamer, verzorgden de LGOG Kringen Horst en Sevenum en Venray en omgeving enkele lezingen en werd een boekenmarkt gehouden.
Het Historisch Educatief Platform heeft in samenwerking met de Oudheidkamer en aansluitend aan de tentoonstelling Oudste geschiedenis van Horst aan de Maas een project opgezet met dezelfde titel voor groep 6 en 7 van het basisonderwijs.
In juli kwamen afgevaardigden van de besturen van Kring Maas en Niers, Venlo, Venray en omgeving en Horst en Sevenum bijeen om een overleg voor docenten geschiedenis te organiseren, naar aanleiding van de presentatie van het lesboek De geschiedenis van Limburg. In oktober had dit overleg plaats in het Limburgs Museum.
In december hebben afgevaardigden van de besturen van de Kringen Venray en omgeving en Horst en Sevenum overlegd over een gezamenlijke aanpak van excursies.

Kring Maas en Niers

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2000:
Drs. H. Coopmans, voorzitter, M.H.A. Lam-Jetten, secretaris, W.S. van Dinter, penningmeester, G.P.J.M. Dinnessen en M.J.P.L. Simons-Martens.
De Kring telde op 31 december 2000: 109 leden.

Het bestuur vergaderde in 2000 zeven keer.

Lezingen

3 februari 2000: Rien van den Brand, *Speuren naar fragmenten van de Heijense geschiedenis.*
16 maart 2000: dr. Hans v.d. Broek, *Geschiedenis van de geneeskunde.*
23 maart 2000: in samenwerking met de Openbare Bibliotheek Gennep werd in het kader van het thema van de Boekenweek 2000 klassieke verhalen een avondvullend programma gehouden door drs. Carool Popelier onder de titel: Oedipus, de blinde ziener. Dit verhaal werd uitgebeeld met behulp van klassieke en moderne poëzie en afgewisseld met toepasselijke muziekfragmenten.
18 mei 2000: drs. Sjaak Kroon, *Het dialect van onze streek.*
22 juni 2000: Jan Gootzen, *De geschiedenis van het kasteel Well, lezing met rondleiding op locatie.*
26 oktober 2000: drs. Herman Jan van Cuyk, *Historisch zilver en goud.*
14 december 2000: drs. Peer Boselie, *Oude volkskundige recepten.*

Excursie

2 september 2000: Tongeren. Een bezoek werd gebracht aan het Gallo-Romeins Museum en de O.L.Vrouwebasiliek met de opgravingen aldaar. Verder maakten men een stadswandeling, waarbij tevens het Begijnenhof en de Begijnenhof kerk werd bezichtigd.

Bijzondere activiteit

In de laatste weken van 2000 kwam het derde boek uit in een reeks van drie, geschreven door Wiel van Dinter: Klooster en sanatoria te Gennep.

Kring Maastricht

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2000: Drs. J.J.F. Schmitz, voorzitter, A.M.G.G. Stroom, vice-voorzitter, Prof. dr A.J. van der Linden, secretaris, H.L.L.M. Paping, penningmeester en drs P.A.J. Caljé. Reiscommissie Kring Maastricht: M.H.J. Beijer-Prosenc en W.E.S.L. Keijser-Schuurman.
De Kring telde op 31 december 2000: 646 leden.
Het bestuur vergaderde twee maal. Daarnaast was er regelmatig contact tussen de bestuursleden onderling over lopende zaken. Tevens was het Kringbestuur vertegenwoordigd op de vergaderingen van Genootschapbestuur en Kringen, Secties en Commissies op 20 mei in Gennep en op 7 oktober in Susteren.

Lezingen

10 januari 2000: drs. L.S.J.M. Spronck, *Bernhard Pothast.*
7 februari 2000: drs. Lemmens, *Tussen Limburg en liberalen.*
13 maart 2000: dr. Titus A.S.M. Panhuysen, *De Romeinse brug(gen) van Maastricht-Pon(te)s Modae.*
3 april 2000: drs. Ingrid M. Evers, *Oude fotografie in Maastricht 1840-1920.*
2 oktober 2000: prof. dr. A. Knotter, *De Stokstraat en andere Maastrichtse achterbuurten in sociaal-historisch perspectief.*
6 november 2000: mr. Th.J. van Rensch, *Arme Lazarussen, Leprozenzorg in Maastricht, vooral in de 15e en 16e eeuw.*
3 december 2000: dr. A.M.J. Moer, *Pest, een ziektegeschiedenis.*

Excursies

8 april 2000: Gasthuizen in Geel en Herentals.
26 oktober 2000: Gasthuizen in Le Roeulx en Lessines.

Kring Roermond

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2000:
Ir. J.L.M. Ramakers, voorzitter, R. Bannenberg, vice-voorzitter,
drs. P.C. van Duin, secretaris, W.J. Dupont, penningmeester, M.J.Veelen en R.J.P.M. Vroomen.
Op 31 december 2000 bedroeg het aantal leden 264.

Het bestuur kwam twee keer in vergadering bij elkaar.

Lezingen

11 januari 2000: ir. P. Pulles: *Anno Domini M. (Deze lezing vond geen doorgang wegens ziekte van de spreker),*
8 februari 2000: A. Gorissen en L. Cillekens, *Roermond 1944-1945, een stad van vrouwen, kinderen en oude mannen.*
14 maart 2000: drs. P. Boselie, *Recepten uit oude archieven.*
22 maart 2000: L. Theelen, *Toelichting op de excursie naar 's-Heerenberg en Zeddam.*
10 oktober 2000: drs. R. Mestrom, *Limburgse uurwerken en uurwerkmakers.*
14 november 2000: F. Coenen, *Het Huys Montfort.*

Excursies

8 april 2000: 's-Heerenberg: stadswandeling en Huis Bergh en Zeddam: Gildekaot en Zeddams Wijnhuis. In samenwerking met de Heemkundevereniging Roerstreek te St. Odiliënberg en de Stichting Rura te Roermond.

Bijzondere activiteiten

Het Kringbestuur organiseerde samen met het Bureau LGOG, de Commissie Educatie en de Kring Aldenborgh te Weert op 25 oktober te Thorn een studiemiddag Omgevingsgeschiedenis voor de docenten geschiedenis in Midden-Limburg. Op deze drukbezochte middag werd het lesboek De geschiedenis van Limburg deel 1 gepresenteerd en toegelicht door A. Henrar en dr. J. Venner. De geplande veldwerken werden in verband met de slechte weersomstandigheden binnenshuis behandeld door R. Verstaen en J. Meuwissen.

Kring Sittard

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2000:
Drs. K. Schutgens, voorzitter, drs. P. Boselie, secretaris, drs. F. Keysers, penningmeester, K. Adams, J. Hendriks, ing. R. Lauwers, J.M.E. Vleeshouwers.
Het aantal leden per 31 december 2000 bedroeg 376.

Het bestuur kwam twee maal in het verslagjaar in vergadering bijeen.

Tijdens de najaarsvergadering van het LGOG te Susteren werd aan Zef van den Bergh, oud-penningmeester van de Kring Sittard de LGOG draagspeld uitgereikt.

Bestuursleden van de Kring waren actief betrokken bij de beeldvorming rondom het plan van architect Jo Coenen voor herinrichting van de stedelijke ruimte in Sittard en de Cultuurnota van de stad Sittard 2001-2004.

Lezingen

27 januari 2000: dr. W. Rutten, *De geschiedenis van de pokkenbestrijding in Limburg.*
24 februari 2000: in samenwerking met de Archeologische Vereniging Limburg, drs. A. Notermans:, *Sprekende Mozaïeken.*
13 april 2000: jaarvergadering met na afloop een lezing van drs. P. Bronzwaer, *De bevrijding van het zuiden van Limburg en de slag om de Roerdriehoek.*
28 september 2000: drs. A. Janssen, *Rozenkrans en Rosadevotie tijdens de katolieke reformatie*, drs. Th. Oberdorf, *Rellen rond de Rosa-processie en -kapel in 1826,* drs. P. Boselie: *Biografie van St. Rosa uit 1668.*
26 oktober 2000: mr. J. Stassen: *Charles Ruys de Beerenbrouck, edelman-staatsman.*
30 november 2000: C. Knops: *Boekrestauratie.*

Excursies

27 mei 2000: o.l.v. J. Knoors: Brussel.
30 september 2000: o.l.v. drs. A. Janssen: Luik: musée Curtius, Bisschoppelijk Paleis en de kerken St. Paul, St. Jacques en St. Martin.

Overige activiteiten

Op 6 en 7 november 1999 werd deelgenomen aan de internationale boekenbeurs te Maaseik in Cultureel Centrum Achterolmen.
12 november 1999 vond de aanbieding plaats van het boek: Sittardse Cultuurdragers, waarin zeven eeuwen van cultuur in Sittard door Sittardenaren is beschreven. Hieraan werkten meerdere bestuursleden en oud-bestuursleden van de Kring Sittard mee.
Op 4 december 1999 vond de Internationale Contactdag tussen de Pater Sangerskring Maaseik, de Heimatvereinigung Selfkant en de Kring Sittard plaats. Ditmaal georganiseerd door de Pater Sangerskring in Cultureel centrum Achterolmen te Maaseik. Daar werd door M. Wieërs een lezing over de Bokkenrijders gehouden, waarna men genoot van een achttiende-eeuwse maaltijd, bereid door mw I. Krawinkels.

Kring Het Land van Valkenburg en Heuvelland

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2000: C.J.L. De Maeijer, voorzitter en secretaris, R. Spits-Vossen, penningmeester, drs. E.J.C.G. Thewissen en ir. G.S.J.A. Xhonneux. Het bestuur werd terzijde gestaan door drs. L.J.J. Willems (contacten met de gemeente Valkenburg) en P.J. Janssen, adviseur. Per 31 december 2000 bedroeg het aantal leden 176. Het bestuur vergaderde zes maal.

Lezingen

18 januari 2000: drs. L.J.M. Pierey, Aspecten van onze eigen regionale geschiedenis.
8 februari 2000: M. Verheijen, *Ontwikkeling bij het kadaster.* Deze lezing werd in samenwerking met de Heemkundevereniging Schimmert georganiseerd
24 februari 2000: dr. R. de la Haye, *De vroegste kerkgeschiedenis van Zuid-Limburg.*
23 maart 2000: ir. J.P. de Warrimont, *Kampementen van Neanderthalers te Veltwezelt bij Maastricht.*
11 april 2000: drs. I.M.H. Evers, *Heksenprocessen in Limburg.*
18 mei 2000: H. Stohr, *Inleiding over Verviers.*
10 oktober 2000: dr. P. Bakkes, *Op welke manieren zit er Limburgs(e taal) in onze achternamen?* Deze lezing werd in samenwerking met de Heemkundevereniging Schin op Geul georganiseerd.

Excursies

20 mei 2000: Verviers, een vergeten stad aan de Vesdre, onder leiding van H. Stohr.
17 juni 2000: Hergenrath, de Emmabrug en het voormalige Neutraal-Moresnet, onder leiding van A. Bertha.
16 september 2000: Valkenburg, thema: Sporen van Mergel, onder leiding van drs. L. Willems.

Externe contacten

Het afgelopen jaar werd veelvuldig contact gelegd met bevriende verenigingen. Samen met de Kring Heerlen werd op 27 mei de jaarlijkse contactdag met heemkundeverenigingen gehouden. Deze maal waren wij te gast bij de Heemkundevereniging Klimmen. F. Holthuizen, archivaris van het Limburgs Film- en Video Archief (LiFVA): Het belang van filmarchivering voor de

geschiedschrijving, met vertoning van filmfragmenten uit diverse Limburgse films.Ook de resultaten van de filmactiviteiten van de Heemkundevereniging Klimmen waren te zien. De ontmoeting werd afgesloten met een rondleiding door de St. Remigiuskerk. Dhr. Willems had namens onze kring zitting in de gemeentelijke werkgroep Kunst in de Openbare Ruimte.
De inmiddels traditionele bijeenkomst met IVN Valkenburg en Veldeke Krink Vallekeberg vond op 16 november plaats. Een boeiende diapresentatie, een bonte stoet van gedichten en namens de Kring Het Land van Valkenburg een presentatie over het Openlucht Theater leverden samen een aantrekkelijke avond.

Kring Venlo

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2000:
T.F.J. van de Loo, voorzitter, M.J. Goedmakers, secretaris, J. Trienekens, penningmeester, J.L.H.M. Grubben, C.W.J.A. Klerken en P.A. Linssen.
De Kring telde per 31 december 2000: 327 leden.

Het bestuur vergaderde vijf keer.

Lezingen

25 januari 2000: P. Mestrom, *Limburgse uurwerken en uurwerkmakers.*
8 februari 2000: J. Walraven, *Louis XIV 1638-1715.*
21 maart 2000: G. Selen, *Architectuur in Limburg van 1850 tot 1970.*
1 mei 2000: R. de la Haye, *Het kruisbeeld door de eeuwen heen.*
18 september 2000: C. Klerken, *Geschiedenis en achtergrond van familienamen.*
16 oktober 2000: H. Steeger, *De Gouden Eeuw van Gelre: kunst en cultuur.*
7 november 2000: J. Schotten, *Middeleeuwse nederzettingen.*

Excursies

17 juni 2000: Wijk bij Duurstede en kasteel Amerongen.
23 september 2000: Tongeren.
21 oktober 2000: halve dagexcursie naar het streekmuseum De Brede te Maasbree.

Op 3 september 2000 tijdens de gemeentelijke Cultuurzondag in Venlo heeft de Kring zich met een eigen stand gepresenteerd. 13 december 2000 sloot de Kring zich aan bij de door de Sociëteit Prins van Oranje georganiseerde presentatie Fo-Toscane van dhr. Reinartz.

Kring Venray en omgeving

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2000: G.J.H. Raaijmakers-Janssen, voorzitter, G. Lucassen, vice-voorzitter, drs. P.J.A. van Meegeren, secretaris, J.M.P. Ewalds, penningmeester, A.L. Kroft en V.E.J. Wijnhoven. De Kring telde op 31 december 2000 125 leden. In het verslagjaar kwam het bestuur negen maal bij elkaar.

De Kring Venray en omgeving is aangesloten bij het Regionaal overleg heemkundeverenigingen en bij het Lokaal Historisch Platform Venray, een samenwerkingsverband van organisaties en instellingen op het gebied van lokale geschiedenis en volkscultuur.

Lezingen

10 januari 2000: H. Meijer, *Ridderorden en onderscheidingen in de Lage landen.*
14 februari 2000: drs. J. Schotten, *De middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van Venray en omstreken.*
20 maart 2000: J. Goumans, *Oud en verouderd Venrays kerkelijk gebeuren.*
17 april 2000: R. van den Bogaart, *De Passie van Christus in de beeldende kunst.*
18 september 2000: H.J. van Cuijk, *Historisch goud en zilver.*
16 oktober 2000: *De vergeten slag, videofilm bij gelegenheid van de presentatie van het boek Vensters op Venrays Verleden.*
13 november 2000: J. Gootzen en H. Vriens, *Introductie op de excursie naar de beeldententoonstelling Jan van Steffenswert in het Bonnefantenmuseum te Maastricht.*
18 december 2000: A. Kroft: Het jaar 1000.

Excursies

Excursies werden voorbereid door een aparte excursiecommissie, bestaande uit: G. Raaijmakers-Janssen, J. Gootzen en H. Vriens.
6 mei 2000: Toponiementocht Venray en omgeving, in het kader van het onderzoek naar veldnamen onder leiding van G. Lucassen
2 juni 2000: Xanten, Archeologisch Park en Grote Thermen, in samenwerking met de archeoloog Stoddon.
18 november 2000: Bonnefantenmuseum: Jan van Steffenwert en Houthem-Sint Gerlach, in samenwerking met de Volksuniversiteit Venray.

Overige activiteiten

Op initiatief van de Kring is de Werkgroep Informatiepanelen Venray opgericht. Hierin hebben zitting vertegenwoordigers van de Kring, de Monumentencommissie, de VVV en de ANWB. In 2000 werd gestart met het tweede fase van het project de voorbereiding van de plaatsing van panelen in het zuidelijk gedeelte van Venray-kom en de realisering van een paneel voor de St. Petrus' Bandenkerk.
Namens de Kring namen G. Lucassen en H. Vriens deel aan de gemeentelijke inspraakronde over het stedenbouwkundig plan voor de herontwikkeling van de terreinen van het Vincent van Goghinstituut.
Op initiatief van de Kring is een werkgroep gevormd die verschillende activiteiten voorbereidt ter viering van de 400ste geboortedag van de Venrayse geleerde Godefridus Henschenius. De werkgroep functioneert vanaf medio 2000 onder auspiciën van het Lokaal Historisch Platform.

Cursus

Evenals voorgaande jaren organiseerde de Kring Venray en Omgeving en de Volksuniversiteit Venray een Heemkundecursus. Docenten zijn J. Gootzen en H. Vriens. In 2000 werden de volgende cursussen gegeven: Wandelen door de Historie II (Venray en zijn monumenten; Nijmegen een bron van historie en Wandelen door de Historie III (Broekhuizen en Broekhuizenvorst, Maastricht en Houten-Sint Gerlach.

Publicatie

Op 16 oktober was de presentatie van het boek Vensters op Venrays Verleden. In deze publicatie van de Kring van de hand van W. Willemsen zijn artikelen opgenomen onder de thema's Cultuur, onderwijs en gezondheidszorg, Samenleving en veiligheid, Infrastructuur en mobiliteit, Landbouw, tuinbouw en handel en Oorlog/leger. Een aparte sectie is gewijd aan de geschiedenis van de Venrayse molens.

Kring "De Aldenborgh" te Weert

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2000: W.J.H. Nouwen, voorzitter, H.W. Hietbrink, vice-voorzitter, mw. F.E.J. Smeets, secretaris, J.E. Bongaarts, penningmeester, leden: E.W.M. Delbos-Feijen, P. Korten, drs L. Wiggers.
De Kring telde per 31 december 2000: 261 leden. Het bestuur vergaderde vijf keer. Daarnaast voerden de voorzitter en secretaris overleg met heemkundekringen en aanverwante verenigingen zoals Kring Veldeke Weert om

activiteiten op elkaar af te stemmen en de stand van zaken binnen de diverse verenigingen te bespreken.

A. van Wegberg-Veugen had namens de Kring zitting in de commissie voor het gemeentelijk museum en tentoonstellingswezen te Weert. C.H.J. Tubée vertegenwoordigde de Kring in het bestuur van de Stichting Weerter Publicaties. Drs P.M.E.F. Adriaens had zitting in de Monumentencommissie van de gemeente Weert. W.J.H. Nouwen had namens de Kring zitting in de Archeologische Begeleidingscommissie van de gemeente Weert.

Lezingen

24 januari 2000: Wiel Nouwen, d*ialezing: Weert en zijn bewoners in 1939, een tijdsbeeld.*
20 maart 2000: drs. W. Hupperetz, *Boedelinventarissen van Limburgers, met name Weertenaren, in de 17e en de 18e eeuw.* Tevens werd de jaarvergadering gehouden.
17 april 2000: dr. J. Venner, dialezing: *Noormannen in het Maasdal, Keizer Karel III (de Dikke) en de Noormannen te Asselt 881-882.*
8 mei 2000: R. Paulussen en W. Klarenaar, *Archeologie en het oude Egypte.* Deze lezing werd in samenwerking met de Archeologische Vereniging Limburg en de Stichting Streekarcheologie Peel, Maas en Kempen georganiseerd.
4 september 2000: J. Verstraelen, *Weerter notabelen in de 16e en 17e eeuw.*
25 oktober 2000: Eetavond georganiseerd door Veldeke Weert in samenwerking met de Kring Weert De Aldenborgh.
27 november 2000: Wiel Nouwen en Theo Schers, dialezing: *Weert aan de vooravond van Wereldoorlog II.*

Excursies

19 maart 2000: Kleine excursie naar de Maasstraat in het kader van de bewoningsgeschiedenis Maasstraat.
20 mei 2000: 's-Hertogenbosch met o.a. een boottocht op de Binnen-Dieze en een stadswandeling.
25 juni 2000: Kleine excursie naar de Abdij van Rolduc.
26 augustus 2000: De stad Hoei in de provincie Luik
14 oktober 2000: Kleine excursie naar het Rijksarchief te Maastricht in het voormalige minderbroederklooster.

Bijzondere activiteiten

Educatie
De Aldenborgh organiseerde in samenwerking met het Gemeentearchief Weert twee maal een cursus Introductie Archieven. De cursus bestond uit vijf lessen die door medewerkers van het gemeentearchief werden gegeven.

L.G.O.G. Jeugdplan
Er werd door het LGOG een werkgroep samengesteld met als taakstelling een jeugdplan te presenteren. De Aldenborgh werd door mevr. L. Wiggers en mevr. AM.G.C. van Wegberg-Veugen in de werkgroep vertegenwoordigd. Mede als gevolg daarvan besloot het bestuur dat drie bestuurleden, mevr. J.E. Bongaarts, mevr. L. Wiggers en de heer P. Korten zich in de toekomst met educatie en communicatie naar scholen gaan bezighouden.
Promotieplan De Aldenborgh.
Het bestuur van De Aldenborgh bracht in het kader van het promotieplan een eigen folder uit.
Artikelen in locale en regionale pers.
Gedurende de maanden juli en augustus verzorgden leden van De Aldenborgh een reeks van zes artikelen in het Land van Weert.
In het jaarboek van Weert, "Weert in Woord en beeld: Jaarboek 2001" werden een aantal artikelen opgenomen geschreven door leden van De Aldenborgh.
Er verschenen artikelen in locale en regionale dag- en weekbladen naar aanleiding van brieven die het bestuur van De Aldenborgh schreef naar het College van B&W en de gemeenteraad van Weert met betrekking tot bescherming en behoud van monumenten.
Bescherming en behoud monumenten
Ter bescherming en behoud van monumenten in Weert schreef het bestuur van De Aldenborgh brieven naar het College van B&W en de gemeenteraad van Weert en de Rijksdienst voor Monumentenzorg.

Secties

Archeologische Vereniging Limburg

Bestuur en leden:

J.M. Prakken, voorzitter, drs. L. Wiggers, secretaris, ir. J.P. de Warrimont, penningmeester, R. Bloemen, drs W. H.M.N. Dijkman, H. Heijmans, C.J.M. Houben, A. Lupak, W. Luys, E. Puts, J. Schotten, G. de Schwartz, E.W.M. Verheggen-Crousen. Per 31 december 2000 bestond het ledental uit 424 leden waarvan 294 van het LGOG en 130 sectieleden.
Het bestuur kwam in het verslagjaar vier maal in vergadering bij elkaar.

De bestuursvergaderingen werden bijgewoond door mw G. Jansen, beleidsmedewerker archeologie van de provincie Limburg en drs. H. Stoepker, Projectbureau A 73 / Maaswerken, beiden als adviserend lid.

De AVL is aangesloten bij de Stichting voor de Nederlandse Archeologie. Drs L. Wiggers neemt namens de AVL deel aan de bijeenkomsten van de SNA. De voorzitter van de AVL, dhr Prakken, participeert in de commissie die over de archeologische collectie LGOG in het Bonnefantenmuseum adviezen zal uitbrengen aan het provinciebestuur.

Lezingen

24 februari 2000: A. Notermans, Kring Sittard en AVL: *Sprekende Mozaïeken.*
13 maart 2000: T. Panhuysen, Kring Maastricht: *Romeinse brug.*
20 maart 2000: J. Born, Kring Heerlen: *Romeins Heerlen.*
27 april 2000: W. Roebroeks, *Maastricht Natuurhistorisch Genootschap en AVL: Neandertaler, jagers of aaseters?* In samenwerking met het Naturistisch genootschap.
28 april 2000: J. Kempkens, Beek, St. Pater Munsters: *De archeologische restauratie van merovingische vondsten uit de collectie van Beckers en Beckers.* In samenwerking met de Stichting Pater Munsters.
8 mei 2000: W. Klarenaar en R. Paulussen, Kring Aldenborch Weert, AVL en St. Streekarcheologie Peel Maas en Kempen: *Archeologie en het oude Egypte.* In samenwerking met de Stichting Streekarcheologie Peel, Maas en Kempen.
23 mei 2000: W. Hupperetz, Haelen, Studiegroep Leudal en AVL: *Het middeleeuwse .leven op kastelen.*
7 november 2000: J. Schotten, Kring Venlo: *Middeleeuwse nederzettingen in Limburg.*
13 november 2000: A. Verhoeven, Kring Horst en Sevenum: *Opgravingen Hoogveld-Oost.*
4 december 2000: J.P. de Warrimont, Kring Heerlen en AVL: *Kampementen van Neadertalers te Veltwezelt bij Maastricht.*
11 december 2000: L. Verhart, Kring Horst en Sevenum: *List en bedrog in de archeologie.*
14 december 2000: T. Panhuysen, Maastricht, *Nederlands Klassiek verbond en Ex Oriente Lux: De Romeinse brug te Maastricht: de jongste inzichten.*

Archeologie in Limburg
In 2000 verschenen de nummers 83, 84, 85 en 86: jaargang 24. De belangrijkste artikelen in nummer 83 waren: M.E.N. Aarts: 2 x 2 = 4: Middeleeuwse rammelaars. L.C.J. Emmen en D. Krikke: Toon mij Uw schoenen en ik zal zeggen wie gij zijt. W. Hupperetz: Uitpakken 6. Laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse vondsten uit Heel. L. Wiggers: Jaarverslag AVL 1999. H. Plettenberg: Oplossing "opsporing verzocht". In nummer 84:
W. Dijkman: Het zwaard van de heer van Heer. W. Dijkman en R. Hulst: Het urnenveld van Maastricht-Vroendael. W. Dijkman: Een Romeinse

kelder in het Bemelerveld te Maastricht. R. Hulst en W. Dijkman: De Romeinse Maasoevers in Maastricht. W. Dijkman: Dendro-nieuws uit Maastricht. W. Dijkman: Weer Bandkeramiek op de Caberg!
Beatrice de Fraiture: Over Bruggen. In nummer 85: J. de Vries: Continuïteit tussen de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen? Fred T.S. Brounen en Wim Hupperetz: Uitpakken 7. Vindplaatsen van de Lineaire Bandkeramiek en de Nederrijnse Grafheuvelcultuur in het Maasdal bij Itteren-Strekenberg (I). Jim Pepels: Een nieuwe bandkeramische nederzetting aan de zuidwestrand van het Graetheide plateau. W. Dijkman: Het Limburgs Museum in Venlo. A. Speelberg: De "gesteelde boorpunt"; een nieuw artefact?
In nummer 86: Kees Peterse en Marc Kocken: Romeinse villa Sint Jansberg in nieuw perspectief. Archeologische Werkgroep Echt: N. Bougie, Ch. Hajenius, H.J.M. van Buggenum, B. Locht en W. Vergoossen: Ver en recent verleden aan het licht: archeologisch onderzoek Hofakker-Wijnstraat. Marc de Bie en Jean-Paul Caspar: Reken: een Federmesser kampplaats op de oever van de Maas. Marion E.N. Aarts: De voordrachten van de Archeologiedag Limburg 2000 in kort bestek.

Activiteiten

7 juni en 29 november 2000 Ronde Tafel Overleg amateur-archeologen SNA.
DB-leden van de AVL namen deel aan deze halfjaarlijkse bijeenkomsten, georganiseerd door SNA, waaraan de "grotere" amateurverenigingen van Nederland deelnemen. Op 7 juni stond het standpunt van de amateur-archeologen op de brief van staatssecretaris Van der Ploeg op de agenda in verband met de SNA Contactdag van 24 juni. Op 29 november stond een gesprek met leden van de Commissie Kwaliteitszorg op de agenda en een discussiestuk over de registratie van amateur-archeologen.
24 juni 2000 SNA Contactdag te Amsterdam.
De jaarlijkse Contactdag werd namens de AVL bijgewoond door dhr J. Prakken en R. Paulussen. Centraal op deze dag stonden de standpunten van de diverse betrokken partijen ten aanzien van de Maltabrief van staatssecretaris Van der Ploeg.
22 september 2000 Conferentie "Kwaliteit in het nieuwe archeologiebestel" te Utrecht.
De AVL heeft deze conferentie, georganiseerd door het Ministerie van OC&W in samenwerking met CBE Consultants, bijgewoond. De conferentie stond in het teken van het kwaliteitssysteem voor de archeologische werkzaamheden.
28 oktober 2000 "Archeologiedag Limburg" te Venlo.
De Archeologiedag Limburg 2000 vond plaats in de Maaspoort te Venlo. Er waren 140 deelnemers. De dag bestond uit een aantal lezingen met als thema: De Maas. Behalve de lezingen waren er ook enkele informatieve stands.

Burgemeester J. Schrijen van Venlo heette de bezoekers welkom. De Archeologiedag werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de provincie Limburg, het LGOG en het prins Bernhardfonds.

Lezingen:

Drs. G. Soeters en dr. A. Bosman, *Archeologie in een rivierenlandschap.*
Prof. dr. P. Vermeersch, *Neanderthalerkampementen in Veldwezelt België.*
Dr. N. Roymans, *Rituele dispositie in de Maas in de IJzertijd en de Romeinse tijd.*
Drs. P. Stassen, *Onderwaterarcheologie.*
J. van den Boorn, *Website van de AVL.*
Drs. G. Jansen, *Archeologische toekomst voor Limburg?*
J. Kempen, *Wat is restaureren?*
14 november 2000 Congres "Onderwijs op de schop" te Weert.
Deze bijeenkomst werd door leden van de AVL bezocht en tevens werd een informatiestand ingericht op de informatiemarkt.
29 november 2000 bijeenkomst NCM, Monumentenhuis en SNA te Roermond.
Deze bijeenkomst stond in het teken van het Verdrag van malta en werd door leden van de AVL bezocht. Een lid van de AVL, dhr. R. Paulussen, heeft een voordracht gehouden over de positie van de amateur-archeoloog in het nieuwe bestel.

Werkgroep Archis

Archis staat voor: Archeologisch Informatie Systeem. De werkgroep tracht te bereiken dat zoveel mogelijk mensen worden gestimuleerd om vondsten in te voeren in het Archis systeem. Daarnaast heeft de werkgroep tot doel om elkaar te leren kennen door onderlinge contacten en te komen tot uitwisseling. Er is door enkele leden van de werkgroep, onder leiding van dhr H. Sizoo, gewerkt aan het ontwikkelen van een moderne Windows versie van het vereenvoudigde AVL-Archisformulier, aangevuld met ondersteunend kaart- en beeldmateriaal in hulpbestanden. De Windows-versie van de AVL vervangt de gedateerde DOS-versie van de ROB en leidt tot een soepele archeologische vondstregistratie en –melding vanuit Limburg. Door twee leden van de werkgroep, dhr R. Paulussen en dhr. H. Sizoo, is tijdens de ledenbijeenkomsten te Sittard en Venlo een demonstratie verzorgd van de moderne Windows-versie.

Werkgroep Educatie

Samenstelling: E. Puts, voorzitter, drs. L. Wiggers, secretaris, J.P. Warrimont, penningmeester, M. Aarts, E. Verheggen-Crousen, C. Houben en J. van de Boorn, advieslid namens de website AVL. De Werkgroep kwam twee maal bij elkaar.

Cursus Archeologie

In september is voor de tweede maal de "acheo-cursus" van start gegaan, dit keer in museum Het Domein te Sittard. Doel van de cursus is het aanbieden van kennis (artefact gericht) van de archeologische perioden en culturen die in Limburg goed vertegenwoordigd zijn. Via demonstraties, dialezingen en ander beeldmateriaal wordt aandacht besteed aan de artefacten die in de Limburgse bodem gevonden worden. Met name de grondstof en typologie van stenen artefacten en aardewerk krijgt ruime aandacht. Voor jongere perioden ook de artefacten uit andere veel voorkomende materialen. Er bestaat voor de cursisten de mogelijkheid om eigen materiaal te determineren. De cursus is mede bedoeld als deskundigheidsbevordering voor het werken met Archis. Het betreft in totaal 10 dinsdagavonden. Er namen 23 cursisten deel aan de cursus.

Opgravingen

Leden van de AVL konden deelnemen aan de volgende activiteiten:
Mousteriën nederzetting te Veldwezelt nabij Maastricht van 10 juli tot en met 18 augustus.
Bandkeramische nederzetting te Beek van 21 juni tot en met 13 augustus.

Sectie Genealogie

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2000: A.F. Henrar, voorzitter, drs. J.H.H. Verstraelen, vice-voorzitter, ing. P.L.M. van Hoof, secretaris, P.J.M. van Enckevort, penningmeester, J.H. Strijkers, hoofdredacteur, drs. Th.P.M. Huijs, dr. J.W. Koten, W.A. Schouten, en A.M.G.C. van Wegberg-Veugen.
De Sectie Genealogie telde per 31 december 2000: 824 leden, waarvan 532 van het LGOG en 292 sectieleden. Het bestuur kwam vijf maal in vergadering bij elkaar.
Twee bestuursleden nemen deel aan een commissie, welke samen met de NGV-afdelingen Zuid-Limburg en het Overkwartier van Gelder de tweejaarlijkse Genealogische Dag Limburg organiseert.

Activiteiten

Op 1 april 2000 werd in samenwerking met de Heemkundevereniging Maas- en Swalmdal, de Milieu- en Heemkindevereniging Swalmen en de NGV-afdeling Overkwartier van Gelder de Regionale Genealogische Contactdag te Reuver-Offenbeek gehouden. Er was gelegenheid tot het uitwisselen van gegevens, er was aanbod van boeken en genealogische computer-

programma's. Tevens bestond er de mogelijkheid tot het raadplegen van genealogische databestanden. Ten slotte werden er die dag twee lezingen gehouden.
Op 4 november werd in het Rijksarchief te Maastricht de 7e Genealogische Contactdag Limburg gehouden. Dit in samenwerking met de NGV-afdelingen Zuid-Limburg en het Overkwartier van Gelder en het Rijksarchief in Limburg. Lezingen door G. Luykx: Genealogie en internet en dr. R.M. de la Haye: Gebruik en misbruik van klappers. Standhouders waren er met boeken en kaarten, digitale gegevens, computerprogramma's enz. Deze contactdag telde meer dan 400 bezoekers.
Eind 2000 verscheen een nieuwe full-colorfolder over de Sectie Genealogie, haar activiteiten, informatie- en documentatiemateriaal, tijdschrift, publicaties, ondersteuning bij publicaties en lidmaatschap.

Lezingen

12 april 2000: dr. R.M. de la Haye, *De Napoleontische Tijd.*
19 september 2000: drs. A.M.P.P. Janssen, *Het Sint Petruskapittel van Sittard*, in samenwerking met de NGV-afdeling Zuid-Limburg.

Limburgs Tijdschrift voor genealogie

Gedurende het jaar 2000, jaargang 28, verscheen het tijdschrift vier keer. Namens de redactie van het Limburgs Tijdschrift voor Genealogie hadden zitting in het bestuur J.H. Strijkers en A.M.G. van Wegberg-Veugen.
De belangrijkste artikelen in nummer 1 waren: N.A. Hamers: Dolmans, nogmaals de familie Schuggen en Stas Hamers. Mr. A.M.A. Maassen: De familie van de Geulse gerechtsbode, Johan Hendrik van Offerweert (Offenweert). Jef Bartelet: Mijn voorvader zat in het leger (2). Irma Lommen-Salden: Landverhuizers uit de voormalige gemeente Limbricht. J. Albert: Nieuwe kwartierstaat Albert-Wevers. G.M.F. Knapen: Kwartierstaat Kanpen. Uit nummer 2: Jef Bartelet: Mijn voorvader zat in het leger (3). Harry Strijkers: Carel Bloemen (1901-1967), biografische schets van een opmerkelijk archivaris. Irma Lommen-Salden: Landverhuizers uit de voormalige gemeente Limbricht. J. Albert: Nieuwe kwartierstaat Albert-Wevers. Joannes Knapen: Parenteel van Joannes Knapen. Uit nummer 3: J. Albert: Nieuwe kwartierstaat Albert-Wevers. G.M.F. Knapen: Parenteel van Joannes Knapen. L.J.G.W. Schelberg: De familie Van Schelberg van de 14e tot de 16e eeuw. Mr. A.M.A. Maassen: Kwartierstaat van Sjef Thijssen uit Geulle. H.C.J.M. Kreijns: Leonard Cleuter, van koopman tot kolonel. H.J. Bouten: Fundatieregister St. Petrus Banden kerk Venray. B.A.Th. Close: Zeven generaties Cals. Uit nummer 4: J. Albert: Aanvullingen nieuwe kwartierstaat Albert-Wevers. G.M.F. Knapen: Parenteel van Joannes Knapen. L.J.G.W. Schelberg: De familie Van

Schelberg van de 14e tot de 16e eeuw. Jef Bartelet: Mijn voorvader zat in het leger (4). Mr. A.M.A. Maassen: Een Maastrichts schipper/koopman in conflict met het tolkantoor Urmond. Irma Lommen-Salden: Landverhuizers uit de voormalige gemeente Limbricht. H.J. Bouten: Fundatieregister St. Petrus Banden kerk Venray. B.A.Th. Close: Zeven generaties Cals. J.P. Lucassen: Een zoektocht naar Teun Lucassen, eerste helft 17e eeuw.

Limburgs Genealogisch Archief. De Stichting Limburgs Genealogisch Archief (LGA) heeft als doel het verzamelen en beschikbaar stellen van materiaal ter vergemakkelijking van het genealogisch onderzoek en het stimuleren en verzorgen van publicaties, zowel van onderzoekresultaten als van hulpmiddelen.
Bestuurssamenstelling 31 december 2000: A.F. Henrar, voorzitter, J.H.M. Hoen, secretaris en L.M.J. van Heur, penningmeester.

Sectie Monumenten

Bestuur en leden

Samenstelling per 31 december 2000: Drs. J.M. Wienk, voorzitter, drs. F.E.R. Hovens, secretaris/penningmeester, drs. P. te Poel en drs. A.H. Jenniskens, A.F. Henrar, adviseur. Kandidaatbestuursleden: drs. J.M.T. Janssen-Daniëls en drs. A.A.J. Vaessen. Het bestuur kwam zeven maal in vergadering bijeen. Een revitalisering werd opgestart met onder andere een enquête onder de leden en het opzetten nieuwe activiteiten
De Sectie moest het verlies betreuren van vice-voorzitter ir. M.H.L.M.F. Dickhaut, overleden op 17 september 2000.
Op 31 december 2000 telde de Sectie 350 leden, waarvan 345 lid van het LGOG en 6 sectieleden.

Excursies

12 juli 2000: Vaals.
9 september 2000: Kasteel Hillenraad.
16 december 2000: Jan van Steffenswert, de tentoonstelling in het Bonnefantenmuseum.

Overige activiteiten

De Sectie maakt deel uit van de Limburgse Contactcommissie Monumentenzorg.

RÉGIS DE LA HAYE

Register van plaatsen, eigennamen en zaken

Geïndiceerd werden de teksten van de bijdragen, met uitsluiting van noten en bijschriften bij de illustraties. De bijlagen werden geïndiceerd op eigennamen.

A

Aarssen, drossaard van het land van 's-Hertogenrade 145
Adolf, graaf van Gelre 287
Aefferden-Petit, van, Maria Agnes 36
Aerts, E., auteur 265
Afden 110
Afferden 289
Aix-en-Provence 52
Aken 12-13, 17, 25, 30, 40, 46, 51, 55-56, 85-262 *passim*, 298, 359, 388-390; Bendelstraße, Galmeihaus 89; Büchel, huis Löwenburg 89; Evangelische Kirchengemeinde 95; Großkölnstraße, huis Landskron 89; het Zand 155; huis In der Krone 91; Jakobsstraße 174; kapittel van Onze Lieve Vrouw 100, 103, 114, 122, 145, 154-155, 177-178; kuuroord 10, 17; Lousberg 347; Markt 90; Markt, huis Löwenstein 89; Montheimerallee 195; Münsterkirchhof, huis Hahn 89; protestanten 85-262 *passim*; Sint Annakerk 209, 214; Ursulinenstraße, Kluppelhaus 89; Waalse gemeente 99
Alberts, Pieter, Maasschipper 397
Alberts, W.J., prof.dr., auteur 353
Albrecht, aartshertog 291
Alexander, te Aken 55
Allan, Antonie Jacobus, luthers predikant te Vaals 222
allées couvertes (archeologie) 342-343
Alpen 52
Altdorff, Henricus 191
Altendorf 340, 343-344
Amby 365
Amiens, Vrede 6
Ammerzoden, kasteel 285
Amstenrade 49
Amsterdam 31, 55, 163, 227-228, 389; bisdom 214
Andenne 360, 362, 400
Andreae, Susanna Maria 162
Ans 401

Ansiaux, N.G.A.J., hoogleraar medicijnen 15, 18, 69
Anthoni, Derick, landscholtis van Kessel 314
Antwerpen 24-25, 52, 64-65, 364, 376, 378, 388
Arcen 292-293, 298
Ardennen 24
Argenteau 362
Armentiers 130
Arnay-le-Duc 53
Arnhem 37, 55, 273, 290; Zwijnshoofd 37
Arnold van Egmond, graaf van Gelre 271-272, 285-286
Arnould, Victor, auteur 378
Asperen, van, gecommiteerde van de Raad van State 104
Asquin, kolonel 135
Aubel 150, 362
Audinet, Hubert, pastoor van Holset 168
Augsburg, godsdienstvrede 87-89, 109; Rijksdag 88
Aulbonne, d', Pierre, rentmeester 176
Avignon 52

B

Baarlo 265-267, 269, 294, 297; Raay 298; schepenen 284
Babut de Marèts, Felix, auteur 378
Babut du Marès 378
Bad Homburg 51
Baden-Baden 51
Baelen, protestanten 91
Baerle, van, Willem, ambtman van Kessel 283, 302
Baers, Johan, schepen van Vaals 146
Baes, Jenna 131
Baexen, van, Emanuel Conrard, baron, heer van de Raay te Baarlo 298
Baget, Simon , Maasschipper 396
Bake, J., professor 13
Bakels, C., prof.dr. 351
Bandkeramiek 327-352 passim
Barneveld, van, Anna 163
Barrett, mgr. J.A., vicaris-generaal van Luik 29-30
Basse-Meuse 361-362
Batta, J.J., advocaat 44
Baujot, Francois Joseph 401; Joannes Josephus Gerardus, Maasschipper 400; Lambert, Maasschipper 401
Bazel 227
Beau, de, Jacques, Maasschipper 397
Beau, le, Gilis, Maasschipper 398; Houbert, den oude 397; Lambert, Maasschipper 397; Otto 398
Beauharnais, de, Hortense 10
Becher, Johann Jakob, predikant te Vaals 226
Beckers, H.J., huisarts te Beek 328, 338
Beek bij 's-Heerenberg 29
Beesel 47
Beggendorf 225
Beieren 10
Beieren, van, Ernst, prins-bisschop van Luik 408; Ferdinand, prins-bisschop van Luik 410; Joseph-Clemens, prins-bisschop van Luik 167
België 24, 47, 66, 205, 341, 346, 364, 380
Bellaire 360
Beltjens, Charles, auteur 379
Bemelen 108
Bennighoven, gebroeders 190
Bennungen (D) 343
Bentinck, van, graaf, heer van Nienhuijs, drossaard van het land van 's-Hertogenrade 186
Bercks (Berks), Goswinus, pastoor van Vaals 141-142, 147, 225
Berdolet, mgr. M.A., bisschop van Aken 9
Berg (bij Maastricht) 108
Berg 150
Berg, van, Adolf, hertog van Gulik 271
Bergen, van, Georges-Louis, prins-bisschop van Luik 167
Bergh, van den, Jan, Maasschipper 396
Berghe, van, Henricus, pastoor van Holset en Vaals 225
Berlijn, Behrenstraße 56
Bernard, J.C.B., medicus 43
Bernburger cultuur (archeologie) 344
Bertrand, Petrus Leonardus, Maasschipper 401
Berwouts, de, Derick, heer van Namêche, ambtman van Kessel 291, 308
Beussenius, Laurentius, pastoor van Vaals 225
Beyne 360, 362
Bien, de, Godfroid, Maasschipper 397; Houbricht, Maasschipper 397; Hubert, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402; Jan jr., Maasschipper 397; Jean 397; Johan, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402; Machiel, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402; Matthij, gouverneur van het schip-

persambacht van Maastricht 402; Matthijs 397; Matthijs jr., Maasschipper 397; Michiel, Maasschipper 397
Bien, du, Jeacq, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402, 403; Johannes Hendricus, Maasschipper 399; Matthieu Philip 399; Thomas 398; Thomas jr., Maasschipper 398; Wilhelmus, Maasschipper 399
Bindels, Wilhelmus 131
Birth (Berch), Godefridus, kastelein van Kessel 268
Bisterfeld, Franciscus, scholtus 297
Blancheteste, familie 189
Blerick 265-267, 269, 282, 294, 297
Blijenbeek te Afferden 289, 291
Blikkendaal, Dirk Jan, predikant te Vaals-Gulpen 221
Blitterswijck 266-267, 279, 295
Blitterswijk, van, Arnt, ambtman van Kessel 284, 303
Blum, Johann Erasmus, luthers predikant te Vaals 227
Bocholt, van, Edward 289
Bocholt, von, Eduard Bernard, baron, heer van de Spieker te Geysteren 298
Boden, Arnoldus Hermanus, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 404; Arnoldus Hermanus, Maasschipper 400
Boecholt (Bocholtz), van, Arnt, ambtman van Kessel 288, 306
Boermans, F.A.H., bisschop van Roermond 223
Bolwerk, Elisabeth ('Betje'), 'femme de chambre' 58
Bonn 20
Bonnières-sur-Seine 342
Bontamps, weduwe H., drukkerij te Venlo 60, 67
Boot, Thomas, Waals predikant te Vaals 138, 226
Borger, E.A., professor 13
Borgharen 365
Borgitter 5, 40-42, 47, 50, 57
Borinage 388
Bornscheuer, Friedrich Wilhelm, luthers predikant te Vaals 215, 220, 228
Bosch van Drakenstein 24
Bosch, Cornelia Jacoba 6, 63, 69
Bosch, Den, zie: Hertogenbosch, 's-
Bosch, Jean 9, 12
Bosten, Frans Hendrik, pastoor van Vaals 225
Bosten, Joannes Wilhelmus (Jan Willem), pastoor van Vaals 154-155, 175, 179, 181-182, 186-188, 225
Bourgondië 287
Bouvery 396, 399
Bouwens van der Boyen, Reyner, onderheer van Helden 294
Boxmeer 288
Boyne cultuur (archeologie) 343
Brabant 96, 288, 416; hertog 268, 272, 415; hertogdom 388; Katholieke Universiteit 68; Oostenrijks 393
Bragard, Gilis, Maasschipper 401
Brandt, Johann Wilhelm, adjunct-predikant te Vaals 170, 226
Braun, bakker te Vaals 216
Breberenus van Dijck, predikant 111
Breberenus, Johannes, predikant 97
Breda 227
Brede, van, Johannes, landscholtis van Kessel 280, 312
Bree (= Maasbree) 265-266, 269, 282, 294-296
Brelius, Johannes, predikant te Maastricht 99
Bremen 226
Brender, Johan, schrijnwerker 172
Breslau 56
Bretagne, 'allées couvertes' 341
Brine, van, Hendrik, rentmeester 265
Broeck, van den, Patrick, Maasschipper 399; Petrus, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 404
Broekhuizen 266-268, 295-296, 298; heren 271
Broekhuizen, van, Gerarda 286; Johan, ambtman van Kessel 280, 283-284; Johan, heer van Loe en Geysteren, ambtman van Kessel 276-278, 280-281, 284-287, 304; Maarten, heer van Ooijen 291, 308; Sweder, ambtman van Kessel 284, 304; Willem, heer van Geysteren, Spraland, Oirlo en Oostrum 284-285, 304
Broekhuizen, van, tak Wickraedt, Johan Willemszoon, landscholtis van Kessel 302, 312
Broekhuizenvorst 265-266, 281, 294-295
Bronshorn, kasteel te Kessenich 63
Broue, de la, Otto Henri, Waals hulppredikant te Vaals 227
Brouns, Aloff 398; Herman 396; Herman jr., Maasschipper 396; Jan, Maasschipper 398
Brouwe, de la, Frédéric Guillaume, predikant te Breda 227

Brugge 24, 376
Brüggen, burcht 272
Bruhl, Johan Bartholomeus, substituut-schout van Vaals 169; Matthias, schatheffer 177
Bruin, de, Peter, landscholtis van Kessel 314
Brul, Mans, schepen van Vaals 146
Brull, Helen Sophia 160; Willem, drossaard 195
Brun zu Langenfeld, de, ambtman van Kessel 296, 311
Brunau (D) 401
Brussel 8, 10-11, 13, 23-25, 27, 29-32, 34, 36, 38, 40, 56, 58, 92, 120, 216, 364, 376, 378-379, 388-389, 391, 393; Café des Mille Colonnes 23; Hotel de Flandre 7, 17, 23; Hotel de Suède 51, 53, 56; klooster/pensionaat Berlaimont 17, 22-23, 25, 27; Leuvensestraat 33, 40; Muntplein 23; pensionaat Sacré Cœur, te Jette 46, 51-53; Place de Louvain 23, 25, 31; Place Royale 17, 23; Rekenkamer 265, 290-291; rue de l'Etuve 67; Rue Royale 7
Buerlair (Boerle), van, Reyner, ambtman van Kessel 283, 303
Buntgens, Andries 179-180
Buren, kasteel 269
Buretti, Daniel Albert, schout van Vaals 146
Burtin, de, François Xavier, auteur 378
Burtscheid 120, 135, 138, 161, 179, 208; abdis 177; huis Im Lämmchen 92; protestanten 85-262 passim; Waalse gemeente 138
Bury-Lefèvre, uitgever te Maastricht 380
Busch 225

C

Calden 340
Callenfels, Stein 93
Campdomere, de, Marc Antoine, Waals predikant te Vaals 227
Camu, le, Everared, Maasschipper 396
Capitaine, Ulysse, historicus 59, 69
Cappel, Johann Friedrich 162
Caris, Adolph jr., Maasschipper 400; Adolph, Maasschipper 400; Bartholomeus 397; Gerard, Maasschipper 397; Johannes, Maasschipper 400; Lambertus Casparus, Maasschipper 400; Louis, rentmeester 296; Nicolaes, Maasschipper 400; Pieter 400
Caron, Jan George, predikant te Dalhem 227
Castlereagh, Lord 40
Cavelier 378
Ceuleneere, de, wetenschapper 379
Chalons-sur-Saône 52-53
Chaptal, Jean-Antoine, Franse minister van Binnenlandse Zaken 200
Charlier, Niclaes, pastoor van Vijlen 168
Charon, Thirij, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403
Chaudfontaine 15; 360
Cherat, Leonard, weduwe 399; Matthijs, Maasschipper 399; Willem, Maasschipper 398-399; Wouter 398
Cheratte 398
Chiroux, les 410
classis van Maastricht (en de Landen van Overmaas) 85, 99, 109, 114, 126, 156, 165, 169-170, 211
Clavareau, Auguste, stadsdichter te Maastricht 380
Cleerdaien, Hendrick jr., Maasschipper 396; Henri, Maasschipper 396
Clemens XI, paus 167
Clermondt, Johan 140
Clermont & Chainaye, fabricanten 365
Clermont, (von), familie 163-164, 201, 204; Carolina Helena Christina 163; Christina Eleonora 164; Conradt 153; Johann Arnold 163, 196-198; Karl Theodor Arnold, gemeenteraadslid van Vaals 201
Clinckenberg, Berbel 131
Clyde-Carlingford cultuur (archeologie) 343
Collardin, P.-J., drukker te Luik 64
Collignon, abbé 8-9, 12
Comhair, Hendrick, Maasschipper 399; Johannes, Maasschipper 399
Comhaire, J.N., hoogleraar medicijnen 15
Concordia, Nederlandsch Letterkundig Genootschap 24
Coninx, Norbert, ambtman van Kessel 296, 311
Copernicus 62, 68
Cordes geb. Kistermann, Maria Catharina 157
Cornelis, Giel, Maasschipper 396
Cortis, des, cellist 15
Cottessen 130
Courrier de la Meuse, Le, krant 383
Cox, Godaert, richter 281
Crahay, auteur 408, 417; wetenschapper 379

Cramer, Wilhelm, predikant te Gemund 135
Cranenburgh 287
Cremer, Bernardus, mennonistisch predikant te Vaals 229
Creutz, Christian (Creutz) 147
Creuzberg aan de Werra 228
Crickenbeech, van, Herman, rentmeester 265
Cristallerie de Vonêche 360
Croix, de la, schout 154
Croix, la, Houbert, Maasschipper 396
Crugten, van, rentmeester 57
Cuijpers, arts 13
Cuyck, heer 268; land 288

D

Dailhem (Dalen), van, Jaspar, landscholtis van Kessel 313
Daill, van, Johan 277
Dalheim, klooster 298
Dalhem 227; land 108; stad 93-94, 96
Dalhem, van, Frederik, landscholtis van Kessel 313
Damen, Johan, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402; Johannes, Maasschipper 397
Deckers, Willem, notaris 163
Delcourt, Abraham, schepen van Amsterdam 163; Isaac François 163
Delft 14, 63, 207
Delize, monsieur 14
Delruelle, pastoor, auteur 382
Denemarken 227, 341
Denzinger, B.I., filosoof 18
Derichs, Nicolas 119
Desaer, Martin, Maasschipper 398
Desama, Claude, dr., auteur 362
Descartes 62
Destouville 378
Destriveaux, P.J., professor, jurist 18-20, 59, 63, 65, 68-69
Deur, Johan, schepen van Vaals 146
Deventer 65
Dheur, Jan, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402
Diest 354
diglossie 374-375
Dirix, Louis, notaris te Roermond 30
Dirks, Servaas, auteur 378
Dobbelsteijn, Francois Joseph, Maasschipper 399
Doesburg, stad 16-17, 287
Doorninck, van, P.N., auteur 264, 270
Dorchester cultuur (archeologie) 343
Dordrecht 387, 389, 391-392, 397
Dortmund 227
Dorus, werkman 44
Douveren, van, A.A.J. (Antoon), scholtis 295
Douveren, van, Johan, scholtis 295
Dover 52
Drep, Nicolaes, Maasschipper 396
Dresens, Arnoldus, Maasschipper 400
Drez, Cathérine 162
Drouwen 345
DSM 327
Dufour, uitgever te Maastricht 380
Duitsland 341, 346
Düren, protestantisme 129
Düsseldorf 33, 51, 56
Duvoisin, Waals predikant te Zutphen 161

E

Echt, kasteel Verduynen 7
Echtreglement 107, 117-119, 126-127, 131-132, 140, 146, 150-151, 155-158, 160
Eduard, zoon van Reinald II, hertog van Gelre 283
Egeren, van, Claes, landscholtis van Kessel 313; Nicolaes, landscholtis van Kessel 314
Eijkenboom, Joannes Francis, Maasschipper 401
Eijsden 97, 130, 136, 398, 400; hervormde gemeente 215
Eindhoven 389
Elisabeth, dochter van Hendrik, hertog van Brunswijk-Lüneburg 288
Elmpt 298
Elsloo, Bandkeramiek 328
Elten 16, 25, 27, 29-31, 37-38, 40, 42, 45, 58
Emminghaus, Maria Sophia Elisabeth 196
Empfychoff, Bernhard Heinrich, luthers hulppredikant te Vaals 227
Enden, von, Peter 119
Endepols, H.J.E., dr., auteur 375
Engeland 52, 271
Engels, Carolus Fredericus, predikant te Vaals 226

Engis, d', Arnold 398; Arnold Johannes, Maasschipper 399; Arnold jr., Maasschipper 398; Arnoldus 400, 401; Franciscus Matthijs, Maasschipper 400; Jacobus, Maasschipper 398, 401; Jacques, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402; Jeacq, den jonge 398; Joannes 400; Joannes Hendricus, Maasschipper 401; Joannes, Maasschipper 400; Matthijs 399, 401; Matthijs Fransus, Maasschipper 400; Philip Matthijs, Maasschipper 400
Ennichmann (Ennigmann), Zacharias, luthers predikant te Vaals 157, 160-161, 195, 228
Epen 150
Erfvens, Sara 179
Erkelenz 297, 354
Ermgard, dochter van Walram IV van Limburg 268
Ernot, Jan 398; Jan jr., Maasschipper 398
Ernotte, Johannes, Maasschipper 398
Ernst sr., J.G.J., jurist 18, 69
Ernst, Nicolaes, schepen van Vaals 146
Es, van, auteur 347; Constance, drs., auteur 362
Eschweil 397
Eschweiler 210
Essen 153
Estien, Renier , Maasschipper 398
Estrades, d', gouverneur 136
Eupen 92, 95, 130, 362; protestanten 91-93, 105, 129, 135, 194-195
Euskirchen 270

F

Faber, Frédéric, auteur 379
Fabritius, Ernst Gottlieb, legerpredikant 156
Falck, A.R., minister 21
Farjon, Pierre, Waals predikant te Vaals 92, 226
Faucheur, de, Frédéric, predikant te Maastricht 227
Faulhaber, Franz Anton, kapelmeester 10
Ferdinand I, keizer 87
Feyens, Anna Catharina 63
Fiévez 15
Filips de Schone 287
Filips de Schone, koning van Frankrijk 272
Flokstra, M., auteur 264
Florin, Guillaume, religieus van Rolduc en pastoor van Baelen 91
Francott, Hendrick, Maasschipper 397
Francottaij, Hubert, Maasschipper 399
Frankfurt 46, 126, 226
Frankrijk 51, 66, 341, 346, 379
Frankrijk, koning van 271
Franquinet, Guillaume, auteur 382
Franquinet, wetenschapper 379
Franssen sr., Pieter 400; Matthieu, auteur 85; Pieter, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 404; Pieter, Maasschipper 400
Frederik Hendrik, prins 90-91, 93, 413
Frederik III, keurvorst van de Pfalz 88
Frederik, prins der Nederlanden 23, 26
Freundt (Friendt), Catharina, dochter van Joannes (Jan) 131; Petrus 131; Wilhelmus 131
Friedrich Wilhelm IV, koning van Pruisen 49
Froidmont 397
Fuss, J.D., latinist 18

G

Gadet, Glaude 397; Otto, Maasschipper 397; Peter, Maasschipper 397
Gancel de Louviers, Narcisse, officier 191
Geistingen 347
Gelder 30
Gelder, van, Johan Godefridus 293; Marcelis, heer van Arcen 292-293, 310
Gelder, zie ook: Gelre
Gelderland, provincie 26, 46; synode 122, 145, 151
Geldern, ambt 297; Marktplein 297; stad 296
Geleen, Bandkeramiek 328
Gelre, graaf 267-269; graafschap 265, 269; hertog 263, 272, 276-277, 285, 288, 294-295, 301; hertogdom 265, 269-273, 276, 284
Gemmenich 106, 117, 150, 155, 175, 198
Gemund 135, 150
Gemünd 226
Gent 20, 24, 65, 376, 388; universiteit 19, 65
Genua 52
Geradts, Henri, raadsheer van de Hoge Raad 58
Geysteren 265-269, 279, 288, 295; De Spieker 298
Ghelderode, de, auteur 378
Gilissen, Dionisius, Maasschipper 401; Lambert, pastoor van Vaals 164

Gilman, Johann Theodor, orgelmaker 172
Gladet, Glaude 397; Glaude, Maasschipper 397; Servaes, Maasschipper 397
Goch, ambt 285
Goeszens (Goësgens), Johannes (Jan) 147
Goffin, Francois Joseph, Maasschipper 401
Golstein, Jacob, landscholtis van Kessel 313
Gorkum 25; verdrag 273
Göttingen 226
Gouda 229
Gourgues, marquis de 8
Graaf, de, François 190
Graaff, Jean-André 15, 21-22, 30
Graethei(de) 327, 340
Grande Société, La, vereniging te Maastricht 379
Grave 14, 288
Gravenhage, 's- 12, 30, 32, 35-36, 51, 57-58, 85-262 passim; Heerengracht 32; Hoogstraat 35; Lange Voorhout 57; Prinsengracht 58; verdrag 205; winkel London 35
Gravenvoeren, 's- 97, 396
Grignoux, les 410
Groenouwen, van, Theodorus, rentmeester 265
Groffils, Servaes, schepen van Vaals 103
Groot, de 35
Groot-Brittannië 341, 343
Groot-Linden-Kraaienberg 347
Grubbenvorst 266-268, 295; De Steegh 298
Grünewald, Peter Heinrich, luthers predikant te Vaals 207, 209, 212, 215, 228
Gudensberg (D) 343; Güntersberg 343-344
Guérin, Jean Pierre, Waals predikant te Vaals 161-163, 190, 227
Guichard, Nicolas, predikant te Eupen 92
Gulik 228, 297, 359, hertogdom 271
Gulik en Berg, hertogdom 391
Gulpen 107, 111, 135, 146, 184-185, 207; hervormde gemeente 215
Gustorf, van, Gerlach, predikant 91
Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen 268-269

H

Haag, Den, zie: Gravenhage, 's-
Haagse Bos 36
Haamstede, Adriaan van 88
Haan, de, Cornelis, mennonistisch predikant te Vaals 229
Hackländer, Theophil, kandidaat predikant 212
Hackour, Michiel 400, 401; Michiel jr., Maasschipper 401; Pieter, Maasschipper 400
Hagelstein, Hubertus 132; Leonardus 132; Wilhelmus 132
Haghen, Johan, landscholtis van Kessel 313
Halen, van, Jos, auteur 378
Hamburg 276, 288-289
Hamm bij Dortmund 228
Hannover 56
Hannstein (Hahnstein), Johann Conrad, predikant te Vaals 169-170, 225
Hansen, Helena, kindermeisje 36
Hanson, Dominique, auteur 363
Harcourt, van, Maria, hertogin 284
Hardi, Matthias, Maasschipper 396
Harse, Theodoor jr., Maasschipper 396
Harten, Leonart, Maasschipper 396
Haselünen (D) 344
Hasenclever, gemeentesecretaris van Vaals 198
Haspengouw, aartsdiaken 188
Hasselt 378, 389-390
Hasselt, van, André, auteur 378
Hattem, kasteeltje 5, 22-23, 31, 35, 42, 44, 51
Hauten, Johannes Crutsius, pastoor van Holset 140
Heeckerens en Bronkhorster 270
Heer 365
Heerenberg, 's- 29-30
Heerlen 97, 222, 401; lutherse noodkerk 222
Heiden, von, Johann Sigismund, gouverneur-generaal 297
Heijde van Asch, van, Johan, rentmeester van Kessel 282, 291
Heijendal, Nicolaas, abt van Rolduc 175
Heilig Land 280, 286
Hejarts, Jacob, Maasschipper 397; Jan 397
Helden 265-267, 269, 281, 283, 285, 294, 296

Hellinger, Pierre, predikant te Eupen 91
Hemmerle, Klaus, bisschop van Aken 224
Hendrik, graaf van Kessel 265, 267, 300
Hendrik, hertog van Brunswijk-Lüneburg 288
Henegouwen, provincie 24, 361
Hennequin 378; proces 19
Hennesum, van, Gerard, predikant te Vaals 226
Herberts, Nicolas, vermoedelijk pastoor van Holset 225
Herckenrath, F.H.J., scholtis van Swolgen 295
Hermalle-sur-Argenteau 396-397
Herstal 397, 399; heerlijkheid 416
Hertogenbosch, 's- 46, 389-390; bisdom 214; meierij 96, 100, 119
Hertogenrade, 's-, land 107-108, 110, 173, 179, 181, 184, 186, 188; stad 93-94, 96, 100, 108, 110-111, 113, 135
Herve, land 361, 364, 367
Hessen 342-343
Heugem 365, 397
Heun, Nicolaes, schepen van Vaals 146
Heur, d', Houbrich jr., Maasschipper 398; Houbricht 398; Hugo 399; Hugo jr., Maasschipper 399; Hugo, Maasschipper 398; Johan 398
Heuschling, Xavier, ambtenaar bij Binnenlandse Zaken 60, 69
Heusden 97
Heuvel, van den, Abraham, luitenant-drossaard van 's-Hertogenrade 161, 168, 174, 178, 181-182
Heyden à Blisia, van der, Jeanne 408
Heyden, van der, Derick, landscholtis van Kessel 280, 312
Hilgers, Jan, mennonistisch predikant te Vaals 229
Hingen, van, Gaert 282
Hodimont 195
Hoei 396
Hogendorp, van, Dirk 24
Holland 10, 13, 17, 31, 33, 53; 389-390
Hollman, uitgever te Maastricht 380
Holset, kerk 176-178, 184; kerkhof 117; pastoor 140, 207
Holset, Vaals en Vijlen, schepenbank 103, 107, 111, 114, 117-119, 127, 146, 156-157, 165, 176, 186
Hoorn, van, Jacob, mennonisch predikant te Vaals 228
Horgener cultuur (archeologie) 341
Horn 20
Horst 266-267, 270, 277-278, 285-287, 289, 295, 298; kanton 16; schepenen 283, 286
Horst, Ter, burcht, kasteel, huis 271, 275, 277-278, 283-284, 287-288, 291, 299
Horst, van der, Dirk, armbtman van Kessel 286-288, 305
Horstenius, predikant te Meppel 161
Houben-Bertrand, H., mevr., gouverneur van Belgisch Limburg 354
Houbricht, Charle 397; Charle jr., Maasschipper 397
Hubert, Leonardus, Maasschipper 398; Lina 398
Huizen 229
Hunsel 47
Hunx bij Wesel 228
Hupkens, Dionijs, Maasschipper 396-397; Dionisius 398, 400; Dionisius jr., gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402, 404; Dionisius jr., Maasschipper 398; Dionisius sr., gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402, 403; Dionisius, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 404; Frans, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402; Gabriel, Maasschipper 397; Gerardus 400; Joannes 397; Joannes, Maasschipper 400; Johannes, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402; Petrus Dionisius, Maasschipper 400; Reijnier 396; Reijnier, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402; Renier 397; Simon, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402-403; Urbanus 397; Urbanus Dionisius, Maasschipper 398; Wijnandus, Maasschipper 400
Hustin, Herman Servatius, Maasschipper 397
Hymmen, von, geheimraad 297

I

Ierland 341, 343
Italië 51, 66
Ittersom, van, Robert, drossaard 114, 121, 142

J

Jacobi de Cadier, de, W.F., mr. 182, 187
Jager, Nikolaus, hulppredikant te Vaals 226
Jaminé, advocaat te Tongeren 57
Jan van Nassau, stadhouder van Gelder 291
Jan, heer van Cuyck 268

jansenisme 166-169
Jardin, du, Jacobus 400; Jacobus jr., Maasschipper 400; Joannes Simonis, Maasschipper 400; Paulus, Maasschipper 400; Simon 400
Jemeppe 396-397
Jeruzalem 286
Jette, zie: Brussel
Jeukens, Matthijs, Maasschipper 398; Paulus 398; Paulus, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403; Paulus, Maasschipper 398
Johan van Kessel 286
Johann Sigismund, keurvorst van Brandenburg 89
Johann Wilhelm van Kleef, Gulik en Berg 89
Joken, Johannes 399; Johannes jr., Maasschipper 399
Jomini, de, général baron 67
Jonckers, Jan, Maasschipper 396
Jonghe, de, A., auteur 378
Joris, secretaris van de Staten van het Overkwartier 300
Jouniaux 15
Jülich 162
Jungius, Catharina Gerharda 161
Jupille 360, 362
Justinianus 65

K

Kalckbemer, Johann 90
Kanis, Dionysius 132
Karel de Stoute 287
Karel V, keizer 86-87, 272-273, 290, 298
Karel van Egmond, hertog van Gelre 272-273, 277, 282, 287-290
Karlsbad 40
Kattenbusch, Johann Adolph, onderwijzer-organist te Vaals 210, 215, 217, 219
Kemp, Mathias, auteur 381; journalist 358, 364; Pierre, dichter 358
Kempen 358
Kempenland 389
Kerckhem, de, Arnold, baron 417
Kerkrade 110
Kersten, wetenschapper 379
Kessel 263-326 *passim*; ambt 263-326 *passim*; ambtman 263-326 *passim*; graaf 268; graafschap 265-269; kasteel 267-268, 300; land 263-326 *passim*; landscholtis 263-326 *passim*
Kessel en Helden, schepenen 284
Kessel in ghene Loe, van, Ziegher, landscholtis van Kessel 312
Kessel, van, Gaidert, landscholtis van Kessel 313; Godert, pastoor, landscholtis van Kessel 312; Goert, landscholtis van Kessel 313; Goirt, landscholtis van Kessel 312; Johan, ambtman van Kessel 302; Mathijs Janszoon, landscholtis van Kessel 313; Thijs 287; Walram 272
Kessenich 40, 47, 56-57; kasteel 5, 7, 10, 23, 29-30, 40, 63; motte 45, 63
Keulen 33, 216, 226-227, 270; aartsbisschop 267; Hotel Disch 56; universiteit 293
Keuters, Hendrick, Maasschipper 397
Keverberg van Aldengoor, de, C.F.J., baron 31
Kiel, Hermanus, procureur van de schepenbank van Vaals 178
Kinker, Johannes, neerlandicus 5, 18, 21-24
Kistermans, Susanna Maria Francisca 165
Klasens, Gerardus, Maasschipper 400; Pieter 400
Kleef 29-30, 229, 273; hertog 287; hertogdom 276; Pruisisch gouvernement 16
Kleef, Gulik en Berg, hertogdom 273
Kleinenkethel (D) 344
Kleve 161
Klinckhamer, Joannes, pastoor van Gemmenich 175
klokkensimultaneum 176-178
Kloosterrade, abdij 110
Knippenberg, Hans, dr., auteur 364
Knorren (Knohren), Barbara (Berb) 147
KNP 380
Koblenz 25
Konincx, Dionisius 398; Dionisius, Maasschipper 398; Franciscus Krinius, Maasschipper 398; Fransus 398
Koningsbosch 347
Kop, Paulus 160
Kornelimünster 172
Kortrijk 378
Kozakken 11
Kramer, Johann Gootfried, predikant te Burtscheid 92
Kranenburg 212
Kranshaar, predikant 226

Krantz, auteur 382
Kraus, kantonspastoor 202
Krein, Willem, voerman 40
Kreutz (Creutz), Nicolaas, pastoor van Vaals 225
Kreuzer, onderwijzer te Vaals 210
Kriekenbeek 270; ambt 297
Kupfernagel, Johann Gottfried, luther predikant te Vaals 222
Kuys, Jan, auteur 264, 275

L

Laas, Johannes Stephanus, pastoor in Holset, later in Vaals 225
Lacomblet, Th.J., auteur 264
Laer tot Hoenlo, van, Frederik Bertram, onderheer te Baarlo 294
Laet, de, S.J., archeoloog 342
Lamberg, Jacques, Waals predikant te Vaals 194, 227
Lamborelle, Louis, auteur 378
Lambriex, J.G. 360
Landen van Overmaas 85, 93, 95, 100, 103, 106-109, 113, 125-126, 129, 136, 141-142, 144-147, 151, 164, 176, 184, 187
Lanschet, Catharina 132
Lanting, J., drs., onderzoeker 338, 346, 351
Lantmeeter, Jan 396; Nicolaes, Maasschipper 396
Lathem, van, Johan, landscholtis van Kessel 313
Laubach bij Koblenz 51
Laurensberg 201
Leboutte, auteur 370; René, dr., auteur 362
Leclercq, O., procureur-generaal 19; R., drs. huisarts 351
Leer in Oost-Friesland 171, 226
Leiden 13-14, 16; Rijksmuseum voor Oudheden 340, 346; universiteit 12
Leidschendam 36
Leijnen, Henricus 400; Henricus jr., Maasschipper 400
Lemiers 130, 131; kapel 111, 176, 178
Lennep, van, Jacob 24
Leonard (Lennerts), Johanna 147
Leonard, Laurentius, Maasschipper 401
Leurs, Charles, arts 14
Leuven 22, 25, 37, 378, 388-389, 393; universiteit 381, 408
Leuvenig, de, Sibylle 190
Leyfart, Johann Friedrich Wilhelm 157
Lichtleitner, cellist 13
Limborg, Hendrick 399; Johannes, Maasschipper 399
Limborgh, Coenrard, Maasschipper 401; Hendrick 401; Jacob 398; Jacob Hendrick, Maasschipper 398; Johannes, Maasschipper 398
Limbricht, kasteel 5, 23
Limburg (Limbourg), stad 91, 93; Gedeputeerde Staten 16, 51; hertog 90; hertogdom 91, 95-97, 106, 268, 389; provincie 5, 12, 206, 357-372 *passim*, 373
Limburgse Liga 358
Lindt, Jenny, sopraan 56
Lindt, van der, Adriaen, ambtman van Kessel 291, 308
Linne 47
Linnich 195
Linssen, J., auteur 264
Lippe genaamd Hoen, van der, Dirk, heer van Afferden, Blijenbeek en half Grubbelvorst, ambtman van Kessel 289, 307
Lissa in Groot-Polen 226
Littig, von, ingenieur-majoor 153
Livrez, Matthij, Maasschipper 397
Lixhe 396-397
Locht, van der, Hendrik, landschrijver 292
Lodewijk van Orléans 284
Lodewijk XIV, koning 134
Lohne (D) 344
Lohne-Züschen (D) 345
Lohra 340, 343-344
Loisel, Alfred, auteur 382
Lomme, van, Arnt, rentmeester van het land van Kessel 276
Londen 45, 47, 51-52, 55; 88, 211, 228
long barrows 343
Loo bij Alpen 285
Loon, land 359
Lottum 266-267, 295
Lousberg-vuursteen 347
Louvenaerts, Frans 397; Pieter, Maasschipper 397
Louvrex, de, Mathieu Guillaume, rechtsgeleerde 411, 415
Louwe Kooijmans, L., prof.dr., archeoloog 347
Lövenich 194
Loysel 378
Lucas, Elisabeth, dienstmeisje 36

Ludovicus, Philippus, predikant 97-98, 114
Luik 14-16, 21-22, 30, 44, 46, 52-53, 64, 168, 185, 354, 357-406 *passim*, 387-406 *passim*, 396, 407-420 *passim*; bisdom 208, 214; bisschop 202; boulevard d'Avroy 358; Boverie, La 15; Café des Deux Fontaines 19; Grande Société 16; Hotel Bellevue 56; Montagne de Bueren 16; place d'Université 14; Pont d'Ile 16; prinsbisdom 389, 391; prins-bisschop 100, 167, 185, 375, 390, 415; provincie 24, 357-372 *passim*; rue sur Meuse (à l'Eau) 14; Société libre d'Emulation 15-16; Société militaire 15-16; universiteit 5, 64-65, 67-68, 70, 381
Luther, Maarten 86-87
Lutsenraedt (Lutsenrode tot Clarenbeek), van, Johanna Maria 293
Luxemburg, provincie 361
Lyon 52
Lyssow, Matthias, luthers predikant te Vaals 227

M

Maanen, van, C.F., minister 21
Maarschalkerweerd, Ph., drs., rijksarchivaris in Limburg 354
Maas, rivier 14, 265-266, 269, 327, 331, 340, 358, 387-406 *passim*
Maasbree, zie: Bree
Maaseik 10
Maas-Neolithicum in België (archeologie) 341
Maasschippers 387-406 *passim*
Maastricht 6, 12, 15, 23, 30, 35, 37, 40, 53, 55, 85-262 *passim*, 327, 357-406 *passim*, 387-406 *passim*, 399, 401, 407-420 *passim*; Beyart 353; Boschstraat 360; Boschstraatkwartier 360-361; Brusselsestraat 51; commissarissen-deciseurs 174, 408-409; commissarissen-instructeurs 152; Gemeentelijke Spaarbank 375; Hoogenweerth 344, 347; kapittel van Sint-Servaas 123; oude stadhuis 187; Randwyck 347; Sint-Catharinakerk 140; Sint-Nicolaaskerk 188, 397; Sint-Pieterspoort 390; universiteit 64-67; vesting 11
Maasvaart 387-406 *passim*
Maat, G., dr., onderzoeker 333
Maeterlinck, auteur 378
Magnée, Marcel 19-20
Maijer (Meijer), ambtman van Kessel 296, 311
Maillard de Pleinchamps, Daniel, predikant te Nijmegen 227
Malchair, Hendrick jr., Maasschipper 398; Hendrick, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402; Henri 398; Henri, Maasschipper 396
Mamelukken 6
Marchant et d'Ansembourg, de, graaf 49
Mares, de, Jean Baptist, rentmeester 297
Margaretha van Oostenrijk 273
Margaretha, dochter van Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen 268
Margraten 107, 149, 185-186, 207
Maria, hertogin van Gelre 270
Mariën, M.E., archeoloog 342
Marinne, de, Frans alias le Compt 396; Laurens, Maasschipper 396
Marseille 52
Martens, wetenschapper 379
Matthei, J.H., pastoor 30
Matthias, keizer 90
Maximiliaan van Oostenrijk 287
Méan, de, Charles, Luiks rechtsgeleerde 407-420 *passim*; Pierre 408, 410-411, 416
Mechelen 147, 378, 388, 393; aartsbisdom 167
Mechteld van Gelre 270
Meda, Pierre, Maasschipper 396
Medard, Antonius Guilielmus 399; Joannes Antonius, Maasschipper 399; Petrus, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403
Meerlo 295, 297; heren 271
Meerlo-Tienray 267, 295
Meertens, Gerard, Maasschipper 400
Mellemballe, bij Odense (DK) 343
Mélus, in Bretagne, 'allée couverte' 343
Menzrath bij Monschau 228
Meppel 161
Meppen (D) 344
Merckelbach, Hubertus 202
Merkstein 110
Mertzenich, Willem, bouwmeester 154
Merwijck, van, Caspar, heer van Kessel 298; Gerit, landscholtis van Kessel 313; Hendrik, landscholtis van Kessel 280-281, 312; Thijs, ambtman van Kessel 287-288, 306
Metz, Jan, schepen van Vaals 146

Meurs, graaf 277
Meus, de, Arnold, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402; Arnold 398; Arnold, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403-404; Arnoldus 400; Jan Matthieu, Maasschipper 398; Jan, Maasschipper 397; Johan, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403; Johannes Mattheus, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403; Johannes, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403; Johannes, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403; Johannes, Maasschipper 400; Matthij, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403
Mey van Streefkerck, de, J.G., Staatsraad 32-33, 39
Meyer-Messemecker, oom en tante 29-30, 33, 42
Michels, Heinrich, luthers predikant te Vaals 227
Michelsberg-cultuur (archeologie) 328
Michiels van Kessenich, Alexander (= Joannes Alexander Hubertus) 5-84 *passim*; Clémence 63; Cornelia Maria Eugenia Petronella (Eugénie) 35-36, 38, 52-53, 55-58; Frans Bernard Hubert (Frans) 6-8, 14, 17, 22, 25, 29, 31-33, 35, 37, 40, 42-50, 54-57, 63, 65; Hendrik Joseph (Henri) 5-6, 11, 16, 18, 22-27, 29, 31, 47, 63, 66-67; Henriette Françoise Sophie Hubertine (Henriette) 45, 63; Jan Alexander 5-7; Julie 63; Lodewijk 63; Willem Joseph Hendrik Huijbert (Willem) 31, 33, 35-37, 51-53, 55-58, 63
Michiels van Verduynen, Arnold Hendrik Theodoor ('oom Nol') 6, 31, 33, 35-36, 40, 43, 47-49, 61; Clément Hubert (Clément) 7, 21, 23-24, 40, 48-49, 60-61, 69; Ferdinand Hilaire 61; Joanna Francisca Paulina (Jeannette) 7, 46, 48, 54-55
Michiels-van der Renne, Cécile Antoinette 6
Middelaar 291; ambt 297
Milaan 52
Minckeleers, wetenschapper 379
Mirke bij Elberfeld (Wuppertal) 173
Mittermayer, K.J.A., professor 20
Modderman, P., prof.dr., archeoloog 328-329, 335, 338-339, 341-343, 345-347, 349
Moers, Christianus, Maasschipper 401
Moeuse, de, Jean, Maasschipper 397
Molhuysen, auteur 270
Molin, du, Jan, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 404; Joannes 400; Joannes Donatius, Maasschipper 400; Philippus, Maasschipper 400
Mollerus, J.H., baron, vice-president van de Raad van State 27, 30, 34-35, 39, 47
Mommers, Cunegonda 180, 182, 184, 186, 188; Hendrik 179
Monachon 378
Monsterverbond 38
Montfort, ambt 5, 285, 297, 299; kasteel 299
Montigny-Esbly (F) 345
Montzen 150
Moreau, Joannes, Maasschipper 396; Louis, Maasschipper 396; Piron 396
Moresnet 150
Morreus, Francois 416
Mournouards (F) 344-345
Munster, Allbrecht, reformator 87
Munster, leger 136
Münster, vrede 90-91, 93, 95
Munstereifel 270
Munsters, A.J., pater, MSC 328-329
Musch, Arnoldus, Maasschipper 400; Petrus 400; Petrus Servatius, Maasschipper 400

N

Nabben, Peter 299
Namen 379, 388, 394, 396; graafschap 291; provincie 24, 361; stad 362
Napoleon 5-6, 214
Napoleon Bonaparte 207
Nassau-Dietz 226
Nedermaas, departement 66, 199-200, 206, 208-209, 359
Neder-Saksen 342
Neer 347
Neeritter 5, 9, 47
Neubourg, kasteel 185
Neumann, Johann Conrad, predikant te Vaals 212-213, 215, 221, 226
Neuss, Sint-Quirinus Stift 267
Neustadt, Eyserheimer Mühle 344
Neuwied (D) 344
Newton 62, 68

Niedertiefenbach 340
Niers, rivier 267
Nijhoff, I.A., auteur 264
Nijmegen 33, 227, 288, 354; Kwartier 263; Vrede 141, 146, 165, 193
Nijpels, uitgever te Maastricht 380; wetenschapper 379
Nijswiller 185
Nispen tot Sevenaer, van, Carel J.C.H., mr. 55, 58
NN., Catharina 191; Fredericus 191
Nolens, Frederick, Maasschipper 392
Nollé, Ambrosius, Maasschipper 398; Gabriel, Maasschipper 401; Maasschipper 398; Joannes Matthias, Maasschipper 401; Josephus Gerardus, Maasschipper 401; Lambert 398; Lambertus Dominicus 401; Lambertus Hendricus Ambrosius, Maasschipper 401; Lambertus, Maasschipper 398; Matthias, Maasschipper 398
Nollée, Lambertus Dominicus, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 404
Noord-Brabant 24
Norvenich 270
Noumestit, de, Wijnand, Maasschipper 401

O

Oirlo 266-267, 279, 295
Oldenburg (D) 343
Ooij, van, Gerard, heer van Spraland 267
Ooijen 266, 295, 300
Oostende 52, 388-389
Oostenrijk 92-93
Oostenrijkse Nederlanden 391
Oostrum 267, 295, 298; heerlijkheid 268; Spralandse tienden 267
Ophoven 47
Orange 52
Orban, Johan, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402
Oreye 390
Orizant, Angela 164
Orléans, hertog van 271
Orsbach 117, 132-134, 155
Osch-America, van, uitgever te Maastricht 380
Osnabrück, vredesonderhandelingen 90
Otto, graaf van Gelre 267
Ourthe, departement 208, 359
Outhusius, Johannes, predikant 97
Overkwartier 272-273, 282, 288, 293-294, 297-299

P

Paderborn, Paulus, landschrijver 293
Paets, Everardus, predikant te Vijlen 166
Page, le, Arnoldus, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403; Arnoldus, Maasschipper 399; Hendrick 398; Hendrick jr., Maasschipper 398; Johannes Hendrick 399; Johannes, Maasschipper 399; Joseph, Maasschipper 399; Josephus Matthias, Maasschipper 400; Lambert, Maasschipper 399; Lodevikus 399; Lodevikus, Maasschipper 399; Matthijs, Maasschipper 399; Paulus, Maasschipper 400; Petrus 400; Thoma, Maasschipper 398
Palaet, Giel, Maasschipper 396
Panhuijs, van, Jan Cornelis 164; Willem Hendrik, Brabants schepen van Maastricht 164
Panhuys, van, familie 163; procureur generaal 48-49
Panhuysen, T., dr. archeoloog 351
Parijs 8, 51, 53-57, 373; bekken 341; Champs Elysées 54; rue de la Paix, Hotel des Douvres 51, 54; rue de la Paix, Hotel Mirabeau 56; rue Duphot 56
Parren, pianoleraar 10
Partagetractaat 95, 107, 112-113, 115, 120, 142
Pasche,Thomas, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403
Pasleau, Suzy, dr., auteur 362
Pastor, Helena Catharina 162
Payen, Claude Gratien, Waals predikant te Maastricht 164; Henry (Jacques Henri), Waals predikant te Vaals 191, 210-211, 227
Peel 265
Pelser, Johan 104
Pennas, Jean, Maasschipper 396
Perreau, Antoine 383
Persille, mevrouw 16-17
Peters, P.J.H., bouwpastoor van Vaals 223
Petrarca 17
Pferdmenges, Johann, predikant van Burtscheid 179
Philipaar, Matthis, Maasschipper 397

Philippi, Hubert, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 404; Joannes Carolus 401; Johannes Carolus, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 404; Johannes Philip, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 404; Philip, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403-404; Philippus, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 404; Philippus, Maasschipper 399, 401
Philippon de la Madeleine 54
Philips, Rudolf, dr., auteur 358
Pielat, Rhinées, predikant te Rotterdam 227
Pinsmaij, Jean Pierre Francois 400; Johannes Hubertus, Maasschipper 400; Joseph, Maasschipper 400; Pinsmaij, Pierre Francois 400
Piot, Henrij, Maasschipper 396
Piton, Nicolaes 397; Nicolaes jr., Maasschipper 397; Nicolaes, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403
Pius VII, paus 207
Plancken, P.A., huisarts 40
Plettenberg, von, Ferdinand-Adolf, graaf, heer van Gulpen en Margraten 185
Pluymakers, Michael, pastoor van Voerendaal 208
Polen 375
Polis, Laurent, auteur 382
Polis, Louis, voorzitter van de Momus 379
Pollart, de, Louise 29
Pompe van Meerdervoort, secretaris van het kabinet des Konings 39
Porten, ter, Johan, landscholtis van Kessel 302, 312
Post, architect 123
Post, Thomas, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402
Pouhon, L., uitgever te Brussel 67
Preusser, L.A., predikant te Heerlen 217-218
Provost, Jan Bernard, kapitein-generaal 176
Pruisen 11, 297, 362; Pruisen, koning 296, 298; Pruisen, koninkrijk 391

Q

Quadvlieg, Richard, auteur 379
Quaritte, Agnes, weduwe van Jan Piot 396
Quesnel, Pasquier, auteur 167
Quinet, Anton 397; Everardt, Maasschipper 397

R

Rademaecker (Rademaker, Radermacher), Petrus (Peter), pastoor van Vaals 168, 173-176, 225
Raesfelt tot Cortenberg, van, Willem 113
Ramel, Frans réfugié 19
Regout, firma 362, 365; P. en T., gebroeders 360; Petrus 49, 380; Pie (Petrus) 360
Reijmersdael 150
Reinald I, graaf van Gelre 265
Reinald II, hertog van Gelre 283
Reinald III, zoon van Reinald II, hertog van Gelre 283
Reiner, heer van Broekhuizen 287
Reinoud van Gulik en Gelre 270-271, 283
Renard, Jean Lambert, Maasschipper 398; Joseph 398-399; Joseph, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403; Nicolaes Joseph, Maasschipper 399
Renesse-Breidbach, de, comte Max 15
Renij, Franciscus, Maasschipper 398; Jan 398; Stephanus, Maasschipper 398; Tossijn, Maasschipper 398
Renne, van der, Henricus Antonius ridder 16-17, 25, 27, 30; Maria ('Mimie') 16-17, 22-23, 25, 27, 30-37, 40, 42-54, 56-58, 63; Oswald 22, 37-38
Rensch, van, Th.J., auteur 264
Reyner, heer van Broekhuizen 272
Reyners, C.F., abbé 9-10, 12, 62
Rhoe d'Opsinnich, von, Emanuel Franz, baron, heer te Elmpt en van De Steegh te Grubbenvorst 297
Richter, Johann Peter 161
Richterich 150
Rieux, du, Jean Baptista, rentmeester 297
Rijn 25, 358
Rijndal 51
Rijnland 342, 388
Rijswijk 36
Rimbeck (D) 345
Robenhausien-graf (archeologie) 328, 338

Roer, departement 16, 206, 208-209
Roer, van der, Rogier, griffier van Vaals 146
Roermond 6-8, 10, 14, 16, 20, 22, 24-25, 30, 32, 35, 45, 47, 50-52, 54-56, 58, 66-67, 273, 286, 293, 299, 379; bisdom 208; Hof van Gelder 273; Koninklijke Harmonie 49; Markt 45-46; Munsterabdij 267, 285; Munsterstraat 30, 46; Philharmonisch Gezelschap Sint-Caecilia 49; Sint Christoffel 30, 45; Société du Grand Concert 10, 49; Steenweg 5-6; Swalmerstraat (Swamakerstraat) 5-7, 22, 46-47, 50, 54, 58
Roggieri, Jean-Baptiste, prefect van het departement Nedermaas 200
Roij, le, Giel den jongen, Maasschipper 397
Roland, Nicolaes, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403
Rolduc, seminarie 380
Rome 286
Romen et Fils, uitgever te Roermond 380
Romen, J.J., drukker te Roermond 20, 60, 65-66, 68-69
Rondorf bij Elberfeld 212
Roques, Théodore Guillaume, Waals predikant te Vaals 190, 227
Rosenkrantz, Ed., auteur 264
Rossem, van, Johan, heer van Broekhuizen 273
Rotterdam 14, 33, 227, 389; Hotel Maréchal de Turenne 33
Rouillon, Johan Hendrik Adolf, pastoor van Vaals, later deken van Heerlen 225
Rousseau 62, 68
Roux, uitgever te Maastricht 380
Rudolf II, keizer 89
Rukkenfelder (Rückersfelder), Hendrik Niclaes (Heinrich Nikolaus), predikant 171, 226
Rumpen, lutherse noodkerk 222
Rusland 375
Russen, Heijsen 397

S

Sack, gouverneur-generaal 12
Saine, de, Jean, Maasschipper 397
Saint Hubert, abdij 8
Saint Martin, de, redacteur 67
Saive 396
Saksen 342-343
Salette, Notre Dame 56
Salsborch, van, Hendrik, ambtman van Kessel 276, 288-289, 306
Sanisson, Jean, Waals predikant te Vaals 99, 226
Sanleen, van, Simons, ontvanger van exploten 292
Santé, de, chocola 24
Saulieu 53
Schaesberg, van, Johan Frederik Wilhelm, graaf, ambtman van Kriekenbeek 297
Schatorjé, Jos, auteur 291
Scheen, de, Gielis, Maasschipper 396
Schelberg(en), van, Johannes, landscholtis van Kessel 280, 312
Schellart van Obbendorp, familie 279; Johan Albert, heer van Geysteren, ambtman van Kessel 279, 293, 296-298, 311; Johan Vincent, ambtman van Kessel 276, 293, 310; Philip Frederik Ambrosius, graaf, proost te Aken, heer van Oostrum en Spraland 298
Schenck van Nydeggen, Andries, landscholtis van Kessel 293, 314; Dederick, landscholtis van Kessel 314; Hendrik Ignatius, heer van Ooijen en Broekhuizenvorst, ambtman van Kessel 279, 296-298, 300, 311; Hendrik, landscholtis van Kessel 292, 314; Johan Adam, landscholtis van Kessel 314; Maarten 291; Maximiliaan Theodorus Arnold, heer van Ooijen en Broekhuizenvorst, ambtman van Kessel 296, 311
Schenck, Cornelius, pastoor van Burtscheid 148
Schenck, Marten, gerichtsbode 282
Scheveningen 36
Schill, von, Ferdinand Baptista 8
Schimmelpenninck van der Oye, Alexander Carel Jacob, baron, Nederlands gezant 56; Willem Anne, baron, gouverneur van Gelderland 56
Schinck, Cornelis, pastoor van Vaals, later van Burtscheid 225
schippersambachten 387-406 *passim*
Schlinck, Sophie Elisabeth Jeanne 161
Schmalhausen, Franz, penningmeester 197; Hendrik (Henricus), gereformeerd koster te Vaals 192-193; Henriette Auguste 162; Henry (Heinrich) 161, 210
Schmetz, Matthias 90; Renier, pastoor van Vaals 225
Schmid, Johann Heinrich, luthers predikant te Vaals 153, 228

Schmitz, J.J.F., drs. voorzitter Kring Maastricht LGOG 354
Schoenmakers, Johannes Dominicus, Maasschipper 399; Matthijs 399; Matthijs, Maasschipper 398
Schöhn, Laurentius 132; Margaretha 131
Schols, Pierre Egide, auteur 382
Schönau, slot 136
Schönen, (Johan Michael), pastoor van Vaals 207-208, 225
Schoolreglement 156
Schram, Philippus 165
Schrijnemakers, Hendrick, Maasschipper 399
Schröers (Sroers), Jacobus 131
Schulder 185
Schwartz, Antonij, Maasschipper 401
Schwarz, Andreas 90
Schwarzenberg, van, Hans Willem, pandheer 102
Schweer, admiraal 119
Sclayn 396
Scunck, Meerten, landscholtis van Kessel 313
Seckendorf, von, Frederich Heinrich, legercommandant 153
Seine-Oise-Marne-cultuur (archeologie) 341, 343-344, 346-347, 350
Seraing 361-362
Seraing-sur-Meuse, Val-Saint-Lambert 360
Sevell, van, Eva 287
Sevenum 265-266, 269, 292, 294-295, 297-300
Sijstermans, Joseph, auteur 382
Simons, Piter Fransus 399; Piter Fransus, Maasschipper 399; Piter Matthias, Maasschipper 399
simultaneum 96, 98, 100, 106, 116
Sinaï 286
Sint Bernard, 'correctiehuis' bij Antwerpen 24
Sint-Pieter 396, 399-400; blekerij 397
Sint-Truiden 23, 389-390
Sippenaeken 117, 133, 150
Sittard 5, 120, 215, 379
Skogsbo (megalieten in Zweden) 341
Slangen, E., auteur 264
Slenaken 207
Sloet, baron, L.A.J.W., auteur 264
Smeermaas 397
Smid, Conrad, luthers predikant te Vaals 227
Smijds, Henrich, schrijnwerker 143
Smulders, Carl, auteur 378
Société Céramique 365
Société du Casino, La, vereniging te Maastricht 379
Sociëteit Momus, vereniging te Maastricht 379, 383
Solms, gravin van 97
Solms-Braunsfels 226
Someren, van, Philips, ambtman van Kessel 288, 306
Sonnevil, Lambertus, Maasschipper 400
Sonsbeeck, van, minister van Buitenlandse Zaken 58
Sorsum (D) 345
Spa 55
Spanje 93, 107-108, 111, 273, 291, 294, 301
Speyert van der Eyck, Simon, professor te Leiden 16
Spiertz, M.G., auteur 373
Spinola 90
Spiringh, von, Wilhelm, ambtman van Kessel 291, 308
Spitsmaij, Joseph, Maasschipper 396
Spraland 267, 298; burcht 268
Sroers, Jan 131
Staal, Pieter, mennonistisch predikant te Vaals 229
Stablo (Stavelot) 95
Stadtloen, van, Bernard, gerichtsbode 282; Henrick, gerichtsbode 282
Stassen, Johan, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403
Stedman, Karl 39
Stein 327-352 *passim*; Archeologisch Reservaat 329; Keerend 327, 340; Keerenderkerkweg 328, 338; neolitische grafkelder 327-352
Steinkisten (archeologie) 342, 344
Sternbach, de, Ludovicus Augustus Carolus 203
Sternbach, F.C., familie 203; gemeenteraadslid van Vaals 200-202
Steven, Peter alias Paneije, Maasschipper 397
Stevens, Jacobus, Maasschipper 398; Jan alias van Moulingen 397; Jan Matthijs, Maasschipper 397; Johannes, Maasschipper 398; Melchior 398; Piter, Maasschipper 398
Stevensweert 297
Sticke, Juriaen, schout van Holset, Vaals en Vijlen 94, 102-103
Stockmans, Pieter, Brabants rechtsgeleerde 411
Stolberg, consistoriale kerk 210-211; protestantisme 89, 95, 129, 209, 227
Straaten, J.L., pastoor 204

Straatsburg 51
Straelen, ambt 297
Straelen, van, familie 269
Straten, van der, Anna, vrouwe van Wissen 286
Surnimon, Jan alias Boursy 397; Nicolaes, Maasschipper 397
Swalmen 47
Swolgen 265-266, 269, 281, 294-295
Sylvius, Fredericus, predikant 97

T

Tack, Werner, predikant te Baelen 91
Tackoen-van der Renne, Elisabeth 30
Tandem, gezelschap 21, 39, 59
Tarbes 70
Techemacher, Laurenz 87
Techemacker, Jakob Engelbert, orgelmaker 173
Teste, J.B., advocaat 19
Teuven 150
Thamerus, Johann Heinrich, luthers predikant te Vaals 227
Thelene, Willem, gerichtsbode van Vaals 146
Thienen (Thenen), a (van), Sigerus, pastoor van Vaals 98, 106-107, 114, 117, 124, 127, 129-132, 137, 140-142, 225
Thiens, Marcel, rentmeester van Limburg (Landen van Overmaas) 91, 103-104, 121, 124
Thierrij, Jeacques, Maasschipper 401
Thijssen, Helena, dienstmeisje 36
Thilen, Jan 397
Tholen 227
Thoms, Fritz Paul August, luthers predikant te Heerlen 222
Thorn 63
Thüringen 342
Thuriot de la Rosière, Frans réfugié 19
Tienen 389
Tienray 266, 279, 295
Tilkin, Balduin, Maasschipper 396
Tilman, Hubertus, Maasschipper 401; Joannes, Maasschipper 400; Johannes 400; Lambert 401; Lambert jr., Maasschipper 398; Lambert, weduwe 398; Pieter Theodorus, Maasschipper 400
Timmercamp, Lambricht, Maasschipper 397
Timmercamps, Jan 397
Timmerkamps, Jan, Maasschipper 396
Timmermans, H., drukker te Roermond 60, 69-70
Timmers, J.J.M., prof.dr., auteur 373
Tongeren 15, 53, 383, 389-390
Tonnaer, Joseph H., architect te Delft 63
Toterfout 347
Trechterbeker aardewerk 344, 350
Trente, Concilie 149
Tuyll van Serooskerken, van, R.K. baron 38
Tweede Kamer 38, 40
tweetaligheid 373-386
Tyrell, familie 204

U

Ubachs, P.J.H. (Pierre), br.dr., auteur 353-354, 357-358, 373
Ulmann, Johann Daniel, luthers predikant te Vaals 227
Ur, beekje 327, 340
Ursulinen 377
Utrecht 12, 24-25, 31; provincie 5, 10, 46, 57; Vrede 92, 297

V

Vaals, Camerig 178; Cooperhoff (Coperhof, Koperhof)) 145, 151-152; de Burg 131; Grensstraat 204; Groene Driesch 201; Guldenplug (Guldenplan), luthers kerkhof 194-195; Harles 178; In de Berg 178; kerk van de H. Jozef 223; kerkhoven 192-205; Kerkstraat 223; Kerkweg 201; Kirchfeld 202; Linde 201; Ling 201; Mamelis 178; Melleschet 178; mennonieten 190; parochie 153; protestanten 85-262 *passim*; Rott 178; Rotthuijzen 178; Seffenterstraat 202; Sint Pauluskerk 85, 204, 223; Twee Esschen 201; Verwes 223
Vaalsbroek 95, 130, 163, 196-197
Valantin, monsieur 14
Valence 52
Valkenburg 120, 136, 146, 212, 226, 379; kasteel 135; land 108; stad 93-94, 96, 134
Vaucelles 343
Vaux-sous-Chèvrement 360
Veen bij Heusden 97

Veen, van, J.S., auteur 264
Velpen, van der, A.L., deken van Gulpen 204
Venlo 12, 30, 60, 273, 297, 390; Traktaat 273; vesting 11
Venner, G.H.A., auteur 265
Venray 265-267, 269, 277, 281-282, 285, 292, 294-295, 298, 300, 358
Verduynen, kasteel 7
Verhaeren, auteur 378
Verhart en Wansleben, auteurs 328, 335, 338, 347
Verhart, L., dr., archeoloog 351
Verlautenheide 95
Verloren, N., procureur des Konings 44
Vermeer, Théodore, predikant te Dalhem 227
Verviers 362, 367, 379, 388
Vetter, Karl Wilhelm (Wilhelm Karl), Nederduits predikant te Vaals 196-198, 207-208, 212, 226
Vianen 25
Vijlen 110, 130, 135-136, 194, 201; kerk 176-177, 184; parochie 150; pastoor 107, 207
Visé 168, 362, 390, 397
Visschers, Auguste, auteur 378
Vlaanderen, graaf 268
Vlaardingen cultuur 343-344, 346-347, 350
Vlach, Jean, predikant 91
Vliegen, Willem 358
Voerendaal 208
Voerstreek 362
Voert (Voort, Voirt), van der, Johan, landscholtis van Kessel 290, 314
Voltaire 62, 68, 377
Vonêche 360-362
Voorburg 36
Voorst tot Voorst, van, B.J.M., mr., gouverneur van Nederlands Limburg 354
Voragen, Johannes Petrus Cornelius Hubertus, pastoor van Vaals 223
Vossius, predikant te Jülich 162
Vriesen, gecommiteerde van de Raad van State 104
Vroenhof, graafschap 142

W

Waal, rivier 391
Waasbergen, van, Willem, predikant te Vaals-Gulpen 222
Wachtendonk, ambt 297
Wachtendonk, von, Franz 119-120, 124
Wagemann, J.G., historicus 18, 60, 66
Wagener, auteur 379
Waldfeucht 9
Waldhorn 150
Wallonië 358, 364, 366, 380
Walram IV, hertog van Limburg 268
Walraven, Johan , gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402
Wandre 396, 399
Wankum 296
Wanssum 265-266, 269, 294-295
Warnkoenig, L.A., rechtshistoricus 18, 20
Warnon, Nicolaes 398; Tossin, Maasschipper 398
Wartberg-groep (archeologie) 347, 350
Wasmuth, Jean Samuel, diaken te Burtscheid 210, 212
Weerdts, Tossain, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402
Weisweiler 162
Wenen 92; Brennerstraße 56; Hotel de l'Impératrice d'Autriche 56
Wenkebach, Christoph Heinrich 162
Wenning (Wenningius), Georg Ulrich (Georgius Ulricus), predikant te Vaals en Aken 90-91, 97, 101, 103, 105, 118, 124, 126, 131, 135-141, 143, 158, 169, 176, 225
Wéris (B) 342
Wesel 8, 87, 170, 226, 396
Westfaals-Hessische Steinkisten (archeologie) 341-342, 344, 346, 350
West-Vlaanderen, provincie 24
Weustenraad, Théodore, auteur 378, 382
Wezer, rivier 344
Wiesbaden, Im Niederländischen Hof 50
Wiethaus, Carl Johann Gottfried, luthers predikant te Vaals 228
Wijchen 347
Wijnen Lambertus, Michiel, Maasschipper 401
Wilde van Merssen, de, Arnt (Arnold), landscholtis, later ambtman van Kessel 286-287, 305, 312

Wilders, Coen, Maasschipper 396; Matthias 396; Merten 399; Peter, Maasschipper 399; Pieter 400; Pieter jr., Maasschipper 400
Willem Carel Hendrick Friso, erfprins van Oranje 178
Willem de Zwijger 291
Willem I, koning der Nederlanden 5, 12, 17, 26, 32, 45, 47, 203, 211-212, 214, 378
Willem II, koning der Nederlanden 39, 48-49, 51, 220
Willem V, prins van Oranje 188
Willem V, stadhouder 6
Willem van Gulik 270
Willem van Kessel, burchtheer van Kessel 286
Willem van Oranje 88, 91
Willem, graaf van Kessel 267
Willem, hertog van Gulik en Gelre 270-271
Willem, hertog van Kleef (Willem de Rijke) 273
Willem, hertog van Kleef en Gelre 289
Willems, Gilet, Maasschipper 397
Willems, Reijner, Maasschipper 397; Servaes 397; Servaes, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402
Wilmars, Dirk, auteur 376-378
Wilmot, Francois 400; Francois, Maasschipper 400; Matthias Thomas, Maasschipper 400; Thoma, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403
Windmill Hill cultuur (archeologie) 343
Wittem, capucijnen 185
Wittenhorst, van, geslacht 279, 291; Johan junior, heer van Horst, ambtman van Kessel 291, 307; Johan, heer van Horst, ambtman van Kessel 276-277, 285, 289-290, 299, 309; Walraven, ambtman van Kessel 285, 291-292, 308
Woeringen, slag 268
Wolff, Johann, luthers predikant te Vaals 163, 195-196, 228
Wolfgang Wilhelm, keurvorst van de Pfalz 89
Wonck, de, Jean Lhoys, notaris te Maastricht 413
Worms, Rijksdag 86
Woulters, Lambricht, Maasschipper 396; Woulter 396
Wouters, Antonius Lambertus, Maasschipper 399; Bartholomeus, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403; Cornelis, Maasschipper 400; H.H.E., dr.mr., auteur 373; Hendrickus Lambertus, Maasschipper 399; Jan Baptist 399; Jan, Maasschipper 396; Lambert, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403; Lambrech, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 403; Lambricht, gouverneur van het schippersambacht van Maastricht 402; Paulus 400; Paulus, Maasschipper 399; Steven, Maasschipper 399; Wouter, Maasschipper 396
Würselen 150, 165, 180, 225
Würth aîné, J.F.X. 15
Wylich, van, Philip Carel, baron van Lottum 297

Y

Yvoy van Mijdrecht, d', Maximiliaan, baron 33

Z

Zaepffel, mgr., bisschop van Luik 9
Zantis, de, Joseph 20
Zeeland, provincie 24
Zeller, van, Reyner, gerichtsbode 282
Zivenich, Séverin 162
Zoot, Michiel, Maasschipper 396
Zuid-Brabant, provincie 361
Zutphen 161; graafschap 269, 271
Zweden 341
Zwitserland 51-52, 66

Inhoud

Lou Spronck 5
Alexander Michiels van Kessenich, 1800-1863

1800-1817 Een bevoorrechte jeugd 6
Kindertijd 6
Onderwijs en vorming 8
Onder Frans, Pruisisch en Nederlands bewind 10

1817-1823 Een veelbelovend student 13
Leiden 13
Luik 14
De rechtenstudie 18
Tandem 21

1823-1826 Mimie 22
Oriëntatie in Noord en Zuid 22
Verliefd, verloofd, getrouwd 25
Wittebrood 30

1826-1829 In dienst van de koning 32
Den Haag 1826 32
Brussel 1826-1827 33
Den Haag 1827-1828 35
1828-1829 Brussel 38

1829-1839 Crisis en herstel 40
Kasteel Borgitter 1829-1831 40
Roermond 45
Verhouding tot oom Nol en broer Frans 47

1839-1863 Reizen en schrijven 49
Reizen 49
Schrijven 59

Bijlage
Publicaties van Alexander Michiels van Kessenich 64

W.A.J. Munier
Kerken en kerkgangers in Vaals van de Staatse tijd tot op heden 85

I. De voorgeschiedenis van het protestantisme in de regio, vooral in de Rijksstad Aken 86
De protestantse hervorming in Aken en omgeving 87
Enkele bijzonderheden over protestantse gemeentevorming in Burtscheid en Eupen 90

II. Gereformeerde Christenen in Vaals 93
De benoeming van gereformeerde predikanten in Vaals 96

III. De drie kerkgemeenschappen en het ene kerkgebouw 100
Verhinderde kerkdiensten 101
De gedeelde zorg voor het kerkgebouw 103

IV. De lange weg naar het Partagetractaat 107
Het verloop der onderhandelingen 108
Kerkpolitieke problemen over Vaals c.a. 113

V. De kerkgemeenschappen in Vaals onder het regime van het Partagetractaat 117
De bouw van twee nieuwe kerken 120

VI. Roomse trouwlustigen en hun verplichte gang naar de predikant en zijn kerkeraad in Vaals 127

VII. De rollen omgekeerd: het Franse intermezzo (1672-1678) 134

VIII. Herstel van de juiste orde na de Vrede van Nijmegen 141
De kerken van Vaals na de Vrede van Nijmegen 142
De reglementen weer van kracht 146

IX. De bouw van twee nieuwe kerken in Vaals 151

X. Lutherse en roomse christenen onder het regiem van het Echtreglement in de achttiende eeuw 155
De eigen positie van de lutherse gemeente nader toegelicht 156
Trouwlustigen in roomse kring 158
De gemengde huwelijken 159

XI. Allerhande 165
De binding van de geestelijken en hun assistenten aan de kerk 165
De woonplaats van de predikanten van Vaals 169

De zorg voor het huis des Heren 171
Het klokkensimultaneum in Vaals 176
De incidenten van 1762 en hun lange nasleep 178
Geloofsovergangen 189
De begraafplaatsen van Vaals 192

XII. Ingrijpende veranderingen bepaald door wisselende politieke constellaties 205
De Franse Tijd (1794-1814) 205
Het Verenigd Koninkrijk (1815-1830) 211
Belgische Opstand (1830-1839) 214
Weer onder Nederlands gezag (1840 tot op heden) 217

Epiloog

Bijlagen 225
Pastoors van Vaals 225
Predikanten van Nederduits (Hoogduits) gereformeerde gemeente 225
Waalse predikanten in Vaals 226
Evangelisch-lutherse predikanten 227
Mennonistische predikanten 228

M. Flokstra
Ambt en Land van Kessel 263

I. Het ambt en land van Kessel 265
1. Omvang en vroegste ontwikkeling 265
2. Van graafschap tot ambt 267
3. De zelfstandigheid van het land van Kessel, 1394-1402 270
4. Het ambt Kessel een Frans leen 271

II. De functionarissen van het ambt Kessel 275
1. De functie van ambtman 275
2. De taken van de ambtman 276
3. Het salaris van de ambtman 278
4. De landscholtis van het ambt Kessel 280
5. De gerichtsbode van het ambt Kessel 281

III. De ambtmannen "oude stijl" 283
1. De ambtmannen van het ambt Kessel tot 1446 283
2. De verpanding van het ambt Kessel, 1446 285
3. De ambtmannen na 1451 286
4. Ambtmannen ná 1543 289
5. De laatste ambtmannen vóór 1675 292
6. De verkoop van de heerlijke rechten in het Ambt Kessel 294

IV. De ambtmannen "nieuwe stijl" 296
1. De ambtmannen ná 1675 296
2. Het Land van Kessel onder de Pruisische monarchie (1713-1794) 296
3. De landdagen of ambtsvergaderingen 298
4. De ambtmansbode 299

Tot besluit 300

Bijlage 1 302
Ambtmannen van het Ambt Kessel, 1349-1675 302
Ambtmannen van het Ambt Kessel, ná 1675 311

Bijlage 2
Landscholtissen van het Ambt Kessel, 1323-1675 312

W.P.A.M. Hendrix
De neolithische grafkelder van Stein 327

1. De grafkelder 331
De grafkeldervloer 331
De crematieresten 333
Aardewerk 334
Vuurstenen en benen spitsen 335
Kraal 337
Geslepen vuurstenen bijl 337

2. Vondsten uit de directe omgeving van de grafkelder 338

3. Interpretatie 339
De constructie en ligging van de grafkelder 339
Vergelijking van de grafconstructie 341
Vergelijking van de voorwerpen 343

4. De Stein-groep 346

5. Slotbeschouwing 349

Dankwoord 351

"UBACHS-SYMPOSIUM"
Aspecten van historische betrekkingen tussen Maastricht en Luik 353

Willibrord Rutten
De migratie van Maastricht naar Luik en vice versa (19e en begin 20e eeuw) 357

De Franse tijd 359
De negentiende eeuw 360
Het keerpunt: WO I 368
Conclusie 370

P.H. Wijnands
Was Maastricht tot aan het begin van de twintigste eeuw een tweetalige stad? 373

Erwin Steegen
Schippers tussen Luik en Maastricht aan het einde van het Ancien Régime 387

Bijlage I
Inschrijvingen van nieuwe leden in het register van het schippersambacht (1695-1704, 1725-'34, 1755-'64, 1785-'94) 396

Bijlage 2
Gouverneurs of regerende meesters van het schippersambacht, 1694-1795 402

A.Fl. Gehlen
Charles de Méan en het costumiere recht te Maastricht 407

Charles de Méan: magistraat en rechtsgeleerde 408
Rechtsvorming te Maastricht ten tijde van Charles de Méan 413
Tot besluit 417

Personalia van de auteurs 421

A.J.G. Hendricks, secretaris
LGOG – Verslag over 1999 423

A.J.G. Hendricks, secretaris
LGOG – Verslag over 2000 447

Régis de la Haye
Register van plaatsen, eigennamen en zaken 475

Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap (LGOG)

BUREAU VAN HET LGOG:
Postadres: postbus 83
6200 AB Maastricht
tel. 043 - 321 25 86
fax 043 - 321 85 72
Bezoekadres: Brusselsestraat 10 D Maastricht
Openingstijden bureau: maandag t/m vrijdag 8.30 - 16.00 uur
Web-site: www.lgog.nl
E-mail: info@lgog.nl

Het in 1863 opgerichte Genootschap beoogt het bevorderen van de kennis van en de belangstelling voor de gewestelijke geschiedenis en oudheidkunde. Middelen daartoe zijn onder meer het houden van lezingen en excursies, maar vooral het publiceren van onderzoek naar de provinciale geschiedenis.
Het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap beschikt daartoe over verschillende kanalen:

1. het viermaal per jaar verschijnende tijdschrift *De Maasgouw*, waarin de rubriek Limburgs Historisch Actueel, met actuele informatie uit de wereld van de Limburgse historie-beoefening;
2. het wetenschappelijk jaarboek van het Genootschap, de *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (zie hieronder);
3. de onregelmatig verschijnende serie Werken;
4. de onregelmatig verschijnend serie *Maaslandse Monografieën*, uitgegeven in samenwerking met het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg;
5. educatieve uitgaven voor het onderwijs, zoals de delen 1 en 2 van de *Geschiedenis van Limburg*, door dr. Jos Venner.

De onder 1. en 2. genoemde periodieken worden aan de leden van het Genootschap gratis toegezonden.
Het Genootschap bezit een bibliotheek ondergebracht bij de Stadsbibliotheek van Maastricht, een eigen museumcollectie geplaatst in het Maastrichtse Bonnefantenmuseum en bij het Limburgs Museum in Venlo, en een prentencollectie in beheer bij de Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht (voor toegankelijkheid en gebruik van deze collecties, zie hierna).

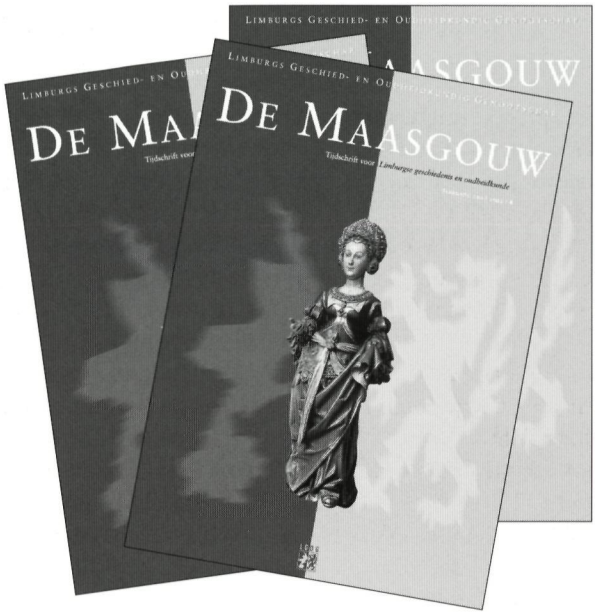

Lidmaatschap

Lid van het Genootschap wordt men door aanmelding bij het Bureau van het Genootschap (adresgegevens zie boven), waar men ook terecht kan voor alle inlichtingen, adreswijzigingen en contributiezaken. Aanmelden kan ook via e-mail: info@lgog.nl.
Naast de periodieken ontvangen de leden convocaten voor lezingen en excursies, hebben zij vrije toegang tot het Bonnefantenmuseum, en hebben zij een gratis lidmaatschap voor alle onderdelen van de Stadsbibliotheek Maastricht.

Bibliotheek

De genootschapsbibliotheek, bestaande voornamelijk uit Limburgensia, omvat meer dan 20.000 delen boeken, tijdschriften en kaartboeken. Zij is van groot belang voor de studie van de regionale Limburgse geschiedenis. Op vertoon van het lidmaatschapsbewijs kunnen leden gratis lenen uit alle collecties van de Stadsbibliotheek van Maastricht.
De bibliotheek van het Genootschap wordt beheerd door de Stadsbibliotheek van Maastricht. Bezoekadres: Centre Céramique, Avenue Céramique 50, 6221 KV Maastricht, tel. 043 - 350 56 00. Postadres: postbus 882, 6200 AW Maastricht. Openingstijden: dinsdag en donderdag 10.30 - 20.30 uur, woensdag en vrijdag: 10.30 - 17 uur, zaterdag 10 - 15 uur, zondag 13 - 17 uur.

N.B. Aanvulling van de bibliotheekcollectie (boeken, tijdschriften) door de leden wordt zeer op prijs gesteld. Een zo volledig mogelijke verzameling publicaties over Limburg is een machtige stimulans voor de beoefening van de regionale geschiedenis.

Museum

De verzameling oudheden van het Genootschap berust in het Bonnefantenmuseum in Maastricht en bij het Limburgs Museum in Venlo. Leden van het Genootschap hebben op vertoon van het lidmaatschapsbewijs gratis toegang in het Bonnefantenmuseum, Avenue Céramique 250, Maastricht, tel. 043 - 329 01 90. Postadres: postbus 1735, 6201 BS Maastricht. Openingstijden: dinsdag t/m zondag 11 - 17 uur, tevens op feestdagen die op een maandag vallen en op de maandag van de TEFAF.

Prenten-en kaartencollectie

De verzameling Limburgse prenten en kaarten berust bij de Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht.
Adres: Centre Céramique, zie boven: Stadsbibliotheek Maastricht.

Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg

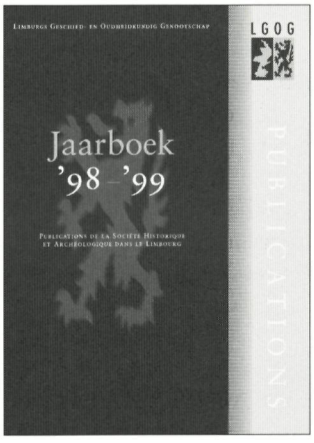

Redactie

Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (voorzitter), dr. R.M. de la Haye (secretaris), leden: R. Braad, dr. J.J. de Jong, dr. M.L.G. Oosterbosch, dr. T.A.S.M. Panhuysen, drs. P.J. te Poel, mr. Th.J. van Rensch.
Redactieadres: dr. R. de La Haye, p/a Rijksarchief in Limburg, Sint-Pieterstraat 7, 6221 JM Maastricht, tel. 043 - 321 70 51, e-mail: delahaye@rijksarchieflimburg.nl.

Bijdragen

De redactie ontvangt graag bijdragen die op enigerlei wijze in betrekking staan tot de geschiedenis van Limburg. Inzending van kopij liefst op diskette, opgemaakt met een gebruikelijk tekstverwerkingsprogramma, bijvoorbeeld Word onder Windows.
Bij het gereed maken van in te zenden tekst dient men de huisregels voor kopijverzorging te volgen. Deze Richtlijnen voor medewerkers aan de Publications zijn op aanvraag verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.
Bij plaatsing van de bijdrage vervallen de auteursrechten aan het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap.

Jaarboek

’00 – ’01